Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo

Šabanović, Mirha

Doctoral thesis / Disertacija

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:448148

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-04**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Mirha Šabanović

ARHITEKT RUDOLF TÖNNIES – ŽIVOT I DJELO

DOKTORSKI RAD

Mentor:
Prof.dr.sc.Zlatko Jurić

Zagreb, 2022.

University of Zagreb

Faculty of Philosophy

Mirha Šabanović

ARCHITECT RUDOLF TÖNNIES – LIFE AND WORK

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Prof.dr.sc.Zlatko Jurić

Zagreb, 2022.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Zlatko Jurić rođen je 29. travnja 1959. godine. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1983. godine (mentor prof. dr. sc. N. Šegvić). Od 1983. do 1998. zaposlen je u Ina-Inženjeringu/Projektu/AGI d.o.o. Zagreb kao projektant-suradnik pripravnik, projektant-suradnik, projektant, odgovorni projektant, voditelj odjela, voditelj projekta. Arhitektonski opus 1983.-1999.: 4 izvedene javne zgrade i 9 izvedenih industrijskih postrojenja, 26 natječajnih urbanističko-arhitektonskih projekata, 34 arhitektonska projekta. Godine 1983. upisao je poslijediplomski studij Graditeljskog nasljeđa u Splitu na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Pod mentorstvom prof. dr. sc. N. Šegvića magistrirao je 1988. godine temom *Kronološki prikaz gradnje crkve sv. Blaža u Zagrebu u razdoblju od 1889.god. do 1940.god*. Doktorirao je 1991. godine temom *Arhitektura Zagreba u razdoblju od 1850.g. do 1914.g*. na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U ožujku 1998. godine prelazi na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu gdje je izabran za višeg asistenta na predmetu *Zaštita spomenika* kod prof. dr. sc. Ive Maroevića na Odsjeku za povijest umjetnosti; a potom u znanstveno-nastavno zvanje docenta (15. svibnja 2000.) i izvanrednoga profesora (19. siječnja 2006.). Od 1. listopada 2006. do 30. rujna 2008. bio je pročelnik Odsjeka za povijest umjetnosti, a 28. rujna 2007. godine imenovan je za predstojnika Katedre za zaštitu kulturne baštine. Od 2007. godine voditelj je znanstvenog projekta *Povijest zaštite kulturne baštine XIX i XX stoljeća* pri Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa.

Od 1986. godine član je Saveza arhitekata Hrvatske – Društva arhitekata Zagreba. Od 1987 do 1990. član je uredništva stručnog časopisa za arhitekturu i urbanizam *Čovjek i prostor*, a od 2004. član je uredništva znanstvenog časopisa za arhitekturu i urbanizam *Prostor*. Od 1998. do 2007. godine sudjelovao je na seminarima iz predmeta *Zaštita spomenika* pod vodstvom prof. dr. sc. Ive Maroevića. Istovremeno je uvodio nove izborne kolegije, koji se mogu podijeliti na: 1. Grupa Interpolacije (*Interpolacije*; *Interpolacije u arhitekturi Hrvatske*; *Interpolacije u arhitekturi Dioklecijanove palače u Splitu*; *Interpolacije u Francuskoj arhitekturi druge polovice XX. st.*); 2. Grupa Arhitektura danas (*Suvremena arhitektura u Europi – Između memorije i invencije; Arhitektura druge polovine XX. stoljeća; Arhitektura danas: uvod; Arhitektura danas: poslije funkcionalizma; Arhitektura danas: High–tech I-II; Arhitektura danas: novim modernizam I-II*; *Arhitektura danas: postmoderna; Arhitektura danas – racionalizam I-II*); 3. Grupa Povijest

konzerviranja – restauriranja (*Povijest zaštite spomenika u Hrvatskoj 1800.-1918./I-V; Povijest zaštite spomenika u Hrvatskoj u XIX. i XX. st*.; *Dioklecijanova palača – povijest zaštite u XIX. st. I-II*); 4. Grupa Metodologija konzerviranja – restauriranja (*Osnove suvremene teorije i zakonodavstva u zaštiti nepokretne baštine I-II; Međunarodne deklaracije u zaštiti nepokretne baštine I-II; Zaštita nepokretne baštine*).

Na web-stranici odsjeka u sustavu Omega objavio je predavanja/Powerpoint prezentacije za izborne kolegije *Arhitektura danas: novi modernizam* i *Interpolacije* (recenzenti izv. prof. dr. sc. J. Lozzi-Barković i izv. prof. dr. sc. A. Uchytil). Od 1998. do 2003. godine predavao je predmet *Osnove urbanizma* na nastavničkom smjeru na Akademiji likovnih umjetnosti.

Tijekom 2005. godine sudjelovao je u izradi novog studijskog Bolonjskog programa (preddiplomski i diplomski studij) i tijekom 2007. novog programa poslijediplomskog doktorskog studija na Odsjeku za povijest umjetnosti. Tijekom 2005. obavio je internu recenziju novog studijskog Bolonjskog programa Odsjeka za sociologiju i Odsjeka za povijest. Od 2007. godine predaje predmet *Zaštita spomenika* u starom programu za studente povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta i studente konzervacije-restauracije na Akademiji likovnih umjetnosti. U novom Bolonjskom programu predaje predmet *Zaštita spomenika* na preddiplomskom studiju, a na diplomskom studiju izborne kolegije *Povijest zaštite spomenika u Hrvatskoj u XIX.-XX. stoljeću* i *Zaštita nepokretne baštine* u okviru konzervatorskog modula za studente povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta i studente konzervacije, restauracije na Akademiji likovnih umjetnosti. Od 1998. godine sudjeluje kao predavač i mentor na poslijediplomskog studiju Odsjeka za povijest umjetnosti. U ak. god. 2009./2010. sudjeluje na poslijediplomskom studiju Muzeologija i konzervatorstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani. Njegova znanstvena i stručna djelatnost obuhvaća istraživanje povijesti urbanizma, arhitekture i zaštite kulturne baštine u XIX. i XX. stoljeću u Zagrebu i Hrvatskoj.

SAŽETAK

Monografska tema disertacije pod nazivom Arhitekta Rudolf Tönnies – život i djelo, obuhvaća kao što i sam naslov ističe nekoliko značajnih i za budući period afirmacije, etabliranja i razvoja kao arhitekta, podataka vezanih za obiteljske prilike i predispozicije prema budućem radu, stavljajući ipak težište na period stvaralaštva u BiH. Kako je djelatnost arhitekta Rudolfa Tönniesa u Hrvatskoj kratkotrajna i neznatna, u Sloveniji vezana za aktivnosti tvrtke *Obnova, gradbena družba z.o.z. Ljubljana*, a u Beču ograničena isključivo na 11 tipskih projekata oficirskih paviljona, oni su samo dijelom analizirani, ostavljajući prostora za budući istraživački rad na temu stvaralaštva van granica BiH. S obzirom da je Sarajevo, odnosno BiH prostor u kojem arhitekt ostvaruje najznačajniji doprinos graditeljskom naslijeđu austrougarskog perioda utoliko rad pokazuje analizu, opise, valorizaciju i komparaciju svih realiziranih i nerealiziranih projekata, samostalnih i u suradnji s vodećim arhitektima Monarhije, dokumentuje i potvrđuje iznesene činjenice, putem očuvane projektne dokumentacije i relevantne pisane građe (podataka iz personalnih listova, objavljene i neobjavljene arhivske građe te iznimno domaće literature). Kao glavna odrednica u atribuciji korištena su tri osnovna izvora – podaci iz personalnog lista Rudolfa Tönniesa, zatim projektna dokumentacija i pisana građa Arhiva BiH (akti vezani za Građevinsko odjeljenje Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH, točnije ureda za zgrade). Obimom najveći dio rada ipak obuhvaćaju realizirani projekti pretežno u Sarajevu, ali i drugim gradovima u BiH, zatim slijede suradnje, pa nerealizirani projekti i na koncu ostale vrsta radova (makete, skice uređenja enterijera, dodijeljenih nagrada, priznanja i dr.)

KLJUČNE RIJEČI: arhitektura, stil, urbanizam, Sarajevo, historicizam, romantizam, secesija, neomaurski, bosanskohercegovački, Austro-Ugarska Monarhija, zgrada, vila, uglovnica, suradnja, projekt, crtež, fasada, autorstvo, Tönnies, Vancaš, Pařik, obitelj, tvrtka.

ABSTRACT

The dissertation titled "Architect Rudolf Tönnies – his life and works", covers, like the title itself suggest, important facts that influenced his future period of affirmation, establishment and development as architect and artist-cum-designer, such as the facts relating to his family circumstances and predispositions for his future work, but focusing primarily on his creative period in BiH. As the activities of Architect Rudolf Tönnies in Croatia were brief and negligible, in Slovenia they were related to the activities the Company *Obnova, gradbena družbaz.o.z. Ljubljana*, and in Vienna limited only to 11 standardized designs for officers' pavilions, these have only been partially analysed, leaving an opportunity for a future researcher to explore his works outside the borders of BiH. Considering that Sarajevo or BiH is where the Architect made his most significant contribution to the architectural heritage of the Austro-Hungarian period, this paper analyses, describes, valorises and compares all of his finished and unfinished designs, independent and those done in cooperation with the leading architects of the Monarchy. The facts presented here are documented and corroborated by evidence, such as preserved design documents and relevant written materials (data from his personal files, published and unpublished records and exceptionally locally found reference materials). In terms of referencing, three sources were used – information from personal file of Rudolf Tönnies, the design documents and written materials from the Archive of BiH (documents relating to the Construction Department of the Royal National Government for BiH, more specifically, the Building Construction Department). In terms of scope, the paper mostly focuses on the projects implemented in Sarajevo as well as those in other towns in BiH, this is followed by his collaborations, then his unimplemented projects and finally other works (such as: scale models, sketches for interior design, awards and recognitions received, etc.)

KEYWORDS: architecture, style, urbanization, Sarajevo, historicism, romanticism, Art Nouveau, Neo moorish, bosnianherzegovinian, the Austro-Hungarian Monarchy, buildings, villas, corner building, collaboration, project plans, drawings, facades, authorship, Tönnies, Vancaš, Pařik, family, company.

Sadržaj

1. UVOD 1

2. TEZE DISERTACIJE 6

3. OBIM I CILJ ISTRAŽIVANJA 8

4. METODOLOGIJA 10

5. PREGLED VAŽNIJIH OBJAVLJENIH TEKSTOVA I RADOVA O ARHITEKTI RUDOLFU TÖNNIESU 11

6. ORGANIZACIJA JAVNE UPRAVE U BIH 1878 – 1918. 14

6.1. Zatečena organizacija javne uprave 14

6.2. Razvitak javne uprave 18

6.3. Uspostavljanje građevinske službe 30

6.4. Proširenje djelatnosti građevinske službe 33

6.5. Stagnacija i pokušaj reorganizacije građevinske službe 35

6.6. Gospodarske prilike i društveni odnosi 40

6.7. Zaključak 43

7. URBANIZAM I ARHITEKTURA U BIH 1800 – 1918. 45

7.1. Predaustrijski period 1800 – 1878. 45

7.1.1. Urbanizam 45

7.1.2. Arhitektura 49

7.1.2.1. Modeli izgradnje 54

7.1.3. Zaključak 58

7.2. Postavljanje temelja za novu epohu 1878 – 1900 58

7.2.1. Urbanizam 58

7.2.1.1. Karte i regulacioni planovi 65

7.2.2. Arhitektura 73

7.2.2.1. Modeli izgradnje 76

7.2.3. Zaključak 85

7.3. Doba novog procvata 1900 – 1918. 86

7.3.1. Urbanizam 86

7.3.1.1. Karte i regulacioni planovi 88

7.3.2. Arhitektura 94

7.3.2.1. Modeli izgradnje 103

7.3.3. Zaključak 116
7.4. Arhitekti i graditelji BiH 1878 – 1918. 117
7.4.1. Zaključak 130
8. ARHITEKTA RUDOLF TÖNNIES U BIH OD 1897. DO 1918.... 131
8.1. Osnovna biografija 131
8.2. Školovanje na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču 134
8.2.1. Specijalne škole i njeni profesori 134
8.2.2. Studij Rudolfa Tönniesa na Akademiji 134
8.3. Imenovanje u ovlaštenog civilnog arhitektu i građevinskog savjetnika 136
8.4. Dolazak Rudolfa Tönniesa u BiH 138
8.4.1. Tönnies kao član Tehničkog kluba 140
8.4.2. Suradnja sa srednjom Tehničkom školom u Sarajevu 142
8.4.3. Sudjelovanje na međunarodnim izložbama 143
8.4.4. Izrada priznanja barunima Appelu i Kutcheri 153
8.4.5. Ostali oblici stvaralaštva 155
8.4.6. Zaključak 159
8.5. U službi Građevinskog odjeljenja 1897 – 1911. 160
8.5.1. Javne zgrade i projekti 160
8.5.1.1. Evangelička crkva u Sarajevu 161
8.5.1.2. Zgrade vojnih kasarni „Jajce“ i „Filipovića“ u Sarajevu 162
8.5.1.3. Regulacioni planovi za prostor Vojničkog i Filipovića trga u Sarajevu 165
8.5.1.4. Trgovačko-stambena zgrada Mitropolije u Sarajevu 170
8.5.1.5. Idejni projekti za pravoslavne crkve u BiH 175
8.5.1.6. Unutarnje preuređenje zgrade Bogoslovije u Reljevu 177
8.5.1.7. Dogradnja kraljevske Vladine zgrade I u Sarajevu 178
8.5.1.8. Izgradnja zgrade Garnizonskog suda i zatvora u Sarajevu 179
8.5.1.9. Suradnja sa Željeznicama i drugi slični poslovi 181
8.5.1.10. Revizije regulacionih planova u Sarajevu 185
8.5.1.11. Adaptacija srednjovjekovne crkve u kapelu i sanacija zgrade konaka u Čajniču 186
8.5.1.12. Zgrada suda u Čajniču 188
8.5.1.13. Zgrada suda i zatvora u Bosanskoj Dubici 191
8.5.1.14. Zgrada više Realke u Sarajevu 196
8.5.1.15. Zgrada kotarskog suda i zatvora (dio kompleksa kaznione u Zenici) 198

8.5.1.16. Zgrada hotela na Palama 205
8.5.1.17. Dogradnja hotela u Jajcu 210
8.5.1.18. Zgrada Baždarskog ureda u Sarajevu 220
8.5.1.19. Predračun radova za zgradu Mitropolije u Mostaru.....222
8.5.1.20. Tvornica šećera i rafinerije iz Usore na Butmiru (Ilidža) 225
8.5.1.21. Izgradnja željezničke pruge Ilijaš – Misoča.....228
8.5.2. Natječajni projekti 230
8.5.2.1. Pravosudna palača sa zgradom zatvora u Sarajevu 230
8.5.2.2. Zgrada Parlamenta u Sarajevu 232
8.5.3. Stambene zgrade 234
8.5.3.1. Jedno-obiteljska zgrada Valentina Miklaua 237
8.5.3.2. Najamna stambena zgrada Hermine Rädisch 241
8.5.3.3. Najamna stambena zgrada Heinricha Rädischa 245
8.5.3.4. Najamna trgovačko-stambena zgrada Vasilikije Petrović 249
8.5.3.5. Jedno-obiteljska zgrada Joze Sunarića 252
8.5.3.6. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Mordohaja Atijasa 256
8.5.3.7. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Abrahama Mayera Altarca 260
8.5.3.8. Najamna stambena zgrada baruna Eugena Alborija 264
8.5.4. Zaključak 268
8.6. Suradnja sa arhitektom Josipom Vancašem 268
8.6.1. Prvi period suradnje od 1897. do 1905. (atelijer Josipa Vancaša).....271
8.6.1.1. Najamna trgovačko-stambena zgrada Heinricha Schlesingera 271
8.6.1.2. Najamna stambena zgrada Josefa M. Komposa Čole 272
8.6.1.3. Najamna stambena zgrada Alisisa Optizza 274
8.6.1.4. Stamben-trgovačka zgrada Isaka i Kauk Močo Romana 276
8.6.1.5. Stambeno-poslovna zgrada Girolama G. Saloma 277
8.6.1.6. Stambena zgrada Johanna Naggy 280
8.6.2. Drugi period suradnje od 1911. do 1917. (djelovanje u Bosanskohercegovačkom građevinsko dioničarskom društvu u Sarajevu.....282
8.6.2.1. Kompleks oficirskih paviljona u Sarajevu 284
8.6.2.2. Zgrada podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu 286
8.6.2.3. Zgrada Hrvatske centralne banke u Sarajevu.....290
8.6.2.4. Idejni projekti za zgrade podružnica banaka i kreditnih zadruga 291

8.6.2.5. Idejni projekti za zgrade gradskih vijećnica 293
8.6.2.6. Zgrada javnog kupatila i mosta u Mostaru....297
8.6.2.7. Stambena zgrada Mitropolije u Tuzli 303
8.6.2.8. Zgrada vatrogasne kasarne u Sarajevu....307
8.6.2.9. Stambena zgrada Vladimira Riste Besarovića....309
8.6.2.10. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Ješue i Mojce Saloma....313
8.6.2.11. Jedno-obiteljska zgrada Čurčić – Arnautović 318
8.6.2.12. Stambena zgrada Nurudin-bega Azapagića 321
8.6.2.13. Jedno-obiteljska zgrada Ernsta Volkerta....325
8.6.3. Zaključak....327
8.7. Atribucija autorstva na projektima i izvedenim zgradama....329
8.7.1. Najamno-trgovačka, stambena zgrada Milana Jojkića 329
8.7.2. Jedno-obiteljska zgrada Muhamed-bega Fadilpašića 332
8.7.3. Stambeno-trgovačka zgrada Izidora M. Izraela....335
8.7.4. Najamna trgovačko-stambena zgrada Jove Odovića 337
8.7.5. Najamna trgovačko-stambena zgrada Đorđa M. Besarovića....340
8.7.6. Zaključak 343
9. PROJEKTI U DRUGIM DRŽAVAMA MONARHIJE 344
9.1. Projekti nastali prije dolaska u BiH....344
9.2. Projekti koji nastaju tijekom boravka u BiH 351
9.3. Projekti nastali po odlasku iz BiH....352
9.4. Zaključak 356
10. ZAKLJUČAK....357
11. KRONOLOGIJA ŽITOVA I DJELA ARHITEKTE RUFOLFA TÖNNIESA....363
12. KATALOG/GRAFIČKI PRILOZI 368
12.1. Realizirani projekti 369
1.1. – 1. Trgovačko-stambena zgrada Mitropolije 369
1.1. – 2. Jedno-obiteljska zgrada Valentina Miklaua....386
1.1. – 3. Najamna stambena zgrada Hermine Rädisch....393
1.1. – 4. Zgrada suda u Čajniču....402
1.1. – 5. Najamna stambena zgrada Heinricha Rädischa....406
1.1. – 6. Najamna trgovačko-stambena zgrada Vasilikije Petrović 414

1.1. – 7. Jedno-obiteljska zgrada Joze Sunarića 420
1.1. – 8. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Mordohaja Atijasa 432
1.1. – 9. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Abrahama M. Altarca 439
1.1. – 10. Stambena zgrada Vladimira Riste Besarovića 446
1.1. – 11. Najamna stambena zgrada baruna Eugena Alborija 452
1.1. – 12. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Ješue i Mojce Saloma 464
1.1. – 13. Jedno-obiteljska zgrada Čurčić – Arnautović 476
1.1. – 14. Stambena zgrada Nurudin-bega Azapagića 483
1.1. – 15. Stambena zgrada Mitropolije u Tuzli 490
1.1. – 16. Zgrada javnog kupatila u Mostaru 499
12.2. Nerealizirani projekti 506
1.1. – 1. Zgrada suda i zatvora u Bosanskoj Dubici 506
1.1. – 2. Jedno-obiteljska zgrada Ernsta Volkerta 518
13. LITERATURA 521
14. ARHIVSKI IZVORI 558
15. INTERNETSKI IZVORI 565
16. POPIS KRATICA 567
17. IZVORI ILUSTRACIJA 567
18. IZVORI ILUSTRACIJA (KATALOG/GRAFIČKI PRILOZI) 574
19. ŽIVOTOPIS 583

1. UVOD

Arhitektonsko naslijeđe BiH najbolje reflektira kompleksan dijalog između različitih kulturnih slojeva prošlosti, doba stranih vladavina čije se višestoljetno prisustvo iščitava u urbanom tkivu svakog grada, poglavito u Sarajevu zbog konfesionalne raznolikosti. Proučavanje graditeljskog naslijeđa BiH temelji se na proučavanju urbanističkih i arhitektonskih ostvarenja iz dva značajna perioda strane dominacije – četiri stoljeća osmanske i četiri decenije austro-ugarske vladavine. Sarajevo se započinje prostorno širiti u periodu osmanske vladavine u XVI stoljeću, formiranjem administrativnog i trgovačkog centra – čaršije u istočnom dijelu kotline. *„Urbana struktura grada je bila zasnovana na principu organizacije stambenih grupacija – mahala, prostorno i funkcionalno povezanih s posebno organiziranim poslovnim zonama – čaršijom“*.[1] Zapadni dijelovi grada intenzivnije se razvijaju tek dolaskom Austro-Ugarske Monarhije u XIX stoljeću, kada urbana jedinica postaje stambena ulica,[2] a ne mahala i kada se poslovni i privatni život uspješno inkorporiraju u jednom novom tipu građevine: najamnim stambeno-poslovnim i stambenim zgradama. Upravo u tome leži vrijednost historijske jezgre grada Sarajeva, u jedinstvu kontinuiteta i bogatstvu različitosti gdje su pojedine zgrade postale simboli i važni kulturno-povijesni spomenici.

Arhitektura BiH u doba austro-ugarske vladavine predstavlja jedan od mlađih kulturnih slojeva, koja kao cjelina nije dovoljno naučno obrađena, niti je adekvatno valorizirana. O arhitekturi ovog razdoblja pisali su najprije austrijski i njemački povjesničari arhitekture i arhitekti.[3] Dosadašnji

[1] BEJTIĆ, 1966 : 12
[2] BEJTIĆ, 1966 : 14
[3] Edmund Stix, dugogodišnji predstojnik građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu, objavio je seriju natpisa o zgradama izgrađenim do 1887. godine, pretežno iz oblasti niskogradnje, s osvrtom na raniji osmanski period (Stix, E. (1888.), *Bauwesen in Bosnien und die Hercegovina,* "Bosnische Post", 5 (39/11.1.) : 8, Sarajevo, Stix, E. (1888.), *Bauwesen in Bosnien und die Hercegovina,* "Bosnische Post", 5 (43/22.2.) : 13, Sarajevo, Stix, E. (1888.), *Bauwesen in Bosnien und die Hercegovina,* "Bosnische Post", 5 (47/31.3.) : 11, Sarajevo); U priređenim katalozima: Carl E.Schorske E.C. (1983.), *Vienne fin de siècle. Politique et culture.,* Seuil, Pariz; Abate M., Pertocoli D. (1984.), *Le arti a Vienna. Dalla Secessione alla caduta dell'impero Asburgico.* katalog izložbe u Palazzo Grassi, Venezia; Waissenberger, R. (1985.), *Traum und Wirklichkeit - Wien 1870-1930*, katalog izložbe u Künstlerhaus, Beč; Hugo Piffl 1898. godine u Beču izrađuje kartu širenja grada Sarajeva pod naslovom *Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo Under der Regierung Seiner Majestät des Kaisers und Königs Franz Josef I.*; Pawlikov, J. (1898.), *Wirkungsweise der Therme von Ilidže,* u izdanju Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina.Sarajevo, Sarajevo; U knjizi putopisa tek djelomično i amaterski: Renner, H. (1888.), "*Bericht über die Studien – Reise des österr (Ingenieur und Architekten – Vereines im Mai 1888. nach*

naučni radovi se uglavnom odnose na analizu i pregled historijskih stilova prošlosti (secesija, bosanski stil) s tek ponešto detaljnije obrađenim ličnostima (Josip Vancaš, Karl Pařik, Josip Pospišil), koje su u najvećoj mjeri doprinijele izgledu brojnih gradova u BiH.[4] Manje česta i manje poznata imena u graditeljskom naslijeđu ostala su tek površno dotaknuta.[5] Među tim imenima je Rudolf Tönnies. Kako pregled objavljenih znanstvenih i stručnih radova o arhitektu ne pruža opsežniju analizu ostvarenja, analize se uglavnom ograničavaju na opis kompozicije pročelja pojedinih zgrada, točnije izgled uličnih fasada zgrada čije se oblikovno rješenje promatra u kontekstu pojave različitih oblika historicizma sa slobodno interpretiranim elementima pretežno baroka i renesanse, i secesije u arhitekturi BiH.

Riječ je o pretežno kraćim, prigodnim prilozima nastalim u okviru većih historiografskih djela. Iz tog razloga djelo izuzetno plodnog arhitektonskog stvaraoca Tönniesa do danas je ostalo nedovoljno poznato. U bogatom opusu i raznovrsnim projektima koji otkrivaju interes za gotovo sve stilove prošlosti, njegovo stvaralaštvo možda najbolje reflektira potrebu bosanskohercegovačkog društva, ukusa i mogućnosti investitora. Unatoč neminovnom povinovanju željama i potrebama investitora, tom za arhitektu vječitom bremenu i sprezi, uspio je na mnogim projektima utisnuti vlastiti jezik likovnosti i umjetničkog izraza, po mnogo čemu jedinstven i originalan. Prikaz djelatnosti arhitekta, kronološkim redoslijedom, putem analize njegovih djela, suradnje na projektima kroz djelatnost Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva[6] i hipoteze o njegovim mogućim realizacijama, doprinosi određivanju njegovog mjesta u historiji arhitekture BiH kao i proučavanju povijesti arhitekture, posebno najamno stambeno-poslovnih i stambenih zgrada. Da bi se djelo moglo sagledati i valorizirati u cjelini bilo je potrebno ostaviti prostora i za komparativnu analizu i za kontekst nastanka kroz

---

Bosnien, Hercegovina, und Dalmatien)", Beč, kao i brojni inženjeri i tehničari koji su putovali Bosnom 1888. godine, u sklopu svojih izvještaja (xxx1888.b : 2); (xxx1888.c : 2, 3)

[4] Ibrahim Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918*., Umjetnička galerija BiH (katalog) Sarajevo, 1987.; Ibrahim Krzović, *Arhitektura Secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004.; Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskog stila*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998.; Jela Božić, *Arhitekt Josip pl.Vancaš* (doktorska disertacija), Arhitektonski fakultet, Sarajevo, 1989.; Branka Dimitrijević, *Arhitekt Karl Pařik* (doktorska disertacija), Arhitektonski fakultet, Zagreb, 1989.; Mehmed Hrasnica, *Arhitekt Josip Pospišil – život i djelo*, Arhitektonski fakultet Sarajevo, 2003.; Borislav Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Rabic, Sarajevo, 1999. i dr.

[5] Josip Czerny, Erlach Alois, Josef Gramer, Josef Greger, Ludwig Huber, Ludwig Jungwirth, Carl Kneschaurek, Jan Kotěra, Jaroslav Měřinskỳ, Hans Niemeczek, Carl Panek, Arthur Popper, Josip Rekvényi...

[66] *Bosn.Herc.Bauaktiongesellschaft*

pregled stanja u arhitekturi i urbanizmu, s osvrtom na najvažnija djela i arhitekte s kojima je istovremeno djelovao u BiH, tim više što je i sam bio jedan od pokretača i nosioca stilova u arhitekturi. U tom smislu važno je bilo istaći i nekoliko primjera projekata arhitekata i inženjera čiji rad je utjecao na formiranje vlastitog, neobičnog stvaralačkog elana i izražaja, ali i kolega s kojima je studirao. Doba Tönniesovog školovanja ujedno je i vrijeme napuštanja akademskih shvaćanja, kada dolazi do kulminacije novih ideja, koje i sam unatoč svom akademskom obrazovanju prihvaća. Valorizacija će pokazati u kolikoj mjeri su njegovi projekti značajni u svom pristupu u odnosu na neka ostvarenja njegovih kolega u i van BiH.

Napominjem da su svi korišteni nazivi ulica u radu, neovisno da li je riječ o zgradama arhitekta Tönniesa ili ostalih projektanata, novi, kako u tekstu tako i u bilješkama. Ako su na pojedinim mjestima i upotrijebljeni stari nazivi oni su stavljeni u zagradu, i uz obavezno navođenje današnjeg naziva ulice.

Disertacija se sastoji od ukupno osamnaest poglavlja, s tim da prva četiri čine Uvod, Teze disertacije, Obim i cilj istraživanja i Metodologija, a zadnjih šest čini Literatura, Arhivski izvori, Internetski izvori, Popis kratica, Izvori ilustracija i Izvori ilustracija za grafičke priloge. U poglavlju Pregled važnijih tekstova i radova o arhitekti Rudolfu Tönniesu predstavljeni su radovi bosanskohercegovačkih autora koji su se u manjem obimu osvrnuli na njegov doprinos u kontekstu općih pregleda arhitekture druge polovine XIX i prve polovine XX stoljeća, i monografskih radova arhitekata sa kojima je usko surađivao (Karl Pařik, Josip Pospišil, Josip Vancaš).

Poglavlje Organizacija javne uprave u BiH 1878 – 1918. imala je za cilj predstaviti tijek osnivanja i djelatnost Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade sa sjedištem u Sarajevu, gdje jedno vrijeme Tönnies radi kao državni službenik. Pojašnjena je ukratko i nadležnost različitih organa – Zajedničko ministarstvo financija, Kraljevska Zemaljska Vlada, Gradsko poglavarstvo, navodeći imena svih dužnosnika, te predstavljen pojedinačan doprinos poglavara, civilnih adlatusa i gradonačelnika Sarajeva (u bilješkama).

Poglavlje o urbanizmu i arhitekturi u BiH 1800 – 1918. predstavlja kontekst nastanka Tönniesovih projekata, počinjući s kraćim pregledom predaustrijske arhitekture. Urbanističko širenje grada, stilovi koji su nastajali u arhitekturi, kao i oni koji su najzastupljeniji u gradnji

javnih i stambenih zgrada, jasno će determinirati i njegovo stvaralaštvo, zbog čega je bilo važno predstaviti najznačajnija dešavanja i imena projektanata sa kojima dolazi u izravnu ili posrednu vezu. Ovo poglavlje je izdijeljeno na tri cjeline, po godinama: od 1800. do 1878., od 1878. do 1900. i od 1900. do 1918. godine, i jednu pod naslovom Arhitekti i graditelji BiH 1878 – 1918. Poglavlje sagledava i šire utjecaje arhitekture Monarhije na graditeljsko naslijeđe u BiH, zbog čega u radu nije izdvojeno posebno poglavlje o urbanizmu i arhitekturi Austro-Ugarske Monarhije koje bi analiziralo sve aktualne arhitektonske teorije i ostvarenja, kao i njihove protagoniste u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX stoljeća. Težište je ipak stavljeno na graditeljske poduhvate i aktualne stilove u urbanizmu i arhitekturi BiH, a oni koji su na posredan ili izravan način utjecali na BiH, spomenuti su u cilju sveopćeg sagledavanja ukusa, mogućnosti i raspoloženja navedenog perioda, konstruirani na temelju relevantne i aktualne suvremene historiografije, istraživanjima autora kao što su A. Moravánszky i I. Sapač, F. Lazarini.

Osmo poglavlje pod naslovom Arhitekta Rudolf Tönnies u BiH od 1897. do 1918. izdijeljeno je na nekoliko podnaslova: Osnovna biografija, Školovanje na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, U službi Građevinskog odjeljenja i Suradnja sa arhitektom Josipom Vancašem, u kojima je predstavljen život i djelo arhitekta, njegovo školovanje i opus koji je najveći u BiH, a posebno Sarajevu, u odnosu na ostale države i gradove Monarhije. Unutar navedenih naslova izvršena je podjela na javne i stambene zgrade koje projektuje samostalno i/ili u suradnji s drugim projektantima. Poglavlje pod naslovom Projekti u drugim državama Monarhije usmjereni su na radne zadatke koje obavlja u Hrvatskoj i Sloveniji, Hrvatskoj odmah po završetku studija, a Sloveniji po odlasku iz BiH.

U poglavlju Zaključak prikazani su rezultati provedenih istraživanja svih kroz rad predočenih podataka u poglavljima, sumirana vrijednosna analiza i valorizacija projekata arhitekta ali i prednosti i nedostaci rada, odnosno poteškoće sa kojima sam se susretala u tijeku istraživanja i pisanja disertacije. Rezultati rada utemeljeni na arhiviranoj građi, znanstvenim radovima, podacima preuzimanim iz stručnih časopisa, objavljenim i neobjavljenim studijama i elaboratima, pokazali su da je broj zgrada čiji je autor arhitekta Tönnies, realiziranih, ali i nerealiziranih projekata u odnosu na one do sada poznate proširen. Ovo se posebno odnosi na zgradu baruna Alborija i jedno-obiteljsku zgradu Sunarić u Sarajevu, koje su do sada ukoliko se i spominju pripisivane „nepoznatim autorima“. Isto vrijedi i za projekte u Bosanskoj Dubici i Čajniču. Za

sve poznate zgrade koje projektuje izuzev najamne trgovačko-poslovne i stambene zgrade Saloma do sada nije urađena egzaktna arhitektonska analiza, gdje su isti kako je to u uvodu istaknuto spominjani u širem kontekstu općih pregleda stvaralačke scene austrougarskog perioda u Sarajevu. Projekti koje samostalno izrađuje, neovisno o tome da li su realizirani ili ne izdvojeni su u poglavlje Katalog/grafički prilozi, vodeći se poglavito podacima iz personalnog lista arhitekta Rudolfa Tönniesa, projektnom dokumentacijom, a ponegdje i upisanom godinom izgradnje i imenom u zgradama. Poglavlje Kronologija života i djela arhitekte Rudolfa Tönniesa predstavlja pregledno i po godinama navedene najvažnije biografske podatke, radove i projekte koji su mu povjereni u BiH i drugim državama Monarhije sve do smrti.

Baveći se analizom života i djela arhitekte Rudolfa Tönniesa, nastojat ću doprinijeti i potaći buduće generacije za nastavkom istraživanja, proučavanja i rasvjetljavanja brojnih pojavnih ličnosti koje su svojim, možda, ne tako opsežnim opusom kao gore spomenuti arhitekti, ipak doprinijeli nastanku i formiranju suvremene arhitekture u BiH.

2. TEZE DISERTACIJE

Doktorska disertacija pod naslovom „Život i djelo arhitekte Rudolfa Tönniesa“ bavit će se stvaralačkim opusom arhitekte u BiH i Sarajevu gdje projektuje najveći broj stambenih i javnih zgrada. Kako je u odnosu na druge gradove BiH projektantski doprinos manje značajan i obiman, u usporedbi sa ostalim arhitektima i inženjerima Monarhije, a djelovanje u manjim državama Monarhije, Hrvatskoj i Sloveniji također obilježen malim brojem izvedenih projekata, istraživanje je usmjereno k Sarajevu.

Prva teza disertacije pokazat će da projekti arhitekte Rudolfa Tönniesa (javnih i stambenih zgrada), realizirani u periodu od 1893. do 1929. godine, nastali na prostoru država BiH, Hrvatske, Slovenije i Mađarske, u gotovo svim tada aktualnim stilovima u arhitekturi kvalitetom spadaju u vrijedno kulturno-historijsko naslijeđe graditeljske baštine, od kojih se po brojnosti posebno ističu ona nastala u BiH.

Teza disertacije bit će iznesena kroz poglavlja 8. i 9. u kojima su predstavljene različite faze stvaralaštva. Stvaralaštvo u BiH (poglavlje 8.) koje započinje 1897. godine je najopsežnije, ali i za potrebe disertacije najznačajnije, pa je njemu posvećeno najviše prostora. Drugi dio opusa (poglavlje 9.) odnosi se na realizirane i nerealizirane projekte, a koji su nastali po završetku studija u Beču 1893. godine, dakle, prije dolaska u Sarajevo, a nastajali su i u toku boravka u Sarajevu i po odlasku iz BiH. Uz napomenu da stvaralaštvo van BiH ipak ostaje otvoreno za neka dalja istraživanja, osobito u Beču. Poglavlje 9. će pokazati da jedino u Sloveniji projektuje, izvodi ili nadzire veći broj radova između 1917. i 1929. godine, te da su radovi u Hrvatskoj od manjeg značaja od 1894. do 1897. godine. Kako u Sloveniju dolazi i boravi tijekom ratnog i postratnog perioda, čiji utjecaj na gradogradnju se osjeti kao i u ostalim dijelovima Monarhije, broj projekata u kojima uzima učešće vjerojatno nije toliko značajan kao u BiH, tim više što zbog dugotrajne bolesti odlazi na liječenje u München već početkom 1929. godine.

Poglavlje 8. (8.7.) otvorit će i drugu tezu disertacije, a to je da analizom zgrada izgrađenih u Sarajevu, na osnovu oblikovnih odlika kompozicije pročelja i uvidom u stanje na terenu možemo govoriti o nepreciznim atribucijama, arhitekti Tönniesu. Uslijed nedostatka projektne dokumentacije, ovakav vid atribucije sveprisutan je u objavljenim znanstvenim i stručnim radovima o njemu. Slična praksa je uočljiva i u opusima drugih arhitekata i inženjera, koji su djelovali u BiH za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije.

Prije prelaska na analizu projekata koje izvodi samostalno (Katalog/grafički prilozi), bit će analizirani i radovi koji nastaju kroz suradnju s vodećim arhitektima u BiH. U okviru ovog dijela rada postavlja se uvjetno rečeno teza o stupnju vlastitog doprinosa, kada je u pitanju rad s arhitektom Karlom Pařikom u Građevinskom odjeljenju (ured za zgrade) Kraljevske Zemaljske Vlade, rad s arhitektom Josipom Vancašem kroz ponajviše projektantski atelijer i kasnije u Bosanskohercegovačkom građevinskom dioničarskom društvu, te drugim građevinskim tvrtkama. Ovdje moram naglasiti da teza o vlastitom doprinosu nije uvijek mogla biti potkrijepljena čvrstim dokazima, jer mnogi projekti ostaju potpisani samo i isključivo od strane predstojnika Građevinskog odjeljenja, rukovodioca ureda za zgrade i s druge strane, vlasnika projektantskog atelijera ili građevinskog poduzeća i vlasnika zgrade (definirano građevinskim redom iz 1880. i 1893. godine). U odnosu na broj do sada poznatih projekata zabilježenih kroz različite izvore (doktorske disertacije) i do danas publicirane radove, spisak je znatno proširen, prema rezultatima istraživanja arhivskih dokumenata i literature.[7] Utvrđen je i predpostavljne stepen osobnog doprinosa koji se na nekim primjerima pokazao značajnijim od do sada poznatog ili kao nepoznat ili upitan unatoč podacima iz personalnog lista. Analizom dostupne projektne dokumentacije, kao i uvidom u stanje na terenu omogućeno je i oblikovanje teze o podignutim zgradama koje bismo mogli pripisati ili putem suradnje dovesti u vezu s djelom arhitekta Rudolfa Tönniesa.

[7] Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.

3. OBIM I CILJ ISTRAŽIVANJA

Temaljni cilj doktorske disertacije jeste da naučno dokumentira djelatnost arhitekte Rudolfa Tönniesa i time doprinese proučavanju monografskih tema iz oblasti arhitekture i urbanizma austrougarskog perioda. Kako bi se naučno dokumentirale i potvrdile teze disertacije, osim evidentiranja, valoriziranja i analize projekata, bilo je neophodno istraživanja proširiti i na druge relevantne teme, koje su sažeto i jasno obrađene u obimu porilagođenom naslovu i temi rada. Takve teme su: urbanizam i arhitektura u BiH s djelomičnim osvrtom na najznačajnije teorije nastajale u vodećim centrima Monarhije. U ovom dijelu rada inkorporirani su i modeli izgradnje zasnovani na komparativnoj analizi postojećih modela iz osmanskog perioda i novonastalih u doba Monarhije. Analizu modela izgradnje smatram višestruko korisnim i neophodnim, jer pruža temelj za bolje razumijevanje arhitekture austrougarskog perioda, a koje kroz domaću literaturu do sada nije posebno analizirano. U sklopu rada (poglavlja 8.4.1. i 8.4.2.) bit će govora i o djelatnosti srednje Tehničke škole u Sarajevu, u kojoj se Tönnies javlja kao predavač, i o Tehničkom klubu čiji je on član.

Najopsežniji dio rada čine projekti realizirani u BiH u kojoj se Tönnies afirmira i ostvaruje zavidna rješenja, u odnosu na prethodnu mladalačku fazu traženja, proučavanja i eksperimentiranja, i u odnosu na kasne radove koji su uslijed teške bolesti i malobrojni. Iako ne toliko vrijedan dio opusa jednog arhitekte, u odnosu na projekte zgrada i poslove građevinskog nadzora, rad je pokazao i analizirao sve manje zadatke, koji su mu povjereni (nagrade za barune, uređenje enterijera zgrade Vijećnice, učešće na svjetskim izložbama itd.) u BiH u periodu od 1897. do 1917/8. kada odlazi u Ljubljanu. Prilikom obrade teme kao literatura korišteni su relevantni naučni radovi, projekti, knjige, časopisi, objavljena i neobjavljena arhivska građa. Jedan od većih nedostataka jeste očuvanost i sređenost arhivske građe u BiH kao i nepostojanje velikog broja dostatne projektne dokumentacije zbog čega su povjesničari arhitekture osuđeni na proučavanje zatečenog stanja, komparaciju, i nerijetko arhivsku građu van BiH. Unatoč činjenici da u personalnom listu, a ni u tadašnjoj štampi, domaćoj literaturi i ostaloj vrsti historiografskih podataka nije zabilježeno učešće Tönniesa, radi osobne provjere, analizirana je i fotodokumentirana očuvana projektna dokumentacija svih stambenih i javnih zgrada iz austrougarskog perioda u Zavodima i Arhivu BiH u Sarajevu.

Smatram važnim naglasiti da zbog materijalnih mogućnosti i ograničenja nisu vršena istraživanja u arhivima van BiH, s obzirom da su u personalnom listu navedeni tipski projekti za vojne stambene objekte u Beču. Pretpostavljam ipak da bez detaljne analize teško da bi se moglo govoriti o izvedenim projektima, što na neki način otvara put za dalje istraživanje teme stvaralaštva van granica BiH. U domaćim izvorima do sada su bili nepoznati radovi i istupi u smislu natječaja koji se ne odnose na BiH, čime je tema, iako ne zadire u širu analizu ovih radova dobila na značenju. Iznesen je i kratki pregled djelatnosti očeve građevinske tvrtke Gustav Tönnies, koja koliko mi je poznato nije adekvatno analizirana ni u Sloveniji, kao i djelatnost građevinskih tvrtki koje djeluju u državi u to doba. Ova tema je malo poznata, jer osim sporadičnih taksativnih podataka o registriranim poduzećima, nije sačinjena analiza pojedinačnog doprinosa. Napominjem da su spomenuti radovi navedeni u bilješkama, kako bi se izbjegla opterećenost rada.

Unatoč nepotpunoj projektnoj dokumentaciji za sve zgrade koje su izdvojene u grafičkom prilogu, izvršena je analiza i opis stanja putem: a) projektne dokumentacije, b) usmenih izjava izravnih potomaka, tamo gdje su se vlasnici zadržali, c) putem komparativne analize, stanja *in situ*, znanstvenih radova, časopisa, dokumentirane građe gradskih Zavoda i ostale arhivske građe. Rezultati rada imaju za cilj pokazati koje radove izvodi samostalno, koje u suradnji i kada je ta suradnja dopuštala više slobode, a kada ne. Zaključak je izvođen na osnovu sačuvane projektne dokumentacije i opće arhivske građe. Putem valorizacije svih radova projekti su postavljeni u kontekst arhitekture tog vremena u cilju općeg sagledavanja stepena vlastitog doprinosa.

4. METODOLOGIJA

Prikupljanje arhivske građe; periodike, objavljenih i neobjavljenih naučnih radova, projektne dokumentacije obavljeno je u arhivima, zavodima, bibliotekama i muzejima BiH i Sarajeva. Prikupljeni su projekti s njegovim potpisom, izvršena evidencija i provjera dostupnih projekata navedenih u personalnom listu kao suradnje, a koji su često ostali nepotpisani ili s potpisom nadređenog. Nakon izvršene analize i provjere dokumentacije izvršen je obilazak gotovo svih realiziranih projekata zgrada, prilikom čega je obavljeno fotografiranje eksterijera i enterijera (tamo gdje je to bilo dozvoljeno) zgrada. Financijska ograničenja onemogućila su arhitektonsko snimanje onih zgrada za koje nije ili je djelomično i nepotpuno sačuvana projektna dokumentacija. U disertaciji se težilo prikazu, koji bi uravnotežio obim arhitektonskih, projektnih, teorijskih, umjetničkih i historijskih analiza. U svrhu prikaza projekata korištene su fotografije originalnih ili kopije originalnih nacrta, razglednice te stare i suvremene fotografije zgrada. Korištene su i geodetske podloge, mape Sarajeva i katastarski podaci iz zemljišno-knjižnih izvadaka, shodno materijalnoj mogućnosti i raspoloživosti podataka dostupnih javnosti na uvid.

Analiza i valorizacija obavljena je na osnovu sačuvane projektne dokumentacije, namjene, iskaza površina, opisa zgrade, kompozicije pročelja, vertikalne komunikacije unutar zgrade, unutrašnjosti i prema sadašnjoj namjeni, prateći i bilježeći procese adaptacije, devastacije, dogradnji i pregradnji. S obzirom na to da je u korištenoj literaturi domaćih autora često upotrebljavana pogrešna kategorizacija i definicija objekata, osvrnula sam se i na urbanističke, konstruktivne, funkcionalne i formalne parametre, kao i parametre upravnog postupka. Na koncu primijenjena je induktivna (analogijska i kauzalna) metoda, kojom su na osnovu rezultata istraživanja izvedeni potpuni a na nekim primjerima i/ili nepotpuni zaključci. Metoda opovrgavanja korištena je na primjeru nekoliko zgrada pripisanih arhitekti, na osnovu pogrešno protumačene arhivske dokumentacije, štampe ili subjektivnog nahođenja.

5. PREGLED VAŽNIJIH OBJAVLJENIH TEKSTOVA I RADOVA O ARHITEKTI RUDOLFU TÖNNIESU

Prvi značajniji prikaz i analizu djela arhitekte Rudolfa Tönniesa objavio je Ibrahim Krzović, u separatu časopisa *Kulturna baština* 1988. godine[8] navodeći i opisujući nekoliko reprezentativnih primjera zgrada koje je projektirao u različitim arhitektonskim stilovima. Važno je napomenuti da je ovaj prikaz proistekao iz godinu dana ranije objavljenog kataloga Umjetničke galerije BiH, pod nazivom *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918. godine*, a kojeg je Krzović izradio.[9] Isti autor u knjizi pod nazivom *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini* iz 2004. godine (doktorska disertacija iz 1988. godine) obuhvaća dio djela Tönniesa projektiranih u stilu secesije.[10] Drugi značajan prikaz i analizu dao je Nedžad Kurto u neobjavljenoj disertaciji pod nazivom *Arhitektura secesije u Sarajevu* iz 1988. godine, u kojoj je dokumentirano prikazao arhitekturu i urbanizam u Sarajevu u periodu 1878 – 1918. godine s posebnim naglaskom na specifičnost rješenja primjera cvijetne i geometrijske secesije, gdje su analizirane i pojedine zgrade Tönniesa.[11] Kurto će ponovo u knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskoga stila* iz 1998. godine obuhvatiti dio izvedenih objekata Tönniesa.[12]

U doktorskoj disertaciji Branke Dimitrijević *Arhitekt Karl Pařik* iz 1989. godine, navedeno je nekoliko primjera suradnje Tönniesa i Pařika, a autorica mu posvećuje i jedno manje poglavlje pod nazivom *Dolazak u Sarajevo arhitekte Rudolfa Tönniesa, Pařikovog saradnika u periodu*

[8] U izvorima često se navodi i pod nazivom " *Radio Sarajevo – II program; izbor iz emitovanih sadržaja*", objavljen 1988. godine, br.60. Za Tönniesa kaže da je *„u odnosu na druge arhitekte svojim djelima uvijek davao nešto od skulpturalnosti i plastičnosti, ujedinjenih sa konstruktivno-prostornim i funkcionalnim sadržajima"*. (419 str.) U separatu Krzović navodi i nekoliko biografskih podataka, put školovanja i dolaska u Sarajevo. (419 str.) Istaknut je i projekt na kojem je Tönnies sudjelovao kao projektant – suradnik (Filipovića kasarna), njegova angažiranost u svojstvu suradnika u atelijeru Josipa Vancaša, kao i suradnja, a kasnije i upravljanje Bosanskohercegovačkim građevinskim dioničarskim društvom. (420, 421 str.) Ono na šta Krzović posebno upućuje kada je riječ o nedovoljno istraženom arhitektonskom djelu Rudolfa Tönniesa, jeste utvrđivanje njegovog udjela u Vancaševom atelijeru i stvaranju specifičnih oblika secesije u njegovom djelu. (421 str.)

[9] U katalogu iz 1987. godine prvi put je istaknuto ime i djelo Rudolfa Tönniesa, koje je do tada bilo gotovo nepoznato javnosti. (32, 129, 132, 135 str.)

[10] KRZOVIĆ, 2004 : 67, 68, 80, 82, 196

[11] KURTO, 1988 : 26

[12] KURTO, 1997 : 99, 136, 141, 318, 319, 320, 321

1898 – 1911.[13] Tönnies je spomenut i u doktorskoj disertaciji Jele Božić *Arhitekt Josip pl. Vancaš* iz 1989. godine u dijelu koji govori o arhitekturi i arhitektima u Sarajevu, u vrijeme Vancaševog djelovanja u Sarajevu.[14] Treći značajan prikaz odnosi se na analizu najreprezentativnije zgrade koju je Tönnies projektirao u Sarajevu – Salomovoj palači, u knjizi Borislava Spasojevića, pod nazivom *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu* iz 1999. godine.[15] Radovi Ibrahima Krzovića i Nedžada Kurte značajni su i zbog dokumentiranog pregleda graditeljstva u austrougarskom periodu, te predstavljaju osnovu za dalja istraživanja. Uzrok dosadašnjeg, nedovoljnog poznavanja cjelokupnog opusa Tönniesa nalazi se u činjenici da su većinu njegova opusa činile stambene zgrade (manje obiteljske zgrade i stambeno – trgovačke zgrade), te da je broj samostalno projektiranih javnih objekata neznatan. Projektna dokumentacija u arhivima i zavodima BiH je uglavnom u cijelosti očuvana za objekte javne namjene, dok su oni stambeni pretrpjeli brojna otuđenja, očuvana samo djelomično.[16]

Osim toga Tönnies je dugi niz godina bio angažiran kao suradnik u atelijeru arhitekte Josipa Vancaša, koji je tada bio aktivan i produktivan arhitekta, što ga je u mnogome sputavalo i onemogućavalo za značajniji napredak u karijeri i postizanju željenih pozicija, jednako kao i rad u državnoj građevinskoj službi. Kako je rad u državnoj službi prekinut 1910/11. godine, tako je i njegovo ime postalo poznato široj javnosti, kroz više samostalnih projekata. U to vrijeme biva postavljen za direktora najvećeg građevinskog dioničarskog poduzeća. S dokumentarno-historijskog aspekta zanimljiva su i djela autora Edmunda Stixa, Huge Piffla, Heinricha Rennera, Philipa Ballifa i drugih koji su se na izravan ili posredan način doticali arhitekture, urbanizma i

[13] Riječ je o projektima Evangeličke crkve sa župnom kućom i školom u Sarajevu, regulacionom planu Filipovića trga u Sarajevu, zgradi Garnizonskog suda u Sarajevu, zgradi Kotarskog ureda i suda u Bosanskoj Dubici, višoj Realki u Sarajevu, zgradama Kotarskog suda u Zenici i Baždarskog ureda u Sarajevu (DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 132, 149, 152, 167, 193; DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 129, 130)

[14] BOŽIĆ, 1989 : 101, 102

[15] SPASOJEVIĆ, 1999 : 103, 104, 107, 108 (Analizom je obuhvaćena kompozicija pročelja, opis zgrade i unutrašnjosti, vertikalna komunikacija unutar zgrade, bilježeći adaptacije, devastacije, oštećenja nastala u ratu 1992 – 1995.godine, dogradnje i naknadne pregradnje. Riječ je o proširenom izdanju rada iz 1988. godine, koji je obuhvatio analizu stambenih palača na prostoru Marijinog Dvora u Sarajevu.)

[16] Kako su se projekti za stambene zgrade predavali Gradskom poglavarstvu na odobrenje, oni su naknadno i u nepotpunom broju premještani uglavnom u ABIH. U ratnom periodu 1992 – 1995.godine u organima općina grada Sarajeva (Stari Grad, Centar i Novo Sarajevo) i Arhivima (BiH i Federacije) projekti stambenih zgrada se nisu našli u kategoriji prioritetnog očuvanja u odnosu na ostalu vrjedniju građu, a koja uključuje zgrade projektirane od strane Kraljevske Zemaljske Vlade. Drugu poteškoću prema usmenom iskazu suradnika spomenutih institucija predstavljali su i nesavjesni istraživači, koji su zloupotrijebili ukazano povjerenje trajnim iznošenjem dokumentacije.

aktualnih dešavanja, a koji su živjeli u BiH u tom periodu. Neki od njih su i djelovali pri Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade, te na izravan način surađivali s Tönniesom. Kako su u njihovim pisanim djelima imena arhitekata i inženjera često izostajala, osim zanimljivog aspekta polemiziranja najvažnijih graditeljskih postignuća iz osmanskog i djelomično austrougarskog perioda s težištem na cestogradnji, vodogradnji, općenito industrijalizaciji, podaci o doprinosu arhitekta Tönniesa izostaju iz svih značajnijih pregleda.

Nadalje stvaralaštvom Rudolfa Tönniesa se, koliko je meni do sada poznato, također nije nitko bavio u Sloveniji i Hrvatskoj, iako je u Hrvatskoj njegov doprinos na početku karijere oskudan i zanemariv, za razliku od Slovenije u kojoj je mogućnost afirmacije i značajnijeg angažmana opravdano vjerojatan, bilo u svojstvu projektanta ili vlasnika građevinskog poduzeća (1919 – 1923.). Djelomično je istražen doprinos građevinskog poduzeća Gustava Tönniesa (njegova oca) i ostalih sinova, radom nekoliko autora: I. Sapača, F. Lazarinija, A. Benedetiča, B. Miheliča, V. Valenčiča i drugih, što je i predstavljeno u poglavljima disertacije. Poznajući sve navedene radove, istraživački dio disertacije baziran je na analizi i dopuni dokumentacije o već dostupnim i utvrđenim radovima, te pronalaženju dokumentacije o njegovim projektima i onim nastalim kroz suradnju sa drugim arhitektima. Konačan rezultat u utvrđivanju broja projekata ovisio je od sačuvanosti i dostupnosti arhivske građe.

6. ORGANIZACIJA JAVNE UPRAVE U BIH 1878. – 1919.

6.1. Zatečena organizacija javne uprave

Premda je Austro-Ugarska Monarhija preuzela administrativno-teritorijalnu strukturu vlasti iz osmanskog perioda,[17] naslijeđena javna uprava pokazala se nerazvijenom, pojednostavljenom i bez jasne diferencijacije, sjedinjena sa vojnom komponentom i ciljano formirana za prikupljanje poreza i opstanak države.[18] *„Predaustrijska vlast koncipirana je na način da zadovolji potrebe centralističke vlasti s jedne strane, a istovremeno da omogući vojno-političko uređenje, odnosno potpunu dominaciju vojne uprave na čijim osnovama se i zasnivala Osmanska država"*.[19] Kako BiH nije imala posebnu državnost i autonomiju, što ju je činilo samo integralnim dijelom (pograničnim područjem) jedinstvene Osmanske države, kojim je upravljao vezir imenovan od strane sultana, prve značajnije reforme nastupile su tek 1865. godine.[20]

Promjene u prijestolnici su međutim, nastupile znatno ranije, već krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, kada Osmansko carstvo u pogledu pravnog sistema doživljava djelomičnu „romanizaciju".[21] Unutrašnje uređenje Bosanskog pašaluka sve do 1817. godine nije imalo značajne promjene, do ukidanja Novopazarskog sandžaka i njegovog priključenja Bosanskom sandžaku.[22] Značajnije upravne reforme pod utjecajem Zapada, će na prostoru cijelog Osmanskog Carstva biti uspostavljene tek u drugoj polovini XIX stoljeća u doba tzv. tanzimata.[23] Tanzimat je obilježen uspostavljanjem institucije gradske uprave početkom XIX stoljeća, odnosno općinske uprave koje su se i tada borile za vlast nad cijelim gradom u smislu nadziranja, uređenja ekonomskog i socijalnog aspekta života, te nadzora i organiziranja građevinskih radova, a protiv državnog vodstva i njegovog od strane Sultana imenovanog upravitelja. Uvođenje dodatnih odjeljenja značilo je uspostavu različitih organa, pod zajedničkom upravom, koji su vodili

[17] PEJANOVIĆ, 2014 : 31
[18] VRANJEŠ, N., VLAŠKI B., 2013 : 92
[19] VRANJEŠ, N., VLAŠKI B., 2013 : 100
[20] Riječ je o formi Ustavnog zakona bosanskog vilajeta, političko-pravnom aktu poznatom kao Hatišerif od Gülhane, a koji je za cilj ima izjednačavanje svih naroda u BiH. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 25)
[21] IPSIRLI, 2004 : 345
[22] ŠABANOVIĆ, 1960 : 232
[23] IPSIRLI, 2004 : 286; ORTAYLI, 2004 : 345; Turska riječ što u prijevodu znači reforma. U prijestolici Osmanskog Carstva razdoblje korijenitih društveno – političkih reformi obuhvaća period od 1839. do 1876. godine.

različite poslove.[24] Tanzimatski ferman je učinio da sultan postane samo predstavnik države, radije nego njen stvarni upravitelj,[25] s obzirom da njegova apsolutistička vlast, po mjeri pravnog poretka, počinje slabiti tijekom XVIII i XIX stoljeća.[26] Kao što je osnovu poretka nekada činio samo šerijat, kojemu je i sultan bio podložan, novim poretkom su državno vodstvo i novoformirani organi institucija propisivali način djelovanja teritorijalnih nadleštava.[27] Posebno važan organ ustanovljen 1838. godine za vrijeme sultana Mahmuta II za čije vladavine započinje i prvi sukcesivni popis stanovništva u Carstvu je Ministarstvo financija, s ciljem donošenja „Uredbi o budžetu“ iz 1855. i 1874. godine i Zakona o financijama, kojima su prethodili detaljni budžetski planovi za svaku godinu.[28] Između 1862. i 1865. uspostavljena je centralna ustanova za financijsku kontrolu sredstava (Finansijsko vijeće),[29] što je potaknulo formiranje novih vijeća : vojno, za topništvo, pomorstvo, obrazovanje, poljoprivredu i dr.[30] U godinama koje su uslijedile cijeli prostor BiH odlukom sultana, ulazi u sastav Bosanskog pašaluka, kasnije preimenovanog u *vilajet*, sa sjedištem u Banja Luci, imenujući bosanskog beglerbega na čelo cjelokupne vojne i civilne uprave.[31] U smislu unutrašnjeg uređenja promjene nastupaju od 1833. godine kada je Zvornički sandžak priključen Bosanskom dok je Hercegovački formiran u poseban ajalet, s tim da je nekadašnji Bosanski pašaluk podijeljen u dva ajaleta : Bosanski i Hercegovački.[32] Hercegovački ajalet se za vrijeme Omer-paše Latasa (od 1850. do 1852.) dijelio na novoformiranu administrativnu podjelu kajmakaluke (okružja), brojeći tri kajmakaluka: Mostarski, Trebinjski, Pljevaljski.[33] Bosanski ajalet se dijelio na šest okružja, Sarajevski, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Zvornički i Novopazarski, te je takva podjela ostala sve do temeljnog dokumenta koji jasno predstavlja osmanski upravni sistem a to je Uredba o upravi u

[24] ORTAYLI, 2004 : 346, 347
[25] ORTAYLI, 2004 : 365; Novi poredak koji stupa na snagu 1839. godine osmišljen od strane sultana Mahmuda II, proveden je od strane sultana Abdulmeđida I. (MATUZ, 1992 : 138). U njemu su načinjeni krupni i vješti poduhvati u pravcu financijske centralizacije (ORTAYLI, 2004 : 352), a koji su počeli u vrijeme političke, vojne i financijske krize. (ORTAYLI, 2004 : 353)
[26] Sve do tada vođenje praktične politike pripadalo je velikom veziru, koji je to činio na osnovu smjernica sultana. Financijska politika je prenesena na defterdara, čime su važne političke odluke usmjerene na sultana i carski divan (divansko vijeće) kao savjetodavni ali ne i odlučujući organ. (MATUZ, 1992 : 60, 61)
[27] MATUZ, 1992 : 58, 59
[28] ORTAYLI, 2004 : 353-354
[29] ORTAYLI, 2004 : 355
[30] ORTAYLI, 2004 : 360, 361
[31] ŠABANOVIĆ, 1982 : 70, 78
[32] ŠABANOVIĆ, 1960 : 232
[33] ŠABANOVIĆ, 1960 : 233

vilajetima iz 1864., a ubrzo zatim i Uredba o općoj upravi u vilajetima iz 1871. godine.[34] Uredbom je obnovljen Bosanski vijalet u jedinstvenu provinciju koja je podijeljena na sedam sandžaka.[35] Upravitelj vilajeta koji je pripadao prvoj skupini državnih službenika zvao se beglerbeg,[36] a upravnik sandžaka i pripadnik druge skupine sandžakbeg.[37] Ostalo upravno tijelo činili su : subaše, čehaje, muteselimi, muhasili, mutasarifi, ajani, vojvode, dizdari, derbendžije, jasakčije, kodžabaše i čorbadžije, zajedno sa predstavnicima pravosuđa : kadijama, muftijama, naibima, kajmakama, nakibulešrafima, muderisima, imamima, hatibima i vaizima.[38] Spomenute službe su se dalje dijelile na tri formacije: sejfije, ilmije i kalemije. Prvoj skupini državnih službenika pripadali su beglerbegovi, drugoj sandžakbegovi i trećoj ostali.[39] Pored centralnog upravnog aparata postojao je i dosta složen vjerski upravni aparat, koji je bio u rukama pravovjerne uleme. Oni su svoj djelokrug pretežno nalazili u visokom školstvu, sudstvu i pravnoj ekspertizi.[40]

---

[34] ORTAYLI, 2004 : 375-376

[35] ŠABANOVIĆ, 1960 : 233

[36] U osmanskim izvorima se koriste nazivi mirimiran, emirulumer, a od XVIII stoljeća i valija. (IPSIRLI, 2004 : 274) Beglerbeg je uvijek bio komandant sa širim vojnim nadležnostima, predstavljajući umanjeni model sultana i sultanskog divana, upravljajući vilajet divanom. (IPSIRLI, 2004 : 273) Beglerbezi su neposredno raspolagali s jednim sandžakom, zaduženi za nadzor sandžakbega ali bez prevelikog uplitanja, fokusirani na svoj vilajet koji se sastojao od više sandžaka. (MATUZ, 1992 : 64) Vilajet, elajet, ajalet, beglerbegluk ili pašaluk imaju isto značenje još od 80-ih godina XIV stoljeća, do reformi u XIX stoljeću kada su elajeti pretvoreni u vilajete. Jedina razlika je u tome što je beglerbegluk najstariji naziv i što ima šire značenje u odnosu na ostale. (ŠABANOVIĆ, 1982 : 91, 92)

[37] Sandžakbeg je bio upravitelj područja, manje teritorijalne jedinice od vilajeta, sandžaka kao osnovne vojne i upravne jedinice. (MATUZ, 1992 : 64) Njegove dužnosti su bile osigurati mir i sigurnost, s obzirom da je karakter sandžaka još od nastanka bio vojnog, a tek kasnije upravnog tipa. (IPSIRLI, 2004 : 281) Ostale dužnosti su bile : kažnjavanje prijestupnika, dodjeljivanje timara, osiguravanje pravednog ponašanja kako zakoni propisuju u odnosima između spahija i naroda, održavanje ravnoteže i skladan rad svih predstavnika izvršne vlasti u sandžaku. (IPSIRLI, 2004 : 283) U vrijeme kada su sandžakbegovi i beglerbegovi odlazili u vojne pohode ili odsustvovali iz drugih razloga sa dodijeljene im pozicije, za svoje zastupnike su imenovali muteselime (pretežno članove uglednih obitelji). (IPSIRLI, 2004 : 285, 286) U periodu od XVI do XIX stoljeća na prostoru cijelog Carstva postojalo je 25 vilajeta, podijeljeno na 290 sandžaka. (IPSIRLI, 2004 : 282) Sve do 80-ih godina XVI stoljeća sve balkanske zemlje su bile uključene u jedan od tri ejaleta : rumelijski, budimski i temišvarski. *„Bosanski beglerbegluk ili pašaluk je osnovan izdvajanjem bosanskog, hercegovačkog, pakračkog i krčkog sandžaka iz rumelijskog, te zvorničkog i požeškog iz budimskog beglerbegluka.“* (ŠABANOVIĆ, 1982 : 77) Točna godina osnivanja bosanskog pašaluka nije poznata, zbog čega se može govoriti o manjem rasponu godina 1580/83. (ŠABANOVIĆ, 1982 : 78) Prvi beglerbeg bosanskog pašaluka bio je dotadašnji sandžakbeg bosanskog sandžaka Ferhat-beg Sokolović, sa sjedištem u Sarajevu do kraja XVII stoljeća, kada sjedište biva premješteno u Travnik, da bi ponovo 1851. godine bilo vraćeno u Sarajevo. (ŠABANOVIĆ, 1982 : 81, 91)

[38] IPSIRLI, 2004 : 270

[39] IPSIRLI, 2004 : 274

[40] MATUZ, 1992 : 63

Nakon što područje Bosne, a ubrzo potom i Hercegovine postane zasebno formiranjem sandžaka,[41] na čelu države ustoličen je bosanski sandžakbeg kao vrhovni vojni i upravno-politički organ.[42] U upravi vilajeta nalazili su se službenici centralne vlade koji su vodili potrebne poslove u području javnih radova. Poslije 1871. godine formirane su javne ustanove s članovima vijeća, biranim iz redova lokalnog stanovništva, koji su zajedno sa predstavnicima centralne uprave sudjelovali u organizaciji vlasti.[43] Formirane ustanove su pretežno bile komisije za javne radove, poljoprivredu, kreditne institucije i sl.[44] Osnovna odjeljenja državne organizacije, izuzimajući ustanovu velikog vezira, bila su Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo civilnih poslova, Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo financija (koje je preuzelo poslove defterluka).[45] Kasnije su se iz vijeća razvijala ministarstva obrazovanja, javnih radova, trgovine, gospodarstva itd.[46] Tradicija je nalagala, a praksa pokazala da su se sve pokrajine do raspada Carstva dijelile na upravne jedinice u odnosu na veličinu istih. Tako je najveća administrativna i vojna jedinica bila vilajet ili elajet, druga po veličini sandžak, nakon kojeg su slijedili okruzi (kaze), okružja (nahije) i selo.[47] Takvo stanje administrativne podjele Bosanskog vijaleta trajalo je do 1872. godine kada se formiraju Novopazarski vijalet (koji se kasnije priključuje Kosovskom vijaletu u čijem je sastavu ostao do 1912. godine) i Hercegovački vijalet koji je nastao 1875. od Gatačkog kadiluka, koji je preimenovan u sandžak i Hercegovačkog sandžaka te je postojao sve do 1877. godine kada je ukinut a njegova teritorija je priključena Bosanskom vijaletu.[48] Bosanski pašaluk se do 1878. dijelio na šest sandžaka koji su 1882. godine pretvoreni u šest istoimenih okružja sa znatnim izmjenama granica, naziva i broja srezova.[49] Ovdje svakako treba napomenuti da

[41] Pored sandžakbega (upravnik jedne od provincija Osmanskog carstva), upravu sandžaka su još činili: čehaja (zamjenik sandžakbega), kapidžibaša (natkomornik), haznadar (blagajnik), nadzornik stanja i ostali kancelari, vojvode, subaše i druge kategorije činovnika. (ŠABANOVIĆ, 1982 : 21, 22)
[42] VRANJEŠ, N., VLAŠKI B., 2013 : 100
[43] Formiranjem upravnog vijeća uz valiju u vilajetima, kao predstavnika države u autokratskim nadležnostima (ORTAYLI, 2004 : 376), značilo je da upravno vijeće kojeg su činili: beglerbeg, sandžakbeg subaša i spahija zajedno sa valijom koji je izravno odgovoran visokoj porti (ORTAYLI, 2004 : 379) sudjeluje u donošenju i provođenju odluka Carstva, te da ukoliko je riječ o značajnijim pitanjima traži mišljenje i upute vijeća divana, velikog vezira i sultana. (ORTAYLI, 2004 : 377)
[44] ORTAYLI, 2004 : 381
[45] Djelokrug defterdera je bio raznovrstan a obuhvaćao je upravu državnih financija i državnih domena. Njima je neposredno bio podređen divan. (MATUZ, 1992 : 61, 62)
[46] ORTAYLI, 2004 : 362, 365
[47] IPSIRLI, 2004 : 268, 64
[48] ŠABANOVIĆ, 1960 : 234
[49] U vezi s provođenjem općih reformi u Carstvu, provedene su i reforme administrativnog uređenja i uprave provincija. (ŠABANOVIĆ, 1982 : 95)

usložnjavanje administracije, kao i formiranje općina, predstavlja dugotrajan proces koji je trajno zaživjeo samo u većim gradovima (Istambul 1854. godine po uzoru na uređenje općinskih kabineta Pariza,[50] a Sarajevo tek 1877. godine[51]). Bosanski beglerbegovi koji su upravljali pašalukom od okvirno 1800. godine su bili: Mehmed Salih-paša Vedžihija (1758 – 1826.),[52] Mustafa Belenlija (1826. godine, tek nekoliko mjeseci s obzirom da je svrgnut), Abdurrahim paša (1826. godine, također, par mjeseci nakon čega je svrgnut),[53] Morali Ali Namik (1827 – 1831.),[54] Husein Gradaščević (1831 – 1832.),[55] Mahmud Hamdi-paša (1832 – 1861.),[56] Topal Osman-paša (1861 – 1869.),[57] Safet-paša (1869 – 1871.) i Ahmed Mazhar-paša (1871 – 1877.).[58] Lokalnu samoupravu su uvjetno rečeno imali samo pojedini gradovi i to: Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Livno, Mostar i Zvornik, s tim da je centralna vlast u izvjesnoj mjeri bila ograničena na Sarajevo, te u nešto manjoj mjeri u Mostaru.[59] Kao specifičan vid samouprave u Bosanskom pašaluku, u periodu od 1735. do 1835. godine, formirano je ajansko vijeće (gradske tribune). Formiranje ajanskog vijeća omogućilo je značajniju participaciju domaćeg stanovništva (kapetani, age, kadije, serdengečdije - janičarski zapovjednici i dr.) u važnim poslovima i državnim pitanjima.[60]

6.2. Razvitak javne uprave

Događaji koji su obilježili političku historiju Europe u drugoj polovini XIX stoljeća, direktno i indirektno su utjecali na državno-pravni status Osmanskog carstva i BiH koja se gotovo preko noći našla u okrilju nove europske civilizacije. Negativne posljedice po Monarhiju (gubitak teritorije na sjeveru Italije, politički značaj u njemačkom savezu i stvaranje dvojne strukture u obliku realne unije) proizveo je vojnički poraz Austro-Ugarske od Pruske, 1866. godine.[61] Uslijed negativnih spoljnih i unutrašnjih državnih okolnosti u Monarhiji, BiH je postala

[50] ORTAYLI, 2004 : 383, 384
[51] KRUŠEVAC, 1960 : 58
[52] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 26
[53] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 27
[54] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 28
[55] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 35
[56] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 43
[57] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 51
[58] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 75
[59] VRANJEŠ, N., VLAŠKI B., 2013 : 105, 106
[60] VRANJEŠ, N., VLAŠKI B., 2013 : 107
[61] NEŠKOVIĆ, 2013 : 74

prioritetan cilj nove doktrine kojoj je bila neophodna teritorijalna, ekonomska i politička kompenzacija osigurana prodorom na istok, iako je Bosna zaokupljala pozornost austrougarskih imperijalnih interesa još krajem XVIII stoljeća. Iz priloženog se vidi da je organizacija javne uprave u državi po završetku osmanske vladavine u velikoj mjeri nosila elemente kontinuiteta između nove i stare vlasti - osmanske i austrougarske.[62] *„Kako su u strukturi Monarhije postojala tri zajednička ministarstva: rata, vanjskih poslova i financija (ostale nadležnosti su potpadale pod jurisdikciju vlada Austrije i Mađarske), da bi spriječili neugodno pitanje tko će upravljati Bosnom (Austrija ili Mađarska) odlučeno je da se Bosna stavi pod jurisdikciju zajedničkog ministarstva financija te dobije specijalni status unutar Carstva (corpus separatum).“*[63] Preuzimanje organizacije javne uprave prema osmanskom modelu, zadržavanje onih institucija i zakona koji nisu suprotni interesima Monarhije i općim javnim principima prvih godina Austro-Ugarske vladavine pokazuju da je izgradnja upravnih i političkih institucija u okupiranoj zemlji tekla sporo i teško.[64] Organizacija Austro-Ugarske uprave u BiH prošla je kroz dva perioda. Prvi period je trajao od 1878. godine, kada država dolazi pod Austro-Ugarsku okupaciju, premda privremenog karaktera uz formalno zadržavanje sultanovog suvereniteta pa do 1908. godine.[65] U državno-pravnom pogledu ovo doba u literaturi je poznato i kao okupaciono.[66] U drugom periodu koji počinje od 1908. godine i traje sve do 1918. godine Austro-Ugarska je i formalno anektirala BiH,[67] čime je uspostavila državni suverenitet i oblike političke organizacije vlasti u kojima je sudjelovalo domaće stanovništvo putem formiranja Bosanskog sabora.[68] U državno-pravnom pogledu ovo doba poznato je i kao aneksiono. Organizacija državne uprave, također, se prema povjesničaru Kreševljakoviću uvjetno rečeno može podijeliti na dva perioda: doba vojno-okupaciono (1878.) i doba civilne uprave (1878 – 1918. godine).[69] U prvih nekoliko godina vladavine, točnije od 22. veljače 1880. godine[70] Austro-Ugarska Monarhija (Parlament)

[62] MUTAPČIĆ, 2011 : 96-97
[63] BALTA, 2010 : 100
[64] IMAMOVIĆ, 1997 : 59; Nakon okupacije državno-pravni položaj BiH prema Monarhiji kao cjelini, bio je zasnovan na zakonima iz 1879. godine (Zakon o uključivanju BiH u zajedničko carsko područje Monarhije i 1880. tzv. Bosanski zakon, kojim su postavljene osnove na kojim se zasnivala zajednička vlada i osiguravao poseban interes na okupiranom području). (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 211)
[65] RADUŠIĆ, 2010 : 24
[66] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 262
[67] RADUŠIĆ, 2010 : 26
[68] PEJANOVIĆ, 2014 : 27
[69] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 262
[70] PEJANOVIĆ, 2014 : 29

donosi i Zakon o upravljanju BiH kojim je zajedničko ministarstvo financija dobilo nadležnost da vrši upravu nad državom.[71] Zajedničko ministarstvo financija sa sjedištem u Beču ustanovljeno 16. listopada 1878. godine,[72] imalo je vrhovni nadzor u svim dijelovima uprave, izdajući direktive i instrukcije u svim poslovima, a od 1883. godine imalo je i pravo odlučivanja o cjelokupnom građevinskom programu.[73] Odluke Ministarstva financija provodila je Kraljevska Zemaljska Vlada u Sarajevu osnovana 21. listopada 1878.godine, a koja je 1. siječnja 1879. otpočela sa radom.[74] Kraljevska Zemaljska Vlada bila je na čelu uprave, a odredbe o sastavu i nadležnostima precizirane su u naredbi iz 29. rujna 1882. godine.[75] Do 1890. godine Vlada se sastojala od tri odjeljenja: administrativnog, financijskog i pravosudnog, nakon čega dobiva i četvrto, građevinsko odjeljenje.[76] Od 1879. pa do 1890. pri administrativnom odjeljenju prije formiranja građevinskog oformljen je građevinski ured.[77] Prema mišljenju tadašnjeg povjesničara prava dr. Ferdinanda Schmida,[78] ovakva podjela vlasti nastala je po ugledu na hrvatsku autonomnu vladu, uz mogućnost zadržavanja i dorade ranijih osmanskih sistema (viši upravni organi) kod kojih je postojala podjela vlasti na unutrašnju, sudsku i financijsku, odnosno jednu koja je sjedinjavala sve tri grane poslova (najniže upravne instance).[79] Od 1912. godine Kraljevska Zemaljska Vlada dobiva i zasebna odjeljenja - za privredu i za bogoštovlje i nastavu.[80] Administrativno odjeljenje činile su okružne oblasti sa kotarskim uredima i više službi

[71] Prije nego što je postalo vrhovna upravna agencija za poslove BiH, Zajedničko ministarstvo financija je u Monarhiji imalo neznatnu ulogu. Po Nagodbi iz 1867. godine Austrija i Ugarska su za svoje zajedničke poslove formirale tzv. Zajedničko ministarstvo (vladu), sastavljenu iz tri tijela: Ministarstva spojnih poslova i carske kuće, Zajedničkog ministarstva rata i Zajedničkog ministarstva financija. Zajednička Vlada je odgovarala za svoj rad Delegacijama koje nisu imale zakonodavnu vlast. Tako su zajednički ministri radili po zakonima koji su izglasani posebno u austrijskom, i posebno u ugarskom parlamentu. Stvarno zajednički bili su samo spojni i ratni poslovi, pa su ova dva ministarstva imala dosta široku samostalnu nadležnost. Nadležnost Zajedničkog ministarstva financija bila je veoma uska i svodila se na sastavljanje zajedničkog budžeta, provjeru budžetskih izdataka i pribavljanje zajedničkih zajmova. Zajednički ministar financija je bio isključivo administrator općedržavnog budžeta, i to u okviru sredstava koja mu prepuste austrijski i ugarski ministri financija, odnosno njihovi parlamenti. (IMAMOVIĆ, 1997 : 67)

[72] IMAMOVIĆ, 1997 : 67, 68

[73] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 36; ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1882.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.408-411

[74] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 184, 190

[75] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 37; ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1882.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.408-411

[76] BALTA, 2010 : 35

[77] KRALJAČIĆ, 1987 : 423

[78] https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schmid_Ferdinand_1862_1925.xml, 3.3.2019.

[79] IMAMOVIĆ, 1997 : 61

[80] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 190

(medicinska, privredna, građevinska), gradske općine i seoske općine od 1912. godine, ranije džemati,[81] a koji su djelovali kao izvršni organi Kraljevske Zemaljske Vlade, te nekoliko tijela (policijsko, vojno, žandarmerija).[82] U ovo odjeljenje su spadale i pojedine institucije kao što je Zemaljski muzej, bolnice, štamparija i sl.[83] Financijsko odjeljenje vlast je vršilo preko gradskih općina, a činili su ga uredi za budžet i računovodstvo, prikupljanje poreza, taksi i pristojbi, carinska služba, zemaljska blagajna i ekonomat, računovodstvo, fondovi za dobrotvorne svrhe i siromašne i dr.[84] Nakon 1914. godine nadziranje financijskih poslova Kraljevske Zemaljske Vlade preuzela je Računarska komora sa sjedištem u Sarajevu i neovisna o Zemaljskoj Vladi, izravno podređena zajedničkom ministarstvu financija u Beču.[85] Pravosudno odjeljenje činili su sudovi (kotarski i unutar njih šerijatski sudovi), okružni apelacioni sudovi i Vrhovni sud kao najviše sudište sa sjedištem u Sarajevu.[86] Godine 1910. proglašen je Zemaljski ustav za BiH,[87] što predstavlja početak ustavnog poretka u zemlji, iako vrhovna civilna uprava ostaje u rukama zajedničkog ministarstva financija u Beču.[88] Međutim, pored cara i Zajedničke Vlade, odnosno njenog Ministarstva financija, i parlamenti i vlade Austrije i Ugarske stječu zakonska ovlaštenja da sudjeluju u upravi (iako je u praksi postignuta stvarna nezavisnost u odnosu na austrijsku i ugarsku vladu).[89] Politički život BiH za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije uspostavio je tri nove institucije, funkcionirajući po modelu nametnutog protektorata u tri nivoa : Bosanski sabor, Kraljevsku Zemaljsku Vladu i Zajedničko ministarstvo financija.[90] Bosanski sabor osnovan 1910. godine, a 1915. godine raspušten odlukom cara, *„bio je zasnovan na konfesionalnom i kurijalnom principu, sa 20 virilnih članova i 72 izborna poslanika. Svaka od tri konfesije davala je po 5*

[81] PEJANOVIĆ, 2014 : 42
[82] xxx1890./III, IV, V : 53
[83] xxx1890./III, IV, V : 57, 60
[84] xxx1890./III, IV, V: 62; xxx1906./III, IV: 280 – 285
[85] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 192
[86] xxx1889.a : 61; *„U BiH je postojala posebna organizacija sudstva. Prvostepeni su bili kotarski sudovi, kojih je bilo 48. Apelacionu vlast vršilo je šest okružnih sudova. Pri svim kotarskim sudovima postojali su i šerijatski sudovi za vakufe, obiteljske i nasljedne poslove muslimanskog stanovništva. U Vrhovnom sudstvu u Sarajevu, u svojstvu apelacije, djelovao je Vrhovni šerijatski sud.“* (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 216)
[87] ČAUŠEVIĆ, 2005 : 39
[88] RADUŠIĆ, 2010 : 30
[89] HAUPTMANN, 1963 : 18, 19
[90] NEŠKOVIĆ, 2013 : 74

virilnih članova, a Jevreji po 1 virilni član."[91] Predsjednici Bosanskog sabora bili su Ali-beg Firdus 1910. godine, i Safvet-beg Bašagić, od 1910. do 1915. godine.[92]

Kraljevsku Zemaljsku Vladu činili su zemaljski poglavari, civilni adlatusi i šefovi odjeljenja. Zemaljski poglavar je do 1912. godine imao pretežno reprezentativnu vlast, a civilni adlatus stvarnu, izvršnu vlast. Poslije 1912. godine titula adlatusa je ukinuta, a uvedena zamjenika Zemaljskog poglavara. Ovom reformom Zemaljski poglavar je imao punu izvršnu vlast, dok je zamjenik imao ograničenu vlast.[93] Poglavari Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH bili su vojna lica, generali i istovremeno vrhovni vojni zapovjednici trupa stacioniranih u državi. Poglavari Kraljevske Zemaljske Vlade su bili: barun Josip Filipović (1878.),[94] Wilhelm Herzog von Württemberg (1879 – 1881.),[95] Herman J.A. barun Dahlen (1881 – 1882.),[96] Ivan barun Appell (1882 – 1903.),[97] Eugen barun Albori (1903 – 1907.),[98] Anton pl. Edler Winzor (1907 – 1909.),[99]

---

[91] RADUŠIĆ, 2010 : 31 (*„Virilni članovi Sabora bili su: reisul-ulema, direktor vakufsko-mearifske uprave, sarajevski, mostarski muftija i po imenovanju najstariji muftija, četiri mitropolita, podpredsjednik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta Srpske pravoslavne crkve, rimokatolički nadbiskup, dva provincijala franjevačkog reda, sefardski nadrabin sarajevski, predsjednik Vrhovnog suda, predsjednik Advokatske komore u Sarajevu, zatim gradonačelnik grada Sarajeva i predsjednik Trgovačke i zanatske komore u Sarajevu."*)

[92] IMAMOVIĆ, 1997 : 399

[93] DŽAJA, 2002 : 44

[94] Barun J.Filipović, porijeklom iz Hrvatske bio je i prvi austrougarski guverner BiH. Prije osvajanja Sarajeva 19. kolovoza 1878. godine, preuzevši vodstvo kao zapovjedni general nad 13-im korpusom i 2-om armijom, Filipović se proslavio u brojnim bitkama za Beč i Carstvo. ([xxx]1878.a : 3) Unatoč kratkoj, ali dinamičnoj vladavini novonastale tenzije nakon okupacije su učinile da barun Filipović ostane zapamćen kao neprijateljska ličnost domaćeg stanovništva. Gradsko zastupstvo ga je proglasilo 13. studenog 1878. godine prvim Počasnim građaninom grada Sarajeva. Nakon razrješenja dužnosti, 1878. godine biva pozvan u Prag, a poslije (1881.) i u Beč kao zapovjedni general. U Pragu ostaje sve do svoje smrti 1889. godine. (IMAMOVIĆ, 1997 : 59); *„...Bilo je to 19.10.1878. godine, u pet časova poslije podne, u Sarajevo je ušao general Josip baron Filipović, glavni komadant okupacionih trupa, u svečanoj pratnji i uz udaranje topova i zvuke vojne muzike, dok se na Žutoj tabiji viorila nova crno-žuta zastava. Cijeli grad je u tom trenutku, radi svjedočanstva da je vojnički osvojen i pokoren, bio okićen bijelim trakama, zadimljen od borbi i požara..."* ([xxx]1878.c : 1); [xxx]1889.b : 18; ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 204

[95] Nakon opozivanja generala Josipa Filipovića koji je optuživan kao neprijatelj muslimanskog stanovništva, Austro-Ugarska vlada vrhovnu vojnu komandu povjerava vojvodi Württembergu Nikolausu Wilhelmu ([xxx]1878.b : 14), koji se i u godinama koje su uslijedile pokazuje kao izvanredan general i zapovjednik vojske u Lvivu i Grazu. ([xxx]1880.g : 3; HAEMMERLE, 1904 : 12)

[96] Početkom 1881. godine Württemberga zamjenjuje barun Dahlen poznat po svom doprinosu napretka željezničkog saobraćaja u BiH. Loše zdravstveno stanje primoralo ga je da ranije nego očekivano zatraži razrješenje dužnosti već 1882. godine. Iste godine mu je uručeno i specijalno priznanje cara Franje Josipa I za doprinos i unapređenje povjerene mu uprave državom BiH. ([xxx]1887.a : 673-674)

[97] Ivan barun Appell na funkciju je došao zajedno sa ministrom Kallayem, i obavljao je sve do 1903. godine, kada je umirovljen. Appell, Nijemac, porijeklom iz Slavonije u suradnji sa Kallayem i Kutscherom (1886. godine preuzima dužnost civilnog adlatusa) djelovat će punih 20 godina kao treći

Marijan Varešanin od Vareša (1909 – 1911.),[100] Feldzeugmeister Oskar Potiorek (1911 – 1914.)[101] i Stjepan barun Sarkotić (1914 – 1918.).[102] Civilni adlatusi[103] su bili: barun Fedor Nikolić (1882 – 1886.),[104] Hugo Freiherr von Kutschera (1886 – 1904.)[105] i barun Izidor Benko

---

čovjek, austrijske politike u BiH, a koji je svojom funkcijom vojnog komandanta osiguravao opstanak apsolutističke uprave. (IMAMOVIĆ, 1997 : 66). Poslije Kallayeve smrti Austro-Ugarska je uklonila iz Bosne generala Appella i baruna Kutscheru. Kontinuitet austrougarske uprave održao je barun Isidor Benko. (HAEMMERLE, 1904 : 28; BRAUM, 1907 : 86)

[98] Godine 1878. na poziv tadašnjeg poglavara Kraljevske Zemaljske Vlade dolazi u BiH, gdje mu je prvo dodijeljena dužnost nadzornika glavnog stožera sedme pješačke divizije u Jajcu. Iste godine biva promaknut u pukovnika, a već 1880. godine, 29. ožujka, proglašen za počasnog građanina Sarajeva. (xxx1915.b : 7); BRAUM, 1907 : 87

[99] Sarajevsko gradsko zastupstvo održalo je svečanu sjednicu sa koje su svi zastupnici otišli kod zemaljskog poglavara Winzora i civilnog adlatusa Benka i čestitali im aneksiju. „*U slavu historičkog čina aneksije poziva se građanstvo da tri dana drži okićene i osvijetljene kuće...*“ (xxx1908.a : 15)

[100] Varešanin je na prijedlog Conrada v. Hötzendorfa postavljen za zemaljskog poglavara. Međutim, po mišljenju vojnih krugova u Beču, se pokazao „pretjerano blag“, zbog čega 11.kolovoza 1911. godine u Sarajevo stiže novi zemaljski poglavar i komandant XV i XVI korpusa (Dalmacije i BiH) F.Oskar Potiorek (IMAMOVIĆ, 1997 : 249); *„Svečano proglašenje ustava izvršio je zemaljski poglavar Varešanin koji je kraćim govorom pročitao carevo rješenje o uvođenju Ustava...“* (xxx1910.b : 6); Bio je ujedno i jedini ministar na kojeg je izvršen pokušaj atentata na Carevoj ćupriji u Sarajevu, dok se vraćao sa otvaranja Bosanskog sabora. Izvršilac atentata je Bogdan Žerajić. (xxx1910.c : 3); HÖTZENDORF, 1922 : 43

[101] http://spartacus-educational.com/FWWpotiorek.htm, 21.10.2015.; Proučavajući detaljno upravu i politička pitanja prema ministru financija vitezu, Leonu Bilinskom kontinuirano je iznosio prijedloge za reorganizaciju uprave, kao i potrebu izmjene strukture Kraljevske Zemaljske Vlade. Njegovi napori su urodili plodom ukidanjem naredbe iz 3. kolovoza 1882. godine o položaju i vlasti civilnog adlatusa. Novom naredbom vođenje cjelokupne bosanskohercegovačke uprave povjereno je zemaljskom poglavaru, ostajući direktno podčinjen Ministarstvu financija. (xxx1912.o : 167 – 168); HÖTZENDORF, 1922 : 43

[102] Kada je 22. prosinca 1914. godine poglavar Potiorek razriješen dužnosti nakon vojnog poraza u Srbiji, na njegovo mjesto dolazi posljednji zemaljski poglavar 30. prosinca 1914. godine (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 272); „*Trećeg novembra napustio je general Stjepan Sarkotić Sarajevo i upustio se istim putem kojim je prije 40 godina došao ovamo general Josip barun Filipović. Time je završena vladavina Austro-Ugarske monarhije u Bosni i Hercegovini*.“ (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 274)

[103] Pomoćnik, savjetnik, prvi suradnik, upravitelj cjelokupne građanske uprave. Naziv pomoćnika zemaljskog poglavara u BiH, u vrijeme austrougarske uprave. Titula je postojala od 1882. do 1912. kada je mjesto civilnog adlatusa ukinuto. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 190); S obzirom da je Zemaljska Vlada za BiH dva puta reorganizirana i to naredbama iz 1882. i 1912. godine, te da je titula civilnog adlatusa uvedena tek 1882. godine, važno je napomenuti da je funkciju civilnog povjerenika poglavara Filipovića od 1878. do 1882. godine obnašao Konstantin (Kosta) Hörmann. Krajem 1883. godine Hörmann postaje vladin povjerenik za grad Sarajevo, a ubrzo potom i vladin savjetnik. Godine 1885. uz nekolicinu istomišljenika pokreće ideju osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu. (xxx1906.d : 1-3)

[104] *„...Baron Nikolić bliži srodnik dinastije Obrenovića, u Sarajevo je stigao 1.10.1882. godine zajedno sa Kallayem koji je u svojstvu ministra prvi put obilazio zemlju, a dočekali su ih u Blažuju brojni izaslanici iz Sarajeva...“* (KRUŠEVAC, 1960 : 262, 275; xxx1884.b : 8); Svečanosti i privatne zabave baruna i ostalih visokih predstavnika često su bile propraćene kroz štampu, o čemu govore i dva kraća teksta u *Sarajevskom listu* o „sijelu s političkim ciljevima“ baruna Nikolića. (xxx1885.b : 7); *„...Baron Nikolić je ovom prilikom prvi put u Sarajevu obukao na se sjajno ruho ugarskog velikaša...“* (xxx1887.b : 12)

(1904 – 1912.).[106] Zajednički ministri finansija bili su: Leopold Hofmann (1878 – 1880.),[107] József Szlávy de Érkenéz et Okány (1880 – 1882.),[108] Benjamin von Kállay (1882 – 1903.),[109] barun Istvan Burián (1903 – 1912.),[110] Leon vitez Bilinski (1912 – 1915.),[111] Ernst pl. Koerber

---

[105] IMAMOVIĆ, 1997 : 65; Hugo Kutschera koji titulu baruna dobiva po dolasku u Sarajevo (KRUŠEVAC, 1960 : 263), je bio austrougarski diplomata i orijentalista. Po završetku dužnosti u BiH, Kutschera odlazi u Beč gdje je i umirovljen 1909. godine. ([xxx]1909.c : 6; KITTL, 1904 : 3; HAEMMERLE, 1904 : 28)

[106] *„...Benko je došao u Bosnu još početkom osamdesetih godina, kao mlad činovnik. Bio je prvo sreski načelnik u Nevesinju, a potom okružni predstojnik u Mostaru. Godine 1895. prelazi u Sarajevo na mjesto šefa administrativnog odjeljenja Zemaljske vlade. Sa ove dužnosti došao je na položaj šefa cjelokupne civilne uprave u BiH..."* (IMAMOVIĆ, 1997 : 129); HAEMMERLE, 1904 : 28; HÖTZENDORF, 1922 : 42

[107] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 192

[108] IMAMOVIĆ, 1997 : 55; Zajednički ministar financija Szlávy je 23. listopada 1880. godine izjavio u Delegacijama da odnosi između zemljoposjednika i kmetova u BiH nisu jedini uzrok ustanka : *„...Zadatak vlasti je da osigura strogo poštovanje postojećih osmanskih zakona, da zaštiti kmeta od zloupotrebe, i da pomogne kupovinu slobodne zemlje kako bi se stvorio nezavisan seljački stalež, zbog čega treba osigurati kapital i urediti gruntovnicu i katastar..."* ([xxx]1880.b : 19); Nakon ustanka u Hercegovini 1881., 1882. godine podnosi ostavku poslije čega biva razriješen dužnosti (http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Szlavy-Erkenez-Okany_Jozsef_1818_1900.xml, 2.12.2015.); CHESTER, 2006 : 35

[109] *„...Četvrtog juna 1882. godine na sjednici austrougarske vlade, kojoj je predsjedavao car, novoimenovani zajednički ministar Benjamin Kállay..."*([xxx]1882.a : 15); Pod njegovim režimom osjetio se jak priliv stranog kapitala u BiH, napredak industrije i trgovine. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 262); Kallay je rođen u Budimpešti 1839. godine. U Beču je studirao pravo, povijest i prirodne nauke, izučavao jezike, uslijed čega se ambicije i interes posebno zaustavljaju na Balkanu. Tituli ministra financija pridonijela je dugogodišnja korespondencija sa grofom Gyulom Andrássyjem tadašnjim ministrom spoljnih poslova u BiH, kojem podnosi opširne anale sa tla Balkana zalažući se za orijentalnu politiku. ([xxx]1903.a : 197); Bolje od drugih austrougarskih političara Kállay je poznavao okupiranu zemlju, susjedstvo (do 1871. godine bio je generalni konzul u Beogradu) i složenost bosanskih prilika i problema, zahvaljujući kojem period Kállayevog režima biva upamćen kao „zlatno doba". Kállayevi memoari o upravi u BiH ističu nekoliko problema. Glavni uvjet za rješenje političke krize je po njegovom mišljenju bilo pretvaranje okupacije u aneksiju, i u vezi s tim suzbijanje nacionalnih aspiracija domaćeg stanovništva. Postavljanjem za nove upravljače ljude koji su sa jedne strane štitili interese Monarhije, a s druge zadovoljavali povrijeđene nacionalno-vjerske osjetljivosti, uvođenjem moderne administracije, uređenjem sudova i gruntovnica uspjeh je bio zagarantiran. Kállayevo zlatno doba se završava njegovom smrću 1903. godine, i odlaskom najužih suradnika baruna Appela i Kutschere, što ujedno predstavlja početak perioda obilježenog pružanjem otpora prema apsolutističkom režimu. (KRUŠEVAC, 1960 : 260, 263; HAEMMERLE, 1904 : 28, 35; BRAUM, 1907 : 86)

[110] IMAMOVIĆ, 1997 : 57; Burián po svome talentu i obrazovanju nije nimalo zaostajao iza Kállaya. Završio je Istočnu akademiju u Beču, nakon čega je kao diplomata službovao u Srbiji, Bugarskoj i Grčkoj. (IMAMOVIĆ, 1997 : 130); *„...Kállayev nasljednik na položaju zajedničkog ministra finansija István Burián u prvom istupu javnosti izjavio je da ne misli mnogo odstupiti od politike svog prethodnika..."* ([xxx]1905.b : 5); *„...Ova okretnost i vještina o kojoj velika javnost nije mogla suditi, najviše je doprinijela uz njegovo poznavanje istoka, da je baron Burián odabran za nasljednika Kállayeva..."*([xxx]1903.b : 34); BRAUM, 1907 : 87; HÖTZENDORF, 1922 : 43

[111] Kao i većina ostalih austrougarskih državnika, Bilinski je *„pripadao društvenoj eliti koju su krasile visoka obrazovanost i renomirane pozicije"*. Još kao profesor, a kasnije i rektor Sveučilišta u Lvivu bavio

(1915 – 28.10.1916.),[112] ponovo barun Istvan Burián do 2.12.1916. godine, princ Konrad Hohenlohe Schillingsfürst do 23.12.1916.,[113] barun Burián do 7.9.1918. i barun Aleksander Spitzmüller[114] do prevrata. Pored navedenih organa unutar kojih su uglavnom djelovali strani državljani, važno je naglasiti i značaj organa vlasti grada Sarajeva kojeg su sačinjavali pretežno predstavnici domaćeg stanovništva. Iako oformljeno još pri kraju osmanske uprave, općina grada Sarajeva je tek pod novom okupacionom upravom postala jedan od važnijih činilaca u razvitku grada.[115] Gradska općina je imala izvjesne predstavničke funkcije i uz to kompetencije jedne izdvojene upravne jedinice, podređene neposredno Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi, nezavisna od okružne oblasti i kotara sarajevskog. Slično većim gradovima u Monarhiji i Sarajevo je kao glavni grad dobilo svoje općinsko zastupstvo – vijeće, gradsko poglavarstvo – magistrat, organe koji su se pod kontrolom vladina komesara brinuli o općinskim stvarima i ujedno obavljali

---

se pitanjem političke ekonomije, što će ga na koncu dovesti do državnih pozicija ministra. Memoarski zapisi Bilinskoga pod naslovom "Wspomnienia i dokumenty" (Varšava 1924.) objedinjuju i razdoblje od njegovog postavljanja na funkciju zajedničkog ministra financija do sarajevskog atentata. *„Na mjesto zajedničkog ministra financija Bilinski dolazi u veljači 1912. godine u razdoblju kada su "dubok umor i apatija" zavladali BiH. Politička zbivanja u Bosanskohercegovačkom saboru bila su protkana krizom. Uslijed takvog ozračja većina je smatrala da novi upravitelj neće učiniti veće iskorake u odnosu na svoje prethodnike, unatoč njegovom bogatom iskustvu i ugledu."* (MATKOVIĆ, 2004 : 9, 10, 12)

[112] Dr. Ernst pl. Koerber rođen 1850. godine, u obitelji njemačkog porijekla, po završetku studija se dugi niz godina nalazio na najznačajnijim državnim pozicijama unutar različitih ministarstava Monarhije (unutarnji poslovi, ekonomija, trgovina, financije). Godine 1900. na prijedlog cara Franje Josipa biva imenovan za ministarskog predsjednika. U 66 godini života, 28. listopada 1916. godine razriješen je dužnosti zajedničkog ministra financija. ([xxx]1916.b : 1-2)

[113] Princ Konrad rođen 1863. godine, nakon završenog studija prava u Beču biva imenovan na nekoliko različitih pozicija ministara u Monarhiji (unutarnji poslovi u Pragu, Beču, Trstu itd.). Bogato iskustvo u politici ga dovodi do pozicije zajedničkog ministra financija gdje se zadržava vrlo kratko, s obzirom na iznenadnu bolest, ali i brz oporavak baruna Buriána. Godine 1917. podnosi ostavku na poziciju carevog namjesnika, da bi se 1918. godine u potpunosti povukao iz politike. ([xxx]1959 : 392 - 393)

[114] A.Spitzmüller rođen 1862. godine, nakon završenog studija prava i političkih nauka u Beču od 1886. godine radi u Ministarstvu financija u Beču i to u različitim uredima (financije, proračuni, kreditiranje) punih 35 godina. Velike zasluge mu se pripisuju u provedbi Zakona o izravnom oporezivanju, na kojem radi od 1909. godine. Godine 1910. samovoljno istupa iz Ministarstva kada preuzima upravu nad najvećom državnom bankom u Monarhiji *„Credit – Anstalt für Handel und Gewerbe"*. Godine 1918. imenovan je za ministra financija u Beču. Od 1919. do 1922. godine obnaša funkciju guvernera Austro-Ugarske banke. (NATMEβNIG, 2010 : 724, 725)

[115] KRUŠEVAC, 1960 : 57; Svoje prve veće gradske uprave Sarajevo je dobilo 1865. godine po provođenju upravne reforme. Na čelu uprave je bio gradonačelnik (reis), uz koga su bila četiri vijećnika iz reda muslimanskog stanovništva i po jedan vijećnik iz redova pravoslavnog, katoličkog i jevrejskog stanovništva. Potpuniji organizacioni statut sarajevska općina je dobila na kraju osmanske uprave 1877. godine općim zakonom o općinama. (KRUŠEVAC, 1960 : 58)

određene upravne poslove i kotarske organe.[116] Općinsko zastupstvo se sastojalo od 27 zastupnika, gradonačelnika i podnačelnika. Gradonačelnika je imenovao poglavar Kraljevske Zemaljske Vlade na prijedlog civilnog adlatusa.[117] Kada je 22. listopada 1878. godine objavljen provizorni statut Sarajeva, za prvog gradonačelnika, na prijedlog fra Grge Matića, imenovan je Mustafa beg Fadilpašić,[118] tada najveći zemljoposjednik u zemlji. Fadilpašić na poziciji gradonačelnika ostaje do smrti 1892. godine, kada ga 1893. godine nasljeđuje Mehmed beg Kapetanović Ljubušak. Za vrijeme upravljanja Mustafe bega Fadilpašića Sarajevom (četrnaest godina) nastupile su značajne promjene, zabilježeni važni pomaci u urbanističkom i arhitektonskom smislu definiranja i planiranja grada.[119]

---

[116] KRUŠEVAC, 1960 : 57; Kotarski muhatari kao izvršni organi (zavedeni naredbom Kraljevske Zemaljske Vlade 8. ožujka 1883. godine imali su zadatak podupiranja gradonačelnika u vršenju općinskih poslova. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 197)

[117] [xxx]1906.f : 22

[118] M. Fadilpašić rođen u Sarajevu 1830. godine, školovao se u Istanbulu gdje stiče prva radna iskustva – imenovan za mulu u Istanbulu, a kasnije i u Egiptu. U Sarajevo se vraća 1860. godine kada postaje član medžilisa – idare, od 1878. pa do kraja života obnaša funkciju gradonačelnika Sarajeva. ([xxx]2009 : 10, 12)

[119] Godine 1878. započinju pregovori sa bečkom tvrtkom Konnrat i Loevi o izgradnji prve zgrade plinare u Sarajevu. Godine 1879. započelo se sa temeljitom popravkom dotrajalih kanala (od Gazi Husrev-begove banje, niz ulice Ćemaluša i Ferhadija, pored Saborne crkve ulicom Zelenih beretki, svedeni u Miljacku kraj mosta Čobanije), a naredne 1880. sa popravkom starih kanala u ulici Franjevačka. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 99) Godine 1880. izrađen je i plan regulacije rijeke Miljacke, koja je bila jedan od najvećih problema grada Sarajeva zbog čestih izljeva i neurednog korita ([xxx]1880.c : 31); Godine 1879. otvoren je jednogodišnji tečaj za čitanje i pisanje, koji sljedeće godine prelazi u Dječačku osnovnu školu (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 218); Godine 1880. gradsko zastupstvo raspravlja (8. ožujka 1880.) i donosi novi građevinski red (11. ožujka 1880.) za Sarajevo i ostale gradove. ([xxx]1880.d : 19); Fadilpašićeva uprava bilježi i gradnju značajnih javnih objekata, upravnih i sudskih zgrada od strane Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu: 1880. godine izgrađena je prva zgrada tvornice duhana (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 193; [xxx]1880.a : 3), zgrada oficirskog kasina i izvršena adaptacija zgrade Kazališta. (KRZOVIĆ, 1987 : 14; [xxx]1881 : 7) Godine 1882. izgrađena je zgrada Mjesnog zapovjedništva (*Platz-komando*) u ulici Terezija. (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 282) Od 1884. do 1886. godine izgrađena je prva zgrada Zemaljske Vlade, a 1887. i druga zgrada. (KRZOVIĆ, 1987 : 116) Iste godine je započela gradnja Šerijatske sudačke škole. (HUGO, 1895 : 294, 281) Godine 1891. izgrađene su i prve školske zgrade: Gimnazija i velika Realka u ulici Gimnazijska, kao i zgrada Vrhovnog suda u ulici Franjevačka, dok je 1892. izgrađena zgrada Mirovinskog fonda. (KRZOVIĆ, 1987 : 22, 116; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 194) Godine 1888. otvorene su za javnost zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu i završena gradnja Kirethane na Bentbaši ([xxx]1906.d : 1-3; KRZOVIĆ, 1987 : 16) Godine 1886/87. izgrađena je zgrada Penzionog fonda u ulici Fra Grge Martića, u kojoj su smještene pošta, Zemaljski muzej, slikarski atelijeri i osnovna škola do 1913/14. godine, tj. gradnje posebnih objekata za navedene institucije. (KRZOVIĆ, 1987 : 112) Druga zgrada Penzionog fonda izgrađena je 1891. godine u ulici M.Tita i Kranjčevićevoj jer je prva zgrada data u najam. Iste godine izgrađena je i zgrada direkcije carinske i finansijske službe u ulici Đoke Mazalića. (KRZOVIĆ, 1987 : 21, 116) Godine 1890. izgrađena je Isa-begova banja u ulici Bistrik. ([xxx]1890.a : 11) Godine 1891. izrađen je projekt za sebilj na čaršiji (BEJTIĆ, 1966 : 6) Godine 1884. stari drveni most kraj Ali pašine džamije, preko potoka Koševo zamijenjen je

Drugi sarajevski gradonačelnik Mehmed beg Kapetanović Ljubušak koji je još za vrijeme Osmanskog carstva obnašao funkciju gradonačelnika Sarajeva od 1876. do 1878. godine, imenovan je 1893. godine ponovo za gradonačelnika, da bi 1898. godine radi teškog zdravstvenog stanja bio razriješen dužnosti. Pa, ipak, tih pet godina koliko je bio na poziciji ostaje zabilježeno kao vrlo plodonosno doba, posebno kada je riječ o prosvjetiteljstvu i kulturnom životu grada Sarajeva.[120] Treći gradonačelnik bio je Nezir ef. Škaljić postavljen 1899. godine, a

---

željeznim (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 282) Godine 1886. dotrajale drvene ćuprije Ćumurija i Čobanija iz osmanskog perioda zamijenjene su novim mostovima (KRZOVIĆ, 1987 : 17); U sklopu djelatnosti gradskog zastupstva i uloge gradonačelnika u istoj važno je istaći i organizaciju vrhovnog tijela za Muslimane sa reisul-ulemom na čelu, Vrhbosanske nadbiskupije i Mitropolijskog konzistorija 1882. godine (KRUŠEVAC, 1960 : 253) Godine 1884. Sarajevska općina dobiva svoj statut ([xxx]1899.k : 18), kada su provedeni i prvi općinski izbori (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 197), a 1886. godine Direkcija C.kr.Bosna – željeznice biva prenesena iz Dervente u Sarajevo. (CHESTER, 2006 : 142) Godine 1881. izgrađena je nova kotlovnica na Grbavici, kao jedna od prvih ustanova sarajevske općine. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 201) Godine 1882. izašao je prvi plan za grad Sarajevo, zahvaljujući kojem je omogućeno uređenje i provođenje gruntovnice, koja je otvorena 1887. godine. (ABIH, ZMF – opća građa, 1888., br.5248.) Godine 1882. Gradsko poglavarstvo 8. ožujka organizira Vatrogasnu četu o kojoj preuzima brigu nakon brojnih neuspjeha u loše organiziranom Dobrovoljnom vatrogasnom društvu (pod vodstvom Gradskog zastupstva), koje u Sarajevu postoji od 1879. godine. Vatrogasna četa je smještena u zgradi u ulici Hamdije Kreševljakovića kod Filipovića kasarne do 1912. godine kada je izgrađena nova zgrada. (POSPIŠIL, 1912 : 1-4) Godine 1883. oformljen je Fizikat (zdravstveno – humanitarna ustanova) reorganiziran 1889. godine (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 206). Od 1884. do 1892. godine općina Sarajevo upravlja stražom sigurnosti, sve do ponovne organizacije državne policije 1917. godine. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 200) Godine 1884. ukinuto je Ravnateljstvo redarstva 9. siječnja kada je oformljen poseban Ured vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo (dokinut 1912.) a koji počinje djelovati 22. veljače 1884. u zgradi Gradskog poglavarstva. Do 1886. godine Gradsko poglavarstvo ima prostorije u zgradi u ulici Zildžiluk, od 1895. u Dženetića kući na Bistriku, a od 1895. u zgradi Vijećnice. (BEJTIĆ, 1966 : 9) Godine 1886. započinje regulacija rijeke Miljacke i to od Latinske ćuprije (koja je iste godine i proširena) do Ćumurije mosta, a 1887/88. od Ćumurije mosta do mosta Čobanije. (BALLIF, 1896 : 118) Godine 1889. počinje obnova vodovodne mreže iz osmanskog perioda. Voda je dovedena sa vrela Mošćanice gdje su izgrađena dva nova vodovoda u neposrednoj blizini Višegradske kapije i Žute tabije (Općina Stari Grad). Radovi su završeni 1890. godine. (BALLIF, 1896 : 119) Prvi tramvaj (konjski) koji se prostirao od glavnog kolodvora do Katedrale (udaljenost 3 km), Sarajevo dobiva 31. prosinca 1884. godine. Iste godine građen je i gradski tramvajski kolodvor (glavne stanice su bile u ulici Ferhadija ispred kasnije izgrađene zgrade Tržnice, i Tehnička škola na M.Dvoru). Tramvaj tvrtke *Siemens & Halske*, svečano je pušten u promet 1. siječnja 1885. godine. ([xxx]1885.d : 11) Građevni kapital u iznosu od 151.824k. osigurale su općina, Kraljevska Zemaljska Vlada i 30.000k. privatnog kapitala. (FORTO, 2005 : 23; BUŠATLIJA, 2000 : 14)

[120] Mehmed Kapetanović rođen je 1839. godine u Vitini kod Ljubuškog zbog čega i dobiva epitet Ljubušak. Nakon završene medrese, studirao je orijentalne jezike. U Sarajevo se doselio 1876. godine, gdje nakon godinu dana postaje gradonačelnik. Dolaskom Monarhije povlači se u Makarsku. Kapetanović se pokazao kao izuzetno značajna ličnost za budući kulturno-politički napredak bosanskohercegovačke književnosti na orijentalnim jezicima. Skupio je nekoliko stotina bajki, pjesama, poslovica i napisao desetak priča za djecu. U svojim pričama koje je skupio iz naroda, Ljubušak je naslikao patrijarhalne oblike života i religiozno-duhovnu inerciju iz koje je pokušao probuditi svoj narod, prvenstveno mlade. Godine 1891. pokrenuo je politički list *„Bošnjak“*. ([xxx]2009 : 21-22); Za vrijeme njegova mandata

koji se kao i njegov prethodnik na funkciji zadržava kratko (šest godina) točnije do smrti 1905. godine. Kao gradonačelnik je ostao uglavnom zapamćen po prevođenju Medžele (osmanski građanski zakonik) i reviziji prijevoda osmanskih i turskih zakona.[121] Četvrti gradonačelnik bio je

---

1892/93. godine podignuta je zgrada uboške kuće na Bistriku, na zahtjev Kraljevske Zemaljske Vlade, koja je od Gradskog zastupstva još 1881. godine tražila podizanje jedne ovakve zgrade. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 206) Godine 1892/93/94. izgrađen je kompleks Zemaljske bolnice sa pet paviljona s pomoćnim zgradama i zgradama za stanove ljekara (naselje Koševo). (KRZOVIĆ, 1987 : 24); Godine 1893. izašao je novi građevinski red za Sarajevo i ostale gradove u zemlji. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581); Godine 1893. produžena je regulacija rijeke Miljacke do ulica Hiseta čijom prilikom je zamijenjena stara ćuprija na Skenderiji novim čeličnim ajfelovim mostom, a 1896/97. regulacija Miljacke od Latinske ćuprije do Šeher-Ćehajine ćuprije, uslijed čega je porušena Careva ćuprija. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 201; KRZOVIĆ, 1987 : 17; [xxx]1896.c : 34) Godine 1893/94. izgrađena je i prva zgrada Električne centrale na parni pogon u Sarajevu u ulici Hiseta (M.Dvor), zahvaljujući čijoj gradnji ulice u neposrednoj blizini 3. i 4. travnja 1895. godine dobivaju prve žarulje u gradu (ulice Koševo, Ćemaluša i Čekrkčinica). Iste godine 1. svibnja osvijetljena je i Apellova ulica prilikom puštanja u saobraćaj prvog električnog tramvaja. ([xxx]1896.d : 282-283; [xxx]1895.e : 441); Detaljan opis dužine tramvajskih šina, broj vozila, dnevna stopa korisnika javnog gradskog saobraćaja i ostali podaci, uključujući i one o zgradi Električne centrale predstavljeni su u članku. ([xxx]1895.f : 216; [xxx]1897.lj : 18; [xxx]1897.m : 14; [xxx]1894.b : 28) Godine 1897. upravljanje tramvajem prešlo je u vlasništvo općine nakon uprave Direkcije bosanskohercegovačkih željeznica. Godine 1898. izgrađen je dio pruge od Zemaljske banke do Katedrale za osobni promet, dok je dio pruge ulice Ferhadije ostao samo za prijevoz robe. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 205) Godine 1894. izgrađena je meteorološka stanica prvog reda na Bjelašnici i jedini institut ovakve vrste na Balkanu u to doba. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 224) Godine 1895. izgrađena je zgrada gradske tržnice koja ranije nije postojala u Sarajevu, završena zgrada Vijećnice čija gradnja je stajala 984.000k i zgrada Beladija (zatvor) pored Vijećnice u ulici Brodac. (KRZOVIĆ, 1987 : 22, 24, 26, 27) Godine 1894. izgrađene su vile Bosanskohercegovačke činovničke mirovinske zaklade u ulici Skerlićeva i Đidikovac i vila Bosanskohercegovačkog državnog erara na Ilidži. (KRZOVIĆ, 1987 : 30, 31) Godine 1898. izgrađena je zgrada Vojne komande u ulici Hamdije Kreševljakovića. (KRZOVIĆ, 1987 : 22) Godine 1893. na Ilidži Kraljevska Zemaljska Vlada za svoje potrebe gradi više vila, hotela i lječilišta. (KRZOVIĆ, 1987 : 30, 31) Godine 1896. Gradsko poglavarstvo počinje sa radovima gradnje suvremenije kanalizacije. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 206)

[121] Škaljić je rođen 1844. godine u Rogatici, gdje je dugi niz godina služio kao kadija, a nakon toga u Fojnici i Srebrenici. Do dolaska Monarhije bio je predsjednik Trgovačkog suda u Sarajevu. Prvih godina Austro-Ugarske vladavine bio je kadija u Sarajevu, a od 1883. sudija Vrhovnog suda. ([xxx]2009 : 14) Za vrijeme njegovog mandata općina proširuje Šeher – Ćehajinu ćupriju 1901. godine, te izvodi projekt uređenja Kállayeve promenade. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 201) Godine 1905. izvršena je regulacija potoka Koševo do Ali-pašine džamije (ulica Alipašina) i potoka Bistrik. Iste godine uređen je i manji park na At Mejdanu (Filipovića trg). (KRUŠEVAC, 1960 : 108, 109) Godine 1903. završeni su radovi gradnje suvremenije kanalizacijske mreže, nakon čega je duljina svih kanala iznosila preko 45 km. Modernom kanalizacijom konačno su otklonjena gnijezda zaraznih bolesti, osobito u ulicama Potok, Patke, Mlini i Bistrik. Projekt se zasnivao na odvodnom sistemu ispiranja, pri čemu je gradsko područje podijeljeno na tri dijela. Prvi dio je bio u ravničarskom dijelu grada s desne strane obale Miljacke gdje su kišnica i blatna voda odvođeni zajedno sa fekalijama, dok su druga dva dijela bila na brežuljkastim dijelovima grada s obje strane Miljacke i tu su bili odvojeni sistemi kanala, tj. zasebni kanal za blatnu vodu i fekalije, a zasebni za kišnicu koja je išla direktno u rijeku. Ti kanali su se slijevali u glavni kanal većeg obima koji je bio položen duž Miljacke koji je vodu izbacivao u rijeku, ali izvan gradskog područja. Na glavne kanalizacijske mreže su se spajali kanali iz pojedinih kuća i sa zemljišta uz uvjete koje je propisala

Esad Kulović,[122] koji svojevoljno uslijed neslaganja sa Kraljevskom Zemaljskom Vladom dobrovoljno odstupa sa dužnosti 1910. godine. Peti i ujedno posljednji gradonačelnik Sarajeva u vrijeme Austro-Ugarske uprave bio je Fehim ef. Čurčić, koji tu funkciju obavlja do 1915. godine.[123] Razne zgrade koje je izgradila općina Sarajevo od 1878. do kraja 1914. godine stajale su blizu 20 miliona kruna.[124] Prvi svjetski rat je omeo općinu u njenom radu i nastojanju oko planiranja grada, ali kroz četrdeset godina njenog opstanka pod stranom upravom učinila je ipak mnogo, a učinjeno bi bilo vjerojatno i više da je imala širu samoupravu i neometan rad od strane

---

Zemaljska Vlada. Vlasnici nepokretnih imanja bili su dužni da kuće i zemljišta o svom trošku spoje sa gradskom kanalizacijskom mrežom kada ona bude sprovedena u njihovoj ulici odnosno sokaku i to najdalje za mjesec dana pošto im to naredi gradsko poglavarstvo (prema odredbi iz 12. lipnja 1901.). (BALLIF, 1896 : 120, 127, 130; [xxx]1901.i : 23, 24) Međutim, gradska zdravstvena komisija utvrdila je 1911. godine da još ima 3023 kuća u kojima nužnici nisu pripojeni na kanale. ([xxx]1911.d : 19) Godine 1902. općina zasipa sve virove na Bentbaši da bi napravila banju koja je otvorena iste godine 20. kolovoza. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 53, 54) Iste godine izgrađena je i manja zgrada meteorološke centrale na Bjelavama. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 224); Gradnje Kraljevske Zemaljske Vlade za vrijeme mandata Škaljića, kada je riječ o Sarajevu ne bilježe značajne pomake, tim više što je veliki broj upravnih, sudskih, zatvorskih i drugih zgrada već bio izgrađen. Ističe se gradnja Filipovića kasarne 1901/02. godine na Bistriku, 1902. godine zgrada Garnizonskog suda i zatvora i izgradnja treće zgrade Kraljevske Zemaljske Vlade 1903/04. godine. (BEJTIĆ, 1966 : 9; ŠEHIĆ, 2004 : 627; KRZOVIĆ, 1987 : 132)

[122] Kulović je rođen 1859. godine u Sarajevu, obitelji porijeklom janjičara. Unatoč neredovnom obrazovanju postao je vrstan poliglota, čime je stekao poštovanje sugrađana kada je izabran za općinskog zastupnika 1884. godine. Godine 1913. je ponovo izabran za gradonačelnika, ali funkciju nije prihvatio. Preminuo je 1917. godine u Sarajevu. ([xxx]2009 : 28, 29) Za vrijeme njegovog mandata, općina je 1909. godine proširila vodovodnu mrežu uključivanjem vrela Berkuša u gradsku mrežu. Godine 1910. proširen je i vodovod Kovačići, i provedena električna struja do Ilidže. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 202, 203) Godine 1908. osnovan je Zavod za dezinfekciju. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 191) Građevinska aktivnost Kraljevske Zemaljske Vlade za vrijeme rukovodstva gradonačelnika Kulovića bilježi nekoliko značajnijih poduhvata. Riječ je o izgradnji zgrade više Realke (danas gimnazija Obala, ulica Obala Kulina bana) 1907-1910. godine (DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 171), gradnji Paromlina u ulici Paromlinska 1909. godine ([xxx]1909.b : 428-429), početku gradnje kompleksa zgrada Zemaljskog muzeja u ulici Zmaja od Bosne 1908. godine (DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 172), zgradi Zemaljske štamparije u ulici Obala Kulina bana 1908/09. godine (KRZOVIĆ, 1987 : 132) i početku gradnje palače Pošte i telegrafa u ulici Obala Kulina bana 1908/10. godine (VANCAŠ, 1917 : 113-115) Godine 1909. Kraljevska Zemaljska Vlada donosi odluku o oslobađanju oporezivanja na novogradnju i to od 1. siječnja 1909. do 31. prosinca 1912. godine što je utjecalo na povećan broj gradnje. ([xxx]1909.f : 328, 329)

[123] Čurčić je rođen 1886. godine u Sarajevu. Nakon završenog časničkog tečaja, postao je rezervni oficir. Više puta je biran u gradsko zastupstvo, nakon čega je izabran za gradonačelnika. Za vrijeme njegove uprave Kraljevska Zemaljska Vlada je izgradila nekoliko značajnih objekata: okončana gradnja Zemaljskog muzeja 1913., završena gradnja palače Pošte i telegrafa 1913., izgrađeno kino Apollo 1912. u čijim radovima sudjeluje tvrtka *Janesch & Schnell* ([xxx]1912.f : 38; [xxx]1912.j : 23), izgrađen Muzički paviljon 1911. (KRZOVIĆ, 1987 : 134), zgrada Vatrogasne kasarne 1912/13. i Pravosudna palača 1912/14. ([xxx]1910.k : 208; [xxx]1910.m : 309). Godine 1913. izgrađena je i zgrada podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu 1912. ([xxx]1911.a : 21)

[124] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 208

vladinog povjerenika.[125] U studenom 1915. godine, raspušteno je legalno zastupstvo i uveden komesarijat, pod kojim je općina dočekala raspad Monarhije. Uz imena gradonačelnika, važno je istaknuti i imena gradskih podnačelnika koji su zamjenjivali gradonačelnika u svim poslovima. Podnačelnik je obavljao poslove, koje mu je dodijelio u nadležnost gradonačelnik. Podnačelnici grada Sarajeva su bili: Đorđe Rajković (1878 - 1883.), Dimitrije Jeftanović (1883 - 1890.), Petraki ef. Petrović (1890 - 1905.), Vladimir Nieć (1899- 1908.), Risto Đ. Besarović (1905 - 1908.), Nikola Mandić (1908 - 1914.) i Risto Hadžidamjanović (1911- 1915.).[126]

6.3. Uspostavljanje građevinske službe

Uzimajući u obzir obim disertacije, značajno će biti istaći rad i unutarnje uređenje Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade u BiH, u odnosu na ostala odjeljenja. Građevinska služba imala je tri različita perioda. Prvi koji se odnosi na osnivanje i uspostavljanje od 1879. do 1884., drugi koji se veže za proširenje djelatnosti od 1885. do 1901., i treći period stagnacije od 1901. do1908. koju ni reorganizacija 1909/10. i 1912. nije uspjela popraviti. Formiranje građevinskog odjeljenja odobreno je 25. prosinca 1890. godine, nakon što se postojeći građevinski ured zvanično odpočeo sa radom 1879. godine pri Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi (administrativnom odjeljenju) pokazao ograničenim u svom djelovanju.[127] Prva uredba o organizaciji građevinske djelatnosti sadržana u djelokrugu rada administrativnog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade iz 1878. godine pokazuje da istim upravlja građevinski savjetnik, sa podređenim okružnim oblastima i kotarskim uredima u kojime je uposlen po jedan inžinjer.[128] Ovakva organizacija otkriva da se građevinski ured uvijek prilagođavao postojećim okolnostima, usavršavajući se postupno.[129] Graditeljstvo je bilo podčinjeno Zajedničkom ministarstvu financija, koje osim što osigurava novčana sredstva za gradnju, rješava sve prijedloge koji se odnose na gradnje. Općenite

[125] Vladin povjerenik je obnašao administrativno-policijsku funkciju na području općine Sarajevo i nadzirao rad Gradskog zastupstva. Vladin povjerenik u Sarajevu je bio ono što su kotarski predstojnici u gradskim kotarima (Banja Luka, Mostar, Tuzla), s tom razlikom što je on upravljao i gradskom stražom. Zemaljska Vlada je položaju vladina povjerenika za grad Sarajevo pridavala naročit značaj, zbog čega, niti jedan predstavnik nije bio iz reda domaćeg stanovništva. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 209)

[126] Historijski Arhiv Sarajevo, *Dosje fonda Gradskog poglavarstva grada Sarajeva 1879. – 1918.* (ZV-558)

[127] KRALJAČIĆ, 1987 : 436

[128] ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1878.*, str.10-14

[129] Bibioteke Grada Sarajeva, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 60

naredbe za upravu graditeljstva detaljnije su objašnjene i trajno ustanovljene Naredbom o djelokrugu okružnih oblasti i kotarskih ureda izdanom 29. srpnja 1882. godine.[130] Od 1883. godine Zajedničko ministarstvo financija proširuje svoje ingerencije nad građevinskim poslovima koje više ne podrazumijevaju samo općenite odluke, već i kreiranje cjelokupnog građevnog programa.[131] Na taj način Kraljevska Zemaljska Vlada je u obavezi predlaganja svih projekata Ministarstvu uključujući i manje pojedinosti i eventualne promjene koje nastaju u toku gradnje. Sve promjene Ministarstvo dalje stavlja na razmatranje, te nakon ispitivanja donosi odluku o prihvaćanju ili odbijanju, uspostavljajući red i obim u kojem se gradnje moraju provesti po programu.[132] Odluku Ministarstva, Kraljevska Zemaljska Vlada dalje prenosi i daje na zadatak provedbe okružnim oblastima, a ukoliko je nužno izdaje i uputstva za njihovo zvanično djelovanje. Naredbe Vlade izvršavaju potčinjene okružne oblasti i kotarski uredi, ako se u osobitim slučajevima za to ne odrede naročiti vladini činovnici.[133] Razvijanjem građevinske djelatnosti umnožavao se i broj građevinskih službenika. Godine 1879. pri Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi u Sarajevu bio je jedan građevinski savjetnik i šest okružnih inženjera. Osim njih povremeno su angažirani inženjeri za nadzor nad cestogradnjom kojih je 1879. godine bilo 84.[134] Dužnost građevinskog savjetnika je u prvim godinama okupacije podrazumijevala i zahtjevnu analizu, izradu plana „graditeljskih mogućnosti“, tj. definiranje smjernica budućeg planiranja grada. Godine 1880. povećan je broj službenika u Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi tako

[130] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 61; ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1882.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.408-411 (Naredba je označila proširenje kompetencije okružnih oblasti i njima podređenih kotarskih ureda, a koje su izdavale dozvole za gradnju, adaptaciju i održavanje cesta, mostova i gradnji na vodi ukoliko ista nije bila u nadležnosti Vlade. Potrebna financijska sredstva su osiguravana putem nameta. Okružne oblasti su prema odluci Vlade imale i obavezu da dostavljaju regulacione planove za pojedina naselja ili njihove dijelove na odobrenje, odnosno korekciju, verifikaciju i eventualne izmjene.)

[131] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 60 (Ministarstvo je prilikom odobravanja projakata izdavalo primjedbe, komentare i sugestije koje se nisu isključivo odnosile na opravdanost predviđenih troškova i eventualna odstupanja u financijskom smislu nego i na sama projektna rješenja. Tako je za sve važnije i veće projekte odgovorni arhitekta/projektan bio dužan dostaviti više idejnih projekata.)

[132] Kako su graditeljski poslovi postali važno sredstvo za postizanje političkih ciljeva i afirmaciju austrougarske uprave ministri zahtijevaju dodatna mišljenja i stavove kompetentnih stručnjaka iz Monarhije kojima se dostavlja veći broj idejnih i glavnih projekata prije izrade izvedbenih. (ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1882.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.408-411; ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1891.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.695, 696)

[133] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 60 - 61

[134] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 62

što su uspostavljena mjesta za nadinženjera, inženjerskog pristava i praktikanta.[135] Zbog obima poslova koje su obavljali inženjeri civilne uprave, vojnička uprava je dodijelila Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi oficire tehničke struke da upravljaju gradnjom pojedinih cesta, kao i da vrše izmjene projekata ukoliko su se isti trebali prilagoditi zadanim uvjetima. Vojničkoj upravi su se često predavali poslovi gradnje zgrada koje su se iz Zemaljskih sredstava financirale za vojničke svrhe.[136] Dodjela časnika i podčasnika tehničke struke od strane vojničke uprave bila je ipak privremenog karaktera, da bi krajem 1880. godine i prestala. Na taj način se broj tehničkog osoblja ponovo povećao 1881. godine otvaranjem dva mjesta za inženjere i jedno za praktikanta kod Kraljevske Zemaljske Vlade, šest mjerničkih pristava i šest mjerničkih praktikanata kod okružnih oblasti. Broj od ukupno 25 građevinskih službenika ostao je nepromijenjen do 1884. godine.[137] Te godine ponovo je proširen i ojačan građevinski ured u administrativnom odjeljenju.[138] Poslovi ureda su bili podijeljeni na dva zasebna ureda: ured za cestarske i vodene građevine i ured za zgrade (visokogradnju). Svakim od ovih ureda upravljao je nadinženjer i njemu podređeno tehničko osoblje.[139] U toku 1884. godine otvorena su još i dva radna mjesta nadmjernika, dva za mjerničke pristave i jednog majstora (*Werkmeister*) pri građevinskom uredu, a umnoženo je i tehničko osoblje okružnih oblasti sa četiri mjernika i pet mjerničkih pristava. Broj građevinskih službenika brojao je ukupno 38 lica, od čega ih je 12 djelovalo pri građevinskoj službi a 26 pri okružnim oblastima.[140] Ovakvo ustrojstvo ostalo je nepromijenjeno do kraja 1885. godine kada se pored upravitelja građevinskog ureda (vladin savjetnik), godine 1886. u ured za zgrade uvodi mjesto drugog mjernika, a godine 1887. okružnim oblastima se dodjeljuje po jedan mjernik. Tako je broj građevinskih službenika 1888. godine porastao na 42, godine 1893. godine na 53, a 1896. na 64.[141]

---

[135] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 63
[136] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 63
[137] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 63
[138] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 61
[139] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 61
[140] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 64; ABIH, ZMF – opća građa, 1884., br.5248., š. 1-81.; ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1882.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.408-411 (ovaj nesrazmjeran odnos uposlenih pri Vladi i onih u okružnim i kotarskim oblastima i uredima pokrenut će mnoge debate i lavinu nezadovoljstva državnih službenika zbog izrazito nepovoljnog položaja ali i jačanja nižih razina vlasti, čime se prednost davala tehničkom osoblju u odnosu na školovane arhitekte i inžinjere).
[141] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 64

6.4. Proširenje djelatnosti građevinske službe

Godine 1885. organizacija građevinske službe se promijenila, uslijed intenzivnije gradnje, na način da je Kraljevska Zemaljska Vlada u „vlastitoj režiji“ gradila zgrade, željeznice, mostove i ceste, te da je radove i nadzor povjerila imenovanom vladinom strukovnom savjetniku. Zvanični položaj građevinskog ureda naspram administrativnog odjeljenja razlikovao se u smislu ovlaštenja i ingerencija. Odobreni nacrti i troškovnici su prosljeđivani njemu uz vlastitu odgovornost i slobodu raspolaganja u odobrenim granicama.[142] Pomanjkanje civilnih inženjera i arhitekata,[143] ali i građevinskih organa kod općina dovelo je konačno do osnivanja posebnih građevinskih službi sa sjedištem u Sarajevu i okružnim uredima u Banja Luci, Bihaću, Mostaru, Travniku i Tuzli od 1882. godine. Po osnivanju Građevinskog odjeljenja 1890. godine tehničke poslove obavlja novoosnovano odjeljenje, dok se okružnim oblastima i kotarskim uredima dodjeljuju posebni tehnički organi.[144] Građevinsko odjeljenje je 1896. godine imalo četiri stručna ureda i to: za zgrade (visokogradnju), ceste, gradnje na vodi (vodogrđevine) i željeznice.[145] Prvi inženjeri u državnoj službi u periodu 1879 – 1884. godine uglavnom s građevinskom naobrazbom, angažirani su na zadacima izgradnje novih drumskih puteva i željezničkih pruga s pratećim sadržajima (stambenim i poslovnim), kao i na izgradnji i adaptiranju postojećih zgrada za potrebe nove uprave.[146]

Na čelu ureda pri Administrativnom odjeljenju (1879 – 1885.) bio je Carl Wagner, kao građevinski savjetnik, nadinženjer Philip Ballif, inženjer Norbert Fleischer, inženjeri pristavi Otto Brabetz, Clemens Graf i Carl Loewin, inženjeri praktikanti Miloš Komadina i Petar Todorović.[147] U Okružnom uredu u Sarajevu bili su okružni inženjeri Mátyás Ribarich, inženjer pristav

[142] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 62
[143] Nakon osnivanja srednje Tehničke škole u Sarajevu 1889. godine sa tri odjeljenja – građevinsko, šumarsko i rudarsko država je raspolagala sa domaćim školovanim kadrom. Sve do 1889. godine u Bosni i Hercegovini djeluju isključivo po potrebi angažirani strani stručnjaci. (DEMIR, 2009 : 6) Građevinsko odjeljenje Tehničke škole podrazumijevalo je osposobljavanje pomoćnog osoblja koji se nazivaju građevinskim crtačima, nadzornicima, graditeljima (obrtnički naslov stečen nakon polaganja državnog ispita; majstor zidar, klesar i tesar), putarima, gruntovnim činovnicima i geometrima (DEMIR, 2009 : 7, 8) Najveći problem je predstavljao općenit i neprecizan poduzetnički naslov ovlaštenog majstora, kao i u susjednoj Hrvatskoj (JURIĆ, 2002 : 152, 155)
[144] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 61
[145] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 65
[146] STIX, 1887 : 12, 13, 14
[147] ABIH, ZMF – opća građa, 1882., br.4412.

Alexander Nitribit, inženjer projektant Franz Beier i inženjer Ladislaus Surtelewski.[148] Prije formiranja Odjeljenja od 1884. godine rukovodilac ureda za zgrade kao prvostepenog organa vlasti bio je inženjer Johann Kellner,[149] rukovodilac srednjeg nivoa vlasti tj. okružnog ureda u Sarajevu Mátyás Ribarich od 1882. godine,[150] a rukovodilac u okviru Gradskog poglavarstva (treće stepeni organ tj. kotarski ured) inženjer Jakob Czerny od 1884. godine.[151] Godine 1885. imenovan je inženjer Edmund Stix za vladinog savjetnika i rukovodioca građevinskog ureda, a po osnivanju Odjeljenja imenovan je i za njegovog rukovodioca, ostajući na tom položaju skoro dvije decenije. Upravo zahvaljujući njegovim zaslugama je na kraju i došlo do osnivanja Građevinskog odjeljenja, za čijeg predstojnika je i imenovan, gdje ostaje sve do 1901. godine.[152] Uvjeti za angažman stalno uposlenih građevinskih službenika poboljšani su odobrenjem Mirovinskog propisa za činovnike i službenike namještene u građanskoj upravnoj službi carevim rješenjem od 12. studenog 1885., koji je na snagu stupio 1. siječnja 1886. godine.[153] Brojni do tada honorarno uposleni inženjeri su dobili priliku za stalni radni angažman.[154] Za osiguravanje domaćeg kadra tehničara, Zajedničko ministarstvo osniva 1889. Tehničku srednju školu u Sarajevu, s građevinskim i šumarskim odjeljenjem, prvo kao trogodišnju,[155] a od 1900. godine kao četverogodišnju.[156] Osnivanje škole omogućilo je osposobljavanje budućih građevinskih tehničara kroz teorijsku nastavu i praktičan rad za pozicije palira, geometara, nadcestara i gruntovničara. O značaju škole najbolje svjedoči podatak da Građevinsko odjeljenje Kraljevske Zemaljske Vlade kontinuirano prati i kontrolira rad, program i kvalitetu nastave, osiguravajući joj potreban nastavni kadar iz reda državnih službenika. Važno je napomenuti da formiranjem Građevinskog odjeljenja okružne oblasti i kotarski uredi sa svojim građevinskim službenicima unatoč reorganizaciji bivaju zadržani kao važne instance za građevinske poslove. Okružni građevinski ured bio je nadležan za održavanje cesta i njihovu gradnju, ukoliko Kraljevska

[148] ABIH, ZMF – opća građa, 1882., br.4412.
[149] KURTO, 1997 : 290 (1882. godine Kellner dolazi u Sarajevo na službu u Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi u zvanje građevinskog nadsavjetnika); ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.1273., š.8.3.; KITTL, 1904 : 19, 32, 61, 82, 92
[150] KITTL, 1904 : 12
[151] xxx1884.c : 11; KURTO, 1997 : 291
[152] KURTO, 1997 : 291; KITTL, 1904 : 3; KRZOVIĆ, 1987 : 252
[153] xxx1906.f : 25, 29
[154] Andreasch Vinzenz, Johann Dwořak, Erlach von Alois, Josef Greger, Hans Julius, Eduard Roda, Friedrich Schlesinger, Robert Winter, Josef Eberle, Rudlf Epstein, Josef Glaser, Simon Hrycak, Hans Kellner, Carl Kulweit itd. (xxx1905./VIII : 59 - 62; xxx1901./V : 27 - 31; xxx1904./VII : 85 - 88)
[155] ABIH, ZMF – opća građa (Naredba Zajedničkog ministarstva finansija 12.8.1889.), br.5311/1
[156] ABIH, ZMF – opća građa (Naredba Zajedničkog ministarstva finansija 29.10.1900.), br.11338

Zemaljska Vlada za to ne odredi vlastite organe.[157] Odluku o napredovanju građevinskih službenika donosilo je Zajedničko ministarstvo financija. Međutim, u odnosu na službenike uposlene u ostalim odjeljenjima, građevinski službenici su bili u daleko nepovoljnijem položaju. Upravo je to bio razlog i povod brojnih pritužbi upućivanih poglavaru Kraljevske Zemaljske Vlade barunu Appellu 1896. godine, a koji je istu dostavio Zajedničkom ministarstvu financija.[158]

6.5. Stagnacija i pokušaj reorganizacije građevinske službe

Nakon umirovljivanja E. Stixa na njegovo mjesto dolazi Fritz Passini koji funkciju predstojnika Građevinskog odjeljenja obavlja do 1909. godine.[159] Na mjesto Johanna Kellnera, rukovodioca ureda za zgrade (u vrijeme obavljanja dužnosti pri Administrativnom odjeljenju, a kasnije i Građevinskom po njegovom formiranju) dolazi arhitekta Karl Pařik 1905. godine.[160] Ovo je ujedno i period veće stagnacije Odjeljenja, o čemu govori i upućena žalba Zajedničkom ministarstvu financija 1906. godine.[161] Godine 1907. donesen je Zakon o disciplinarnom postupanju sa bosanskohercegovačkim zemaljskim činovnicima i poslužiteljima.[162] Zakonom je svim građevinskim činovnicima definirana mogućnost ostvarivanja dodatnih izvora prihoda kroz dopunsku djelatnost i to uz dozvolu pretpostavljene oblasti, čime se suzbijala zlouporaba službenog položaja i ovlasti u cilju promicanja vlastitih interesa. Opće nezadovoljstvo pritužbom iz 1906. godine jasno je pokazalo koliko su građevinski službenici s jedne strane napuštali, a sa druge zbog ostvarivanja dodatnih prihoda koristili dodijeljeni položaj. Donošenjem Naredbe o

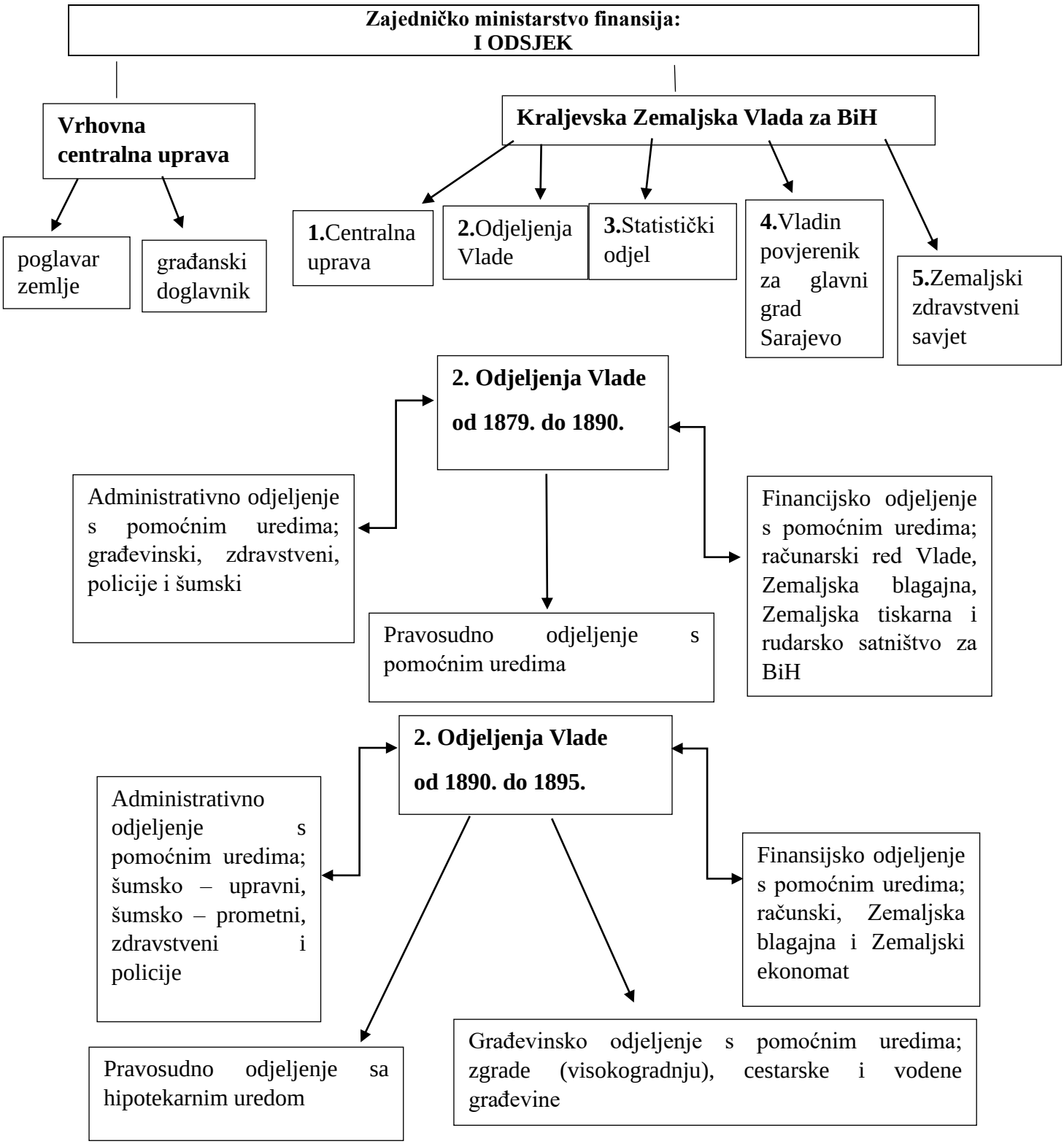
[157] [xxx]1906.g : 547
[158] ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.710., š.8.3.; Sudeći po činjenici da su platni razredi ipak usuglašeni iste godine, broj službenika se znatno povećava. ([xxx]1906.f : 28)
[159] KITTL, 1904 : 11, 55; DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 66
[160] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 68; [xxx]1907./X : 58 - 61
[161] ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.4612.; [xxx]1907.b : 281 – 292 (Potpisivanju dokumenta Žalbe, predhodile su žustre debate na temu položaja državnih službenika Građevinskog odjeljenja u odnosu na ostale službenike u Vladi (debate u Tehničkom klubu u Sarajevu), a sačinjena je i poveznica sa službenicima u Austriji te ostalim gradovima Monarhije. Kao osnovni problem navedeno je kasno formiranje zasebnog odjeljenja što se negativno odrazilo na mogućnosti značajnijeg napredovanja, promaknuća po dostizanju IX platnog razreda, povećanju broja tehničkog osoblja i smanjenja školovanih arhitekata i inžinjera koji jedini mogu stići pravo na profesionalni naziv a ne samo naslov arhitekte i inžinjera.); ABIH, ZVS – opća građa, Nacrt uredbe o autorizaciji civil.arhitekata; evidencija civilnih arhitekata 1914. (241-1); JURIĆ, 2002 : 151, 152
[162] [xxx]1907.b : 281 - 292

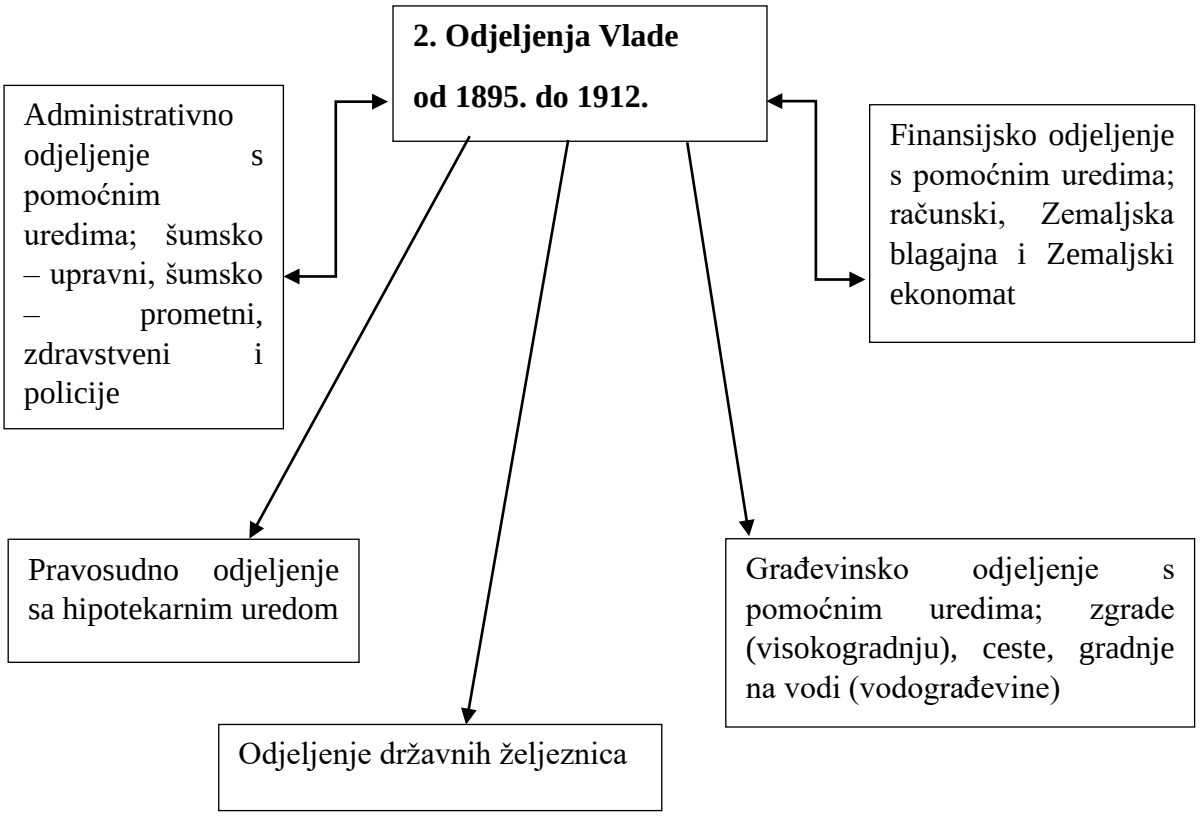
radu javnih zvaničnih stručnjaka na polju privatnog građenja u BiH 1910. godine,[163] načinjen je ustupak u smislu omogućavanja građevinskim službenicima obavljanje poslova izvan ureda i radnog vremena, u slučajevima kada ne postoji sukoba interesa. Službenici su mogli izrađivati tehničku dokumentaciju i troškovnike za manje građevine uz dozvolu okružne oblasti, a za veće uz dozvolu Kraljevske Zemaljske Vlade. Upravljanje gradnjom i poduzimanje građenja zakonom je i dalje bilo izričito zabranjeno. Godine 1909. na mjesto Fritza Passinija dolazi Jakub Mikuli, kada dolazi do reorganizacije Građevinskog odjeljenja.[164] Građevinsko odjeljenje je 1910. godine reorganizirano uvođenjem Gospodarstvenog odsjeka. Funkcija rukovodioca novog odsjeka povjerena je vladinom savjetniku Michaelu Rauchu.[165] Godine 1912. Zemaljska Vlada je posljednji put reorganizirana formiranjem dva odjeljenja, čime je Građevinsko odjeljenje postalo šesto sa suženim djelokrugom rada.[166] Iste godine tehnički činovnici postavljaju zahtjev Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi za povećanje građevinskih poslova u Odjeljenju, koji Vlada odobrava i upućuje Zajedničkom ministarstvu financija u Beču 19. listopada 1913. godine,[167] a koji zbog početka Prvog svjetskog rata nikada nije usvojen, zbog čega organizacija iz 1912. godine ostaje na snazi do kraja 1919. godine. Godine 1914. donesen je i Zakon o umirovljenju[168] koji kao i platni razredi nikada nije bio usuglašen sa ostalim državnim službenicima, a 1916. godine Zakon o obavezi polaganja državnog ispita za državne građevinske službenike.[169]

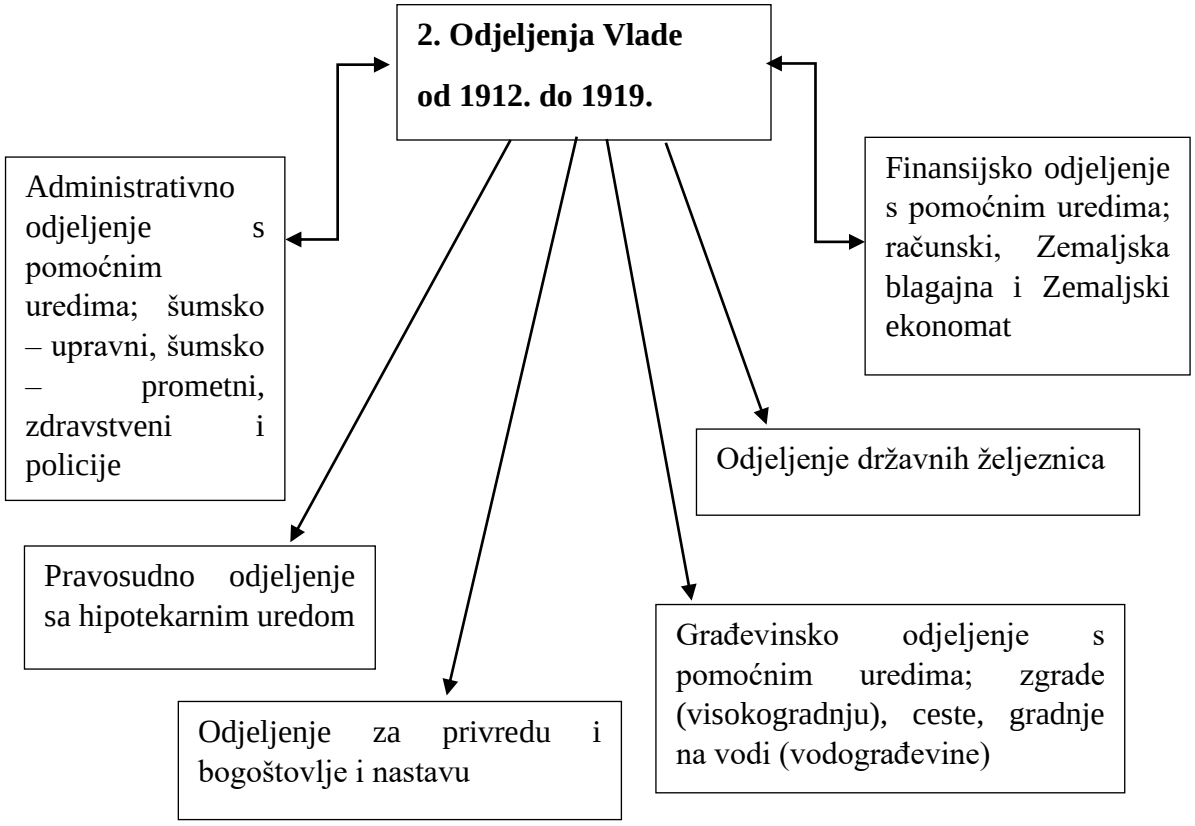
Radi bolje preglednosti u radu je predstavljena organizacija javne uprave u BiH kroz shematski prikaz svih oblasti od 1890. do 1919. godine, s obzirom da je do 1890. godine građevinski ured djelovao pri administrativnom odjeljenju zajedno sa drugim uredima. S tim u vezi napravljena je podjela odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH od 1879. do 1890., od 1890. do 1895., od 1895. do 1912. i od 1912. do 1919. bilježeći nastanak zasebnih odjeljenja iako je za građevinsku djelatnost primarno važan period od 1879. do 1890. godine, ne ulazeći u detaljnu analizu drugih ureda koji za obim rada nisu naročito bitni. Preostala tri odsjeka također će biti samo djelomično predstavljena (bez deskriptivnih navoda njihovih nadležnosti i ureda, a u koje između ostalog spadaju kotarski uredi, centralna kazniona u Zenici, duhanska režija, rudarske oblasti i organi,

[163] xxx1910.l : 18
[164] ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.984., š.2.1.
[165] ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.984., š.2.1.
[166] xxx1912.nj : 167
[167] ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.
[168] xxx1914.c : 123
[169] xxx1916.e : 403, 404, 405

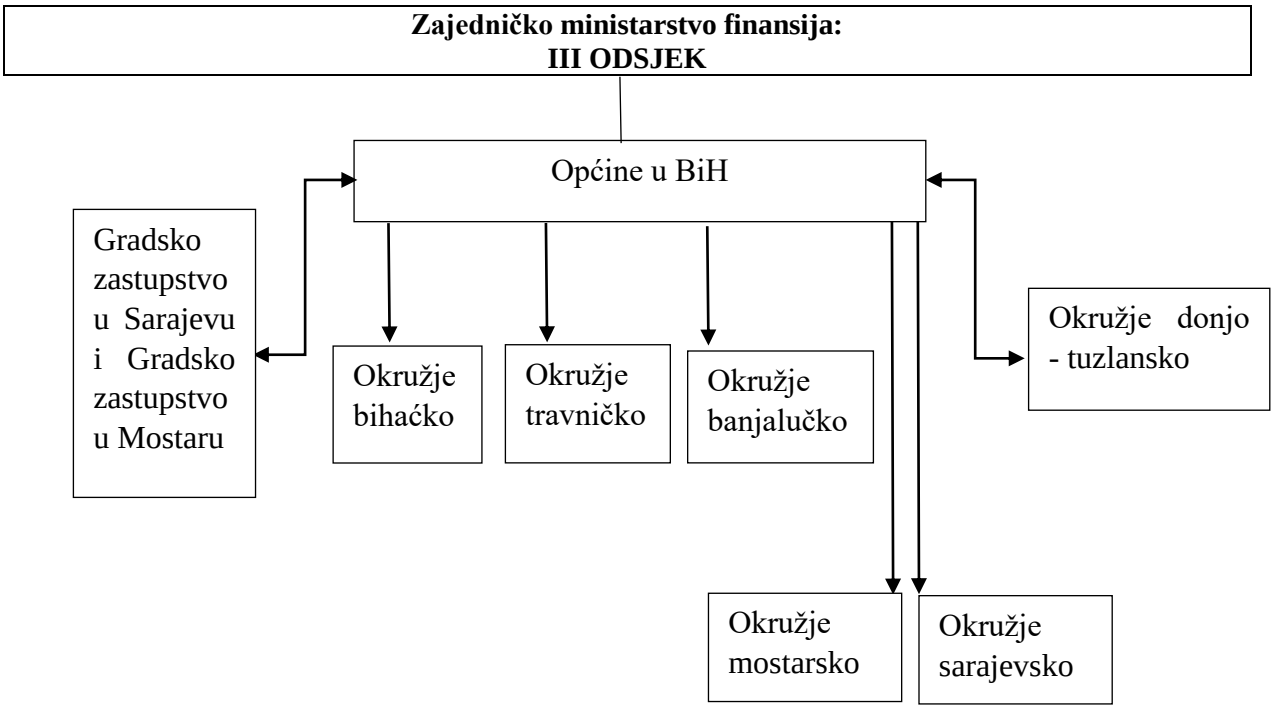
Zemaljska ždrepčana u Sarajevu, voćarsko-vinogradske stanice, radionice za umjetni obrt, tkaonica ćilima, nastavni zavodi i slično).

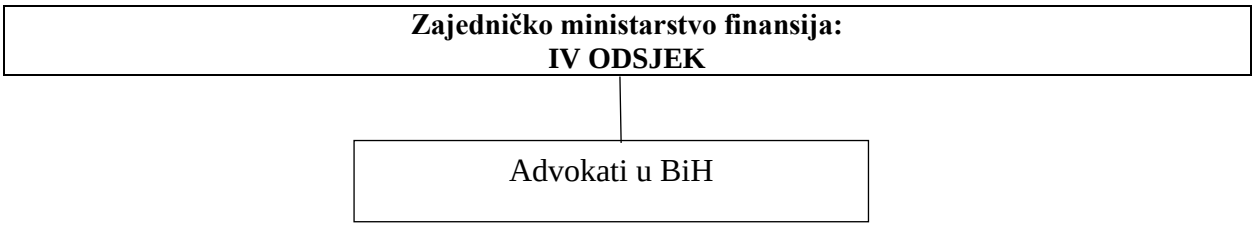

2. Odjeljenja Vlade
od 1895. do 1912.
Administrativno odjeljenje s pomoćnim uredima; šumsko – upravni, šumsko – prometni, zdravstveni i policije
Finansijsko odjeljenje s pomoćnim uredima; računski, Zemaljska blagajna i Zemaljski ekonomat
Pravosudno odjeljenje sa hipotekarnim uredom
Građevinsko odjeljenje s pomoćnim uredima; zgrade (visokogradnju), ceste, gradnje na vodi (vodograđevine)
Odjeljenje državnih željeznica

2. Odjeljenja Vlade
od 1912. do 1919.
Administrativno odjeljenje s pomoćnim uredima; šumsko – upravni, šumsko – prometni, zdravstveni i policije
Finansijsko odjeljenje s pomoćnim uredima; računski, Zemaljska blagajna i Zemaljski ekonomat
Odjeljenje državnih željeznica
Pravosudno odjeljenje sa hipotekarnim uredom
Građevinsko odjeljenje s pomoćnim uredima; zgrade (visokogradnju), ceste, gradnje na vodi (vodograđevine)
Odjeljenje za privredu i bogoštovlje i nastavu

Zajedničko ministarstvo finansija:
II ODSJEK
Vjerozakonske oblasti i zavodi
Rimo – katoličke
Pravoslavne
Muslimanske
Vakufska uprava

Zajedničko ministarstvo finansija:
III ODSJEK
Općine u BiH
Gradsko zastupstvo u Sarajevu i Gradsko zastupstvo u Mostaru
Okružje bihaćko
Okružje travničko
Okružje banjalučko
Okružje donjo - tuzlansko
Okružje mostarsko
Okružje sarajevsko

Zajedničko ministarstvo finansija:
IV ODSJEK
Advokati u BiH

6.6. Gospodarske prilike i društveni odnosi

U gospodarskom životu Sarajeva, ali i cijele zemlje, nastale su za austrougarskog vremena promjene od velikog društvenog značaja. Sarajevo ostaje političko, kulturno i ekonomsko središte BiH postaje i glavni centar obrta i trgovine. Unošenjem veće količine novca, osobito stranog kapitala,[170] Kallayevo razdoblje kao najplodonosnije za grad Sarajevo aktivno doprinosi suzbijanju gospodarske izoliranosti zemlje. Austro-Ugarska je u Bosni našla novi izvor sirovina potrebnih za jačanje gospodarstva Monarhije, ali je tu željela otvoriti i novo tržište za svoje proizvode. Velika ulaganja su kontinuirano usmjeravana na prometnu povezanost Bosne te otvaranje rudnika i tvornica. Podizanjem nužnih komunikacija, presijecanjem novih drumova i izgradnjom nove željezničke pruge, strani kapital je sada osim u trgovačkoj formi pružao mogućnost za pokretanje vlastite industrije na osnovu individualnih povlastica putem dugoročnih ugovora.[171] Novim zakonskim propisima koji su stupili na snagu 1883. godine regulirana su pitanja trgovine i trgovačkog prometa, a godine 1901. ustanovljen i fond za poticanje trgovine i obrta.[172] Ispred esnafskog zanatstva, do sada najvažnije privredne grane u gradu, dolazi trgovina radi čijih potreba se osnivaju banke, šire njihove podružnice, građevinarstvo i industrija. Moderna industrija, do 1879. godine nepoznanica u BiH, gotovo se ravnopravno nalazila podijeljena u rukama države i privatnih lica : ciglana, pivara, industrija građevinskog materijala, tvornica duhana, tvornica sapuna i svijeća, tkaonica beza i ćilima, tvornica kože i dr.[173] Već 1878. godine u Sarajevu je formirano nekoliko građevinskih poduzeća uz koje su uglavnom podizani i pogoni za industrijsku proizvodnju građevinskog materijala (pretežno ciglane i radionice za obradu željeza u građevinske svrhe).[174] Unatoč suradnji građevinskih tvrtki bečka i mađarska poduzeća otvaranjem podružnica i agencija širom zemlje, sve do kraja okupacije zadržat će monopol nad tržištem rada, preuzimajući vodeću ulogu u građevinarstvu.

Sve do uspostave vlasti Austro-Ugarske Monarhije u BiH osim serafa (mjenjači) nije postojalo razvijeno bankarstvo sa zakonskim propisima. Godine 1883. u Sarajevu je otvorena prva ekspozitura bečke Union banke na teritoriju države, čija se djelatnost uglavnom bazirala na

[170] KRUŠEVAC, 1960 : 274
[171] SKARIĆ, 1937 : 53
[172] SKARIĆ, 1937 : 74
[173] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 245
[174] BESAROVIĆ, 1974.a : 93

izdavanju hipotekarnih zajmova.[175] Za potrebe gradske privrede osnovana je u Sarajevu prva samostalna banka „Bosanskohercegovačka narodna dioničarska banka“ 1888. godine.[176] Godine 1895. u Sarajevu se osniva i prva Kraljevska Zemaljska banka za BiH, koja preuzima Narodnu dioničarsku banku, putem koje je sve do aneksije (1908. godine) strani kapital ulazio u državu.[177] Velika potreba za podizanjem hipotekarnih zajmova govori o tome koliko je rasla potreba stanovništva za gradnjom stambenih i najamnih zgrada, te da je njihov broj kroz četiri decenije austrougarske uprave gotovo utrostručen, sa godišnjom stopom rasta od 4,6%.[178] Broj stambenih zgrada iz popisa 1879., 1885., 1895. i 1910. ne odražava pravo stanje s obzirom na to da su pri popisu primjenjivani različiti kriteriji (izdvajanje čaršije od novijih dijelova grada). Godine 1879. u Sarajevu je bilo 4.927 kuća, a 1918. godine 7.274 stambenih zgrada i kuća (mnoge od njih su izgrađene na prostoru dvije ili više starih).[179] Društveni život BiH tijekom XIX i XX stoljeća, poprimio je karakteristike društvenog ozračja Beča i Budimpešte, što se odrazilo na način reprezentacije i prihvaćanja kulture salonskog i luksuznog života. Sarajevo doživljava renesansu u arhitekturi i urbanizmu gradnjom velikih palača, impresivnih zgrada koje postaju simboli moći i veličine, a trend izgradnje vila odražavao je težnju za ostvarenjem luksuznog komfora. Javni plesovi i salonska druženja bili su dio svakodnevnog života, a uvođene su i kazališne predstave, kostimirane zabave i kartaške igre. Sudjelovanje u istim se smatralo društvenom obavezom.[180] Utjecaj Monarhije, odnosno njenog političkog ozračja odrazio se i na prosvjetiteljstvo (nije bilo visokih studija pa su mladi bili upućeni na inozemna sveučilišta), što je posebno važno za dio stanovništva, čiji je životni standard bio daleko ispod zadovoljavajućeg.[181] Lokalno gospodarstvo nije dobivalo značajnija poticajna sredstva, u cilju unapređenja poljoprivredne proizvodnje i

[175] BESAROVIĆ, 1974.b : 108
[176] xxx1888.d : 19
[177] xxx1895.g : 28
[178] Prvi zvaničan popis stanovništva Sarajeva izvršen je 1879. godine i iznosio je 21.277 stanovnika, a drugi 1910. godine 51.919 stanovnika. (KRUŠEVAC, 1960 : 15)
[179] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 244; Po odredbi Kraljevske Zemaljske Vlade 27. studenog 1878. sastavljena je komisija koja je imala zadatak da popiše ulice, mostove, izvrši numeraciju kuća i dućana. Godine 1879. Gradsko poglavarstvo obavilo je pripreme za popis stanovništva, pa je tada kompletiran popis ulica i izvršena numeracija kuća. Tom prilikom ustanovljeno je da u Sarajevu postoji 13 praznih kuća, 293 dućana i 284 ulica. (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 282)
[180] KRUŠEVAC, 1960 : 265, 266; Baron, Feodor Nikolić civilni adlatus zajedno sa barunom Kutcherom i Benkom po preuzimanju dužnosti nastoji svojim primjerom doktrine dokinuti netrpeljivost između lokalnog srpskog stanovništva i predstavnika vlasti i to putem organiziranja kazališnih večeri, kartaških igara i ostalih vidova zabave u svojoj stambenoj zgradi. Slične večeri zabave i druženja organizirane su i u Desipića kući u ulici Despićeva i Obala Kulina bana (KRUŠEVAC, 1960 : 266, 267)
[181] PAPIĆ, 1972 : 198

pokretanja manufakturne proizvodnje čime se život na selu ovog perifernog dijela Monarhije nije mogao dovesti u usporedbenu vezu sa onim u centrima Monarhije. Dodatan problem lokalnom stanovništvu stvarali su i migranti koji su prepravili tržište rada i uprave.[182] Iako se ne zna točan broj stanovnika prije okupacije, prema procjenama Kreševljakovića u Sarajevu je živjelo oko 30.000 hiljada stanovnika, različitih konfesija.[183] *„Popisi su bili aproksimativni jer su se brojale samo muške glave ili kuće koje nisu bile numerirane.“*[184] Prvi popis stanovništva sačinila je austrougarska uprava 16. lipanj 1879. godine gdje je navedeno 21.377 tisuća stanovnika, što je relativno malo u odnosu na zadnji popis iz 1851. godine (18.900 tisuća ne računajući Jevreje i Rome).[185] Prema popisu iz 10. listopada 1900. godine u Sarajevu je živjelo 36.400 stanovnika, a prema zadnjem popisu koje provodi nova vlast 1910. godine u Sarajevu je živjelo 51.919 stanovnika.[186] Popisi stanovništva su provođeni i 1885., 1895. i 1914. godine bez detaljnih podataka sa vidljivim prirastom.[187] „*U tu svrhu je svaka kuća dobila svoj kućni broj, nakon čega se popis vršio po kućama, što s druge strane nije pružalo garanciju da će svaki stanovnik biti evidentiran.“*[188] Broj katoličkog i pravoslavnog stanovništva se postupno povećavao, dok se broj muslimanskog stanovništva smanjivao (imigracije u Tursku), a i istodobno povećavao broj ostalih naroda Monarhije (Mađari, Poljaci, Česi, Slovaci, Slovenci, Rumuni i dr.).[189]

[182] Kada je 1910. godine na skupštinu došlo dugo očekivano pitanje prava glasa austrijskih i ugarskih državljana, koji su kao činovnici živjeli u Sarajevu i BiH, većina je glasala protiv, zbog čega je gradonačelnik Esad ef. Kulović podnio ostavku. Vijeće je tako momentalno raspušteno, a 14. studenog 1910. godine raspisani novi izbori. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 86)
[183] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 209
[184] BALTA, 2010 : 32
[185] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 209, 210
[186] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 211
[187] U odnosu na broj stanovnika ostalih gradova u BiH gdje je dinamika porasta postupna u Sarajevu se stanovništvo izuzetno umnožavalo zbog čega se porast mogao pratiti samo po godinama popisivanja, a ne i pojedinačno za svaku godinu što je otežavalo postupno sagledavanje povećanja broja i njegovo pravilno objašnjenje. (KRUŠEVAC, 1960 : 16)
[188] BALTA, 2010 : 32
[189] BESAROVIĆ, 1974.a : 238

6.7. Zaključak

Organizacija javne uprave u predaustrijskom periodu sve do 1865. godine, kada se pokreću značajne reforme, pokazuje nedovoljnu razvijenost, ali i složeno unutrašnje uređenje i vjerski upravni aparat. Formiranje ustanova i odjeljenja državne organizacije predstavljao je dugotrajan proces koji ne otpočinje prije sedmog desetljeća XIX stoljeća, a koji se u prvim godinama dolaska Monarhije u BiH bitnije ne mijenja, jer nova vlast preuzima organizaciju javne uprave prema osmanskom modelu. Prve promjene nastupaju tek od 1880. godine kada Austro-Ugarska Monarhija donosi Zakon o upravljanju BiH. Tako se Kraljevska Zemaljska Vlada od 1882. do 1890. godine sastojala od tri odjeljenja (administrativnog, financijskog i pravosudnog), od 1890. do 1895. godine dobiva četvrto Građevinsko odjeljenje, od 1895. do 1912. Odjeljenje državnih željeznica, a od 1912. do 1919. Odjeljenje za privredu i bogoštovlje i nastavu.

Građevinska služba je od 1879. pa do 1912. godine, prošla kroz nekoliko faza razvoja i stagnacije, unutarnjih previranja, reformi i nezadovoljstva kontinuirano ispoljavanog od strane državnih službenika koji su još od početka XX stoljeća pa do 1919. godine ukazivali na goruće probleme u struci, postojeću zakonsku legislativu i lošu graditeljsku praksu. Tako bi se period od 1879. do 1895. godine mogao okarakterizirati kao period u kojem prevladava veći broj inženjera u odnosu na arhitekte, pretežno vojnih i u kojem nije postojao još uvijek zadovoljavajući broj civilnih arhitekata i inženjera, te u kojem se pretežno grade vojne, zdravstvene i administrativne zgrade, dok je period od 1895. do 1909. označen kao najplodonosniji i najaktivniji u kojem nastaje najveći broj administrativno – upravnih, kulturnih i obrazovnih institucija. U ovom periodu veliki broj arhitekata i vojnih inženjera odlazi iz Odjeljenja, ali istovremeno veliki broj njih i dolazi iz različitih dijelova Monarhije, osobito Češke i Austrije. Ozbiljniji problemi nastaju od 1909. godine o čemu svjedoči i ranije doneseni Zakon o disciplinarnom postupanju sa bosanskohercegovačkim zemaljskim činovnicima i poslužiteljima 1907. godine. Reorganizacije koje su uslijedile 1910. i 1912. godine dodatno su suzile djelokrug rada, a zahtjev tehničkih činovnika za veću koncentraciju građevinskih poslova u Odjeljenju odobren od strane Vlade iz 1913. godine i upućen Zajedničkom ministarstvu financija na daljnje razmatranje, zbog početka Prvog svjetskog rata nikada nije po odobrenju stupio na snagu. Osim toga u BiH se tek 1916. godine uvodi Zakon o obavezi polaganja državnog ispita za državne građevinske službenike.

Gospodarske prilike su pokazale da su se najveći pomaci dešavali za vrijeme obnašanja funkcije ministra Kallaya kada su vršena velika ulaganja u prometnu povezanost i otvaranje tvornica i rudnika. Doneseni su novi zakonski propisi koji su regulirali pitanja trgovine i trgovačkog prometa, te ustanovljen fond za poticanje trgovine i obrta. Društveni život je s obzirom na porast broja stanovnika i stopu osnovnog ali i srednjeg i visokog obrazovanja, porast broja kulturnih, edukativnih i turističko-rekreativnih zgrada svoje ideale i orijentir nalazio u razvijenijim gradovima Monarhije.

7. URBANIZAM I ARHITEKTURA U BIH 1800 – 1918.

Zbivanja u urbanizmu i arhitekturi BiH od prve polovine XIX stoljeća (kraj osmanskog perioda) preko historicizama i secesije do preteča rane moderne austrougarskog perioda, složenost svih vidova arhitektonskog izraza, pružaju uvid u različite tokove i stilove gradnje[190] zbog čega ih je neophodno analizirati u kontekstu srednjoeuropske arhitekture tog doba. Događanja nisu bila kronološki ujednačena; kaskanje je bilo evidentno i očito, ne samo u odnosu na prijestolnicu, već i susjednu Hrvatsku i Sloveniju koje su do vremena uspostave vlasti Monarhije bile znatno produktivnije i otvorenije prema novim stilovima u gradogradnji.[191] U susjednim državama se već krajem ovog perioda 1918. godine, pojavljuju prvi domaći školovani arhitekti[192] koje će BiH dobiti tek krajem drugog desetljeća XX stoljeća, uz minimalan broj majstora graditelja sa završenom srednjom Tehničkom školom u Sarajevu, do početka Prvog svjetskog rata.[193] Tumačenje povijesti arhitekture austrougarskog perioda u BiH moguće je objektivnije sagledati zahvaljujući vremenskoj distanci, kao i analizom njenih korijena koji sežu do samog početka XIX stoljeća. Stoga će se u ovom poglavlju tema urbanizma i arhitekture razmotriti kroz tri vremenske podjele: period od 1800. do 1878., od 1878. do 1900. i od 1900. do 1918. godine.

7.1.Predaustrijski period 1800 – 1878.

7.1.1. Urbanizam

Nakon zauzimanja Sarajeva od strane Osmanlija pa do kraja XVII stoljeća, nekada beznačajno srednjovjekovno selo, a potom i župa s gradom Vrhbosna (na križištu današnje ulice Maršala Tita i Alipašine, od potoka Koševo pa do njegovog ušća u rijeku Miljacku), postaje velika šeher – kasaba.[194] Kako župa i grad Vrhbosna nikada nisu egzistirali kao srednjovjekovni utvrđeni grad, razvijajući se kao otvoreno gradsko naselje mogućnost unošenja orijentalnog koncepta gradnje i

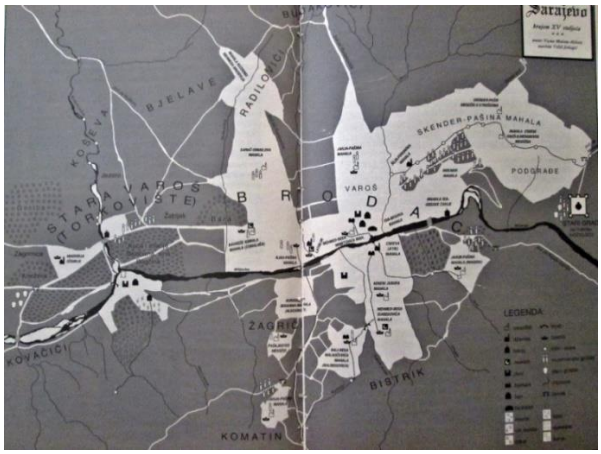
[190] RICHARDS, J.M., CASSON, H., 2005 : 204; WAGNER – RIEGER, 1970 : 147; SATON, 2005 : 224, 276
[191] MARUŠEVSKI, 1993 : 110; HORVAT LEVAJ, 2008 : 237; MIHELIČ, 1999 : 93, 131; BERGDOLL, 2000 : 241, 267; GERZABEK : 167, 169; PLASSMEYER, 2013 : 164; KRAŠEVAC, 2017 : 24; HORVAT, J., PRELOVŠEK, D., 1984 : 9; SUHADOLNIK, 2000 : 109; WAGNER – RIEGER, 1970 : 147
[192] LAZARINI, 2007 : 51; VALENČIČ, 1970 : 134, 135; VALENČIČ, 1967.b : 75, 77
[193] MILOŠEVIĆ, 1997 : 28, 29
[194] KOŠTOVIĆ, 1998 : 48, 52

urbanističkog uređenja je tome bila veća (slika br. 1).[195] Na predstavljenoj karti Sarajeva iz XV stoljeća mapirani su svi značajni javni, sakralni i komunalni objekti, groblja i vodovodna mreža, koji pokazuju da i po dolasku Osmanlija grad nastavlja stvaranje u zatečenim okvirima, uz postupno širenje prema sjeveroistočnoj padini jer je jugoistočna bila relativno naseljena još od prahistorije. Gradnja grada je tako otpočela u podnožju Bijele i Žute tabije i na izvorištu rijeke Miljacke (naselja Vratnik, Bentbaša i Bistrik). Stambena naselja pokazuju da urbanizacija nije podrazumijevala značajnije transformacije postojećih naselja, ulica i trgova formiranjem novih jer je riječ o pretežno slabije naseljenim dijelovima. Postojeći drumovi i srednjovjekovne ulice usvojene su i djelomično ispoštovane u gradnji i uređenju prostora poslovne jezgre grada – „čaršije“. Približno oktogonalni raster ulica i prethodno definirana funkcija objekata činili su osnovu planiranja grada.[196] Ozbiljnijih graditeljskih poduhvata nije bilo do početka XVI stoljeća kada se izgrađuje više samostalnih, slobodnostojećih i unutar većih građevinskih parcela zatvorenih religiozno-obrazovnih kompleksa (prostor današnje Baščaršije).[197]

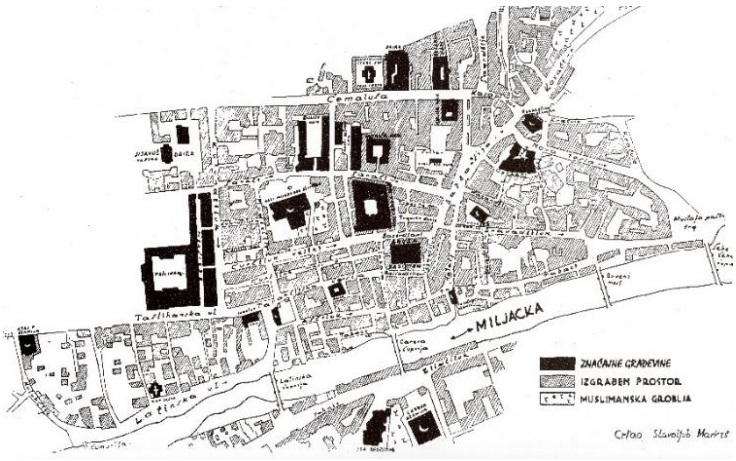
Do kraja XVI stoljeća je u prostoru čaršije bilo trideset sedam saobraćajnica, a okosnicu saobraćajne mreže predstavljale su ulice koje su vodile prema Sarajevskom polju, današnje ulice Ferhadija, Zelenih beretki, Mula Mustafa Bašeskija i Sarači (slika br. 2).[198] Na predstavljenoj karti Sarajeva koje rekonstruira stanje prije 1878. godine autora Slavoljuba Markaša, a kojoj je kao osnova poslužio generalni regulatorni plan iz 1965. godine (u mjerilu 1:1562,5),[199] mapirane su sve značajnije građevine iz osmanskog perioda, muslimanska groblja i tadašnji nazivi ulica. Do kraja Osmanskog perioda u osovini rijeke Miljacke se s jedne strane akumulirao privredni, a s druge administrativno-upravni centar. Stambene zone činile su različite mahale, razvijane s obje strane urbanog jezgra čaršije, na način da su se skladno proširivale i nadovezivale jedna na drugu.[200] Unatoč nepostojanju zakonom definiranih pravila gradnje, građevinskih redova, etike i

[195] KOŠTOVIĆ, 1998 : 55
[196] BUBLIN, 1999 : 63
[197] KOŠTOVIĆ, 1998 : 63; Baščaršija je nastala na križištu puteva i predstavljala je centar grada. Austrougarski službenici su naziv Baščaršija proširili na čitavu staru sarajevsku čaršiju, pa se i danas pogrešno upotrebljava u tom smislu. (KOŠTOVIĆ, 1998 : 57)
[198] AGANOVIĆ, 2009 : 31
[199] Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, „Karte i planovi inv.br.1107/1109“
[200] BUBLIN, 2006 : 74

propisanih standarda, koji bi odredili buduće urbanističke smjernice[201] (pravac širenja naselja, visinu kuća, gabarite građevinske parcele, trgove, pozicije groblja i sl.) stambeni objekti pokazuju da je poštivanje i dosljednost principima skromnosti i poniznosti iznjedrila gradnju koja se prilagođavala terenu, dobrosusjedskim odnosima i financijskim mogućnostima, odnosno ograničenjima većinski zanatskog stanovništva.

Slika br.1. Topografska karta (crtež Valida Jerlagića) Sarajeva u XV stoljeću (autorice Vesne Mušeta-Aščerić)

Slika br.2. Topografska karta Sarajeva prije 1878. godine (autora Slavoljuba Markaša), 1:1562,5

[201] BUBLIN, 2006 : 80; Kako su požari u Sarajevu bili česta pojava još od XVII stoljeća u kojem je registrirano šest, a u XVIII stoljeću pet požara, plan obnove poslovnog dijela grada (čaršije) prema navodima suvremenog povjesničara arhitekture, Midhata Aganovića, izrađuje građevinski stručnjak Ešref ef. Muhendis 1852. godine. Navedeni podatak nisam mogla potvrditi priloženim planom jer do istog u arhivima BiH nisam mogla doći. Vjerujem da je Aganović do ovog podatka došao putem drugih pisanih izvora. (AGANOVIĆ, 2009 : 73)

Slika br.3. Grafički prikaz rasprostranjenosti zanata u poslovno-trgovačkom dijelu Sarajeva, 1850. godina

Osnovna karakteristika je zbijenost u gradnji. Kuće su podizane naizmjenično i u nizu, ograđene međusobno manjim zidom i sa unutrašnjim dvorištem. Stambena naselja su tako predstavljala funkcionalne cjeline sa obično trideset do četrdeset kuća, odnosno sa po tri do četiri kuće na jednoj zemljišnoj parceli, džamijom i mektebom, pekarom, zajedničkom javnom česmom i vrlo često kavanom.[202] Zanimljivo je da su tekije i groblja uglavnom bile integrirane u stambenim dijelovima, uz džamije. Centar grada (čaršija) se sastojao od manjih prizemnih dućana, građenih u nizovima, na zatvorenim, uglavnom pravougaonim ili većim kvadratnim parcelama, pod jedinstvenim krovom i manjim magazama (podrumska prostorija). Dućani su bili međusobno povezani i ispresijecani kratkim, uskim ulicama i pasažima, unutar koji nije bilo prostora za odvijanje kolskog saobraćaja. Samostalne, slobodnostojeće zgrade magaza tzv. daire, koje su također bile dio trgovačkog i poslovnog dijela grada, predstavljale su posebnu vrstu robnog skladišta.[203] Ovakve zgrade, kojih je u Sarajevu bilo ukupno pet, su često građene unutar većih zatvorenih parcela. Slobodnostojeći objekti su također bili bezistani, ukupno tri, dok su karavan-saraji i hanovi (uglavnom dvokatne zgrade) integrirani u ulični niz poslovno-trgovačkog dijela

[202] BUBLIN, 2006 : 84
[203] KOŠTOVIĆ, 1998 : 117

grada (slika br. 3).[204] Javna kupatila (hamami) i pojedine medrese su bile slobodnostojeće zgrade, građene duž glavnih, kolskih ulica i između čaršije i stambenog dijela grada. Zanimljivo je da ulice nisu postavljene uspravno na značajnije vjerske i obrazovne objekte u svrhu njihovog akcentiranja, niti su isti građeni u sklopu trgova, jer je prostor trga ostavljen za slobodan protok, kupovinu i prodaju robe.[205] Do kraja perioda u Sarajevu je egzistiralo oko trideset zanatskih i trgovačkih esnafa, čiji je utjecaj na život u gradu bio izuzetno velik. Na predstavljenoj slici (br. 3) ucrtani su simboli njihovih djelatnosti. U procesu formiranja Sarajevo se pod Osmanlijama do prve polovine XIX stoljeća značajno razvilo postavši u onom vremenu veliki grad koji se do 1878. godine oblikovao u tipično orijentalni[206] u granicama današnje Općine Stari Grad.[207] Međutim, gradnja izvan granica općine u dijelovima grada, koji se razvijaju dolaskom Monarhije (Marijin Dvor i Pofalići) ostao je teći sporadično, a u pitanju su uglavnom kuće i ljetnikovci dobrostojećih zemljoposjednika i zanatlija koje su zauzimale veće parcele.

7.1.2. Arhitektura

Iako su najznačajniji vjerski, prosvjetni i javni objekti već bili izgrađeni do početka XIX stoljeća,[208] prva polovina stoljeća u odnosu na drugu bilježi stagnaciju u graditeljstvu. O tome svjedoče i memoari Martina Gjurgjevića (1858 – 1878.), političkog pristava I razreda u

[204] KOŠTOVIĆ, 1998 : 118
[205] BULBIN, 1999 : 62
[206] *„Osmanska klasifikacija gradova razlikovala je utvrđena mjesta (palanka, hisar, kale) i otvorena gradska naselja (varoš, kasabe i šeher). Varoš je predstavljala gradsko naselje ili dio naselja koje je bilo isključivo ili pretežno naseljeno hrišćanskim stanovništvom. Kasabom je nazivano muslimansko naselje čije se stanovništvo isključivo ili pretežno bavilo gradskom privredom, odnosno zanatstvom i trgovinom. Za dobijanje statusa kasabe bilo je potrebno steći određene urbane, privredne i kulturne pretpostavke, odnosno imati stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo, najmanje jedan džemat, zatim džamiju u kojoj se obavlja molitva i petkom i na Bajram i, na kraju, da ima čaršiju i sedmični pazarni dan. Šeher je bio veći grad koji je na našim prostorima gotovo redovno nastajao iz kasabe. Takav grad bio je naseljen pretežno muslimanskim stanovništvom i posjedovao je raznovrsne i brojne vjerske, privredne i kulturno-prosvjetne ustanove, kao što su : džamije, medrese, mektebe, tekije, hamame, bezistane, karavan-saraje i druge.“* Prema ovoj klasifikaciji Sarajevo je spadalo u kategoriju šehera. (BRKLJAČA, 2011 : 310)
[207] SPASOJEVIĆ, 1999 : 12
[208] ŠABANOVIĆ, 1960 : 102. : *„...U svom razdoblju teritorijalnog i građevnog razvoja Sarajeva zapažaju se dvije etape koje se podudaraju sa hronološkim presjekom tog razdoblja. U prvoj etapi (1500 – 1515) preovladava unutarnje popunjavanje grada na već postojećoj teritoriji i još uvijek odsutnost monumentalnih građevina, dok u drugoj etapi (1515 – 1530) Sarajevo se znatno proširuje teritorijalno i dobiva prve monumentalne spomenike.“*

Osmanskoj upravnoj službi.[209] Negativan trend stagnacije gradogradnje vremenski se poklapa s premještanjem sjedišta valija iz Travnika 1851. godine u Sarajevo.[210] Neki od značajnih građevinskih poduhvata javnih građevina prve polovine stoljeća od 1800. do 1850. godine su : izgradnja mekteba hadži Osman-bega Dženetića na Bistriku 1840-ih godina (ulica Bistrik, porušeno),[211] Pehlivanov han (ulica Despićeva, porušeno)[212] početkom stoljeća i zatvaranje zidovima turbeta Sulejman-paše Skopljaka 1815. godine (ulica Bistrik 8).[213] Od sakralnih objekata spominju se samo sanacije već postojećih i to 1812. i 1820. obnova džamije Kasapović hadži-Ibrahima[214] (ulica Carina 8) s početka XVI stoljeća, mesdžida Nedžara Ibrahima (ulica Mjedenica 1) iz 1525. godine početkom XIX stoljeća,[215] obnova mesdžida supruge Gazi Husrev-bega, Šahdidar (ulica Potoklinica, porušeno) 1814. godine[216] i 1849. obnova Voloderovog mesdžida iz 1566. godine. (ulica Goloderica 33)[217] Godine 1836. otvorena je u Sarajevu i prva privatna pošta u vlasništvu Špire Rajkovića smještena u prostorijama Tašlihana (ulica Zelenih beretki).[218] Nakon 1850. godine u Sarajevu se otvaraju i tzv. konzulove pošte, od kojih je ona u austrijskom konzulatu dugo bila na usluzi i ostalim konzulatima.[219] S druge strane, daleko brojniji su bili primjeri propadanja i stradanja građevina uz minimalne ili nikakve intervencije zaštite i očuvanja.[220] Tu je i nekoliko radova na stambenim objektima nepoznatih arhitekata :

[209] GJURGJEVIĆ, 1910 : 10
[210] TEPIĆ, 1998 : 173
[211] Mekteb kao osnovna muslimanska vjerska škola u Kraljevini Jugoslaviji je služio kao sjedište policije. Danas je porušen radi proširenja saobraćajnice, a na njegovom mjestu (jednim dijelom) izgrađena je stambena zgrada početkom 60-ih godina prošlog stoljeća. ([xxx]2014.b : 21)
[212] Han se nalazio na lijevoj obali Miljacke, nadomak Latinske ćuprije, uz samu obalu Miljacke. Radio je do 1869. godine, kada je srušen radi regulacije riječnog korita. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 326)
[213] Riječ je o tzv. Jedilerskom turbetu ili u narodu poznatom kao turbe Sedam braće na Bistriku, u Sarajevu. Turbe je prije izgradnje zidova bilo mezarje otvorenog tipa. ([xxx]1982 : II/150)
[214] [xxx]1982 : II/59
[215] [xxx]1982 : II/91
[216] [xxx]2014.b : 56
[217] [xxx]1982 : II/83
[218] [xxx]2005.a : 10
[219] [xxx]2005.a : 12; Nakon otvaranja austrijskog konzulata 1850. godine uslijedili su i konzulati Francuske 1853., Engleske 1856., Rusije 1857., Italije 1862., i Pruske 1864. godine. (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 200)
[220] Godine 1842. u požaru je uništen prvi bezistan u Sarajevu iz 1480. godine Mehmed bega Ishakovića (na mjestu današnjeg kompleksa od šezdeset dućana takozvanih Trgovki). Dućani su srušeni 1949. godine da bi ponovo bili obnovljeni pred Zimske olimpijske igre 70-ih godina prošlog stoljeća. ([xxx]2014.b : 37, 38); Godine 1810. izgorio je hamam Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine. Hamam će tek prema projektu Josipa Vancaša biti rekonstruiran 1890. godine, da bi potpuno stradao u proteklom ratu (1992-1995.) i po drugi put rekonstruiran 2015.godine ([xxx]2014.b : 22); Godine 1810. oštećen je i napušten objekt Firduz begovog hamama uslijed financijskih nemogućnosti obnove glavne kupole, zbog čega se hamam obrušio.

popravka kuće Ćatića 1822.,[221] izgradnja Karića kuće (ulica Bistrik 72) početkom stoljeća,[222] gradnja stambene zgrade Cincar Riste (ulica Hreša bb) 1832.,[223] dogradnja istočnog krila Despića kuće (ulica Despićeva 2) 1820.[224] i dogradnja bočnog krila za zimsko stanovanje Svrzine kuće 1832. godine.[225] Graditeljski poduhvati druge polovine XIX stoljeća od 1850. do 1878. godine, bilježe povećan porast gradnje. Ovaj trenutak se poklapa s vremenom namjesnikovanja Topal Osman-paše (velikog vezira) u Sarajevu od 1861. do 1869. godine.[226] Nakon što su politički nemiri i pobune janičara[227] označili prve godine stoljeća, od 1850. godine Sarajevo dobiva i prve reprezentativne zgrade predaustrijske arhitekture, koje su svojim oblikovnim rješenjem nudile nešto drugačiji pristup gradnji. Zgrada Konaka (ulica Konak 1) iz 1869. godine (sjedište vlade osmanskog vezira), peta je po redu sagrađena zgrada osmanske uprave, čiju je gradnju po nalogu Topal Osman-paše izveo Franjo Linardović.[228] Zgrada vojne kasarne Medžidija[229] sa zgradom sandžaka na Bistriku (ulica Nadmlini, porušeno), izgrađena 1854. godine u to vrijeme bila je najveća zgrada koja se prostirala na jednom hektaru zemlje.[230] Topal Osman-paša dao je sagraditi

---

Neposredno pred Prvi svjetski rat hamam je porušen. ([xxx]2014.b : 39); Godine 1832. u potpunosti je izgorjela pomoćna zgrada Hanikaha, Gazi Husrev-begove medrese, poslije velikog požara u Sarajevu. Zgrada je tek 2000. godine obnovljena. ([xxx]2014.b : 47); Godine 1831. izgorio je Tašlihan ([xxx]2014.b : 50); Godine 1835. uslijed udara groma u baruthanu koja se nalazila na platou Bijele tabije, obrušen je zid koji nikada nije obnovljen do dolaska Monarhije. ([xxx]1982 : II/127)

[221] [xxx]1982 : II/218

[222] [xxx]1982 : II/227

[223] [xxx]1982 : II/222

[224] [xxx]1982 : II/206

[225] [xxx]1982 : II/209

[226] TEPIĆ, 1998 : 174

[227] TEPIĆ, 2008 : 12

[228] F.Linardović porijeklom iz Splita biva zaposlen u službi Carstva kao vladin mjernik, o čijem angažmanu svjedoče memoari Gjurgjevića po dolasku u Sarajevo. Gradnja Konaka je započela 1867., a završena 1869. godine, kada je pored zgrade Konaka izgrađena i jedna prizemna kuća za valiju. Prva zgrada namjenski sagrađena za glavnog sultanovog predstavnika u osvojenoj oblasti sagrađena je 1462. godine, a Konak je bila peta po redu. Riječ je o masivnoj dvokatnoj zgradi, koja je služila i za smještaj jedanaest osmanskih paša, a u kojoj su kasnije stanovali najviši predstavnici Monarhije, poglavari BiH. Zgrada Konaka je prva dobila centralno grijanje u Sarajevu 1906. ([xxx]1982 : II/133, 134); *„...Valija je, također, davao sjajne večere i plesove u Konaku. Sjećam se, da je jednoć bio dao i krabuljni ples. Dvorana je bila odijeljena u jednom kraju rešetkama, i taj udio nije imao svjetla : tu su vezirove hanume virile kroz rupe, kako se Evropejci s damama goste i pleštu. Valja naglasiti da je valijin Konak bio sjajno uređen s kojim su kućevno upravljali age. Age su njegovi dvorani, većinom mladi i elegantno obučeni ljudi u evropskom odijelu, s fesom na glavi..."* (GJURGJEVIĆ, 1910 : 30)

[229] Turska riječ za srebrni novac. Ime Medžidija dobila je u znak sjećanja na nesebičnu potporu lokalnog stanovništva, koje je financijski potpomoglo izgradnju kasarne. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 240)

[230] Kasarna se nalazila na mjestu današnje Filipovića kasarne na Bistriku iz 1901.godine, sagrađena od kamena i ćerpiča kao slobodnostojeća trokatnica. Po svojoj ljepoti izvedbe posebno se izdvajao stilizirani ulaz sa pet lukova, okrenut Miljacki. Pokrov je bio od crijepa, a imala je i manje tornjeve, koji su služili

i dvije bolnice u Sarajevu : Hastahanu na Kovačima (ulica Halilbašića 16) za civilne bolesnike s kapacitetom od 40 postelja i vojnu bolnicu na Hisetima (porušeno) s kapacitetom od 32 postelje.[231] U vojnoj bolnici izgrađenoj 1866. godine, sredstvima Gazi Husrev-begova vakufa, isključivo su se liječili osmanski vojnici i njihove starješine. Obje bolnice izgrađene su prema projektu Andreje Damjanova, dok su izvođački i građevinski radovi povjereni braći Antunu i Franji[232] Linardović.[233] Godine 1864. izgrađena je i zgrada prve telegrafske centrale na Bistriku (ulica Konak 5), koja je i danas sačuvana.[234] Riječ je o slobodnostojećoj jednokatnici sa prizemljem i suterenom, izdužene pravougaone osnove. Od ostalih javnih (obrazovnih) institucija podignute su sljedeće škole: mekteb Fadil-paše Šerifovića (ulica Alajbegovića 4, na mjestu današnjeg hotela Nacional) 1851. godine, pomoćni objekt franjevačke škole u sklopu samostanskog kompleksa sv. Ante Padovanskog (ulica Franjevačka 6) u Sarajevu 1865. godine,

---

kao osmatračnice. ([xxx]1982 : II/1-3); Sudeći po sačuvanoj dokumentaciji Medžidija je bila po veličini najprostranija zgrada u Sarajevu, koja je često i po potrebi imala višenamjensku svrhu. *"...U onoj velikoj turskoj kasarni, koja se je za mog boravka u Sarajevu i sagradila, imali su svi oficiri, bez razlike čina, svoje kancelarije, a uz kancelarije biješe i velika dvorana za oficire glavnog štaba. U toj dvorani otpoče tečaj inostranih jezika za oficire glavnog štaba u trajanju od četiri godine, kao carski činovnik..."* (GJURGJEVIĆ, 1910 : 71)

[231] U vrijeme izgradnje bolnica je bila slobodnostojeća zgrada na padinama naselja Nadmlini, po čemu se da zaključiti da je vođeno računa o psihološkim efektima prilikom liječenja. Zgrada je bila jednokatnica s četiri veće prostorije u kojima su bili raspoređeni kreveti i kancelarija za osoblje i liječnika. Ljekarna i sanitarije su se nalazile u prizemlju zgrade. Zgrada je sagrađena od ćerpiča, s četverovodnim krovom sa pokrivačem od ćeramide. Od 1882. do 1899. godine u njoj je bila smještena Zemaljska bolnica. Današnje stanje zgrade je ruševno zbog čega je ista napuštena, nakon što je duži niz godina služila za stanovanje većeg broja stanara. ([xxx]1982 : II/115, 116)

[232] Franjo Linardović spomenut je i u memoarima Gjurgijevića, ali kao dalmatinski nadcesar. *„Taj je najprvo 1862. na zamolbu turske vlade bio došao privremeno, da namjesti brzojavnu liniju između Metkovića, Mostara i Sarajeva, a onda ostao kod vilijata kao glavni inžinir. Poslije dobavi i svog brata Antuna, koji je bio navodno pravi inžinir. Iza njih dođođe u BiH inžiniri Slavo i Moise iz Dalmacije, Przezevski iz Poljske i Englez Haddan..."* (GJURGIJEVIĆ, 1910 : 30)

[233] Bolnice su imale i svoj vodovod i kanalizaciju. Dolaskom Monarhije vojna bolnica je pretvorena u Garnizonsku 1897. godine, nakon čega je pretrpjela manje dogradnje. Od 1960. u zgradi bolnice je smještena poliklinika dječjeg dispanzera. ([xxx]1982 : II/115, 116)

[234] Kompozicija pročelja upućuje na dosljednu primjenu simetrije, na način da su prednja i zadnja strana izdijeljene sa po šest prozorskih osi, a bočne sa po četiri. Osim što su prozori plastično naglašeni, zgradu centrale ni po čemu ne možemo svrstati u kategoriju značajnih i sa umjetničkog aspekta zanimljivih objekata u Sarajevu. Sve do 1913. godine u zgradi je postojao brzojavni ured do izgradnje nove poštanske zgrade gdje su svi uređaji bili smješteni na jednom mjestu (brzojavni, poštanski i telefonski). ([xxx]1982 : II/135); *„...Unutrašnje uređenje poštanske stanice bilo je prilagođeno njenoj funkciji, ali opšti izgled ostavljao je utisak nerazvijenosti i primitivizma. Namještaj u pošti bio je vrlo oskudan: samo jedna stolica i velika korpa u koju se bacaju pisma. Još lošije stanje je bilo u poštanskim stanicama po drugim gradovima Bosne i Hercegovine..."*([xxx]2005.a : 5)

Idadija[235] (vojni dječački penzionat) i Islahane (obrtnička škola) početkom stoljeća na Musali (vakufsko zemljište, širi pojas ulice Maršala Tita). Od sakralnih izdvajaju se : Saborna crkva (ulica Zelenih beretki 1) u Sarajevu koju projektuje Andrej Damjaov iz Velesa 1872.[236] i 1853. početak gradnje crkve sv. Ante Padovanskog na Bistriku. U drugoj polovini XIX stoljeća, Sarajevo je dobilo i prvu zgradu pivare Jozefa Feldbausera 1864. godine na Kovačićima (naselje Grbavica, porušeno).[237] Od trgovačkih i najamnih zgrada druge polovine stoljeća treba navesti izgradnju Sulejmanovog (Šuplji) hana (ulica Bistrik 2) 1860. godine[238] i hana Jezero (Vučja Luka bb).[239] Iz navedenog vidimo da u ovom periodu u Bosni nije bilo domaćih školovanih arhitekata i graditelja. Uglavnom se radilo o strancima, koji su na poziv vezira dolazili u državnu službu. Možemo samo pretpostaviti da je udio glavnih sultanovih arhitekata u Istanbulu zanemariv,[240] u odnosu na XV i XVI stoljeće, kada upravo glavni arhitekti izvode projekte širom Bosne.[241] Sarajevo za razliku od većih centara Osmanskog carstva nije izravno osjetilo prisutnost stilova neobaroka i francuskog empire-a u graditeljstvu sakralnih i javnih objekata.[242] Promatrajući gradnju u centru Carstva, samo bismo zgradu Konaka mogli dovesti u oskudnu vezu i to sa manje reprezentativnim primjerima graditeljstva. Uopće ne čudi što su upravo ovi stilovi postali popularni u Osmanskom carstvu, jer raskošan i kitnjast karakter monumentalnog, svečanog baroka i empire-a jasno odgovara duhu Orijenta. Činjenica da su Bosna i Sarajevo oduvijek predstavljali pogranično područje, tek jednu od provincija velikog Carstva govori da se grad nije značajno proširio za ovih 400 godina. Oslabljena politička moć krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, stalne pobune i nemiri ali i financijske poteškoće sa kojima se Carstvo suočava

[235] *„…U Sarajevu bijaše onda Idadija (vojnički dječački penzionat), uređena europski; ali nije bilo dovoljno učiteljskih sila; s toga sam morao, često po nekoliko mjeseci ići u taj zavod i tu predavati o francuskom jeziku ili geografiji...Idadija je bila na Musali gdje je danas uzdignuta zgrada zemaljske vlade za građevni odjel i željezničku upravu...“* (GJURGJEVIĆ, 1910 : 74); Musala se nalazila u neposrednoj blizini Ali pašine džamije dokle je do 60-ih godina prošlog stoljeća sezalo vakufsko zemljište. (GJURGJEVIĆ, 1910 : 74)

[236] KURTO, 1998 : 287; BEGOVIĆ, 1999 : 9

[237] xxx1982 : II/145; Dvije godine kasnije otvorena je i prva privatna pivara Riste Radulovića u Lukavici, a onda i 1870. godine takozvana Češka pivara A.Gerdouča (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 248)

[238] xxx1982 : II/137

[239] xxx1982 : II/130

[240] Hamdija Kreševljaković i Nedžad Kurto spominju, ali ne navode izvore i imena projektanata iz Istanbula. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 240; KURTO, 1998 : 287)

[241] U to vrijeme glavni arhitekta osmanskog dvora bio je Krikor Balyan (1763 – 1831.), a nakon njega i njegovi sinovi Gerabed (1800 – 1866.) i Nikogos (1826 – 1858.), pobornici stila empire i neobaroka (zgrada palače Dolmabahce 1853., Nusretiye džamija 1826. godine u Istambulu) (http://www.metmuseum.org/toah/hd/otto3/hd_otto3.htm 16.9.2015.)

[242] REDŽIĆ, 1983 : 50

nepovoljno su utjecale na mogućnosti proširenja, ekspanzije u gradnji i ozbiljnijeg urbanističkog planiranja, zbog čega se i javlja osjećaj nagle izgradnje i urbanizacije po dolasku Monarhije 1878. godine.

7.1.2.1. Modeli izgradnje

Posebnu kategoriju u graditeljskoj baštini predstavljaju zgrade stambene namjene u centralnoj gradskoj zoni, tim više što su javne zgrade izgrađene u osmanskom periodu stradale u prvim godinama okupacije, neke namjenski porušene, adaptirane, a neke trajno uklonjene za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.[243] U kontekstu pregleda arhitekture predaustrijskog doba, analiza modela izgradnje gradske kuće važna je za razumijevanje arhitekture „bosanskog stila“ u prvoj polovini XX stoljeća, zbog čega je bitno predstaviti njene osnovne karakteristike.

„Bosanska, gradska kuća“

O karakteristikama „bosanske kuće, arhitekturi i unutarnjoj uredbi“ napisan je kraći tekst u izdanju Kraljevske Zemaljske Vlade pod naslovom *„Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896.“* Tekst iznosi sažetu analizu „muhamedovskih kuća“ u Bosni, čiji je uvijek ponavljani oblik tipičan za skoro sve krajeve, s ponekim odstupanjima u zavisnosti od klimatskih prilika. Posebno zanimljiva konstatacija je da se *„razmaženom, kulturnom čovjeku ovakva arhitektura čini neshodnom i neudobnom, ali da, niti jedan graditelj svijeta ne bi bio kadar, kuću tako prilagoditi individualnosti stanara, kako su to bosanski dunđeri smislili za svojega bega ili agu“*.[244] Slobodnostojeće kuće s velikim baštama određivale su i gustinu naseljenosti, koja nikad nije prelazila šezdeset do osamdeset stanovnika na hektar, što odgovara strukturi vrtnog grada.[245] U dispozicionim rješenjima zastupljeni su u najvećoj mjeri svi elementi

[243] xxx1982 : II/2; Dotrajalost i ratna razaranja (1992 – 1995. godine) su, također, ostavili trag zbog čega nekoliko njih i danas propada.
[244] FINCI, 1962 : 11
[245] *„Vanjština kuće posve je jednostavna : bijela, četverouglasta zidna kocka, u donjem spratu sa malo zraka i svjetla, a u gornjem – često neprekinuti niz prozora. Plosnati krov načinjen je od ćeremita na drvenoj podlozi i prekriljuje na sve strane čitav zid. Zidovi su od ćerpiča, a sokl od kamena. Prizemlje sa manjim brojem prozora služi zimovanju, gdje se obitelj okuplja oko peći u*

koji odgovaraju suvremenoj arhitekturi, gledano na stan i unutarnji raspored.[246] Od intimnog poluotvorenog stubišta, koje spaja gospodarske prostorije prizemlja (jedna ili dvije sobe za zimovanje, magaza, kuhinja i prostorije za konobe),[247] baštu i zatvoreno dvorište sa prostorijama prvog kata (društvena soba „divanhana“, stambene muške i ženske prostorije s banjicama)[248] su manje-više elementi s kojima operira i današnja arhitektura.[249] Načelno gledano funkcija prizemlja i kata je bila jednaka, s tim da je prostor kata bio daleko reprezentativniji, komotniji i veći u odnosu na prizemni. Namjenu i korištenje jedne ili druge zone određivalo je godišnje doba. Razlika je i u tome što na katu nema kuhinje, niti blagovaonice kao zasebne prostorije.[250] U zavisnosti od imovnog stanja broj sporednih prostorija je mogao biti veći i izdiferenciraniji po pitanju muško-ženskih prostorija.[251] Asimetričan tip gradnje je tipičan za padine, zbog konfiguracije terena, dok je simetričan karakterističan za ravničarske dijelove.[252] U oblikovnom pogledu prizemlje se odlikuje jednostavnošću s manjim brojem prozora u odnosu na vazdušasti kat rastvoren nizom prozorskih otvora. Iako na fasadama ne postoje nikakvi ukrasi, upotreba divanhana obloženih drvetom i mušebcima sama je po sebi ukrasna i koliko funkcionalna toliko i estetska. Prema modelu izgradnje pojam „bosanske gradske kuće“ osmanskog perioda XVII i XVIII stoljeća blizak je modelima vila i ljetnikovaca austrougarskog perioda druge polovine XIX stoljeća. Najreprezentativniji primjeri u Sarajevu su kuće izgrađene u drugoj polovini XVII stoljeća (Svrzina, u ulici Glođina 6 i Alije Đerzeleza na uglu ulica Alije Đerzeleza i Sagrdžije) i početkom XVIII stoljeća (Ćatića kuća, u ulici Carina 26) sve na prostoru Općine Stari Grad.

---

većem dnevnom boravku...“(BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 95) *„U privatnom i javnom životu muhamedanskog naroda vjerski zakon je najmjerodavniji, a on zahtijeva isključenje žena iz javnosti. Ovakva okolnost se zbog toga uzima u obzir kod gradnje kuća izdvajanjem posebnih prostorija „haremluka“ za žene i prostorija za muškarce „selamluka“...Da se nezvanom oku spriječi pogled u kuću i unutrašnje dvorište cijela kuća je obzidana visokim zidom 4-8 m. U tom zidu je i kapija za glavni ulaz...“* (BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 96) *„Bosanski muhamedanac, koji više živi kući i sa obitelji, nego li u vanjskom svijetu, obraća svu svoju pažnju na unutarnje uređenje svoga doma. Rafinirane raskoši teško da ćemo tu zateći, ali prirodni smisao za ljepotu formi koje se prilagođavaju tradicionalnom načinu života oduševit će svojom originalnošću...“* (BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 97, 98)

[246] FINCI, 1962 : 12
[247] FINCI, 1962 : 13
[248] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 97
[249] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 99
[250] FINCI, 1962 : 13
[251] FINCI, 1962 : 16
[252] FINCI, 1962 : 18

Stambeno-trgovačka zgrada

Period od 1800. do 1878. godine nije poznavao model višekatne najamne zgrade, niti zgradu sa većim brojem najamnih stanova, već prizemne i jednokatne individualne stambene zgrade za potrebe jedne obitelji u ondašnjem zadružnom i rodovskom smislu.[253] Do dolaska Monarhije u Sarajevo broj ovakvih zgrada koje se prilagođavaju zadanom sistemu gradnje, uskoj i dugoj parceli, kombinirajući stambeni prostor i obrtničku radionicu, gdje prostor života i rada egzistiraju pod jednim krovom nije bio naročito velik (naselja Latinluk i Varoš). Zgrade s radionicom ili trgovinom u prizemlju građene su duž ulica Mula Mustafa Bašeskija, Telali i Obala Kulina bana, čineći kontakt zonu između administrativno-poslovnog dijela grada i mahala u kojima prevladava arhitektura „gradske bosanske kuće". Unutarnji raspored prizemnih je podrazumijevao trijem sa kuhinjom, do kojeg je stambeni dio, potkrovlje sa ostavom i prostorija za alat. Kod katnih je stambeni dio odvojen od poslovnog smješten u prizemlju, a sastojao se od obrtničke radionice sa trgovinom, prostorije za stanovanje šegrta, često i štale za stoku.[254] Na katu su uglavnom stambeni prostori, gospodarski (kuhinja, ostava) okrenuti prema dvorištu, a sobe vlasnika usmjerene na stranu ulične fasade.[255] U prizemlju su prostorije uglavnom zasvođene, a katovi opremljeni sa ravnim drvenim stropovima. Na dvorišnoj strani zgrade pozicionirane su pomoćne prostorije, ostava za alat, drvarnik i štala. Većina zgrada nije imala kupatila, a sobe su grijane zemljanim pećima.[256] Ulične fasade su jednostavno ožbukane, ukrašene drvetom i ponekad kamenom u visini sokla. Dolaskom Monarhije ovakav model zgrada nije nestao, jer su mnoge proširivane, adaptirane pojavom novih građevinskih materijala.[257]

Ostali modeli izgradnje

Vrste i tipovi zgrada, koji su, također, postojali u ovom periodu, ali čiji se modeli u odnosu na austrijske značajno razlikuju su: ishodne kuće i ljetnikovci, hoteli - konačišta sa gostionicom, škole, javna kupatila, bolnice, kasarne i zatvori. Hoteli (konačišta sa gostionicama) i javna kupatila (hamami) su postupno građeni još od dolaska Osmanskog carstva na prostoru BiH,

[253] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 71
[254] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 245
[255] MAROEVIĆ, 1987 : 174
[256] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 245
[257] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 246

izgrađeni mnogo prije obuhvaćenog vremenskog okvira (1800 – 1878.) zbog čega neće biti predmet daljnje analize. Za razliku od zgrada škola (onih koje se grade kao slobodnostojeće zgrade, a ne u sklopu vjerskih građevina izgrađenih tijekom XVI i XVII stoljeća),[258] bolnica i kasarni o kojima će biti riječi u nastavku. Ishodne kuće i ljetnikovci iz osmanskog perioda djelomično su podudarni otvorenom modelu izgradnje vila ljetnikovaca (Villenbau) iz austrougarskog perioda.[259] Zbog svojih funkcionalnih, konstruktivnih i oblikovnih elemenata one predstavljaju izdanak stambene arhitekture srednjeg vijeka, koji u otvorenom načinu gradnje podižu imućni stanovnici grada.[260] Pokazuju pojednostavljenu formu kula feudalne gospode, zbog čega se u literaturi često i nazivaju jednako *„kulama“*, iz razloga preuzimanja konstruktivnih i oblikovnih elemenata poglavito čatme i zone katova.[261] Za razliku od navedena dva tipa kula koje imaju dva ili tri kata, ishodne kuće imaju jedan kat, rijetko dva, a zona prizemlja je ponekad pretvorena i u manju štalu.[262] Ovakav tip kuća građen u prigradskim naseljima zbog povoljnih mikroklimatskih uvjeta najbrojniji je na području općine Ilidža.[263] Unutarnja organizacija prostora ishodne kuće u poredbi sa ljetnikovcima pokazuje skromniji pristup, ne napuštajući obrambeni faktor, koji je u osnovi svih vila ljetnikovaca stran.[264] Ljetnikovci kao poseban građevinski fenomen XIX stoljeća koji nastaje na obroncima grada, omogućava vlasnicima ladanjski život u neposrednoj blizini grada.[265] Najbolji primjeri ishodišnih

[258] AGANOVIĆ, 2009 : 35, 38
[259] FINCI, 1962 : 19
[260] KAHLE, 2003.a : 169
[261] Arhitektura osmanskog doba pored gradske kuće bilježi dva modela stambenih zgrada (tzv. kule i odžaci) u otvorenom načinu izgradnje, čiji je oblik preuzet iz srednjovjekovne tradicije. Prema unutarnjoj organizaciji i gabaritima razlikuju se dva osnovna tipa kula proizašla iz svojevrsne kombinacije fortifikacione i stambene arhitekture plemićkih dvoraca. Kule koje grade spahije, paše, alajbegovi i ostali plemići i kule koje grade kapetani kao svoja sjedišta. Neovisno o tipu svaka ima dva ili tri kata, visoko prizemlje sa minimalnim brojem prozorskih otvora i vrlo malim stambenim prostorom. U njima se povremeno stanovalo (kule feudalne gospode) a po potrebi i branilo. Razlika je u tome što u kulama koje su sjedišta kapetanija unutarnji prostor postaje daleko složeniji, jer je zona podruma i prizemlja imala namjenu držanja zarobljenika i puškarnica; prvi kat predviđen za smještaj uredskih tijela, a drugi i treći sa prostorijom u kojoj je sjedište kapetana, njegove privatne odaje, soba za slugu i sl. Neke kule su zadnji kat imale od drvene građe, tzv. čatmu. U osnovi sve kule su kvadratnog oblika. Oko kula kapetana gradi se manji kompleks zgrada – odžaci, štale i u zavisnosti od veličine kapetanije dodatna uredska zgrada. Odžaci su jednokatne kuće pravougaone osnove namijenjene isključivo za stanovanje kapetana i njegove obitelji, jer sam prostor kule nije omogućavao potrebnu komociju i udobnost. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 71)
[262] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 73
[263] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 72
[264] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 73
[265] MAROEVIĆ, 1987 : 172

kuća iz ovog perioda u okolini Sarajeva su Memišević „čardak“ u naselju Mihaljevići, kuća obitelji Žiga u naselju Dobrinja i Hadžišabanovića kuća na Palama, a ljetnikovci Panjina kula i Hadžišabanovića u sarajevskim naseljima Grdonj i Očaktanum.

7.1.3. Zaključak

Dolaskom Osmanlija nastavljeno je širenje grada u zatečenim okvirima, uz postupno proširenje bez značajnijih transformacija postojećih srednjovjekovnih naselja. Od početka XVI stoljeća kada se formira prostor današnje Baščaršije kao administrativno-upravni i religijski centar te podižu stambena naselja na padinama grada, a sve u granicama današnje Općine Stari Grad Sarajevo, nije zabilježen veći broj novoformiranih naselja i reprezentativnih građevina izgrađenih od 1800. do 1878. godine. Značajnija stagnacija u arhitekturi je bila prisutna sve do 1851. godine kada sjedište valija biva premješteno u Sarajevo, nakon čega se realiziraju prvi značajniji projekti za poslovne i u nešto manjem broju sakralne zgrade. Najveći broj javnih zgrada činile su bolnice, vojne i administrativne zgrade u naseljima Bistrik i Vratnik. Do 1878. godine Sarajevo poznaje samo nekoliko modela izgradnje. Bosansku gradsku kuću, stambeno trgovačku zgradu i ljetnikovce kada je riječ o stambenim i stambeno-trgovačkim zgradama, te javne objekte koji prema svojoj namjeni pokazuju određene sličnosti sa kasnijim modelima izgradnje bilježenim tijekom austrougarskog perioda : hamami, karavan-saraji, zgrade kasarni sa zatvorom, škole i bolnice. Muslimanski i jevrejski sakralni objekti predstavljaju izuzetak jer osim radova tekuće sanacije u Sarajevu u navedenom periodu nije zabilježena izgradnja novih džamija i sinagoga, za razliku od katoličkih i pravoslavnih bogomolja.

7.2. Postavljanje temelja za novu epohu 1878 – 1900.

7.2.1. Urbanizam

Uspostava austrougarske vlasti označila je veliku prekretnicu u prostornom širenju Sarajeva koje se odvijalo brže i potpunije u odnosu na ostale gradove BiH. Period od uspostave vlasti Monarhije do 1900. godine bit će obilježen gradnjom najznačajnijih upravnih i vojnih zgrada, građevinskim redovima, regulacionim planovima i izgradnjom stambenih zgrada u centralnoj gradskoj zoni do Marijinog Dvora. „*Administrativni i trgovački centar prvih godina okupacije u*

istočnom dijelu kotline je još uvijek bila čaršija iz osmanskog perioda, dok je zapadni dio današnjeg grada nastajao postupno.“[266] Preobrazba sredine koja svoje poimanje svijeta 400 godina gradi na religioznim osnovama islama otpočet će u intenzivnom obimu tek oko 1884. godine, imajući u vidu katastrofalan požar koji je zahvatio centralnu gradsku zonu 1879. godine.[267] Najznačajnije urbanističke promjene donijet će novi pristup gradnji i organizaciji uličnih mreža pojavom stambenih zgrada s trgovačkom, poslovnom i/ili najamnom namjenom zatvorene unutar većih pretežno pravougaonih parcela. Prvih godina nova vlast je prioritet dala temeljitoj sanaciji i revitalizaciji infrastrukture (ceste, željeznički saobraćaj, vodovod, regulacija korita rijeke Miljacke). Tek nakon izgradnje neophodnih saobraćajnica, čime je omogućeno širenje grada, moglo se otpočeti i s intenzivnijom aktivnošću u oblasti visokogradnje. Prioritet u izgradnji i planiranju prometa prvih godina okupacije bila je izgradnja željezničkih pruga sa pratećim objektima. Prvu mapu željezničkog saobraćaja 1878. godine izrađuje general vojvoda od Württemberga, po nalogu cara.[268] Težište je na povezivanju Sarajeva sa većim, okolnim gradovima: Zenicom, Dobojem, Konjicom i Mostarom, a ubrzo zatim i izgradnji tramvajske pruge u Sarajevu.[269] Kako su poslovi tadašnjeg građevinskog ureda pri Administrativnom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade bili podijeljeni na ured za cestogradnju i vodogradnju i ured za zgrade, za vrijeme izgradnje ovih saobraćajnica oformljen je specijalni ured pri cestogradnji zadužen za željeznički saobraćaj.[270] U to vrijeme direktor građevinskog ureda bio je Edmund Stix, Josef Kalmann i Ivan Kellner građevinski nadsavjetnici, a glavni građevinski inspektor za cestogradnju i vodogradnju inženjer Johan Kaut.[271] Voditelji ureda za željeznički saobraćaj pri građevinskom uredu su bili : Johann Tomaschek od 1878. do 1889., Emil von

[266] Prvih nekoliko godina nove vladavine nije zabilježeno značajno širenje grada u urbanističkom smislu, utoliko što su se već postojeći objekti iz osmanskog perioda koristili za smještaj administrativnih i vojnih organa uprave (Konak, Morića han, džamije, medrese i dr.). Prvi ozbiljan građevinski poduhvat, jeste izgradnja Filipovića kasarne na Bistriku. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 240, 241)

[267] Za saniranje posljedica požara formiran je privremeni građevinski odbor koji je radio sa vanrednim ovlaštenjima primjenjujući osmanski Zakon o građenju i drumovima iz 1863. godine. Odbor je raspušten 1880. godine. (ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1880., „Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“*, str.180-182)

[268] CHESTER, 2006 : 32

[269] CHESTER, 2006 : 49

[270] HAEMMERLE, 1904 : 18, 22, 28, 29

[271] HAEMMERLE, 1904 : 22; [xxx]1899.f : 382; Fritz Passini koji će zamijeniti Stixa na čelu Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade u to vrijeme je bio vladin savjetnik. (HAEMMERLE, 1904 : 8, 9, 10) Vitez, Jakob pl.Mikuli koji će naslijediti Passinija u to vrijeme bio je dvorski savjetnik. (HAEMMERLE, 1904 : 8, 11, 19; [xxx]1899.f : 382)

Bumbala od 1889. do 1892. i Eduard Urban do 1895.,[272] nakon čega se formira posebno odjeljenje Državnih željeznica[273] na čije čelo je 1895. postavljen inženjer Karl Schnack.[274] Za nadzornika je postavljen inženjer Franz Herda,[275] a za vladinog inspektora imenovan Johan Jičinsky.[276] Veliki požar koji je zahvatio centralnu gradsku jezgru, potaknuo je vlasti da se pozabave potrebom izrade prvog generalnog regulatornog plana, koji će biti izrađen tek 1891. godine.[277] Za početak je izrađen i usvojen regulacioni plan za dio Baščaršije 1879. godine (slika br. 7),[278] a 1880. regulacioni plan za uži gradski centar „Čaršija" (slika br. 8). Kako je urbanizam usko povezan sa komunalnom infrastrukturom koja je postala nužna za zdravo planiranje grada, u interesu poboljšanja uvjeta javne higijene uređena je gradska kanalizacija, restaurirano javno kupatilo,[279] a većina zgrada je dobila prve zajedničke praonice.[280] Za cestogradnju i vodogradnju nadležan je bio nadinženjer Philip Ballif, koji kroz nekoliko objavljenih knjiga u izdanju

[272] GJURGJEVIĆ, 1910 : 113

[273] HAEMMERLE, 1904 : 24; Do 1904. kada je željeznička mreža bila dobrim dijelom razvijena i izgrađena, Direkcija je na raspolaganju imala ukupno 26 nad činovnika, 204 činovnika, 20 liječnika, 447 pod činovnika, 1038 dnevničara i oko 3100 zvaničnika niže službe, te sličnih profila radnika i zanatlija. (HAEMMERLE, 1904 : 31)

[274] HAEMMERLE, 1904 : 25

[275] HAEMMERLE, 1904 : 23

[276] HAEMMERLE, 1904 : 9, 10, 15, 26; Kao suradnici se spominju inženjeri Lucian Zerlauth, Franz Winkler, Eduard Rada, Friedrich Freiherr v. Schwarz, Oscar Redi, nadzornik August Vidtitz, kontrolor Moriz Goldberg, tehničari August Bayer, Georg Gruber i dr. (HAEMMERLE, 1904 : 10) Od domaćih imena vrijedi spomenuti Marka Tomljanovića, Stefana Raulića i Smaju Hrnjića. (GJURGJEVIĆ, 1910 : 117); Nadzor nad svim radovima, kao najviša nadzorna oblast ima građevinski ured i kasnije Građevinsko odjeljenje Kraljevske Zemaljske Vlade, koja ima zasebnu grupu službenika za vođenje poslova željezničkog saobraćaja. (CHESTER, 2006 : 17) Do 1881. godine poduzeće *Hügel & Sager* iz Beča kao renomirana tvrtka sa iskustvom i suvremenom opremom drži monopol nad projektom izrađujući potrebne materijale od lokomotive, vagona do tračnica. (HAEMMERLE, 1904 : 12) Nakon 1881. godine tržište preuzima poduzeće iz Linza *Max Gerst & Co.* kada se kao dizajner vagona za gradski tramvajski saobraćaj javlja inženjer, Adolf Klose. (CHESTER, 2006 : 37, 51) Tvrtke koje su sudjelovale u izgradnji pruga gradskog željezničkog saobraćaja su *Weitzer* i *Siemens & Halske*. (HAEMMERLE, 1904 : 14)

[277] AGANOVIĆ, 2009 : 67

[278] AGANOVIĆ, 2009 : 65

[279] Isa-begovo kupatilo (banja) ulica Isa-bega Ishakovića i Bistrik, izgrađena je prema projektu arhitekte Josipa Vancaša, svečano otvorena 16. veljače 1891. godine. Banja je imala dva posebna odjeljenja po uzoru na stare hamame. Jedno odjeljenje se zvalo "tursko", a drugo "jevrejsko". Javno kupatilo izgrađeno je na mjestu nekadašnjeg Isa-begovog hamama, koji se zvao i Carev hamam (do njega je pozicionirana Careva džamija), a koji je u ruševnom stanju postojao sve do 1889. godine ([xxx]1982 : II/139; VANCAŠ, 1898 : 957)

[280] Stanje utvrđeno obilaskom terena (2009/16.) stambenih zgrada sagrađenih u vremenskom periodu 1878 – 1918.; Godine 1884. otvorena je i ljetna banja na Bentbaši, nasuprot izvoru Pjenkovcu. (SPASOJEVIĆ, 1999 : 13)

Kraljevske Zemaljske Vlade pokazuje koliko se osobno zalagao za poboljšanje životnih uvjeta.[281] Zastarjela vodovodna mreža iz osmanskog perioda s dotrajalim glinenim cijevima, koje su uglavnom opskrbljivale vodom gradske česme i šadrvane uz džamije nije mogla zadovoljiti potrebe grada.[282] Istina jeste, da su kuće većinom bile snabdijevane vodom u smislu vlastitih bunara, jer je položaj grada u padini omogućavao putem obične gravitacije provedbu vodovodnih mreža. Ali sa aspekta kvalitete i higijene nisu bili zadovoljavajući, uglavnom zbog plitkoće postavljanja i neposredne blizine guste mreže groblja integriranih u stambene dijelove grada.[283] Prvih godina okupacije vojna uprava je realizirala nekoliko takvih mreža uglavnom za potrebe vojske 1878. godine, ali se istoj moglo više posvetiti tek nakon požara.[284] Iako je Sarajevo dobilo vodovod 1890. godine,[285] do potpune izgradnje vodovodne i kanalizacijske mreže prošlo je nekoliko godina. Iz građevinskog reda 1880. i 1893. godine vidi se da mnoge zgrade nisu imale glavni ulični kanal za priključenje kanalizacijskoj mreži.[286] Zbog toga je kao uvjet za izvođenje projekta bilo potrebno predvidjeti nužničke jame sa točno označenim smještajem u planu.[287] Tek 1903. grad ima potpuno izgrađenu kanalizaciju i svaki novoizgrađeni objekt je po zakonu morao biti priključen na gradsku mrežu.[288] Suradnici, inženjeri koji sudjeluju u projektu realizacije kanalizacijske mreže su: Ernst Schnaubelt,[289] Miloš Komadina,[290] Josef Gramer,[291] Josip Rekvény,[292] Arthur Popper[293] i Alois Križek.[294] Za cestogradnju nadležni su bili inženjeri: Oscar

[281] U djelima : *"Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina"* (1896.), *"Ergebnisse der metereologischen Beobachtungen der Landesstationen in Bosnien und der Hercegovina"* (1903.) i *"Die romischen Strassen in Bosnien und der Hercegovina"* (1893.) (https://archive.org/stream/wasserbauteninb00ballgoog#page/n75/mode/2up, 3.3.2016.); KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 117
[282] GJURGJEVIĆ, 1910 : 74
[283] GJURGJEVIĆ, 1910 : 74, 75
[284] GJURGJEVIĆ, 1910 : 75
[285] GJURGJEVIĆ, 1910 : 77; Izgradnja vodovoda otpočela je 8. srpnja 1889., a dovršena je 15. listopada 1890. Okolnost da je potreba za vodom porasla u industrijske svrhe 1895. godine vlasti aktiviraju novi izvor "vrelo Crnila" pritoku Mošćanice, koja je poslužila kao glavni izvor opskrbe vodom grada Sarajeva (GJURGJEVIĆ, 1910 : 76, 77)
[286] ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581
[287] ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581
[288] SPASOJEVIĆ, 1999 : 18
[289] HRASNICA, 2003 : 155
[290] ABIH, ZMF – opća građa, 1919., br.2355., š.8.3.
[291] KRZOVIĆ, 2004 : 66, 67
[292] KRZOVIĆ, 1987 : 252
[293] KRZOVIĆ, 2004 : 71

Redi,[295] Franz Vacek,[296] Norbert Fleischer,[297] Clemens Graf[298] i Alois Križek. Korjenite urbanističke promjene dobrim dijelom je omogućio i spomenuti požar, kako su potrebe za restauracijom pojedinih objekata trajno odbačene, uslijed zapuštenosti i oštećenosti (Tašli han, Kolobara han, magaze - Hadžimuratovića daire i Male daire, stambene kuće i pojedine džamije). Godine 1880. donosi se poseban građevinski red, čijom je realizacijom započela urbanistička rekonstrukcija grada.[299] Građevinskim redom se kao obaveza uvodi traženje građevinske dozvole, te izrada projekta u dva primjerka, čime su domaći, samouki neimari eliminirani iz oblasti graditeljstva.[300] Regulacioni plan iz 1880. godine trebao je poslužiti kao nadopuna građevinskom redu sa težištem na uređenju, proširenju i reguliranju gradskih ulica koje su klasificirane u četiri cjeline.[301] Važno je naglasiti da do 1891. godine nije postojao generalni regulatorni plan, zbog čega su postojeće ulične mreže postupno uređivane, a parcijalni planovi izrađivani periodično. Na istim su odstupanja od početka bila evidentna znatno zbijenijom izgradnjom od planirane.[302] Godine 1885. izrađen je regulacioni plan za ulicu Strossmayerova,[303] 1887/88. regulacioni plan ulica Ćumurija – Čobanija, 1893. poteza Čobanija – Električna centrala, a 1896/97. poteza Latinski most – Šeherčehajina ćuprija kao dijelovi plana regulacije obale rijeke Miljacka.[304] Godine 1897. izrađen je i regulacioni plan za Marijin Dvor.[305] Prije regulacije ulice su bile kaldrmisane oblucima.[306] Regulacioni plan ulice Strossmayerova, u kojoj je smještena Tönniesova zgrada Mitropolije, a koja je na osnovu plana iz 1880. godine regulirana 1885.

---

[294] ABIH, ZMF – opća građa, 1905., br.2841., š.8.3.
[295] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.7173., š.8.3.
[296] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.4601., š.8.3.
[297] ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.3762., š.8.3.
[298] ABIH, ZMF – opća građa, 1902., br.538., š.8.3.
[299] KURTO, 1998 : 19
[300] Propisi se odnose na konstrukciju zgrada iz protupožarnih razloga, nalažući upotrebu opeke i krovnog pokrivača od nezapaljivog materijala (ponukani iskustvom velikog požara na čaršiji 1879. godine), debljini zidova i dopuštenoj katnosti ovisno o kategoriji ulice. Također, su izdata i temeljite upute o konstrukciji i načinu izvođenja drugih vrsta objekata (radionice, magacini). Brigu o provođenju građevinskog reda vodila je grupa inženjera podređena direktoru policije koji je u slučaju eventualnih neregularnosti o tome obavještavao Kraljevsku Zemaljsku Vladu. (ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1880.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze",* str. 249-271)
[301] Ulice I razreda imale su širinu 11,25 m, II razreda širinu 9 m, III razreda širinu 7,5 m, a IV razreda širinu od 6 m. (ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1880.„„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze",* str. 249-271)
[302] AGANOVIĆ, 2009 : 66
[303] BOROVČANIN, 1984 : 25
[304] xxx1897.t : 14; xxx1897.u : 19; xxx1898.f : 39; VATAN, 1898 : 26
[305] SPASOJEVIĆ, 1988 : 32
[306] xxx1880.e : 17

godine,[307] sa novoizgrađenim objektima u stilovima historicizama i Katedralom kao završnom točkom, ocijenjena je kao najcjelovitije urbanističko ostvarenje austrougarskog perioda u Sarajevu. S aspekta urbanizma najznačajnija je ulica Kralja Tvrtka, nastala 1897. godine, prema građevinskom redu iz 1893. godine.[308] Iako je u planu bila realizacija pet gradskih trgova,[309] na kraju, niti jedan nije realiziran, za razliku od manjih i većih parkova nastalih na pretežno napuštenim grobnim površinama (Šehitluci, Čekrekčinica, At Mejdan i dr.). Urbanizam koji je sve više bio u znaku zakonskih odredbi i građevinskih propisa o gradnji, pokazuje da su regulacioni planovi uglavnom uređivali tok uličnih mreža, dok je raspored i izgradnja parkova i javnih zgrada rješavana parcijalno.[310] Novi građevinski red donesen je 1893. godine,[311] a predstavljao je samo šire dopune prethodnog reda i to za grad Sarajevo.[312] Prema novom redu, koji je sada obuhvatio cijeli grad, a ne samo uži centar, uz molbu za građenje podnose se glavni projekti u dva primjerka (tlocrt i presjek katova s prikazom cijevi, planiranom nužničkom jamom, unutarnjim dvorištem, svjetlarnikom i gromobranom), s potpisom vlasnika zgrade i odgovornog arhitekte/projektanta, na temelju čega se provodi komisijski uviđaj na licu mjesta u cilju pribavljanja građevne dozvole. Jednom izdata građevna dozvola prestajala je da važi ukoliko gradnja nije počela u roku od dvije godine od dana izdavanja. Dozvola za useljenje i korištenje je izdavana po izlasku stručne komisije na lice mjesta, provedenog uviđaja i sačinjenog zapisnika kojim se utvrđuje pridržavanje izvedbenog projekta. Oštriji kriteriji su pokazali da nova vlast

[307] BOROVČANIN, 1984 : 48

[308] Prema propisima građevinskog reda iz 1893. godine, ulice su klasificirane u pet razreda (usvojeni razredi iz 1880. uz proširenje V razreda sa širinom 15 m, koja time postaje ulica I razreda), sa jasnim odredbama o izgradnji uličnih pločnika u propisnoj širini, načinu građenja upotrebom suvremenih materijala, dimenzija i izgledu zgrade. Prema odredbi br. 23. i 63. ulica Kralja Tvrtka jedina spada u prvi razred (propisana širina ulice 11.25 m i trotoara 2.5 m), sa jednakom katnošću stambeno - poslovnih zgrada (P+3), bez značajnijih stilskih odstupanja. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)

[309] BOŽIĆ, 1989 : 73

[310] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 84; MIHELIČ, 1999 : 96, 100; MIHELIČ, 2016 : 51; JURIĆ, 2013 : 49; JURIĆ, 2005 : 28, 36; KAHLE, 2004.a : 204, 207

[311] ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581 (Novi građevinski red sastojao se od četiri odredbe : a) opće, b) posebne odredbe u odnosu na proširenje i reguliranje ulica, eksproprijaciju i parceliranje zemljišta, c) propise koji su se odnosili na gradnju i d) građevinsku upravu, prizive i žalbe)

[312] Visina zgrade se ograničava na dva kata, dok se treći može dozvoliti samo iznimno u ulicama 1. i 2. razreda (čl.48). Izgradnja novih stambenih, gospodarskih ili drugih zgrada uz obalnu ulicu uvjetovana je suglasnošću riječne policije (čl.17). Propisana je i izrada regulacionog plana (čl.27 i 28), konstrukcija zgrade (čl.36) i dr. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)

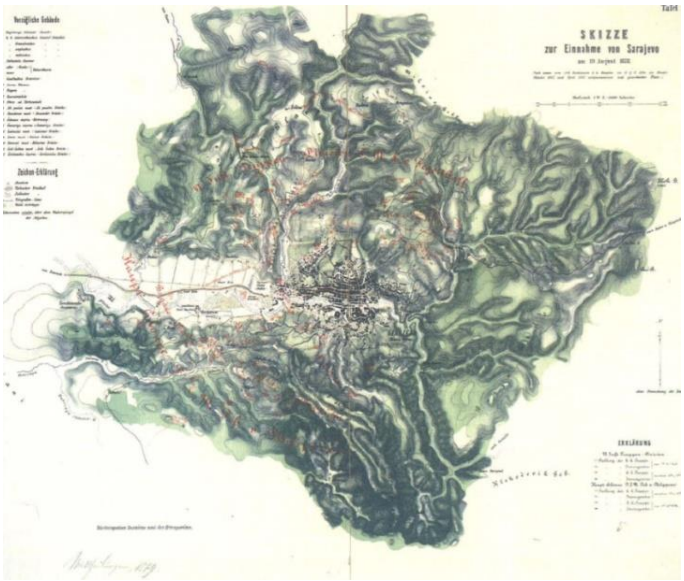
vodi računa o budućem izgledu grada, iako su se propisi o građenju pokazali nedostatni, posebno kada se radilo o uskim ulicama i zbijenim dijelovima grada, dimenzijama zgrada i njihovoj visini. Novim redom nametnuta je i obaveza pojedincima, koji žele graditi u novim gradskim četvrtima, gdje još nema izgrađenih objekata, predlaganja gradskom poglavarstvu detaljno izrađenog plana gradnje (situacioni plan i plan parcelisanja u dva primjerka).[313] I dok se prvim građevinskim redom nije moglo utjecati na dimenzije i vanjski izgled novih zgrada, drugim redom se to pokušalo uspostaviti izdajući upute o „usklađivanju sa susjednim zgradama".[314] Ovakve upute, naravno, nisu mogle narušiti stilsku raznovrsnost, niti su mogle proizvesti jednoobrazne fasade. One su se više fokusirale na urbanističke, funkcionalne, konstruktivne i oblikovne parametre u cilju poštivanja postojećeg uličnog niza.[315] Mnogi urbanisti će istaći da „nova arhitektura" Monarhije uveliko zanemaruje zatečene ambijentalno-arhitektonske vrijednosti, te da se prema istim odnosila sa odveć kritičkim stavom, koji će tek tridesetak godina poslije priznati kao grešku. Smjer daljeg širenja grada određen novim granicama prema zapadu 1881. godine[316] i 1891. godine[317] prema sjeveru, nije ostavio čaršiju izoliranom pa su se unutar nje inkorporirali novi, pretežno stambeni objekti, koji su ponekad i preduboko zadirali u urbanu strukturu mahale, kao zaokružene i „definirane" cjeline. Godine 1892. Kraljevska Zemaljska Vlada donosi posebnu *Naredbu o očuvanju historijskih spomenika, o postupku sa starinama i drugim historijskim ili u pogledu kulturno-historijskom znamenitih objekata*. Naredba odobrena 22. svibnja, a donesena 27. lipnja 1892. predstavlja ujedno i prvi pokušaj vlasti da pravno zaštiti spomenike kulture u BiH.[318] Međutim, njena velika mana su bili „prioriteti", u smislu dosljedne zaštite arheoloških lokaliteta i prirodne baštine, dok je graditeljsko naslijeđe iz srednjovjekovnog i osmanskog perioda bilo masovno isključivano. O tome svjedoče i objavljene publikacije od strane Kraljevske Zemaljske Vlade, stručni tekstovi u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH i drugim relevantnim

[313] Član 27. i član 39. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)
[314] Član 67. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)
[315] KAHLE, 2008 : 198
[316] ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1881.„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze",* str.718, 719
[317] ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1891.„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze",* str.695, 696
[318] xxx1900.t : 1-7

časopisima u kojima strani stručnjaci isključivo pišu o arheološkim lokalitetima iz perioda starog vijeka i prapovijesti, prirodnim bogatstvima, rudama i sl.

7.2.1.1. Karte i regulacioni planovi

Do 1900. godine za grad Sarajevo je izrađeno nekoliko topografskih karata i regulacionih planova.[319] Jedna od prvih topografskih karata Sarajeva nastala 19. listopada 1878. godine,[320] predstavlja skicu plana zauzimanja grada, zbog čega sa urbanističkog aspekta nema naročit značaj koliko sa dokumentarnog (slika br. 4). Napad na Sarajevo koji je otpočeo ujutro, a završio oko šest sati poslijepodne, 19. kolovoza, predvođen od strane generala Filipovića na predstavljenoj karti pokazuje plan pozicioniranja trupa koje raspoređuje u obuhvatni manevar preko brda što dominiraju nad Sarajevom i otvoreni ravničarski pojas od Ilidže prema središtu grada. Karta je nastala prema studijama i parcijalnim kartama iz 1862. i 1863. godine Johanna Roskiewicza, koji zadatak obavlja po službenoj dužnosti Vojno-geografskog instituta u Beču. Karta je zanimljiva i utoliko što ističe stupanj izgrađenosti grada do 1863. godine, bilježeći u legendi dvadeset dva „izvrsna graditeljska ostvarenja"; zgradu kasarne, mostove i ćuprije, sakralne objekte i bezistane (slika br. 5).

Slika br.4. Topografska karta „*Skitze zur Einnahme von Sarajevo*", 1878., 1:28 800

[319] HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575); Bošnjački institut Sarajevo – Kartografska zbirka (KZ 240)
[320] HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575); BIS – Kartografska zbirka (KZ 240): (*„Skitze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878."* Skicu potpisuje suradnik Johann Roskiewicz.)

Slika br.5. Topografska karta „*Skitze zur Einnahme von Sarajevo*“, 1878., detalj

Slika br.6. Topografska karta Sarajeva i okoline, 1881.godina, 1:300 000

Broj karata koje su izrađene prvih godina austrougarske vlasti daleko je veći u odnosu na one poznate i javno dostupne, jer su kartografi iz Monarhije prvih godina po okupaciji tajno dolazili u BiH, snimali terene, da bi konačna izrada bila završena u Beču. Karte nastajale u Beču izrađivao je Vojno-geografski institut.[321] Jedna od takvih je i specijalna karta Sarajeva i njegove okoline u razmjeri 1:300000, koju potpisuje geodeta H. Blumtritt iz 1881. godine (slika br. 6).[322] Prvih godina okupacije izrađen je veliki broj topografskih karata velikog mjerila većih bosanskohercegovačkih gradova i više regulacionih planova (Mostar, Jajce, Visoko). Godine 1877. izrađena je specijalna karta reljefa BiH i Sarajeva.[323]

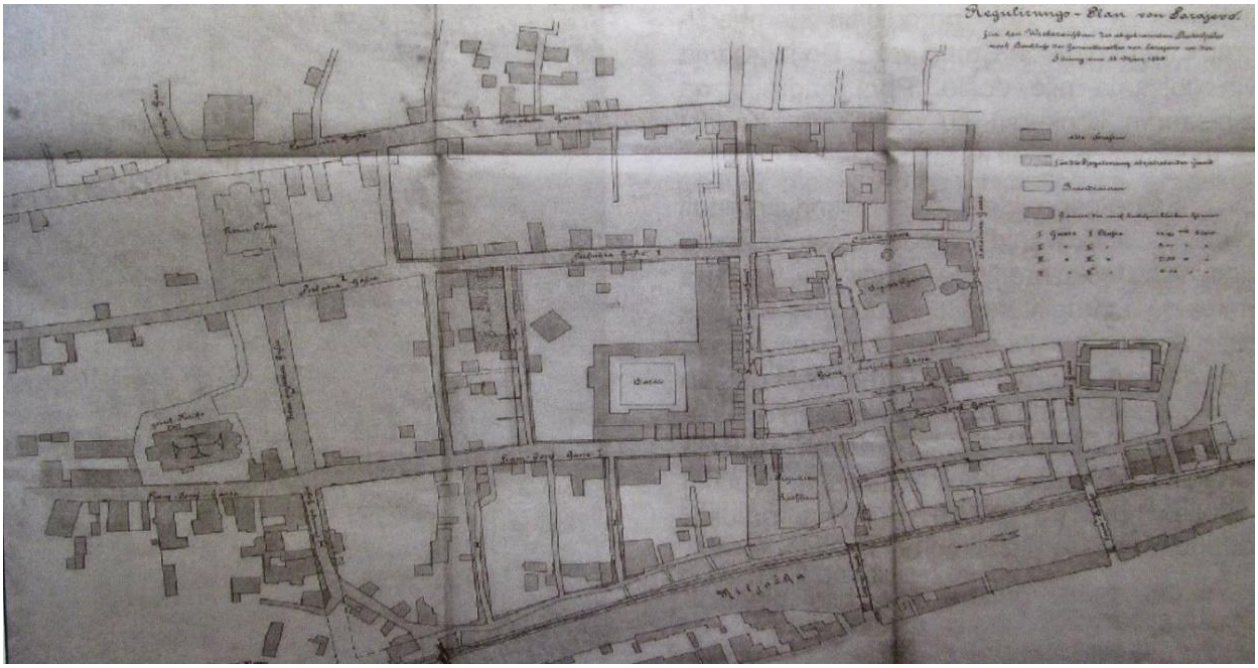

Slika br.7. Regulacioni plan za dio Baščaršije, 1879. godina 1:1000

[321] Okupacija BiH predstavljala je historijski događaj koji je imao poseban značaj na prikazivanju države na geografskim kartama. Prvi poduzeti korak značio je stvaranje trigonometrijske mreže kao osnove za katastarski i topografski premjer, stvaranje točnih topografskih karata i katastarskih planova. Godine 1879. Zajedničko ministarstvo financija uspostavlja komisiju koju je činilo *„sedam vojno-geodetskih stručnjaka i dvorskih savjetnika“* pod rukovodstvom oficira Vojno-geografskog instituta u Beču kapetana Sauerwalda, Kopetzkya, Pletznera, Mitterwallnera, Momčilovića i dr. (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 228, 229)

[322] Kraljevska Zemaljska Vlada 1883. godine izdaje generalnu kartu BiH napravljenu u Vojno-geografskom institutu u Beču. Brojni stručnjaci su upućivani po službenoj dužnosti u Sarajevo radi boljeg upoznavanja osobina terena i stanovništva. Na osnovu prikupljenih podataka i popisa stanovništva nastala je 1895. godine karta BiH. (ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 233)

[323] ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 230

Slika br.8. Regulacioni plan za uži gradski centar „Čaršija“, 1880. godina 1:1000

Godine 1879. u mjesecu kolovozu izrađen je regulacioni plan za požarom stradali dio Baščaršije, a samo godinu dana poslije u mjesecu ožujku 1880. regulacioni plan za uži gradski centar „Čaršija“. Planovi su odobreni od strane Kraljevske Zemaljske Vlade.[324] Na ova dva plana (br. 7 i br. 8) uočljive su minimalne razlike, pa se tako na ovome iz 1880. vidi tendencija reguliranja ulica duž korita rijeke Miljacke na jugoistočnoj strani, kao i dijelovima ulica Ćumurija i Zelenih beretki u neposrednoj blizini Saborne crkve prema zapadnom dijelu grada. Generalnim regulatornim planom izrađenim i prihvaćenim 1891. godine predviđeno je daljnje širenje Sarajeva prema zapadnim dijelovima. On je obuhvatio prostor od Bentbaše do naselja Dolac Malta uključujući ravničarski dio grada. S obzirom da su ozbiljnije pripreme za izradu drugog generalnog regulatornog plana nastupile tek 1933. godine, plan iz 1891. godine je korišten i poslije Prvog svjetskog rata, služeći kao osnova za gradnju pojedinih ansambala i ulica.[325] Plan iz

[324] xxx1880.h : 14, 22

[325] Pitanje izrade plana pokrenuto je 14. ožujka 1928., ali neuspješno jer su tek 1933. godine izvršena geodetska snimanja i kartiranje dijelova grada u omjeru 1:1562,5. Nakon što je Ministarstvo građevina izdalo 22. srpnja 1932. Opća uputstva za izradu Uredbe o izvođenju regulacionog plana i građevinskog pravilnika, 1933. godine velikim zalaganjem arhitekte Muhameda Kadića pripremljene su geodetske podloge za izradu plana. U periodu od 1941. do 1947. intenzivno se radi na njemu, da bi tek 1948. godine, Sarajevo dobilo drugi generalni regulatorni plan. Treći plan na kome se radi od 1971. do 1985. godine, a

1891. godine nije predstavljen u radu jer da istog prilikom istraživanja u arhivama i kulturnim institucijama Sarajeva nisam mogla doći. Nakon okupacije, austrijski geometri obavili su naknadnu katastarsku izmjenu za grad Sarajevo (1882 – 1884.) što je rezultiralo boljim i preciznijim topografskim i geodetskim kartama i regulacionim planovima dok su prve poslužile kao uzor za crtanje karata u kasnijim godinama.[326] Započeti radovi na katastarskom premjeru BiH 1880., završeni 1884. rezultirali[327] su prvom geodetskom kartom Sarajeva 1882. godine u razmjeri 1:1362,5 (slika br. 9), a 1884. godine u razmjeri 1:1562,5 (slike br. 10 i br. 11).[328] Karta iz 1882. godine pod nazivom *Plan von Čaršia* obuhvaća nukleus starog dijela grada iz osmanskog perioda i dio naselja Kovači i Ploče, sa zapadnom granicom ulice Kujundžiluk i posljednjim ucrtanim objektom bezistana, sjevernom u ulici Mula Mustafe Bašeskije (nekada Ćemaluša), a istočnom u ulicama Kračule i Telali. Karta iz 1884. godine ima šesnaest dijelova sa osnovnim podacima o planu, objašnjenje znakova (zgrade, štale, voćnjaci, oranice, mostovi, šume, vjerske građevine i sl.), popis dijelova grada (mahale) i ulica unutar njih, kao i ulica u poslovnom dijelu grada. Ova karta obuhvatila je cijeli grad, uključujući površinu današnjih općina Stari Grad, Centar i Novo Sarajevo, te dijelove do tada izgrađenih općina Novi grad i Ilidža. Do kraja XIX stoljeća prikaz BiH na kartama dobio je potpun i točan oblik, oblik koji u toku svoje prošlosti nije imala.[329] Na izradi karte sudjelovali su Josef Matesić, Felix Naganowski, Gustav Riefs i Ludwig Tautscher.[330]

koji je usvojen 1985. godine, kao osnovu je koristio regulacioni plan centralnog gradskog jezgra rađenog od 1961. do 1965. godine. (AGANOVIĆ, 2009 : 68, 111, 112, 139, 161)

[326] HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575); BIS – Kartografska zbirka (KZ 240); *Plan von Sarajevo* potpisuju : vladin savjetnik Anton Knežević, geometar Josef Malašić i suradnici Felix Naganowski, Gustav Refs i Ludwig Tautscher

[327] ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 233

[328] ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 230

[329] ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002 : 233

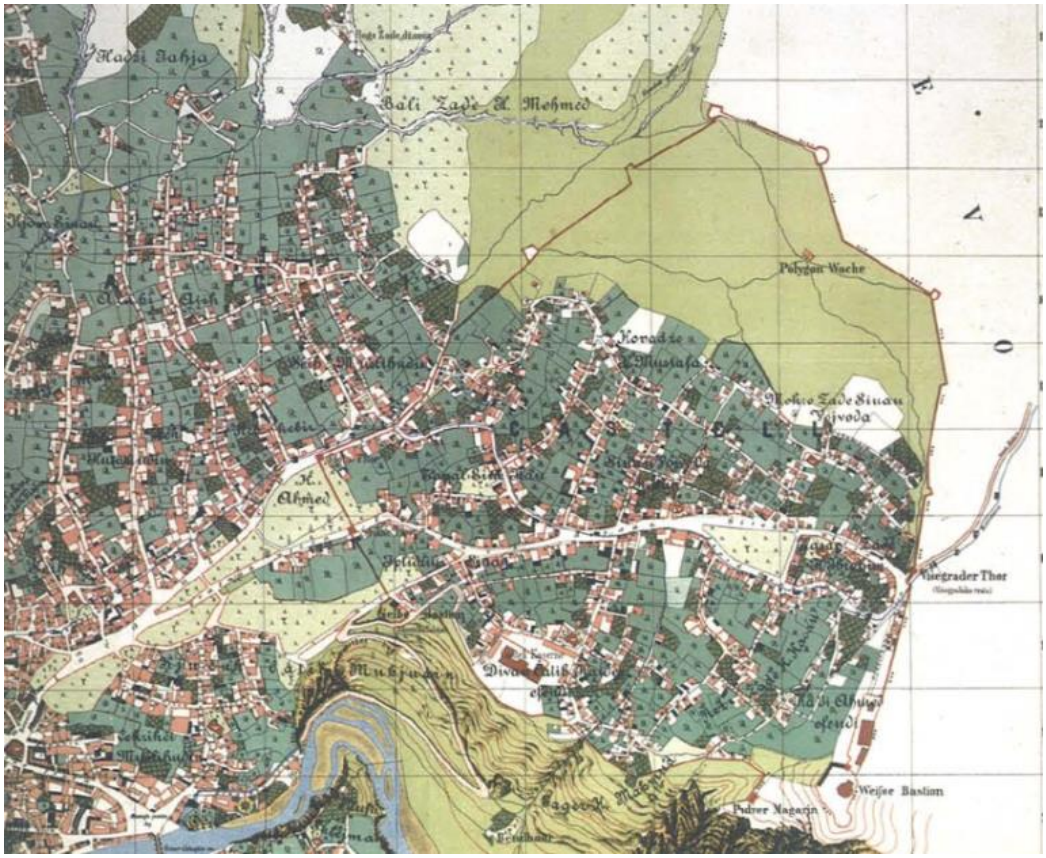
[330] BEJTIĆ, 1973 : 224

Slika br.9. Geodetska karta Sarajeva, *Plan von Čaršia* 1882., 1:1362,5

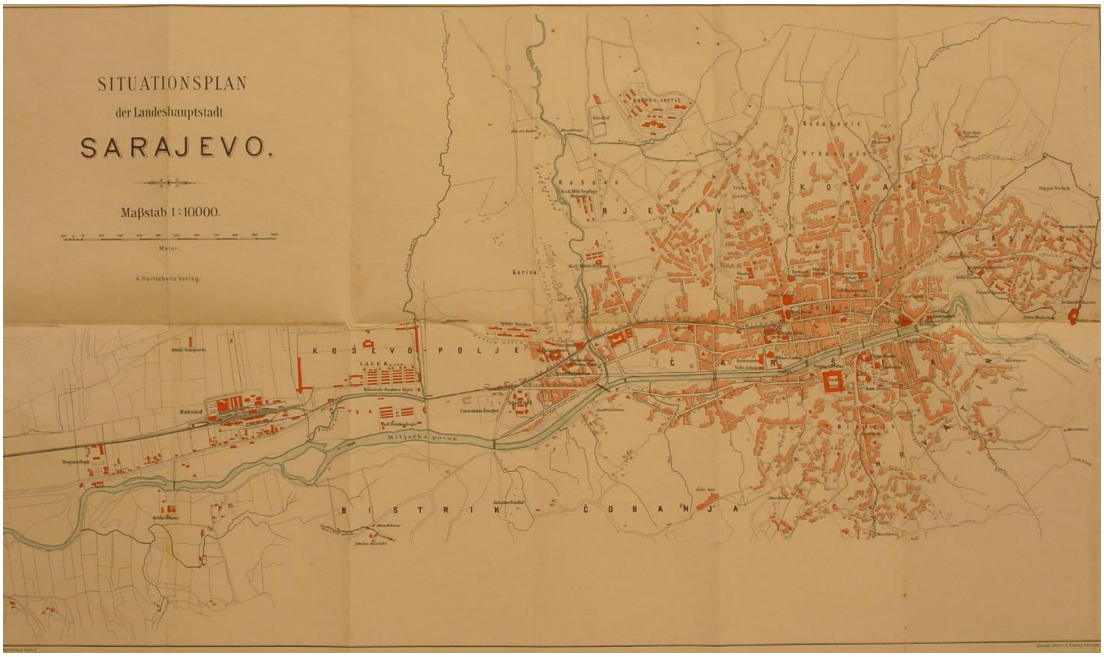
Slika br.10. Geodetska karta Sarajeva, *Plan von Sarajevo* 1884., dio Starog grada , 1:1562,5

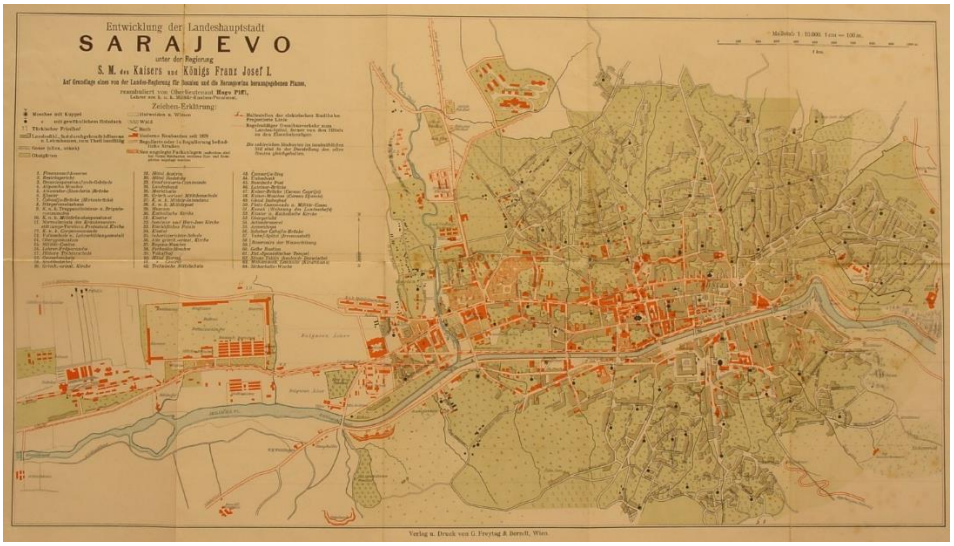
Slika br.11. Geodetska karta Sarajeva, *Plan von Sarajevo* 1884., dio Starog grada, 1:1562,5

Godine 1895. izrađen je i situacioni plan grada Sarajeva u razmjeri 1:10000 (slika br. 12), obuhvaćajući površinu Općine Stari Grad i dijelove općina Centar i Novo Sarajevo. Plan je izrađen u Vojno-geografskom institutu u Beču, u suradnji sa Kartografskim zavodom Gustava Freytaga i Williama Berndta.[331] Štampan je u izdavačkoj kući A.Hartsleben. Godine 1898. za potrebe posjete cara Franje Josipa I Sarajevu izradio je Hugo Piffl plan grada (geodetska karta) u suradnji sa spomenutim Kartografskim zavodom u Beču, u razmjeri 1:10000[332] (slika br. 13). Na karti se može pratiti tok širenja grada prema jugozapadu i pojava novih građevina (Novo Sarajevo), gdje je bilo smješteno sjedište željezničke stanice i pratećih skladišta. U gornjem lijevom dijelu data je legenda koju čine oznake zgrada, sakralnih objekata, šetališta, parkova i groblja. Legenda ima i tekstualni dodatak sa taksativno pobrojanim, a na karti mapiranim, do tada reprezentativnijim izgrađenim objektima u Sarajevu (ukupno 64), uključujući i one iz osmanskog perioda.

[331] Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Zbirka planova i karata III/413
[332] HAS – Zbirka planova i karata, ZKP 575

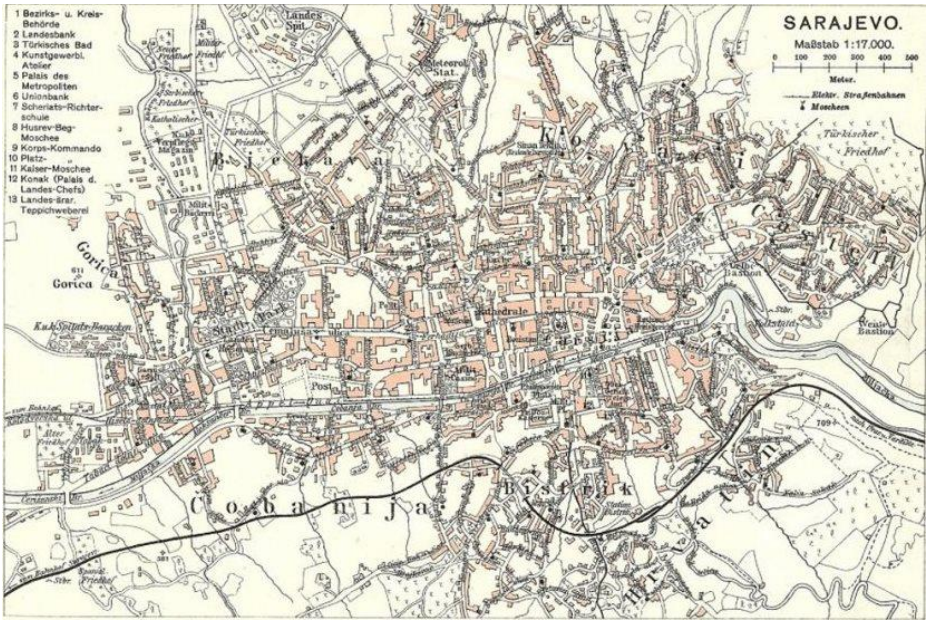
Slika br.12. Situacioni plan Sarajevo, 1895., 1:10000

Slika br.13. Geodetska karta za cara Franju Josipa I, 1898., 1:10000

Karta napravljena za cara Josipa I, je zbog svoje velike popularnosti izrađivana u više kopija fokusirajući se pretežno na dio centralne gradske jezgre (slika br. 14). S aspekta povijesti urbanizma ove kopije karata, uključujući i *Plan von Čaršia* i *Plan von Sarajevo* iz 1882. i 1884. najzanimljivije su utoliko što pokazuju u kojoj mjeri je centralna gradska zona bila izgrađena, koliko su oskudni graditeljski poduhvati bili i koliko je gradnja, čak i u dijelu Marijinog Dvora,

Novog Sarajeva i Dolac Malte bila neznatna. Osim toga na geodetskim kartama iz 1898. godine nazivom su zabilježeni svi veći graditeljski poduhvati nastali u Sarajevu.

Slika br.14. Plan za cara Franju Josipa I, 1898. (izdvojen Stari Grad), 1:17000

7.2.2. Arhitektura

Graditeljska djelatnost prvih godina odvijala se u specifičnim uvjetima, podređena uglavnom potrebi smještaja vojnih i upravnih organa, a što se u početku rješavalo sanacijom i adaptacijom postojećih zgrada. Nove intervencije na zatečenim objektima se uglavnom tiču vojnih kasarni iz osmanskog perioda (u ulici Nadmlini na mjestu kasarne iz austrougarskog perioda), zgrada uprave (zgrada Konaka u ulici Konak 1, hanovi u ulicama Sarači 52, Sarači 77 i porušeni u ulicama Despića i Zelenih beretki, gradska kupatila u ulicama Mula Mustafe Bašeskije 21 i Bistrik te bolnica u ulici Halilbašića 16), gdje je težište bilo na preuređenju i adaptaciji. Zgrada bolnice paviljonskog tipa Topal Osman-paše je tako pretvorena u Garnizonsku bolnicu 1897. godine na mjestu današnjeg parka Nijaza Durakovića, a Konak u sjedište poglavara Kraljevske Zemaljske Vlade za Sarajevo od 1878. do 1918. godine. Gradska kupatila i hanovi su adaptirani u vojna skladišta, a do izgradnje vojnih kasarni u neposrednoj blizini Marijinog Dvora. U ovom periodu nove vrste objekata koje sa sobom donosi zapadna kultura su zgrade kazališta, teatara i muzeja, te državna i privatna industrijska poduzeća. To svakako ne znači da u osmanskom

periodu nisu postojale kulturne manifestacije kao što su kazališne predstave, izložbeni prostori sa određenim muzejskim i galerijskim eksponatima, već govori o činjenici da za to nisu postojale posebno građene zgrade. „Nova“ arhitektura i njeni modeli izgradnje su zadovoljavali i tehničke standarde stanovanja, koji su proizlazili iz drugačijih životnih potreba.[333] Novoizgrađene objekte u to vrijeme uglavnom su projektirali arhitekte i inženjeri koji su stručna zvanja stekli na visokim tehničkim školama u Monarhiji, donoseći sa sobom modele europskih metropola.

Sistematizacija arhitektonskog naslijeđa nastalog u vremenu od 1878. do 1900. godine obuhvaća nekoliko umjetničkih fenomena romantičnog, strogog i kasnog historicizma. To su: neoromanika, neogotika, neorenesansa koja dominira u cjelini i sa kojom i počinje profana arhitektura historicizma u BiH, te barok i različite forme orijentalizama, neomaurski i neobizantijski stil. Kada je u pitanju stilska podjela važno je naglasiti da zapravo ne postoji neka striktna podjela, jer se različite forme historicizma u opusima pojedinih arhitekata javljaju i poslije pojave secesije. S druge strane, buduća namjena zgrade je, također, bitno utjecala na vrstu upotrijebljenog stila neovisno o godini izgradnje. O vremenu i godinama izgradnje važnijih vojnih i upravnih zgrada do 1900. godine je već bilo govora u poglavlju o organizaciji javne uprave i pojedinačnom doprinosu sarajevskih gradonačelnika u suradnji sa Kraljevskom Zemaljskom Vladom, zbog čega neće biti potrebe za dodatnim ponavljanjem. U ovom dijelu one će biti podijeljene prema stilskoj pripadnosti. Prvi značajniji romantičarsko koncipirani objekat je bila zgrada Oficirskog kasina u Sarajevu (ulica Zelenih beretki 2).[334] U stilovima neoromanike i neogotike su uglavnom podizani vjerski objekti (katolički i pravoslavni): katolička crkva Sv.Vinka u Sarajevu iz 1883. godine[335] (ulica Maršala Tita 42) u stilu neogotike, katedrala Srca Isusova 1884. godine[336] (ulica Trg fra Grge Martića 2) u duhu visokog historicizma s elementima gotike i romanike, zgrada bogoslovije uz pravoslavnu crkvu Sv.Nikolaja u Reljevu kod Sarajeva iz 1883. godine[337] u stilu neoromanike i dr. Prva stilski sasvim precizna neorenesansna građevina je hotel Gligorija Jeftanovića (danas hotel Europa, ulica Vladislava Skarića 5) iz 1882. godine,[338]

[333] KRZOVIĆ, 1987 : 9; KNEŽEVIĆ, 1987 : 61, 71, 84; KAHLE, 2004.a : 207; DAMJANOVIĆ, 2016 : 28, 29, MILIĆ, 2006 : 199, 200
[334] xxx1880.f : 3
[335] xxx1883.b : 21
[336] xxx1884.d : 28
[337] xxx1883.c : 17
[338] xxx1882.b : 13; xxx1882.c : 10

palača Zemaljske Vlade (ulica Maršala Tita 16),[339] zgrada gradske tržnice Markale[340] (ulica Mula Mustafe Bašeskije 4a) i obiteljska kuća Josipa Vancaša iz 1892. godine (ulica Maršala Tita 45).[341] Neobarok se u arhitekturi Sarajeva ne javlja u čistom obliku, već kombiniran sa nekim od stilova prošlosti (visoki historicizmi). Kako je to jezik mlade buržoazije, radi pompozne raskoši i obilja dekoracije uglavnom je korišten za dekoraciju stambenih objekata i vila, kao što je stambeno-poslovna zgrada Daniela Moise Saloma iz 1897. godine[342] (ugao Maršala Tita i Vrazove). Neomaurski stil po ukupnoj arhitektonskoj produkciji građevina stoji odmah iza neorenesanse. Suština pojave je u doslovnom transponiranju dekorativnih i sekundarnih arhitektonskih elementa sa islamskih spomenika pretežno sjeverne Afrike i Španije, a najbolji i najznačajniji primjer zgrada je Gradske vijećnice[343] (ulica Obala Kulina bana 1). Neobizantijski stil zastupljen je na primjerima pravoslavnih crkvi koje se u ovom periodu za razliku od katoličkih, skromnijih dimenzija i arhitektonskih vrijednosti, podižu u prigradskim, ali ne i gradskim naseljima Sarajeva. Najbolji primjer ovog stila je crkva Sv.Save u Blažuju (Općina Ilidža) iz 1897. godine,[344] i rijedak primjer neobaroka, zvonik uz Staru pravoslavnu crkvu na Baščaršiji iz 1880. godine.[345] Odabiri stilova gradnje za objekte u funkciji Pravoslavne crkve simboliziraju njena ishodišta, čime se postiže laka čitljivost pripadnosti arhitekture ovoj konfesiji.[346] Od svih oblika historicizama u Sarajevu i BiH neorenesansa je ne samo u ovom periodu, veći i do kraja vladavine Monarhije ostala najprisutnija. Individualna i kozmopolitska, kako je Semper determinira, sa najvećim brojem pristalica, pretežno studenata profesora bečke akademije Theophila Hansena.[347]

Kasni historicizam s elementima raskošnog i dekorativnog baroka u kombinaciji sa pompoznim rokoko stilom,[348] također postaje sve češća pojava u prvim godinama secesije i u Sarajevu.

---

339 xxx1885.c : 8
340 xxx1895.h : 25
341 xxx1898.a* : 1
342 Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, *Urbanistički plan grada Sarajeva za urbano područje Sarajeva 1986 – 2015*, decembar 2014., br.290-37/X; SATON, 2005 : 254; BERGDOLL, 2000 : 9, 62
343 xxx1897.j : 453, 449, 452, 455;xxx1896.e : 23
344 xxx1897.nj : 4
345 xxx1899.i : 18
346 KURTO, 1998 : 28
347 MORAVÁNSZKY, 1997 : 82, 89; MIKIĆ, 2009 : 284; DAMJANOVIĆ, 2011.b : 7
348 STERNER, 1978 : 22; MORAVÁNSZKY, 1997 : 123

Međutim isti će vrlo brzo biti potisnuti jer od 1898. godine u BiH dolazi do prvih pojava secesijske umjetnosti istovremeno i u slikarstvu i u arhitekturi.[349] Prvi doticaj sa secesijskom arhitekturom BiH će imati 1898. godine povodom obilježavanja Jubilarne izložbe u Beču, paviljonom kojeg projektuje Jeseph Urban, arhitekta, ilustrator i scenograf, a naredne 1900. zabilježiti i prve projekte i ostvarenja sa svim obilježjima novog umjetničkog pokreta. Pa ipak većina projekata će baš kao i u ostalim dijelovima Monarhije pokazati koliko će vremena biti potrebno za prebacivanje interesa s ornamenta na tehnička i funkcionalna pitanja.[350]

7.2.2.1. Modeli izgradnje

Vile

Vjerojatno najvažniji model stambene izgradnje koji nastaje od druge polovine XIX stoljeća na prostoru cijele Europe su jedno-obiteljske vile klasičnog tipa s baštom i/ili zimskim vrtom. Nakon što je doživjela modifikaciju i transformaciju svog antičkog, rimskog i renesansnog modela, čime dobiva novi izgled i smisao, građanska vila postaje sinonim za najidealniju stambenu gradnju.[351] Veliki broj vila u Sarajevu izgrađen je već do početka 1900. godine, iako su mnoge doživjele izmjene na fasadama pročelja a nerijetko i unutarnju adaptaciju osobito poslije 1910. godine. Prema modelu izgradnje čiju definiciju uspostavljaju autori Sapač i Lazarini, a čija sam istraživanja koristila u svrhu komparativne analize i valorizacije svih modela izgradnje arhitekture austrougarskog perioda, u Sarajevu već u prvom desetljeću nove vlasti razlikujemo vile građene u otvorenom, poluotvorenom i iznimno u zatvorenom načinu izgradnje. One su najčešće jednokatne, nekad i prizemne, koje se u zavisnosti od potreba dijele na obiteljske vile sa jednim stanom, dvo-obiteljske sa po jednim stanom za svaku obitelj i najamne vile sa po dva i više stanova.[352]

[349] KURTO, 1998 : 43
[350] PRELOVŠEK, 1996 : 603; MIKIĆ, 2009 : 283; BAGARIĆ, 2006 : 273
[351] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 273
[352] Osnovna organizacija prostora unutrašnjosti pokazuje sljedeći princip. Jednokatne vile su po vertikali organizirane kao tipične gradske kuće, sa servisnim prostorijama u podrumu, velikim dnevnim boravkom s predvorjem koje vodi do stubišta što se po vertikali širi na zonu kata, blagovaonicom, kuhinjom, ostavom, kupatilom ili nužnikom. Na katu su spavaće sobe svih članova obitelji, radna soba vlasnika, kupatilo i soba za poslugu u potkrovlju. Dvokatne vile su imale horizontalnu organizaciju intimnih prostorija na dvije etaže, obogaćene dodatnim prostorijama kao što su: biblioteka, soba za bilijar, soba za

Dvo-obiteljske i najamne vile su češće zastupljene radi smanjenja troškova kupnje zemljišta i podizanja[353] (vile u ulici Čadordžina 39,[354] Čekaluša 6,[355] Višnjik 16 i Višnjik 26, inženjera Ludwiga Hubera,[356] vila u ulici Trnovska 9[357]). Neovisno o modelu vile krasi reprezentativnost i raskošni vrtovi koji pružaju maksimalnu udobnost i ugođaj, a čiji opći dojam svjedoči o društvenom položaju vlasnika. One postaju stalna prebivališta obitelji bogatog stanovništva, osobito ličnostima političkog, kulturnog i naučnog miljea Sarajeva. Brojne kombinacije i varijacije koje se oslanjaju na uzore graditeljstva tradicije donijele su različita tlocrtna i arhitektonska rješenja.

Autori Sapač i Lazarini razlikuju dvije glavne orijentacije : monumentalna, simetrična i racionalna arhitektonska rješenja koja se temelje na klasičnim uzorima i asimetrična arhitektonska rješenja zasnovana na slikovitim, razgibanim masama na temelju srednjovjekovnih uzora.[358] Prva orijentacija formirana pod talijanskim i francuskim arhitektonskim utjecajima klasicizma, neorenesanse, neobaroka i neomanirističke arhitekture, jedina je zastupljena u Sarajevu, s obzirom da se asimetrična arhitektonska rješenja nastala pod utjecajem engleske ladanjske arhitekture javljaju tek dolaskom stila secesije, točnije oko 1905. godine. Tako recimo vila inženjera Philipa Ballifa u ulici Edhema Mulabdića i Josipa Štadlera izgrađena između 1880. i 1890. godine nepoznatog arhitekte, vila Papak-Prochaska iz 1893. godine arhitekte Franca Blažeka (ulica Josipa Vancaša 1), vila Karla Langera iz 1893. godine inženjera Hansa Niemeczeka (ulica Hamdije Kreševljakovića 13), vila Huge Kutchere iz 1894. godine arhitekte Carla Paneka (ulica Džidžikovac 5), Vila bosanskohercegovačke mirovinske zaklade arhitekte Karla Pařika (ulica Josipa Vancaša 4 i 6), tri vile nepoznatih arhitekata u stilovima neorenesanse u ulici Avdage Šahinagića 11, ulici Hafiza Ibrahima Trebinjca 9 i ulici Isevića sokak 5[359]

---

gosta povezane sa balkonima i verandama okrenutim vrtu. Svaka soba na katu je imala pristup iz hodnika, a podrumske prostorije u odnosu na jednokatne su bile duplo veće. Prostorije posluge su osim u potkrovlju nekada u pomoćnim objektima vrta (ukoliko ih je bilo). (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 275, 283)

[353] KAHLE, 2003.a : 169

[354] Arhitekta i godina izgradnje nije poznata. Stilski vila pripada neorenesansi. (xxx2011.a : 5)

[355] Arhitekta i godina izgradnje nije poznata. Vila stilski pripada ranoj secesiji sa elementima kasnog historicizma, vrlo sličnog oblikovnog rješenja kompozicije pročelja stambeno-trgovačke zgrade Ante Štambuka iz 1905. godine, arhitekte Josipa Vancaša. Moguće je da je izgrađena u periodu između 1900. i 1905. godine. (xxx2010 : 25)

[356] xxx2010 : 54

[357] Arhitekta i godina izgradnje nije poznata. Vila pripada stilu secesije. (xxx2012.a : 3)

[358] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 274

[359] xxx2010 : 33, 38; xxx2008 : 30; xxx1999 : 110, 127, 128

pokazuju izrazitu simetričnost, naglašenu horizontalnost u organizaciji prostora kojoj još samo rješenja krovnih konstrukcija, balkona i dekoracija unose elemenat skromne živahnosti. Pod utjecajem ruralne arhitekture njemačkog područja krajem XIX stoljeća u Sarajevu nastaju vile na čijim fasadama su unošeni elementi drvene oplate, rešetki, verandi, lođa i grubo obrađenih kamenih površina (vila obitelji Metz u ulici Josipa Vancaša 25, vila u ulici Mehmed bega Kapetanovića Ljubušaka 18).[360] U svrhu povećanja slikovitosti eksterijera često su kombinirani elementi različitih stilova s egzotičnim oblicima. Ono što je na kraju odredilo krajnji izgled vila, njihovu stilsku orijentaciju i kompleksnost dispozicije su ambicioznost i opće poznavanje investitora. U ovom periodu vile još uvijek nisu postale prilika za arhitektonsko eksperimentiranje, virtuozno operiranje starim modelima kao prostor neobuzdane mašte, što će se posebno osjetiti u kasnijim godinama. Većina ih je nastala po ustaljenim obrascima publiciranih rješenja putem magazina, časopisa, kataloga i ostale štampe, gdje su se arhitekte i investitori prilagođavali socijalnim, estetskim i lokalnim zahtjevima. Kako je izgradnja vila bila najskuplja investicija, vlasnici su često bili primorani privremeno dovoditi podstanare da bi smanjili ukupne troškove. Kao posebna kategorija izdvajaju se vile građene na periferiji grada, koje po svojoj upotrebnoj funkciji možemo svrstati u tri kategorije : buržoaske vile, obiteljske vile i vile koje su se tijekom sezone izdavale u najam ili isključivo namijenjene za najam (u vlasništvu industrijalaca ili državnom).[361] Ovakva vrsta vila najviše je razvijana na Ilidži kod Sarajeva. Zanimljivo je da skoro svi projekti najamnih vila Monarhije, pa tako i na Ilidži pokazuju dekorativnu upotrebu drvenih verandi i balkona koje po vertikali spajaju fasadu prizemlja i kata, ili u slučaju balkonske lođe zauzimaju prostor središnjeg dijela. Građanska vila druge polovine XIX stoljeća, označit će i odrediti budući tok stvaranja stambene arhitekture XX stoljeća, zbog čega postaje najviši ideal graditeljstva.[362] U Sarajevu su se vile gradile pojedinačno na odabranim lokacijama od kojih su mnoge kasnije postale četvrti vila (ulica Petrakijina, Skerlićeva, Avdage Šahinagića, na prostoru Novog Sarajeva sa lijeve strane obale rijeke Miljacke; ulice Ljubljanska, Zagrebačka i druge).[363]

[360] Arhitekta i godina izgradnje nije poznata. U vili obitelji Metz smješten je vrtić “Slavuj”, a u drugoj vili ambasada Republike Francuske) [xxx]2010 : 40, 46
[361] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 275, 277, 280
[362] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 193, 285
[363] BEJTIĆ, 1973 : 35, 36; RENNER, 1900 : 102

Hoteli

Iako su u BiH u osmanskom periodu postojali hanovi i karavan saraji,[364] koji su služili za prenoćišta, ali i privatni smještaji bogatih plemića, samostana i hospicija, župnih ureda na važnijim prometnim pravcima, izgradnja nekoliko hotela u Sarajevu do 1900. godine pokazuje upotrebu posve novog modela. Ponekad su takve, mada dosta primitivne i ograničene usluge nudile i lokalne gostionice. I dok bi prema svojoj funkciji jednokatni hanovi i karavan saraji djelomično mogli biti podudarni modelima hotela prigradskih naselja, višekatni ekskluzivni gradski hoteli građeni pod utjecajem buržoaskih obitelji i aristokratske stambene arhitekture palača nadilaze njihovu koncepciju unutarnjeg prostora.[365] Svi gradski hoteli većeg kapaciteta smještaja u prizemlju imaju restoran i javnu kavanu kao poslovni prostor, veću salu predsoblja sa recepcijom, kuhinje i blagovaonicu isključivo za goste hotela. Na katovima su sobe za noćenje, dva do tri izdvojena apartmana sa radnom sobom i manjim prostorom za zabavu, veća sala za balove i kazališne predstave, bilijar sala itd.[366] Hoteli ovog tipa u BiH se uglavnom grade u Sarajevu (prvi hotel Gligorija Jeftanovića, ulica Vladislava Skarića 5, 1882. godine, Ajas-pašin dvor, ulica Ćumurija 8, 1889.) i Mostaru (hotel Neretva, ulica Musala, 1892.).[367] Zanimljivo je da su zgrade hotela prve opremljene tehničkim novinama : tečna voda, kupaonice, dizala, centralno grijanje i telefon.[368] BiH se uspostavom nove vlasti sreće i sa mnogo kompleksnijim i složenijim modelima izgradnje, koji su bili nepoznanica u graditeljstvu manjih oblasti Osmanskog carstva.

Škole

Uspostavljanje obaveze osnovnog obrazovanja u XIX stoljeću označilo je reorganizaciju obrazovnog sistema, zbog čega dolazi do izgradnje posebnih zgrada škola kao i škola utemeljenih na šerijatskom, pravoslavnom i katoličkom obrazovnom sistemu (Šerijatska škola 1889.,

[364] Han je prizemna, a češće jednokatna zgrada za konačenje putnika koja se plaća, opremljena namještajem. Noćenje u karavan saraju koji je najčešće jednokatna zgrada je besplatno, ali bez namještaja. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 206)
[365] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 175
[366] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 175, 176
[367] TUCAKOVIĆ, 2004 : 60
[368] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 176

Bogoslovija u Reljevu, Zavod sv. Josipa sa osnovnom i Ženskom učiteljskom školom 1882.).[369] Izuzev školskih objekata medresa, od kojih je većina građena po uzoru na gradske kuće, u BiH nije postojao kompleksan model višekatne školske zgrade razuđenog plana osnove, kakav se javlja dolaskom Monarhije. Ovo se posebno odnosi na kapacitet učionica, ambiciozno osmišljenih kabineta za nastavu, prostorija za profesore, domare, sale za tjelovježbu itd.[370] Iako je većina školskih zgrada izgrađena do 1900. godine ili neposredno poslije, ovaj model će svoj vrhunac doživjeti kroz nekoliko primjera koji nastaju od 1907. do 1910. godine.

Kasarne i zatvori

Slično, kao na primjeru bolnica, zgrade kasarni su građene kao dio većeg kompleksa u kojima se odvija cijeli život za sebe. Prekretnica nastupa 1848. godine kada država nakon sloma revolucije preuređuje vojsku, što sa sobom donosi potrebu izgradnje moderno osmišljenih kasarni na teritoriji cijele Monarhije.[371] Revolucija je pokazala da su kasarne smještene u postojećim utvrdama neučinkovite za nadzor i kontrolu nad gradom, te da je potrebno izgraditi nove funkcionalno osmišljene komplekse na periferiji, duž glavnih gradskih prometnica i željezničkih pruga. Praktičan razlog izmještanja je i u izgradnji baraka za smještaj konja, kako su od druge polovine XIX stoljeća sve kasarne imale konjušnice, raspoređene u zasebne, neovisne, prizemne objekte.[372] Obilježja arhitekture kasarni uglavnom su neorenesansa sa neoklasicističkim elementima i težištem na utilitarnosti. Još od prapovijesti ljudi su uređivali prostore za zatvorenike, zbog čega su se zgrade zatvora počele rano razvijati. Od srednjovjekovnog doba pa do druge polovine XIX stoljeća zatvori nikada nisu bili slobodnostojeće zgrade u smislu samostalnih objekata, već zasebni dijelovi zgrada gradskih vijećnica, policijskih stanica, obrambenih utvrda i sl.[373] Stoga, ne čudi da je i u osmanskom periodu postojao zatvor (hapsana) u sklopu zgrada policijskih stanica i kapetanija (prizemne prostorije utvrda).[374] Dolaskom Monarhije nastaju dva modela zgrada zatvora, sudski ili policijski zatvor, koji bi svojim sadržajem odgovarao formi osmanske hapsane i kazneni kao zasebni kompleksi, na periferiji

[369] PAPIĆ, 1972 : 106 – 130
[370] KRZOVIĆ, 2004 : 94, 95; RENNER, 1900 : 99, 101
[371] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 226
[372] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 225, 226
[373] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 213
[374] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 33

grada ili selima uz uvijek otvorenu mogućnost proširenja. U BiH do kraja perioda nije čest kazneni tip zatvora (kompleks zatvora u Zenici koji se gradi postupno), već zatvori okružnih sudova, sa kapacitetom smještaja od 10 do 40 zatvorenika.[375] Prvi model je široko rasprostranjen u BiH, a do kraja austrougarskog period čine ga: kompleksi zgrada suda i zatvora u Sarajevu iz 1891., 1902/3. godine, Foči iz 1905., Bosanskoj Gradiški iz 1906., Bihaću iz 1907., Tuzli iz 1909., Gacku i Bileći iz 1911. godine itd.[376]

Zgrade željezničkih stanica

Užurbana izgradnja željezničke mreže u drugoj polovini XIX stoljeća pokrenula je gradnju zgrada – stanica, koje su nastajale istovremeno sa prugama, a čija tipologija je naknadno razvijana. Kolodvori su u početku bili sastavljeni od dvije zgrade povezane krovom iznad tračnica za primanje i otpuštanje lokomotiva. U sljedećoj fazi ovom konceptu se dodaje poprečna zgrada (krilo) s predsobljem iz čega se ulaganjem u reprezentativnost zgrade razvijaju stanice kolodvora.[377] Projekti stanica postaju posebno izazovni, ne samo sa tehničkog i urbanističkog aspekta planiranja, već i kao doživljaj moderne kapije grada (zgrada željezničke stanice u Bosanskom Brodu).[378] S obzirom na značaj i veličinu, zgrade stanica se mogu kategorizirati u četiri grupe.[379] One prve grupe imale su reprezentativan karakter javne palače, s raskošno tretiranom fasadom, dok su se zgrade četvrte grupe jedva razlikovale od prosječne ruralne kuće od opeke tog vremena. Njih su obično gradili inženjeri, rijetko arhitekte, jer nisu bile osobito ambiciozne u graditeljskom smislu[380] (zgrada željezničke stanice u Lukavcu kod Tuzle iz 1894. godine,[381] u Sanskom Mostu iz 1914. godine[382], u Jajcu 1915/16. godine[383] u stilovima neorenesanse neovisno od godine izgradnje). Upravo izvan ove dvije grupe građen je najveći broj

[375] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 247
[376] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20, br.21, br.23, br.24, br.32, br.57; KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 821/XI-3; Na njima najviše rade arhitekta Karl Pařik i inženjer Josef Czerny. Površinom zauzimaju u prosjeku od 140 do 196 m². (DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 207, 208)
[377] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 167
[378] TRUHELKA, 1899 : 113
[379] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 168
[380] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 169
[381] https://www.bastina.ba/index.php/2016-04-12-11-50-38/nacionalni-spomenici-na-prostoru-lukavca-i-puracica/397-zgrada-zeljeznicke-stanice, 5.2.2020.
[382] BOKAN, 1974 : 154
[383] AJDIN, 2006 : 21

stanica u BiH. U treću grupu spadaju dvoetažne pravougaone stanice sa naglašenim središnjim rizalitom i dva pomoćna prizemna krila (zgrada željezničke stanice u Trebinju iz 1901. godine).[384] Drugu grupu čine jednokatne stanice s naglašenom simetrijom i središnjim rizalitom (zgrada željezničke stanice u Banja Luci iz 1891. godine,[385] u Zenici i Doboju na prijelazu stoljeća[386] u stilovima neorenesane, zatim zgrade u Sarajevu, na Ilidži iz 1892. godine i Bistriku iz 1906. godine u stilovima historicizma). Za njih su bili najvažniji funkcionalni i ekonomski aspekti, jer je samo prostor čekaonice reprezentativnije tretiran.[387] Jednostavna, jednoetažna pravokutna građevina s dodatkom natkrivene prizemne zgrade – trijema za pristup voza. Prizemlje su činile prostorije čekaonice i soba za prodaju karata, dok je na katu stan šefa stanice. Ovakva vrsta zgrada proširila se cijelom Europom zadržavši se do kraja XIX stoljeća,[388] u mnogim provincijskim gradovima BiH. Stilske smjernice stanica pokazuju standardiziran dizajn uglavnom vezan za oskudan detalj koji ima isključivo dekorativan karakter, neoklasicizam, neorenesansu ili u stilu romantizma.

Lječilišta

Pojam lječilišta nije nepoznanica u osmanskom, uopće historijskom i civilizacijskom smislu, ali tek dolaskom nove vlasti ona poprimaju turistički karakter, razvijajući posebnu arhitekturu sjedinjenu sa raskoši zelenila i prirodnih bogatstava. Netaknuta ruralna područja dobivaju sve više na značaju, postajući sabirno mjesto imućne aristokracije, strane gospode i državnih gostiju. Kompleks lječilišta se uglavnom sastojao od glavne zgrade, parka, pješačkih staza i manjih zgrada za smještaj gostiju i osoblja. [389] Stil gradnje je pretežno neorenesansa ili neki drugi oblik visokog historicizma, dok su paviljoni od drveta, željezne konstrukcije u kombinaciji sa opekom ili kamenom nešto originalnije tretirani. Osim kompleksa zgrada lječilišta, u neposrednoj blizini se grade manje vile u privatnom i državnom vlasništvu za najam. Od prve polovine XIX stoljeća pa do početka Prvog svjetskog rata Monarhija je dopuštala skromniju gradnju s pravokutnim,

[384] AJDIN, 2006 : 36
[385] JUZBAŠIĆ, 1974 : 213
[386] JUZBAŠIĆ, 1974 : 207, 208
[387] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 172
[388] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 142, 143
[389] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 189

geometrijski postavljenim šetnicama.[390] Prvo i najekskluzivnije takvo lječilište u BiH izgrađeno je na Ilidži kod Sarajeva. Turističko lječilište su činili hoteli „Hungaria“ (kapacitet smještaja 27 soba), „Austrija“ (kapacitet 19 soba) i „Bosna“ (kapacitet 59 soba), izgrađeni 1892/3.godine, kasnije i paviljoni, vile, vještačka jezera i ostali propratni sadržaj.[391] Društveni segment kao posebno važan, podrazumijevao je ponudu bogatog sadržaja. Svi hoteli su opremljeni većim dvoranama u kojima su se priređivali balovi, kazališne predstave, sale za druženje i bilijar, čitaonice, prostorije za igre, vanjski, natkriveni restorani u baštama, blagovaonice itd.[392] Pribavljanje i zadržavanje klijentele podrazumijevalo je prethodnu izgradnju modernog prijevoza, obnovu cestovnih puteva, izgradnju željezničkih, poštanskih i telegrafskih stanica.[393] U turističke svrhe izgrađen je i kompleks hipodroma na Butmiru 1893. godine, po projektu arhitekte Franca Blažeka, u neposrednoj blizini Ilidže.[394]

Višestanarske zgrade

Novi model zgrada koji se javlja od druge polovine XIX stoljeća su zgrade koje se koriste samo za stanovanje, s tim da njihovu tipologiju više ne određuje lokalna specifičnost, kao ni zanimanje korisnika, već njihov socijalni status. To su višestanarske najamne zgrade u bloku sa dvorištem na stražnjoj strani, višestambene kuće u radnim kolonijama i višestanarski radnički blokovi.[395] Ovi modeli svoj procvat doživljavaju od 1890-ih do početka Prvog svjetskog rata u ulicama naselja Marijin Dvor, Maršala Tita i Ferhadija (višekatne višestanarske najamne zgrade) Koševo i Crni vrh (višestambene kuće u radnim kolonijama) Kovačići, Novo Sarajevo i ulicama Paromlinska i Kolodvorska (višestanarski radnički blokovi). Iako su i prije 1900. godine neke od njih imale više od jednog kata sa tavanskom etažom, svoj procvat doživljaju s pojavom stila secesije kada prerastaju u višekatne zbog čega će biti podrobnije predstavljene kroz naredna poglavlja.

[390] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 191
[391] ERNST, 1895 : 42, 43; RENNER, 1900 : 110, 113, 114
[392] ERNST, 1895 : 43
[393] ERNST, 1895 : 43, 44
[394] ABIH, ZMF – opća građa, 1904., br.1884., š.8.3; [xxx]1896.b : 276-278;[xxx]1897.i : 376, 377
[395] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 248

Industrijske zgrade

Posebno poglavlje u arhitekturi modela izgradnje čine industrijske zgrade, kao vrlo različite u odnosu na ostale arhitektonske stilove. Različite potrebe nisu omogućile jedinstvena i univerzalna rješenja, neovisno da li je riječ o državnim ili privatnim fabrikama. Modeli izgradnje proizlaze iz potreba smještaja pogona, mašina i ostale potrebne aparature. Razlikovali su se međusobno prema vrsti proizvodne djelatnosti i karaktera proizvodnje (duhan, drvo, cigla, pivo i ostala alkoholna pića, ćilimi, rude itd.), koja je određivala građevinski materijal korišten u gradnji (kamen, opeka, željezo, staklo, armirani beton).[396] Pri izgradnji i obnovi industrijski objekti su morali poštivati daleko veći broj propisa i pravila, nego ostali oblici gradnje. Njihov značaj je i u tome što su mijenjale urbanu sliku naselja, iako su se manje uklapale u postojeće mreže ulica, prilagođene gradskom konceptu (ciglana u naselju Koševo 1879. godine, pivara Heinricha Levia 1881. i zgrada za proizvodnju ćilima 1888. godine u naselju Bistrik, pivara Georga Aschenberga 1882. u ulici Alipašina 19, zgrada za umjetnički obrt s pet odjela u ulici Avdage Šahinagića 1892. godine, ciglana u naselju Crni vrh).[397] Industrijski objekti podignuti van gradskih naselja za potrebe eksploatacije ruda, uglavnom su se sastojali od manjeg kompleksa dvije do tri zgrade sa skladišnim halama bez ikakvih estetskih obilježja. Hale su građene u isključivo utilitarističkom obliku, prekrivene kosim krovovima, opremljene otvorima i visokim dimnjacima od opeke. Usložnjavanjem proizvodnog sektora industrijske zgrade dobivaju sve veći broj prizemnih dvorana, zbog nemogućnosti skladištenja teških strojeva na katovima.[398] Industrijski objekti su posebno zanimljivi sa aspekta upotrijebljenih građevinskih materijala, jer prvi kombiniraju tradicionalne i nove materijale u svrhu brze i tehnološki stabilne gradnje. Čelične konstrukcije su korištene u gradnji većih zgrada, dok su manje izgrađene sa drvenim grednicima.[399] Zgrade vodovoda i vatrogasne stanice su za razliku od klaonica i pilana pokazivale elemente estetskog prilagođavanja arhitekturi grada, jer su iz praktičnih razloga morale biti građene u gradovima. Osim toga vatrogasne stanice su morale omogućiti smještaj vatrogasaca, zbog čega njihova oprema, iako skromna podrazumijeva prostor spavaće sobe, kuhinju, garažu i minimalne alate za

[396] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 327
[397] xxx1999 : 9, 25, 49, 52; xxx2009.b : 22
[398] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 330
[399] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 336

potrebe najmanje 10 ljudi.[400] Iz priloženog se vidi da do 1900. godine u Sarajevu i BiH se pretežno grade javne zgrade i to od strane Kraljevske Zemaljske Vlade, te da je period od 1880. do 1900. najplodonosniji. Odlike stilova se kreću u okvirima historicizma, pretežno neorenesanse s elementima baroka i neomaurskog stila. Stambena arhitektura je zanimljiva zbog primjera arhitekture vila i višekatnih zgrada pretežno građenih u stilu neorenesanse s elementima romantizma, koji postaju više izražajni van centralne gradske jezgre. Kao i na primjerima ostalih gradova Monarhije javne zgrade se do kraja 1918. godine grade u stilovima historicizma gotovo bez izuzetka.

7.2.3. Zaključak

Dolazak austrougarske vlasti označio je prekretnicu u daljem unapređenju urbanizma i arhitekture Sarajeva. Pokrenute su zamašne reforme s težištem na izgradnji infrastrukture, i to drumskih saobraćajnica i željeznica, regulacionih planova i građevinskih redova, ali i više industrijskih, zdravstvenih, obrazovnih, upravnih i turističkih zgrada. Sarajevo kao najveći i najznačajniji grad države postaje centar svih zbivanja, svojevrsni uzor manjim gradovima u odabiru preferiranih stilova arhitekture javnih i stambenih zgrada. Kako domaći samouki, majstori nisu mogli pratiti nove tehnike graditeljstva, niti su posjedovali zadovoljavajuću naobrazbu sve novoizgrađene objekte projektuju arhitekte i inženjeri koji u Sarajevo dolaze po završetku školovanja na visokim tehničkim školama u Monarhiji. Stilovi u arhitekturi koji su favorizirani od strane nove vlasti su obuhvatili nekoliko umjetničkih fenomena romantičnog, strogog i kasnog historicizma, od kojih je neorenesansa najzastupljenija, jednako kao i neomaurski stil o čemu govori i tadašnja štampa.[401] Posebno značajni novi modeli izgradnje koji nastaju tijekom ovog perioda su hoteli, zgrade željezničkih stanica, industrijske i višestanarske zgrade.

---

[400] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 337

[401] xxx1894.a : 2-3 (*"Ovom prilikom istaknuti nam je, da bi se Sarajevo mnogo uljepšalo, a i originalno postalo, da se više u ovom slogu gradi. Ovu primjedbu slušali smo i od mnogih stranaca, koje je mnogo više zanimala šerijatska sudačka škola, nova beledija i druge u istočnom slogu gragjene kuće, nego li naše moderno sazidane kuće…")*. U kontekstu intenzivne gradnje u ovom stilu istaknuto je ime graditelja Ivana Niemeczeka. Međutim, sa stanovišta arhitekture u prostornom, funkcionalnom smislu, ovaj oblik arhitekture je samo na nivou dekorativnog zamijenio klasični, kako je kriterij za odabir stilova orijentalizama regionalni, a ne isključivo nacionalni produkt, zbog čega u Sarajevu biva široko primjenjivan od strane svih konfesija; SCHUR, 1899 : 5-6

7.3. Doba novog procvata 1900 – 1918.

7.3.1. Urbanizam

Do kraja 1918. godine nastavljena je parcijalna izrada regulacionih planova, kao i uređenje ulica centralne gradske zone Sarajeva. Važno je napomenuti da do kraja 1918. godine ni za jedno naselje u BiH nije urađen generalni regulatorni plan, već se regulacija vršila parcijalno prema potrebama za gradnju zgrada u njima.[402] Godine 1901. izrađen je regulacioni plan za naselje Pofalići,[403] Filipovića platz (za potrebe izgradnje nove kasarne 1901/02.),[404] regulacioni plan Kallayeve promenade 1903.,[405] regulacioni plan Bistrik 1906.,[406] i regulacioni plan Kovačići 1911. godine.[407] Godine 1901. započelo je prvo asfaltiranje ulica i to Strossmayerove ulice do Saborne pravoslavne crkve (ulica Zelenih beretki) sistemom hrapavog asfalta.[408] Do kraja austrougarskog perioda samo uži centar je imao asfaltirane gradske ulice (dio ulica Ferhadija, Ćumurija, Kulovića, Sime Milutinovića), dok su druge ostale uglavnom nesređene do kraja perioda.[409] Ubrzan rast urbanih naselja doveo je do toga da stanovnici postanu svjesni potrganog kontakta sa prirodom, okolišem i nedostatkom ozelenjenih površina, što se pokazalo kao jedna od posljedica života u stambenim zgradama bez većih unutarnjih dvorišta, slabog prirodnog osvjetljenja, prozračnosti prostorija i pomanjkanja kvalitetnijih higijenskih uvjeta. Važnost otvaranja prostora, većih ulica, za posljedicu je imala nastanak ulica sa drvoredima, uređivanjem parkova, šetališta i drugih oblika otvorenog javnog prostora. Već spomenuta Kallayeva promenada, danas Vilsonovo šetalište u Novom Sarajevu, aleja na Ilidži u neposrednoj blizini hotela, uređenje Velikog i Malog parka u ulici Maršala Tita najzanimljiviji su urbanistički poduhvati austrougarskog doba po pitanju otvaranja javnih prostora. Dizajn ozelenjenih javnih površina rađen je u svrhu rekreacije i druženja. U tome su važnu ulogu odigrali higijenski standardi, te napori za poboljšanje zdravlja gradske populacije.[410] Urbani parkovi u odnosu na

[402] AGANOVIĆ, 2009 : 69
[403] ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1901.), 74.176 (5.8.) : 180
[404] ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.192213., š.23-20/4.
[405] xxx1903.d : 210
[406] xxx1906.b : 2
[407] AZPRKS, Regulacioni plan za stambenu zonu Kovačići br.XI-30-222 (odobren 1909. godine, 1:1562,5)
[408] xxx1901.b : 7
[409] SPASOJEVIĆ, 1999 : 14
[410] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 301

aleje u kojima prevladavaju stabla kestena i koje su imale dvostruki drvored, sastavljeni su od krivudavih staza za šetnju, skupine drveća i grmova,[411] što pokazuju navedeni primjeri. Godine 1906. izvedena je zamjena oblutaka u dijelu ulice Mula Mustafe Bašeskije do Katedrale, a kojima su veće gradske ulice bile kaldrmisane.[412] Već se 1900. godina osjeća potreba izrade novog građevinskog reda zbog čega 1909. po nalogu općine stručna komisija izrađuje prijedlog trećeg građevinskog reda za grad Sarajevo, ali koji Kraljevska Zemaljska Vlada ne odobrava.[413] Rasprave o donošenju građevinskog reda Sarajeva ali i izradi drugog generalnog regulatornog plana postale su naročito intenzivne 1912., nakon što je i Bosanski sabor 1910. pokrenuo inicijativu da se pristupi izradi novog građevinskog reda.[414] U tom kontekstu izdvaja se doprinos arhitekata, Josipa Pospišila u teorijskom i Josipa Vancaša u političkom i arhitektonsko-urbanističkom smislu.[415] Pospišilovo interesiranje za graditeljsko naslijeđe, učešće na mnogim urbanističkim projektima, doprinijelo je nastanku mnogobrojnih tekstova, predavanja i drugih vidova pisane riječi s kojima kontinuirano istupa u javnost.[416] Posjeta Corneliusa Gurlitta Sarajevu 1908. godine i predavanje koje održava na temu rekonstrukcije starih gradova i njihove zaštite, pokrenulo je pitanje i problem zaštite i revitalizacije stare čaršije, koje postaje ključno u svim daljim raspravama oko građevinskog reda.[417] Godine 1911. na šestoj sjednici Bosanskog sabora 15.listopada Josip Vancaš podnosi Rezoluciju o zaštiti spomenika kulture, na temelju kojeg je 1914. godine izrađen nacrt *„Zakona o zaštiti spomenika kulture“*, a koji nikada nije formalno donesen.[418] Godine 1915. Pospišil izrađuje prijedlog zakona o stavljanju čitavog

[411] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 304
[412] SPASOJEVIĆ, 1999 : 16
[413] xxx1880.e : 17; SPASOJEVIĆ, 1999 : 16
[414] MLADENOVIĆ, 1982 : 23, 24
[415] HRASNICA, 2003 : 33; Na raspravama su se ispoljila različita mišljenja. Jedni su smatrali da se problemu treba pristupiti sa umjetničkog aspekta, dok su drugi smatrali da je to isključivo geometrijsko pitanje. Treći su smatrali da se problemu mora pristupiti uz kompromise sa zatečenim tradicionalnim graditeljstvom na putu iznalaženja elemenata koji garantiraju budući napredak. Oni su po uzoru na Fabijanija u Sloveniji davali prednost funkcionalnosti i potrebama suvremenog doba. Pobornici trećeg stava su bili vodeće arhitekte tog perioda Josip Pospišil, Josip Vancaš i Rudolf Tönnies. (HRASNICA, 2003 : 34, 35)
[416] xxx1900.i : 127; HRASNICA, 2003 : 25; Pospišil se zalagao za neophodnost naučnog i stručnog pristupa, učešćem najeminentnijih stručnjaka iz oblasti koje su relevantne za donošenje jednog moderno koncipiranog urbanističkog programa. Nadalje isticao je značaj i karakter nagle industrijalizacije, porasta broja stanovništva i svih faktora koji se trebaju uzeti u razmatranje pri izradi plana, a čiji fokus ne smije biti samo na estetskom smislu. (HRASNICA, 2003 : 35, 35, 40)
[417] HRASNICA, 2003 : 56
[418] xxx1911.h : 1792; Biblioteka Zemaljskog muzeja, opća građa – Nacrt zakona o zaštiti spomenika kulture 31.1.1914., br.100/1

kompleksa čaršije pod zaštitu države. Zbog uvjeta ratnog stanja ovaj kao i ostali prijedlozi nikada nisu bili verificirani.[419] Kraljevska Zemaljska Vlada će 1916. godine inicirati izradu regulacionog plana za Baščaršiju pod vodstvom dr. Hansa Bergera i njegovog pomoćnika arhitekte Ladislava Laude, ali koji unatoč nebrojenim skicama i studijama tradicionalne arhitekture osmanskog perioda nikada neće biti završen.[420]

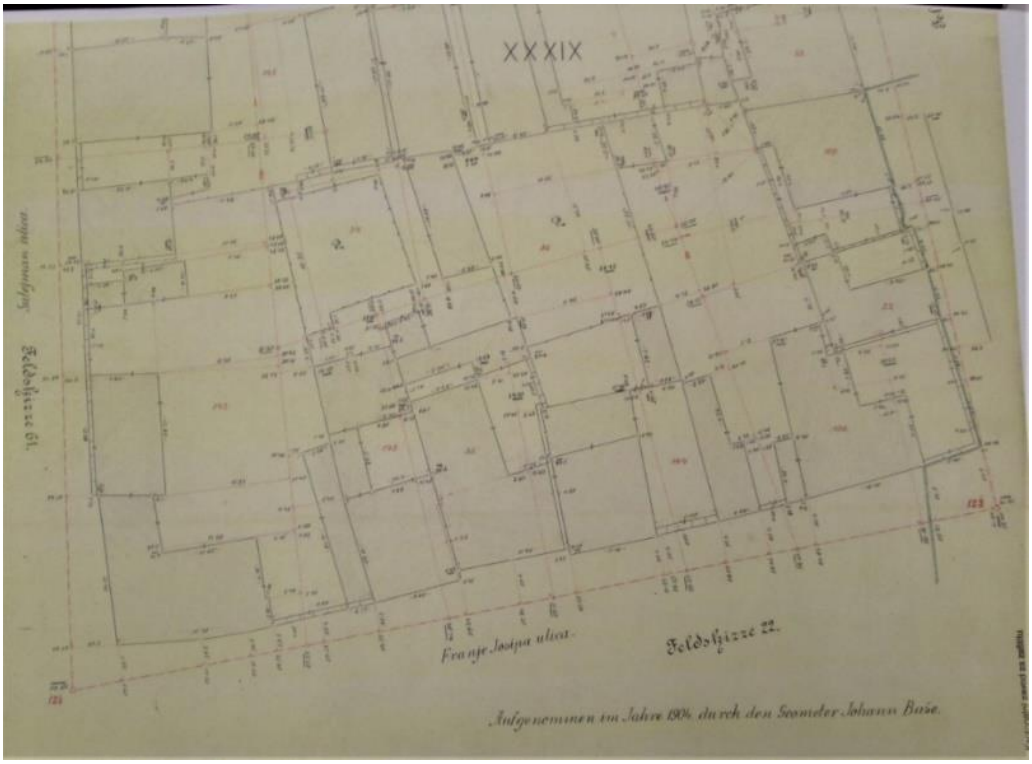
7.3.1.1. Karte i regulacioni planovi

Od 1900. do 1918. godine izrađen i štampan je veliki broj topografskih karata i regulacionih planova kako za BiH tako i za Sarajevo. S obzirom da su zadnje geodetske karte za Sarajevo rađene 1884. godine za potrebe izrade prvog generalnog regulatornog plana, u ovom periodu se izdvajaju katastarski planovi geometara Johanna Kremsera i Johanna Baše i inženjera Ladislava Walichnowskog iz 1901., 1902., 1904. 1905. i 1906. godine, u različitim mjerilima 1:300, 1:390, 1:500, 1:390,625.[421] Autori su se pridržavali podjela grada po ulicama koje su sada klasificirane u pet cjelina.[422] Planovi su imali trideset i dva dijela, popis dijelova grada i ulica unutar njih (oko 130) s upisanim katastarskim česticama za izgrađeno i neizgrađeno građevinsko zemljište obuhvaćajući površinu Baščaršije djelomično zahvaćajući dijelove ulica mahala Kovači i Bistrik (slika br. 15 i br. 16).

Slika br.15. Katastarski plan za Sarajevo 1901., 1:390

[419] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1720., š.8.3.; HRASNICA, 2003 : 53
[420] xxx1900.k : 908-909; AGANOVIĆ, 2009 : 69
[421] KZZKHPNS, planovi Sarajeva, fascikla XII, inv.br.730-730/22
[422] KZZKHPNS, planovi Sarajeva, fascikla XII-2, inv.br.730-731

Slika br.16. Katastarski plan za Sarajevo 1904., 1:500

Ipak geodetske karte Aloisa Studničke, nebrojene Wolnyeve karte i publicirani vodič *„Österreich – Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, BukArest“* Karla Baedekera iz 1913. godine, [423] obilježavaju prvu polovinu XX stoljeća. Prva geodetska karta Sarajeva koji izrađuje Studnička, zapravo je izdvojena karta starog dijela grada iz 1900. godine (slika br. 17), posvećena caru Franji Josipu I, nadopunjena kategorizacijom građevina i ulica, sa označenim novoizgrađenim zgradama, grobljima, zelenim površinama i napomenama za eventualnu gradnju pojedinih dijelova mahala.[424] Karta je nastala za potrebe izrade regulacionih planova Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu, a prema nalogu ministra Kallaya.[425] Sva pojašnjena su predstavljena u legendama na samoj karti u gornjem desnom i lijevom uglu, te donjem lijevom. Nakon nje uslijedila je još jedna karta Sarajeva sa izdvojenim dijelom Čaršije, točnije pojasom od Begove džamije do ulice Maršala Tita, također, za potrebe uređenja ulice Ferhadija, koja je kako je već rečeno rađena sukcesivno.[426] Drugi primjer karte rađen je 1904. godine (slika br. 18), i od

[423] BEADEKER, 1913 : 409
[424] BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)
[425] VACKOVÁ HUBATOVÁ, 2009 : 453, 454
[426] http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Studnicka_Alois_1842_1927.xml, 2.3.2016.

prvog se razlikuje samo detaljnijim prikazom dijelova prostora današnje Općine Novo Sarajevo, sa izgrađenim javnim objektima, željezničkim kolodvorom i pridruženim teretnim pogonima te dijelom u kojem tek počinju da se grade radnički blokovi i buduća naselja (ulice Paromlinska i Kolodvorska). Veliki broj karata naklade Studnička bit će štampan i u narednim godinama uglavnom u višebojnoj štampi s detaljnim popisom ulica (1914., 1918., 1926., 1929., 1936. i 1941. godine).[427] Na predstavljenim kartama Studničke nisam pronašla podatak o mjerilu.

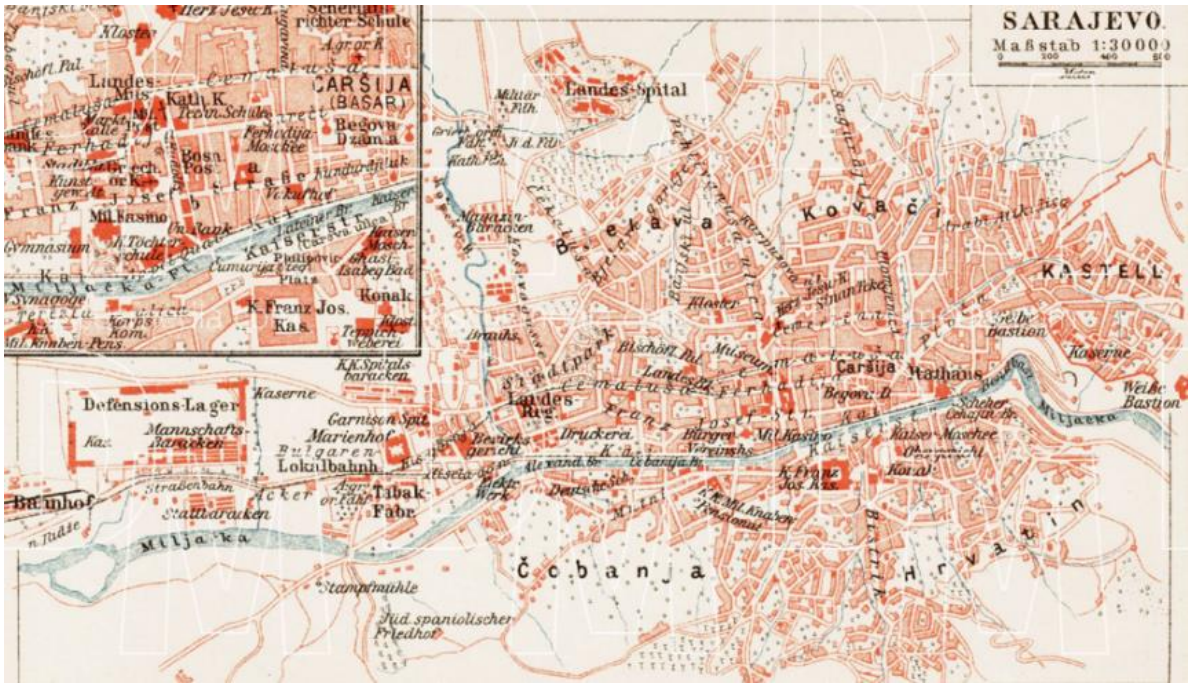
Slika br.17. Geodetska karta Aloisa Studničke za Sarajevo 1900.

Slika br.18. Geodetska karta Aloisa Studničke za Sarajevo, 1904.

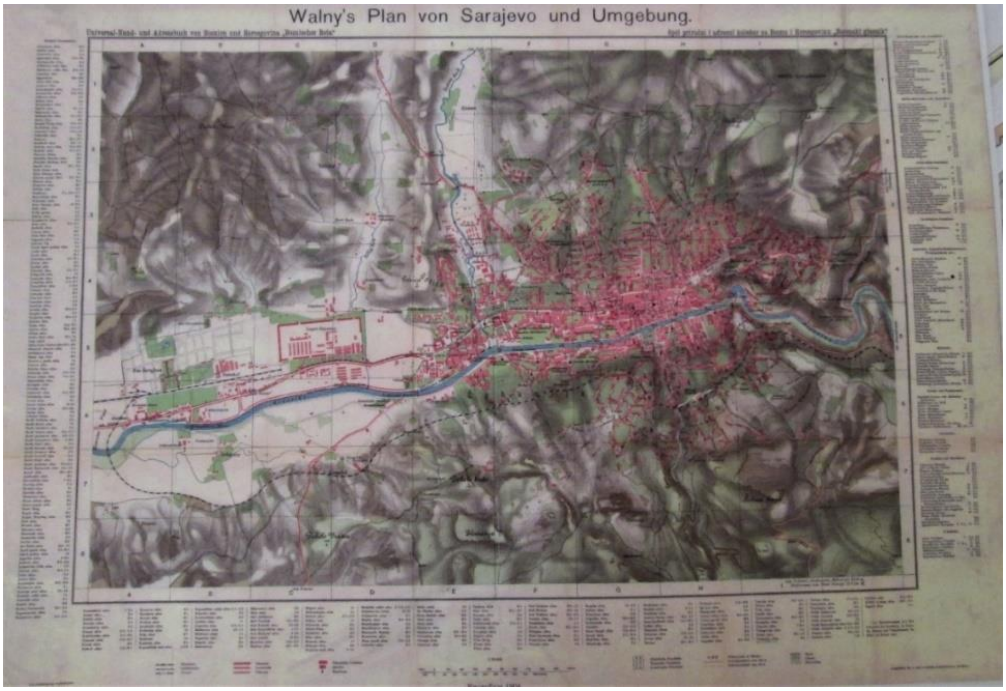
[427] BEJTIĆ, 1964 : 224

U ovom periodu je izrađeno i štampano mnogo planova Sarajeva koji su bilježili trenutno stanje izgrađenosti i pravac širenja grada, ne samo u Sarajevu već i u drugim gradovima Monarhije. Mnogi od njih su bili dio vladajuće ideologije koja za cilj ima popularizaciju pokrajine pod vlašću Monarhije zbog čega isti nikada nisu rađeni za potrebe prostorno-urbanističkih projekata grada, čime spadaju u kategoriju turističkih karata grada i njegove okolice. Jedan od takvih je i plan iz 1903. godine izrađen u Leipzigu[428] (slika br. 19), a na kojem je predstavljena centralna gradska jezgra s granicom na Marijinom Dvoru, upisanim nazivima naselja, imenima važnih građevina, parkova, šetnica i gradskih groblja, linija tramvajskog saobraćaja i tok rijeke Miljacke.

Slika br.19. Plan Sarajeva 1903., Leipzig, 1: 30000

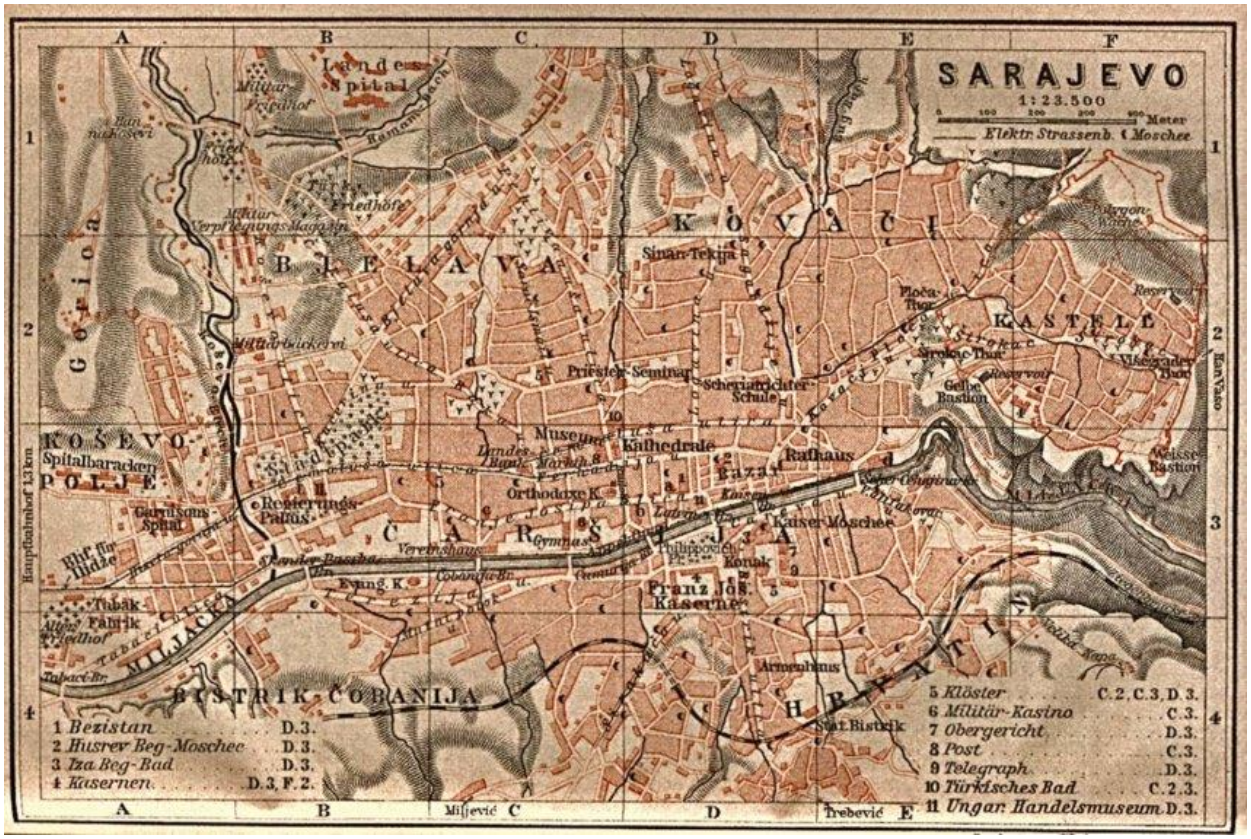
[428] https://www.discusmedia.com/cartographers/bibliographisches_institut/, 15.2.2020.

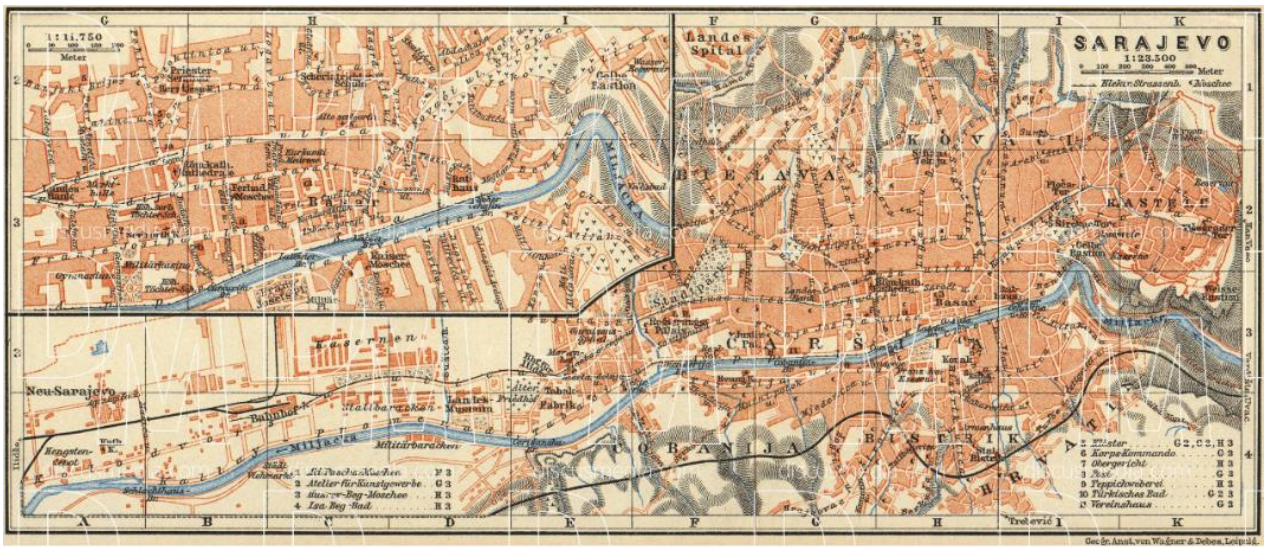
Slika br.20. Wolnyeva geodetska karta Sarajeva i okoline, 1904., 1:10000

Sve Wolnyeve karte su rađene u Beču u Vojno-geografskom institutu, pa tako i ova koja pokazuje Sarajevo i okolinu iz 1904. godine (slika br. 20), sa posebnim osvrtom na novogradnju u Novom Sarajevu. Rađena u razmjeri 1: 10000 dio je priručnog kalendara za BiH kojeg u višebojnoj štampi štampa Bosanski glasnik.[429] Na karti su detaljno kroz legende (lijeva i donja strana karte) pobrojani nazivi ulica, te važne građevine tog perioda, obuhvaćajući i sakralne objekte iz osmanskog doba. Popis je sačinjen kroz manje naslove kako bi se stavila jasna distinkcija između javnih zgrada (vojne, obrazovne, upravne, kulturne) i sakralnih. Velik je i broj planova koji nastaju za potrebe uređenja tramvajskog saobraćaja, pretežno u razmjeri 1:10000, a koje štampa više izdavačkih kuća. Baedekerov vodič je pružio značajan, ali što je važnije svima dostupan vodič na čijih nekoliko stranica se nalazi više planova Sarajeva iz različitog perioda (1905 - 1913.). U radu su predstavljena dva, iz 1905. (slika br. 21) i 1910. (slika br. 22) godine. Najzanimljiviji je plan iz 1910. godine u razmjeri 1:23500 i 1:11750 sa ucrtanom tramvajskom prugom u pojasu od Katedrale do Vijećnice.[430] Pored Baedekerovog vodiča planovi su u većem broju tiskani u štampariji *Vogler i drugovi* 1909. godine u mjerilu 1:75000.[431]

[429] KZZKHPNS, izvodi iz karata Sarajeva, inv.br.1107/1109; BEJTIĆ, 1964 : 224
[430] BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)
[431] BEJTIĆ, 1964 : 224

Slika br.21. Plan Sarajeva iz vodiča Karla Baedekera, 1905.

Slika br.22. Plan Sarajeva iz vodiča Karla Baedekera, 1910.

7.3.2. Arhitektura

Period od 1900. do 1918. godine bit će obilježen gradnjom reprezentativnih višekatnih stambenih zgrada i vila, nakon što su gotovo sve važnije javne zgrade izgrađene u proteklim godinama. Većina arhitekata i inženjera koji dolaze tijekom prve dekade Austro-Ugarske ostaju aktivni do 1918. godine bez značajnijeg priliva novih imena.[432] Stilovi koji se u arhitekturi i umjetnosti javljaju su : secesija, „povratak klasicizmu" putem transformacije klasične forme i „bosanski stil" koji pokazuje potrebu i želju arhitekata da poštujući tradicionalno graditeljsko naslijeđe iznađu adekvatan jezik koji bi pobudio osjećaj nacionalne pripadnosti kod domaćeg stanovništva. Za razliku od većine gradova Monarhije do kraja 1918. u arhitekturi BiH se ne osjećaju značajniji prodori i utjecaji avangardnih pokreta s početka XX stoljeća (ekspresionizam, češki kubizam). Secesija se u BiH prvo javlja u slikarstvu (plakati, ilustracije, reklamni oglasi) i primijenjenoj umjetnosti, pa tek onda u arhitekturi.[433] U posebnu kategoriju spadaju imena etabliranih umjetnika koji radove (ilustracije i crteže) publiciraju u domaćim časopisima, od 1898. do 1900. godine (Alfons Mucha,[434] F.Schultz Wettel,[435] Maximillian Liebenweien,[436] Ivan Tišov,[437] Al.Rothang[438]). Značajne su i objavljene skice, crteži i studije kuća „muhamedovaca" arhitekata Ewalda i Lea Arndta, slikara i dizajnera Maxa Liebenweiena i slikarice Ivane Kobilce u časopisu Der Architekt 1901. godine, jer je riječ o rijetkoj pojavi bosanskohercegovačkih tema u spomenutom časopisu.[439] Novom stilu u umjetnosti posvećena je kvalitetna medijska pažnja, još od 1898. godine kada se objavljuju stručni tekstovi i kritike o osnovnim karakteristikama i

[432] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1720., š.8.3.
[433] KRZOVIĆ, 2004 : 202; Dva su ključna događaja prethodila nastanku secesije, a vežu se za ime Otta Wagnera, promotora i vođu modernog pokreta. Preuzimanje specijalne škole od Carla von Hasenauera, 1894. godine i štampa prvog izdanja kapitalnog djela, pod nazivom „*Moderne Architektur*", 1895. godine koje izaziva veliku senzaciju. (MALLGRAVE, 1988 : 27, 29); Ključnu ulogu od 1897. godine odigrali su i časopisi poput *Ver Sacrum, Jugend, Pan, Der Bautechniker* i *Der Architekt,* koji su arhitektima i urbanistima pružali mogućnost da svakodnevno stječu i razmjenjuju nova iskustva širom Monarhije. (BROOKER P., BRU S.,THACKER, A., WEIKOP C., 2013 : 336, 530, 558, 724, 1006; STERNER, 1978 : 38; HUCH, 1898 : 7-12); Paralelno sa njenom pojavom u Beču, na stranicama časopisa i magazina koji dospijevaju na domaće tržište ili stranicama domaćih novina čije usluge marketinga koriste umjetnička udruženja i strana poduzeća, uočavaju se primjeri stiliziranih slova, vinjeta i drugih ornamenata riješenih u stilu secesije. (HRASNICA, 2003 : 53)
[434] xxx1900.l : 19-21; xxx1900.lj : 8; xxx1898.l : 1; xxx1900.j : 60
[435] xxx1900.m : 49; xxx1900.n : 52; xxx1900.nj : 56, 57, 60, 61
[436] xxx1899.g : 2
[437] xxx1899.h : 56-57
[438] xxx1898.e : 59; xxx1900.o : 145
[439] xxx1901.c : 21, 23

postulatima stila, izvještavajući čitaoce o aktualnim dešavanjima u prijestolnici, putem izložbi i reakcija javnosti.[440] Doprinos Aloisa Studničke koji u Sarajevo dolazi 1893., gdje ostaje profesionalno raditi do 1908. godine[441] važan je zbog većeg broja objavljenih tekstova o umjetnosti i stilovima od kojih su najzanimljiviji : *„Osnove lijepog oblika“*, *„Praktična estetika“* 1899.[442] *„Secesija“* 1900.[443] i *„Über die Wunder der Sezession“* 1904. godine.[444] Dodatnu težinu potkrepljuje njegova uska suradnja sa Građevinskim odjeljenjem Kraljevske Zemaljske Vlade, učešće na izradi karata i planova za BiH[445] i pozicija direktora Zemaljske zanatske škole u Sarajevu.[446] Za novi stil ističe da je „brzorastući“, te da je vrijeme da „moderno“ doba dobije svoju dekorativnu umjetnost, čime bi prestalo neukusno oponašanje stare umjetnosti i miješanje ukrasnih elemenata prošlosti bez ikakvih kriterija. Pod utjecajem Beča i izložbe posvećene japanskoj umjetnosti iste godine 1900. u prostorijama Društvenog doma u Sarajevu, Studnička održava prigodno predavanje o japanskoj dekoraciji.[447] Već se 1899. godine javljaju prve kritike stila secesije i to od strane Dragutina J. Ilijića koji objavljuje tekst u nastavcima pod nazivom *„Secesija“*, oštro osuđujući pobornike novog stila smatrajući ga neprikladnim, a njegove sljedbenike lišene istinske kreativnosti.[448] Zagovornici novoga stila su bili daleko glasniji i brojniji. U časopisu Nada, objavljen je 1900. godine tekst pod rubrikom umjetničkog udruženja *„Smotra“*, u kojem se prezentiraju osnovna načela umjetnosti i novoga stila.[449] Godine 1903. publicirana su i dva teksta pod nazivom *„Umjetnost“* Jakše Čedomila i *„Umjetnička izložba Secesija“* iz rubrike Naša pisma, M. Nehajeva.[450] Početkom secesijske arhitekture u BiH treba smatrati 1900. godinu, jer se tada javljaju prvi projekti sa obilježjima novog pokreta,[451] iako se ista svodila se na čistu upotrebu stilsko-formalnih oblika,[452] dok je dispozicija zgrade ostala historicistička. Funkcija secesije je doživljena u smislu dekorativnog, mode, a ne arhitektonskog

[440] xxx1898.lj : 8-10
[441] VACKOVÁ HUBATOVÁ, 2009 : 453, 454
[442] xxx1899.j : 94
[443] xxx1900.a : 3
[444] xxx1904 : 1-2
[445] VACKOVÁ HUBATOVÁ, 2009 : 455
[446] VACKOVÁ HUBATOVÁ, 2009 : 460-461; xxx1900.u : 94
[447] xxx1900.a : 3
[448] xxx1900.c : 67-70; xxx1900.d : 83-85; xxx1900.e : 100-102
[449] xxx1900.f : 156-157
[450] xxx1900.g : 27-28; xxx1900.h : 10-11
[451] KURTO, 1998: 49
[452] KRZOVIĆ, 2004 : 24

projektantskog, što je sasvim očekivano.[453] Većina arhitekata su već iza sebe imali pozamašna djela u stilovima historicizma, zbog čega je prijem novog stila bio postupan, najčešće putem lagane zamjene dekorativnih formi.[454] Zgrada skladišta (ulica Mula Mustafe Bašeskije 39), stambeno-trgovačka zgrada nasljednika Avram Zadik Danona (ulica Mula Mustafe Bašeskije 37) i stambena zgrada Ottona i Marije Lackner (ulica Josipa Štadlera 17) arhitekte Josipa Vancaša iz 1900. godine najbolji su primjeri prve etape secesije, koja je još uvijek puna elemenata kasnog historicizma, uglavnom baroka.[455] Tek naredne godine njeno shvaćanje evoluiralo je od dekorativne do strukturalne interpretacije pretežno na objektima vila i manjih stambenih zgrada, premda većina stambeno-poslovnih zgrada narednih godina ostaje i dalje u fazi formalne, ali ne i strukturalne transformacije.[456] Najbolji primjeri doslovne primjene secesije su: stambena zgrada Ješue D. Saloma (ulica Obala Kulina bana 21) iz 1901. arhitekte Josipa Vancaša,[457] vila Ludwiga Jungwirtha (ulica Tepebašina 16) iz 1902.[458], zgrada Pošte i telegrafa (ulica Obala Kulina bana 8)

[453] KURTO, 1998 : 58; U ovom početnom naletu secesije širom Monarhije izgrađen je veliki broj stambenih i najamnih zgrada koje još uvijek ne reflektiraju sve karakteristike i vrijednosti secesijske arhitekture, ali koje su u gradskom ambijentu pronašle pogodno tlo za širenje. U biti su to još uvijek historicistički koncipirani prostori, gdje se dekorativno oblikovanje pročelja rješava neovisno o organizaciji unutarnjeg prostora, a asimetričnost i razgibane osnove tako karakteristične za secesiju još uvijek ne dolaze do izražaja. Tlocrti zgrada nasljeđuju stereotipan, simetričan raspored prepun nedostataka i problema organizacije prostora (dugi hodnici nedostatnih osvjetljenja, orijentacija nusprostorija prema dvorištu, a većih soba povezanih vratima prema ulici). Puni sklad sadržaja i forme će biti postignut u godinama koje slijede. Ovo su ujedno bili razlozi zašto su pojedini kritičari stil secesije, još od početka tumačili kao puki modni izričaj, ne pridajući mu značaj i ulogu stila u arhitekturi i umjetnosti općenito, a kojem su upravo galerije i muzeji formirali oblik i ukus. U tom smislu djelo nizozemskog arhitekta i teoretičara arhitekture Hendrika P.Berlagea pod nazivom *„Tanker om stil 1886 – 1909.“* značajno će utjecati na rad budućih arhitekata Monarhije, a koji je kao i Wagner smatrao da su historicizmi samo prolazne epizode. (GÖSSEL P., LEUTHÄUSER, G., 2007 : 89; MORAVÁNSZKY, 1997 : 105; FABIJANIĆ, 2010 : 18; STERNER, 1978 : 95; BERLAGE, 1996 : 146, 147, 149); Dalju evoluciju stila secesije i moderne odredit će Wagnerovi učenici Olbrich i Hoffmann u Beču, Kovačić u Hrvatskoj, Plečnik u Sloveniji, a Kotěra u Češkoj i djelomično Bosni, s obzirom da su u praksi većina Wagnerovih djela bila ništa drugo do „simboličan funkcionalizam“, kako to Peter Haiko zapaža. (GOTOVAC, 1987 : 39, 42; BAGARIĆ, 2002 : 161,163,169; BAGARIĆ, 2008 : 12; GALJER, 1997 : 168, 169; [xxx]2014.a : 1-2; MALLGRAVE, 1988 : 37)

[454] KURTO, 1998 : 75

[455] KURTO, 1998 : 65-57; KRZOVIĆ, 2004 : 41; [xxx]1901.a : 35

[456] Najamna trgovačko-stambena zgrada ljekarnika Hinka Schlesingera (ulica Ferhadija 27) iz 1902. arhitekte Josipa Vancaša (KURTO, 1998 : 67), najamno-trgovačka, stambena zgrada dr. Milana Jojkića (ulica Muvekita 8) iz 1906. nepoznatog arhitekte (KRZOVIĆ, 2004 : 65), stambena zgrada Artura Proppera (ulica Danijela Ozme 11) iz 1903. arhitekte Artura Proppera (KRZOVIĆ, 2004 : 71), stambena zgrada Michaela Pitzela (ulica Petrakijina 18) iz 1903. arhitekte Kala von Hudeca (KRZOVIĆ, 2004 : 74)

[457] VANCAŠ, 1904 : 101-102

[458] KURTO, 1998 : 73 (Kurto predpostavlja da bi autor projekta mogao biti arhitekta Vjekoslav Bastl)

iz 1912. arhitekte Josipa Vancaša,[459] stambeno-trgovačka zgrada Filipa Grubišića (ulica Mula Mustafe Bašeskije 72) 1910.,[460] vila Cecilije Baše (ulica Šahinagića 15 i 17) iz 1911.[461] i stambeno-poslovna zgrada Napretkovog zakladnog doma (ulica Maršala Tita 56) iz 1913.[462] Dioniza Sunka. Put promjene secesijske arhitekture od cvjetnog karaktera do geometrijskih formi, krajem 1910. godine je doživljen kao pokušaj davanja volumena i plastičnosti ornamentima, čime se pravi odmak od linearnosti i površnog dojma dekorativnog šarma cvjetnog tipa. Ovakav vid apstrahiranja arhitektonske forme nastao je pod utjecajem češkog kubizma, a podstaknut bečkom secesijom geometrijskog tipa, koja je krenula putem apstrakcije.[463] Iako domaći primjeri stoje između ova dva navedena načina stvaranja, zanimljivo je izdvojiti nekoliko njih čija rješenja pročelja fasade evociraju projekte Josefa Gočára i Josefa Chochola. Insistiranje na upotrebi forme trokuta koja dominira pročeljem najbolje je predstavljena na stambeno-poslovnoj zgradi Mayera Altarca (ulica Ferhadija 22) iz 1911. Rudolfa Tönniesa,[464] i u nešto diskretnijem obliku stambeno-poslovnoj i trgovačkoj zgradi Arona i Isaka Musafije (ulica Maršala Tita 32) iz 1913. Josipa Pospišila[465] kombinirana s elementima njemačkog bidermajera.

Promjena arhitektonske forme u pravcu revidiranja naslijeđa klasicizma, oživljavanja djela Hansena i ostalih predstavnika bečke škole klasicizma i neorenesanse, osjetan je i u Sarajevu, i to na primjerima javnih zgrada. Ova strujanja najlakše su prihvatili arhitekti bliski žarištima eksperimentiranja (Prag, Budimpešta), kao i raniji sljedbenici historicizma. Najzrelije primjere pokazuju dvije zgrade banke, Hrvatske centralne banke (ulica Zelenih beretki 55) iz 1912/13. i Austro-Ugarske banke (ulica Obala Kulina bana 19) iz 1911/12. godine, nepoznatih arhitekata, a izvođenih od strane Bosanskohercegovačkog građevinskog društva.[466] Zatim zgrada Zemaljskog muzeja (ulica Zmaja od Bosne 3) sa kompleksno razuđenom dispozicijom paviljonskog tipa iz

[459] VANCAŠ, 1917 : 113/5-115
[460] KRZOVIĆ, 2004 : 84
[461] KURTO, 2004 : 100
[462] KURTO, 1998 : 105; BAGARIĆ, 2002 : 161, 162; [xxx]1912.lj : 306
[463] Stambena zgrada Mathilde (ulica Koševo) iz 1903. arhitekte Josipa Vancaša (KRZOVIĆ, 2004 : 167) i stambeno-poslovna i trgovačka zgrada Gavre Gašića (ulica Branilaca Sarajeva 13) iz 1911. (KRZOVIĆ, 1987 : 219); BORNGÄSSER, 2013 : 276; BUSSAGI, 2006 : 170
[464] ABIH, ZMf – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.
[465] HRASNICA, 2003 : 156, 157
[466] Projekt za Hrvatsku centralnu banku je prema mišljenu Nedžada Kurte mogao uraditi neki od hrvatskih arhitekata koji su ostvarili suradnju u BiH na nekim projektima, kao što je Vjekoslav Bastl ili Dioniz Sunko, a o zgradi Austro-Ugarske banke i njenim autorima će biti više riječi u nastavku rada kroz poglavlja Tönniesovog doprinosa spomenutom društvu u Sarajevu. (KURTO, 1998 : 73, 126; KRZOVIĆ, 2004 : 102, 103)

1913.[467] i Pravosudna palača (ulica Obala Kulina bana 7) iz 1914. godine, arhitekte Karla Pařika.[468] *„Favoriziranje bidermajera i češkog racionalizma proisteklog iz Wagnerove škole simplificiranog volumena Jana Kotěre“* bilježi nekoliko primjera, što je i logično s obzirom da Koteřa kraći period boravi u Sarajevu.[469] Takvi primjeri su zgrada banke Slavia (ulica Obala Kulina Bana 16) iz 1913.,[470] za koju Milošević kaže da je *„prvi znak pojave modernog prostora“*,[471] kino Apollo (ulica Mis Irbina 2) iz 1912. inženjera Ludwiga Hubera,[472] stambeno-najamna zgrada (ulica Maršala Tita 16) u Tuzli,[473] vjerojatno, izgrađena oko 1913. godine i stambeno-poslovna zgrada Raher-Babić (ulica Mula Mustafe Bašeskije 16 i Fra Grge Martića 1) iz 1913. Carla Kneschaureka.[474]

U periodu od 1900. do kraja 1918. pojavilo se i nekoliko sporadičnih primjera neoklasicizama u spoju sa neorenesansnim i baroknim motivima. Takve karakteristike pokazuje : vila Mandić (ulica Petrakijina 7) iz 1903. arhitekte Karla Pařika,[475] stambeno-poslovna zgrada Daneš-Lah (ulica Valetra Perića 2) iz 1906.,[476] stambeno-poslovna zgrada sinova M. Besarovića (ulica Ferhadija i Muvekita)[477] i dr. Vrijeme do pojave rane moderne, oslobođene nacionalnih i regionalnih obilježja u svim zemljama, pa tako i u BiH bilo je ispunjeno stilom koji u sebi baštini izraz u kojem njeni stanovnici pronalaze svoj identitet i svoju duhovnost. U domaćoj literaturi ovaj stil[478] je nazvan bosanskim.[479] Naziv bosanski prvi put se sreće u Vancaševoj rezoluciji

[467] KRZOVIĆ, 2004 : 141; Za projekt zgrade muzeja Pařik dobiva pohvale profesora bečke akademije Georga Niemanna. ([xxx]1909.e : 76)
[468] KRZOVIĆ, 2004 : 143
[469] MÁDL KAREL, 1922 : 11
[470] MÁDL KAREL, 1922 : 37; MORAVÁNSZKY, 1997 : 200, 206
[471] MILOŠEVIĆ, 1997 : 19
[472] KRZOVIĆ, 1987 : 120
[473] KRZOVIĆ, 2004 : 173
[474] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.3115., š.8.3. (U periodu veljača/ožujak 2016. godine zgrada je porušena.)
[475] KRZOVIĆ, 2004 : 126
[476] KRZOVIĆ, 2004 : 137
[477] KRZOVIĆ, 1987 : 221 (godina izgradnje je nepoznata, ali se na osnovu gruntovnih podataka može predpostaviti da je zgrada izgrađena oko 1913. godine od strane Aleksandra M. Besarovića)
[478] Korijen riječi stil potiče od grčke riječi stylos koja označava olovku od škljevca. Kao instrument pisanja ona ostavlja trag, koji je uvijek odraz individualnosti, govoreći istovremeno i o onome koji ispisuje : „Stil je čovjek sam“ ističe Buffon u svom djelu *„Discours sur le style“* publiciranom 1753. godine. Ova definicija implicira slobodu, originalnost i inventivnost. (MORAVÁNSZKY, 1997 : 105)
[479] KURTO, 1998 : 149; KRZOVIĆ, 2004 : 188; KRZOVIĆ, 1987 : 225; SPASOJEVIĆ, 1999 : 23; HRASNICA, 2003 : 141

1911. godine.[480] Potraga za nacionalnim stilom je započela još 1880-ih godina, iako dosta površno, nevješto i suštinski pogrešno interpretirana u vidu neomaurskog stila, za koji se smatralo da odgovara duhu zatečenog podneblja. Neke naznake tog identiteta nalazimo i kod tradirane secesije, koja kao takva nije strana ni u ostalim dijelovima Monarhije. Mađarska je svakako najbolji primjer „doba reforme“ (postavljanjem skulptura u narodnoj nošnji na fasadama pokušava se na identičan način kao i Rudolf Tönnies na primjeru zgrade Saloma u ulici Maršala Tita 54, 1911.[481] stvoriti nacionalni stil). „Bosanski stil“ nastao početkom XX stoljeća predstavlja kreativno izraženu asocijaciju na graditeljsko naslijeđe Bosne, zbog čega mu se ne može toliko čvrsto odrediti stilska pripadnost, koliko kulturološka.[482] Formulacija stila kao specifičnog arhitektonskog izražaja evoluirala je iz secesije preko mnogobrojnih varijacija i prijelaznih rješenja.[483] Kao i na primjeru secesijske arhitekture put započinje insistiranjem na slikovitosti cjeline, da bi se logična povezanost, jedinstvo forme i strukture postiglo naknadno. Put do razumijevanja egzaktnih karakteristika osmanske arhitekture, koja ima poslužiti kao osnova, za arhitekte austrougarskog perioda bio je dug. Mnogo složeniji problem oblikovanja pojavio se na većim građevinama, uslijed nedostatka sličnih uzora u tradicionalnom graditeljstvu. Unatoč brojnim objavljivanim crtežima, fotografijama i studijama tradicionalnog graditeljstva mediteranskih, balkanskih prostora u vodećim časopisima Monarhije, put nastanka stila tekao je sporo. Najznačajniji primjeri prelaznog tipa su : stambena zgrada A.Optizza (ulica Čekaluša 47) iz 1910. arhitekte Josipa Pospišila,[484] poslovno-trgovačka zgrada Gazi Husrev-begova vakufa (ulica Ćemaluša 7) iz 1909. Josipa Vancaša,[485] stambeno-poslovna zgrada Servez Svrzo (ulica

[480] VANCAŠ, 1928 : 353-356

[481] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.; U godinama prije pojave moderne povratak tradicijskoj arhitekturi kod Wagnerovih učenika ponudio je originalna rješenja mnogo prije Le Corbusiera, ali je za mnoge proučavanje lokalnih korijena u „doba reforme“ svedeno na pažljivu upotrebu folklornih motiva i obilježja skulpturalne dekoracije na fasadama zgrada. Odijevanje figura u nacionalnu ili seosku nošnju zapravo su prvi, rani pokušaji stvaranja nacionalnog stila. U kasnijim godinama će se ova pojava u arhitekturi strogo osuđivati, jer pokušaj stvaranja nacionalnog stila ne može biti baziran na obnovljenom jeziku ornamenata. (MORAVÁNSZKY, 1997 : 173, 176, 218, 219); Neobičan primjer pojave eksperimentalnog nacionalnog stila još uvijek prikriven duhom pozne secesije i sveden na čistu dekorativnost nudi i arhitekta Ivan Vurnik na zgradi Gospodarske banke iz 1921/22. godine u Ljubljani, gdje upotrijebljeni ornamenti proizlaze iz folklorne tradicije Slovenije. (SIMONIŠEK, 2008 : 193)

[482] KURTO, 1998 : 150

[483] KURTO, 1998 : 247

[484] KURTO, 1998 : 247, 248

[485] KURTO, 1998 : 261

Kaptol 4) iz 1911. Josipa Vancaša[486], zgrada Zemaljskog vakufa (ulica Mis Irbina i Džemaludina Čauševića) iz 1910/12.[487] i dr. Najbolja ostvarenja lišena stilova historicizma, secesije i uopće dekorativnog su projekti podružnica Kraljevske Zemaljske banke u različitim gradovima BiH iz 1910. godine[488] nastali u Bosanskohercegovačkom građevinskom društvu i potpisani od strane Vancaša kao vlasnika.[489] Nadalje slijedi vila Perišić (ulica Mehmeda Spahe 22) iz 1919. Hansa Bergera,[490] vila nepoznatog vlasnika (ulica Višnjik 10) iz 1917. Ludwiga Hubera,[491] stambena zgrada Nurudin bega Azapagića (ulica Logavina 54 i Toromanova) iz 1912. Rudolfa Tönniesa,[492] projekt gradske tržnice u Tuzli iz 1912. Josipa Vancaša[493] i dr. U vremenu sveopće zanesenosti arhitekata fenomenom „bosanskog stila“ u Sarajevu se grade zgrade koje predstavljaju ne toliko reprezentativne ali ipak značajne primjere arhitekture rane moderne,[494] a koje se zanimljivo uspješno integriraju u već izgrađene pretežno secesijske ulične blokove (stambena zgrada u ulici Despićeva 6, stambeno-trgovačka zgrada u ulici Branilaca Sarajeva 49, stambena zgrada u ulici Terezija 54, zgrada obitelji Raguz u ulici Brdo džamija 2). One često samo u dijelovima portala usvajaju dekorativno-plastične elemente cvjetne ili geometrijske secesije, dok su katovi lišeni svega što je dekorativno. Zahvaljujući upotrebi suvremenih materijala oslobođena konstrukcija omogućila je ostvarivanje bolje komunikacije prostorija u stanovima, većim prozorskim otvorima i sl. Riječ je zanimljivoj simbiozi stvorenoj primjernom modernističkih principa jednostavnosti, funkcionalnosti i ekonomičnosti, upotrebom suvremenih materijala i poigravanja s secesijskim elementima ukrasa, rada sa svijetlom, staklom, metalom, bojama i cjelokupnim dizajnom.[495] Od teorijskih rasprava i tekstova koji se pojavljuju nakon završetka secesije ističe se doprinos

[486] KRZOVIĆ, 1987 : 245
[487] POSPIŠIL, 1912 : 4
[488] KURTO, 1998 : 265
[489] VANCAŠ, 1917 : 114, 113/3
[490] KURTO, 1998 : 277
[491] [xxx]1917.a : 137/3
[492] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.
[493] KURTO, 1998 : 268
[494] Sama definicija “moderna” ulazi u arhitektonsku historiografiju tek 1936. godine kada Nikolaus Pevsner objavljuje tekst *“Pioneers of the Modern Movement form William Morris to Walter Gropius”* četiri godine poslije internacionalne izložbe pod nazivom Modern Architecture, koja je imala temelj u racionalizmu, što je ujedno još jedan sinonim za pokret. Misao koja je vodila moderni pokret sadržana je u aksiomu kojeg formulira Sullivan “oblik je posljedica funkcije”, zgrada ima određeni izgled ne radi posebnih estetskih motiva, već da udovolji zahtjevima svoje namjene. Zbog toga se i govori o “funkcionalizmu” koji treba shvatiti velikim dijelom kao bitnu kvalitetu modernog pokreta. ([xxx]1932. : 19, 21, 23; BUSSAGI, 2006 : 178)
[495] MILOŠEVIĆ, 1997 : 139, 140

arhitekata Josipa Pospišila,[496] Josipa Vancaša, Hansa Bergera i Ludwiga Hubera. Pospišilovi tekstovi objavljivani u časopisu *Der Bautechniker*[497] i *Bosnische Post,*[498] kreću se od analize graditeljskog naslijeđa, očuvanja i zaštite čaršije, uvjeta stanovanja pa do pojedinačnih primjera zgrada. Tekst *„Naša gradska Vijećnica"* objavljen 1909. godine,[499] značajan je u smislu preispitivanja nametnutih vrijednosti i stila, u slučaju BiH neomaurskog. Uspoređujući miješanje neomaurskog stila sa kolonijalističkom arhitekturom Indije, a pozivajući se na ranije kritike Stübbena, stručno i argumentirano ukazuje na dugogodišnje greške njegove upotrebe. Druga dva teksta se odnose na analizu stambenih prilika i proširenja grada, objavljeni 1911. i 1915. godine u časopisu *Bosnische Post,*[500] gdje se upušta u probleme urbanističkog, arhitektonskog i funkcionalnog karaktera izražavajući zabrinutost za uvjete stanovanja, gradskog rasporeda, privredne i socijalne prilike.[501] Iako je u odnosu na cjelokupan doprinos, broj Vancaševih realiziranih projekata u bosanskom stilu bio iznenađujuće mali,[502] što zbog predratne stagnacije u gradnji, toliko i zbog perioda potrebnog da se stil afirmira, posljednjih godina XX stoljeća više se posvećuje političkom angažmanu, doprinoseći arhitektonskoj sceni borbom za goruća pitanja arhitekture i urbanizma, zahvaljujući položaju u Bosanskom saboru. Doprinos u smislu pokretanja rezolucije i regulacionih planova već je istaknut, dok po pitanju „bosanskog stila" oštro osuđuje njegovo oprezno prihvaćanje, pa čak i zaziranje domaćeg stanovništva doživljavajući ga kao nešto prosto.[503] Sukus svojih razmišljanja i analiza sjedinit će u tekstu koji publicira u *Tehničkom listu* 1928. godine pod naslovom *„Bosansko narodno graditeljstvo"* u

[496] Pospišil, osim što je sigurno jedan od najvećih kroničara Sarajeva (autor mnogobrojnih studija na temu ambijentalno-urbanističkih vrijednosti i karakteristika starog dijela grada u odnosu na gradogradnju u doba austrougarske vlasti), početak i boravak u BiH je u teorijskom smislu predstavljao kontinuitet u njegovom osobnom stručnom djelovanju. (HRASNICA, 2003 : 27, 74)

[497] POSPIŠIL, 1909 : 222-223; POSPIŠIL, 1911.a : 705-708, 728/725; POSPIŠIL 1911.b : 283-284; POSPIŠIL, 1912 : 1-4, 20/7; POSPIŠIL, 1914 : 741, 748/895; POSPIŠIL, 1915 : 250-251; POSPIŠIL, 1916.a : 105-106, 104/105; POSPIŠIL, 1916.b : 1-3; POSPIŠIL, 1917.a : 23-26

[498] HRASNICA, 2003 : 192, 205, 214, 219, 228, 231, 247

[499] HRASNICA, 2003 : 185, 186

[500] HRASNICA, 2003 : 205, 213, 231, 233

[501] Iako je još 1905. godine u tekstu arhitekte A.v.Erlacha iz Sarajeva *„Beamtenwolmhaus in Sarajevo"* istaknuta nepovoljnost i nedostaci novoizgrađenih višenamjenskih stambenih zgrada, on svojom veličinom nema stručni koliko informativni karakter. (VON ERLACH, 1905 : 9-10, 12); Godine 1915. Pospišil izrađuje prijedlog zakona o stavljanju cijele Baščaršije pod zaštitu države. Taj prijedlog će biti usvojen i ozakonjen tek poslije Drugog svjetskog rata na čelu sa arhitektima i urbanistima Džemalom Čelićem, Radivojem Jadrićem i Husrefom Redžićem 1972. godine (MILOŠEVIĆ, 1997 : 21)

[502] BOŽIĆ, 1989 : 209; C.W., 1919 : 42-43; [xxx]1929.a : 1-3; BOŽIĆ, 2001 : 36

[503] [xxx]1911.i : 1798

kojem kao pohvalan čin navodi odobravanje gradnji i pružanje izvjesnih olakšica za novi stil.[504] Istupi Bergera nisu naročito brojni u odnosu na navedena imena, što se može opravdati činjenicom da u Sarajevo dolazi u nepovoljnom periodu, stagnacije graditeljstva i Prvog svjetskog rata 1915., a odlazi 1918. godine.[505] Pri tome, naravno, mislim samo na one tekstove koji se tematski odnose na BiH, jer Bergerova zastupljenost u stručnim časopisima nije nedostatna. Za tri godine publicira nekoliko radova o tradicionalnom graditeljstvu,[506] izrađuje projekte više stambenih zgrada i vila,[507] a zadnje godine drži temeljno predavanje pod nazivom *„O starom i novom načinu gradnje u Bosni“*.[508] Visoko razvijena svijest o vrijednostima zatečene arhitekture osmanskog perioda, nužnost da se ona novom izgradnjom što bolje očuva, za ishod je imala kritiku zgrada koje ne nose nikakvo *„ni svoje ni posebno domovinsko obilježje, nego bi mogle biti smještene gdje im je drago.“*[509] Ludwig Huber se javlja kao autor tekstova u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung* prezentirajući izvedene projekte zgrada u BiH.[510] Upravo krajem austrougarskog perioda dolazi do nagle afirmacije tradicionalnog graditeljstva, pojave crteža i projekata zgrada BiH u stručnim časopisima Monarhije. Značajan broj tekstova objavili su projektanti o pojedinačnim zgradama građenim posljednjih godina okupacije.[511] Razloga može biti više, kao prvo to je doba smjene voditeljstva Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade kada na poziciju predstojnika dolazi Pospišil,[512] koji je iza sebe imao dugogodišnje poznanstvo i uspješnu suradnju sa časopisima Monarhije. Činjenica da je Berger bio urednik *Der*

[504] VANCAŠ, 1928 : 353-355
[505] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1720., š.8.3.
[506] BERGER, 1916 : 113-115; 112/113 tafel; BERGER, 1917.b : 241/5 – 243; BERGER, 1918 : 393/3; BERGER, 1919 : 2, 8/11; BERGER, 1917.a : 40, 33-35 tafel, 65-66 tafel
[507] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1720., š.8.3.
[508] [xxx]1918.a : 3; HRASNICA, 2003 : 4
[509] [xxx]1918.a : 3-4
[510] HUBER, 1904.a : 193-196; HUBER, 1904.b : 229, 59-60 tafel; HUBER, 1904.c : 274-276; HUBER, 1909.a : 271-276; HUBER, 1909.b : 339, 341-343; HUBER, 1910 : 278-279; HUBER, 1908 : 417-421
[511] VANCAŠ, 1915.a : 105-106; VANCAŠ, 1915.b : 193-194, 192/193; VANCAŠ, 1915.c : 249-250, 248/249; DÜRR. H, BAUMGARTNER. R, 1914 : 325, 344/841; POSPIŠIL 1918.a : 81/3-83; PFEIFFEN, 1918 : 2; POSPIŠIL, 1918.b : 145/5; VON MADUROWICZ 1918 : 257/3-258; VON MADUROWICZ, 1919 : 25/3-27; NIEMANN, 1919.a : 145/3; NIEMANN, 1919.b : 241/3-242; POSPIŠIL, 1919.a : 249/3-250; POSPIŠIL, 1919.b : 357/3; TRAUER, 1917 : 275/5, 275/3; BORY, 1917 : 377/3; VON MADUROWICZ, 1916 : 25, 24/27; POSPIŠIL, 1917.b : 409/3-410; POKORNÝ, 1916.a : 129-131, 128/129 tafel; POKORNÝ, 1916.b : 225-227, 224/225 tafel; VANCAŠ, 1916 : 411; VANCAŠ, 1895.b : 379-281; VANCAŠ, 1895.c : 415-416; VANCAŠ, 1896.a : 418; VANCAŠ, 1898 : 957; VANCAŠ, 1896.b : 249-250 itd.
[512] HRASNICA, 2003 : 28

Bautechnikera od 1914. godine[513] omogućila je priliv tekstova o graditeljstvu u BiH, kao i tekstova koje objavljuju neimenovani autori Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu.[514] Drugi razlog, dakako, može biti i političke prirode, jer Monarhija takvim potezom očito želi pokazati da njena vlast u državi nije poljuljana unatoč ratu i nemilim događajima. Na koncu, udio učešća arhitekata koji žive i rade u BiH u stručnim časopisima je neznatan u odnosu na veće gradove Monarhije, a najbrojniji je u *Der Bautechnikeru,* zatim *Wiener Bauindustrie Zeitungu* i gotovo zanemariv u *Der Architektu*.

7.3.2.1. Modeli izgradnje

Administrativne zgrade (sudovi, pošta, vijećnice...)

Kao osnovom i za ovo razdoblje gradogradnje služila sam se istraživanjima autora Sapača i Lazarinija, čija je klasifikacija modela izgradnje pružila temelj i oslonac u komparativnoj analizi modela građevina koje u BiH nastaju do 1918. godine. Važno je napomenuti da je izrada i/ili gradnja mnogih projekata javnih zgrada nastala do početka 1900. godine zaustavljena i naknadno realizirana tijekom narednih nekoliko godina. Neki su doživjeli izvjesna stilska odstupanja od prvobitnih zamisli, a neki ne jer su uglavnom bili usporeni ili privremeno obustavljeni nedostatkom financijskih sredstava. To se posebno odnosi na zgrade sudova koje uglavnom karakteriziraju skromne dispozicije, redukcija dekorativnih detalja za koje se uvijek gledalo da ne premašuju budžet. Prema analizi modela izgradnje možemo ih podijeliti u tri kategorije.[515] U prvu kategoriju spadaju zgrade vojnih sudova koje su građene u sklopu kompleksa kasarni kao samostalne, dvokatne slobodnostojeće zgrade, prosječnih arhitektonskih vrijednosti. Drugu kategoriju čine jednokatne ili dvokatne zgrade kotarskih sudova sa zatvorima, i treću, zgrade u kojima su smještene kotarske sudske službe, odjeli porezne uprave, gruntovnice, šerijatsko i vojno odjeljenje sudova, zemljišno-knjižni uredi i ostalo sudsko tijelo, ured gradskog veterinara,

[513] xxx1914.a : 3; xxx1915.a : 248
[514] xxx1916.a : 299-301; Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1917.a) : 289/5-290, 289/3 tafel; Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1917.b) : 297/3; Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1917.c) : 329/5, 329/3 tafel; Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung. (1918.) : 241/3-242
[515] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 214

policije i zatvor. One su pretežno bile dvokatne, a nekad i trokatne.[516] Iako su postojale samostalne administrativne upravne zgrade vjerskih zajednica (Vakufska palača ulica Fra Grge Martića i Mula Mustafe Bašeskije 14, arhitekata Karla Pařika i Josipa Vancaša 1885/6.),[517] važno je znati da sudovi funkcioniraju kao administrativno-poslovne zgrade tog vremena. Dispozicija sadržaja sudova najčešće pokazuje jednostavnu pravougaonu osnovu jednokatne ili dvokatne zgrade. Sve su bez izuzetka građene u stilovima historicizma neovisno od godine izgradnje, a rješenja koja su pružala kvalitetniju i funkcionalniju organizaciju unutarnjeg prostora su često bila odbacivana kao neisplativa. Vlast jednostavno nije imala interes za gradnju kvalitetnijih građevina za manja mjesta i gradove u BiH, a samo Sarajevo je već raspolagalo sa zgradama ove namjene do 1900. godine. Pored zgrada sudova u ovom periodu dolazi do izgradnje namjenski različitih vrsta i modela javnih gradskih zgrada, čija arhitektonska obilježja proizlaze iz arhitekture palača.[518] To su zgrade gradskih vijećnica, tržnica, pošte, telegrafa, štamparije, organa čija se djelatnost u odnosu na osmanski i početni austrougarski period usložnjava, i uvijek gradi na važnoj poziciji unutar grada. Neke od njih su izgrađene i prije 1900. godine (ali samo u Sarajevu),[519] iako im se statistički promatrano poklanja više pažnje i prostora tek u kasnijim godinama okupacije.[520] Mnoga administrativna tijela i institucije do kraja perioda ne dobivaju zasebne zgrade uglavnom zbog državne štednje ili nedovoljne razvijenosti. Takav slučaj je i sa palačom Zemaljske štamparije u ulici Obala Kulina bana 4 izgrađenom 1909.godine, čije je postojanje prvo kao Zemaljske tiskare 1879., a kasnije kao Zemaljske štamparije zabilježeno još 1885. godine.[521] Reprezentativni primjeri ovog modela su zgrada pošte iz 1907/1912. godine (ulica Obala Kulina bana 8) Josipa Vancaša i Pravosudna palača iz 1912/14. godine (ulica Obala Kulina bana 7) Karla Pařika.

[516] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.5685.
[517] Analiza utvrđena na osnovu uvida u projektnu dokumentaciju zgrada sudova u BiH (ABIH, ZVS – zbirka nacrta, Garnizonski sud u Sarajevu, kutija br.50; ABIH, ZVS – zbirka nacrta, Sud u Foči, kutija br.21; ABIH, ZVS – zbirka nacrta, Sudska i uredska zgrada u Čajniču, kutija br.30; ABIH, ZVS – zbirka nacrta, Sud u Bosanskoj Dubici, kutija br.20; ABIH, ZVS – zbirka nacrta, Sud u Gacku, kutija br.21; ABIH, ZMF – opća građa, 1890., br.3431.; ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.6245.)
[518] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 131
[519] Gradska vijećnica i tržnica 1894. godine, dok su zgrade pošte, telegrafa, štamparije nastale poslije 1900. godine.
[520] Još na temeljima srednjovjekovne tradicije nastaju javne gradske zgrade u kojima su smješteni uredi predstavništva organa vlasti, komore za obrt, poljoprivredu, trgovinu, zavodi, instituti, društva, štamparije i ostala administrativna tijela, do vremena izgradnje vlastitih zgrada. (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 135)
[521] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 249; DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 188

Bolnice

Novi oblici medicinske prakse, higijenske norme, povećan broj stanovništva i oboljelih, parametri su koji zahtijevaju transformiranje zastarjelih modela lječilišta oskudno opremljenih, jednokatnih, adaptiranih zgrada osmanskog perioda iz prva dva desetljeća austrougarske vlasti, bolničkim kompleksima. Pri provedbi plana uzimao se u obzir značaj ventilacije prostora i opće orijentacije u smislu razdvajanja odjeljenja za pojedine bolesti. Bolnice se grade po uzoru na javne palače sa neznatnim dekorativnim elementima na fasadi glavne zgrade oko koje se nižu manje, isključivo utilitarne funkcije, gospodarskog karaktera.[522] Po uzoru na europske gradove u Sarajevu je 1907/09. izgrađen kompleks bolnice paviljonskog tipa, prema projektu arhitekta, Karla Pařika (ulica Bolnička 25).[523] Razvijanje ovakvog tipa bolnice sa nekoliko fizički odvojenih odjeljaka omogućavalo je veću zaštitu od neželjenih infekcija. Širenjem grada prema Marijinom Dvoru, adaptirana bolnica za vojna lica iz osmanskog perioda pokazuje se nedostatnom, jer postaje dio urbane cjeline. To se kosilo sa novim modelom bolnica građenih van užih gradskih zona, okruženih zelenilom, sa većom površinom na raspolaganju u slučaju potrebe daljeg prostornog širenja.[524] Kako su vojne bolnice po pravilu odvojene od civilnih, u blizini kasarni, a nekad i u njima,[525] spomenuta bolnica Topal Osman-paše gradnjom kompleksa paviljona u Vojnom logoru Franje Josipa u ulici Zmaja od Bosne 8, 1903. godine, u neposrednoj blizini bolnice,[526] konačno je zadovoljila nove standarde.

Gradska kupatila

U ovom periodu posebno popularna postaju gradska kupatila, premda javna kupatila (hamami) postoje još u osmanskom periodu, ali se u odnosu na austrougarska razlikuju po sadržaju i modelu izgradnje kao znatno funkcionalnija.[527] Gradska kupatila građena u različitim stilovima

[522] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 199
[523] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 163
[524] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 199; [xxx]1912.m : 606
[525] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 211
[526] KRZOVIĆ, 2004 : 94, 95; RENNER, 1900 : 99, 101
[527] U osmanskom periodu postojale su dvije vrste prizemnih kupatila: jednostruki i dvostruki. Prva vrsta hamama građena je za jedan, a druga za oba spola. Jednostruki hamam je građen ili samo za muškarce ili samo za žene, ili i za jedne i druge, u tom slučaju korišten u različitim danima ili doba dana. Dvostruki

ali gotovo neizostavnim elementima elementima arhitekture „bosanskog stila“ i neomaurskog u vidu dekorativnog rješenja fasade, mogu se smatrati kvalitetnijim primjerima arhitekture prve polovine XX stoljeća, koja pokazuje prilagođavanje namjeni, praktičnim i udobnim rješenjima u odnosu na dekorativnost. Novina u odnosu na one iz osmanskog perioda je što korisnici imaju na raspolaganju zajedničku prostoriju sa velikim središnjim bazenom i više izdvojenih kupelji intimnog karaktera.[528] Tradicija razdvajanja muških i ženskih dijelova je samo djelomično nastavljena, u smislu mogućnosti rezervacije, određene kupelji i prostorije sa manjim bazenom. Javna gradska kupatila su u pravilu imala osnovu nepravilnog oblika slova T,[529] nudeći bogat propratni sadržaj : barove, prostorije za sunčanje, zabavu, terase za roštilj u ljetnim mjesecima (što je također novina u odnosu na osmanske).[530] Osim toga u osmanskim hamamima nije bilo tuševa i zasebnog prostora za kavanu, iako se kava služila.[531] Dva posebno reprezentativna primjera su restaurirano kupatilo Isa-bega u Sarajevu Josipa Vancaša i kupatilo cara Franje Josipa u Mostaru Rudolfa Tönniesa.[532]

Muzeji i kazališta

Zgrade muzeja su karakteristična pojava XIX stoljeća, proizašle iz stilova historicizma, nakon što su privatne plemićke zbirke i rijetkosti koje karakteriziraju prethodna stoljeća, eskalirali u javne institucije sa sustavno uređenim zbirkama otvorenim za javnost.[533] Muzeji, ekskluzivitet velikih gradova, u prvim godinama okupacije egzistiraju smješteni u starije zgrade, iznajmljene prostore, do stvaranja monumentalne palače ili kompleksa zgrada u neorenesansnom stilu s elementima baroka.[534] Nakon što su se prostorije u Strossmayerovoj ulici (kuća Salom) pokazale nedostatnim za čuvanje najbrojnije prahistorijske zbirke, u trećoj dekadi austrougarske vlasti izgrađena je zgrada Zemaljskog muzeja. Model svakog kompleksa muzeja izgrađenog na teritoriji Monarhije podrazumijevao je izložbene dvorane, knjižnicu, čitaonicu, depoe i botaničku baštu. Unutarnji

hamam je zgrada sa potpuno odijeljenim prostorijama za muškarce i žene, s posebnim ulazima, simetrično građena, pravougaone osnove. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 11, 19)
[528] TRÖTSCHER, 1912 : 133-136, 136/157 tafel
[529] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 196
[530] TRÖTSCHER, 1912 : 133-136, 136/157 tafel
[531] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 23
[532] xxx2014.b : 22; JEREMIĆ, 1941 : 121; ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[533] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 167
[534] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 142

prostor transepta i stubišta je morao naročito biti reprezentativan.[535] Do kraja 1918. godine Sarajevo dobiva i kazalište koje zadržava višenamjensku ulogu zbog neizgrađenih zasebnih zgrada koncertne dvorane i filharmonije u stilu neorenesanse s oskudnim elementima baroka i rokokoa koju dominiraju enterijerom.

Palače

Javne palače postaju važni simboli gradova bez čijeg postojanja bi se teško mogla zamisliti struktura urbanog naselja XIX i XX stoljeća. Među njima poseban status zauzimaju višenamjenske palače koje postaju prepoznatljivi znakovi društvene elite.[536] Iako arhitektonsko projektiranje nudi često tipizirana rješenja uvjetovana racionalnim rasporedom prostora, za sve pojedinačne primjere zajedničko je vođenje računa o monumentalnom dojmu, reprezentativnosti pročelja, središnjem unutarnjem prostoru dvorane, ulazu i stubištu. S obzirom da se javne palače grade na osnovama modela renesansnih i baroknih plemićkih i patricijskih palača, stilovi talijanske i njemačke neorenesanse s elementima baroka i klasicizma su gotovo pravilo. Razlog je u pojavi popularnih priručnika *Handbuch der Architektur* u XIX stoljeću, čiji modeli izgradnje postaju primjenjivi širom Monarhije.[537] Model gradskih palača u BiH nikada nije kao u nekim dijelovima Monarhije zaživio u pravom smislu te riječi, iako veliki broj zgrada u literaturi BiH nosi naziv palača, iste bismo trebali svrstati u kategoriju monumentalnih višekatnih stambenih i javnih zgrada.[538] Model koji zaslužuje izdvajanje po svom značaju su zgrade građene za potrebe bankarstva, osiguravajućih društava i drugih gospodarskih djelatnosti. Ove zgrade postaju važan simbol uspona kapitalističkog društva nakon sloma feudalnog društvenog poretka.[539] Kao preteča osnove modela bankarske zgrade, u Monarhiji, poslužila je osnova modela rimske palače gdje sve

[535] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 223; KRZOVIĆ, 1987 : 112
[536] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 135
[537] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 136
[538] One su uvijek imale višefunkcionalni karakter, u smislu da koncepcija unutarnjeg prostora nije imala samo funkciju stanovanja, reprezentativnog prebivališta bogate aristokracije, već i poslovno - trgovačku namjenu u zoni prizemlja. Početkom XX stoljeća pojam palače će se udaljiti od prvobitnog pojma reprezentativne urbane rezidencije vladajućeg društva na prostoru cijele Monarhije, postajući sinonim za raskošno građene javne zgrade, koje su sve samo ne mjesto života plemića i gospodara, čija unutarnja struktura doživljava transformaciju u skladu sa novim funkcijama najma i poslovnih i stambenih dijelova. Fasade su uglavnom tretirane simetrično, reprezentativno, i u stilu neorenesanse s elementima baroka, 1880-ih godina kada se kao uzor uzimaju renesansne palače, a kasnije i secesije. (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 251, 256, 259, 261)
[539] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 136

zone i prostori imaju ograničen sadržaj u odnosu na reprezentativnost prizemlja i njene sale.[540] Svi daljnji modeli izgradnje pokazuju da je namjena najvažniji princip. U podrumskim prostorijama pored uređaja za grijanje, ventilaciju i sanitarije smještene su arhive, sefovi i druge pomoćne prostorije. Radi bezbjednosti svodovi su morali biti pojačani armiranobetonskom konstrukcijom. Prizemlje u kojoj je sala sa šalterima se često visinski protezala zonom mezanina. Na katovima su uredi uprave, računovodstvo, prostorije za sastanke i arhiva.[541] Bilo da je riječ o štamparijama, bankama ili poštama u tlocrtu pokazuju kompleksnije osnove nepravilnih oblika slova U, H, trapezoidnih formi, koje proizlaze od izdvajanja, akcentiranja središnjeg prostora i bočnih krila ili sporednih dijelova.[542] U BiH najznačajnije su zgrade Zemaljske banke, za koju je sačinjeno više projekata u odnosu na broj realiziranih (1910. godine u Mostaru i 1912. godine u Brčkom Josipa Vancaša).[543] Model zgrade, koji se dugi niz godina ne javlja u BiH su robne kuće, vjerojatno, iz razloga postojanja bezistana i dućana osmanskog perioda, tako da je do kraja perioda izgrađena samo jedna u Tuzli 1917. godine.[544]

Stambene zgrade

Iako su u BiH do 1900. godine građene višekatne višestanarske stambene zgrade gotovo u pravilu kombinirane sa trgovačkim prostorijama u zoni prizemlja, pojavom stilova secesije i „bosanskog sloga“ kao fenomena avangardnog pokreta zadnjih godina austrougarske vlasti, arhitektonska rješenja u smislu organizacije prostora postaju posebno zanimljiva. U funkcionalnom i estetskom smislu one se međusobno nastavljaju razlikovati po socijalnom statusu ljudi koji su njihovi krajnji korisnici kao podstanari. Zgrada tako može biti izrazito reprezentativna s luksuznim stanovima građena u najekskluzivnijim dijelovima grada (stambene zgrade nepoznatih arhitekata iz 1911/12. godine u ulici Trnovska i Splitska 11, zgrada V.Gačinovića u ulici Alifakovac 17, 1912/13. godine arhitekte Josipa Vancaša)[545] i zgrada situirana u uličnim blokovima manje površine, operirajući sa nepovoljnom površinom parcele, manjeg arhitektonskog značaja i prema

[540] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 140; Postavljanje visokih standarda gradnje zgrada banaka u reprezentativnom i monumentalnom ruhu započinju arhitekte E. von Gotthilf i Alexander Neumann projektom banke u središtu Ringa 1909/12. godine (HOLEY, 1916 : 1)
[541] xxx1916.d : 4
[542] xxx1916.d : 4; SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 140, 141
[543] C.W., 1919 : 43-43
[544] POSPIŠIL, 1917.b : 409/3-410
[545] xxx1988 : 18; xxx2012.a : 3, 11

tome dosta skromnijim uvjetima stanovanja, po uzoru na bečke (blok zgrada Ernesta i Marije Schnaubelt u ulici Kotromanića 36 i 38 iz 1909/10. godine, inženjera Ernsta Schnaubelta, zgrada Andrije Janeža u ulici Kotromanića 5 i Kalmija Baruha 8, iz 1912. godine, inženjera Ernsta Schnaubelta).[546] Za sve njih kao i u periodu historicizama ostaje karakteristično da su imale uglavnom i najčešće jednog vlasnika koji je davao stanove u najam.[547] Stremljenje unapređenju dispozicije, opremljenosti stana, oblikovanju prostora i konstrukciji se osjetilo nešto intenzivnije tek od 1909. godine.[548] Pa ipak, višestanarske stambene zgrade su ostale mnogo nepovoljnije za život u odnosu na obiteljske vile i zgrade, zbog samog karaktera svoje namjene. Vertikalna organizacija stanovanja izražajna kroz arhitekturu gradske bosanske kuće, vila i obiteljskih zgrada (s ili bez tavanske etaže) XVIII i XIX stoljeća u Sarajevu, pokazuje zamjenu horizontalnim stanovima ograničenim na pojedinačne, čime se površina kretanja značajno smanjila izravno utječući na kvalitetu života. Prostor za poslugu ili spremište vlasnika je najčešće brisan, ostavljajući prostora za tek jednu sobu za služavku.[549] Površina stanovanja je logično postala skučena, jer je broj prostorija smanjen jednako kao i komocija. Dok je arhitekta obiteljskih zgrada znao i poznavao potrebe i želje vlasnika, sada je sa višestanarskim zgradama bio suočen sa zadatkom gradnje zgrade za nepoznate korisnike. To je značilo da su se morale uzeti u obzir opće potrebe tadašnjeg građanina, gradnjom tipskih stanova, čija svrha nije nužno ni stanovanje (poslovne kancelarije). Promjena strukture stanovništva koja je nastala jačanjem nove vlasti, dovela je do useljavanja velikog broja stanovnika sa potpuno drugom stambenom kulturom.[550] Migracija je iziskivala veliku stambenu gradnju,[551] koja je nudila stanove što su zauzimali cijelu dubinu zgrade i bili osvijetljeni sa strane ulice i unutrašnjeg dvorišta. Na strani ulice su se redale salonske prostorije, odnosno dnevni boravak i druge veće prostorije, dok su na dvorišnu stranu usmjerene kuhinje koje su gotovo uvijek nedovoljno osvijetljene iz malih dvorišta i svjetlarnika (stambeno-trgovačka zgrada Josefa Sabetaja Fincija iz 1906. godine u ulici

[546] xxx2005.b : 61, 62

[547] Izgradnja ovakvog modela zgrade sa stanovima i apartmanima davanim u najam, značilo je siguran kapital i isplativo ulaganje, koji su investitoru garantirali redovne prihode od rente. Ovo je bio posebno unosan i siguran izvor prihoda u godinama kada zemljište u brzorastućim gradovima postaje sve vrjednije, a pitanje osiguranja penzije ne tako dobro uređeno. Višestambene zgrade su tako oživjele iz doba antičkog Rima, baš kao i vile, da bi postale izuzetno aktualne u razdoblju ubrzane industrijalizacije, povezane izravno s ubrzanim širenjem grada. (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 263)

[548] MILOŠEVIĆ, 1997 : 134

[549] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 263

[550] FINCI, 1962 : 27

[551] FINCI, 1962 : 28

Mula Mustafe Bašeskije 1, stambeno trgovačka-zgrada u ulici Zelenih Beretki 18, stambeno-trgovačka zgrada u ulici Sime Milutinovića 8, stambeno-poslovna zgrada Filipa Grubišića iz 1910. godine u ulici Niže banje 6, stambeno-trgovačka zgrada u ulici Malta 1, stambeno-trgovačka zgrada u ulici Bulevar Meše Selimovića 5, stambena zgrada u ulici Hamze Hume 8).[552] Prosječna gradnja je podrazumijevala stan koji nije bio izdiferenciran prema funkcijama, gdje je osnovni dispozicioni princip upotreba hodnika, iz kojeg se uglavnom ulazilo u sve prostorije stana. Takvo rješenje nužno je nametalo duge i mračne hodnike i predsoblje. Sobe su bile međusobno povezane dvokrilnim vratima, čime je stvoren još jedan paralelan hodnik.[553] Ovo povezivanje nastalo je radi potrebe „pokazivanja" svih soba prilikom prijema i društveno-zabavnog života.[554] Veći stanovi su se obično sastojali od predsoblja, salona, dnevnog boravka, blagovaonice, kuhinje, ostave, spavaće sobe za vlasnike i dječje sobe. Ponekad su vlasnici imali odvojene spavaće sobe, sobu za poslugu, kupatilo i nužnik, ali samo u slučaju većih stanova (petosobni). Takva je stambeno-poslovna i trgovačka uglovnica u ulici Ćumurija 9, stambeno trgovačka zgrada u ulici Turhanija i Maršala Tita 8, stambena zgrada u ulici Kralja Tvrtka 25. Velike prijemne sale i plesne salone su imale zgrade u metropolama i na našim prostorima nisu zabilježene. Manji stanovi su se sastojali od spavaće sobe, dnevnog boravka, kuhinje, ponekad radne sobe (kabinet) i kupatila (stambeno-trgovačka zgrada u ulici Sime Milutinovića Sarajlije 4). Kupaonice su u Sarajevu generalno bile rijetka pojava u stanovima prije kraja XIX stoljeća. Još manje se pažnje posvećivalo uvođenju liftova i centralnog grijanja što su imale samo rijetke zgrade i to u najvećim gradovima.[555] Čak ni krajem austrougarskog perioda točnije 1912. godine sistem zagrijavanja cijevi i prijema vode, odnosno povezanosti vodosnadbijevanja i kanalizacijskih cijevi u Sarajevu nije bio kvalitetno riješen.[556] Disfunkcioniranje cijevi, loše podešavanje mjera i odnosa za posljedicu su imali pojavu odvodne vode u kadama i wc

[552] FINCI, 1962 : 35; [xxx]1998 : 28, 37
[553] FINCI, 1962 : 35
[554] Težnja za pokazivanjem bogatstva manifestirala se i u rješavanju samoga stana. Tako je i kod siromašnih obitelji, u manjim stanovima postojala jedna soba za „goste", u kojoj se nikada nije boravilo, a po pravilu je bila najveća. Bogatstvo se jednako željelo postići i visinom samih prostorija. (FINCI, 1962 : 35)
[555] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 263
[556] [xxx]1912.n : 364 (Kraljevska Zemaljska Vlada u Sarajevu raspisuje natječaj od 30. ožujka do 14. travnja 1912. za dostavljanje ponuda; Glavne ulice su već od 1878. osvijetljene petrolejskim svjetiljkama, a od 1895. i električnom rasvjetom koja se postupno širila i na ostale dijelove grada. Godine 1910. električnu rasvjetu dobiva Ilidža.)

školjkama.[557] Višestambene najamne zgrade su uvijek imale više katova, najčešće tri, definirane građevinskim redom iz 1893. godine. Najudobniji stanovi su bili na prvoj etaži, dok su stanovi na višim katovima bili najmanje ugledni i po visini stropa niži u odnosu na prethodni.[558] Druga bitna pojava mnogih višekatnih stambenih zgrada od 1900. godine jeste odvajanje funkcije zone prizemlja, koja više nije samo radni prostor (obrtnička radionica), korištena u vlastite svrhe, već prostor koji se izdaje u najam više poslodavaca i pojedinaca. Podrumske prostorije nisu bile namijenjene za stanovanje, ali su prostori korišteni kao ostave, šupe, drvarnici i za potrebe drugih pomoćnih prostorija. U unutrašnjem dvorištu, često je postavljen manji pomoćni objekt u svrhu skladištenja. Najvažniji arhitektonski elemenat zgrada između 1900. i 1907. godine bila je ulična fasada koja je uvijek, bez obzira na socijalni status korisnika, reprezentativna. Zbog toga rješenje dispozicije stana nije osnovno u rješavanju zgrade. Dispozicija proizlazi iz fasade, koja je uvjetovala položaj prozorskih osi u sobama, rješavajući stambene prostore izvana prema unutra.[559] Dvorišna fasada u tlocrtu je raznovrsna, težeći razgibanosti, pokazuje daleko više poštivanja potreba stanovanja od ulične, koja je podređena uličnom nizu i građevinskom redu.[560] Ove zgrade građene u godinama prvog desetljeća austrougarske vlasti u BiH neovisno o stilskim karakteristikama fasada pročelja nose odlike arhitekture historicizma koja se još uvijek ne povinuje mjeri čovjeka, ne stvarajući funkcionalne prostore sa što kraćim međusobnim vezama pojedinih prostorija u sistemu.[561] Stvaralačke sposobnosti arhitekata koji napuštaju stilove historicizma morale su biti potaknute tehničkim i tehnološkim napretkom BiH društva u cjelini, doedukacijama, boljom suradnjom sa susjednim državama i čestim studijskim putovanjima. Tek na primjerima zgrada koje se grade od 1910. godine, kada se formalno stil secesije u Sarajevu napušta u korist „bosanskog stila“, jednostavnosti i funkcionalnosti prostor postaje ugodan za život. Napuštanje koridorskog sistema i prihvaćanje holskog, koji sada preuzima ulogu centralne prostorije u stanu posljedica je pravilno shvaćene funkcije stanovanja kojoj više nije prioritet

[557] STAUDINGER, 1911 : 866-869 (U gotovo svim većim gradovima, pa i manjim sredinama na stražnjem dijelu objekta, smješten je toalet iz koliko praktičnih toliko i higijenskih razloga sprječavanja pojave zaraznih bolesti. Tek krajem XIX stoljeća kupatila postaju obavezni dio svake zgrade i kuće, poglavito u četverosobnim stanovima. Najveći problem su bili topla voda, koja se morala grijati na štednjacima, vodosnadbijevanje i centralno grijanje i ventilacija. U praksi se kupaonice vežu za spavaće sobe. Veličina je također bila nedovoljna, gdje su samo u vilama i obiteljskim zgradama toaleti bili komotniji i veći.)
[558] MILOŠEVIĆ, 1997 : 135-137
[559] FINCI, 1962 : 32
[560] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 265
[561] MILOŠEVIĆ, 1997 : 135

prazna reprezentativnost, već udobnost. U većim stanovima prisutni su i elementi značajnog povećanja udobnosti uvođenjem odvojenih dječjih soba po polovima, odvajanje kupatila od toaleta, uspostavljanje logičnije veze sa doksatima i erkerima itd. Pa ipak skladno razdvajanje prostorija i soba prema funkcijama na grupe, dnevni boravak, sobe za spavanje i domaćinstvo, zahvaljujući postavkama kuhinje i toaleta kojima se pristupa iz ulaznog predsoblja, a koje karakteriše arhitekturu moderne u Sarajevu će tek biti realizirano poslije Prvog svjetskog rata na primjerima zgrada u ulici Ferhadija 16, arhitekte Ladislava Laude iz 1924. i zgradi u ulici Radićeva 10, arhitekata Dušana Smiljanića i Helen Baldasar iz 1926. godine.[562]

Među stambenim zgradama koje se od početka XIX stoljeća pojavljuju u Monarhiji, a u Sarajevu tek od početka XX stoljeća nastaju kao novi model, su stambene zgrade u radničkim kolonijama, koje su uglavnom imale karakter apartmana.[563] Nastajale su u blizini željezničke pruge u kojima se postupno razvija novi tip naselja i kvartova koji se šire manje-više spontano popunjavajući prostor koji poprima karakter naselja (zgrada u ulici Sakiba Nikšića 3 iz 1904. godine, zgrade u ulici Marka Marulića 6, Drinska 146, Goraždanska 6 i Igmanska 17).[564] Projektna dokumentacija pokazuje skromnost i čistu utilitarnost. Često su pomoćne zgrade postavljane posebno, a služile su kao toaleti, praonice, šupe za drva, skladišta, prostorije za alat i manje štale za sitnu stoku, uglavnom kokošinjci. Rijetko su zgrade imale i povrtnjake.[565] Za ovaj model zgrada tipično je racionalno, funkcionalno i jednostavno rješenje tlocrta pravougaone osnove s najčešće jednim do dva kata i dvostrešnim kosim krovom.[566] Željezničke kolonije kao najrasprostranjenije, ali i tvorničke, u Sarajevu se uglavnom grade u dijelovima ulica Kolodvorska, Paromlinska, Marka Marulića, Ložionička i duž ulice Zmaja od Bosne, već od 1903. godine.[567] Godine 1910. planirano je dodatno proširenje ovih naselja kolonijskog tipa.[568] One u blizini željezničkog kolodvora imale su i rasvjetu.[569] S počecima industrijske proizvodnje javlja se još jedan model

[562] MILOŠEVIĆ, 1997 : 28, 136
[563] [xxx]1999.b : 52; SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 288; Po definiciji radničke kolonije uključivale su dvije do osam zgrada u bloku. Jedna od značajnih karakteristika radničkih kolonija, jeste zajednička kuhinja korištena od strane nekoliko obitelji. (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 289)
[564] [xxx]1999.b : 47, 54, 58
[565] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 288
[566] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 289
[567] Stanje utvrđeno obilaskom terena u periodu 2015/16. godina
[568] [xxx]1909.e : 76-77
[569] [xxx]1912.a : 378, 279

zgrada koje obično nazivaju stambeni blokovi.[570] To su bile veće jednokatne ili dvokatne samostojeće stambene zgrade namijenjene stanovanju tvorničkih radnika. Za njih je od presudnog značenja udaljenost stanovanja od radnog mjesta, koja nije bila daleka. One su nastajale unutar industrijskog kompleksa u kojima su radnici boravili i kao stanari. Izgradnjom ovakvog modela zgrade, poslodavci su imali izvanredan nadzor nad njima, čime se stvarao odnos ovisnosti. Često su imale daleko veći broj stanara, nego ostali modeli – u zavisnosti od broja katova i do deset, nekad i zajednički pokrov i više zasebnih ulaza.[571] Građene su čisto utilitaristički, zbog čega ih možemo usporediti sa arhitekturom vojnih zgrada.[572] Ovakvi blokovi nastaju u manjim BiH gradovima, neposrednoj blizini Sarajeva, a koji su u današnjem prostornom smislu dio Kantona Sarajevo (Ilijaš, Hadžići, Hrasnica). Eksploatacija rude je označila početak ovakve gradnje u BiH, koja neovisno o godini izgradnje ima oznake lošije kvalitete gradnje, lišene dekorativne obrade fasade pročelja, pretežno u stilu strogog historicizma.[573]

Prema rezultatima Kahleovih parametara, iz navedenog se može zaključiti da od 1878. do 1900. godine u BiH prevladava stambena arhitektura gradske kuće i vila u odnosu na višestanarske višekatne stambene zgrade, a da su mnoge javne zgrade čiji su se početni kapaciteti i manji gabariti pokazali nedostatnim, adaptirane i proširene (bolnice, kasarne, institucije obrazovnog, kulturnog i rekreativnog sadržaja). [574] Urbanistički parametri pokazuju da su najzastupljenije dvokatne, a zatim trokatne i jednokatne zgrade, čiji tlocrtni tip pokazuje upotrebu prostranih svjetlarnika pored unutrašnjih dvorišta.[575] Najčešći tip tlocrtne dispozicije je dva stana na stubište, odnosno četiri sobe orijentirane na ulično pročelje, izbacivanjem služinskih soba, tako

[570] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 295
[571] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 298
[572] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 349
[573] Stanje utvrđeno obilaskom terena u periodu 2018/19. godine
[574] Statistički promatrano prema urbanističkom, funkcionalnom, konstruktivnom i oblikovnom kriteriju stambene i javne zgrade dijelimo na : a) ugrađene, samostojeće, ili polugrađene stambene najamne zgrade; c) ugrađene ili polugrađene uglovne stambene najamne zgrade; b) ugrađene, samostojeće ili polugrađene stambene, poslovne i trgovačke najamne zgrade; e) ugrađene ili polugrađene uglovne stambene, poslovne i trgovačke najamne zgrade; f) ugrađene, samostojeće ili polugrađene trgovačke i poslovne najamne zgrade; g) ugrađene ili polugrađene uglovne trgovačke i poslovne najamne zgrade; h) ugrađene, polugrađene ili samostojeće upravne i javne zgrade, i) ugrađene ili polugrađene uglovne upravne i javne zgrade. (KAHLE, 2008 : 198-199)
[575] KAHLE, 2003.b : 38; Član 48. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)

da se dobiju dva jednosobna stana na stubište u dvorišnom dijelu zgrade.[576] Značajan je udio i jednog stana na stubište, a nešto manji tri stana na stubište. Prema tlocrtnom tipu neovisno o namjeni zgrade, najzastupljeniji je kompaktni koji teži formi kocke približno istih dimenzija i pravougaoni, nastali kao posljedica zatvorenog blokovskog načina gradnje, u okolnostima kada je gabarit definiran normativima građenja i propisanom regulativom.[577] U nešto manjem broju su zastupljeni složeniji tipovi sa izlomljenim gabaritima i oni raščlanjeni nastali uslijed praktičnog iskorištavanja zadate parcele.[578] Atrijski model,[579] bilo zatvoreni ili otvoreni imaju samo neke zgrade u Sarajevu (Šerijatska škola i Zemaljski muzej sa otvorenim i Vijećnica sa zatvorenim atrijem). U Hercegovini je uslijed povoljnijih klimatskih uvjeta primjetan veći broj zgrada koji usvajaju atrijski tlocrtni tip (Gradsko kupatilo, palača Mitropolije i nekoliko vila). Nadalje, istraživanja pokazuju da su u Sarajevu najzastupljenije zgrade sa dvokrakim stubištem s podestom, zatim jednokrakim s podestom i najmanje spiralna.[580] Funkcionalni parametri pokazuju da je najveći udio ugrađenih i poluugrađenih stambeno-trgovačkih i poslovnih zgrada i uglovnica, sa stanom vlasnika.[581] Nakon njih slijede ugrađene i poluugrađene najamne zgrade i uglovnice, sa lokalima u poslovnom prostoru i najamnim stanovima na katovima.[582] Udio isključivo stambenih zgrada i uglovnica je najmanji, kao najmanje ekonomičan. Značajan je broj tavanskih stanova, u pravilu garsonijera, rjeđe jednosobnih stanova, posebno u ulicama koje ne dozvoljavaju gradnju trećeg kata, čime se prostor dvorišnog dijela zgrade maksimalno iskorištava.[583] Pojava mezanina je rijetka i to uglavnom u najamno-poslovnim i trgovačkim zgradama i uglovnicama centralne gradske zone. Konstruktivni parametri definirani propisanim građevinskim redovima, pokazuju dominantnu upotrebu opeke i kamena u odnosu na ostale građevinske materijale, drveni grednik u zoni stropa.[584] Zastupljenost jednostrešnog kosog krova prema ulici s ravnim krovom prema dvorištu je dominantna, a dvostrešnog kosog krova s

[576] KAHLE, 2003.b : 35
[577] U razdoblju od 2008. do 2015. godine u ABIH, AZPRK i KZZKHPNS, istražila sam arhivsku građu (projektnu dokumentaciju) za oko 80% javnih i stambenih objekata u BiH.
[578] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:1000, br.148, 149
[579] PLEŠTINA, 1999 : 81
[580] KAHLE, 2003.b : 39; PETROVIĆ, 1966 : 824, 825
[581] KAHLE, 2004.b : 82
[582] KAHLE, 2003.b : 39
[583] KAHLE, 2003.b : 40; Član 46. i član 48. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)
[584] KAHLE, 2003.b : 38, 39; Član 36. i član 37. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)

izvedenicama neznatna.[585] Udio zgrada sa liftovima je također neznatan, što je i u skladu sa razdobljem u kojem se grade jednokatne, dvokatne i trokatne zgrade.[586]

Prema parametrima upravnog postupka udio privatnog kapitala je prevladavajući, ali je značajan i broj zgrada građenih državnim kapitalom. Zaklade se ne javljaju kao nosioci kapitala, jer je većina zgrada sa trgovačkom i poslovnom namjenom sagrađena od strane samih vlasnika, koji u poslovnim zonama imaju vlastite ili prostorije date u najam. Među poduzetnicima najveći je broj Jevreja, pravoslavaca, katolika i ostalih, a najmanji broj muslimana. Najveći broj zgrada sagradili su ovlašteni civilni arhitekti, a nešto manji broj graditeljska poduzeća.[587] Najzastupljeniji arhitekta je Josip Vancaš, a izvođači Horvat & Scheling i Bosanskohercegovačko građevinsko dioničarsko društvo.[588] Vremenski rok od dana izdavanja građevinske dozvole do dana kada je zgrada bila predana na upotrebu iznosio je u pravilu godinu dana, a nekad i manje.[589] Neovisno o upotrebnoj dozvoli, postupnim rješavanjem kanalizacijske mreže za starije zgrade naknadno su izrađivani kanalizacijski planovi.[590] Formalni parametri pokazuju da prevladava klasičnost i strogoća osno simetričnog pročelja u kompoziciji, dok je asimetrično komponiranih pročelja malo (pretežno vile stila kasne secesije i „bosanskog stila“).[591] Većina uglovnica ima dva pročelja, a prema oblikovanju ugla najzastupljenije su uglovnice sa tornjićem u kojem su raskošni panoramski balkoni i lože u zoni prvog kata i uglovnice s pročeljima koja se dodiruju.[592] Udio balkona, lođa i erkera je velik, kao i trokrilnih i dvokrilnih prozora, a nešto manji četverokrilnih i to uglavnom na erkerima i uglovnim polukružnim dijelovima uglovnica.[593]

Unatoč postojanju velikih planova za buduće planiranje grada, ostajanje na snazi građevinskog reda iz 1893. godine, ali i izbijanje Prvog svjetskog rata u mnogome su usporile i prolongirale

[585] KAHLE, 2003.b : 39; PETROVIĆ, 1966 : 791
[586] KAHLE, 2003.b : 39
[587] ABIH, ZVS – opća građa, Nacrt uredbe o autorizaciji civil.arhitekata; evidencija civilnih arhitekata 1914. (241-1)
[588] Rezultati analize arhivske građe (projektne dokumentacije) ABIH, AZPRK i KZZKHPNS (2008/15.godina)
[589] KRZOVIĆ, 2004 : 66, 67; KURTO, 1998 : 83
[590] Član 60. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581)
[591] KAHLE, 2003.b : 40
[592] KAHLE, 2004.b : 82
[593] PETROVIĆ, 1966 : 851, 852, 865

gradogradnju. Sa urbanističkog aspekta nije bilo većih dešavanja i izmjena, koliko prilagođavanja i parcijalnih rješavanja ulica i trgova, s obzirom da Sarajevo za razliku od drugih gradova Monarhije nikada nije imalo tendenciju podražavanja projekta bečkog Ringa. Stilovi u kojima je najveći broj zgrada neovisno o namjeni izgrađen u ovim godinama su secesija i „bosanski stil“, uz nekoliko zanimljivih primjera rane moderne. Najljepša ostvarenja su ipak realizirana u stambenoj arhitekturi; vilama, stambenim, najamnim i trgovačkim palačama i zgradama, na potezu ulica Maršala Tita, Ferhadija, Marijin Dvor i Obala Kulina bana.

7.3.3. Zaključak

Do kraja 1918. godine unatoč velikoj potrebi za donošenjem novog generalnog regulatornog plana i trećeg građevinskog reda, pristupilo se samo izradi parcijalnih regulacionih planova, pretežno za potrebe naselja koja do 1900. godine nisu bila naročito razvijena. Među najznačajnije urbanističke poduhvate ubraja se uspostavljanje Kallayeve promenade i uređenje Velikog i Malog parka u Sarajevu, te izrada katastarskih planova u periodu od 1901. do 1906. godine. Zahvaljujući velikim naporima vodećih arhitekata Josipa Vancaša i Josipa Pospišila donesena je Rezolucija o zaštiti spomenika kulture na temelju koje je izrađen nacrt Zakona o zaštiti spomenika kulture. Značajne napore je uložio i dr. Hans Berger u suradnji s Kraljevskom Zemaljskom Vladom inicirajući izradu regulacionog plana za Baščaršiju, premda u konačnici neuspješno. Najznačajniji pomak je zabilježen u arhitekturi, osobito sa pojavom stila secesije u kojem se gradi najveći broj stambenih i najamnih zgrada. Pojava novog stila nije značila dokidanje izgradnje u stilovima historicizama koji ostaju prisutni gotovo do kraja perioda na pretežno javnim zgradama, iako je pojava tzv. bosanskog stila zabilježena i na većem broju realiziranih i nerealiziranih projekata javnih i stambenih zgrada. Od novih modela izgradnje izdvajaju se zgrade muzeja, vijećnica i višekatnih stambenih i najamnih zgrada. Većina arhitekata i inženjera koji su do 1900. godine bili prisutni u BiH, ostaju djelovati do kraja 1918. godine, zbog čega se bilježi pojava samo nekoliko novih značajnijih imena među kojima se izdvajaju Josip Pospišil i Hans Berger. Do kraja 1918. godine BiH nije imala niti jednog domaćeg školovanog arhitektu i inženjera.[594]

[594] JANKOVIĆ, 2007 : 47, 50

7.4. Arhitekti i graditelji BiH 1878 – 1918.

Djelatnost i doprinos arhitekata, inženjera i majstora graditelja koji djeluju u BiH možemo sagledati kroz podjelu sačinjenu prema stečenoj naobrazbi,[595] stilovima za koje se opredjeljuju i valorizaciji realiziranih projekata. Uvjetno rečeno možemo ih svrstati u tri kategorije. Prvu kategoriju čine oni koji naobrazbu stječu na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču u klasi profesora, voditelja neorenesansne i neogotičke specijalne škole ili na drugim visokoobrazovnim institucijama, a koji ostaju dosljedni stečenom znanju do kraja 1918. godine (arhitekte i inženjeri). Zatim oni koji studiraju, ali ne i završavaju studij, zajedno sa majstorima

[595]JURIĆ, 2001 : 125, 126, 128; Usporedbe radi, od stručnih škola u BiH je prije dolaska Monarhije postojala jedino tzv. Islahana (javna radionica ili popravilište) otvorena 1870. s namjerom obučavanja siromašne djece svih religija zanatima kolarskim, kovačkim, štamparsko-slagerskim i obućarskim (PAPIĆ, 1972 : 38, 39; BOGIĆEVIĆ, 1985 : 136, 140, 144, 153) Do kraja perioda samo su Sarajevo (1892.) i Mostar imali zanatsku srednju školu (PAPIĆ, 1972 : 84), unatoč postojanju više vladinih stručnih radionica koje su „funkcionirale kao škole“. Šireći mrežu zanatskih radionica Kraljevska Zemaljska Vlada je polazila od zatečenih tradicija. Tamo gdje je već bila razvijena neka vrsta domaće radinosti otvarao se stručni profil (u Sarajevu rad u bakru, u Konjicu drvorezbarstvo, Livnu inkrustacija u drvetu, Foči ukrašavanje noževa itd.). (PAPIĆ, 1972 : 144-145) Nastavni kadar teorijskih predmeta su pretežno činili profesori iz Monarhije; Beča, Praga, Brna. (PAPIĆ, 1972 : 88) Praktična nastava u školama je zauzimala polovinu časova u odnosu na teorijsku. Da je režim bio posebno zainteresiran za ovu vrstu škole govori i činjenica da su učenici imali besplatno izdržavanje i odijevanje. O učenicima je, također, vođena briga i nakon završetka škole, uključivanjem u proizvodnju, primanjem nagrade u materijalu, ili povoljnim kreditiranjem iz posebnog fonda za nabavku alata i ostalog materijala. Školovanje je trajalo tri do četiri godine, a obuka u vladinim radionicama kraće. Radionice koje se otvaraju su : radionica za umjetne zanate 1886. u Sarajevu i Livnu, a 1887. i u Foči. Zanatska škola u Sarajevu će se razviti iz ove radionice, a sama škola će imati ukupno pet radionica (za inkrustaciju u drvetu, tauširanje, graviranje, cizeliranje i montiranje). Na čelu svake radionice stajao je po jedan majstor odgovarajućeg zanata, dok je školom rukovodio direktor. Učenici su dobivali stipendiju, a školovanje je trajalo četiri godine. (PAPIĆ, 1972 : 145, 146) Na temelju zanatske škole u Sarajevu je nastala srednja škola za primijenjene umjetnosti, dok su radionice u Livnu i Foči zatvorene, na čijem je temelju nastala Zemaljska zanatlijska škola u Mostaru. (PAPIĆ, 1972 : 146) Godine 1893/4. u Sarajevu je otvorena i Zemaljska zanatlijska škola sa četiri odjeljenja (stolarski, kolarski, bravarski i kovački). Za razliku od zanatske škole u kojoj učenici nisu bili obavezni završiti osnovnu školu, uz mogućnost upisa i u 18-oj godini, u Zemaljskoj zanatlijskoj školi su se primali učenici do 14 godina uz prethodno obaveznu završenu osnovnu školu. Školovanje je u početku trajalo četiri godine, a onda tri. Prvi semestar je bio zajednički, nakon čega su profesori imali slobodu da usmjeravaju učenike na one smjerove za koje su ocijenili da imaju najviše afiniteta. Godine 1908. izmijenjen je nastavni plan na način da je jedan semestar bio podijeljen na mjesec dana rada u radionici i mjesec dana teorijske nastave. (PAPIĆ, 1972 : 148). Mostarska Zemaljska zanatlijska škola osnovana po uzoru na sarajevsku imala je samo dva smjera (bravarsko-limarski i stolarsko-tesarski), ali je bila internatskog tipa za razliku od Sarajeva i školovanje je prvo trajalo tri godine, a kasnije produženo na četiri. Praktična nastava u radionicama je više njegovana nego u sarajevskoj, tako da je završna godina gotovo u cijelosti podrazumijevala rad u radionicama. (PAPIĆ, 1972 : 148) U obje škole su organizirani zanatlijski tečajevi koji su se plaćali, posebno što su uz stručne tečajeve, učeni strani jezici (njemački) zbog potrebe u procesu proizvodnje i prodaje. (PAPIĆ, 1972 : 149)

graditeljima,[596] a jednako ostaju dosljedni primjeni stilova historicizama. Drugu kategoriju čine arhitekte i inženjeri koji prolaze kroz isti put historicističkog obrazovanja, ali se upuštaju u eksperimentiranje sa novim stilovima, odnosno nesvršeni studenti i majstori graditelji koji također prihvaćaju nove stilove u gradnji. I treću kategoriju oni koji su neovisno o svom obrazovanju valorizacijom pojedinačnih ostvarenja unijeli duh rane moderne na prostore BiH.

1878 – 1900

Prvi školovani arhitekti, inženjeri i majstori graditelji koji djeluju u BiH za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije dolaze uglavnom iz Hrvatske. Tradicija dolaska, ali i ostanka hrvatskih arhitekata i onih koji u njoj djeluju nakon smjene vlasti nastavljena je i poslije 1878. godine. Osječki arhitekta Alois Flambach[597] i tehničar Mališević,[598] prvi su spomenuti graditelji Monarhije u Sarajevu.[599] Zatim slijede dva hrvatska imena, čiji je opus jednako neistražen, arhitekte Janka J. Grahora,[600] koji se u Sarajevu javlja kroz kraći period kao gradski arhitekta i inženjera Nikole Kolara,[601] predstavnika neorenesanse (zamijenit će Grahora na spomenutoj poziciji).[602] Značajan je i graditeljski trojac Ivan, Franjo i Johann Holz iz Požege koji još od početka 80-ih godina izvodi građevinske radove na većem broju sakralnih građevina katoličke

[596] JURIĆ, 2002 : 149-153
[597] [xxx]1885.a : 36
[598] [xxx]1885.a : 36; PEDERIN, 2004 : 144
[599] Opus Flambacha i radionice koju osniva sa Mališevićem u Sarajevu, u potpunosti je neistražen, a samo se može pretpostaviti učešće u izradi projekata javnih zgrada i nadzora nad građevinskim radovima u godinama deficita školovanih graditelja. U arhitekturi Osijeka i Hrvatske, Flambach se ističe kao pobornik neorenesanse u završnoj fazi stvaralaštva, dok se raniji projekti vežu sa romantizam i klasicizam. (DAMJANOVIĆ, 2009 : 56, 57; DAMJANOVIĆ, 2006.b : 166)
[600] Predstavnik neorenesanse unatoč neogotičkoj naobrazbi koju stiče na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču u klasi von Schmidta. (DAMJANOVIĆ, 2006.a : 229); Grahor će zajedno sa arhitektom Franjom Kleinom u Hrvatskoj, također predstavnikom romantičnog historicizma, djelovati dugi niz godina projektujući više stambenih i javnih zgrada inspiriranih arhitekturom romanike, anglizirane gotike, talijanskim trecentom i quattrocentom. Njihova najznačajnija ostvarenja su : Izraelitski hram u Zagrebu 1860. godine, Palača Prve hrvatske štedionice 1870. godine, kuća Rosenfeld 1866/67. godine i kuća Siebenschein iz 1873/74. godine. (MARUŠEVSKI, 1993 : 108, 110, 112, 113, 119)
[601] DAMJANOVIĆ, 2006.a : 232; [xxx]1884.a : 1
[602] Kao učenici zajedničkog profesora Grahor i Vancaš usko surađuju u Sarajevu na projektu Katedrale za koju Grahor izvodi više akvarela, crteža i troškovnik izgradnje. (BOŽIĆ, 1989 : 159) Kao poduzetnik – proizvođač umjetnog kamena angažiran je na projektu palače Napretkova doma u Sarajevu u ulici Maršala Tita 56, 1911. godine. (BAGARIĆ, 2002 : 162)

provenijencije širom BiH.[603] Tu su i arhitekte na čije djelovanje u Sarajevu upućuju bosanskohercegovački suvremeni povjesničari arhitekture, nakon pojave stila secesije, Vjekoslav Bastl, čiji je opus u Sarajevu u potpunosti neistražen i Dioniz Sunko o kojem će biti riječi u nastavku.[604] Imajući u vidu njihov doprinos Hrvatskoj, možemo zaključiti da su spomenuta imena u značajnoj mjeri oblikovala arhitektonsku misao i determinirala buduća zbivanja u Sarajevu do pojave secesije 1900. godine, ali i poslije. Ne umanjujući značaj arhitekata koji će se javiti kasnije, većina pridošlica nisu nosioci novih ideja i ličnosti većeg formata, prihvaćajući upravo projektantsko raspoloženje generacije „graditelja starosjedioca".[605] Prema raspoloživim podacima tijekom cijelog četrdesetogodišnjeg perioda broj domaćih imena nije zanemariv, ali ukoliko se uzme u obzir da je riječ o tehničkom osoblju, koje se pojavljuje u posljednje dvije dekade, udio je minoran.[606] Statistički promatrano do 1900. godine u državi broj inženjera je tri puta veći u odnosu na broj arhitekata, čime se može djelomično opravdati nedostatak inventivnosti u stilovima i kvaliteti izgradnje.[607] Uglavnom su činili značajno rukovodstveno tijelo Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu, zbog čega ne ostvaruju veći projektantski

---

[603] Ivan Holz vodi građevinske radove na zgradi rezidencije Nadbiskupa i doma kanonika u Sarajevu prema projektu Josipa Vancaša (xxx1895.d : 254; xxx1893.f : 192-193), Nadbiskupsko sjemenište sa crkvom Sv. Ćirila i Metoda, također, prema projektu Vancaša (xxx1893.a : 272; xxx1893.e : 287-288), sjemenišnu crkvu sv. Alojzija u Travniku 1886. i zgradu gimnazije uz sjemenište u Travniku sa Johannom Holzom (ZABEO, 1932 : 11). Franjo Holz kao građevinski stručnjak izvodi radove na franjevačkim samostanima u Kraljevoj Sutjesci i Rami, a angažiran je i za proširenje Franjevačke gimnazije u Visokom i dovršenje Franjevačke crkve na Gorici u Sarajevu. (GAVRAN, 2000 : 62-64; LUCIĆ, 2002 : 86)

[604] Unatoč naobrazbi koju stječe na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, u klasi profesora Wagnera, Bastl spada u grupu mladih predstavnika modernih arhitekata i inženjera koji svoje praktično iskustvo započinju u Bolléovom atelijeru ili Školi za umjetnost i obrt (čiji je i osnivač), predstavniku stila historicizma koji zajedno sa Schmidtom vrši bitne zahvate u Zagrebu, osobito kada je riječ o sakralnih objektima. (LAMZA, 2008 : 46, 50, 54; DAMJANOVIĆ, 2010.b : 131; MOHOROVIČIĆ, 1964 : 598; DAMJANOVIĆ, 2011.a : 44; Ovaj dio opusa je zanimljiv i zbog rijetko ukazivanih prilika na što utječu stavovi vodećih arhitekata koji crkve iz XVII i XVIII stoljeća ne smatraju dovoljno vrijednim očuvanja. (DAMJANOVIĆ, 2013 : 41; DAMJANOVIĆ, 2011.a : 44 - 50; DAMJANOVIĆ, 2010.a : 62 - 75); MAHEČIĆ RADOVIĆ, D., LASLO, A., 1997 : 151; BAGARIĆ, 2013 : 146, 150, 151; ŠIMETIN ŠEGVIĆ, 2012 : 308; Arhitekta Bastl 1899. godine izrađuje *„projekt kojem pripada atribut prve secesijske zgrade u Zagrebu i koja predstavlja školski primjer bečke secesije wagnerovskog smjera, trgovačku stambenu zgradu ljekarnika Josipa Pečića".* (BAGARIĆ, 2017 : 203, 204; ŠIMETIN ŠEGVIĆ, 2012 : 305)

[605] KRZOVIĆ, 2004 : 202

[606] Zanimljivo je napomenuti da od 1918. godine, odnosno po osnivanju prvih visokih škola za arhitekturu u Hrvatskoj i Sloveniji, i od ranije osnovanoj u Beogradu, samo gimnazijalci imaju dozvolu za studiranje na domaćim univerzitetima, kako bi broj obrazovanog tehničkog kadra ostao dovoljan. (MILOŠEVIĆ, 1997 : 28, 29)

[607] KRZOVIĆ, 2004 : 200

opus.[608] Neka imena se ipak izdvajaju. Djelo češkog inženjera Hansa Niemeczeka,[609] gotovo je bez izuzetka posvećeno neomaurskom stilu, zbog čega je jedan od rijetkih sljedbenika isključivo jednog oblika historicizma. Inženjer Carl Kneschaurek, koji završava Visoku tehničku školu u Grazu,[610] svoj plodonosan opus u BiH veže za manje javne i stambene zgrade u stilu neorenesanse.[611] Inženjer Miloš Franz Komadina, koji završava dvije godine Polytechnisches instituta u Zürichu i tri godine Tehničkog instituta u Beču nakon čega dolazi prvo u Sarajevo, a zatim u Mostar radi za Okružni ured realizirajući i vodeći niz projekata u stilu neorenesanse.[612] Među arhitektima koji ostaju dosljedni stilovima historicizama izdvajaju se: Karl Pařik, Franz Blažek, Carl Panek i Ćiril M. Iveković. Svi, osim Paneka, koji završava Višu tehničku školu u Beču (arhitektonski smjer),[613] završavaju Akademiju likovnih umjetnosti u Beču. Pařik u klasi profesora Theophila von Hansena,[614] Blažek profesora Friedricha von Schmidta[615] i Iveković kod Carla Hasenauera.[616] Pařikova privrženost arhitekturi neorenesanse od 1884. godine kada dolazi u Sarajevo,[617] pa sve do umirovljenja 1916.[618] besprijekoran je primjer višegodišnje, plodonosne istrajnosti stvaranja u jednom stilu. Zbog velikog broja realiziranih projekata najznačajniji je arhitekta historicizma u BiH.[619] Doprinos arhitekte Franza Blažeka ogleda se najviše kroz

[608] Edmund Stix, dr.Johann Kellner, Josip Czerny, Josef Budau, Maximilijan David, Johann Dvořak, Erlach Alois, Karl Fitzinger, Josef Greger, Simon Hrycak, Domeniko Karković, Đorđe Knežić, Josef Greger i drugi. Pri tome naravno treba imati u vidu da neka od navedenih imena imaju stečeno obrazovanje na Visokoj Tehničkoj školi uglavnom u Grazu i Brnu, a da su neka nakon završene Tehničke škole u Sarajevu i višegodišnjeg iskustva u struci unaprijeđena u zvanje inženjera. (KURTO, 1998 : 367, 348, 340, 339, 341, 343, 347, 349; KRZOVIĆ, 1987 : 247, 252)

[609] KRZOVIĆ, 1987 : 251; Niemeczek radi kao inženjer pri Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade, nakon čega dobiva titulu ovl.civil.inž., usko surađujući sa Vakufskom direkcijom u BiH. (KURTO, 1998 : 354; KRZOVIĆ, 1987 : 251)

[610] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.3115., š.8.3. (Od 1892. godine radi u Građevinskom odjeljenju, a naslov inženjera dobiva 1903. godine)

[611] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.3115., š.8.3.; U kontekstu ranijih ostvarenja već spomenuta stambeno-poslovna zgrada Raher-Babić iz 1913. pokazuje vrijedan primjer utjecaja bečke škole Wagnerovih učenika na pragu moderne.

[612] ABIH, ZMF – opća građa, 1919., br.2355., š.8.3.

[613] KRZOVIĆ, 1987 : 251; [xxx]1902 : 24

[614] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 32

[615] ABIH, ZMF – opća građa, 1904., br.1884., š.8.3.

[616] ABRAMIĆ, 1933 : 253

[617] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 13

[618] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 232

[619] Iako su projekti u stilu neorenesanse najbrojniji, projektuje i nekoliko stambenih zgrada u duhu neobaroka, dvije važnije javne zgrade u neomaurskom i jednu u neobizantskom stilu. (KURTO, 1998 : 304; DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 80, 91, 132) Rijedak primjer bogate dekoracije reprezentativnog karaktera neobaroknih motiva sa prizvukom nove umjetnosti pokazuje projekt bosanskohercegovačke Narodne

izgradnju banjskog kompleksa[620] i ostalih zgrada na Ilidži kod Sarajeva.[621] U pogledu stilskog izraza Blažek pokazuje vidan otklon prema strogom historicizmu izrazito racionalnim pristupom prema funkciji objekta (reduciranje dekorativne plastike, forma proizlazi iz unutarnjeg sadržaja podređenog potrebama stanovanja i praktičnosti arhitektonskog volumena). U interpretaciji stila uglavnom se opredjeljuje za elemente romantizma ne priznajući diktat usvojenih izraza koje dotiče fragmentarno, ublažavajući ih slobodnim dijalogom sa folklornom tradicijom.[622] Arhitekta Ćiril M. Iveković graditeljski opus stvara u arhitekturi historicizma, točnije neomaurskom stilu. Preuzimanje i dorađivanje već započetog projekta gradske Vijećnice arhitekte Aleksandera Witteka[623] determiniralo ga je u tom pravcu. Kako iz Sarajeva odlazi već 1902. godine nakon čega se u Hrvatskoj posvećuje više teorijskom radu i arheologiji,[624] broj realiziranih projekata nije naročito velik.[625] Ime koje se također ističe svojim doprinosom arhitekturi BiH je i Carl Panek koji se kroz literaturu javlja kao arhitekta, nakon položenog stručnog ispita i stečenog radnog iskustva u Građevinskom odjeljenju. U gotovo svim djelima interpretira arhitekturu neorenesanse, sa samo jednim poznatim rješenjem u stilu neogotike, Franjevačkim samostanom

---

dioničke banke iz 1895., publiciran u časopisu *Der Architekt* 1898. godine (DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 104; [xxx]1898.d : 52, 94 tafel; C.W., 1919 : 42-43) U osnovi zgrada je historicistička, kao i svi njegovi projekti. Kompleks zgrada Zemaljskog muzeja u Sarajevu ulica Zmaja od Bosne 3 je ipak kapitalno životno djelo. Unatoč visokom državnom položaju ne publicira radove u stručnim časopisima, zbog čega zajedno sa arhitektom Rudolfom Tönniesom čini izuzetak. (DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 78)

[620] ERNST, 1895 : 42, 44

[621] ABIH, ZMF – opća građa, 1904., br.1884., š.8.3.; Iako je gradnja na Ilidži još od dolaska Monarhije uglavnom vezana za banjski kompleks i izgradnju vila kao propratnog sadržaja od strane Kraljevske Zemaljske Vlade, 1910. godine u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung*, izneseni su planovi za izgradnju naselja po zapadnjačkom konceptu. Zaključeno je da dosljedno provođenje koncepta, utilitarnog karaktera građevine, pored Ilidže, pružaju neizgrađeni dijelovi grada (Alipašin most i Novo Sarajevo). U izvještaju koji podnosi Građevinsko odjeljenje Kraljevske Zemaljske Vlade stoji da u ulici Ćemaluša „vlada prava urbanistička zbrka“ zbog prisutnosti starih kuća iz osmanskog perioda, novoizgrađenih privatnih stambenih i javnih zgrada, zbog čije izgradnje su dijelovi sa muslimanskim grobljem ispresijecani. Budućnost se vidi u neizgrađenim i djelomično izgrađenim dijelovima grada – Ilidži, Alipašinom mostu (današnje Alipašino naselje, Općina Novi grad) i Novom Sarajevu. Ali kako stoji „prije toga treba riješiti pitanje otkupa zemljišta od privatnih lica“. Za ovaj dio naselja u planu je izgradnja nekoliko fabrika i naselja kolonijalnog tipa „u nekom budućem vremenu“. Zbog toga se „očekuju natječaji za izgradnju kroz period od dvije godine, a koji će biti oslobođen poreza narednih dvadeset godina, u poticajne svrhe.“ ([xxx]1909.e : 76-77)

[622] KURTO, 1998 : 317; Najznačajniji projekti su mu zgrada hotela Austrija i zgrada pošte 1892. godine na Ilidži. ([xxx]1883.a : 31)

[623] [xxx]1897.j : 453, 449, 452, 455

[624] ABRAMIĆ, 1933 : 254, 255

[625] Pored Vijećnice izdvaja se zgrada medrese u Travniku 1895. ([xxx]1895.c : 295) i projekt uređenja parka sa vještačkim bazenima na Ilidži 1892. godine, prvoga u BiH usporedivog s europskim standardima. (KURTO, 1998 : 309)

1893. godine u ulici Franjevačka 6.[626] Arhitektura historicizma Paneka pokazuje vrhunske kvalitete, čime se svrstava u najznačajnije predstavnike ovog stila. Inženjeri čiji se radovi mogu svrstati u solidna rješenja različitih historijskih stilova i secesije su: Josip Rekvényi,[627] Josef Gramer[628] i Julijus Berger.[629] Rekvényjevi projekti pokazuju tipska jednostavna rješenja, solidne arhitektonske vrijednosti. Za njega je arhitektura secesije doslovno stvar dekoracije zbog čega u konstruktivnom smislu ne pravi nikakve pomake u odnosu na historicizam. Nedostatak akademskog obrazovanja, kao i većina nadomješta banalnim preuzimanjem dekorativnih elemenata. Gramer također stil secesije prihvata formalno, da bi kroz kasnije radove pokazao zreliji odmak, čak i kada realizira projekt stambeno-najamne zgrade u neomaurskom stilu 1914. godine,[630] koji je prema građevinskom redu 1893. zbog neposredne blizine Isa-begove banje i Careve džamije morao biti riješen u neomaurskom duhu.[631] Bergerovi primjeri stila secesije u Sarajevu, u odnosu na stvaralaštvo u Tuzli protkano spojem kasnog historicizma i secesije pokazuju nešto kvalitetnija rješenja u kojima se nazire sazrijevanje i pročišćavanje stila, kojeg prati racionalna dispozicija.[632]

Važan je i doprinos građevinskih poduzetnika koji sudjeluju u izgradnji više zgrada, stambene ili poslovne namjene. Iako svi nose naziv građevinsko poduzeće, većina ih nije bila ovlaštena izvoditi projekte samostalno, zbog čega surađuju sa ovlaštenim civilnim arhitektima i ovlaštenim civilnim inženjerima. Ovdje treba napraviti razliku između cehovskih graditelja i profesionalnih

[626] KURTO, 1998 : 308; Pored samostana najznačajniji projekti su zgrada Direkcija željeznica 1896. u ulici Musala 2 ([xxx]1897.k : 14), i Bosanski paviljon na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine ([xxx]1900.b : 276)

[627] Nakon završene Tehničke škole u Sarajevu i dugogodišnje prakse u Direkciji državnih željeznica i Građevinskom odjeljenju Rekvényi projektuje veći broj stambenih zgrada u stilu secesije sa ponekim historicističkim motivom. (ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.13644., š.8.3.)

[628] Od dolaska u BiH i stupanja u Građevinsku službu pa do vođenja građevinskog poduzeća „Union – Baugesellschaft“ projektuje nekoliko stambenih zgrada u stilu secesije. (KRZOVIĆ, 2004 : 203; KURTO, 1998 : 342)

[629] U BiH dolazi 1888. godine, a najveći opus ostvaruje u Tuzli projektujući više stambenih zgrada u stilu secesije sa elementima historicizama. (ABIH, ZMF – opća građa, 1919., br.2901., š.8.3.)

[630] KURTO, 1998 : 324

[631] Na vrlo originalan način uspio je ponuditi rješenje po svojoj dispoziciji složeno, na pragu rane moderne, a neomaursko isključivo koloristićkom obradom fasade i dekorativnim elementima potkovičastog luka u vidu arhitektonske plastike na pročelju.

[632] Stambena zgrada u Skerlićevoj ulici broj 9, iz 1910. godine, sa slobodnom, funkcionalnom organizacijom prostora, pokazuje svijest o jedinstvu unutarnje strukture i eksterijerne pojavnosti. (ABIH, ZMF – opća građa, 1919., br.2901., š.8.3.)

arhitektonskih atelijera u kojima su radili ili surađivali školovani arhitekti.[633] U odnosu na broj profesionalnih, cehovskih je znatno više, a praksa pokazuje da su često bili angažirani od strane profesionalnih u toku izvođenja radova (*Jung & Russ, A&F.Steiner, Horvath & Scheiding, Buttazzoni & Venturini, Siemens-Schukert*).[634] Unatoč tržišnom monopolu bečke građevinske tvrtke *Horvath & Scheiding* još od kraja XIX stoljeća,[635] koja izvodi širok spektar radova (ceste, mostovi, industrijski objekti, javne i stambene zgrade, barake itd.)[636] postupno jača proboj i afirmacija tvrtki sa sjedištem u Sarajevu.[637] Među domaćim se najviše ističe ime Miloša

[633] MAHEČIĆ RADOVIĆ, 2009 : 320

[634] U reklamnim prilozima časopisa *Bosnische Bote, Bosnische Post, Sarajevo Tagblatt* i *Kalendar Bošnjak* od 1898. do 1905. udio oglašavanja navedenih imena, njihovih poduzeća i aktivnosti je najzastupljeniji. Imena pojedinih se mogu pratiti i kroz članstva i aktivnosti u Tehničkom klubu u Sarajevo što s obzirom na skromno istraženu arhivsku građu i pojedinačan doprinos svakog od navedenih predstavlja polaznu osnovu za daljnja istraživanja. Najzastupljenija imena cehovskih graditelja su : Karlo Metz, Jovo Sudarević, Franjo Moravetz, Pero Kozina, Ernst Schneubelt, Petar i Luka Simić, Johan Wipplinger i drugi. Jednako kao i atelijeri koji su se bavili proizvodnjom i prodajom namještaja, drvorezbarstva, građevinskog materijala, staklarstva, klesarskih i kiparskih proizvoda (Anton Schirmay, Mate Korivan, Đorđo Kostić, braća Vekić, Šimunković, Jakob Poznić, Ivan Brosig) angažirani su od strane vodećih bečkih tvrtki u procesu izvođenja radova.

[635] Tvrtka vodi radove na sljedećim zgradama (podaci do kojih sam došla ne obuhvaćaju cjelokupan opus tvrtke koji tek treba da se istraži) : zgrada Ješue D. Saloma (VANCAŠ, 1904 : 101-102), zgrada Zemaljskog muzeja ([xxx]1909.e : 76-77), kompleks zgrada javnih kuća ulica Terezija, Nova i Hiseta (AZPRKS, zbirka nacrta br.17-XVII/1, br.17-XVII/2 i br.17-XVII/3: projektna dokumentacija za kuće, krčme i kafane Lucije Mislete, Margaret Vičić Koženi, Steve Mihajlovića, Stojana Stanišića, Vase Đorđevića, Sare Šainović), zgrada hotel Kontinental u Sarajevu 1909., ulica Maršala Tita 2 ([xxx]1909.b : 428-429), zgrada suda i zatvora u Zenici (ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.8295.), zgrada pošte i telegrafa u Sarajevu Josipa Vancaša 1912. (VANCAŠ, 1917 : 113/5), jevrejska kapela Ciduk Adin na starom jevrejskom groblju u Sarajevu 1917. godine (GOTOVAC, 1987 : 43)

[636] KRZOVIĆ, 2004 : 211

[637] Zbog djelomično očuvane, nepotpune projektne dokumentacije teško je uspostaviti statistički pregled svih radova koje izvode građevinske tvrtke i udio arhitekata i inženjera, koji surađuju na izradi nacrta. Periodika može samo djelomično ponuditi podatke o imenima poduzeća, reklamnim oglasima koji dokazuju postojanje tvrtki, ali ne sadrže pregled njihove djelatnosti. Ibrahim Krzović obavio je opsežan popis tvrtki i pojedinačnih imena koji koriste štampu za promociju svoje djelatnosti (KRZOVIĆ, 2004 : 211, 220) Čak i u slučajevima kada one dobiju prostor za promociju djelatnosti, kao što su *Jonesch & Schnell*, vodeći distributeri armiranog betona, rijetko navode ulice, brojeve i vlasnike zgrada, već taksativno broj izvedenih projekata u gradovima. ([xxx]1911.f : 17) Sve ostale propratne poslove izrađivale su registrirane tvrtke sa sjedištem ili podružnicom u Sarajevu ili Beču. O njihovim aktivnostima i radovima u BiH saznajemo preko informativnih i stručnih časopisa koji se tih godina objavljuju u Monarhiji. Radi se o isključivo stranim tvrtkama koje realiziraju svaki značajniji projekt, s materijalima i opremom kakvom u tom periodu nisu mogli raspolagati domaći majstori (Snabdijevanje zgrada plinom rješavalo se parcijalno, dakle zgrada po zgrada, da bi se tek 1913. godine pristupalo rješavanju problema zagrijavanja naselja po principu zajedničkih kotlovnica. Tako je Kraljevska Zemaljska Vlada uputila poziv od 1. travnja do 14. travnja 1913. za dostavljanje ponuda. ([xxx]1913.a : 284) Iz drugog izvora vidimo da je na neki način monopol nad radovima imala tvrtka Albera Haina iz Beča, gdje se navodi niz zgrada u ulicama Koševo, Gabelina, Mustaj bega, Donja Hiseta, Protina, Petrakijina, Donji Tabaci, Ferhadija,

Miladinovića. Nakon završene Tehničke škole u Sarajevu i stečene prakse u Građevinskom odjeljenju Miladinović osniva *„Poduzeće za građevine i tehnički biro za planove, arhitekturu, procjene graditelja Miloša Miladinovića"* čime postaje potpisnik, ali ne i autor više projekata stambenih zgrada.[638] Izvodeći projekte u gotovo svim historijskim stilovima, secesiji i moderni (poduzeće postoji do 1929.)[639] otkriva da s njim surađuju različiti arhitekti.[640] Isti slučaj je i sa građevinskim poduzetnikom Đurom Simonom, koji izvodi građevinske radove i projekte u suradnji sa arhitektima i inženjerima različitog kvaliteta i stila. Uglavnom je riječ o stambenim zgradama manjih gabarita sa tek ponekim zanimljivim primjerom secesijske arhitekture (ulica Skerlićeva 13).[641] Građevinska vrtka Ludwiga Jungwirtha[642] i Građevno dioničarsko društvo Bosna,[643] također dobro kotiraju na tržištu. Udio djelatnosti građevinske tvrtke Viktor Beneš –

Alipašina, Magribija, Pehlivanuša itd. (xxx1913.b : 198) Instalacijom centralnog grijanja bavi se i bečka tvrtka *Wilhelm Brucker und Co*, dok elektroinstalacije provodi tvrtka *Siemens* i Halsko R. Ditmar i J. Neuber. (VANCAŠ, 1904 : 101-102; xxx1909.e : 76-77) Kompleksnije radove kao što zu zgrade hidrocentrala i elektrocentrala izvodile su strukovno opremljenije tvrtke, *Janesch & Schnell* (xxx1912.l : 38)

[638] KURTO, 1998 : 328; KRZOVIĆ, 2004 : 213 (Oba autora navode usmeni iskaz arhitekte Mate Baylona koji je služio praksu u Miladinovićevom poduzeću).

[639] KURTO, 1998 : 354

[640] Predrag Milošević navodi suradnju sa arhitektom Ladislavom Laudom poslije Prvog svjetskog rata. (MILOŠEVIĆ, 1997 : 29); Raznovrsnost je omogućila neponovljivost u izvedenim projektima, zbog čega se svrstava u najplodonosnije poduzetnike svog doba. Pored stambenih zgrada koje su najbrojnije, najznačajniji projekti su zgrada srpskog društva „Prosvjeta" u ulici Obala Kulina bana i Ćumurija 1 iz 1911., i stambeno-najamna zgrada Srpske crkvene općine u ulici Mula Mustafe Bašeskije 59, iz 1910. godine. (xxx1910.f : 294; KRZOVIĆ, 1987 : 218); Godine 1910. Srpska pravoslavna crkvena općina raspisuje natječaj za gradnju stambeno-najamno-trgovačke i poslovne zgrade u Sarajevu. (KURTO, 1998 : 264) Kao autor projekta navodi se graditeljsko poduzeće Miloša Miladinovića. Iste godine srpsko prosvjetno društvo "Prosveta" raspisuje natječaj za gradnju svoje zgrade. (KRZOVIĆ, 2004 : 110) Ponovo se kao autor navodi Miladinović. Uzimajući u obzir da Vancaš sudjeluje na oba natječaja, (KURTO, 1998 : 264) Tönnies na jednom (zgrada crkvene općine površine 1200m², ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.) malo je vjerojatno da se njihovi idejni projekti kao ovl.civil.arh. ne usvajaju, a Miladinovićevi kao tehničara sa završenom Tehničkom školom usvajaju. Kako idejni tako ni izvedbeni projekti nisu sačuvani ostaje nepoznato tko je autor ovih zgrada.

[641] Nedžad Kurto u svojoj knjizi *„Arhitektura BiH – razvoj bosanskog stila"*, navodi mogućnost suradnje ili utjecaja Rudolfa Lubynskog zbog kompleksnosti kompozicije i uglovnih rješenja koje podsjećaju na zgradu u ulici Palmotićeva 5 u Zagrebu, (KURTO, 1998 : 327) a čemu ide u prilog činjenica da je Lubynski često „sam koncipirao projekte koje je dalje prepuštao suradnicima na detaljiranje". (BAGARIĆ, 2008 : 11)

[642] Poduzetnik Jungwirth izvodi radove na sakralnim objektima od kojih se izdvajaju Aškenaski hram u Sarajevu 1902. u ulici Hamdije Kreševljakovića 76 (GOTOVAC, 1987 : 28), crkva Kraljice Sv. Krunice u Sarajevu u ulici Mehmed paše Sokolovića 11. (ZOVKIĆ, 2011 : 401) i obnova crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi obje 1911. i u suradnji sa Josipom Vancašem i Bosanskohercegovačkim građevinskim dioničarskim društvom. (xxx1910.d : 163)

[643] KRZOVIĆ, 2004 : 213

Josip Pospišil, u godinama Pospišilovog dolaska u Sarajevo, vjerojatno je neznatan, jer tvrtka uglavnom djeluje na prostoru Praga.[644] Da tvrtka zaista nije aktivno djelovala na prostoru BiH pokazuju Pospišilovi radovi nastali prije dolaska u Sarajevo utemeljeni na različitim formama historicizma, osobito baroka. Zbog toga su mu projekti često kritizirani kao bespotrebno ukrašavani, na rubu horror vacui arhitekture. To se najbolje vidi na primjeru nacrta za zgradu gradskog kupatila u Pragu 1906. (osvojena druga nagrada).[645]

1900 – 1918

Najznačajnija imena stvaralačke scene prve četvrtine XX stoljeća od koji su mnogi ostvarili značajan doprinos i kroz drugu polovinu XIX stoljeća su arhitekte Josip Vancaš, Josip Pospišil, Rudolf Tönnies, Dioniz Sunko, Hans Berger, Jan Koteřa i inženjer Ludwig Huber. Unatoč stečenom obrazovanju u klasi neogotičara von Schmidta,[646] Vancaš je među rijetkim arhitektima na sve umjetničke pojave svog doba reagirao gotovo istovremeno kao prvi glas razuma i vjesnik promjena. Za trideset i sedam godina koliko živi i djeluje u BiH ostvaruje najveći doprinos, ne samo po broju realiziranih projekata (oko 300 radova) nego i društveno – političkom angažmanu, kao pokretač mnogobrojnih debata u Tehničkom klubu, općinskom zastupstvu, kao podnositelj rezolucija i zakona ali i kao član žirija javnih natječaja u BiH.[647] Prve samostalne projekte izvodi u historicističkim formama (neogotike i neorenesanse), još kao student završne godine studija u Beču, a po dolasku u Sarajevu prihvata i neomaurski stil.[648] Prvi u BiH unosi arhitekturu secesije, determinira pojam i načela „bosanskog stila“ ostvarujući kvantitativno i kvalitativno nedostižan umjetnički opus. Po svojoj kvaliteti izdvajaju se djela nastala poslije 1909. godine oslobođena stega nametnutih zapadnjačkih koncepata, pokazujući punu zrelost i apsolutno vladanje

[644] Tvrtka je osnovana kao dizajnerski studio čija se djelatnost uglavnom bazirala na prenamjenu starih zgrada, točnije uličnih strana fasada. Sačuvani projekti pokazuju da studio uglavnom preferira neobarokne motive, sa izražajno plastičnim vokabularom po uzoru na dvorce kasnog baroka u Pragu, sa uvijek naglašenim ulazom u formi zabata ili cilindrične često staklene tende. I to je suštinski jedina odlika nove umjetnosti u njihovom radu. Ono po čemu atelijer biva poznat je kombiniranje elemenata baroka i geometrijske secesije, a ne uobičajene prakse spajanja baroknih elemenata i cvjetne secesije. (ZIMMER, 2012 : 83, 85, 87)
[645] ZIMMER, 2012 : 91
[646] BOŽIĆ, 1989 : 31
[647] Bio je gradski zastupnik, podnačelnik i potpredsjednik Crvenog krsta. (KURTO, 1998 : 293; BOŽIĆ, 1989 : 35, 39)
[648] Isa-begovo kupatilo i hotel Central tada Ajas pašin dvor (VANCAŠ, 1895.a : 883)

arhitektonskom kompozicijom. Pored secesije koja je kao umjetnička pojava od presudnog značenja za iznalaženje racionalnog, inovativnog stila koji ujedinjuje životne, zadovoljavajući istovremeno i estetske potrebe podneblja, projekti u „bosanskom stilu“ pokazuju zbir svih pozitivnih iskustava i otklona od grešaka pri projektovanju koje i sam otvoreno priznaje. Posebno se izdvajaju projekti za zgrade podružnica banaka Kraljevske Zemaljske Vlade kao važan doprinos arhitekturi javnih zgrada koje više nisu po nekom automatizmu rješavane u „monumentalnim stilovima historicizama“. Podružnica u Banja Luci 1909., u Bosanskom Šamcu 1909. i Bihaću 1910. godine, ali i kuća Hamzage Husedžinovića iz 1913. godine u Banja Luci projekti su koji nose stvarne odlike stila u poređenju sa zgradama na kojima su karakteristike određenog stila ispoljene samo putem fasadnog plašta.[649] Za djelo učenika Carla Hasenauera, arhitektu Josipa Pospišila, dovoljno će još biti isticanje primjera značajnijih projekata u „bosanskom stilu“ kojem ostaje privržen u BiH do kraja svog boravka. Zapošljavanje u Bosanskohercegovačkom građevinskom dioničarskom društvu 1908. praktično oblikuje njegove teorijske stavove o stvaranju „zdrave arhitekture stanovanja“ i poštivanju tradicionalnog graditeljstva. Iako je Pospišilov pristup „bosanskom stilu“ u početku, kako to Kurto zapaža izrazito slikarski, u osnovi (unutarnja dispozicija prostora) ništa drugo do secesijska arhitektura, istina neobična i jedinstvena, Vancaš osim Tönniesa nije mogao izabrati boljeg suradnika. Nakon što 1912. godine prelazi u državnu službu kao predstojnik Građevinskog odjeljenja,[650] projektuje dva kapitalna djela, zgradu Vatrogasne kasarne 1912.[651] u ulici Hamdije Kreševljakovića 22 u Sarajevu i poslovnu zgradu Prcić u Tuzli 1917. godine.[652] Kategoriji arhitekata koji pokazuju stilsku raznovrsnost pripadaju i Rudolf Tönnies i Dioniz Sunko, koji se u Sarajevu pojavljuje sa projektom palače Napretkova doma[653] i zgradom srednjoškolskog konvikta Kralja Tomislava iz 1914/20. godine (danas klinika za ginekologiju i akušerstvo).[654] Nakon završene Visoke tehničke škole u Karlsruheu, Sunko će svoj opus dalje razvijati u Hrvatskoj.[655] Ličnosti koje spadaju u

[649] KURTO, 1998 : 298
[650] HRASNICA, 2003 : 28
[651] HRASNICA, 2003 : 160, 161
[652] POSPIŠIL, 1917.b : 409/3-410
[653] BAGARIĆ, 2002 : 161, 162; [xxx]1912.lj : 306
[654] [xxx]2010 : 24; Smatram da bi se na osnovu rješenja kompozicije pročelja stambene zgrade u ulici Terezija 54 i stambeno-trgovačke zgrade u ulici Mula Mustafe Bašeskije 17 iz 1916. godine, prilikom budućih istraživanja mogle dovesti u vezu sa Sunkom, jer se očituju izvjesne sličnosti u oblikovanju dekorativnih i arhitektonskih elemenata sa zgradom klinike za ginekologiju i akušerstvo.
[655] KURTO, 1998 : 327; ŠIMETIN ŠEGVIĆ, 2012 : 305

treću kategoriju i koje zbog šireg europskog značaja zaslužuju posebno izdvajanje su: dr. Hans Berger[656] i arhitekta Jan Koteřa. Zbog nepovoljne političke situacije Berger na žalost ne uspijeva realizirati sve projekte zgrada i vila za koje pravi studije i crteže, a koji pokazuju da dobrom arhitekti nisu potrebne godine proučavanja tradicionalnog graditeljstva da bi shvatio suštinu fenomena „bosanskog stila“. Zanimljiv je i njegov projekt za zgradu nove Željezničke stanice u Sarajevu iz 1915.[657] najvjerojatnije aktivno rađen još prije dolaska u Sarajevo, uglavnom zbog stilske konfuzije bizantskih i romaničkih motiva. Studija pod nazivom *„Ratni spomenici“* objavljena u *Der Bautechniker* 1917.[658] pokazuje šire urbanističko promišljanje moguće izgradnje potencijalnih spomeničkih trgova u Sarajevu, kroz tri primjera idejnih skica (Trebević, prostor neposredne blizine kasarne F.Josefa i gradske Vijećnice). Studija je značajna radi sažete analize sarajevskih mikro trgova, kao urbanističkog nedostatka, zbog čega rad dobiva na dodatnom značenju. Najznačajniji projektantski rad predstavlja obiteljska zgrada advokata Srećka Perišića iz 1917. godine izvedena u maniru bosanskog sloga, nadahnuta bosanskom gradskom kućom XVIII stoljeća čime je uspio uspostaviti visokokreativan dijalog sa naslijeđem upotrebom formi kamarije, ograđene avlije i doksata. Značajni su i njegovi napori koje ulaže u načinu promišljanja restauracije i sanacije seoskih kuća u Nevesinju, Fojnici, Odžaku, Trebinju, Gacku i drugim selima Hercegovine (Hasana Muftića, Arefa Agića, Lije Guzina, Muje Zelića i dr.), kao i studija starih sarajevskih česama.[659] Prvi znak pojave modernog prostora i njemu odgovarajuće moderne arhitekture u Sarajevu je zgrada banke Slavia arhitekte Jana Kotěre.[660] Zgradu osiguravajućeg

[656] Nakon završene Visoke tehničke škole u Beču, prakse kod Friedricha Ohmanna, suradnje sa Maxom Fabianijem, Berger u Sarajevo dolazi 1915. godine na poziv Kraljevske Zemaljske Vlade radi izrade regulacionog plana Čaršije. (ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1720., š.8.3.); Još od uspostave vlasti Monarhije, pa do 1910. godine radovi na regulaciji Čaršije više puta su preuređivani i nadopunjavani, osobito dijelovi oko Careve džamije, pokrenuti problemom izgradnje zgrade Parlamenta, te dijelovi Obale Kulina bana zbog izgradnje Pravosudne palače i zgrade zatvora, u kontekstu koji je i izrađen već spomenuti regulacioni plan iz 1916. godine. ([xxx]1909.e : 76-77; AGANOVIĆ, 2009 : 69)

[657] BERGER, 1918 : 393/3

[658] BERGER, 1917.b : 241/5 – 243

[659] BERGER, 1917.a : 40, 33-35 tafel, 65-66 tafel; BERGER, 1916 : 113-115

[660] Češki arhitekta, teoretičar arhitekture, pedagog, dizajner i umjetnik. Kotěra upisuje studij strojarstva u njemačkoj građevinskoj školi 1887/90., nakon čega 1890/94. godine u Pragu završava praksu u projektantskom uredu inženjera Feyna. Godine 1894. godine upisuje Akademiju likovnih umjetnosti u Beču. Godine 1897. godine dobiva Staatsreisestipendium u Italiji zahvaljujući uspjehu postignutom na javnom natječaju studentskih radova za projekt tunela pod kanalom La Manche. (NOVOTNÝ, 1958 : 22) Godine 1898. vraća se u Prag, gdje izlaže skice i crteže nastale za vrijeme boravka u Italiji. Iste godine kada preuzima mjesto profesora Friedricha Ohmana u školi primijenjenih umjetnosti u Pragu, projektuje prvu zgradu Peterka, u duhu art noveau-a, donoseći time prvi novi stil u Češku. (MÁDL KAREL, 1922 : 11) Kotěra je sebe afirmirao u gradnji stambenih objekata i vila. Realizirao je preko 30 objekata u svom

društva Slavia u Sarajevu Kotěra projektuje istovremeno sa Urbánek hotelom i izdavačkom kućom M.Urbáneka u Pragu 1911. godine.[661] Komparativnom analizom uviđamo da sve tri zgrade imaju slično, ako ne i identično kompoziciono rješenje. Na primjeru hotela sličnost se ogleda u jednostavnoj formi kubusa, sa isturenim okvirom i uvučenom fasadom postignutom stepenastim povlačenjem zidnog platna kao membrane. Iako je vidljiv utjecaj teorijskih promišljanja, kubistički orijentiranih, Kotěrinih sljedbenika Gočara i Novotnỳa, ova dva primjera djelomično pobijaju tvrdnju da Kotěra kao funkcionalista i realista nije u mogućnosti da shvati postulat, osnove i emociju kubizma. Zgrada banke Slavia, prvobitno riješena kao slobodnostojeća zgrada s ulazima raspoređenim na obje bočne strane pročelja, danas je dio uličnog niza, zbog čega ne odražava vrijednost izvornog stanja.[662] Radovi inženjera, Ludwiga Hubera koji u Sarajevu djeluje od 1890. pa do kraja Prvog svjetskog rata,[663] pokazuju zanimljiv primjer arhitekture na prijelomu stoljeća. Rad u državnoj službi ga je očigledno duži niz godina sputavao

---

rodnom gradu Pragu, ali i Beču, Sarajevu i Sofiji, u periodu do Prvog svjetskog rata, kada je njegovo stvaralaštvo bilo i najproduktivnije. (PRELOVŠEK, 2001 : 77) Kao svestran dizajner, projekte krasi snažno, često simboličko razumijevanje materijala i plana, disciplina kompozicije postignuta transformacijom kreativnih metoda kroz individualnu domišljatost i maštu u svrhu postizanja sebi zadatog materijalnog rezultata. Kotěra se sa svojom redukcijom fasadne dekoracije u korist transparentnosti konstrukcije i korištenih materijala izdvojio na samom početku. Upotreba ogoljene cigle, žbuke, polirane i glatke fasade, oštrih uglova, precizno definiranih volumena i prizmatičnih detalja utire put češkom kubizmu poslije 1910. godine. U periodu od 1909. do 1913. godine projektuje svoje najznačajnije djelo Industrijski muzej u Hradec Králové, zgradu pročišćenu od dekorativnih detalja, sa naglašenim vertikalnim zoningom koji izbija kroz središnji plan. Volumen Kotěrinog muzeja u potpunosti prati Berlageovu i F.L.Wrightovu misao u kompoziciji unutarnjeg prostora spajajući mase različitih uglova, vertikala i prozora umjesto forsiranja simetrije svoga učitelja Wagnera. „*Spoljna konstrukcija zgrade ne smije prekriti konstrukciju. Bit nije u odijevanju, nego u sjedinjavanju s unutarnjom strukturom.*“ (VYBÍRAL, 2006 : 40) U narednom periodu izvodi projekte za nekoliko zgrada i vila : zamak Radboi 1910. godine, projekt hotela u Opatiji 1910. godine, niz stambenih objekata u ulicama Mozartea i Jungmannově 1911/13. godine, izvedba pročelja Ministarstva financija 1912/14. godine, Urbánek hotel 1911. godina, Institut u Pragu 1912. godine, Pravni fakultet u Pragu 1913. godine u duhu tradicionalne simetrične fasade sa visokim zabatom, a koji se posthumno realizuje tek 1931. godine i dr., u kojima je ponudio specifična rješenja koja pružaju uvid u gotovo sve razvojne manifestacije njegova opusa. (MÁDL KAREL, 1922 : 10, 12)

[661] MÁDL KAREL, 1922 : 47,48

[662] Za popločavanje unutarnjeg hola banke Slavia korištene su keramičke pločice tvornice Armin Schreiner iz Zagreba, osnovane 1889. godine kao prve hrvatske tvornice glinenih i šamotnih proizvoda. (Pločice sa inicijalima A.Schreiner utvrđene uvidom u stanje na terenu 10.11.2015.; https://en.wikipedia.org/wiki/Armin_Schreiner, 12.11.2015. http://www.zoz.hr/files/omanut%20126d.pdf, 24.2.2016.; MUCHA, 1989 : 261-262)

[663] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.4712., š.8.3.; Nakon završene Staatsgewerbeschule u Salzburgu i dugogodišnjeg službovanja kod arhitekte Wilhelma Klingenberga, učenika Theophila Hansena i asistenta profesora von Schmidta u Sarajevo dolazi, kao već formirana ličnost. (http://www.architektenlexikon.at/de/752.htm, 23.3.2016.; ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.4712., š.8.3.)

onemogućivši realizaciju originalnijih, individualnijih rješenja što se vidi kroz prosječno izvedene projekte u neomaurskom i stilu secesije koja je zasnovana na wagnerovsko-olbrichovoj secesiji i tek ponekim primjerima nadahnutim estetikom Hoffmanna i bečkih radionica. Ali, od 1912. godine kada u Sarajevu realizuje svoje kapitalno djelo kino Apollo[664] i vilu u naselju Višnjik 10, 1917.,[665] na pragu moderne, dokazuje da i jedan inženjer, za koje se nerijetko vežu epiteti neinovativnih projektanata, može postići više od većine arhitekata. Kino je prvobitno imalo dekorativne secesijske detalje na fasadi pročelja, koji su 50-ih godina XX stoljeća dobrim dijelom uklonjeni. Ali sa „dekorativnim plaštom" ili bez njega sam pogled na zgradu odaje pripadnost jeziku rane moderne. Još od prvih samostalnih projekata stambenih zgrada i vila (obitelji Fadilpašića u Travniku i Sarajevu), Huber ne odustaje od izdužene forme prozorskih osi, težnje da zgradu, balkone i lođe tretira kombiniranjem osnovnih geometrijskih oblika po čemu postaje prepoznatljiv. Njegovi raniji radovi nadahnuti pogrešno iščitanom arhitekturom neomaurskog stila pokazuju originalno spajanje elemenata islamske sakralne arhitekture, dekoracije mukarnasa i drvenih ukrasa pročelja sa stilovima historicizma (neorenesansa) i vertikalne organizacije stanovanja arhitekture secesije. Oslanjanjem na arhitekturu feudalne rezidencije, umjesto gradskih kuća, evociranjem formi bosanskohercegovačkih kula i čatmi,[666] u kasnijim radovima postiže organsko jedinstvo formi i sadržaja čije rješenje proističe iz „bosanskog stila", ali ga istovremeno i nadilazi originalnošću. Huber je sasvim sigurno jedan od rijetkih u BiH koji je vrlo rano osjetio i pratio previranja prvog desetljeća XX stoljeća, ostvarujući izvanredna arhitektonska rješenja i stvarajući zanimljive poveznice za naručitelje *„obiteljskih kuća i vila koji su kao pripadnici nove društvene i financijske elite svojim načinom života željeli oponašati aristokraciju, posvajanjem novog stila, čime se distanciraju od prethodne historicističke kulture aristokratskih krugova, okrećući se sve više naslijeđu bidermajera i općenito cottage stila u arhitekturi."*[667]

[664] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.4712., š.8.3.
[665] HUBER, 1917 : 137/3-138
[666] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1954 : 71
[667] BAGARIĆ, 2017 : 211, 212; Još u razdoblju kasnog historicizma i secesije, u arhitekturi vila i njene tipološke podskupine ljetnikovaca, počinje da se izdvaja ideja cottage naselja u dva smjera – cottage naselja i cottage ulice. Ideje na prijelazu stoljeća, odnosno od 1880-ih do prvih godina XX stoljeća snažno zastupaju Kuno Waidmann, Leo Hönigsberg i Gjuro Carnelutti. (BRAUN, A., DELIĆ, A., 2013 : 58, 59)

7.4.1. Zaključak

Do 1900. godine u BiH je broj inženjera bio daleko veći u odnosu na broj arhitekata, koji u Sarajevo pretežno dolaze iz Hrvatske. Tek od 1900. godine omjer arhitekata i inženjera se postupno izjednačava pojavom arhitekata češkog i austrijskog porijekla, od kojih većina ostaje živjeti u Sarajevu sve do kraja 1918. godine. Podjela unatoč naobrazbi nije pratila u tolikoj mjeri generacijsku razliku niti stečenu naobrazbu na nekoj od visokih tehničkih škola u Monarhiji, kako ih je većina imala završenu Akademiju likovnih umjetnosti u Beču, koliko stilove koje su preferirali u projektovanju.

Kronološki promatrano najveći broj zgrada projektovan je u stilovima neorenesanse, neomaurskog stila i cvjetne secesije, nakon čega slijede projekti u stilovima neorenesanse sa elementima baroka, neogotike, geometrijska secesija i "bosanski stil" kao kreativno izražena asocijacija na graditeljsko nasljeđe Bosne. Arhitekte koji ostaju dosljedni stilovima historicizama, a čiji su opusi najkvalitetniji su Karl Pařik, Franz Blažek, Carl Panek i Ćiril M. Iveković, dok se među inženjerima izdvajaju Josip Rekvényi, Josef Gramer i Julijus Berger, od kojih će još samo Gramer pokazati veći interes za stil secesije. Arhitekte koji su svoj opus započeli u stilovima historicizama ali koji im neće ostati dosljedni u svom budućem radu su Josip Vancaš, Josip Pospišil, Rudolf Tönnies, Dioniz Sunko, Hans Berger, Jan Koteřa i inženjer Ludwig Huber.

Većina će svoj opus pored secesije proširiti i na ostale stilove tog vremena koji su prošli kroz različite evolucione puteve, odabirući arhitekturu koju određuje pročišćena arhitektonska forma, izraz bez suvišnih ukrasa i iznad svega racionalnost oblikovanja putem elementarnih formi implicirani iz kubne secesije, karakteristika lokalnog graditeljskog nasljeđa i pojedinačnog teorijskog i projektantskog doprinosa.

8. ARHITEKTA RUDOLF TÖNNIES U BIH OD 1897. DO 1918.

8.1. Osnovna biografija

Rudolf Tönnies (20.4.1869. Ljubljana – 6.12.1929. München),[668] sin je Gustava Johanna Ludwiga Tönniesa industrijalca, jednog od najpoznatijih samostalnih poduzetnika na polju fabričke proizvodnje, vlasnika pilane i ljevaonice u Ljubljani, i Amalije Malovrh (1823. Ljubljana – 27.5.1906. Ljubljana). Pod utjecajem oca i starije braće od ranog djetinjstva biva profesionalno usmjeravan na sticanje kvalitetnog obrazovanja, čime bi kao budući arhitekta, značajno doprinio unapređenju obiteljskog gazdinstva,[669] što će na kraju i rezultirati stjecanjem visokoškolskog obrazovanja u Beču. Godine 1886. završava nižu Realku (*Unterrealschule*) u

[668] [xxx]1929.c* : 2 (sahranjen u Mariboru); U časopisu *Wiener Bauhütte* kao datum smrti naveden je 5. prosinac 1929. godine. ([xxx]1929.b : 10); Otac Rudolfa Tönniesa, Gustav Tönnies (14.1.1814. Stralsund Mecklenburg - Vorpommern, Njemačka – 12.11.1886. Ljubljana) porijeklom iz Smaalanda u Švedskoj, u Ljubljanu dolazi s obitelji brodograditeljskih tesara koja se doseljava na tlo Slovenije, nastavljajući tradiciju očevog zanatstva. U Ljubljani se trajno nastanjuje 1845. godine, na poziv tadašnjeg gradonačelnika, gdje osniva stolarsku tvrtku nakon postignutih priznanja (podizanje krova i krovne strehe na objektu ljubljanskoga Kolizeja, kojeg radi inženjer Josip Benedikt Withalm). Godine 1853. osniva jednu od prvih, vodećih livnica u Sloveniji, a 1858. godine i pilanu koja je za to vrijeme opremljena najsuvremenijim strojevima za obradu drveta. Iste godine Tönnies je kupio i nekoliko kamenoloma u Nabrežini, Momjanu i Repentabru, radi osiguranja dovoljne količine građevinskog materijala. Njegov doprinos industrijskom napretku Slovenije koji postiže uz pomoć sinova Rudolfa, Adolfa, Emila, Gustava mlađeg i Viljema, osobito Ljubljane, Maribora i Trsta je golem. Posebno se izdvaja izgradnja južne željeznice kroz Ljubljanu 1858. godine, izgradnja željezničke pruge Celje – Trst i nekoliko industrijskih kompleksa i skladišnih hala (tvornica slatkiša 1858., zgrada pivnice 1866., tvornica duhana 1872. i čelični most Hradeckega 1867. sve u Ljubljani, nekoliko skladišnih - lučnih hala u Trstu, zgrada pivnice u Sisku i dr.) HAYMERLE, 1895 : 93, 94; BENEDETIČ, 1980 : 38; VALENČIČ, 1967.a : 152; MIHELIČ, 2002 : 67, 68; MIHELIČ, 2002 : 18; ŠORN, 1959 : 13; LAKTAŠ, 1922 : 54, 55)

[669] Njegov najstariji sin Gustav mlađi (1851 – 1922.) završio je Ljubljansku Realku, nakon čega je u Beču studirao obrtnu školu (obrada stakla) 1887. godine. Dalja usavršavanja na studijama (zidarstvo i stolarija) završava u Trstu, gdje je bio angažiran kao graditelj do 1900. godine. U toku studija u tvrtki ga mijenjaju braća Adolf (1855 - 1900.), William (1857 - 1925.) koji u Ljubljani završava tri razreda Srednje tehničke škole, obuku u strojarstvu, čime stiče ovlaštenje za tehničko upravljanje ljevaonicom željeza i strojnom trgovinom i Emil (1863 - 1941.) koji je, također, u Ljubljani završio dva razreda Srednje tehničke škole, te postao voditelj prodaje i provjere robe. Od 1890. godine djelatnost tvrtke se povećava čime postaju jedna od najvećih građevinskih tvrtki u Sloveniji, kojoj su povjereni radovi na obnovi i restauraciji crkve sv. Petra i Jakova 1896. godine, crkvi sv. Marije kod Litije obje u Ljubljani, obnovi salona zgrade Opere u Ljubljani 1892., Vojnoj bolnici 1897. i drugim upravnim i obrazovnim institucijama. Radovi na Mestnoj elektrarni 1897/8., Prešernovom trgu u Ljubljani 1897. i zgradi Centralne ljekarne 1896/97. izdvajaju se kao najkompleksniji i najbolje plaćeni. ([xxx]1987 : 302; VALENČIČ, 1980 : 106; VALENČIČ, 1970 : 135; http://ppmol.org/urbanizem5/kliping/2015-12-01_graditelj-Gustav-Tonnies.pdf,15.2.2016.; BENEDETIČ, 1980 : 70, MIHELIČ, 2002 : 90; MIHELIČ, 1999 : 99)

Ljubljani sa 17 godina[670] da bi obrazovanje nastavio u Grazu (*Staatsgewerbeschule*) do 1890. godine.[671] Osim završene više Realke, prema dekretu izdanom u Beču 23. prosinca 1890. godine odslužio je i vojni rok u trajanju od godine dana, umjesto uobičajene tri godine obaveznog služenja, s dodijeljenim činom rezervnog poručnika pukovnije. Od 1. listopada 1890 do. 22. srpnja 1893. godine studira Akademiju likovnih umjetnosti u Beču u školi profesora arhitekta Carla von Hasenauera.[672] Početkom 1894. godine odlazi na studijsko putovanje u Italiju na šest mjeseci, nakon čega odlazi u Budimpeštu 1. listopada 1894. godine i ostaje do 15. rujna 1895. godine. U jesen 1895. dolazi u Zagreb, u Građevinski odsjek Kraljevske Zemaljske Vlade, a kasnije prelazi u atelijer Kune Waidmanna.[673] U Zagrebu ostaje samo dvije godine, nezadovoljan državnim položajem, kada dolazi u Sarajevo 1. listopada 1897. godine.[674] U dvadeset i devetoj godini Rudolf Tönnies stupa u brak sa Paulom Faller iz Varaždina (15. prosinca 1898. godine) sa kojom dobiva kćer Friggu 1900. godine rođenu u Sarajevu.[675] Koliko je poznato, Frigga je ostala jedini direktni nasljednik loze Tönnies.[676] Gotovo svi potomci industrijalca Gustava Tönniesa će u budućnosti napustiti Sloveniju i trajno se naseliti u Austriju i Njemačku, kao i sam Rudolf koji će u 60-oj godini preminuti u Münchenu.[677] O njegovom djetinjstvu se malo zna, osim da je bio najmlađi potomak tada već financijski dobrostojeće obitelji, te da mu se zahvaljujući starijoj braći koja su već bila uključena u obiteljski posao možda i jedinom pružila mogućnost za daljim i ozbiljnijim usavršavanjem u struci. Jedini završava studij arhitekture u Beču, što na kraju

[670] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.; Realschule se koristi kao izraz od XVIII stoljeća (1805. godine) definiran kao trogodišnja škola stručnog tipa. Srednje škole su od 1867. do 1927. godine bile sedmorazredne.

[671] Prema obrazovnoj reformi Wilhelma von Humboldta iz 1832. godine (primjenjivanoj i na prostoru Austro-Ugarske Monarhije) kvalifikacija obrazovnog sustava prve polovine XIX stoljeća konstantno je zahtijevala reorganizaciju osnovnih i srednjih škola. Zapravo reforme školstva su obilježile gotovo sve veće države centralne i srednje Europe XIX stoljeća, nailazeći na slične probleme. Do prve polovine XIX stoljeća osim više vrsta osnovnih škola postojalo je više vrsta dovisokoškolskog, srednjoškolskog obrazovanja, a činile su ga niža Realka ili *Realschule* (srednja stručna škola) i viša Realka ili *Oberrealschule*, a do 1900. godine Klasična gimnazija, viša Realka i Progimnazija. Obrazovni koncept više Realke obuhvaćao je ukupno devet godina školovanja do mature, kada se povećava na još četiri godine. Ovako organizirana škola nije pružala dovoljno predznanja za upis na pojedine univerzitete (teologija i tehnički – Politehnički instituti i Akademije likovnih umjetnosti), zbog čega su bile nužne završene dodatne, stručne škole. (https://de.wikipedia.org/wiki/Oberrealschule, 22.2.2016.)

[672] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.

[673] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.

[674] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.

[675] Slovensko rodoslovno društvo, elek.izd.,br. 642 (www.genealogy.si/srdindex/T18.html), 10.5.2015.

[676] Slovensko rodoslovno društvo, elek.izd.,br. 631 (www.genealogy.si/srdindex/T18.html), 10.5.2015.

[677] [xxx]1929.c* : 2; VALENČIČ, 1967.a : 152

rezultira preuzimanjem očevih poslova (koje do tada vode braća, naizmjenično), ali što će se desiti tek po povratku u Sloveniju, neposredno nakon odlaska iz BiH.[678] Činjenica da je jedini od braće uspio steći visoko obrazovanje mu je sa jedne strane nametala obavezu prema obiteljskoj graditeljskoj tradiciji i očekivanjima, i vlastitim ambicijama sa druge strane. Dolazak u BiH se može okarakterizirati kao pokušaj osamostaljivanja, u želji da se iskaže kao projektant, a ne jedan od pomoćnika, prožet težnjom za stvaranje novih ideja i vlastite karijere. Sarajevo napušta 1917/8. godine kada se vraća u Ljubljanu da bi 1920-ih uslijed teške bolesti i liječenja preselio u München. Iz odluke Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH, saznajemo da je bio pripadnik evangeličke crkve.[679]

Slika br.23. Gustav Tönnies

Slika br.24. Rudolf Tönnies

[678] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.
[679] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.

8.2. Školovanje na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču

8.2.1. Specijalne škole i njeni profesori

U odnosu na Budimpeštu, Prag i ostale gradove Monarhije, bečka Akademija kao visokoškolska institucija osnovana 1692. godine,[680] najviše je zaslužna za umjetničko definiranje i promoviranje različitih formi historicizama i secesije. Uvođenjem specijalnih škola za arhitekturu 1868. godine Akademija ponovno prolazi kroz reformu obrazovanja, koja prvo započinje u školama za slikarstvo i skulpturu, pa tek onda za arhitekturu.[681] Nakon donošenja pravilnika za studij na arhitektonskoj školi koji odobrava car 29. veljače 1868. godine, studij arhitekture smanjen je sa pet na tri godine, u skladu sa smanjenjem opće prethodne obuke.[682] Na čelo specijalne škole antike sa njenim nastavkom u neorenesansi postavljen je arhitekta Theophil von Hansen, dok je Friedrich von Schmidt preuzeo školu o srednjovjekovnim graditeljskim stilovima.[683] Nakon što je Akademija u samo par mjeseci iste godine 1891. izgubila voditelje specijalnih škola (von Schmidta i Hansena), dugo predlagani Carl Hasenauer preuzima Hansenovu katedru.[684] Pedagoško, zanatsko i bogato projektantsko iskustvo učinili su da upravo u njihovoj školi diplome steknu brojne arhitekte koji su ostvarili važan graditeljski doprinos u BiH.

8.2.2. Studij Rudolfa Tönniesa na Akademiji

Akademiju likovnih umjetnosti u Beču Tönnies upisuje 1. listopada 1890. godine, odlučujući se za neorenesansnu specijalnu školu koja je sve do siječnja 1891. godine pod vodstvom arhitekte i profesora Theophila Hansena. U personalnom listu je navedeno da školu završava kod profesora Carla Hasenauera, 22. srpnja 1893. godine s potvrdom o zrelosti i završenim diplomskim projektom koji izlaže na zajedničkoj izložbi Akademije, a za koji dobiva posebne pohvale : *„Akademija izdaje Uredbu 21. srpnja 1893. godine, broj 311, s priznanjem za izložbu Tönniesa*

[680] STERNER, 1978 : 101; Architekt Viktor H.-t. (1894.) : 293; GÖBL, 1991 : 47; PIPPAL, 2001 : 138; MIKOLETZKY, 1990.a : 31, 32
[681] WAGNER, 1967 : 212
[682] WAGNER, 1967 : 211; http://www.architektenlexikon.at/de/1234.htm, 25.2.2016.; http://www.architektenlexikon.at/de/1197.htm, 24.2.2016.; http://www.architektenlexikon.at/de/1110.htm, 24.2.2016.
[683] WAGNER, 1967 : 209, 212; [xxx]1873 : 1; GÖBL, 1991 : 55, 57; MIKOLETZKY, 1990.b : 43-46; [xxx]1893.c : 508, 509
[684] WAGNER, 1967 : 246

na kojoj je izložio izvrsna djela".[685] U personalnom listu arhitekte nije pojašnjeno o kakvim radovima je riječ i koliko ih je bilo izloženo, kao ni o tome da li je tijekom studiranja bilo još ovakvih izložbi u suradnji sa kolegama ispred Akademije, jednako kao što nema pomena o objavljivanju stručnih tekstova u tadašnjim časopisima Monarije. Među nagrađenim studentima profesora Hasenauera, u časopisu Wiener Bauindustrie Zeitung, Tönniesovo ime nije spomenuto. Prvu nagradu na izložbi dobiva Victor Lamich za dizajn stubišta velike palače, drugu Josef Hoffmann za najbolji *Gesammtstudien* projekt, treću Leopold Bauer, a Karl Maschek specijalnu nagradu škole.[686]

Dakle, na osnovu izloženog možemo zaključiti da je bio prosječan student koji je u roku uspješno završio studij, ali da se nije značajno isticao u odnosnu na kolege sa kojima studira. Tijekom studiranja pratila su ga živa i burna zbivanja na stvaralačkoj sceni, ne samo u pogledu smjene profesora specijalnih škola, već i u pogledu teorijskih rasprava koje su se odvijale u Monarhiji, potrage za „nacionalnim stilom", intenzivnog istraživanja po stilovima prošlosti i šarolikim primjerima stilskih preferiranja vodećih arhitekata druge polovine XIX stoljeća. Događaji koji su se zbivali, a koje je kao i većina studenata pozorno pratio, kao i stilovi koji će tek nastupiti nedugo po završetku studija u značajnoj mjeri će definirati buduće simpatije za stilove neorenesanse s elementima baroka i secesiju koju prihvata među prvima u BiH. Vođen velikom željom za proučavanjem arhitekture renesanse i klasicizma, po uzoru na dugogodišnju praksu specijalnih škola i još starijih putovanja (*Römerfaren*) iz prve polovine XIX stoljeća, 15. travnja 1894. godine odlazi na studijsko putovanje u Italiju u trajanju od šest mjeseci, o osobnom trošku.[687] Ova odluka je imala za cilj nadograditi i proširiti stečeno znanje po završetku studija, s obzirom da nije imao sreću biti među najboljim studentima koji su ovo putovanje dobivali kao nagradu za svoj izvanredan uspjeh. Generaciju Hasenauerovih učenika u godinama Tönniesovog studiranja 1890 – 1893. godine, činilo je nekoliko ključnih imena arhitekture druge polovine XIX stoljeća.[688]

---

[685] "Erlass der Akademie Z. Nr.311 von 21./VII. 1893" (ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.)
[686] xxx1893.c : 508, 509
[687] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.
[688] Zanimljivo je da većina studij počinje kod Hasenauera, a završava kod Wagnera. To su : Josef Hoffmann koji studira od 1892. do 1895. godine kod Hasenauera, a kasnije kod Wagnera (http://www.architektenlexikon.at/de/234.htm, 17.1.2020.), Leopold Bauer od 1892. do 1893. kod Hasenauera, a od 1894. do 1896. kod Wagnera (http://www.architektenlexikon.at/de/21.htm, 17.1.2020.),

Da su Hansen i Hasenauer teorijskim i praktičnim primjerima doprinijeli formiranju i definiranju stilske pripadnosti svog učenika pokazuju i tri predavanja Tönniesa u prostorijama Tehničkog kluba u Sarajevu u sklopu naučnog skupa posvećenog velikim izložbama u Budimpešti, Beču i predstojećoj u Parizu 1899. godine.[689] Tekstovi „*Monumentalne građevine u Italiji*“, 1899. godine „*Putovanje Dunavom i Konstantinopolj*“ 1908. godine, i „*Predavanje o Rimu sa fotografijama*“ iz 1911. godine ističu privrženost talijanskoj renesansi, antičkim gradovima i duhu očaravajućih ornamenata Orijenta.

8.3.Imenovanje za ovlaštenog civilnog arhitektu i građevinskog savjetnika

Nakon povratka sa VII internacionalnog kongresa arhitekata u Beču,[690] za čijeg je predsjednika imenovan Wagner,[691] a kojem prisustvuje zajedno sa Vancašem,[692] odlučuje se podnijeti zahtjev za imenovanje za ovlaštenog civilnog arhitektu. Zajedničko ministarstvo financija odobrilo je arhitekti Rudolfu Tönniesu zahtjev za imenovanjem 12. svibnja 1908. godine, poslije čega angažmani (osobito stambene zgrade) postaju intenzivni i razvijani sa mnogo više slobode u izvedbi. Zanimljivo je istaknuti da osim njega i Vancaša niti jedan arhitekta i inženjer koji tih godina živi i djeluje u BiH ne uzima učešća na spomenutom kongresu. Na popisu učesnika jasno se vidi da su iz BiH zabilježena samo dva imena.[693] Tekst objavljen u časopisu Der Bautechniker

---

J.M.Olbrich od 1890. do 1893. godine kod Hasenauera, odlazeći na studijsko putovanje u Italiju i sjevernu Afriku 1893 – 1894. godine (http://www.architektenlexikon.at/de/441.htm, 17.1.2020.), Alfred Josef Konnerth od 1892. do 1895. godine kod Hasenauera, poslije Wagnera (http://www.architektenlexikon.at/de/314.htm, 17.1.2020.), Josef Ludwig od 1892. do 1895. godine kod Hasenauera poslije Wagnera (http://www.architektenlexikon.at/de/374.htm, 17.1.2020.), a Karl Adalbert Fischl od 1891. do 1894. godine (http://www.architektenlexikon.at/de/139.htm, 17.1.2020.), Ferdinand Franz Berehinak od 1891. do 1892. godine (http://www.architektenlexikon.at/de/38.htm, 17.1.2020.), Franz Czada od 1891. do 1894. godine (http://www.architektenlexikon.at/de/79.htm, 17.1.2020.) i Hans Dworak od 1891. do 1893. godine, (http://www.architektenlexikon.at/de/99.htm, 17.1.2020.) samo kod Hasenauera. (Broj studenata koji su u ovom vremenskom periodu bili na specijalnoj školi kod Hasenauera je značajno veći, jer su ovdje navedena samo neka imena. Studenti koji su više godina proveli kod Hansena u odnosu na Hasenauera nisu uzeti u razmatranje.) Mnogi od njih će više u teorijskom nego praktičnom primjeru postati poštovaoci neorenesansne arhitekture i klasicizma, preuzimajući Wagnerovu estetiku, deklariranog borca protiv akademskog historicizma u ime kulta individualnosti i estetizma, historijske evolucije za bolje i ekonomičnije vrijednosti i rješenja. (MORAVÁNSZKY, 1997 : 106)

[689] xxx1900./III : 65

[690] xxx1908.d : 390-391; xxx1908.e : 470; xxx1908.h : 690-693; xxx1909.a : 120-121

[691] xxx1908.h : 690-692; xxx1909.a : 120

[692] BOŽIĆ, 1989 : 31

[693] xxx1908.h : 693

kao kuriozitet ističe veliki odziv država širom Monarhije (u odnosu na Beč), i to uglavnom inženjera.[694] Jedna od tema kongresa se odnosila na pitanje zaštite nacionalne umjetnosti i graditeljske baštine, potrebu da se sve istaknutije i važnije stare građevine stave pod zaštitu države, da se oformi katastar takvih građevina i da se ruševni elementi smjeste u zbirke muzeja, čime bi se prezentacijom i publikacijom proširilo znanje o njima. Naklonost prema Orijentu podijelio je s prisutnima i István Medgyaszay.[695] Predavanja su održali i profesori Nagy, Berindey, Simony, Gaston Trelat, grof Plunkett, Küttner i dr.[696] Na jednom od predavanja govorilo se i o poštivanju građevinskih redova, prirodnog okoliša, materijalima gradnje, nužnosti kontinuirane obuke arhitekata, mogućnostima betona kao konstruktivnog materijala (što će se odraziti na Tönniesov budući rad).[697] Istaknuta je neophodnost arhitekata da svoje umjetničko stvaralaštvo i djelatnost ne svode samo na puko dotjerivanje i umjetničku stranu, nego da nauče promišljati stvari kao inženjeri. S druge strane, inženjeri se pozivaju na poticanje osjećaja za umjetnost i estetske vrijednosti, zbog čega se moraju oslanjati jedan na drugoga u radu, ukoliko žele uspješan zajednički rad. Istina jeste, da ničiji talenat ne može biti nadomješten unatoč treningu, ali ključ zajedničkog uspjeha je u kontinuiranom obrazovanju i međusobnom konsultiranju u toku rada, a ne po završetku projekta. Na kraju je prigodno citiran Semper, njegovo pozivanje arhitekata u radionice i tvornice, u otkrivanje prirode materijala i njihove obrade. Ponukan ovim i sličnim predavanjima Tönnies naredne 1909. godine odlazi u Bamberg (Bavarska) gdje pohađa kraći kurs na temu inženjerskih dostignuća u trajanju od deset dana pod nazivom *„Kistenfundierung in hohem Grundwasser.*[698] Po broju objavljenih tekstova, već u toku

---

694 xxx1909.a : 120-121; Kongres otvoren 18. svibnja, zatvoren je 25. svibnja nakon čega su priloženi radovi predstavljeni na izložbi svečano zatvorenoj 16. lipnja, a koja je *„zabilježila arhitektonsku scenu gotovo svih dijelova svijeta"* i time privukla veliki broj stručne javnosti, sa težištem na *„impresivnoj demonstraciji moderne arhitekture"*. Komitet su činili predstavnici iz oblasti arhitekture, skulpture, slikarstva i povijesti umjetnosti. Kao izlagači izdvojeni su: Ludwig Bauman, Charles Berger, Martin Dülfer, Felner & Hellmer, Karoly Kosch, uz istaknuto ime Josefa Olbricha i priloženi projekt „interesantnog oblikovanja tržnog centra" Tietz u Düsseldorfu. (xxx1907.a : 4; xxx1909.a : 120-121; xxx1908.d : 390-391; xxx1908.h : 690-693)

695 Na jednom od predavanja, govoreći o nacionalnom jeziku arhitekture naglašava : „*Dizajn je estetski problem koji treba biti riješen u formi koja odgovara tlu na kojem se stvara i za koju nastaje. U budućnosti razlike između nacija postupno će nestajati, paralelno sa čovjekovim progresom. Baš kao i različite epohe u umjetnosti i jezici forme će biti svuda oko nas, da bi na kraju ostali najljepši dokaz historije sukoba naroda i narodnosti."*(MORAVÁNSZKY, 1997 : 184)

696 xxx1908.d : 391

697 xxx1909.a : 120

698 ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.; xxx1909.a : 121

1908. godine vidimo koliko aktualna tema postaju novi materijali u graditeljstvu.[699] Godine 1917. na prijedlog Karla Pařika upućenog Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi Tönnies dobiva i titulu građevinskog savjetnika.[700]

8.4.Dolazak Rudolfa Tönniesa u BiH

Povod za dolazak Rudolfa Tönniesa iz Zagreba u BiH bila je službena posjeta Društva arhitekata i inžinira Hrvatske i Slavonije (čiji član postaje 1896. godine) Tehničkom klubu u Sarajevu, u mjesecu kolovozu 1897. godine.[701] Posjeta, kako to bilježe bosanskohercegovački časopisi, nije bila propraćena naučnim skupom, prigodnom izložbom ili kulturnim događajem, protičući više u znaku potpore prvom novoosnovanom strukovnom udruženju u BiH.[702] Organiziranje strukovne posjete je za cilj imalo uspostavljanje bolje suradnje sa redovnim članovima na praktičnom planu, jer su mnoge ličnosti obje države bili vanredni članovi sličnih strukovnih udruženja širom Monarhije.[703]

---

[699] BRAUSEWETTER, 1908.a : 749-752; BRAUSEWETTER, 1908.b : 770-772

[700] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; [xxx]1917.b : 111

[701] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.; [xxx]1897.g : 357-358; [xxx]1895.a : 13-14; [xxx]1897.ž : 5

[702] [xxx]1897.l : 25; Osnivanje Kluba značajno je i sa aspekta kulturnog života građana koji su na društvenim večerima, izložbama i ostalim prigodama razmjenjivali iskustva, postajući na taj način sabirno mjesto sarajevske elite, otvoreno za širi spektar profesija i zanimanja (vojni, šumski, rudarski inženjeri, predstavnici kulturnog, prosvjetnog i državnog sektora). Osnivači i ujedno prvi predsjednici i članovi kluba bili su : Carl Schanck, Hans Kellner, Carl Hoffmann, Johann Kellner, Edmund Stix, Carl Kneschaurek, Fritz Passini, Johann Dvořak, Josip Vancaš, Rudolf Tönnies, Lucian Zerlauth, Michael Rauch, Eduard Rada, Johann Grimmer, Arhur Popper, Miloš Komadina, Theodor Kuschee i drugi. Broj od oko 100 članova koliko je klub imao početkom 1897. godine, u narednom periodu je skoro udvostručen. Blaži pad članova zabilježen je između 1900. i 1901. godine, da bi došlo do ponovnog rasta između 1902. i 1904. godine, kada je Klub imao oko 206 redovnih članova. Između 1905. i 1911. godine ovaj broj se uz manja odstupanja zadržao, s postupnim povećanjem vanrednih članova (oko 60). Prema posljednjim podacima iz 1911. godine Klub je imao ukupno 143 redovna člana. Djelatnost i suradnja Društva inžinira i arhitekata Hrvatske i Slavonije i Tehničkog kluba u Sarajevu uvidom u imena pojedinih članova još od 1880-ih godina pokazuje da je komunikacija čak i po odlasku arhitekata iz Hrvatske bila živa i kontinuirana. (Ćiril Iveković, Josip Vancaš, Methud Svoboda, Josip Svoboda i dr.). Klub je imao i bogatu biblioteku opremljenu sa preko 450 naslova stručnih časopisa Monarhije, knjiga i priručnika. (ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.; [xxx]1912./XV : 35-37; [xxx]1895.a : 13-14; KURTO, 1998 : 334; [xxx]1897.l : 25; [xxx]1913.c : 2)

[703] BOŽIĆ, 2001 : 20

Slika br.25. Hrvatski inžiniri i arhitekti na vrelu Mošćanice, 1897., Sarajevo

Kako je udruženje „Tehnički klub za BiH“, prema odluci komiteta rukovođenog od strane Heinricha Zallingera Thurna ispred Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade, konstituirano na prvoj sjednici 1. prosinca 1896. godine, jedna od prvih aktivnosti je podrazumijevala upoznavanje sa članovima sličnih udruženja susjednih država, a na inicijativu arhitekte Josipa Vancaša.[704] S obzirom da je plan obilaska Društva arhitekata i inžinira Hrvatske i Slavonije uključivao posjetu Sarajevu, a potom i Dalmaciju, do Tönniesovog povratka u BiH dolazi po okončanju putovanja Društva. Članom Tehničkog kluba postaje 1. listopada 1897.,[705] čime si otvara put za stupanje u državnu građevinsku službu prvo kao honorarni suradnik krajem 1897., a od 1899. kao državni službenik gdje ostaje raditi sve do 1911. godine, kada na vlastiti zahtjev napušta službu.[706] Zanimljivo je napomenuti da iako su članove Kluba činili eminentni arhitekti i inženjeri, isti nikada nije bio u prilici da bude konsultovan po pitanju mnogih projekata od državnog značenja, što se objašnjava činjenicom da su se članovi odbijali kritički angažirati i prema tome ugroziti svoj profesionalni angažman u pojedinim Odjeljenjima Kraljevske Zemaljske Vlade.[707]

[704] xxx1899./II : 39; ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.; xxx1900./III : 65
[705] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[706] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; xxx1900./III : 65; xxx1899./III : 10, 26
[707] BOŽIĆ, 2001 : 25

8.4.1. Tönnies kao član Tehničkog kluba

U vrijeme kada Tönnies postaje član, Tehnički klub u Sarajevu broji stotinu dvadeset i četiri člana, osamdeset i dva iz Sarajeva, četrdeset iz ostalih gradova BiH i dva iz drugih dijelova Monarhije. Titula počasnog člana je na prijedlog uprave Kluba uvedena tek krajem 1901. godine, iako će do početka Prvog svjetskog rata biti dodjeljeno ukupno tri (Edmund Stix, dr.Hans Kellner i Josip Vancaš).[708] Prve dvije godine nisu zabilježeni značajniji doprinosi i djelovanje Tönniesa u Klubu, tim više što se članovi suočavaju sa poteškoćama rješavanja problema smještaja uredskih prostorija, potrebom izgradnje vlastite zgrade, opremanjem knjižničnog fonda, prikupljanjem stručnih časopisa i financijskim nedostacima, jer se sve do ukidanja Klub financirao isključivo putem članarina bez podrške Kraljevske Zemaljske Vlade.[709]

Uslijed ovakvih ograničenja Klub izuzev godišnjeg izvještaja nije imao vlastito stručno glasilo za razliku od susjednih država, zbog čega ni Tönnies tijekom prve dvije godine ne bilježi poseban angažman. Iako je 1891. godine u Sarajevu postojala inicijativa za otvaranje prvog sportskog terena, za što se najviše zalagao J.Kellner (državni službenik Vlade), ista je rezultirala neuspjehom, sve do 1899. godine kada Tönnies ispred Kluba zajedno sa tajnikom uprave C.V.Huberom, uz ponovnu podršku Kellnera, ovo pitanje aktualizira. Novoosnovana sportska grupa pri Klubu na čije čelo je postavljen te godine uspijeva urediti teren na parkovnoj površini iza zgrade Vlade. Nju su činile dvije cjeline (ukupne površine od 1180 m²), tenisko igralište i biciklistička staza koja je u zimskim mjesecima pretvarana u klizalište.[710] Tönnies je zajedno sa H.Keintzelom i V.C.Huberom predsjedavao Sportskim komitetom o čijim aktivnostima je redovno izvještavao Godišnjak kluba pod rubrikom „Sportgruppe“. Sportske aktivnosti su uključivale spomenute igre tenisa i klizanja, te kartanja tijekom cijele godine koje je uvedeno od 1902. godine na njegovu inicijativu. Financiranje onih, koje su se odvijale „u poslijepodnevnim i noćnim satima“ je omogućeno putem prodaje karata, a za jednu od tih aktivnosti naveden je iznos

[708] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.; xxx1903./VII : 76, 79; xxx1901.k : 285
[709] Participacija i potpora Kraljevske Zemaljske Vlade, Kluba ogledala se u ustupanju na korištenje prostorija zgrade Narodnog kazališta od 1899. do 1909. godine, te ustupanju korištenja prostora tadašnjeg sportskog igrališta sa “barakom” iz Vladine zgrade II, na strani današnje ulice Mis Irbina koji je sačinjen od dvije parkovne površine (danas Spomen park Mirze Delibašića i Davorina Popovića) 1909. godine i samo jednim financiranjem službenog putovanja na Svjetsku izložbu u Parizu inženjera Carla Srpa 1900. godine. (xxx1901./V : 32; xxx1902./VI : 3, 70)
[710] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; xxx1901./V : 64

od 1000 kruna.[711] U konačnici tijekom godine sportske terene je prema podacima Kluba koristilo blizu 5.000 građana Sarajeva.[712] Kao član Kluba bio je promotor mnogih predavanja koja su se odvijala u njihovim prostorijama (Othmar Reiser *„Volkswirtschaftliche u.zoologische Beobachtungen aus Nord – Brasilien“*, 11. siječnja 1904., Emil Hochberg *„Betrieb und Einrichtung der Zentral – Werkstätten der bos.-herc. Staatsbahnen“* 3. lipnja 1904., Franz von Angerholzer *„Über forsttechnische Bauanlagen“* 26. ožujka 1904., Otto Harisch *„Erdbebenstudien“*, 23. studenog 1906.).[713] Tu su i već spomenuta osobna predavanja na temu izložbi i tri stručna teksta koja objavljuje u Godišnjaku kluba.[714] U godinama koje su uslijedile zbog povećanog angažmana u Građevinskom odjeljenju, a kasnije i privatnoj praksi ne ostaje mnogo aktivan u Klubu. Zanimljivo je i da se u gotovo svim izvještajima Godišnjaka od 1902. godine javlja kao voditelj sportske grupe na izletima i kraćim ekskurzijama članova, jer su isti organizirani više puta u godini (na lokalnom nivou, za područje BiH). Izleti su često biti podijeljeni u grupe – prirodnjačku i društveno-povijesnu. Neke od tih realizirane u trajanju od dva do tri dana obuhvatile su sljedeća mjesta: Pržići, Lanište, Preslica, Bjelašnica, Vareš, Breza, Zenica, ali i daleka putovanja kao što je Krf, Rumunija i Sofija, od kojih je samo posjeta Srbiji, Sofiji i Rumuniji navedena u personalnom listu.[715] U periodu od 1908. do 1912. godine, kada je predsjednik Kluba bio Vancaš, R.Renner njegov zamjenik, H.Hoffmann blagajnik, H.Wacha knjižničar, E.Hochberg, R.Karlou, V.Miklau, dr.K.Patsch i R.Svoboda odbornici, Tönnies i B.Polt su imenovani na pozicije tajnika.[716] Tih godina članove iz redova arhitekata i inženjera čine utjecajne i respektabilne ličnosti čijim se zalaganjem na čelu sa Vancašem, Tönniesom i Jakobom Czernyijem, 1909/10. godine ulažu veliki napori u donošenju novog građevinskog reda za Sarajevo, provođenjem prvo ankete u prostorijama Kluba za koju je bio osobno zadužen, a na temelju koje problem, dalje, Vancaš iznosi na sjednici Sabora 1910. godine.[717]

[711] xxx1901./V : 79; xxx1904./VII : 46 - 47
[712] xxx1907./X : 50-51
[713] xxx1904./VII : 15, 20; xxx1907./X : 22
[714] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; Vidjeti poglavlje 9.2.2.
[715] xxx1907./X : 50-51; xxx1904./VII : 50; ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[716] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.
[717] xxx1910./XIII : 34

8.4.2. Suradnja sa srednjom Tehničkom školom u Sarajevu

Dolaskom Monarhije na prostor BiH započinju planovi osnivanja strukovne škole kojom bi se smanjila velika nepismenost stanovništva (čak 97%)[718] te rasteretila potreba osiguravanja stručnog kadra iz zemalja Monarhije, imajući u vidu značajna infrastrukturna planiranja (izgradnja pruga i puteva, eksploatacija, unapređenje industrije, gradnja javnih zgrada). Po uzoru na obrazovni sistem Monarhije, Kraljevska Zemaljska Vlada donosi odluku o formiranju srednje Tehničke škole u Sarajevu 12. kolovoza 1889. godine, s tri trogodišnja smjera (građevinski, rudarski i šumarski). Škola je svečano otvorena 2. listopada 1889. godine. Od 1900. godine izmjenom nastavnog plana i programa škola postaje četverogodišnja škola. Program i nastava su uspostavljeni pod direktnom kontrolom Građevinskog odjeljenja, a suradnici inženjeri i arhitekte angažirani kao nastavnici ugledajući se na bečku praksu.[719]

Slika br.26. Nastavnički zbor srednje Tehničke škole[720]
Slika br.27. Tönniesova ostavština časopisa, Deutsche Konkurrenzen 1896.

[718] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991a. : 211

[719] Školska godina je trajala 11 mjeseci, s tim da je nastava osmišljena tako da se zimski mjeseci podrede teorijskoj nastavi, a ljetni terenskoj. Kraljevska Zemaljska Vlada je u početku dodjeljivala stipendije za školovanje. Škola je 1904/5. godine ukinuta od strane Vlade, što je izazvalo veliki otpor u Bosanskom saboru 1910. godine, zbog čega se ista ponovno otvara školske 1911/12. godine, kada se termin srednja mijenja u stručna, sa izmijenjenim šumarskim smjerom na Ilidži. Do kraja 1918. godine školu završava oko 200 učenika, od čega 113 onih građevinskog smjera. Neki od profesora, suradnika Građevinskog odjeljenja su: Karl Pařik (arhitektonski građevinski oblici), Karlo Hudec (arhitektonski oblici), Carl Panek (prostoručno crtanje), Josip Pokorny (arhitektonski oblici), Baltasar Baumgartl (prostoručno crtanje), Eduard Doležal (geodezija), Josip Czerny (građevinarstvo), Josip Bunić (konstrukcije, građevinarstvo), Ladislav Lauda (prostoručno crtanje), Bartholomeo Knopfmacher (prostoručno crtanje), Žika Jovanović (matematika), Josip Vancaš (prostoručno crtanje), Đorđo Božić (teorija inženjerstva), Dominik Karković (građevinski materijali), Josip Rekveny (prostoručno crtanje), Oskar Reddi (geodezija) i dr. Za nadzor škole imenovan je inženjer Johann Kellner. (DEMIR, 2009 : 6, 8, 9; MILOŠEVIĆ, 1997 : 26, 27; [xxx]1900.c* : 105)

[720] Stoje: Leopold Veletovski, Herik Bubak, Emil Stribrni, Baltazar Baumgartl, Tomislav Bosutić. Sjede: Ferdinand Holl, Ivan Križe, Luka Karaman, Franjo Kružić, Metod Svododa (DEMIR, 2009 : 12)

Godine 1898. Tönnies postaje izvanredni profesor na predmetu prostoručnog crtanja za I i II razred, jer su učenici III i IV razreda bili oslobođeni ovog predmeta.[721] Nastava koju preuzima od Josipa Vancaša, koji u školi predaje od 1889. do 1898. godine,[722] odvijala se u trajanju od četiri časa sedmično, a podrazumijevala je jednako i kabinetsku i terensku praksu. Kao profesor koji suradnju sa školom nastavlja do 1901. godine ostvario je zapažene rezultate, organizirajući godišnje školske izložbe otvorenog tipa,[723] na kojima su izlagani radovi najboljih učenika, što je na koncu doprinijelo širenju ugleda škole i porastu interesa javnosti. Najveći odjek imala je izložba posvećena velikoj bečkoj izložbi iz 1898. godine, 1899. godine u prostorijama škole, s izloženim crtežima tradicionalnog bosanskohercegovačkog graditeljstva, enterijerima gradskih kuća i vjerskih objekata iz osmanskog perioda (građevinski smjer) te crtežima narodnih zanata, obrta, nošnji, prirodne baštine, veduta grada i slično (ostali smjerovi).[724] Arhivska dokumentacija škole pokazuje da je Tönnies sukcesivno prikupljao stručne časopise koji su kao ostavština prebačeni u knjižnicu Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, po njegovom osnivanju 1949. godine. Riječ je o časopisima *Deutsche Konkurrenzen, Der Architekt, Der Bautechniker, Wiener Bauindustrie Zeitung* (slika br. 27) prikupljani uglavnom u periodu od 1895. do 1901. godine.[725]

8.4.3. Sudjelovanje na međunarodnim izložbama

Nakon što se Tönnies po učlanjivanju u Tehnički klub upoznaje s tada ključnim imenima arhitekture BiH Karlom Pařikom, Josipom Vancašem i Ludwigom Huberom,[726] pristupajući paralelno Građevinskom odjeljenju kao honorarni suradnik, za potrebe organiziranja velikih izložbi (Jubilarna izložba u Beču 1898. i Svjetska izložba u Parizu 1900. godine) pod rukovodstvom Odjeljenja, uzima značajno učešće.[727] O izložbenim paviljonima BiH izvještava i domaća štampa – *Nada*, časopis za književnost i umjetnost, jednako kao i pojedinci u sklopu

[721] DEMIR, 2009 : 10, 12
[722] BOŽIĆ, 2001 : 33
[723] Izložbe su organizirane u zgradi u kojoj je škola bila smještena do izgradnje vlastite 1936. godine, na adresi Jelićeva 1. (DEMIR, 2009 : 30)
[724] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.
[725] Stanje utvrđeno istraživanjem u knjižnici i arhivu srednje Tehničke škole i Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu provedenim između 2013. i 2014. godine.
[726] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; [xxx]1917.b : 111
[727] [xxx]1900.c* : 112, 113

autorskih djela, stručnih tekstova i historiografskih radova.[728] Predstavljanje BiH na svjetskim, jubilarnim i milenijskim izložbama ne postaje praksa dolaskom Austro-Ugarske Monarhije. Ona se na međunarodnim izložbama pojavljivala i u okviru Osmanskog carstva (u izložbenom prostoru koji je predstavljao sve pokrajine carevine, pojavljivali su se pojedinačni izlagači sa svojim ratarskim, stočarskim i voćarskim proizvodima).[729] Veće značenje i prostor na međunarodnim izložbama dobila je ipak pod okriljem Monarhije, kada dobiva i svoje izložbene paviljone. Prva međunarodna izložba na kojoj je predstavljena paviljonima bila je Milenijska izložba u Budimpešti 1896. godine,[730] a ubrzo potom i Međunarodna izložba u Bruxcellsu 1897. godine[731] pokazavši primjer kombiniranja elemenata orijentalne graditeljske baštine. Samo godinu dana poslije uslijedila je Jubilarna izložba u Beču 1898. godine (slike br. 28 i br. 29).[732]

Jubilarna izložba u Beču 1898. godine

Iako o njoj ne postoje detaljniji podaci kao o onima s prethodnih izložbi u Budimpešti, u načinu na koji je oblikovan paviljon BiH prema postojećim izvorima mogu se prepoznati elementi orijentalizma. Pedesetogodišnjica vladanja cara slavila se u bečkom Prateru, gdje su bili smješteni i paviljoni koje je arhitekt Joseph Urban projektovao za Kraljevsku Zemaljsku Vladu i Drvnu direkciju. Dva su paviljona bila oblikovana u „*šarolikom orijentalnom stilu*“, koji je „*vješto spojen sa secesionističkim pravcem*“.[733] Joseph Urban je navodno za potrebe izložbe boravio u Kairu, u cilju što dosljednije i uspješnije realizacije povjerenog mu zadatka, premda su ga kritičari i publicisti oštro kritizirali prepoznavši oskudnu upotrebu „*modernog izraza u svrhu*

[728] Časopis *Nada* kroz gotovo sve brojeve godina 1896., 1897., 1898., 1899. i 1900. kontinuirano izvještava javnost o aktualnim izložbama u Monarhiji. Objavljen je veliki broj tekstova u nastavcima o spomenutim izložbama, ali i o izložbama društva Manes, likovnih umjetnika u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu. (Vidjeti bilješke br.730, 731, 732, 733)

[729] [xxx]1984 : 11

[730] ŠPICER, 1896.a : 133, 136, 137, 138; ŠPICER, 1896.b : 161, 174, 175, 176, 178; ŠPICER, 1896.c : 181, 197, 198; ŠPICER, 1896.d : 216, 217, 219; ŠPICER, 1896.e : 235-237; ŠPICER, 1896.f : 248, 249, 255, 256; ŠPICER, 1896.g : 261, 269, 275, 276; ŠPICER, 1896.h : 295, 296, 298, 299; ŠPICER, 1896.i : 308, 314, 315, 316, 317, 318; ŠPICER, 1896.j : 324, 329, 332, 333, 335, 336, 337; ŠPICER, 1896.k : 355, 356; ŠPICER, 1896.l : 375, 376; ŠPICER, 1896.lj : 381, 393, 395-398; ŠPICER, 1896.m : 416; ŠPICER, 1896.n : 436, 437, 439

[731] PAČ, 1897 : 221, 224, 225, 228, 229, 238; [xxx]1897.h : 337-339

[732] [xxx]1898.a : 385-386; [xxx]1898.b : 2-3; [xxx]1898.c : 377

[733] [xxx]1898.b : 2-3

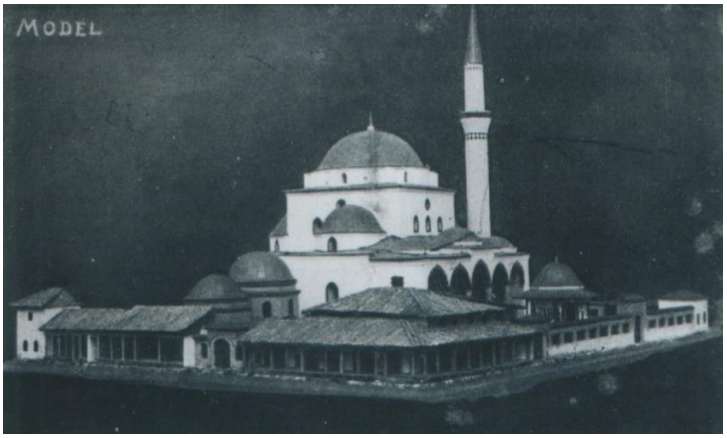
stvaranja začudnosti".[734] Postavku izložbe je uredio po već ustaljenom principu, viđenom na prethodnim izložbama, s namjerom isticanja progresa zemlje i njenih kulturno-povijesnih i prirodnih bogatstava.

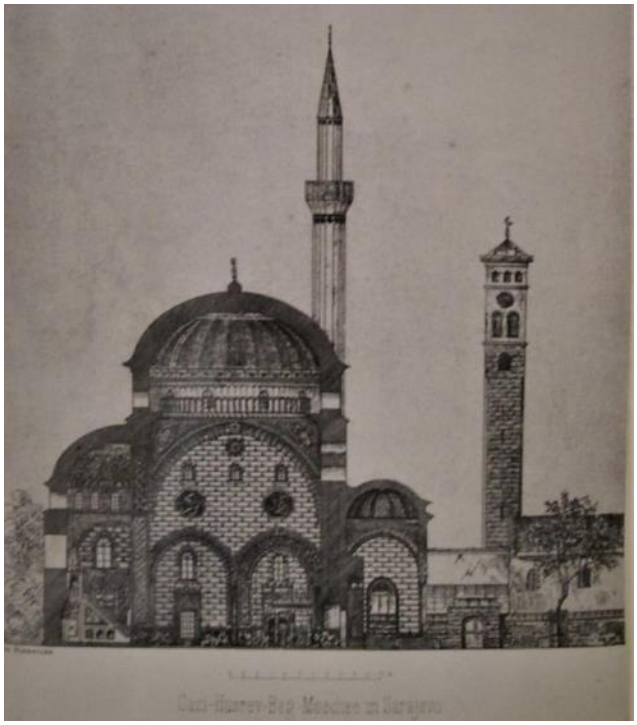
Slika br.28. Bosanski paviljon, Jubilarna izložba u Beču, 1898.
Slika br.29. Enterijer bosanskog paviljona, Jubilarna izložba u Beču, 1898.

U prizemlju su predstavljeni eksponati kućne radinosti i umjetničkog obrta, a na katu odjeljenja poljoprivrede, šumarstva, graditeljstva i školstva. Fotografija prizemlja na kojem su bili izloženi Tönniesovi radovi (maketa u mjerilu 1:66 i crtež Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu), pokazuje da eksponati na žalost objektivom nisu obuhvaćeni (slika br. 30 i br. 31).

Slika br.30. Fotografija makete Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu, 1:66, Rudolf Tönnies, 1897. (izložena na Jubilarnoj izložbi u Beču 1898.)

[734] KRISTAN, 2000 : 175

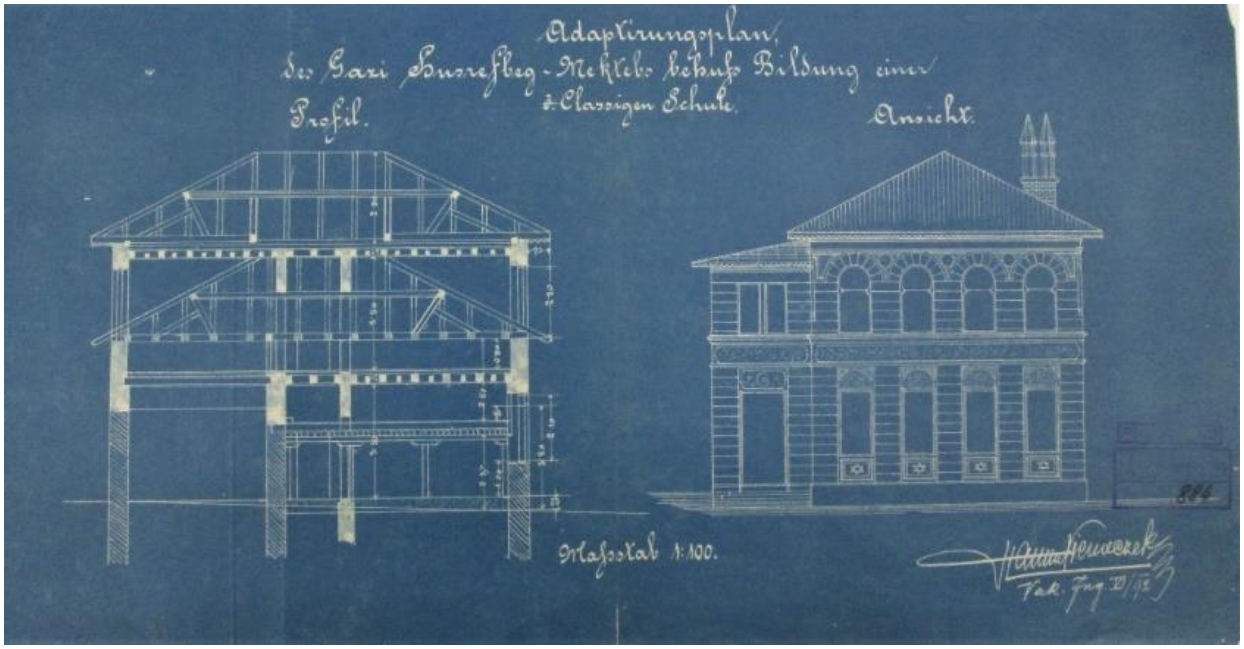
Slika br.31. Crtež Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu, Rudolf Tönnies, 1897.
(izložen na Jubilarnoj izložbi u Beču 1898.)

Izvedbi makete prethodila je detaljna izrada nacrta džamije, medrese iz osmanskog perioda i ostalih pomoćnih objekata kompleksa, koje po naredbi Građevinskog odjeljenja čiji je predstojnik u to vrijeme inženjer Edmund Stix (1885 – 1901.) i inženjer Johann Kellner (1882 – 1905.) rukovodilac, pravi zajedno sa Ludwigom Huberom.[735] Na svim očuvanim projektima su pribilježeni potpisi Stixa, Kellnera, Hubera i Tönniesa u periodu listopad/studeni 1897., s tim da je evidentirano i nekoliko projekata iz mjeseca lipnja 1891. godine sa potpisom Hubera i Stixa[736] i Hansa Niemeczeka iz 1892. godine (zgrada mekteba),[737] možda izlaganih na Milenijskoj izložbi u Budimpešti ili Međunarodnoj izložbi u Briselu (slika br. 32).

[735] U projektnoj dokumentaciji koja bilježi postojeće stanje sačuvani su : projekti detalja mukarnasa, lukova i nadprozornika džamije (1:10), detalja ulaznih vrata džamije (1:10), detalja mukarnasa i stalaktita džamije (1:10), zgrade knjižnice (1:10), abdesthane sa detaljima (1:10), Gazi – Husrev begovog i Murat begovog turbeta (1:10), detalja mukarnasa i stalaktita turbeta (1:10), dimenzija turbeta, kupole turbeta i zidova (1:10), detalja mukarnasa i stalaktita džamije (1:20). Također su urađeni projekti i za vertikalni presjek džamije (1:50), presjek kupole džamije (1:50), vertikalni presjek i dimenzije prozora džamije (1:50), vertikalni presjek sofa (1:50), temelje džamije (1:100), presjek kupole i sofa (1:100), detalje vrata (1:100), motiv zvekira (1:200) i situacioni plan (1:200). (ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.64)
[736] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.64
[737] KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XXXI, inv.br.884

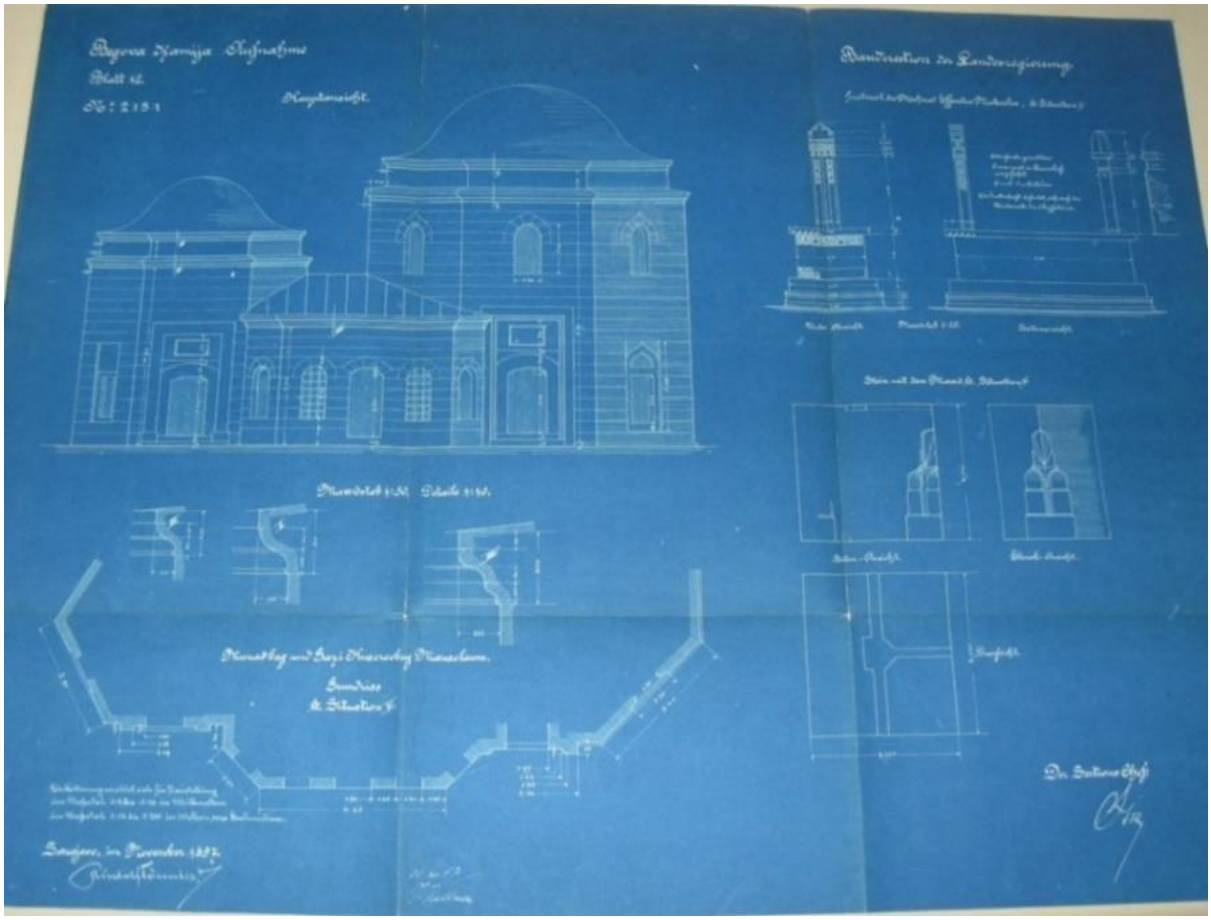
Na projektu Niemeczeka koji bilježi postojeće stanje tadašnje jednokatne zgrade mekteba iz osmanskog perioda (poznate pod nazivom Đulagin dvor,[738] na čijem mjestu je izgrađena današnja trokatna zgrada medrese), predstavljena je zgrada manjih gabarita u neomaurskom stilu. Projekt vjerojatno nastaje radi potrebe restauracije ili proširenja mekteba koji je nastradao u velikom požaru Baščaršije 1879. godine, sudeći po stilskim karakteristikama kompozicije pročelja, upotrebom orijentalizama u dekorativnoj obradi fasada, netipičnim za arhitekturu osmanskog doba u Sarajevu. Unatoč nejasnoćama na koje lako nailazimo u svakom pojedinačnom personalnom listu arhitekte i inženjera, možemo zaključiti da su istaknuti radovi izmjere postojećeg stanja Tönniesa samo prethodili izradi gipsanog modela džamije i radovima uvođenja električne energije u džamiju 1898. godine. Kako s druge strane nisu zabilježeni nikakvi radovi adaptacije, dogradnje ili popravke ostalih zgrada kompleksa[739] možemo zaključiti da su i njihovi projekti izmjere postojećeg stanja (slike br.33 i br.34) služili za potrebe izložbe, naknadno izlagani i na izložbi srednje Tehničke škole u Sarajevu 1899. godine.[740] Sudbina gipsanog modela džamije ipak ostaje nepoznata, sa vjerojatnoćom da rad po završetku izložbe nije ni vraćen u Sarajevo.[741]

[738] Naziv se zadržao kao dio memorije na ime nekada drugog po starosti sagrađenog hana u Sarajevu, koji je nastradao u požaru još za vrijeme osmanske vladavine.
[739] http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2897, 3.3.2016.
[740] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; DEMIR, 2009 : 14
[741] Svi izloženi eksponati koji nisu poklonjeni ili prodati na izložbama vraćeni su u Sarajevo, pohranjeni u etnografsku zbirku Zemaljskog muzeja, izloženi u nekoliko prostorija u skoro identičnom rasporedu, što se lako može utvrditi usporedbom fotografija koje bilježe postavku izložbi i trenutnog rasporeda zbirke muzeja. Godine 2011. svečano je prezentirana restaurirana maketa Begove džamije danas u vlasništvu Muzeja grada Sarajeva (dijelovi zbirki su prenošeni iz Zemaljskog muzeja tijekom 1992-1995. u depandanse Muzeja Sarajeva) a koju izrađuje Husein Karišik 1932. godine, tadašnji maketar Zemaljskog muzeja. Kako sam lično svjedočila restauraciji makete, čija tehnika izrade pokazuje izvanrednu studioznost, minucioznost obrade detalja eksterijera i enterijera (unutarnje slikarije, namještaj, ćilimi, osvjetljenje centralnog prostora putem lustera i vanjsko na šerefetu munare) iznosim sumnju u autentičnost Karišikovog autorstva. Dimenzije, također, idu u prilog, 1:50 (prema Karišikovoj tvrdnji) i 1:66 (maketa džamije koju izrađuje Tönnies), kao i „približne“ godine nastanka (Tönnies umire 1929. u Münchenu, ne ostavljajući potomstvo u Sarajevu). Osim toga Karišik je sudjelovao u izradi maketa koje prikazuju Baščaršiju (danas izložene u Brusa bezistanu u Sarajevu) prije dolaska Monarhije, a čija izvedba pokazuje skladna, ali tipska rješenja. Reprezentativnost kakvu pokazuje maketa Begove džamije nadilazi sve ostale makete, iz razloga što je ista predviđena za izložbu, promatranje i analizu jednako eksterijera i enterijera. Posjetiocima izložbenog paviljona su na taj način učinjeni vidljivim svi konstruktivni i dekorativni detalji najveće džamije u BiH. Moguće je da Karišik 30-ih godina XX stoljeća restaurira maketu Begove džamije, ali smatram da nije njen autor.

Slika br.32. Presjek i pročelje mekteba Gazi Husrev-begove džamije, 1:100, 1892.

Slika br.33. Pročelje zgrade knjižnice, s detaljima kapije Gazi Husrev-bega, 1:10, 1897.

Slika br.34. Pročelje kompleksa turbeta Gazi Husrev-bega i Murat-bega, s presjekom tambura, detaljima stalaktita i nišana Gazi Husrev-bega, 1:10, 1897.

U personalnom listu stoji i da je u svrhu što uspješnije realizacije makete sačinio nekoliko skica na temu tradicionalnog bosanskohercegovačkog graditeljstva, enterijera kuća kao i skice za opremanje izložbenog prostora paviljona, ali bez uspjeha, s obzirom da je uređenje enterijera (umjetničke slike, grafike i ilustracije) pripalo češkim umjetnicima.[742] Ovakav potez ministra Kallaya izazvao je nezadovoljstvo među arhitektima i umjetnicima, koji su već dugi niz godina živjeli i djelovali u Bosni, a čiji radovi nisu bili prihvaćeni, dajući prednost umjetnicima koji su sa Bosnom imali male ili skoro nikakve veze. Zadovoljni su mogli biti samo arhitekte Josip Vancaš i Karl Pařik, koji su izložili oko trinaest neimenovanih projekata.[743]

[742] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[743] ABIH, ZMF – opća građa, 1898., br. 23523., š.121-128. (Utjecaj ministra Kallaya na odabir radova bio je presudan. Svi radovi i prijedlozi su morali biti doneseni njemu na uvid i odobrenje)

Svjetska izložba u Parizu 1900. godine

Učešće BiH na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine jedan je od najvećih poduhvata Austro-Ugarske Monarhije (slike br. 35 i br. 36).[744] Na izradi i oblikovanju bosanskohercegovačkog paviljona, za koji se govorilo da je jedan od najljepših, bili su honorarno angažirani i neki od tada najeminentnijih umjetnika Monarhije. Jedan od njih je bio i Alphons Mucha. Velike zasluge idu tadašnjem ministru Kallayu koji je dao značajan doprinos u afirmaciji i popularizaciji Bosne na svjetskom nivou kroz podizanje intelektualnog i moralnog nivoa stanovništva. Paviljon čiji je idejni tvorac Carl Panek, a koji je nacrte sačinio još 1898. godine[745] bio je smješten između austrijskog i mađarskog.

Dominirajući su elementi tradicionalnog bosanskohercegovačkog graditeljstva, nadahnuti kulama osmanskog perioda (Gradačac, Ljubuški, Foča), uz obilnu upotrebu orijentalnih elemenata prelomljenih lukova, polikromnih gradacija, doksata i mušebaka. U časopisu *Nada*, popraćeno je učešće BiH kroz nekoliko riječi isticanja prepoznatljivog slavenskog karaktera narodne arhitekture, „*pročišćenoj osmanske tradicije*“ (autor je aludirao na naslijeđe sakralnih objekata).[746] Enterijer je bio ukrašen orijentalnim dekoracijama, panoramama austrijskog umjetnika Adolfa Kaufmanna, akvarelima i crtežima starih dućana sarajevskih zanatlija i konjanika, dok je Alphons Mucha izradio crteže za skulpture po kojima je francuski kipar August Seysses iste izveo.

[744] MARKOVIĆ, 1900.a : 260, 261, 264, 265, 268, 269, 270; MARKOVIĆ, 1900.b : 273, 276, 277, 280, 281, 283, 284; MARKOVIĆ, 1900.c : 299, 300; MOSER, 1900 : 305, 308, 309, 312, 315, 316, 317

[745] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.10; U personalnom listu Tönniesa navedena je pohvala zajedničkog ministra financija za učešće na izradi izvedbenog projekta unutrašnjeg uređenja izložbenog paviljona. U arhivskoj dokumentaciji nisu nađeni projekti sa njegovim potpisom, zbog čega pohvala postaje upitna u smislu konkretiziranja osobnog doprinosa s obzirom da Panek izrađuje i potpisuje projekte. Moguće je da mu pomaže u izradi projekta koji je morao dobiti zvaničnu potvrdu i odobrenje ministra, a koji je, vjerojatno, „pohvalio konačan rad“ te da je u tom smislu ona istaknuta u personalnom listu.

[746] MARKOVIĆ, 1900.c : 299, 300

Slika br.35. Bosanski paviljon, Svjetska izložba u Parizu, 1900.

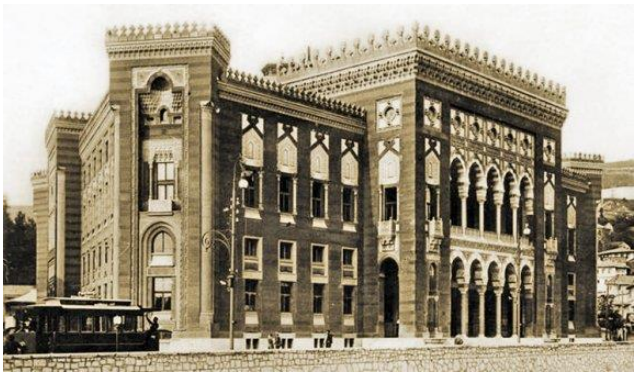
Slika br.36. Enterijer bosanskog paviljona, Svjetska izložba u Parizu, 1900.

Muchin je bio i cijeli slikarski ciklus koji se prostirao duž centralnog hola sa temama iz povijesti Bosne. Sobe u prizemlju su bile posvećene prikazu obrazovanja, transportu, obrtu, poljoprivredi, šumarstvu, stočarstvu, štamparstvu i duhanskoj proizvodnji, dok su na katu bile izložene etnografska i arheološka zbirka. O krajnjem izgledu i rasporedu slika odlučio je Kosta Hörmann, s naglaskom na orijentalnu dekorativnost i njen spoj s art nouveau-om, odbivši time Tönniesov prijedlog za uređenje enterijera bosanskog paviljona.[747] Iz personalnog lista saznajemo da je za potrebe ove izložbe priložio sljedeće crteže i makete: crtež zgrade Mitropolije, maketu Vijećnice, Šerijatske sudačke škole i medrese u Travniku, crtež stare kasarne na Bistriku, crtež pomoćne zgrade Bogoslovije u Reljevu, crtež svečanog čina otvorenja državne mreže željeznica u Sarajevu i crtež spomenika caru Wilhelmu u Nabresini kod Trsta. Svi crteži su nastali tijekom suradnje na projektima s Ludwigom Huberom, s tim da je za zgradu Bogoslovije uradio „opremu“ enterijera, a da je spomenik u Nabresini propratio kao zanimljivost i kuriozitet. Za razliku od primjera džamijskog kompleksa u Sarajevu iz 1530/1.[748], u dokumentaciji nisu pronađeni projekti izmjere postojećeg stanja zgrade medrese u Travniku iz 1895. godine arhitekte Ćirila M. Ivekovića (slika br. 37),[749] jer je ista posjedovala dostatnu dokumentaciju za izradu makete. Identičan slučaj je i sa zgradom Vijećnice istog arhitekte (slika br. 38) i Šerijatske škole u Sarajevu Karla Pařika, iako je za školu navedena izrada idejnog projekta (?) 1898. godine. Priloženi projekt izmjere postojećeg

[747] MOSER, 1900 : 305, 308, 309, 312, 315, 316, 317
[748] Natpis o godini izgradnje džamije iznad ulaznog postala
[749] ABRAMIĆ, 1933 : 253; xxx1895.b : 295, 293; xxx1901.j : 248, 249

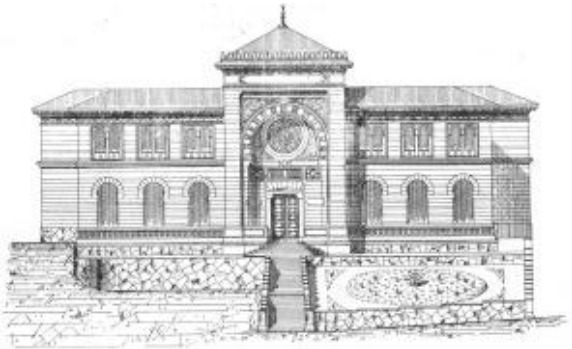
stanja škole iz 1898. godine (1:200)[750] nije potpisan (unatoč činjenici da je u naslovu navedeno ime Pařika koji rukovodi Odjeljenjem) ali bi se mogao pripisati Tönniesu, imajući u vidu da su svi Pařikovi projekti nastali u periodu 1887/88. i da je škola već izgrađena 1888. godine.[751] Iako je kroz arhivske podatke nejasno o čemu se točno radi, detaljnim pregledom projektne dokumentacije smatram da je riječ o sljedećem. Projekte izmjere postojećeg stanja (slike br. 39 – br. 42) izradio je Tönnies za potrebe izložbe 1900. godine, a oni su u više navrata publicirani u domaćim i stranim časopisima, od koji se posebno izdvaja onaj u *Allgemeine Bauzeitung* 1917. godine.[752]

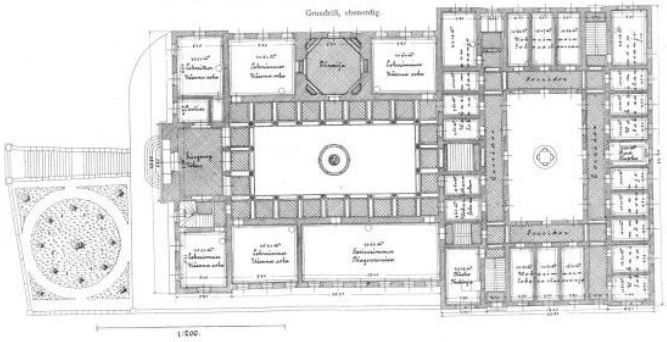

Slika br.37. Medresa u Travniku, Ćiril M.Iveković, 1895.

Slika br.38. Zgrada Vijećnice u Sarajevu, Aleksandar Witek i Ćiril M.Iveković, 1894.

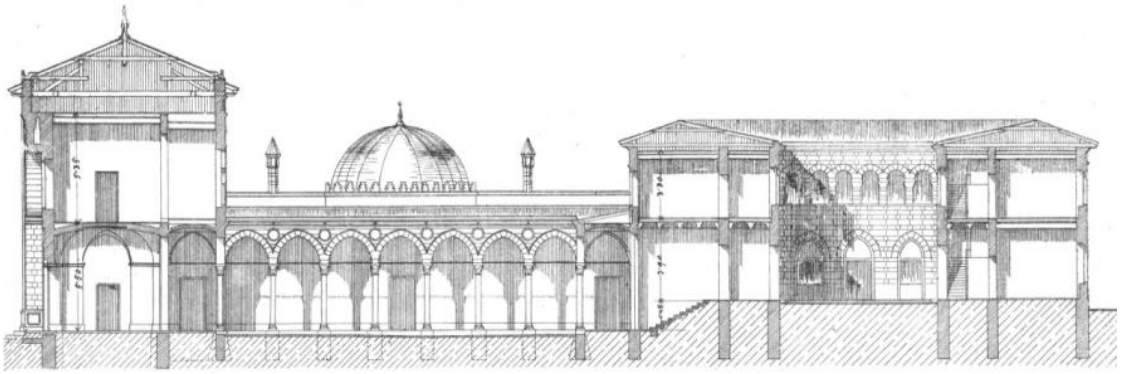

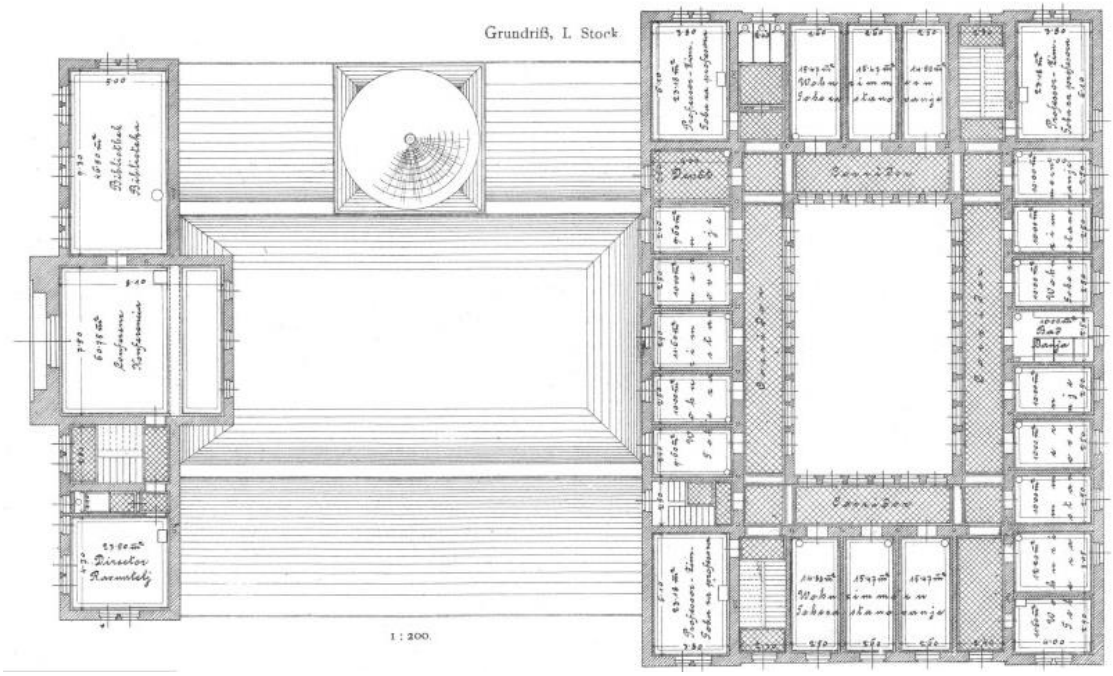
Slika br.39. Pročelje zgrade šerijatske škole u Sarajevu, izmjera postojećeg stanja, 1:200, 1898.

Slika br.40. Osnova prizemlja škole s dvorištem, izmjera postojećeg stanja, 1:200, 1898.

[750] KZZKHPNS, zbirka nacrta, Šerijatska škola br.135-33/II
[751] ABIH, ZMF – opća građa, 1888., br.1401.; HUGO, 1895 : 294, 281
[752] PAŘIK, 1917 : 51, 52, tafel 36/2, 37

Slika br.41. Presjek pročelja škole, izmjera postojećeg stanja, 1:200, 1898.

Slika br.42. Osnova prvog kata škole s atrijem, izmjera postojećeg stanja, 1:200, 1898.

8.4.4. Izrada priznanja barunima Appelu i Kutcheri

Kao službeniku Građevinskog odjeljenja Tönniesu je povjereno i nekoliko zadataka koji se po svome karakteru ne mogu svrstati u cjelovite arhitektonske projekte zgrada koliko u djela koja se tiču estetskog, umjetničkog oblikovanja, dizajna enterijera i uređenja javnog prostora u određenu svrhu i sa povodom. Ovakvih zadataka je vjerojatno bilo daleko više nego je i spomenuto u personalnom listu, osvrćući se na ona najznačajnija. Takvo što je i za očekivati ako se uzme u obzir manjak arhitekata koji tih godina djeluju u BiH i činjenica da je bio učesnik međunarodnih

izložbi, profesor prostoručnog crtanja i veliki ljubitelj dekorativnog u arhitekturi. Jedan od prvih zabilježenih radova ovog tipa jeste izrada posebnog priznanja uručenog barunima Johanu Appelu i Hugu von Kutcheri, bez jasnog obrazloženja kojim povodom, koje točno godine i o kakvoj vrsti priznanja je riječ. Priznanja se mogu vezati za tri događaja popraćena domaćom štampom. Prvi se odnosi na period 1900. i svečanu proslavu „Šezdesetgodišnjice Ivana baruna Appela“ u Ulogu (Kalinovik), gdje je, kako stoji, primio rijetko odlikovanje Njegovog Veličanstva: vojnički krst s briljantima.[753] U Ulogu je taj dan i svečano otkrivena spomen-ploča u mramoru sa natpisom *„Živio naš jubilar 1840 – 1900.“* aludirajući na godine barunove vojne službe.[754]

Slika br.43. Barun Johan Apell

Slika br.44. Barun Hugo von Kutchera

Mramorna ploča u formi slavoluka, zaista, posjeduje određene umjetničko-oblikovne vrijednosti. Ipak, nepreciziranje u personalnom listu ne pruža mogućnost za konačan zaključak. Drugi događaj odnosi se na period od 1901. do 1905. godine, u kontekstu dugogodišnjih pregovora Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu i austrougarske vlasti kada mitropolit Mandić organizira svečani prijem u zgradi Konaka 15. kolovoza 1905.[755] u čast baruna, zahvaljujući čijim naporima su usvojene molbe i potrebe srpskog stanovništva, spriječivši time novi ustanak. Tom prilikom su

[753] xxx1900.p : 285
[754] xxx1900.r : 284
[755] BESAROVIĆ, 1974.b : 39

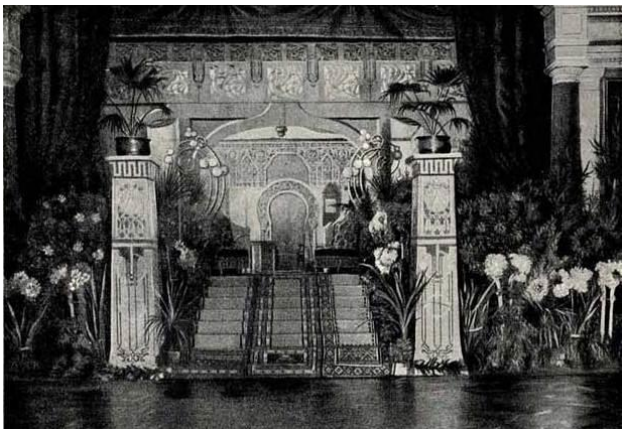
pred 25 najuglednijih Srba uručena specijalna priznanja za uložene napore.[756] Postoji mogućnost i da su nagrade uručene tijekom Mandićeve službene posjete Beču 1903. godine, ili bez nekog većeg povoda, dakle, da su intimnog karaktera. Treći događaj se veže za umirovljenje baruna Appela na osobnu molbu caru 1903. godine i premještanje u Beč baruna Kutschere 1904. godine, na čija mjesta dolaze baruni Eugen Albori i Isidor Benko. U razmijenjenim pismima stoji priznanje cara i uručivanje novih odlikovanja.[757] Nadalje u personalnom listu Tönniesa stoji da je tijekom kraćeg boravka u Hercegovini 1902. godine pravio crteže za izradu počasne nagrade novoizabranom zemaljskom poglavaru Isidoru Benku, što bi moglo navesti na događaje iz 1903. i 1904. godine.[758]

8.4.5. Ostali oblici stvaralaštva

Posvećivanje pažnje isticanju ovakvih radova u personalnom listu, a koji se pretežno odnose na prvih nekoliko godina stvaralaštva po dolasku u Sarajevo, jasno govori da je riječ o arhitekti na početku karijere, kojemu ovakav vid angažmana predstavlja veliku čast i ukazano povjerenje. Radovi koji se vežu za umjetničko uređenje ambijenta u svrhu prijema stranih izaslanika, političkih i vojnih ličnosti bili su rijetka pojava u opusima arhitekata tadašnjeg Sarajeva, ako je suditi po izvorima iz domaće štampe. U vremenu kada u BiH postoje već afirmirana imena domaćih i stranih umjetnika (Ivane Kobilca, Anastasija i Špire Bocarića, Eugena Borya)[759] izrada umjetničkih djela, nagrada i priznanja s elementima skulpturalnih, likovnih rješenja od strane arhitekte gotovo u potpunosti je strana domaćoj stvaralačkoj sceni. Istina jeste da većina bečkih arhitekata tih godina širi djelokrug svog stvaralaštva ne ograničavajući se samo na arhitektonsko projektovanje, čime bismo ovakve zadatke mogli okarakterizirati kao pozitivne primjere izvođene po uzoru na prijestolnicu. Na tragu takvog pristupa Tönnies izvodi dekorativno uređenje i organizaciju postavke svečanog dočeka njemačkog cara Vilima II Trebinju 1906. godine, čija je posjeta ubrzo i otkazana,[760] ali i kako je to navedeno u personalnom listu „ukrašavanje“ ulica Ferhadija i Strossmayerova, radi posjete cara Franje Josipa I Sarajevu 1. svibnja 1910. godine, za što je Tönnies posebno pohvaljen i nagrađen *„završivši sve na vrijeme na opću radost i*

[756] xxx1905.a : 217
[757] KRUŠEVAC, 1960 : 326
[758] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[759] MLADENOVIĆ, 1982 : 35
[760] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

zadovoljstvo, dobivši posebne pohvale od Njegovog Visočanstva.“[761] To je za Tönniesa, kako stoji u personalnom listu, bila sretna okolnost, jedinstvena prilika da pokaže svoj talenat, kada mu je općina, na prijedlog Kraljevske Zemaljske Vlade povjerila samostalnu izradu dekoracije s velikim noćnim osvjetljenjem, čija je izrada stajala 200.000 K, a trajala 14 dana.[762]

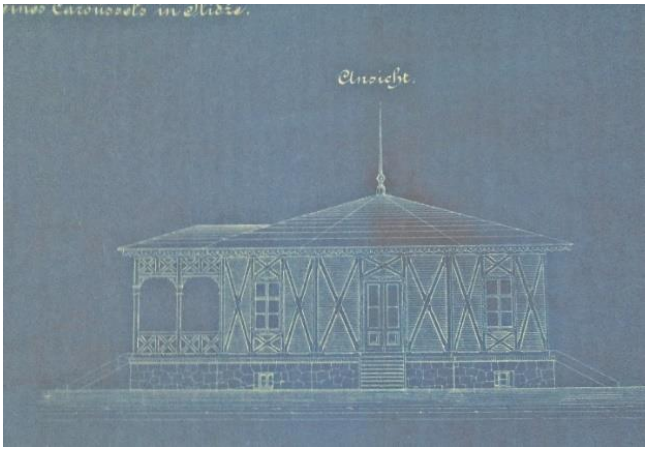
Slika br.45. Dvorana društvenog doma u Sarajevu, Ćiro Truhelka,1900.

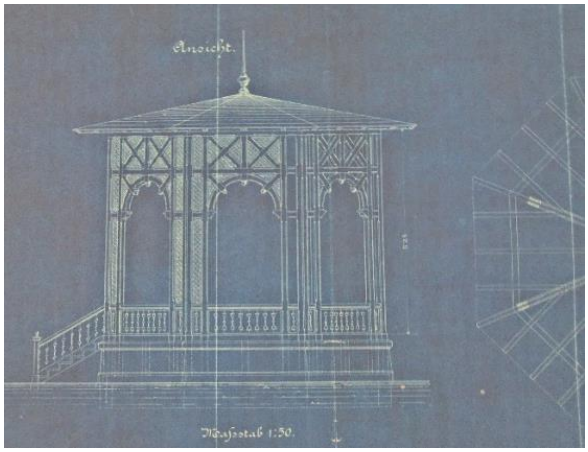
Slika br.46. Sa svečane zabave na Ilidži, 1903.

Godine 1897. Tönnies izrađuje prijedlog uređenja istočne dvorane Društvenog doma (zgrada kazališta) u Sarajevu, koji nije usvojen. Dvorana je uređena prema planu Ćire Truhelke,[763] u pomalo egzotičnom maniru nadahnutom arhitekturom drevnog Egipta i muslimanskih četvrti starog Kaira. Iako u personalnom listu nije pojašnjeno da li je riječ o prijedlogu koji izrađuje za potrebe Jubilarne izložbe u Beču, jer je usvojeni prijedlog Truhelke bio izložen na izložbi (slika br.45), moguće je da je prijedlog izrađen i u tijeku izgradnje kazališta 1897. godine, jer su određene dvorane i sale naknadno uređivane. Projekt kazališta je izradio Karl Pařik 1897. godine u stilu strogog historicizma (neorenesansa), nakon što su prijedlozi atelijera Fellner & Helmer[764] iz 1889. godine, odbačeni kao isuviše skupi, zahtijevajući veću površinu parcele.[765] U više navrata je angažiran na uređenju prostora eksterijera parkovne i šetališne zone kompleksa hotela

[761] Ovaj podatak je spomenut i u Godišnjaku tehničkog kluba iz 1910. godine. ([xxx]1910./XIII : 6)
[762] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[763] [xxx]1903.c : 117
[764] Atelijer Fellner i Helmer tijekom XIX stoljeća jedan je od najpoznatijih koji se specijalizira za općenito prestižne i skupe zgrade, simbole građanskog društva, novih brzorastućih metropola, koji u Zagrebu projektuje zgradu kazališta 1895. godine te više javnih i poslovnih građevina (DAMJANOVIĆ, D., IVELJIĆ, I., 2015 : 124, 125, 127; MOHOROVIČIĆ, 1964 : 598)
[765] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.57

na Ilidži kod Sarajeva, u svrhu organiziranja svečanih proslava i pirova (slika br.46), a navodno je izradio i idejni projekt za proširenje jednog od prvih kursalona arhitekte Ćirila M. Ivekovića izgrađenog 1892. godine, bez navođenja točne godine (slika br. 47).[766] Od projektne dokumentacije pronađeni su izvedbeni projekti kursalona iz veljače 1891. s potpisom E. Stixa u donjem desnom uglu i C. Paneka u donjem lijevom (slika br. 48), i lipnja 1891. godine s potpisima E. Stixa i Ivekovića u istom rasporedu (slika br. 47),[767] bez projekata idejnog proširenja Tönniesa. U odnosu na kursalon Paneka potpuno rastvorenog tipa, kursalon Ivekovića se doima kompleksnijim poduhvatom, većih gabarita, zatvorenog tipa s manjom natkrivenom verandom. Za oba je karakteristična upotreba geometrijskih elemenata maurskih korijena, te nešto izražajniji orijentalizam upotrebom potkovičastog luka na primjeru Paneka.

Slika br.47. Pročelja kursalona, 1:50, veljača 1891.
Slika br.48. Pročelje kursalona, 1:50, lipanj 1891.

Prostor današnje Općine Ilidža je već od prvih godina dolaska Monarhije postao mjesto organiziranja različitih kulturnih događaja i manifestacija ponajviše vezanih za arheološka iskopavanja, sportske aktivnosti (konjske utrke, biciklizam) i medicinski turizam namijenjen najširoj javnosti, o čemu su aktivno izvještavali svi domaći časopisi.[768] Navedene aktivnosti su iziskivale plan uređenja prostora čiji je koncept podrazumijevao izgradnju ansambla kojeg su činile šetnice, drvored, aleja, kursaloni i ostali elementi vrtne arhitekture. Time se u BiH stvara

[766] xxx1897.r : 417
[767] KZZKHPNS, zbirka nacrta, „vile i ostali objekti na Ilidži“ (inv.br.III/194)
[768] xxx1893.d : 79; xxx1895.i : 59, 60

novi odnos arhitekture i krajolika inspiriran romantizmom i prodorom pejzažnog stila po ugledu na države Monarhije i ostale gradove Europe.[769] Prirodni vodni tokovi, kupališta povezana s izvorom vrela Bosne, antički i srednjovjekovni arheološki lokaliteti, stvarali su dostatne temelje za nastanak budućih projekata. Godine 1910. povjereno mu je uređenje enterijera prostorije Bosanskog sabora u zgradi Vijećnice, za što dobiva pismeno priznanje predsjednika Sabora[770] i sale za sastanke (prostorije su pozicionirane u jugoistočnom dijelu zgrade Vijećnice sa prozorima usmjerenim prema ulici Obala Kulina bana). Dekorativni detalji pokazuju izvanrednu primjenu i kombinaciju motiva hatayi ornamentike na zidu iznad pozicije govornice, stilizirane forme korintskih kapitela i geometrijskih motiva što uokviruju oslikana polja cvjetnih ornamenata perzijskih uzora. Dominantna je upotreba forme izrezbarene i oslikane niše, korištena u dijelu galerije čija koncepcija predstavlja kreativnu referenciju na prostor mahvila unutar džamija.

Slika br.49. Dvorana Sabora, Vijećnica, 1910., Sarajevo

[769] JURKOVIĆ, 1994 : 330, 332
[770] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

Slika br.50. Dvorana Sabora, Vijećnica 2014., Sarajevo

Slika br.51. Sala za sastanke, Vijećnica 2014., Sarajevo

8.4.6. Zaključak

Iako se čini da je opredjeljenje za ostanak u Sarajevu Rudolfa Tönniesa rezultat službene posjete Tehničkom klubu od strane članova Društva arhitekata i inžinira Hrvatske i Slavonije, pravi razlozi su se krili iza izraženog nezadovoljstva zbog nemogućnosti osobnog napredovanja tijekom boravka i rada u Hrvatskoj, o čemu govore i podaci iz personalnog lista arhitekte. Dolaskom u BiH 1897. godine postaje ugledni član kluba, predsjedavajući njenim Sportskim komitetom, biva angažiran kao vanredni profesor u srednjoj Tehničkoj školi u Sarajevu, sudjeluje na međunarodnim izložbama nakon čega su mu povjereni radovi izrade posebnih priznanja barunima Apellu i Kutcheri, kao i projekti uređenja istočne dvorane Društvenog doma u Sarajevu, uređenja prostora eksterijera parkovne i šetališne zone kompleksa hotela na Ilidži kod Sarajeva, projekat kursalona i uređenje enterijera prostorije Bosanskog sabora i sale za sastanke u zgradi Vijećnice, za što dobiva pismeno priznanje predsjednika Sabora.

Pa ipak, kao i većina arhitekata na prijelazu stoljeća, u prvim godinama boravka u Sarajevu veliku pažnju posvećuje brojnim obilascima gradova BiH, s ciljem boljeg upoznavanja i proučavanja arhitekture lokalnog graditeljskog naslijeđa, kao i dalekim putovanjima u Italiju, Bugarsku, Rumuniju, Grčku i Egipat.

8.5.U službi Građevinskog odjeljenja 1897 – 1911.

U periodu od 1897. do 1899. godine[771] Tönnies se aktivno uključuje u nekoliko projekata od državnog značaja, ispred Građevinskog odjeljenja,[772] dobivajući dozvolu za samostalno projektovanje zgrada i vođenje njihove izgradnje prvo kao honorarni suradnik, a od 1899. do 1911. kao državni službenik. Godine rada u državnoj službi ostale su obilježene po stalnom utjecaju arhitekte Pařika i ostalih sljedbenika arhitekture strogog i visokog historicizma, čak i u godinama pojave stilova secesije i fenomena „bosanskog stila". I dok u projektima javnih zgrada prevladava upotreba stilova visokog historicizma, ponajviše neorenesanse i romantizma, na projektima stambenih zgrada po broju je najzastupljenija secesija, zatim secesija s elementima baroka i tek dva primjera strogog historicizma s elementima klasicizma.

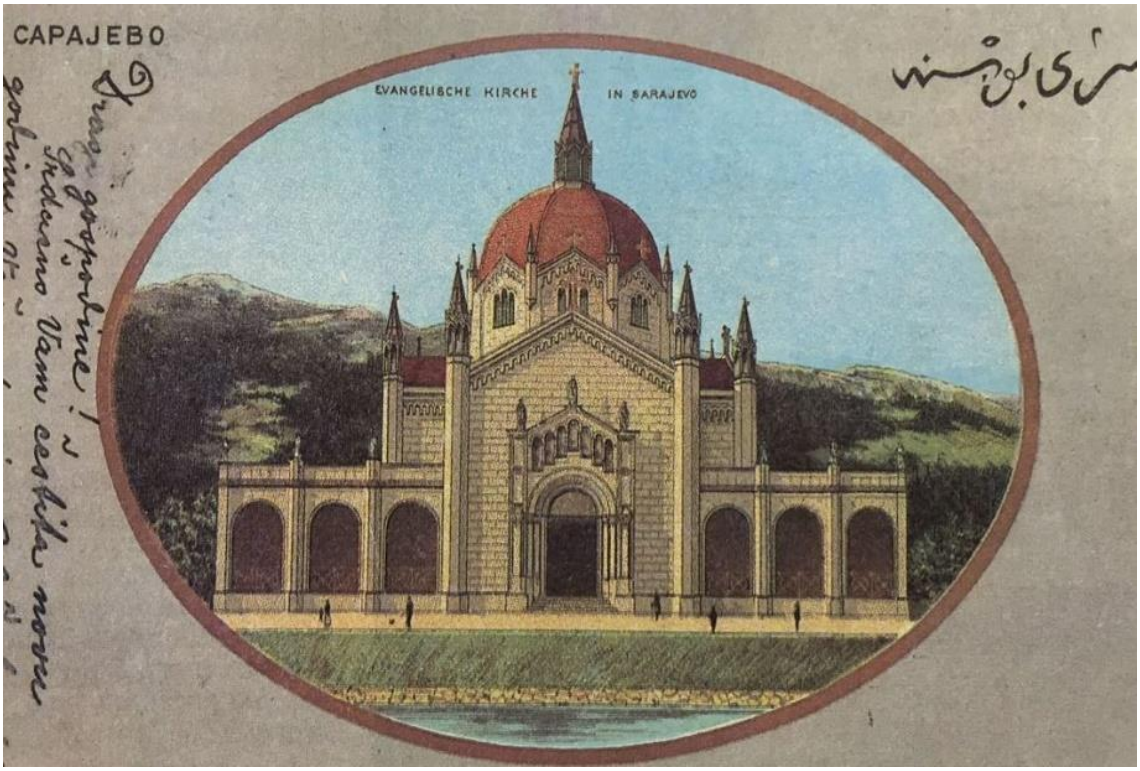
8.5.1. Javne zgrade i projekti

U sklopu ovog poglavlja će biti obrađeni svi javni projekti koje Tönnies dobiva na zadatak ispred Građevinskog odjeljenja, a koji su navedeni u personalnom listu. Izdvojeni su u posebne naslove a čini ih dvadeset i pet projekata suradnje, povjerenih mu zadataka i angaažmana, od čega njih četrnaest predstavlja projekte javnih zgrada, koje realizira samostalno ili u suradnji s drugim arhitektima i inžinjerima Odjeljenja i okružnih oblasti, osam projekata u kojem je imenovan za voditelja građevinskih radova i tri projekta koji se odnose na regulacione planove. Sedam važnijih projekata navedenih u personalnom listu različitih oblika angažmana (izložbe, uređenje enterijera, eksterijera, ulica) su obrađeni u sklopu prethodnih naslova. Najveći broj radova je vezan za Sarajevo i njegovu okolinu, potom ostale gradove BiH (Jajce, Čajniče, Zenicu, Bosansku Dubicu, Mostar, Ilijaš). Od najvećeg su značenja, u projektantskom smislu projekti zgrada sudova sa ili bez zgrade zatvora, zgrade hotela i radovi koje realizira u suradnji sa Srpskom pravoslavnom crkvenom općinom. Vjerujem da je broj projekata u koje se uključuje i veći od navedenog, jer je ipak riječ o dužem vremenskom periodu, što je s druge strane uslijed nedostatka projekata i uopće potpisa svih učesnika, teško dokazati.

[771] xxx1900.a* : 95
[772] ABIH, ZMF – opća građa, 1909., br.6342., š.13.

8.5.1.1.Evangelička crkva u Sarajevu

U periodu od 1897. do 1898. Tönnies pomaže Pariku na izradi idejnog projekta za Evangeličku crkvu u Sarajevu, u ulici Obala Maka Dizdara 3, prvobitno zamišljenu kao kompleks sa školom i crkvenom zgradom sa stanovima, ali građenu etapno.[773] Crkva je izgrađena 1899. (slika br. 52), crkvena zgrada sa stanovima 1905., a škola oko 1907. godine.[774] Građevinske radove izvodi tvrtka Alberta Wohlgemuta. Sačuvana je samo dokumentacija izvedbenog projekta župnog stana iz 1905. godine (presjek fasade desnog bočnog krila i osnova prizemlja i kata) sa potpisom Pařika u donjem lijevom uglu.[775] Tönnies vjerojatno nije sudjelovao u izradi izvedbenog projekta za stambenu zgradu i školu 1905. godine iz dva razloga, prvo zato što osim idejnog projekta crkve nije spomenuta nikakva dalja suradnja na ovom projektu, a drugi zato što 1905/6. godine zbog bolesti ne djeluje.[776]

Slika br.52. Razglednica Evangeličke crkve u Sarajevu, između 1899. i 1905.

[773] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[774] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 133
[775] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 133, 134
[776] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

Crkva s pomoćnim zgradama u osnovi pravougaonog oblika građena je u stilu kasnog historicizma na kojoj prevladavaju elementi neoromanike, s neobizantijskim rješenjem kupole i klasicističkim detaljima u donjoj zoni prizemlja. U vremenu izgradnje oko crkve nisu postojali već sagrađeni stambeni i javni objekti, isključujući nekoliko manjih stambenih zgrada u neoklasicističkom stilu s neorenesansnim detaljima, ali je do kraja 1910. godine manji ulični niz popunjen stambenim zgradama i vilama u stilu secesije. Na projektu fasade vidi se da su u zoni bočnih prozora prizemlja bile slijepe niše sa slobodnostojećim skulpturama svetaca. Pařik je crkvu projektovao vodeći se stečenim iskustvom na Akademiji. Današnji izgled ne odgovara prvobitnom stanju, jer je uslijed iseljavanja i onako malog broja pripadnika evangeličke crkve, data na korištenje Akademiji likovnih umjetnosti. Do suradnje je moglo doći i zbog činjenice da je Tönnies jedan od rijetkih sljedbenika evangeličke vjere u BiH, ako je suditi po podacima iz domaćih časopisa (do 1900. godine bilo ih je ukupno 500, a s dijasporom 600).[777]

8.5.1.2.Zgrade vojnih kasarni „Jajce“ i „Filipovića“ u Sarajevu

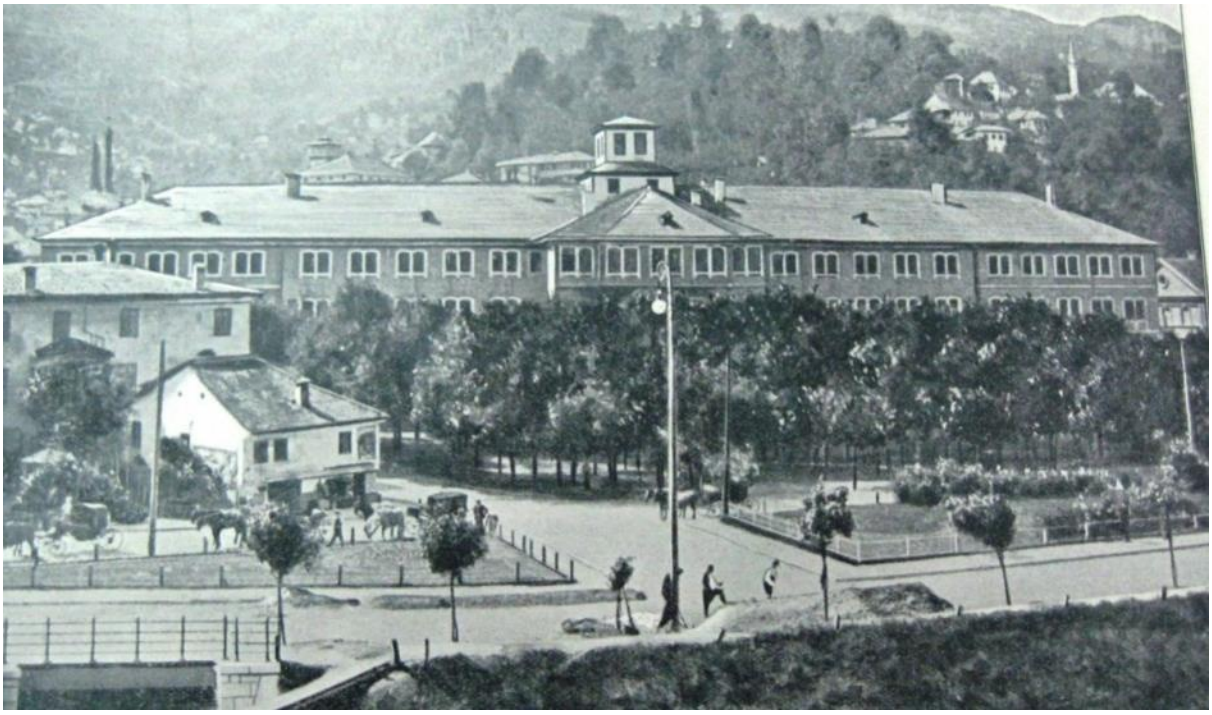
Godine 1898. Tönnies je imenovan za voditelja građevinskih radova na kasarni u Sarajevu predviđenoj za smještaj bataljunskih jedinica. Kako u personalnom listu nije navedeno ime kasarne (do kraja Austro-Ugarske Monarhije postojale su samo dvije, Filipovića kasarna iz 1900/1. na Bistriku i kasarna Franc Josef na Marijin Dvoru iz 1903. godine), ostaje nejasno o kojoj zgradi je riječ jer se njegovo učešće na Filipovića kasarni bilježi tek 1900. godine. S druge strane, od 1886. godine[778] u Sarajevu (naselje Vratnik) je započela izgradnja manjih kasarni (na mjestu današnje Jajce kasarne),[779] koje su vrlo brzo zamijenjene novom zgradom. Ako je izgradnja stare kasarne započela 1886. godine, malo je vjerojatno da bi se gradnja tako skromne zgrade manjeg kapaciteta smještaja, na jedan ili dva kata odužila punih dvanaest godina. Gradnja Jajce kasarne prema raspoloživim podacima u literaturi veže se uz dosta neprecizan i širok raspon godina, od 1907 do 1912.[780] Iako ni za jednu kasarnu nije sačuvana projektna i originalna dokumentacija, projekt po kojem je izvedena današnja zgrada pripisuje se inženjeru Ludwigu

[777] xxx1899./III.a : 95 (kako u BiH nije postojalo školovano osoblje, za kapelana je imenovan doseljeni Paul Klein iz Budimpešte)
[778] KZZKHPNS, „*Projekt zaštite i korištenja Vratničkog bedema“*, 2012., br.8813/-110.
[779] Ime Jajce nosi od 1915. godine kada je u nju preselila austrougarska vojna bolnica iz Jajca
[780] KRZOVIĆ, 2004 : 95

Huberu *„s obzirom na prethodno projektantsko iskustvo i renome“*[781] Isto bismo mogli reći i za Karla Pařika i Rudolfa Tönniesa, posebno ukoliko podrobnije analiziramo dekorativnu plastiku i upotrijebljene elemente ove neorenesansne građevine - friz slijepih arkada ispod krovnog vijenca identičan zgradi Mitropolije u Sarajevu i zgradi Miklau, koji se kao takav ne javlja na primjerima građevina drugih arhitekata. Krzović ipak smatra da je udio arhitekata koji su živjeli i stvarali u BiH neznatan, kada je u pitanju ova građevina, te da tvorce izvedbenog projekta trebamo tražiti među bečkim arhitektima. Uzimajući u obzir sve podatke možemo pretpostaviti da je u ovom slučaju (1. srpnja 1898.godine) Tönniesu povjeren građevinski nadzor nad nekim manjim popravkom kasarne iz 1886. godine.

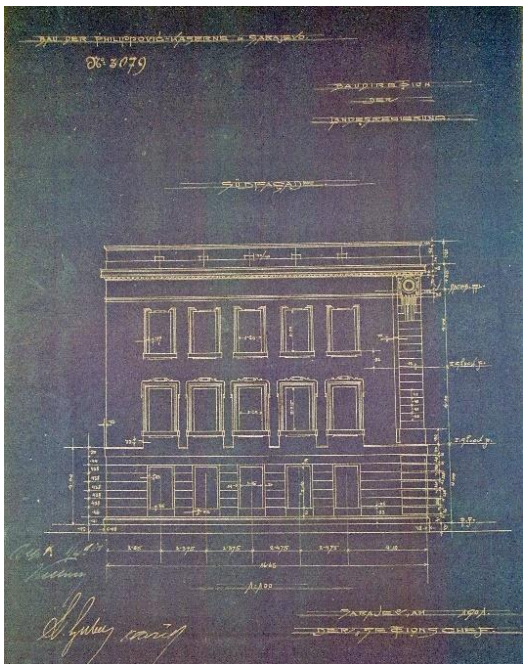
U lipnju 1900. godine[782] povjeren mu je projekt demoliranja i rušenja stare kasarne Medždija iz osmanskog perioda (slika br. 53) na čijem je mjestu sagrađena današnja kasarna na Bistriku (slika br. 54), ispred koje je namjenski uređen trg, nazvan kao i zgrada kasarne po barunu Josipu Filipoviću. Kao šef gradilišta vršio je nadzor nad postavljanjem devet metara dubokih temelja, a kasnije i izgradnjom nove zgrade po projektu Pařika i Hubera. Pripreme za gradnju Filipovića kasarne počele su već 1898. godine kada je arhitekta Franc Blažek uradio idejni projekt, koji je 1900. i 1901. godine prepravljen od strane Pařika i Hubera (slika br. 55), dokidajući mu historicistički dekorativni repertoar neobaroka i klasicizma, uvođenjem secesijskih elemenata protkanih heraldičkim obilježjima, u svrhu postizanja monumentalnog dojma i statusa nove vlasti (oklopnici s oružjem, zastavama i vijencima), dok je kompozicija ostala neizmijenjena. Iz djelomično očuvane, ali ipak nepotpune projektne dokumentacije Filipovića kasarne[783] (presjeci, detalji vrata, krovne konstrukcije, segmenti fasade) nije zabilježen niti jedan potpis Tönniesa, na osnovu čega zaključujem da, osim radova na rušenju stare kasarne i postavljanju temelja nove nije sudjelovao u oblikovnom, arhitektonskom rješenju zgrade buduće kasarne. Troškovi izgradnje kako stoji u personalnom listu Johanna Kellnera iznosili su 2.000.000 guldena.[784]

[781] KRZOVIĆ, 2004 : 90, 104
[782] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[783] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.10
[784] ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.1273., š.8.3.

Slika br.53. Stara kasarna Medžidija iz osmanskog perioda, 1854.

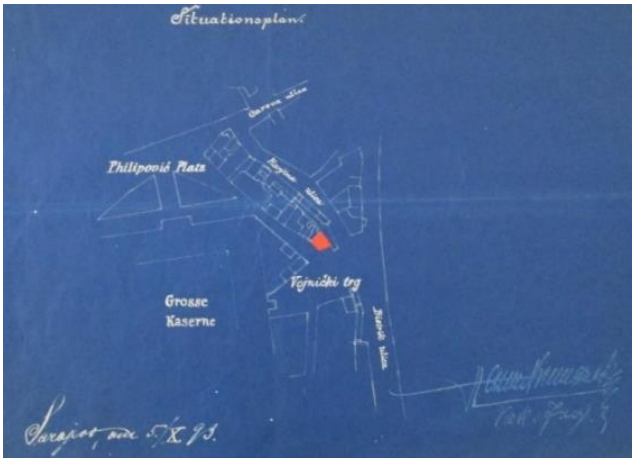

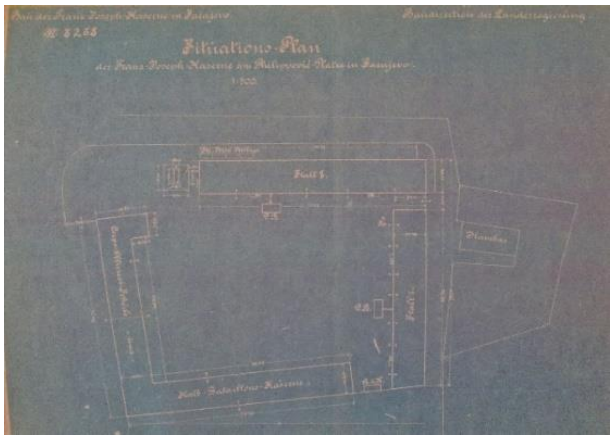
Slika br.54. Nova Filipovića kasarna i Filipovića trg nakon regulacije 1903.

Slika br.55. Pročelje Filipovića kasarne, 1:100, 1901.

8.5.1.3.Regulacioni planovi za prostor Vojničkog i Filipovića trga u Sarajevu

Godine 1900. sudjelovao je u izradi Regulacionog plana za prostor oko nove kasarne.[785] Iako nije pojašnjeno o čemu se točno radi pretpostavljam da je riječ o Regulacionom planu koji uređuje već postojeći Vojnički trg, a koji u projektnoj dokumentaciji nije očuvan. Prvi situacioni planovi koje potpisuju Niemeczek i Stix rađeni su 1891. (slika br. 58 i br. 59), 1893. (slika br. 56) i 1901. godine (slika br. 57). Situacioni plan iz listopada 1893. godine bilježi poziciju stare kasarne (*Grosse Kasene*), kompleks At Mejdana na kojem je još uvijek postojala stara Bakrbabe hadži Alije džamija sa medresom, mektebom, knjižnicom, abdesthanom, grobljem i česmom[786] (na mjestu kompleksa nastaje Filipovića trg), manji trg pretvoren u parking prostor u drugoj polovini XX stoljeća (Vojnički trg), te ulice Bistrik, Kazijina i Careva.[787]

Slika br.56. Situacioni plan stare kasarne, Filipovića trg i Vojni trg 1893.

Slika br.57. Situacioni plan kasarne, 1:500, 1901.

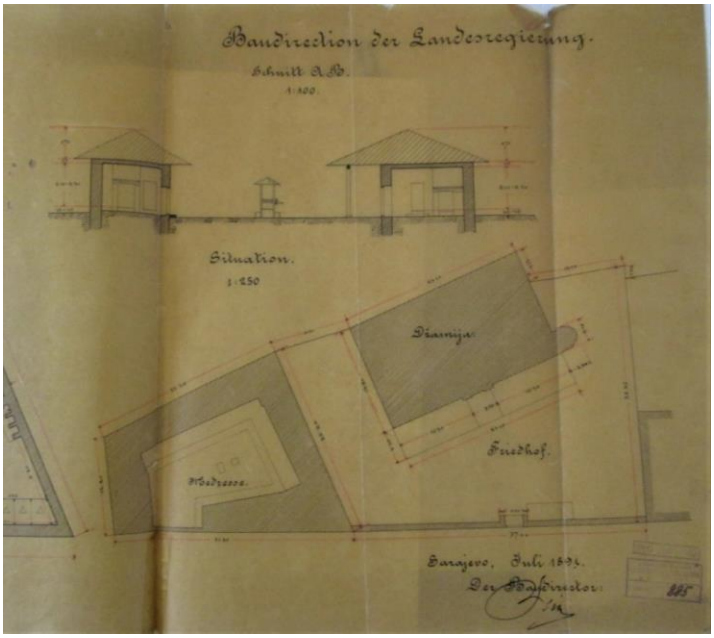
Situacioni plan iz prosinca 1901. godine bilježi samo poziciju zgrade kasarne. Situacioni plan iz srpnja 1891. godine bilježi još i izmjeru postojećeg stanja džamije i medrese koje su već tada

[785] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[786] Kompleks je izgrađen 1544. godine, iako se u pisanim izvorima spominje tek od 1565. godine. Džamija je u potpunosti izgorjela 1697., a na njenom mjestu je podignuta nova 1700. godine. Po dolasku Monarhije pretvorena je u vojno skladište. Srušena je 1895. godine, zajedno sa ostalim dijelovima kompleksa. Godine 2011. izgrađena je nova džamija na njenom mjestu prema projektu arhitekte Mufida Garibije, a predstavlja rekonstrukciju prvobitne. (GAVRILOVIĆ, 2004 : 3,7; KZZKHPNS, evidencioni karton br.210/6-33)
[787] KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br.XXI, inv.br. 885. i 886.

planirane za rušenje. Iz projekta se vidi da je riječ o prizemnoj zgradi nepravilne osnove u obliku trapeza, s prostranim unutrašnjim dvorištem, koja je građena prema orijentalnom konceptu otvorenog tipa koji nastaje u emevijskom periodu i džamijama kufskog tipa (prema tradiciji projektovane po uzoru na kuću Muhameda u Medini).[788]

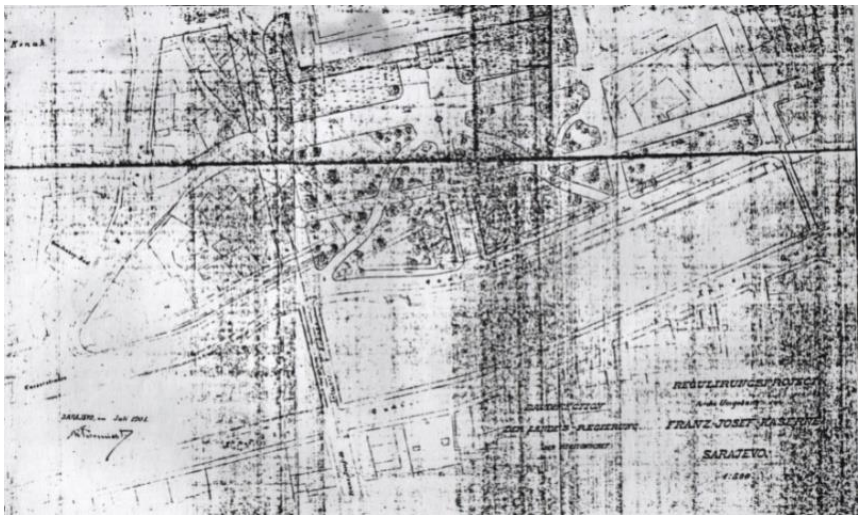
Slika br.58. Tlocrt prizemlja zgrade medrese, 1:100, 1891.

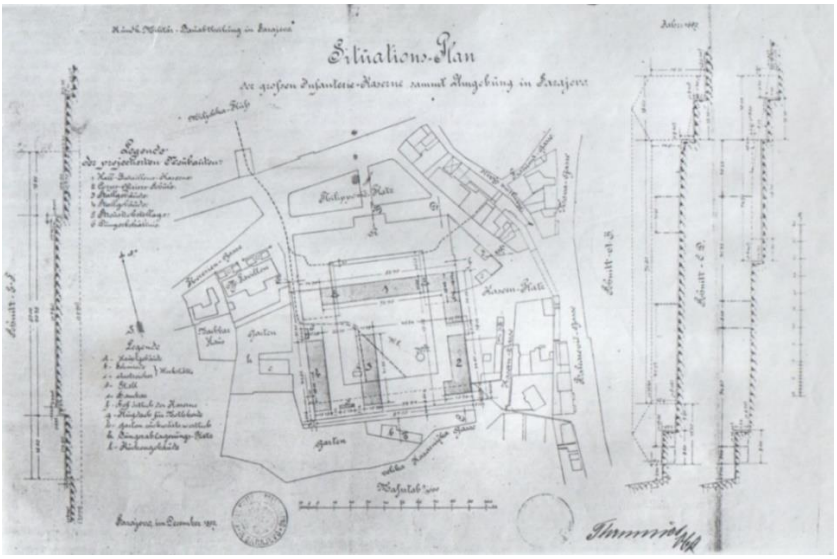
Slika br.59. Situacija medrese i džamije (1:250) i presjek zgrade medrese (1:100), 1891.

[788] EDERLEIN, 2004 : 67

Učešće na ovom, ali i narednom projektu izrade regulacionog plana za Filipovića trg, 1901. godine prvi je u nizu dugogodišnje suradnje sa arhitektom Pařikom.[789] Iako se izgradnja trga pravdala potrebom adekvatnog pristupnog uređenja Filipovića kasarne, nova vlast je po uzoru na urbanističke poduhvate Beča kroz cijeli period vladavine pokušavala stvoriti prostor trga, koji je kao urbanistički pojam bio nepoznat gradu Sarajevu. Tim više što je čaršija bila urbani i društveni nukleus u koju nova vlast jednostavno nije željela dirati iz političkih razloga.

Slika br.60. Prijedlog Regulacionog plana Rudolfa Tönniesa, 1:1000, 1901.

Slika br.61. Situacioni plan, Karl Pařik i Rudolf Tönnies, 1:000, 1902.

[789] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

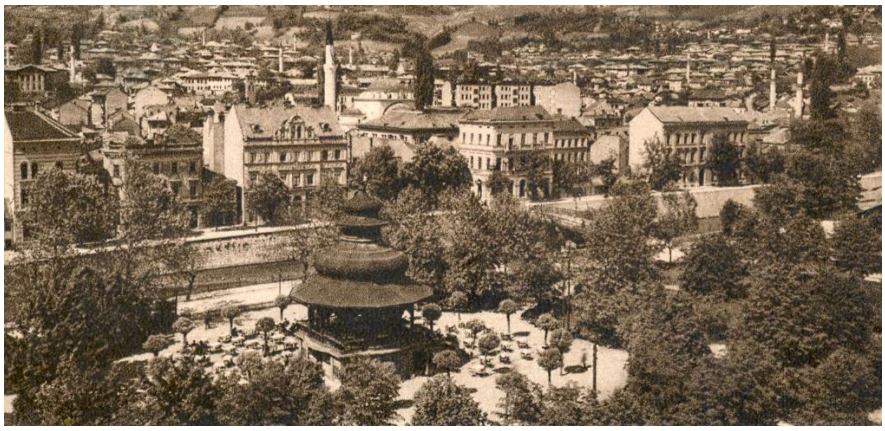

Slika br.62. Usvojeni regulacioni plana, Karl Pařik i Rudolf Tönnies, 1:500, 1902.

Prostor ispred kasarne je pružao mogućnost za planiranje trga utoliko što nije bio pretjerano izgrađen. Tom prilikom tadašnji sarajevski gradonačelnik Nezir efendija Škaljić predložio je proširenje trga na istočnu stranu, ali bez uspješne realizacije.[790] Konačno rješenje regulacionog plana nastalo je kroz sublimaciju prijedloga Pařika iz 1901. godine i prijedloga Tönniesa iz 1901. (slika br. 60), konačnim prijedlogom 1902. godine (slika br.61 i br.62), neznatno dopunjenim i izmijenjenim prema uputama ministra Kallaya.[791] Odbačen je prijedlog za izgradnju srednje Tehničke škole, sugerirajući očuvanje prostorne, vizualne komunikacije s Latinskom ćuprijom, izbijanjem puta koji bi spojio Bistrik i čaršiju preko Latinske ćuprije. Ponuđeno rješenje Tönniesa iz 1902. godine u odnosu na ono iz 1901. pokazuje dosta slobodniju izvedbu, s dvije glavne, krive staze kao šetnice koje presijecaju zelene površine. Za razliku od Pařika akcenat ne stavlja na sferni tok, završavajući polukrug kvadratnom formom, čime vjerojatno ostavlja prostor za

[790] ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.192213., š.23-20/4.
[791] ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.192213., š.23-20/4.

moguće postavljanje spomenika. Na Pařikovom prijedlogu vidimo predviđen prostor za izgradnju prizemnog objekta, možda ponukan Kallayevim prijedlogom da je neophodno u daljem postupku razmišljati o izgradnji zgrade suda i vatrogasnog ureda.[792] Za potrebe realizacije trga otkupljene su duž obale Miljacke prema Zapadu manje kuće i uređeno korito rijeke Miljacke.

Slika br.63. Filipovića trg s paviljonom Josipa Pospišila iz 1913. godine, 1914.

Prema konačnom regulacionom planu, prostor ispred kasarne je uređen kao gradski park sa šetnicom i drvoredom uz Miljacku. Trg je pozicioniran na djelomično ravnom i stoga niveliranom terenu uz neprimjetan pad manji od 1%,[793] od ulice Hamdije Kreševljakovića do korita rijeke. Oblikom je izduženi četverokut. Oprema trga podrazumijevala je veći kružni plato i fontanu na čijem mjestu je podignut Muzički paviljon 1913. godine prema projektu arhitekte Josipa Pospišila (slika br. 63),[794] a prema prijedlogu Vancaša iznesenom na sjednici Sabora 1911. godine.[795] Paviljon je srušen tijekom Drugog svjetskog rata 1941. godine[796] Današnji je urađen prema projektu arhitekte Nedžada Kurte.[797] Po završetku Drugog svjetskog rata na trgu je postavljena i skulptura Frane Kršinića *„Djevojka s ružom“*, uklonjena tijekom rata 1992 – 1995. godine u prostorije Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.[798]

[792] KZZKHPNS, zbirka planova i nacrta, Regulacioni plan Filipovića trga 1901/2., br.315.
[793] ŽUNIĆ, MATUHINA, 2012 : 99
[794] HRASNICA, 2003 : 162
[795] KRZOVIĆ, 2004 : 150
[796] HRASNICA, 2003 : 162
[797] KZZKHPNS, evidencioni karton, Muzički paviljon, 2003., br. 241.
[798] Skulptura se čuva u prostorijama KZZKHPNS

8.5.1.4.Trgovačko-stambena zgrada Mitropolije u Sarajevu

Investiranjem Srpske pravoslavne crkve u izgradnju trgovačko-stambene zgrade Mitropolije u Sarajevu (slika br. 64), kao zgrade mitropolita dabrobosanskih, sa sjedištem eparhijskih upravnih tijela 1899. godine,[799] Tönnies je dobio priliku da realizuje prvi značajniji rad u BiH. Pitanje izgradnje pokreće mitropolit Nikolaj Mandić,[800] sa kojim Tönnies razvija duboko prijateljstvo, još od dolaska u Sarajevo,[801] projektujući i uređujući nekoliko objekata u funkciji pravoslavne crkve. Potreba za izgradnjom zgrade nastala je iz nužnih, ali i praktičnih razloga. Sve do tada kao privremeno sjedište korištene su prostorije pomoćnog objekta u kojima je smještena škola i srpska općina, a koje su poslužile više za potrebe održavanja sastanaka i sjednica upravnih tijela, dok su stambene jedinice mitropolita smještene uz skromni prizemni objekat Stare pravoslavne

[799] PUZOVIĆ, 2000 : 112; U domaćoj i tadašnjoj štampi zgrada je imenovana kao „palača Mitropolije". Prije XIX stoljeća palača je bila reprezentativna zgrada u funkciji aristokratskih ili patricijskih obitelji. U pravilu su bile veće od obiteljskih kuća, zbog čega su sa aspekta arhitekture često poređene sa arhitekturom vila, iako drugačije sa funkcionalne točke gledišta. Termin palača nastao je iz pomena na veličanstvene rezidencije rimskih careva na brdu Palatin u Rimu. U XIX stoljeću arhitektonski koncept palače odstupio je od izvornog značenja reprezentativne rezidencijalne zgrade vladajuće društvene klase postavši sinonim za raskošne javne zgrade. Nakon ukidanja feudalnog društvenog poretka, a koji se temelji na vlasti u zemlji, upravni i sudski organi bivaju smješteni u starije raskošne zgrade (napušteni samostani, dvorci, stare kuće, zgrade vijećnica). Palače su uglavnom rađene po uzoru na renesansne, barokne plemićke palače, čime postaju najčešće upotrijebljeni tip zgrade sada za potrebe uprave, pravosuđa, pošte, bankarstva i dijelom kulture. Javne palače se mogu smatrati reprezentativnim trgovačkim zgradama ili robnim kućama. (SAPAČ, I., LAZARINI F., 2015 : 135) Glavno pročelje, a osobito unutrašnjost; predsoblje, glavno stubište i glavna dvorana postaju najvažniji simboli grada, građeni po uzoru na javne palače u Beču i Grazu. Za veliki broj javnih palača gotovo u pravilu je raspisivan javni natječaj. Povećanjem njihovog broja grad gubi provincijski karakter postajući važan regionalni, upravni i ekonomski centar. (SAPAČ, I., LAZARINI F., 2015 : 136)

[800] Rođen kao Petar Mandić 1840. godine, od oca Nikole i majke Sofije, Nikolaj Mandić je bio jedan od najrespektabilnijih bosanskohercegovačkih srpskih teologa, o čemu svjedoče njegove dvije titule mitropolita – dabrobosanskog i zvorničko-tuzlanskog. Sestrić Nikole Tesle, u svom rodnom mjestu osniva Srpsko-pravoslavnu čitaonicu i pjevačko društvo. Kao istaknuti radnik, pouzdan poznavalac kulturnih prilika svoje zemlje i kao dobar govornik bio je poslanik na svim srpskim saborima od 1872 – 1892. godine kao i na hrvatskim i ugarskim saborima 1883 – 1892. Godine 1881. odlikovan je Viteškim krstom, ordenom Franje Josipa I. Za mitropolita zvorničko-tuzlanskog imenovan je 1892. godine od austrijskog i ugarskog kralja Franje Josipa I, čime je postao i prvi Srbin na tronu episkopa poslije gašenja Pećke patrijaršije. Vrlo rano ostaje udovac, a ubrzo nakon smrti supruge umire mu i sve troje djece. Nakon njihove smrti svu ljubav i pažnju prenosi na sestrića Nikolu Teslu. Za četiri i pol godine koliko je bio mitropolit zvorničko-tuzlanske eparhije učinio je mnogo, potpomagao školstvo, favorizirao izgradnju novih crkava, manastira i škola. Zaslužan je i za dalje širenje mitropolije banjalučko-bihaćke sa sjedištem u Banja Luci. Nakon dugogodišnje bolesti preminuo je 1907. godine. Sahranjen je na groblju Koševo, u grobnici Georgija Nikolajevića. ([xxx]1896.a : 5; [xxx]1897.s : 38-37; MARKOVIĆ, 1896 : 379)

[801] Nevjerojatnije se upoznaju na jednoj od izložbi u Beču i Bruxellesu, jer je Mandićevo prisustvo kao počasnog člana bosansko-hercegovačke delegacije zabilježeno na obje izložbe. ([xxx]1897.h : 337-339; ŠPICER, 1896.b : 161, 174, 175, 176, 178)

crkve. Izgradnjom posebne zgrade riješeno je pitanje adekvatnih uredskih prostorija, prostorija za prijem, privatnih odaja mitropolita, knjižnice i pisarnice. Natječaj za izgradnju Mitropolije nikad nije službeno objavljen u novinama, vjerojatno iz razloga ograničavanja broja potencijalnih izvođača. Sigurno da je od značenja i prednosti Tönniesa bio njegov interes za neobizantijski stil u graditeljstvu, još za vrijeme studentskih dana, jednako kao i prijateljstvo s Mandićem.[802] Drugi razlog može biti u tome što je riječ o privatnom, a ne javnom dobru, pa utoliko mitropolija kao jedini investitor radova nije bila obavezna raspisivati javni natječaj kao ni bilo koje drugo fizičko lice.[803] Glavni arhitektonski projekt (1:100) potpisuju: projektant Rudolf Tönnies, investitor (Dabrobosanska mitropolija, odnosno njen vladika Nikolaj Mandić), inženjeri Johann Kellner i Edmund Stix, predstojnik Građevinskog odjeljenja, 30. rujna 1898. godine.[804] Mitropolija je izgrađena kao uglovna trgovačko-stambena zgrada sa tri ulične strane. Sa istočne i zapadne strane pristup zgradi dolazi iz pravca ulice Zelenih beretki, sa sjeverne iz pravca Strossmayerove ulice, a sa južne iz pravca ulice Ćumurija. Na zapadnoj strani zgrade, u dvorišnom dijelu parcele smještena je pravoslavna Saborna crkva. Iz pravca jugoistočne strane u dijagonalnom smjeru pozicionirana je zgrada hotela Central. Naspram Mitropolije s istočne strane pozicionirana je

[802] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; Prema historiografskim podacima mitropolit Madić se rekreativno bavio planinarenjem i drugim oblicima sportske aktivnosti, što ih je na koncu moglo dodatno povezati imajući u vidu Tönniesovu veliki interes i osobni angažman na mnogobrojnim sportskim aktivnostima koje organizira u Sarajevu i BiH. (xxx1898.g : 13)

[803] Zakonom (građevinskim pravilnikom iz 1893. godine) je bila obavezna tražiti molbu za dozvolu gradnje i dostaviti projekt izvođenja (dva primjerka) na reviziju Građevinskoj upravi. Projekt izvođenja je sadržavao tlocrt i presjek svih katova zgrade uključujući podrum i tavan, u kojima su predstavljene sve vodovodne i kanalizacijske cijevi. (Član 1 i 4. *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581); ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; AZPRKS, Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije, 1975.

[804] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta „Palata Mitropolije u Sarajevu“, br.117/24.; O izgradnji Mitropolije zabilježeno je sljedeće : "*Lani je na pravosl. Malu Gospojinu položen i osveštan temelj za novu zgradu srp.-prav. mitropolije u Sarajevu na roglju Franje Josifa i Rudolfove ulice odmah pored srpsko-pravosl. saborne crkve, a ove je jeseni nova mitropolija sa svijem dovršena. U oktobru preselio se je Mitropolit Mandić sa svojom konzistorijom u novu mitropoliju. Nova je mitropolija ukusno i po stilu izvedeno zdanje na dva kata. U prizemlju su dućani, u prvom katu lijepe prostorije za mitropolitsku kancelariju i reprezentaciju, u drugom privatne odaje za Mitropolita i pisarnice za konzistoriju, a i na tavanu imaju nekolike odaje, kao i u prizemlju za čeljad. Prvi kat molovaće se i namjestiti docnije, te se vpreosv. g. Mitropolit zasad smjestio u drugom katu. Nova mitropolija imade veoma lijepo molovano poširoko stubište, do kojeg se dolazi iz trijema u ulici Franje Josifa, a jedan zaseban izlazak vodi u crkvenu portu, koja će se docnije izjednačiti s ulicom i dobiti novu željeznu ogradu. Naša slika prikazuje nam još stare jablane pred crkvom, koji su sada radi izravnanja ulice oboreni. U novu mitropoliju uvedeno je električno osvjetljenje u sve prostorije, a naravno i vodovod. Sve su prostorije podesno raspoređene i vidne, a iz nekih je lijep vidik na Sarajevo i na Trebević. Dućani u prizemlju izdati su pod najam i već zauzeti. Nova je mitropolija kao građevina najnoviji ukras za samo središte naprednoga Sarajeva.*" (xxx1900.s : 64; xxx1897.p : 14; xxx1899.d : 167)

uglovna stambeno-trgovačka zgrada Živorada Jankovića iz druge polovine XX stoljeća. Sa druge naspramne, jugozapadne strane Mitropolije pozicionirane su gabaritima manje stambeno-trgovačke zgrade pretežno građene u stilu secesije od 1904. godine. Ulice Zelenih beretki i Ćumurija su kolske jednosmjerne ulice, dok je ulica Strossmayerova od 1996. godine preuređena u centralnu pješačku zonu. Gabariti objekta koji ima dva ulična pročelja već su bili određeni regulacionim linijama, a njihova visina preciziranim propisima građevinskog reda iz 1893. godine. U osnovi je nepravilnog kvadratnog oblika. Prema Kahleovom tlocrtnom tipu ugrađene najamne kuće, karakterističan tlocrt oblika pačetvorine (dva stana na stubište) pokazuje primijenjen najekonomičniji model izgradnje za održavanje.[805] Hodnik zamijenjen središnjom prolaznom pred sobom, okomit na ulične sobe, pokazuje da je funkcionalno razdvojen stambeni od servisnog dijela stana, te da je površina gradilišta dobro iskorištena. U neposrednoj blizini Mitropolije nalazi se nekoliko značajnijih objekata grada Sarajeva – Umjetnička galerija BiH i hotel Europa u ulici Zelenih beretki. Kako je naspramna ulica Ćumurija manja kolska ulica, vizualno je povezana i s ulicom Obala Kulina bana s istočne strane. Ulica Obala Kulina bana je paralelna s ulicom Zelenih beretki. Strossmayerova ulica se sa zapadne strane Mitropolije spaja s paralelnom ulicom Ferhadija i Trgom fra Grge Matrića na kojem je sagrađena Katedrala Srca Isusova. Usvojivši proporcije postojećih zgrada ulice, kao i ritam prozorskih osi, pokazuje poštivanje zatečene arhitekture druge polovine XIX stoljeća u stilovima strogog historicizma (neorenesansa).

Komparativna analiza pokazuje utjecaj arhitekata školovanih na bečkoj Akademiji likovnih umjetnosti, projekata realiziranih u Monarhiji i Sarajevu 1880-ih godina XIX stoljeća. Kroz primjer zgrade Boden Creditanstalta u Beču Emila Förstera 1885/87. godine[806] možemo govoriti isključivo o posudbi formalnih elemenata prozorskih otvora; bifora i trifora, rustikalnoj obradi fasade i snažnom krovnom vijencu s motivima dentila. S druge strane, mnogo realnija je poredba s već izgrađenim zgradama Kraljevske Zemaljske Vlade iz 1886. i 1896. godine Josipa Vancaša i Carla Paneka u duhu neorenesanse. U usporedbi s njegovim kasnijim projektima, Mitropolija spada u manje značajne radove, tipske izvedbe, ali u kontekstu osobnog doprinosa arhitekturi historicizma BiH, uz nerealizirani projekt zgrade suda u Bosanskoj Dubici i zgrade više Realke

[805] KAHLE, 2003.b : 35
[806] VON FÖRSTER, 1889 : 5-7, [xxx]1916.c : 9, 10

najznačajniji. Izgrađena je kao dvokatnica s mezaninom i stambenim potkrovljem (površinom obuhvata samo dio zgrade na strani unutrašnjeg dvorišta), dok suteren površinom obuhvata obje strane zgrade (uličnu i dvorišnu). Iz osnove prizemlja i mezanina vidimo da su prostorije s dućanima riješene bez etažnog razdvajanja.

Slika br.64. Trgovačko-stambena zgrada Mitropolije u Sarajevu, 1900.

Unutrašnja organizacija prostora prvog kata pokazuje da su sve veće sobe (saloni za prijem, pušenje i blagovaonica za goste) usmjerene na uličnu stranu Strossmayerove ulice i Zelenih beretki, a gospodarske (kuhinja sa ostavom, manja blagovaonica, soba službenika, nužnik) prema unutrašnjem dvorištu i centralno pozicioniranom velikom svjetlarniku. Na drugom katu su različito raspoređene privatne odaje mitropolita (ukupno tri) s kupatilom, radne sobe, dnevni boravak, arhiva, nužnik i hodnik, dok je u stambenom potkrovlju spavaća soba za službenike, kabinet, soba za poslugu i nužnik. Analizom tlocrta uglovnice po katovima vidi se da je postignuto da najveći broj prostorija gleda na ulično pročelje. Zbog toga su sobe postavljene kraćom stranom uz pročelje, a dužom stranom jedna prema drugoj. Da bi se omogućila kružna veza, sobe su međusobno povezane vratima. Vertikalna komunikacija unutar zgrade je ostvarena preko trokrakog stubišta, osvijetljenog preko dvorišne fasade i to prozora prvoga, okulusa na drugome katu i bifore na stambenoj etaži. Stube su izrađene od monolitnog kamena i konzolno ukliještene u perimetralne zidove stubišnog prostora. Stubišna ograda je ručne izrade, od kovanog željeza (kao i balkonska ograda). Zbog ovakve vertikalne preraspodjele namjene, prizemlje i prvi

kat su viši od ostalih etaža, što je i vidljivo iz presjeka. Vertikalna komunikacija prizemlja sa suterenom je ostvarena preko tri jednokraka zavojita stubišta. Uglovnica ima jednostrešno koso krovište i djelomično ravan krov s dva svjetlarnika – jedan veći postavljen u središnjem dijelu uglovnice i drugi manji na sjeverozapadnoj strani parcele. Uglovni dio zgrade arhitektonski nije posebno naglašen, osim isticanja balkona u visini prvog kata, osnove jednakostraničnog trougla, čije dno pridržava snažna konzola na koju se nastavlja manji stub s kapitelom ispunjenim mrežom hrastovih grančica i listova. Manja dimenzija balkona opravdana je nemogućnošću stvaranja panoramskog pogleda (dijagonalno na jugoistočnoj strani pogled je zaklonjen ranije izgrađenom zgradom hotela) zbog čega se arhitekta odlučuje za neprimjetno isticanje uglovnog dijela. Prizemlje južne i istočne ulične strane izdijeljeno je na dvanaest većih lučno ukrašenih otvora, unutar kojih su smješteni dućani. Zgrada ima dva ulaza, glavni na južnoj strani koji predstavlja ulični ulaz u Mitropoliju i drugi pomoćni na zapadnoj strani zgrade. Zona prizemlja i mezanina riješena je rustično, karakteristično za arhitekturu i umjetničko-oblikovni sadržaj historicizma. Odabirom ovakve oplate pročelja ostvarena je stilska veza s postojećom crkvom s leđne strane, ali i ponuđena elevacija koja ima za cilj postizanje kompaktnosti, cjelovitosti i korespondencije s arhivoltom već formirane ulice. Dekorativni detalji pokazuju upotrebu bifora s romaničkim kapitelima, formu tročlanog ključnog kamena više ukrasnog karaktera, svedenog na plošan, plastični znak, arhivolti s motivom križa i hrastovim lišćem, slijepih niša, pilastra i arkada. Upotreba navedenih motiva koji evociraju simboličku vezu s pravoslavnom umjetnošću putem naglašavanja osobenosti graditeljskog naslijeđa konfesije, nerijetko su u suvremenoj historiografiji interpretirani nespretnom stilskom odrednicom Mitropolije, kao značajnog primjera neobizantske arhitekture u Sarajevu. Oslonac je stoga neminovno viđen u arhitekturi srednjovjekovne Srbije, zanemarujući činjenicu da je neobizantski stil kao poseban vid orijentalizma samo jedan od fenomena historicizma druge polovine XIX stoljeća. Kompozicija pročelja je definirana horizontalno-vertikalnom raščlambom na tri dijela, od kojih su krajnja dva jednaka, a središnji rizalit ostavljen kao centralni, najkićeniji. Zbog karakterističnog položaja na parceli arhitekta je imao zadatak estetske obrade sve tri strane fasade uglovnice, nastojeći ono predstavljeno na uličnom ne ponavljati na dvorišnom dijelu. Asimetričnost je karakteristična kao i za sve strane dvorišnih fasada zgrada austrougarskog perioda u Sarajevu, a koja proizlazi iz potrebe adekvatnog osvjetljenja gospodarskih prostorija. Dijelovi fasade okrenuti prema dvorištu, odnosno crkvi, pokazuju drugačiju obradu, s ponavljanjem elemenata slijepih arkada, bifora i

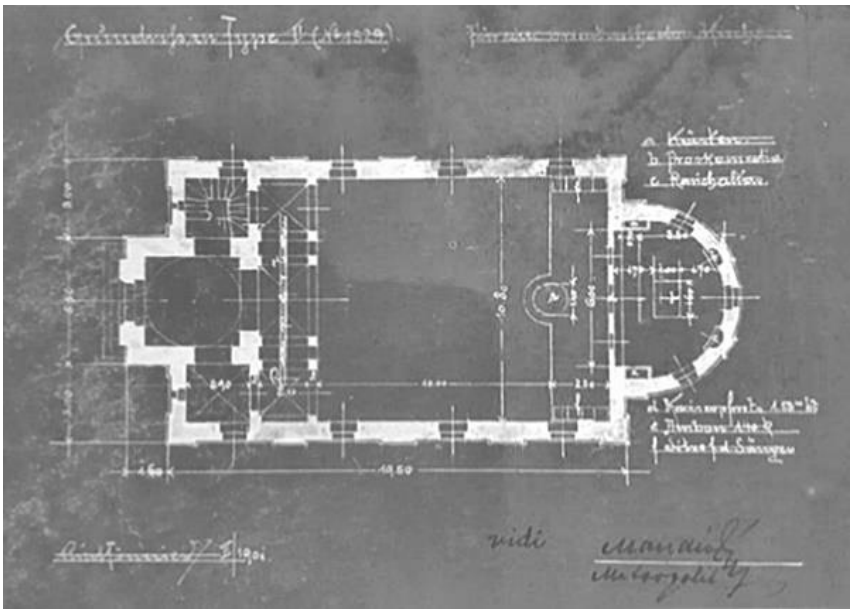
trifora, čijom se upotrebom ističe umijeće i šarolikost zadanog motiva i njegove varijacije. Visoki pilastri se ponovo javljaju, i to po dva para na uglovnim dijelovima. U prizemnom dijelu je dvorišni ulaz za crkveno osoblje, skromno naglašen. Dio zgrade spojen uz apsidalni dio crkve, također, ima plastično riješenu fasadu. Nekoliko polukružnih prozorskih otvora, okulusa, kvadratnih manjih i većih prozorčića, osim funkcionalne namjene plastičnom obradom pokazuju i zanimljiva dekorativna rješenja. Dvorišna fasada otkriva i etažu stambenog potkrovlja koja se sa ulične strane ulica Strossmayerova i Ćumurija ne vidi.

8.5.1.5.Idejni projekti za pravoslavne crkve u BiH

Suradnja sa Srpskom pravoslavnom crkvom od vremena izgradnje Mitropolije nastavljena je i tijekom narednih godina. Uredbom o upravi crkvenih i školskih poslova srpsko pravoslavnih eparhija u BiH 1880. godine definiranom potpisanom Konvencijom između Monarhije i Carigradske patrijaršije 28. ožujka iste godine, stvoreni su povoljniji uvjeti za izgradnju sakralnih građevina.[807] U cilju uštede, plan izgradnje podrazumijevao je prethodno prikupljanje novčanih prihoda od strane vjernika, subvenciju putem imućnih sljedbenika pravoslavne vjeroispovijesti[808] i izradu tipskih projekta od strane Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade,[809] ne umanjujući ni mogućnost izrade prijedloga privatno, uz manji vid naknade kao što je to slučaj kod Tönniesa. Idejni projekti nastali 1900. godine, kako stoji u personalnom listu izrađeni su po „zamolbi“ mitropolita Mandića za potrebe buduće izgradnje crkvi u BiH. Kako je riječ samo o idejnim projektima i kako niti jedna crkva nije imenovana, teško je pretpostaviti koliko se radi o izgrađenim crkvama u tom periodu (crkva sv. Save u Blažuju iz 1898. godine, Hramu sv. cara Konstantina i Jelene u Pribinićima kod Doboja, iz 1900. godine, parohijskoj crkvi Pokrova Presvete Bogorodice iz 1901. godine u Srebrenici koje osvještava Nikolaj Mandić)[810] jer se niti na jednoj ne javlja kao projektant. Osim toga sve crkve u neposrednoj blizini Sarajeva podignute u periodu od 1892. do 1907. godine, kroz projektnu dokumentaciju ne pokazuju njegovo učešće.[811] Sudeći po upotrijebljenom izrazu i nedostatku potpisa na realiziranim projektima

[807] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991a. : 213-214
[808] xxx1900.d* : 123
[809] BOŽIĆ, 2017 : 99
[810] ŠEVO, 2002 : 163
[811] Utvrđeno uvidom u projektnu dokumentaciju Srpskih pravoslavnih crkvi u Sarajevu u periodu 2009/14. godine (ABIH, AZPRKS i KZZKHPNS)

navedenih crkvi, zaključujem da je riječ o nezvaničnoj, internoj razmjeni tipskih rješenja, ideja i zamisli, koja je rezultirala jednim očuvanim primjerom idejnog projekta iz veljače 1901. godine (slika br.65).[812] Projekt pokazuje jednobrodnu građevinu s polukružnom i poluobličastom apsidom zasvedenom polukalotom, bez kubusa iznad centralnog dijela i polukružno naglašenog prezbiterija. Iza manjeg prostora narteksa istaknut je središnji dio ulaza u crkvu zasveden kubetom sa čijih bočnih strana su smještene dvije manje prostorije (stubište koje vodi do zvonika i pomoćna prostorija).

Slika br.65. Idejni projekt za pravoslavnu crkvu, osnova 1:200, 1901.

Veliki broj ovih tipskih projekta je pokazao upotrebu stereotipnih konstruktivnih elemenata koji nisu iziskivali značajne financijske izdatke, projektovane bez kupole s ravnom tavanicom, konceptom longitudinalnog usmjerenja jednobrodne građevine.[813] Rukovodilac radnog zadatka i autor većeg broja projekta ispred Građevinskog odjeljenja, od kojih je jedan i realiziran (spomenuta crkva u Blažuju kod Sarajeva) je arhitekta August Bütscha a inženjeri Johann Kellner i Edmund Stix.[814]

[812] BOŽIĆ, 2017 : 108 (Iako je projektna dokumentacija navedenog broja kutije 64 u ABIH detaljno pregledana, pri čemu idejni projekat s potpisom R.Tönniesa koji Jela Božić prilaže u svom radu nije pronađen, kao uostalom ni idejna rješenja J.Kellnera izuzev realiziranog projekta za crkvu u Blažuju, istim sam se poslužila kao trenutno jedinim načinom uvida u projektnu dokumentaciju.)
[813] BOŽIĆ, 2017 : 103, 105
[814] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.18 i br.64

8.5.1.6.Unutarnje preuređenje zgrade Bogoslovije u Reljevu

Godine 1902. u personalnom listu naveden je angažman na unutarnjem preuređenju zgrade Bogoslovije u Reljevu kod Sarajeva. Projektna dokumentacija graditeljske cjeline crkve Prenos mošti Sv. oca Nikolaja i zgrade Bogoslovije, ne bilježi njegov potpis na projektima.[815] Riječ je o kompleksu koji je izgrađen 1884. godine (zgrada Bogoslovije) i 1886. godine (crkva), a prema projektima inženjera Johanna Kellnera i Josipa Czernyija iz 1884. godine.[816] Prema podacima Jele Božić, Czerney također sudjeluje na izradi idejnih projekata za pravoslavnu crkvu (ne navodeći primjere projekata)[817] samo dvije godine ranije sa Kellnerom i Tönniesom, čime bi se angažman na unutarnjem preuređenju zgrade bogoslovije mogao smatrati nastavkom suradnje spomenutog trojca sada zvanično ispred Građevinskog odjeljenja. Kako je Bogoslovija u Reljevu dolaskom Monarhije postala prva obrazovna institucija u BiH za pravoslavne učenike, čime je ministar Kallay želio politički udaljiti bosanske Srbe od utjecaja Carigradske patrijaršije i Srbije, potrebe i nedostatak adekvatnih prostorija ga uključuju u ovaj projekt. Iz pisanih izvora i literature se vidi preopterećenost brojem upisanih đaka,[818] zbog čega se Srpska pravoslavna crkva odlučuje trajno iseliti u novi prostor 1917. godine – zgradu izgrađenu do zgrade Mitropolije i crkve Rođenja Presvete Bogorodice u Sarajevu (zgrada današnjeg Ekonomskog fakulteta).[819] Do Drugog svjetskog rata Bogoslovija je služila kao biblioteka Srpske pravoslavne crkvene općine.[820] Građena je u stilu strogog historicizma s elementima neorenesanse i dosta skromnim tretmanom fasadnog plašta. O kakvoj točno vrsti radova i kolikom obimu istih je riječ ostat će nejasno, jer ni projektna dokumentacija, a ni tadašnja štampa ne bilježi ovaj događaj. Možemo samo zaključiti da se ne radi o značajnijem poduhvatu već o pregrađivanju većih učionica u cilju efikasnije organizacije nastave, dobivanjem većeg broja manjih. Također je isključena mogućnost nadogradnje i doziđivanja, jer zgrada ostaje u istim gabaritima od dana izgradnje. Kako je projektovana kao slobodnostojeća zgrada sa naglašenim središnjim kubusom i dva manja bočna trakta moguće je da je planirano proširenje bočnih dijelova po vertikali ili čak zasebne zgrade sa kojom bi Bogoslovija bila povezana preko unutrašnjeg dvorišta. Današnje stanje Bogoslovije kao

[815] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27
[816] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27
[817] BOŽIĆ, 2017 : 100
[818] xxx1897.v : 35; xxx1898.h : 12; xxx1910.lj : 221-222
[819] BOŽIĆ, 1998 : 26
[820] MIKIĆ, 2003.a : 132

devastiranog, urušenog i napuštenog objekta na žalost ne dozvoljava preciziranje odstupanja organizacije unutarnjeg prostora u odnosu na izvedbeni projekt iz 1884. godine (slike br. 66 i br. 67).

Slika br.66. i slika br.67. Zgrada Bogoslovije, Reljevo (današnje stanje)

8.5.1.7.Dogradnja kraljevske Vladine zgrade I u Sarajevu

Trebalo bi spomenuti još jedan podatak naveden u personalnom listu koji se odnosi na dogradnju Kraljevske Vladine zgrade I (sveukupno su izgrađene tri zgrade) 1885. godine, čiji je projektant arhitekta Vancaš,[821] bez navedene godine ali koji se prema kronološkom navođenju radova može odnositi na period između 1902. i 1904. godine. Zgrada je služila kao sjedište uprave i administracije Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH. Vremenom je upravno-administrativni aparat proširen, što je zahtijevalo i povećanje kapaciteta smještaja. Nakon izgradnje Vladine palače za Direkciju željeznica 1897. godine, izgrađena je i treća Kraljevska Vladina zgrada 1905. godine, prema projektu arhitekte Paneka.[822] Podatak da je Tönnies sudjelovao u izradi vjerojatno idejnog projekta dogradnje Vladine zgrade I ne smatram naročito bitnim, jer za iste nije pronađena projektna dokumentacija, niti je zabilježen njegov potpis na izvedbenim projektima za druge zgrade za razliku od Panekova kao odgovornog projektanta. Proširenje glavne zgrade Kraljevske Zemaljske Vlade spomenuto je u personalnom listu i 1910. godine, kada se nakon otvaranja Bosanskog sabora javlja potreba za novim prostorom, uslijed čega se donosi i Zakon o proširenju. Naredne godine zgradi je nad cijelom osnovom dograđen treći kat, čime su se promijenili

[821] KRZOVIĆ, 1987 : 112
[822] KRZOVIĆ, 1987 : 116

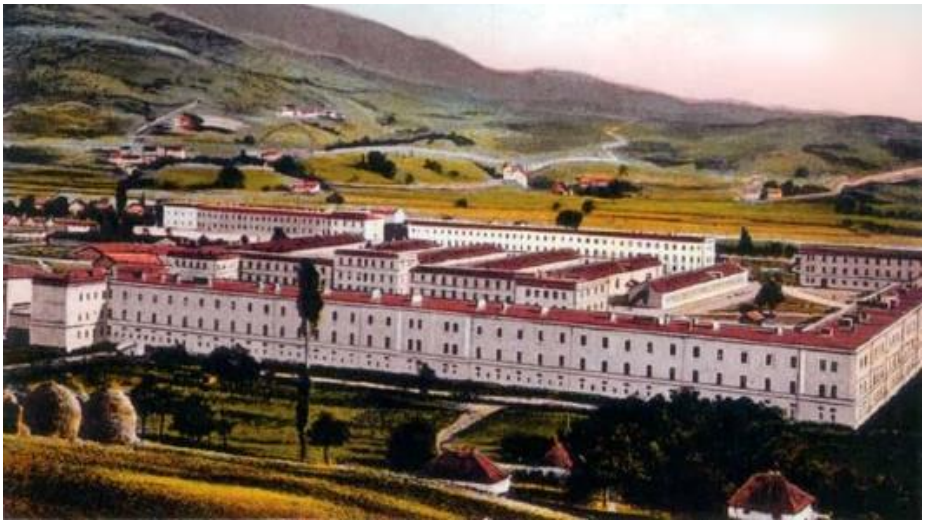
proporcijski odnosi unutar zgrade.[823] Uvidom u dokumentaciju koja se odnosi na period dogradnje, na izvedbenim projektima stoji potpis Pařika kao autora i Jakuba Mikulija kao predstojnika Građevinskog odjeljenja. Kako je riječ o nadogradnji koja po svemu odaje Pařikov arhitektonsko-oblikovni izraz stila visokog historicizma neorenesanse, teško da možemo dokazati Tönniesovo učešće. Moguće je da radove započinje i prekida odlaskom iz državne službe 1911. godine, koje na kraju izvodi Pařik 1911. godine.

8.5.1.8.Izgradnja zgrade Garnizonskog suda i zatvora u Sarajevu

Od listopada 1902. godine pa do svibnja 1904. godine Tönniesu je povjeren građevinski nadzor nad radovima izgradnje zgrade Garnizonskog suda i zatvora u Sarajevu.[824] Sve izvedbene projekte potpisuje arhitekta Pařik i inženjer Kellner u periodu ožujak/srpanj 1903. godine, dok su idejni projekti iz prosinca 1902. godine, samo s potpisom Pařika.[825] Sačuvani projekti i podaci iz personalnog lista Tönniesa ne ostavljaju prostora za nagađanja o mogućnosti sudjelovanja u njihovoj izradi čiji je Pařik nepobitni autor. Tönniesu su građevinski radovi povjereni zahvaljujući dotadašnjem iskustvu rada na sličnim zadacima kontrole rušenja i izvođenja gradnji vojnih zgrada. Garnizonski sud i zatvor riješen je u stilu visokog historicizma (neorenesansa) s naglašenom rustikom u zoni prizemlja, jednostavne pravougaone osnove, s dva kata. Na prostoru od oko 30 hektara zgrada suda je bila dio šireg vojnog kompleksa građenog sukcesivno (logori, sud, zatvor, a kasnije i kasarna po projektu Ludwiga Hubera).[826] Najučestaliji uzor za gradnju vojnih kompleksa su kompleksi vojnih zgrada u Beču građeni između 1849. i 1856. godine.[827] Reorganizacijom vojske 1868. godine, uvođenjem opće vojne obaveze za sve muškarce od 19 do 42 godine služenje vojnog roka je dodatno produženo.[828] Vojna služba je sada trajala dvanaest godina, od čega su tri bile regularni vojni rok, sedam rezervni i dvije u pripravnosti. Nova pravila su zahtijevala i prikladne vojne zgrade, zbog čega u svim većim gradovima Monarhije nastaju

[823] ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.
[824] Kada je 1882. godine donesen Vojni zakon za Bosnu i Hercegovinu, dolazi do uspostavljanja prvih vojnih sudova – garnizona širom zemlje. Prvi sudovi se uspostavljaju u Sarajevu, Banja Luci, Mostaru i Tuzli. U vojni okrug Sarajeva ulazila su sljedeća mjesta : grad Sarajevo, srez Sarajevo, Fojnica, Visoko, Rogatica, Kladanj, Višegrad, Čajniče, Travnik, Jajce, Foča, Srebrenica, Zenica, Žepče i Vakuf. (ŠEHIĆ, 2004 : 627)
[825] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.51
[826] KRZOVIĆ, 2004 : 94
[827] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 226
[828] xxx1900.v : 157

vojni stambeni kompleksi u cilju sticanja neovisnosti vojnih lica od privatnih gradskih kuća koje su korištene za privremeni smještaj. U austrougarskom periodu uglavnom su građene tri vrste kompleksa kasarni: pješadijske, artiljerijske i domobranske. Razvijaju se kao samostojeće zgrade unutar velikog ograđenog prostora. Paviljonski sistem vojnog kompleksa s urbanističkog aspekta može biti otvoren ili zatvoren. Slobodnostojeće paviljonske zgrade mogu stajati na rubu ograđenog prostora, uslijed čega se stvara dojam blokovske gradnje (primjer kompleksa Franca Josefa u Sarajevu) ili odvojene od ruba, podjednako raširene unutar raspoložive zone. Svrstane u kategoriju većih građevinskih poduhvata, postavljane uglavnom na ravnicama uz željeznički saobraćaj unatoč kompleksnosti, pojedinačne zgrade pokazuju tipska rješenja. Projekte u većini slučajeva izvode anonimni vojni inženjeri u Središnjem vojnom uredu u Beču, a samo jednu do dvije zgrade izvode lokalne arhitekte Građevinskog odjeljenja (zgrada građena za činovnike i sud sa zatvorom). Takav slučaj je i sa sarajevskim primjerom.[829] U odnosu na skromne, pojednostavljene tipske zgrade za smještaj obične vojske i regruta, ove su nosile obilježja neorenesanse uz nešto bogatiju primjenu arhitektonske plastike. Težište je ipak stavljeno na glavnu fasadu u odnosu na dvorišnu. Sve zgrade za smještaj vojske imale su izduženu osnovu i bile su izrazito simetrične, sa sobama linearno raspoređenim duž koridora.

Slika br.68. Vojni kompleks s zgradom garnizonskog suda u Sarajevu, 1903.

[829] Teško je procijeniti koliko je iskustvo očevog poduzeća *„Gustav Tönnies i sinovi*“ u Ljubljani moglo donijeti praktičnog znanja u povjerenim mu radovima na vojnim zgradama. U svakom slučaju zanimljivo je napomenuti da upravo njihovo građevinsko poduzeće izvodi radove jednog od najmodernijih kompleksa u Monarhiji 1901. godine prema projektu arhitekte J.Nevole, sa ukupno jedanaest zgrada paviljonskog tipa. (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 231)

Do stubišta su postavljane sobe dočasnika, koji su na taj način kontrolirali kretanje vojnika i regruta. Kapacitet smještaja se kretao od 20 do 150 ljudi.[830] Na slici kompleksa sa zgradom suda u Sarajevu vidi se uskotračni kolodvor, koji danas ne postoji. Danas je na tom mjestu cesta, a novi širokotračni kolodvor postavljen je iznad u visini brda.[831] Formiranjem Kraljevine Jugoslavije kompleks kasarne Franca Josefa preuređen je za potrebe vojske nove vlasti, a osnivanjem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kasarna dobiva novo ime, Maršal Tito. Zgrada Garnizonskog suda (slika br. 68) porušena je tijekom Drugog svjetskog rata zbog čega nije moguće detaljnije opisati stanje do početka rata kada se odvijaju spomenuta preuređenja zgrada kompleksa.

8.5.1.9.Suradnja sa Željeznicama i drugi slični poslovi

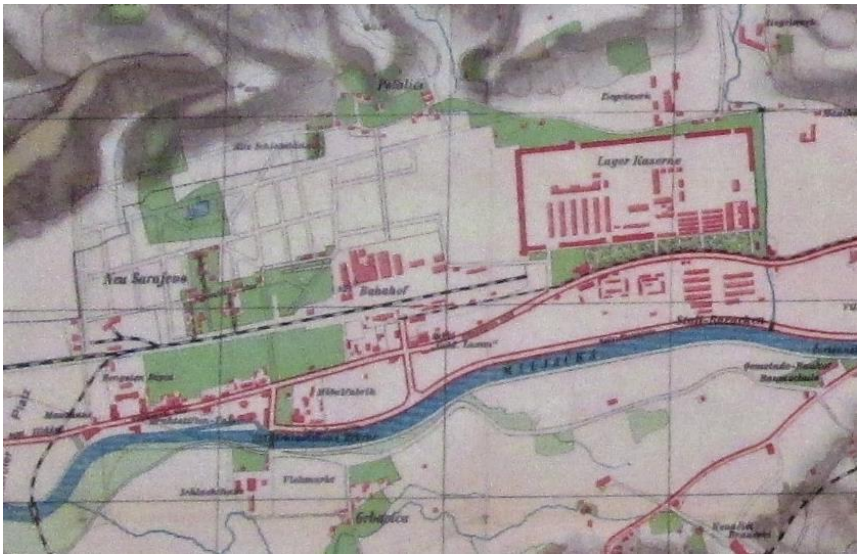
Tönnies u lipnju 1904. godine ispred Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade upravlja izgradnjom kotlovnica u naselju Novo Sarajevo, za stambene zgrade radničke kolonije, nastale uz željeznički kolodvor, vršeći i tehničku reviziju projekta.[832] U jesen iste godine povjeren mu je nadzor nad građevinskim radovima produženja središnjeg kolodvora u Sarajevu, ponovo po službenoj dužnosti ispred Građevinskog odjeljenja.[833]

Slika br.69. Dio geodetske karte Sarajeva, 1:1562,5, 1884.

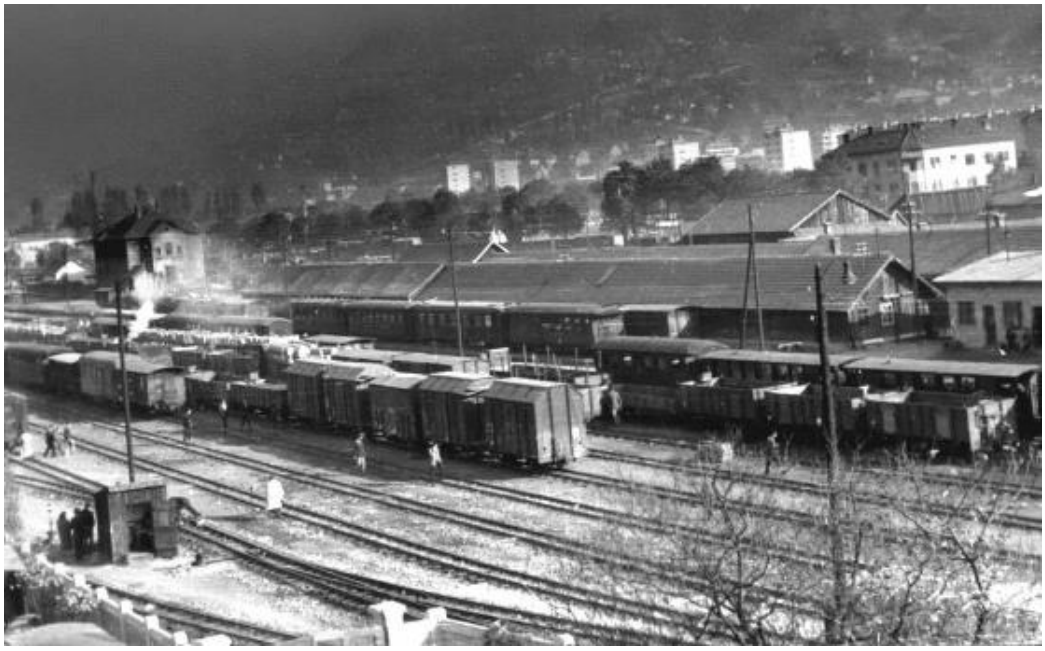
[830] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 227; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 195
[831] Arhiv Željeznica Federacije Bosne i Hercegovine, fascikla br.200-53/XVI (kao i uvid u fotodokumentaciju, ostalu pisanu građu, i prema usmenom kazivanju gosp.inž.Ajdin Fevzije)
[832] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 274
[833] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

U suradnji s inženjerom Michaelom Rauchom (ispred Željeznica)[834] i poduzećem Jonesch & Schnell[835] rukovodi izgradnjom radionica vagona, hale za montažu lokomotiva i radionica za dizel motore u armiranom betonu, što su ujedno prvi veći radovi u armiranom betonu u Bosni.[836] Ovoj vrsti radova je prethodilo upoznavanje s industrijskim uzorcima i patentima u proizvodnji pruga i lokomotiva tvrtke Gombo prilikom posjete Busovači i Šejtovićima, tvrtke Schukany u Krušćici (Vitez) i Jajcu.[837] Na slikama su predstavljeni dijelovi geodetskih karti koji pokazuju poziciju željezničkog kolodvora i stupanj izgrađenosti stambenih zgrada do 1884. godine (slika br. 69), u odnosu na stanje iz 1904. godine (slika br. 70), gdje se vidi uznapredovana gradnja u dijelu grada pod nazivom Novo Sarajevo (zapadna strana), obuhvaćajući i dio naselja Kovačići (južna strana). Prema karti iz 1904. godine možemo zaključiti da Tönnies upravlja gradnjom kotlovnica zgrada na sjeverozapadnoj strani u odnosu na poziciju kolodvora, jer sjeveroistočni dio naselja pripada dijelu grada poznat pod nazivom Crni vrh. Kako u personalnom listu nije precizirano o koliko zgrada je riječ, uzimajući u obzir podatke iz karata jasno je da nije moglo biti više od 10 do 15 pojedinačnih objekata. Neki su se zadržali i do početka druge polovine XX stoljeća (slika br. 71), a mnogi su uslijed potreba širenja grada, izrade druge generalne regulatorne osnove, građevinskog reda te posljedica ratnih dešavanja 1992-1995. godine trajno uklonjeni.

Slika br.70. Dio geodetske karte Sarajeva, 1:10000, 1904.

[834] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[835] CHESTER, 2006 : 157
[836] xxx1911.f : 17
[837] xxx1904./VII : 47-49

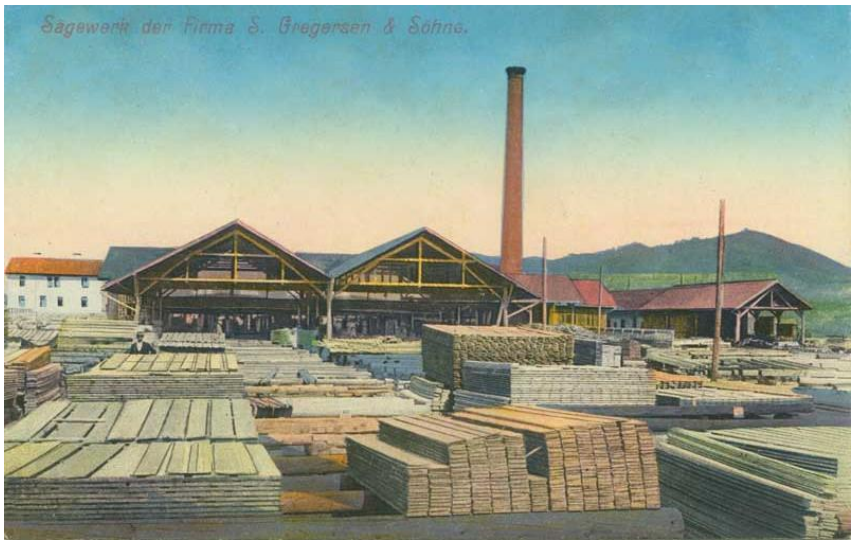
Slika br.71. Željeznička stanica sa radionicama u Sarajevu, stanje 1960.

Angažmani na izgradnji kotlovnica i ostalih vrsta sličnih radova koje će izvoditi u kasnijim godinama, a vežu se za željeznički saobraćaj i tvorničke hale kao komplekse industrijskih objekata začeti su još 1903. godine kada ispred Tehničkog kluba u Sarajevu odlazi na nekoliko kraćih putovanja po BiH. Riječ je o izletima u Busovaču 8. i 9. kolovoza 1903. godine, Zavidoviće između 30. travnja i 2. svibnja 1904. godine, Vareš 27. i 28. kolovoza 1904. godine i Pale 12. lipnja 1904. godine. Kao produkt druženja nastaju suradnje s Valentinom Miklau za kojega radi projekt jedno-obiteljske zgrade i suradnja s Belom Gregersenom, u čijem se posjedu nalazila vodeća tvrtka u drvnoj industriji privatnog sektora *„Waldindustrie AG Guíldbrand Bela Gregersen & Soons“*, norveškog porijekla, sa sjedištem u Zavidovićima kod Tuzle.[838] Od 1898. do 1906. godine tvrtka je operirala s ukupno 41.4 km pruge sa lokomotivama, uključujući i šumsku vuču pomoću konja.[839] Suradnja Gregerson & Soons s arhitektom Tönniesom otpočela je

[838] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[839] Tršćanska tvrtka Morpurgo & Parente, prva je na ovom prostoru otpočela eksploataciju šuma u gostovićkom šumskom bazenu na osnovu dugoročnih ugovora. Ugovor između tvrtke i Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH potpisan je u listopadu 1886. godine i trajao je do listopada 1896. godine. Dolazak tvrtke *Gregerson & Soons* iz Budimpešte imao je veliko značenje za širu regiju doprinoseći modernizaciji željezničkih pruga i preradi drveta. Tvrtka je bila prva u eksploataciji i preradi četinarske šume. Nakon što je 1887. godine izgrađena pruga-koturača (izgradila ju je tvrtka *Morpurgo & Parente*) dužine 18 km, dolaskom tvrtke *Gregerson & Soons* koja otkupljuje željezničku prugu-koturaču, polovinom 1901. godine zamijenjena je pruga-koturača u adhezionu prugu na lokomotivski pogon,

već 1904. godine, izradom projekta za skladišne hale.[840] Riječ je o tipskom projektu čija dokumentacija na žalost nije sačuvana, a realizirana je u suradnji s inženjerom Nilsom Gregersonom i upraviteljem Nikolausom Pansippom iz Zavidovića (slika br. 72). Fotografija iz muzeja grada Zavidovića pokazuje kako je skladište izgledalo prije kupovine cijelog prostora državne tvrtke Krivaje za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.[841] Tom prilikom je u Zavidovićima osim spomenutog uređenja enterijera vile, napravio nekoliko crteža i studija vile, nepoznatog, vjerojatno, mađarskog arhitekte iz 1894. godine, a koju zajedno sa zemljištem i tvrtkom Gregersen kupuje od industrijalaca Eisser und Ortleb.[842] Crteže postojeće vile pravi za buduća istraživanja i analize, jer je riječ o zaista reprezentativnom i netipičnom primjeru za tako malo i nerazvijeno mjesto u BiH, građena u stilu visokog historicizma s elementima romantizma po uzoru na manje srednjovjekovne dvorce, s krovom u cijelosti prekrivenim glaziranim crijepom.

Slika br.72. Skladišne hale Gregersen & Soons, Zavidovići, 1904.

produžujući je uz rijeku Suhu. Sporedne pruge izgrađivane su postupno prema godišnjim sječama, na način da se po završetku eksploatacije šuma u jednom slivu skidao gornji stroj (tračnice) prenošen u drugi sliv gdje je počinjala izgradnja nove šumske pruge. Ovakve šumske sporedne pruge su bile izgrađene u slivovima Luznice, Sađevice, Borovnice, Suhe, Mašice, Otežne, Tajančice, Trvusnice, Buretine, Sajavice i Rječice. Tvrtka *Gregerson & Soons* 1908. godine prešla je u akcionarsko društvo i dobila naziv "Gregersonova šumska industrija a.s. Zavidovići". Tijekom 1917. godine radovi su bili u stanju mirovanja da bi definitivno prestala sa radom 11. odnosno 12 siječnja 1918. kada su pilanska postrojenja izgorjela (UŽIČANIN, 2015 : 117, 149; RENNER, 1900 : 12, 13)

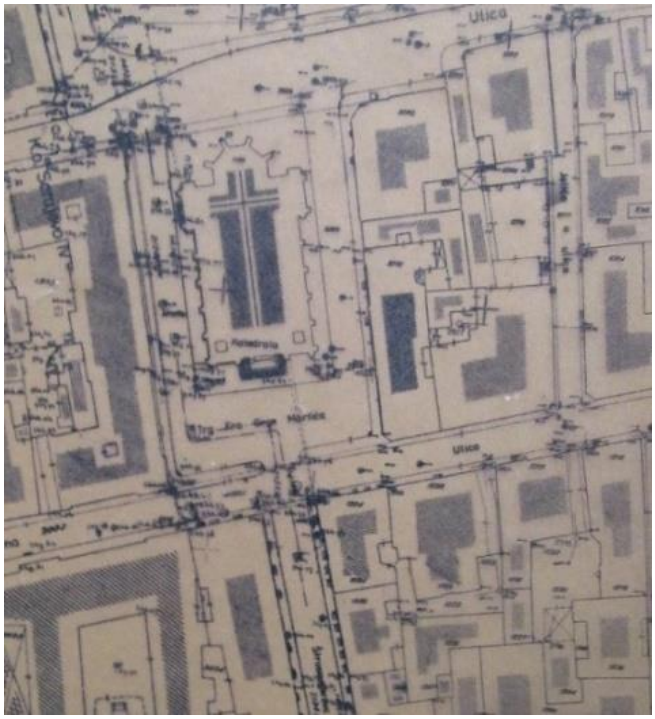
[840] CHESTER, 2006 : 186

[841] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[842] UŽIČANIN, 2015 : 117, 149; RENNER, 1900 : 12, 13; Arhiv Tuzlanskog kantona – Privredni fond IV (Preduzeće drvne industrije „Krivaja" Zavidovići, Sig.BiH, ATKT/PDI"K"ZA); [xxx] 1905./VIII : 39-41

8.5.1.10. Revizije regulacionih planova u Sarajevu

Tönniesovi projekti nastajali u suradnji sa Željeznicama zahtijevali su stalna terenska odsustva, što mu je, čini se, vremenom postalo teško i zamorno, jer je već krajem 1904. i početkom 1905. godine po završetku radova zatražio duži odmor. Od polovine 1905. do svibnja 1906. bolovao je od tifusa. O „epidemiji" tifusa u BiH dr. Josef Preindlsberg objavljuje jedan duži tekst pod naslovom *„Skizzen aus der Geschichte der Medizin"* ističući kako je veliki broj kolega i članova Tehničkog kluba u Sarajevu zahvatila „ova teška bolest".[843] Tijekom 1906. su mu povjereni „lakši poslovi" radi poštede.[844] Radovi poštede uključivali su reviziju regulacionog plana ulica gradskog centra Strossmayerova, Ferhadija i Zelenih beretki, iz 1901. godine.[845] Plan je uspješno primijenjen samo na primjeru ulice Strossmayerova, da bi se 1906. godine u dijelove ulica Ferhadija, Ćumurija i Kulovića upotrijebio komprimirani asfalt i asfaltne pločice.[846]

Slika br.73. Pozicija katedrale na geodetskoj karti, 1:500, 1965.

Slika br.74. Pogled na katedralu iz pravca ulice Strosmmayerova, 1919.

[843] xxx1907./X : 5-12
[844] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[845] xxx1901.g : 127
[846] xxx1906.c : 234

Kroz poglavlje 8 su već istaknute neke karakteristike ovog plana, zbog čega neće biti ponavljanja. Radovi su djelomično okončani 1909. godine[847] (ulica Čemaluša) dok su 1912. godine[848] završene i druge ulice užeg centra. Uzor regulacionom planu bila je težnja oslobađanja povijesnog gradskog okruženja.[849] Katedrala postavljena na prostoru zamišljenom kao trg (slika br. 73 i br. 74) predstavljala je akcentiranu građevinu, kojoj je bila podređena ostala gradnja, što i odgovara takvom karakteru i tipu građevine nakon uklanjanja povijesnog gradskog okoliša Ajas-pašine mahale sa džamijom i mezarjem iz osmanskog perioda. Prostor trga nikada nije zaživjeo u pravom smislu riječi. Isti bismo mogli okarakterirati kao naglašeno ulično proširenje, „nišu“, jer nosi ambijentalne asocijacije i doživljajne kvalitete trgova, ali bez dostatnih funkcionalnih odlika i povijesne tradicije u svijesti građana.[850] Na ovakvoj vrsti radova arhitekte Građevinskog odjeljenja se intenzivnije uključuju kada je riječ o glavnim uličnim mrežama grada jer su se pitanjem izrade regulacionih planova pretežno bavili arhitekte i inžinjeri Okružnih oblasti, jednako kao i parcelisanjem zamljišta za potrebe naknadnog proširenja ulica u svrhu uspostavljanja slobodnih zelenih površina, trgova ali i potrebe saniranja ulica, rasporeda i izgradnje zgrada, zbog čega samo one od većeg značaja za grad preuzimaju isključivo službenici Građevinskog odjeljenja.

8.5.1.11. Adaptacija srednjovjekovne crkve u kapelu i sanacija zgrade konaka u Čajniču

Suradnja Tönniesa sa Srpskom pravoslavnom crkvom trajala je skoro cijeli period boravka u Sarajevu, neovisno o stvarnom broju realiziranih projekata. Nakon izgradnje zgrade Mitropolije, povjeren mu je zadatak adaptacije stare crkve u kapelu u Čajniču nakon izgradnje nove pravoslavne crkve Vaznesenja Hristovog izgrađene 1857. godine.[851] Uslijed jakog zemljotresa 1882. godine[852] kada se urušio zvonik crkve i oštetila zgrada Konaka iz osmanskog perioda, došlo je do velikih oštećenja cijelog kompleksa manastira u Čajniču sagrađenog početkom XV stoljeća.[853]

---

[847] xxx1909.d : 39
[848] xxx1912.b : 46
[849] JURIĆ, 2004 : 2-5
[850] ŽUNIĆ, A., MATUHINA, N., 2012 : 91; MIHELIČ, 2016 : 42, 51; MUŠIČ, 1964 : 354
[851] ABIH, ZMF – opća građa, 1906. br.10399.
[852] RENNER, 1900 : 161; xxx1890.b : 16-17
[853] RENNER, 1900 : 162, 163

Slika br.75. Kapela u Čajniču, sadašnje stanje

Stara, vremenom dotrajala crkva iz XVI stoljeća[854] preuređena je u kapelu (slika br. 75) prema njegovom projektu, a oštećenja na zgradi Konaka sanirana pod njegovim direktnim nadzorom. Projekt adaptacije nažalost nije sačuvan, ni u Arhivu BiH ni u crkvenoj dokumentaciji manastira Čajniče, ali na osnovu uvida u današnje stanje i opisa stare crkve 1892. u kojem je spomenut veliki problem slivnih voda, možemo pretpostaviti radove koji ne mijenjaju zadane gabarite i drenažu. Iz priloženog (današnje stanje) vidi se da je riječ o prizemnoj zgradi skromne fasade i jednostavne konstrukcije, s ukopanim padom u odnosu na nivo terena, dvoslivnim kosim krovištem pokrivenim limom, građenom u kombinaciji opeke i kamena, s tri ulaza (jednim glavnim i dva bočna) i četiri prozorske osi (dvije na bočnim stranama, a po jedna na čeonoj i leđnoj strani). U knjizi Ljiljane Ševo spomenuta je obnova crkve 1893. godine, što će reći da je sve do njenog preuređenja u kapelu 1906. imala poprilično neodređenu namjenu s obzirom na već sagrađenu crkvu iz 1857. godine. Sanacija zgrade Konaka iz osmanskog perioda, koji je također dio kompleksa manastira, riješena je iste godine, u vrijeme kada Tönnies dolazi u Čajniče radi izgradnje zgrade suda. Štampa prenosi da je Konak posebno stradao za vrijeme potresa. U to vrijeme bio je organiziran kao biblioteka, sa ćelijama za smještaj crkvenog osoblja i gostiju, s

[854] MIKIĆ, 2003.a : 86

većim kapacitetom od oko 70 ležaja.[855] Danas je zgrada pretvorena u Muzej pravoslavne crkve (nakon ponovne restauracije 2008. godine). Na priloženoj fotografiji vidi se zgrada Konaka odmah iza nove crkve (slika br. 76).

Slika br.76. Fotografija Čajniča, oko 1970. godine

8.5.1.12. Zgrada suda u Čajniču

Nakon što Kraljevska Zemaljska Vlada donosi naredbu o formiranju samostalnih kotarskih sudova, umjesto dotadašnjih kotarskih ureda kao sudova i kotarskih ureda kao gruntovničkih oblasti koji su u slučaju Čajniča od osnivanja 1882. godine pa do 1906. djelovali pri sudu u Višegradu, ista od Građevinskog odjeljenja naručuje izradu većeg broja tipskih projekata ovih

[855] *„Dakle, spominje se 1578. hram uspenija Bogom u Čajniču, a to nije mogao biti drugi nego ova ista današnja stara crkva. Prvašnja građevina bila je iste širine i visine kao i danas, ali je u duljinu bila za 2 ½, metra kraća. Na ovom produženom kraju načinjena su još jedna vrata i jedan prozor sa zapadne strane. Očevici pamte i pripovijedaju, da je ovaj nastavak prizidan prije 80 godina, i tada je crkva ponovo osvećena u slavu uspenija Bogomatere na Mitrov dan. Crkva je dugačka danas s oltarom 14 m i 73 cm, široka 6 m, a visoka iznutra do ćemera 3 m i 95 cm. Sa sjeverne strane crkva je sva u zemlji, tako da joj krov doseže do zemlje. S južne strane, otkuda su vrata i prozori, krov se od zemlje odvojio za 2 m i 45 cm, a za l ½ metar spuštaju se kamene stepenice u zemlju, preko kojih se silazi u crkvu. Vrata su dvoja načinjena na svod (od hrastova drveta) u duljinu po 1 m i 45 cm, a u širinu po 71 cm. S južne strane su 2 prozora, dugačka po 48 cm, a široka po 34 cm. Na oltaru je jedan prozor dugačak 47 cm a širok 37 cm. Krov je od zida do na vrh visok 2 m i 75 cm, vrlo je star no još tvrd, brojaće dosta godina, a od hrastove je daske po kojoj je opet ćeremid. Crkva je patosana prostim kamenom, a od velike vlage, što je u crkvi, osobito s gornje strane, vazda ima, mnogi su predmeti ispropadali i vječitom zaboravu predani.“* KOMADONOVIĆ, 1892 : 406-407; MIKIĆ, 2003.a : 84

zgrada.[856] Tönnies tako 1906. godine u Čajniču samostalno izrađuje izvedbeni projekt i nadzor nad radovima uredske zgrade suda sa zatvorskim ćelijama,[857] čija osnova unatoč praksi izrade šablonskih i neambicioznih projekata pokazuje ozbiljniji pristup. Sklonost razuđenim osnovama svojevrstan je pokušaj zadovoljavanja više kriterija, od kojih je udobnost i funkcionalnost na prvom mjestu. Komparativnom analizom sudskih i uredskih zgrada koje od 1900-ih izvode arhitekte i inženjeri Građevinskog odjeljenja, možemo zaključiti da su ga ovakvi pokušaji „oplemenjivanja“ ustaljenih projekata često skupo koštali. Novčano ograničeni, završavali su na doradama od strane drugih arhitekata, uglavnom Pařika kao predstojnika Odjeljenja, čiji idejni projekt zgrade suda u Čajniču ovaj put nije prihvaćen. Projektovane pretežno kao pravougaone jednokatne ili dvokatne zgrade sa minimalnim dekorativnim detaljima na fasadi, koncipirane su u cilju zadovoljavanja osnovnih uvjeta, ostavljajući prostor zatvorskih ćelija i zgrada djelomično definiranim, jer je njihova izgradnja često planirana za neko buduće vrijeme.

Slika br.77. Razglednica Čajniča, 1913.

[856] xxx1887.c : 92; xxx1897.z : 143; xxx1898.i : 96
[857] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30

Arhitektonska kompozicija u kojoj je primijenjena vrlo funkcionalna organizacija prostora zasnovana je na tri osnovna volumena: zgrada suda, policijska stanica s manjim brojem ćelija i zatvor.[858] Iako spojene u jednu cjelinu suštinski su odijeljene, na način da ne postoji izravna, protočna komunikacija. Zgrada suda kao najreprezentativnija dvokatnica, ima vlastiti pristup ostvaren preko dvokrakog stubišta s podestom, s unutrašnje strane dvorišta. Podužni trakt koji se nastavlja na zgradu suda, postavljen između zgrade suda i zatvora, riješen kao jednokatnica, organiziran je kao manja policijska stanica, što suštinski i odgovara kombiniranom, višenamjenskom modelu izgradnje zgrade suda sa stanicom i zatvorom. Trakt koji se nastavlja na stanicu je dvokatna zgrada zatvora približno jednakih gabarita kao i zgrada suda, s tim da je prostor suterena u potpunosti razvijen najvjerojatnije za potrebe uređenja posebnih ćelija za najteže prijestupnike. Ovako koncipiran kompleks ima osnovu nepravilnog slova U, čime spada u kategoriju izlomljenog gabarita.[859] Zanimljivo je da nijedan volumen nema ulaz sa strane ulične fasade, već isključivo s dvorišne, djelomično i zbog bezbjednosnih mjera. Vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom na sjevernom bočnom krilu kojem se pristupa preko ulaza sa sjeverne strane, a koje je povezano s prizemnim dijelom zgrade zatvora. Ulaz u drugo bočno krilo ostvaren je s istočne strane preko jednokrakog pristupnog stubišta i, vjerojatno, dvokrakog koje je vodilo u prostorije kata. Ovo krilo nije povezano sa zgradom zatvora ni hodnicima ni stubištem. Složenost arhitektonske osnove Tönnies ponavlja na identičan način na projektu za sudsku i zatvorsku zgradu u Bosanskoj Dubici, projektima nastalim u istom periodu, uz manja odstupanja, prilagođenim potrebama lokalnih zajednica. Jednom razrađen model uredske zgrade istovjetne namjene uz minimalne preinake je korišten u gotovo svim manjim mjestima u BiH. Zgrada je projektovana u duhu historicizma talijanske renesanse, sa vrlo jednostavnim i pročišćenim dekorativnim sadržajem, pozicioniranim na dijelovima zone prvog kata sudske zgrade. Kompozicija pročelja je ipak ostala historicistička, unatoč dugogodišnjem projektovanju u stilu secesije, što pokazuje utjecaj nadređenog Pařika i jasnih uputa Zajedničkog ministarstva financija za unošenje drugačijih stilova, pod čijim izravnim patronatom je isti i urađen, osobito kada su u pitanju projekti za javne zgrade, ali i njena namjena. Zona suterena obložena je kamenim soklom u visini od 0.5 m, na sva tri dijela. Osim par oskudnih dekorativnih elemenata plastike svedenih na zonu kata, ispod krovnog vijenca,

[858] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[859] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30; PLEŠTINA, 1999 : 79, 81

zgrada ne posjeduje niti jedan zanimljiv detalj koji bi ukazivao na ozbiljniji tretman. Kako je Čajniče bilo manje mjesto, tek nešto proširenija kasaba iz osmanskog perioda, utoliko i nije bilo potrebe za izradom kompleksnog projekta s više etaža i razvijenom dispozicijom. Potrebe za pravosudnim organima, zatvorom i drugim službama riješene su na način da izvedeni projekt ima nepravilnu osnovu i unutrašnje dvorište koje se uvlači u prostor zgrade, čime se pruža dovoljno svjetlosti za sve etaže i sobe. Sjedinjavanje različitih organa „pod jednim krovom“ za posljedicu je imalo veći broj manjih, skučenih prostorija i kancelarija. Usporedbe radi, projekt zgrade u Čajniču nastao u mjesecu rujnu 1906. godine u odnosu na projekt zgrade suda iz Bosanske Dubice koji je nastao nešto ranije (kolovoz), pokazuje težnju u pojednostavljenju dispozicije, podučen iskustvom potrebe smanjenja troškova gradnje. Prema podacima domaće štampe, u Čajniču je tih godina uposlen manji broj sudaca, tehničkog osoblja i službenika, iz reda pretežno domaćeg stanovništva.[860]

8.5.1.13. Zgrada suda i zatvora u Bosanskoj Dubici

Godine 1906. Tönnies samostalno projektuje zgradu suda i zatvora u Bosanskoj Dubici,[861] stvarajući kompleksniju osnovu u odnosu na Čajniče. U vrijeme izgradnje zgrade, Dubica je imala sva obilježja naselja tipa varoši,[862] koja u odnosu na granice varoši iz osmanskog perioda sa oko 40 gradskih kuća ne pokazuje značajniji urbanistički i graditeljski napredak do kraja austrougarskog perioda.[863] Izgradnja je tekla postupno, zbog čega grad ostaje uglavnom poznat po drvnoj industriji „Una“ čiji se pogoni aktiviraju od 1901. godine.[864] Centar grada je i danas u odnosu na godine s početka XX stoljeća ostao u ulicama Svetosavska, Kralja Aleksandra Karađorđevića (slika br. 78) i trga Nikole Pašića, na kojem je i pozicionirana zgrada, kao najznačajnija građevina iz ovog perioda. Iz situacionog plana se vidi da je kompleks kao i lokacija osmišljena u isto vrijeme, s namjerom stvaranja prostora otvorenog trga, uz blagu krivinu ulice, čime je tijek saobraćajnice prilagođen gradnji zgrade.

---

[860] Detaljan popis imena i činova prenosi Kalendar Bošnjak i Bosnicher Bote za svaku godinu. (pregledani izvještaji za period od 1900. do 1907. godine u vrijeme kada je funkciju načelnika obnašao Ahmet efendija Biščević, a podnačelnika Vasilj Burović) [xxx]1900.b* : 88; [xxx]1901.e* : 216 i dr.
[861] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[862] ŠABANOVIĆ, 1982 : 168
[863] BEČIREVIĆ, 2008 : 82
[864] CHESTER, 2006 : 151

Slika br.78. Ulica Aleksandra Karađorđevića, Bosanska Dubica oko 1920.

U odnosu na zgradu, spomenute ulice se radijalno pružaju u jugozapadnom i sjeverozapadnom smjeru sa nekoliko stambeno-trgovačkih i poslovnih zgrada, skromnih ambijentalnih vrijednosti, jednokatne u stilu ranog i visokog historicizma, ponajviše neorenesanse. Sa sjeveroistočne strane zgrade suda nalazi se granični gradski prijelaz preko rijeke Une. Idejni projekt iz mjeseca kolovoza 1906. nije prihvaćen od strane ministra financija ocjenjujući ga suviše kompleksnim i skupim uz „pojavu prostorija nepravilnog oblika čija je iskoristivost nedostatna.“[865] Predračun troškova dostavljen u kolovozu 1907. godine u iznosu od 170.000 K, u odnosu na konačnu cijenu od 121.400 K prema projektu Karla Pařika najbolje svjedoči o spremnosti ulaganja u gradnju manjeg grada provincijskog karaktera i sadržaja tog vremena.[866] Primijenjena arhitektonska kompozicija pokazuje organizaciju prostora zasnovanu na tri osnovna volumena : zgrada suda, ureda i zatvora, kompleksno razvijena u nepravilnoj osnovi oblika slova M (sud i uredska zgrada), s traktom zatvorske zgrade izdužene pravougaone osnove sa bočnim volumenima.[867] Dobiveni prostor postaje skoro zatvoren kompleks s velikim unutrašnjim dvorištem, ostavljajući slobodnu zonu sa istočne i zapadne strane parcele. Tönnies je očigledno vođen višenamjenskim

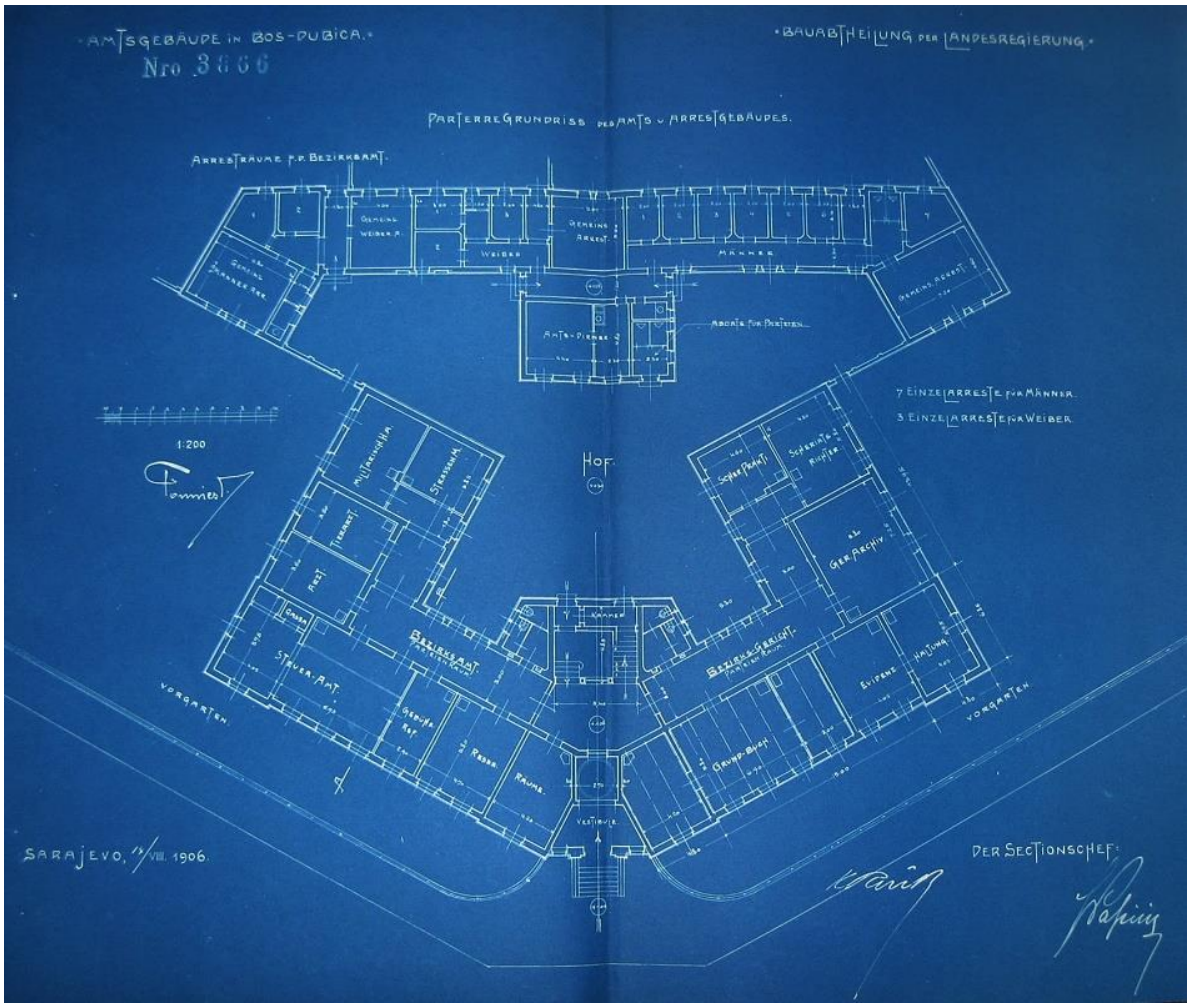
[865] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.10441.; ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.7756.š.3.1.
[866] ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.7756.š.3.1.
[867] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

zadatkom sjedinjavanja raznovrsnog sadržaja „pod jednim krovom“, pokazao da izbor gabarita proističe iz koncepcije unutrašnje organizacije.[868] Na konačno rješenje je utjecala i odabrana lokacija nepravilnog oblika, čime je zgrada oblikovana kao slobodnostojeća uglovnica. Analizom projekta nesumnjiv je pokušaj maksimalnog iskorištavanja parcele. Kako centralni koncept provocira kompaktan gabarit, utoliko raščlanjeni pokazuje raspolaganje višestrukih centralnih koncepta.[869] Možda suštinski nespretan u realizaciji, ali originalan u ideji (ako je suditi po unutarnjoj organizaciji prostorija, svjetlarnicima i usmjerenosti svih većih prostorija na stranu ulične fasade), projekt jeste nadilazio spremnost Ministarstva za financiranje, ali teško da je u tolikoj mjeri „obilovao neiskorištenim prostorijama.“ Ambicioznost je neupitno osjetna u razuđenosti kompozicije, bogatom sadržaju, koji objedinjuje zgrade i njihove prostore slične namjene u jednu veću cjelinu. Nekonvencionalnost leži i u zaokupljenosti gradom kao manjim mjestom u izgradnji, čijim rješenjem bi se dobilo na povijesno-arhitektonskom značaju šireg ambijenta, ali i definirao dalji urbanistički smjer.

Nerealizirani Tönniesov projekt (slike br. 79.) otkriva da je sa svojih bočnih strana zgrada trebala biti okružena prostranim vrtovima nepravilne pravougaone osnove, kao ravnopravnog elementa tlocrtne modulacije, uvlačenjem zelenila duboko u korpus zgrade, pri čemu bi bila ostvarena maksimalna povezanost arhitekture i okoliša. Zgrade suda i ureda osmišljene su kao jednokatne, u stilu neorenesanse, dok je zgrada zatvora trebala biti prizemna bez naglašenih dekorativnih elemenata. Dispozicija i raspored prostorija uslijed povoljnosti planirane parcele za gradnju pokazuje logičan i funkcionalan raspored uvođenjem dva dugačka hodnika sa kojima su povezane sve uredske sobe i centralno pozicionirano stubište s predvorjem. Iako pročelje, odnosno njegovi dekorativni detalji pokazuju pripadnost historicizmu, organizacija unutarnjeg prostora pokazuje značajan odmak u odnosu na modele ovih zgrada druge polovine XIX stoljeća u BiH, a što se najbolje vidi kroz projekt koji izrađuje Pařik, a koji u potpunosti podražava akademski historicizam. Kompozicija pročelja zgrade suda po vertikali ima naglašen središnji blago istureni rizalit i rustikalno raščlanjenu fasadu obje etaže po horizontali, te bočne korpuse što direktno proizlaze iz potrebe unutarnjeg rasporeda radi postizanja veće prozračnosti prostorija. Zona suterena obložena je kamenim pločama različitih dimenzija u visini od 0.5 m.

[868] PLEŠTINA, 1999 : 88
[869] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20; PLEŠTINA, 1999 : 88

Fasada prizemlja rastvorena je s ukupno 18 prozorskih osi i ulaznim vratima u središnjem rizalitu, dok je prvi kat rastvoren s 18 prozorskih osi, pravougaonog oblika. Prozori prizemlja nisu plastično tretirani za razliku od prozora kata, koji imaju plošno istaknute parapete, osim dva krajnja bočna i tri u središnjem rizalitu s dekorativnom obradom nadprozornika.

Slika br.79.Idejni projekt zgrade Suda i zatvora, osnova prizemlja, 1:200, 1906.

Iznad središnjeg rizalita postavljen je veći gabl s ugrađenim mehanizmom sata, a kojeg s desne i lijeve strane flankiraju slijepe balkonske ograde s elementima balustrada jednake onima na krajnjim bočnim dijelovima zgrade. Vertikalna komunikacija ostvarena je preko pristupnog, vanjskog jednokrakog stubišta usmjerenog prema gradskom trgu, u zoni prizemlja i dvokrakog stubišta s podestom na bočnoj strani kojem se pristupa preko unutrašnjeg dvorišta. Prizemlje i drugi kat povezani su po vertikali s trokrakim stubištem s podestom smještenim u središnjem

dijelu kompleksa koje spaja dva bočna krila. Sve kancelarijske prostorije su usmjerene prema ulicama Svetosavska i Trg Nikole Pašića, čime je unutarnji prostor prozračan i adekvatno osvijetljen prirodnom svjetlošću. Središnji dio, koji spaja bočna krila, imao je dodatan izvor osvijetljenja preko manje kupole u osnovi kružne forme, postavljene u prednjem dijelu usmjerenom na ulici Trga Nikole Pašića. Stražnji dio ovog središnjeg, spojnog dijela dva bočna krila, imao je osvjetljenje putem dva bočna svjetlarnika, koji su flankirali prostor s trokrakim stubištem. Ulaz u dio zgrade sa ćelijama zatvorenika postavljen je s istočne, bočne strane, s dva manja svjetlarnika na bočnim uglovima, dok je ulaz za osoblje i posjetioce u središnjem istaku sa sjeverne i južne strane. Usvojeni projekt Pařika koji izrađuje 1907. godine, a daje na izvedbu inženjeru Blažečkoviću iz Banja Luke pokazuje mnogo pojednostavljenije rješenje, koje je očigledno uspoređujući sa današnjim stanjem prošlo kroz dodatne izmjene i pojednostavljenja od strane Blažečkovića 1908. godine (slika br. 80).[870]

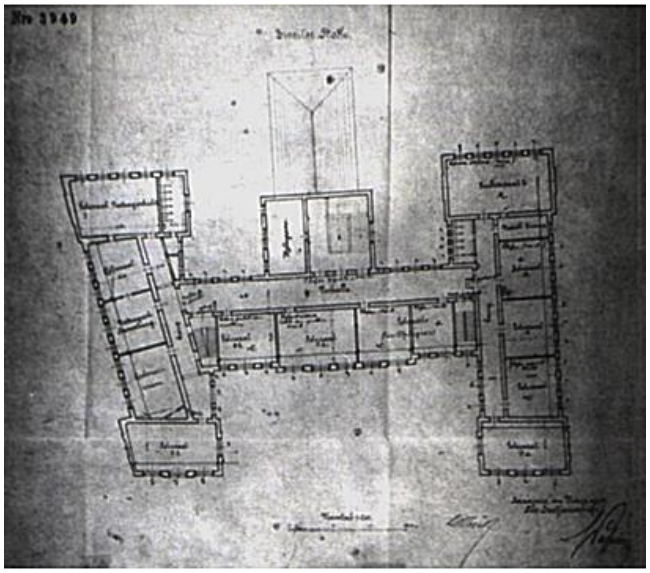

Slika br.80. Današnje stanje zgrade u Bosanskoj Dubici prema projektu iz 1908.

[870] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.10441.; ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.7756.š.3.1.

8.5.1.14. Zgrada više Realke u Sarajevu

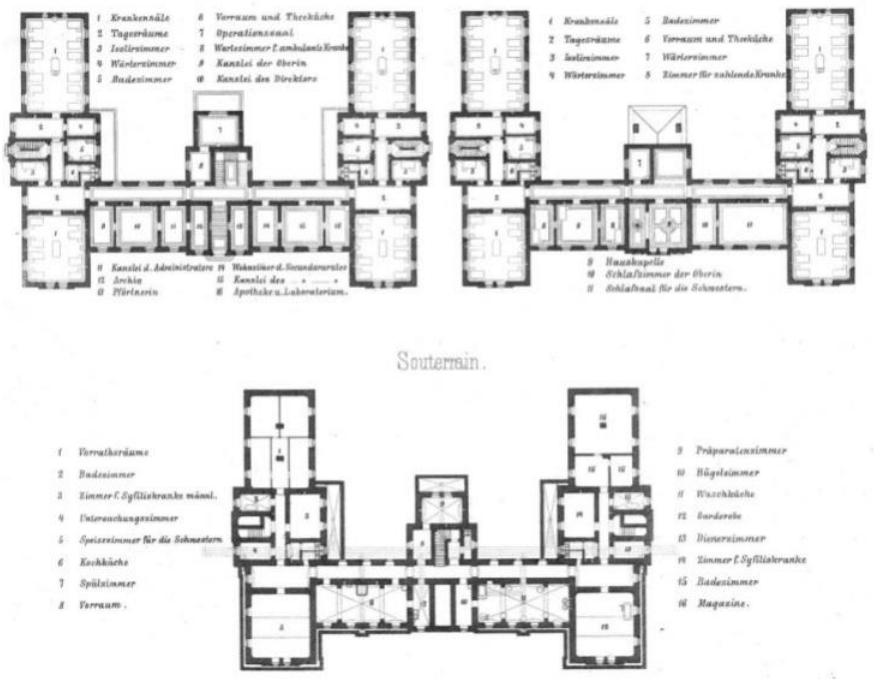
Godine 1907. Tönnies s Pařikom ispred Građevinskog odjeljenja izrađuje izvedbeni projekt i predračun radova za zgradu više Realke u Sarajevu,[871] u ulici Obala Kulina bana 3 (nosilac izvedbenog projekta je Pařik).[872] Za tri idejna projekta, čije rješenje je usvojeno pri izradi izvedbenog, a koje se odnosi na unutarnju organizaciju prostora posebno je nagrađen.[873] Važno je napomenuti da je Tönnies izradio i idejni projekt za zgradu više Realke u Banja Luci još 1900. godine, koja iz financijskih razloga nije usvojena.[874] Škola ima jednu pristupnu stranu i to sa kolske ulice, pokraj rijeke Miljacke. Izgrađena je na ukupnoj površini od 7000 m², od čega zgrada zaprima 1870 m².[875] Troškovi izgradnje i potpunog opremanja škole završeni 1910. iznosili su 445.000 K.[876] U dosta oskudnoj projektnoj dokumentaciji nisu pronađeni njegovi projekti, kao ni kompletan projekt, na čijim se potpisanim dijelovima nalazi samo ime Pařika i Fritza Passinija, kao predstojnika Građevinskog odsjeka (slika br. 81). Tönniesov utjecaj u rješenju razuđene osnove nepravilnog oblika slova H pokazuje slobodniji pristup Pařika u projektovanju javnih zgrada.

Slika br.81. Tlocrt drugog kata zgrade više Realke u Sarajevu, 1:200, 1907.

[871] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[872] xxx1909.e : 76-77
[873] xxx1908.g : 390-391
[874] KURTO, 1998 : 368 (Prilikom izuzimanja projektne dokumentacije u ABIH i AZPRKS nisam došla do projekta kojeg navodi Nedžad Kurto)
[875] xxx1909.e : 76-77
[876] xxx1909.e : 76-77; xxx1908.g : 390-391

Mogli bismo govoriti o kreativnoj referenci na zgradu nekadašnje bolnice na Boninovu u Dubrovniku arhitekte Kune Waidmanna iz 1888. godine, sa čijom izvedbom je bio upoznat putem izravnog rada u atelijeru, u Zagrebu, ali i preko časopisa Allgemeine Bauzeitung u kojem Waidmann objavljuje 1889. godine njen prikaz (slika br. 82).[877] Osnova bolnice usvojena je sa neznatnim izmjenama koje se uglavnom tiču proširenja dužine bočnih kubusa sa sličnim unutarnjim rasporedom (bolničke sobe – učionice i prostorije uprave bolnice – zbornica i kabineti). Sličnosti se ogledaju i kroz ostale primjere Waidmannovih projekata bolnica za duševne bolesti.[878] Rješenje Pařika i Tönniesa zasnovano je na četiri volumena : središnji kubus sa kabinetima zbornice, direktora i upravom škole, dva bočna kubusa s učionicama i prirodno-znanstvenim kabinetima i fiskulturna sala na koju se nastavlja plesna dvorana. Fiskulturna sala i plesna dvorana na istovjetan način je postavljena uspravno na središnji kubus kao na Waidmannovom primjeru.

Slika br.82. Osnova suterena, prizemlja i prvog kata bolnice na Boninovu, Dubrovnik, arhitekta Kuno Waidmann, 1888. godina

[877] WAIDMANN, 1889 : 95, 80 bl.
[878] CVITANOVIĆ, 1969 : 174

U odnosu na Pařikove dotadašnje projekte zatvorene kvadratne ili pravougaone osnove, fokus više nije na unutrašnjem dvorištu (otvoreni atrij) kao na primjeru Šerijatske škole. Ali, nije ni zadani prostor. Šerijatska škola je smještena u starom dijelu grada (čaršija), i mogućnost stvaranja asimetrične kompozicije nije bila moguća, za razliku od zgrade više Realke u čijoj neposrednoj blizini nisu postojale guste i zbijene mreže ulica s već izgrađenim zgradama. Vertikalna komunikacija ostvarena je preko tri dvokraka stubišta s podestom pozicionirana na bočnim dijelovima (po jedno manje), i veliko u središnjem kubusu usmjereno prema unutrašnjem dvorištu (sjeveroistočna strana zemljišne parcele). U bočnim kubusima su prostorije učionica linearno nizane uz izduženi hodnik, dok su kabineti pozicionirani na završecima kubusa. U središnjem kubusu su osim kancelarije osoblja – zbornica, direktora, zamjenika, pedagoga i biblioteka, i prostorija za čuvara i domara. Bočni kubusi su sa središnjim povezani preko uskog i dugog hodnika u obliku slova H, osvijetljeni preko prozorskih osi. *„Osim uobičajene opremljenosti tipične za sve škole, Realka ima plesnu dvoranu, veliko dvorište, rekreacionu sobu, centralno grijanje, ventilacioni sistem po najnovijim standardima, hemijski laboratorij, i sale koje se povremeno koriste za vannastavne tečajeve gimnastike.“*[879] Fasada je riješena u stilu neorenesanse i tu je doprinos i rad Pařika neosporan. Nažalost današnje stanje ne reflektira stari sjaj i izgled, jer su detalji dekorativne plastike katova ogoljeni još za vrijeme SFRJ.[880]

8.5.1.15. Zgrada kotarskog suda i zatvora (dio kompleksa kaznione u Zenici)

Kao državni službenik godine 1907. radi izvedbeni projekt za kotarski sud sa manjom zgradom zatvora u Zenici, u suradnji sa Pařkom, ali ponovo bez potpisa. Potreba izgradnje posebne zgrade suda javlja se još za vrijeme mandata ministra Kallaya o čemu svjedoče i spisi arhivske građe iz 1885. i 1886. godine, kada je kotarski sud u Zenici bio smješten u malim i neadekvatnim

[879] xxx1909.e : 76-77; xxx1908.g : 390-391; Monumentalna izvedba pokazuje ustaljeni princip gradnje škola u Monarhiji, s akcentom na ulaznim vratima, stubištu i hodniku. Utisak fasade je strog, simetričan i uniformiran, sa uspravnim, relativno uskim prozorima. Razuđenost osnove pokazuje da se gradske škole mogu usporediti sa projektima bolnica, kasarni, i javnih palača. Prosječan kapacitet učionice brojao je oko 40-50 učenika. Ovakav tip školske neorenesansne zgrade namijenjen za smještaj škola od posebnog značaja za državu, osmišljen je od strane G. Sempera 1858. za zgradu Sveučilišta u Zürichu, koji se preko Beča proširio na ostatak Monarhije. To, naravno, ne znači da nisu postojala rješenja koja do određene mjere odstupaju od zadanog modela, što pokazuje i von Schmidtov projekt gimnazije u Beču 1863/66. godine ali revolucionarnije arhitektonske kreacije nisu bile česta pojava kada su u pitanju školske zgrade (SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 157, 158, 160, 165)

[880] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 171

prostorijama zgrade konaka iz osmanskog perioda.[881] U to vrijeme funkciju načelnika Zenice obnaša Ali efendija Harmandić, a podnačelnika Ivan Kolar.[882] Ideja izgradnje zgrade suda uz zatvorski kompleks se vjerojatno javlja naknadno, možda i kao posljedica nastanka velikog broja projekata koji su podrazumijevali spajanje ili miješanje ovih zgrada u periodu od 1906. do 1909. godine. To potvrđuje i činjenica da se i unatoč postojanju kompleksa do zgrade suda, prema projektu planira izgradnja gotovo prizemne zgrade zatvora (dio bočnog kubusa ima tavansku etažu), namijenjena vjerojatno za smještaj lakših prestupnika, za razliku od onih u kaznioni koji su osuđeni na izvršavanje duži kazni. Izgradnjom i zgrade suda kazneni zatvor u Zenici do kraja perioda dobiva status institucije za održavanje zatvorske kazne, premda Travnik ostaje središte istoimenog okruga, s dvanaest općina uključujući i Zenicu, koja sada prerasta u važan sudski i zatvorski centar za BiH do kraja austrougarskog perioda.[883]

Plan proširenja zgrada zatvora u veći kompleks odvijao se postupno, već od prvog desetljeća vlasti Monarhije, a u knjizi „Herceg Bosnom uzduž i poprijeko“ 1900. Henrik Renner ističe njeno značenje i veličinu za koju kaže : *„Najvažnija je zgrada u Zenici ili bolje kraj Zenice velika glavna kazniona, koja je uređena po progresivnom (irskom) sustavu, a leži u idiličnom kraju. Kažnjenici se bave industrijalnim, poljskim radom i voćarstvom. Dabome da su u zatvoru uvedene sve sanitarne uredbe, što ih moderna kultura znade.“*[884] Ovakvi modeli zatvora, imali su za cilj poboljšanje uvjeta zatvorenika i njihove rehabilitacije, ali i pooštravanja kaznenih mjera. Zbog svoje tipske i suštinski utilitarne gradnje, projekti zgrade zatvora su bili savršena prilika za dokazivanje mladih arhitekata i inženjera.[885] Iz sporadičnih izvještaja domaće štampe saznajemo da je već 1899. godine u njenim prostorijama smješteno preko 450 osuđenika, iako je kapacitet smještaja već tada iznosio 600. Zatvorenici su se aktivno bavili proizvodnjom obuće, namještaja od drveta, knjigoveštvom, izradom drvenih bačvi, košara od pruća i sličnim zanatskim aktivnostima.[886] I dok se najviše pažnje pridavalo funkcionalnosti i bezbjednosti, fasada je po pravilu odisala strahopoštovanjem i strogoćom, a što se nije promijenilo ni izgradnjom zgrade kotarskog suda sa zatvorom.

[881] ABIH, ZMF – opća građa, 1906. br.10399.; ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.8295.
[882] xxx1909.g : 97
[883] xxx1909.g : 13
[884] RENNER, 1900 : 27, 28
[885] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 214
[886] xxx1899./III.b : 168, 169; xxx1900.z : 100; xxx1901.l : 306

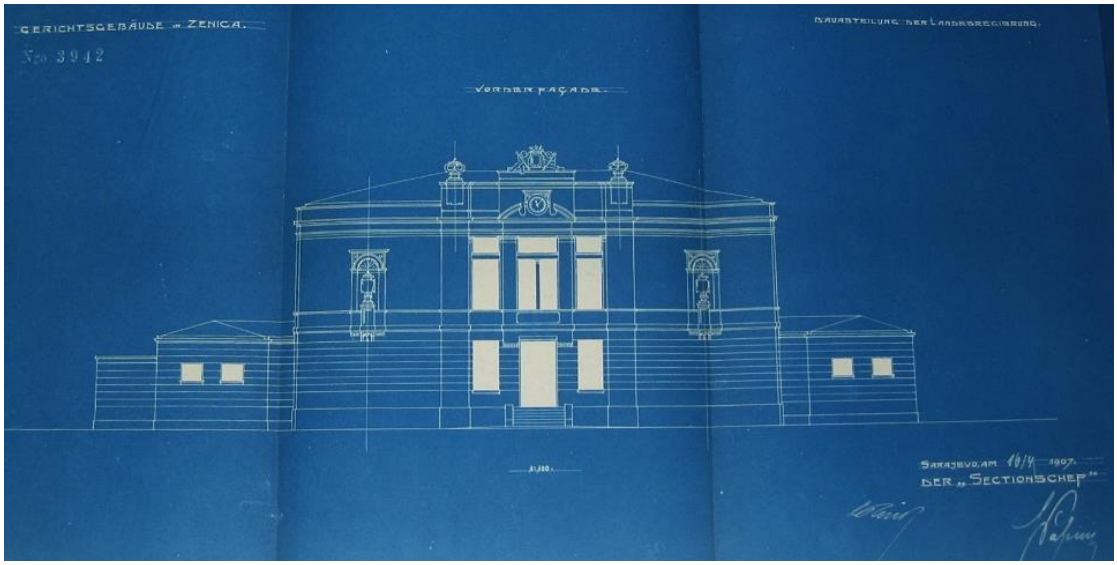

Slika br.83. Zgrada kompleksa zatvora u Zenici, 1900.

Prema modelu izgradnje koje uspostavljaju autori Sapač i Lazarini, zatvor je u početku imao sljedeći raspored: podrumske ćelije za teže osuđenike, ćelije na katu za manje prijestupnike i kažnjenike, dugi hodnik, nužnik, sobu za čuvara i ključara sa vlastitom kuhinjom, zajedničku kuhinju, sobu za ispitivanje s predsobljem, arhiv, molitveni prostor i skladište za odlaganje različitih uređaja.[887] Od vremena preuzimanja kaznenih ustanova u Monarhiji 1865. godine, viših državnih tužioca, započinje nova era u arhitekturi zatvorskih zgrada.[888] S tim u vezi i u Zenici se pojavljuju: bolnički odjel, škole za rukotvorine, šivanje, praonice i kupaonice.[889] Na svim glavnim projektima zgrade suda pojavljuje se samo potpis Pařika i Passinija. Urađene su dvije verzije, jedna potpisana u travnju 1907. (slika br. 84), a druga u studenom 1907. godine (slika br. 85).[890] Sudeći po formalnom rješenju pročelja prva verzija bi se mogla pripisati Tönniesu, a druga Pařiku, iako su obje riješene u stilovima visokog historicizma (neorenesansa). U prvoj verziji pročelje je riješeno rastvaranjem centralno pozicioniranog rizalita s tri prozorske osi, dva jednokrilna prozora koji flankiraju dvokrilni, a koji dalje po vertikali prati ulazni portal sa čijih strana su postavljene dvije prozorske osi. Ovo rješenje karakterizira izrazito historicistički pristup s dekorativnim detaljima vaza u slijepim nišama na bočnim stranama i bogatu atiku iznad središnjeg izvučenog rizalita, s centralno pozicioniranim satom. Druga izvedba pokazuje povećanje broja prozorskih osi u dijelovima slijepih niša na mjestima tavanske etaže prve verzije i nešto jednostavnije rješenje krovnog vijenca. Fasada prizemlja na obje verzije riješena je identično, naglašene rustične obrade, ulazom flankiranim prozorskim osama, sa po jednim parom prozora na bočnim stranama. Sva rješenja predstavljaju tipske projekte iz kojih se vidi da se

[887] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 215
[888] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 216
[889] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 219, 220
[890] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

autori ne nastoje pretjerano unositi u formalni i vizualni izgled buduće zgrade suda, možda zato što je više riječ o doradi i zadovoljavanju funkcionalnih potreba za dodatnim osvjetljenjem. Kompozicija pročelja usvojenog projekta iz studenog 1907. godine pokazuje da je riječ o manje zanimljivom objektu, skladnih proporcija, izrazito simetričnom. U osnovi kvadratična, zgrada Suda veličinom gabarita nije promijenjena na projektu iz studenog 1907. u odnosu na onaj iz travnja iste godine (slika br. 86), gdje su izmjene uočljive samo u dijelu stražnje fasade podjelom dvije veće bočne prostorije na tri međusobno spojene vratima. Iz osnove prizemlja (slika br. 87) vidimo da su u njoj smještene dvije prostorije za suce, soba za odmor, dvije prostorije arhiva, prostorija šerijatskog suda, gruntovnica i repozitorij. Ulaz u zgradu je postavljen centralno s izduženim holom pravougaone osnove u sredini. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom. Prema prvom projektu zgrada zatvora je pozicionirana iza suda, a na drugom pored, manjih dimenzija. U projektnoj dokumentaciji je pronađen i projekt Kotarskog suda iz kolovoza 1906. godine (ponuda građevinske tvrtke Horvath i Scheiding),[891] ocijenjena kao najpovoljnija (slike br. 88 i br. 89), projekt zgrade okružnog suda iz ožujka 1911. godine s potpisom Pospišila (slika br. 90), kada Zenica prestaje biti dio travničkog okruga, te projekt proširenja stare zgrade konaka iz osmanskog perioda u kojoj je sud bio smješten prije izgradnje nove zgrade iz veljače 1904. godine s potpisom Pařika (slika br. 91).[892]

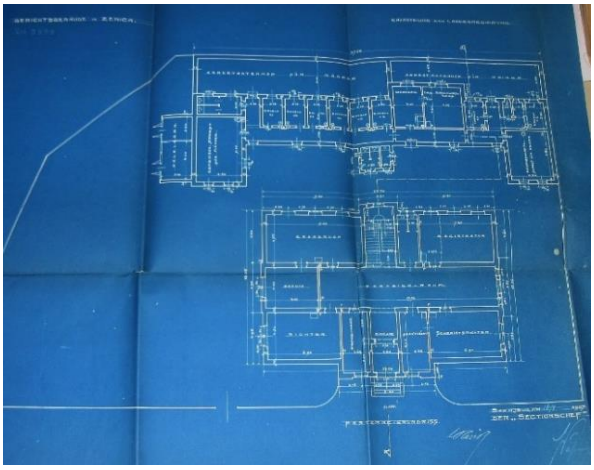

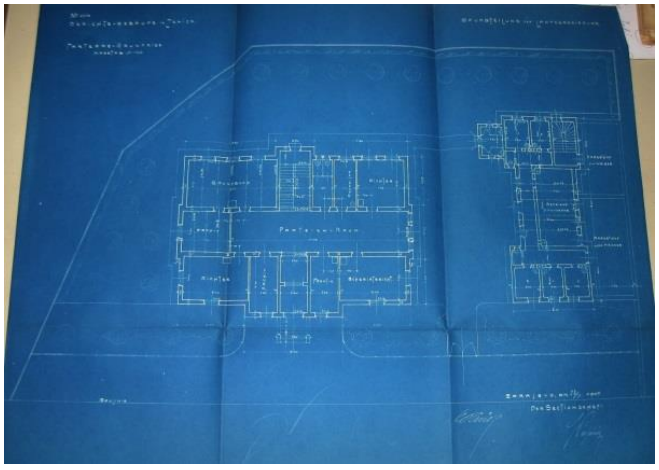
Slika br.84. Pročelje zgrade suda u Zenici, 1:100, travanj 1907.

[891] ABIH, ZMF – opća građa, 1906. br.10399.
[892] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

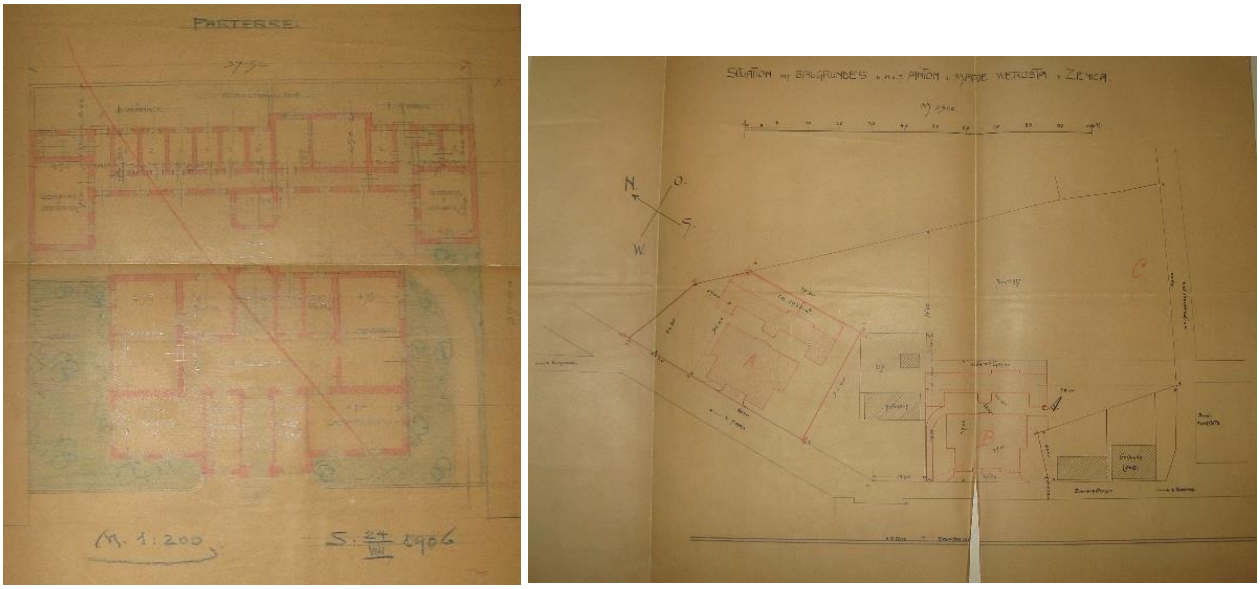
Slika br.85. Pročelje zgrade suda u Zenici, 1:100, studeni 1907.

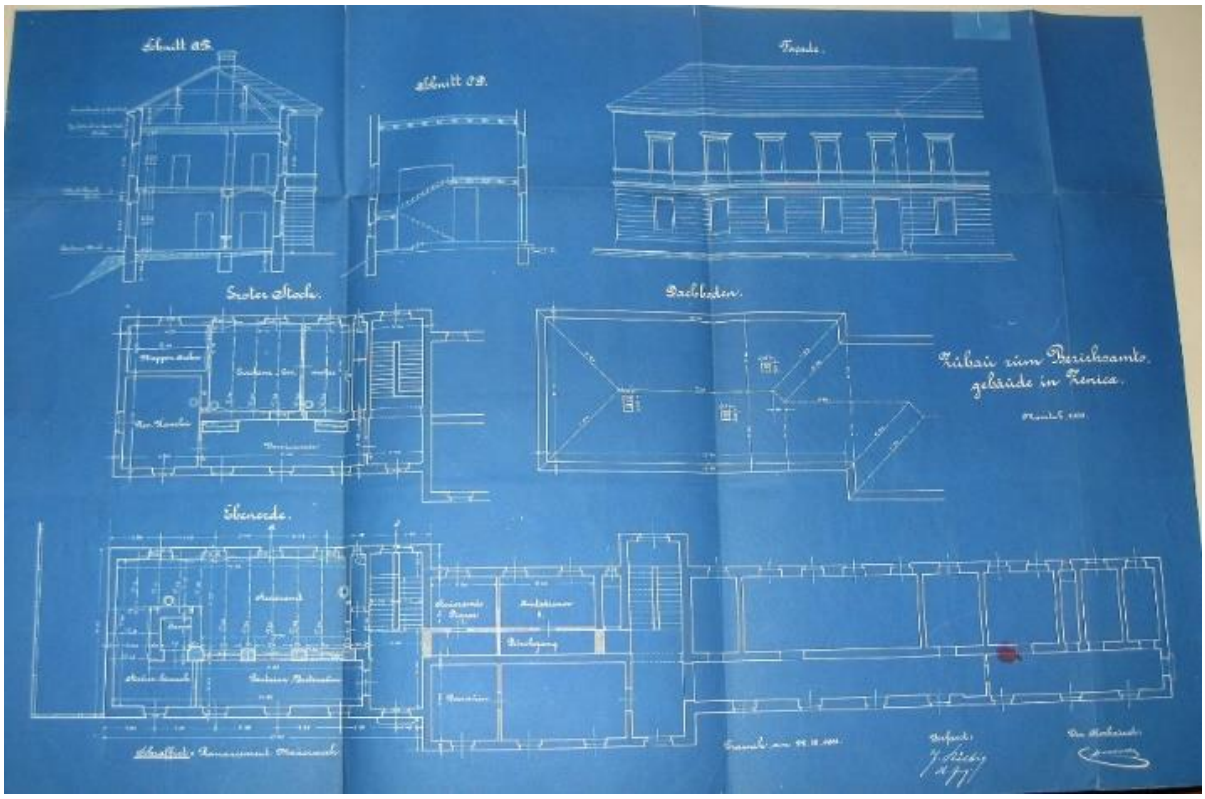
Slika br.86. Osnova prizemlja zgrade suda i zatvora u Zenici, 1:100, travanj 1907.

Slika br.87. Osnova prizemlja zgrade suda i zatvora u Zenici, 1:100, studeni 1907.

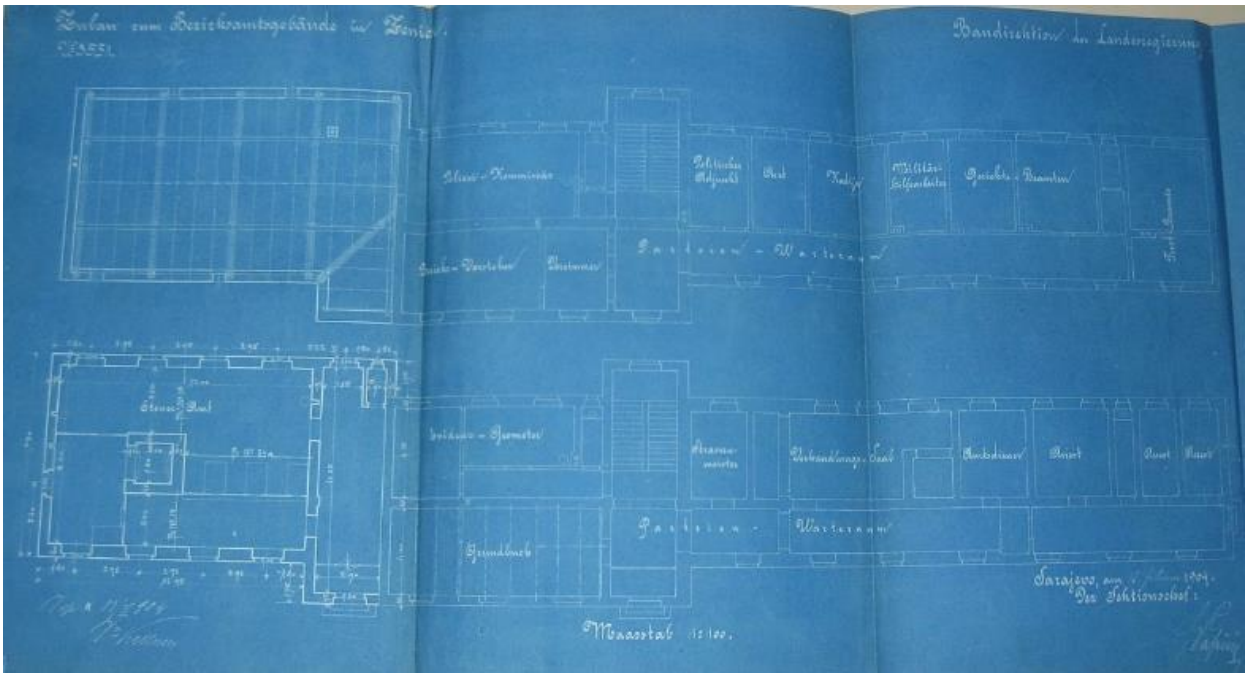
Slika br.88. Osnova prizemlja zgrade suda i zatvora, 1:200, kolovoz 1906.

Slika br.89. Situacioni plan zgrade suda i zatvora, 1:500, kolovoz 1906.

Slika br.90. Projekt zgrade okružnog suda (presjek i pročelje fasade, krovište, osnova prizemlja i kata), 1:100, 1911.

Zanimljivo je da projekt iz 1906. godine predviđa u gabaritima znatno veću zgradu zatvora, koja bi sa zgradom suda bila povezana manjim, zatvorenim, unutrašnjim dvorištem i voćnjacima (bočno od zgrade suda). Tvrtka je vjerojatno nastojala ponuditi skladnije i dostojanstvenije rješenje manjeg kompleksa koji bi se u estetskom, reprezentativnom i funkcionalnom smislu odvojio od zgrada zatvora oko njih. Osnova prizemlja zgrade zatvora iz studenog 1907. godine ima sljedeći raspored prostorija : dvije velike prostorije zatvora (ćelije), soba za prijem zatvorenika, pet samica, centralno postavljen ulaz sa holom kvadratne osnove. U odnosu na projekt iz travnja 1907. koji se vodio ponuđenim rješenjem tvrtke Horvath i Scheiding, ovaj nudi manje gabarite i skromnu tavansku prostoriju na osnovu jednokrakog stubišta bez podesta. Zgradu suda je poslije propasti Monarhije jedno vrijeme koristio Općinski sud u Zenici, ali kako je vremenom postala nedostatna sudu i novoformiranim službama, porušena je, jednako kao i zgrada zatvora, ujedno i radi proširenja glavne saobraćajnice.

Slika br.91. Projekt proširenja stare zgrade konaka (osnova suterena i prizemlja), 1:100, 1904.

8.5.1.16. Zgrada hotela na Palama

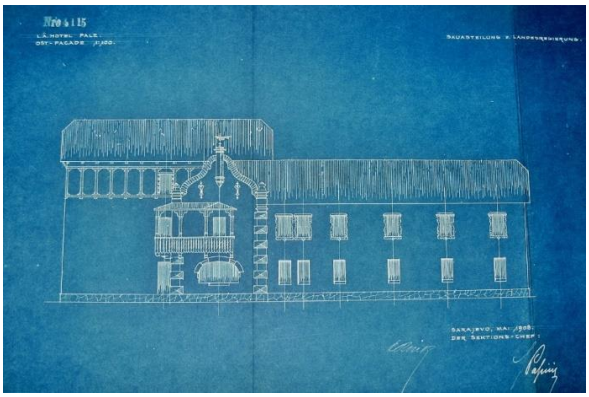
Nakon povratka s ekskurzije koju 1907. godine organizira Tehnički klub u Sarajevu (Sarajevo – Beograd – Bukurešt – Istanbul – Sofija – Sarajevo),[893] Tönnies 1908. godine, ponovo u suradnji sa Pařikom, radi na glavnom projektu za hotel na Palama (slike br. 92, br. 93, br. 94 i br. 95).[894] Riječ je o adaptaciji već izgrađene zgrade kasarne u zgradu hotela, čiji kapacitet postaje velik, a funkcija nepotrebna u odnosu na broj korisnika izgradnjom kasarni u centru Sarajeva. Tih godina, Pale postaju zanimljivo odmaralište i izletište nadomak Sarajeva, bogate prirodnim bogatstvima, borovom šumom i ljekovitim vodama. Povećava se broj vila u vlasništvu pretežno lokalnog stanovništva, od kojih se ljepotom izvedbe ističu Cekovića i Hadžišabanovića vila.[895] U odnosu na Ilidžu, lječilište u netaknutom ruralnom području Pala kasno dobiva na važnosti. Krajem 1900-ih ono postaje sabirno mjesto imućne aristokracije, razvijajući posebnu arhitekturu sjedinjenu s raskošima zelenila i prirodnim bogatstvima, potičući unapređenje lječilišnog turizma izgradnjom rekreativnog sadržaja. Obnovljeni cestovni saobraćaj i izgradnja željezničkih postaja omogućile su izgradnju mjesta, u kojem se početkom 1917. javljaju prve zgrade škola, a čija arhitektonska rješenja jednako nose obilježja „alpskog“ stila.[896]

Arhitekturu hotela i modele izgradnje u prvom redu definira lokacija i status posjetioca, čime se prema definiciji modela koji uspostavljaju autori Sapač i Lazarini stvaraju tri osnovna tipa.[897] Prvi čine hoteli građeni uz prometne linije, osmišljeni kao jednostavne pravougaone, jednokatne, rijetko dvokatne zgrade, predviđene isključivo za kratke boravke. U drugu grupu spadaju gradski hoteli, većeg kapaciteta i bogatije ponude (dvorane za sastanke, ples, apartmani za imućne goste, javni restorani i kafići koji postaju najatraktivniji lokali za izlaz u gradu). Treću čine hoteli koncipirani kao ljetovališta ili lječilišta, povezani s izletištima i planinarskim stazama. Hotel na Palama prema tome pripada trećem tipu. U projektnoj dokumentaciji iz svibnja 1908. godine[898] ne vidi se Tönniesov potpis, samo Pařikov i Passinijev, što već na neki način postaje uobičajena

[893] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729. š.18.
[894] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[895] KZZKHPNS, evidencioni karton, Cekovića i Hadžišabanovića vile, 1997., br. 139., 140. (Zanimljivo je da Hadžišabanovića vila iz 1915. godine pokazuje slično rješenje drvene verande i uopće konstruktivno-dekorativne uporabe drveta na fasadi).
[896] Verfaßt vom Hochbaudepartment der b.-h. Landesregierung (1917.) : 289, 290, 289/3.
[897] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 175, 176
[898] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

praksa u Građevinskom odjeljenju.[899] Potpisi voditelja ureda i predstojnika Odjeljenja su obavezno prisutni, što najbolje pokazuje primjer više Realke, gdje unatoč nedostatku zvaničnog potpisa putem publikacija i arhivske građe, imena ostalih učesnika ostaju zabilježena. Nedostatak potpisa projektanta, sasvim sigurno dodatno komplicira atribuciju mnogih djela. Uzimajući u obzir da je Pařikov potpis u sredini, a Passinijev u donjem desnom uglu za pretpostaviti je da potpis projektanta u ovom slučaju Tönniesa nedostaje, te da adaptaciju zgrade možemo pripisati njemu kao glavnom autoru.

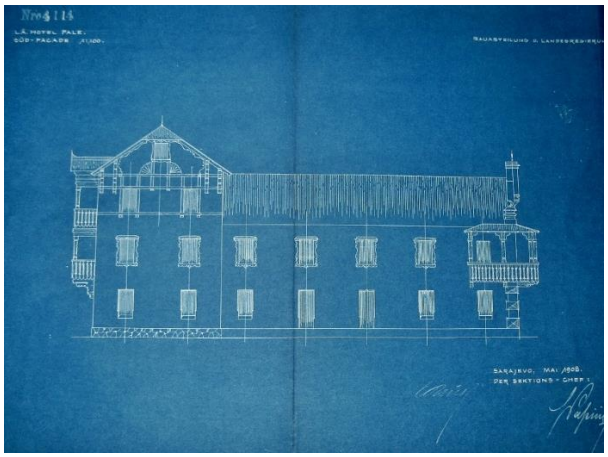

Slika br.92. Zapadna fasada hotela na Palama, 1:100, 1908.

Slika br.93. Istočna fasada hotela na Palama, 1:100, 1908.

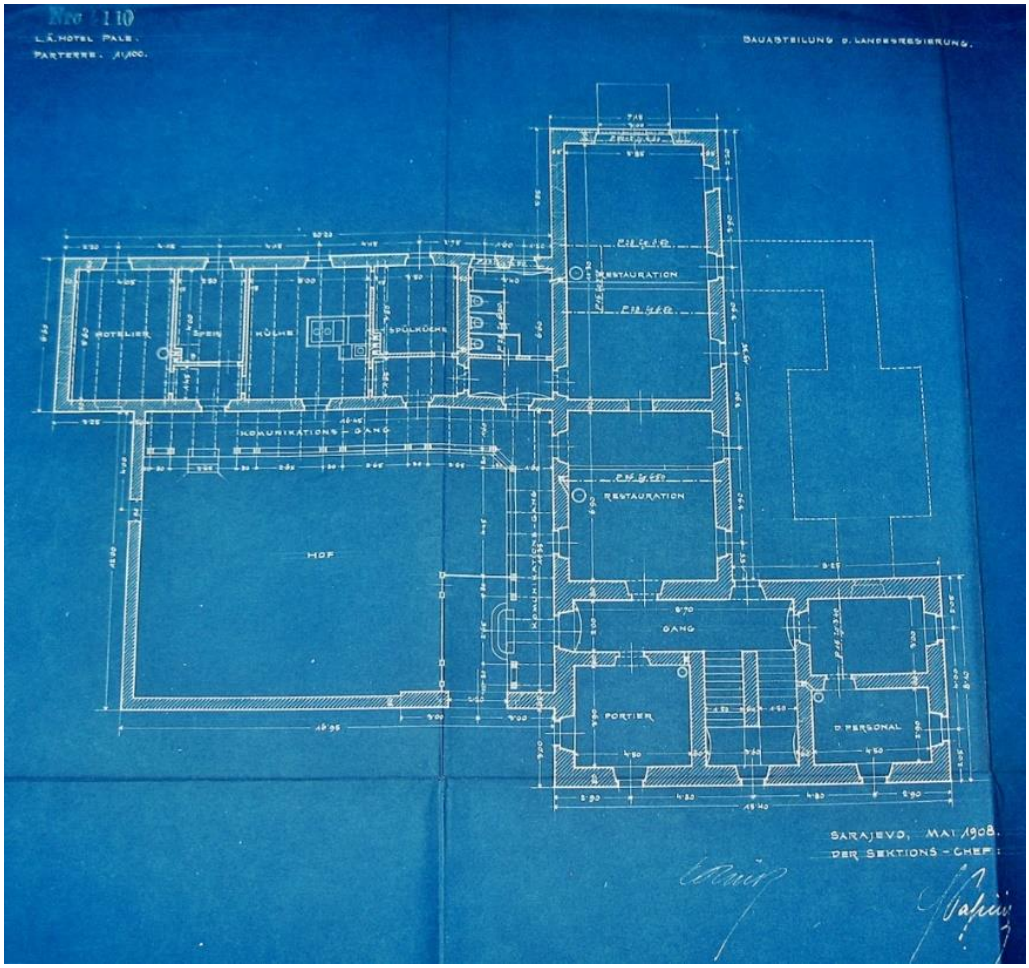
Slika br.94. Sjeverna fasada hotela na Palama, 1:100, 1908.

Slika br.95. Južna fasada hotela na Palama, 1:100, 1908.

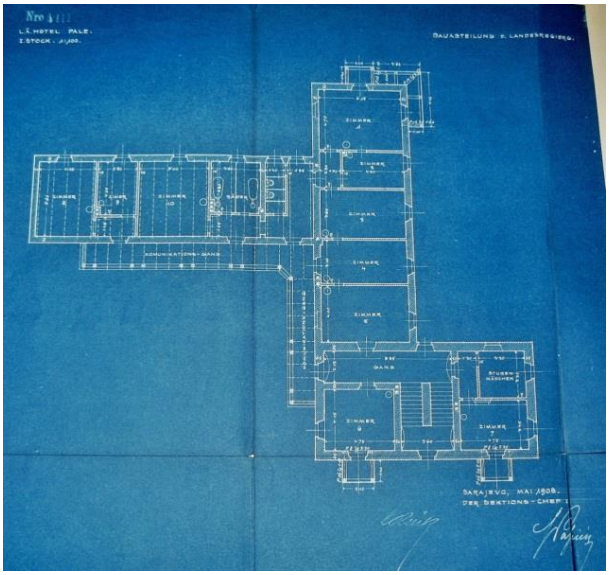
[899] ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.984., š.2.1.

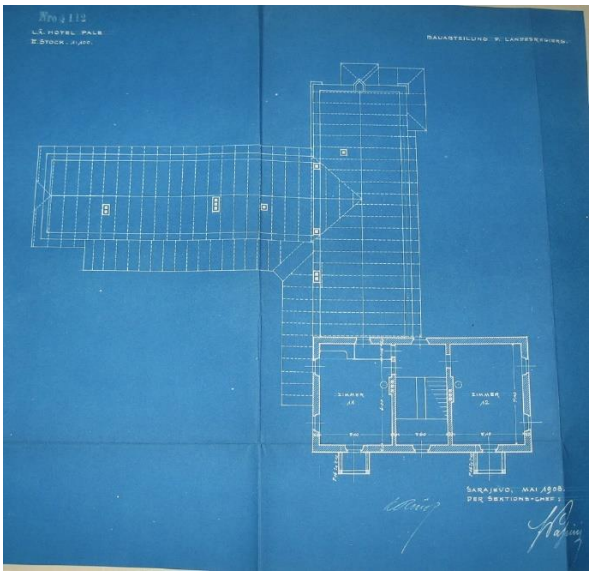
Kako je ipak riječ o projektu adaptacije postojeće zgrade u već definiranim gabaritima i osnovi, utoliko nije izdvojen u posebnom kataloškom prikazu. U dokumentaciji nije sačuvan prvobitni izgled kasarne, već samo projekt adaptacije zbog čega je teško procijeniti u kojem smislu je došlo do izmjena. Imajući u vidu njegova dosadašnja rješenja, dogradnja raskošne drvene verande u visini prizemlja, zgrade osnove oblika slova L sa manjim produžnim pravougaonim kubusom, prvi je element prepoznavanja izmjene kompozicije pročelja u odnosu na prvobitno stanje. Tu su svakako i doprozornici i nadprozornici sa drvenim nišama, dekorativnim klupicama, krovni vijenac u duhu ladanjske arhitekture romantizma po uzoru na zgradu Miklau. Drvene verande kao konstruktivni element, nisu nikakva lokalna oznaka, zbog čega bivaju često korištene u arhitekturi lječilišta i hotela takve vrste. Hotelski kompleks arhitekte Aloisa Modila u Sloveniji iz 1870/72. jednako pokazuje i konstruktivnu i dekorativnu upotrebu drvenih verandi i balkona koji po vertikali spajaju zone prizemlja i kata, ili u slučaju balkonske lođe zauzimaju prostor središnjeg dijela (kompleks ima pet krila u osnovi).[900] Još je 1880-ih godina Josip Vancaš govorio o takvoj upotrebi drveta na fasadi, naglašavajući kako ga je prvi među kolegama počeo rabiti.[901] Suštinska razlika Tönniesove i Modilove verande je u dizajnu, na način da verande pod utjecajem neomaurske arhitekture, a na tragu bosanskog stila dobivaju forme divanhana karakterističnih konstruktivno-dekorativnih elemenata gradske kuće osmanskog perioda. Kao uzor su mogla poslužiti i reprezentativna rješenja vila i hotela na Ilidži (većina ih je izgrađena do 1902. godine), što opet govori da je Odjeljenje, odnosno Vlada i Ministarstvo financija uveliko utjecalo na stvaranje manje-više univerzalnog koncepta i pristupa gradnji zgrada hotela u stilovima visokog historicizma, ne ostavljajući previše prostora za osobni doprinos arhitekte (slika br. 99).

[900] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 193
[901] VANCAŠ, 1896.c : 93

Slika br.96. Osnova prizemlja hotela na Palama, 1:100, 1908.

Slika br.97. Osnova prvog kata hotela na Palama, 1:100, 1908.

Slika br.98. Osnova drugog kata i krovište hotela na Palama, 1:100, 1908.

Intervencije u unutrašnjosti su se odnosile na pregrađivanje prostorija, ubacivanje dodatnih kupatila, nužnika, proširivanje prostora kuhinje, ostava i dr. U osnovi prizemlje je prema sadržaju podijeljeno na : recepciju, ostavu, kuhinju s pomoćnom prostorijom, dvije velike sale (restorani), portirnicu, uski, duži ulazni hol i prostorije za osoblje (slika br. 96). Podjela je izvršena na način da su u manjem produžnom kubusu smještene prostorije za čišćenje, spremanje i pohranu hrane kao zasebna cjelina, u sjeveroistočnom restorani, a jugoistočnom recepcija i ured, svi međusobno uvezani dugim hodnikom u obliku slova L iz kojeg se dalje putem vrata (dva izlaza) pristupa velikom unutrašnjem dvorištu. Povezanost unutrašnjeg dvorišta s kuhinjom se osim praktičnih razloga mogla opravdati i postojanjem ljetne bašte, jer dio hotela u kojem su smješteni restorani nije imao vlastitu baštu, čime se kompenzira nepovoljnost zadatih gabarita stare zgrade kasarne. Na prvom katu vidimo da je bilo ukupno jedanaest soba, od čega samo jedna za sobaricu a ostale za goste, dugi uski hodnik oblika slova L, jedan izduženi hol, velika zajednička kupaonica i dva zajednička toaleta, te stubište (slika br. 97), dok su u zoni potkrovlja sa drvenim nosačima, smještene još dvije veće sobe s vlastitim toaletom i stubištem (slika br. 98). Sobe za goste su bile različite veličine, a samo tri su imale pristup balkonima (nije riječ o nužno najvećim). Iste su bile dovoljno komforne, osim dvije manje sobe, čija je veličina posljedica omogućavanja lakše prohodnosti, uvođenjem dva manja uvučena predsoblja, koje je imala i soba sluškinje. Svi gosti su imali nužnike u sobama, osim sluškinje. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom. Projekt adaptacije hotela pokazuje skladno rješenje, koje bi se u kontekstu sagledavanja doprinosa arhitekturi javnih zgrada stilova historicizma u BiH mogla smatrati kvalitetnijim ostvarenjem u njegovom opusu, imajući u vidu da isti nastaje pod pokroviteljstvom Građevinskog odjeljenja. Insistiranjem na skladnim proporcijama, detaljima s precizno definiranim povijesnim arhitektonskim elementima (tradicijskog impulsa) verande i mušebaka nastojao je postići kompromis, uspješnu interpolaciju s postojećim graditeljskim naslijeđem na Palama. Naglašavanje vertikalne (tornjići) i horizontalne (veranda) podjele plohe pročelja, pokazuje težnju postizanju reprezentativnosti, koja u zatečenom stanju zgrade kasarne nije mogla biti naglašena. Dotjerivanjem eksterijera i oplemenjivanjem općeg dojma unutarnjih prostorija, uspio je od manje zanimljivog graditeljskog ostvarenja ponuditi umjetnički i estetski zanimljivo arhitektonsko ostvarenje. Zgrada hotela je kao i mnoge pretrpjela brojne devastacije i oštećenja još i prije rata 1992 – 1995. godine što je doprinijelo njenom trajnom uništenju.

Slika br.99. Fotografija hotela Bosna na Ilidži, 1895.

8.5.1.17. Dogradnja hotela u Jajcu

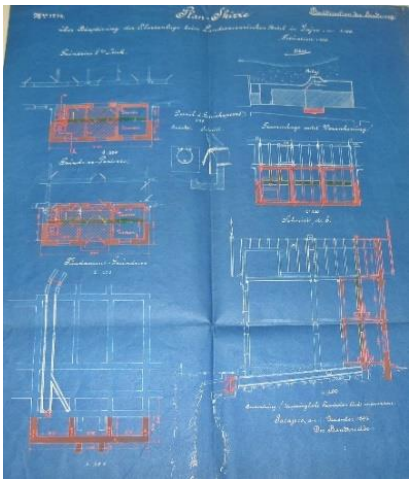
Dogradnja hotela „Grand“ u Jajcu 1908. godine još jedna je u nizu suradnji Tönniesa i Pařika u Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade. Hotel je prvobitno izgrađen 1900. godine u stilu neorenesanse, prema projektu Pařika, a imao je, kako se to iz projektne dokumentacije vidi, prizemlje i kat skromne izvedbe, s nedovoljnim kapacitetom smještaja.[902] U knjizi „Herceg Bosnom uzduž i poprijeko“ Henrik Renner 1900. godine o novom hotelu piše : *„Zemaljski Grand hotel na divnom je mjestu. Kada iz jedaće sobe izađeš na terasu u bašči, duboko je dolje pod tobom Vrbas i voda mu je od bliskih vodopada vazda uzburkana...Terasa se nalazi nad špiljom, što se od vodopada prostire lijevom obalom skoro do vrbaškog mosta.“*[903] Potreba dogradnje „Ljetnog“ hotela 1908. godine se djelomično mogla izbjeći da je usvojen Pařikov idejni projekt iz lipnja 1900. godine (slika br. 103 i br. 104), sa znatno komfornijim gabaritima većim i bogatijim rješenjem, u odnosu na izvedeno. Očigledno je da Kraljevska Zemaljska Vlada i Ministarstvo financija kasno prepoznaju turističke potencijale grada, unatoč činjenici da je na mjestu hotela iz 1900., prema projektima iz prosinca 1893.[904] i srpnja 1895. godine[905] već postojala manja

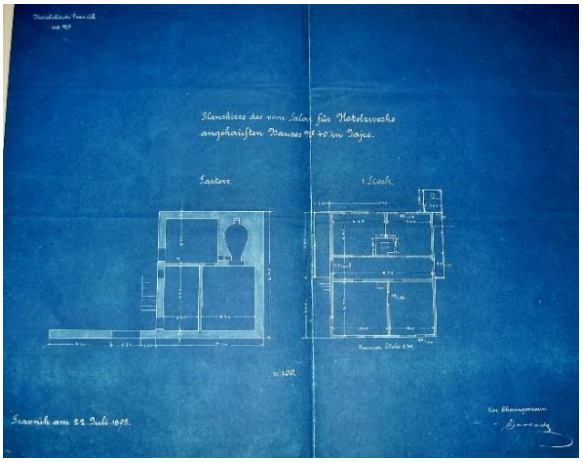
[902] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
[903] RENNER, 1900 : 449
[904] Rađeni u Građevinskom odjeljenju u Sarajevu s potpisom Kneschaureka (ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52)
[905] Rađeni od strane okružnog inženjera Swobode u Travniku (ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52)

jednokatna zgrada hotela (slika br. 100, br. 101 i br. 102). Prema sadržaju, zgrada iz 1895. pokazuje da je suteren imao samo dvije prostorije za ostavu hrane i pića, prizemlje sobu za poslugu, kuhinju i blagovaonicu, a kat ukupno četiri sobe spojene dugim uskim hodnikom. Sobe na strani uličnog pročelja nisu imale balkone, za razliku od druge dvije na stražnjoj strani koje su imale po jedan veći balkon. Izradi ovih projekata s kraja XIX stoljeća ali i dogradnji 1908. godine pristupalo se oprezno uslijed neposredne blizine važnih povijesno-kulturnih spomenika. Preduvjet uspješne realizacije podrazumijevao je detaljno proučavanje grada radi postizanja što skladnijeg uklapanja u panoramu, zbog čega je sačinjeno više situacionih planova i prijedloga uređenja parka ispred hotela koji je do danas zadržan s neznatnim izmjenama, iako su zgrade hotela porušene do temelja iz nepoznatih razloga još za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Na ovim projektima i kartama (slika br. 117 i br. 118) upisana je i slovom „C“ označena parcela sa zgradom hotela.

Dakle, kronološki promatrano, na prvobitnoj zgradi hotela iz 1893. obavljene su manje adaptacije već 1895., da bi 1900. na njenom mjestu bila izgrađena nova zgrada (slika br. 107), koja se već 1908. godine prema smještajnim kapacitetima, uslijed povećanja broja turista, pokazuje nedostatnom, zbog čega se izvodi dogradnja još jednog kubusa. Jasno je da su Stix kao predstojnik Odjeljenja i Pařik kao projektant, podučeni iskustvom prethodne adaptacije 1895., uvidjeli potrebu za izgradnjom veće zgrade, zbog čega je idejni projekat kompleksniji u odnosu na izvedbeni, znatno skromniji i manji. Pa ipak, izgradnja reprezentativne zgrade hotela unutar jezgre staroga grada, u neposrednoj blizini katakombi, vodopada i ostataka srednjovjekovne utvrde, ovakvim izborom je prolongirana za neko buduće vrijeme. Usporedbe radi, kompozicija pročelja pokazuje da je idejni projekat imao ukupno osamnaest prozorskih osi, dva izvučena rizalita, od kojih je jedan dvokatni s mansardom i razvijenom tavanskom etažom, dok je izvedbeni imao trinaest prozorskih osi, bez drugog kata, mansardu samo u središnjem rizalitu i tavansku etažu. Oba projekta imaju izrazito izduženu pravougaonu osnovu, uski hodnik na prvom katu koji spaja sve sobe usmjerene na južnu stranu fasade, s tim da su na idejnom projektu kupatilo i nužnik smješteni u jedan istureni rizalit zajedno sa stubištem, dok je u drugom rizalitu velika blagovaonica iz koje se pristupa na prostranu terasu (slika br. 105). Prema sadržaju kat izvedbenog projekta ima ukupno jedanaest soba za goste, sobu za pušenje i zajedničko kupatilo sa toaletom, a u tavanskoj etaži sobu za poslugu (slika br. 108 i br. 109). Vertikalna komunikacija

u izvedbenom projektu ostvarena je preko trokrakog stubišta s podestom. Nadalje, na idejnom projektu u zoni prvog kata predviđen je smještaj ukupno sedamnaest soba različitih veličina, na drugom katu sedam, dugi uski hodnik i jedno zajedničko kupatilo, a na tavanskoj etaži sedam soba za poslugu, jedno manje predsoblje i toalet bez kupatila. Vertikalna komunikacija je na ovom projektu ostvarena preko dva dvokraka stubišta s podestom. Prema sadržaju u suterenu idejnog projekta smještene su prostorije za čuvanje hrane, magacin, vešeraj, podrum pića, ostave za alat i druge servisne prostorije, dok su u prizemlju salon za pušenje, dnevni boravak, soba za bilijar, kasino, dućan, kuhinja sa ostavom, restoran, više manjih hodnika i pasaža (slika br. 106).

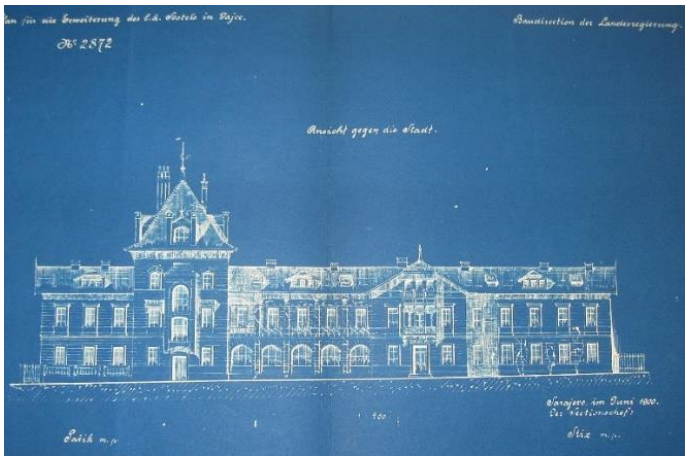
Slika br.100. Osnova prizemlja, situacioni plan i presjek kapije, 1:100, prosinac 1893.

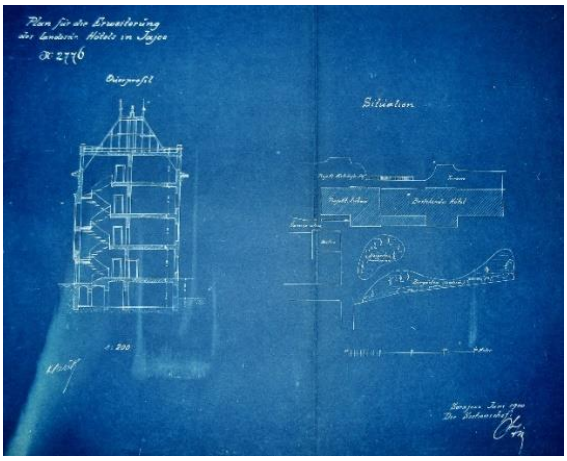
Slika br.101. Osnova prizemlja i kata, 1:100, srpanj 1895.

Slika br.102. Osnova suterena i presjek kapije, 1:100, srpanj 1895.

Suteren i prizemlje izvedbenog projekta prema sadržaju pokazuju već izmijenjen raspored, zbog potrebe povezivanja s „Ljetnim“ hotelom. Prvobitno su u suterenu bile četiri podrumske prostorije povezane hodnikom, a u prizemlju soba upravitelja s osobnim dnevnim boravkom, dvije sobe za druženje, šank prostorija sa dnevnim boravkom, blagovaonica i kuhinja sa ostavom, te manji dućan. Adaptacije iz 1908. godine su se najviše odrazile na izmjene u suterenu i prizemlju oko ulaznog portala. Dvije podrumske prostorije su spojene u jednu veću, a koje do tada nisu imale izravnu komunikaciju jedna s drugom. Vertikalna komunikacija sa zonom prizemlja ostvarena je preko jednokrakog stubišta samo kroz kuhinju. Prostor prizemlja je neznatno promijenjen – hodnik je sužen radi dobivanja jedne prostorije za potrebe kuhinje i dva

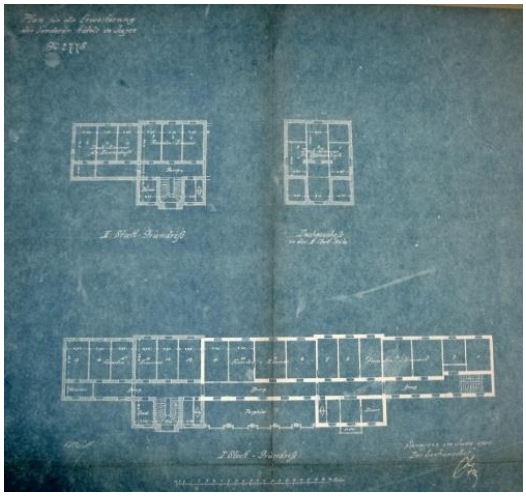
mokra čvora. Sa vanjske strane dodana je drvena veranda koja se i po vertikali prostire jednim dijelom prvog kata. Sadržaj prizemlja je sljedeći: vešeraj i sušiona, kuhinja, ostava, predsoblje, šank prostorija, salon, blagovaonica, kasino, soba za prijem, kabinet upravitelja, soba upravitelja, soba portira, dućan, ostava za čistačice i prostorija za poslugu. Vertikalna komunikacija sa katom je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom pomaknutim u krajnji bočni dio zgrade hotela (slika br. 108).

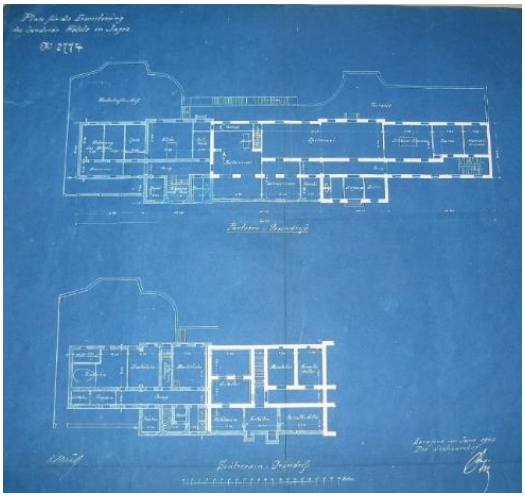

Slika br.103. Idejni projekt južne fasade, 1:200, lipanj 1900.

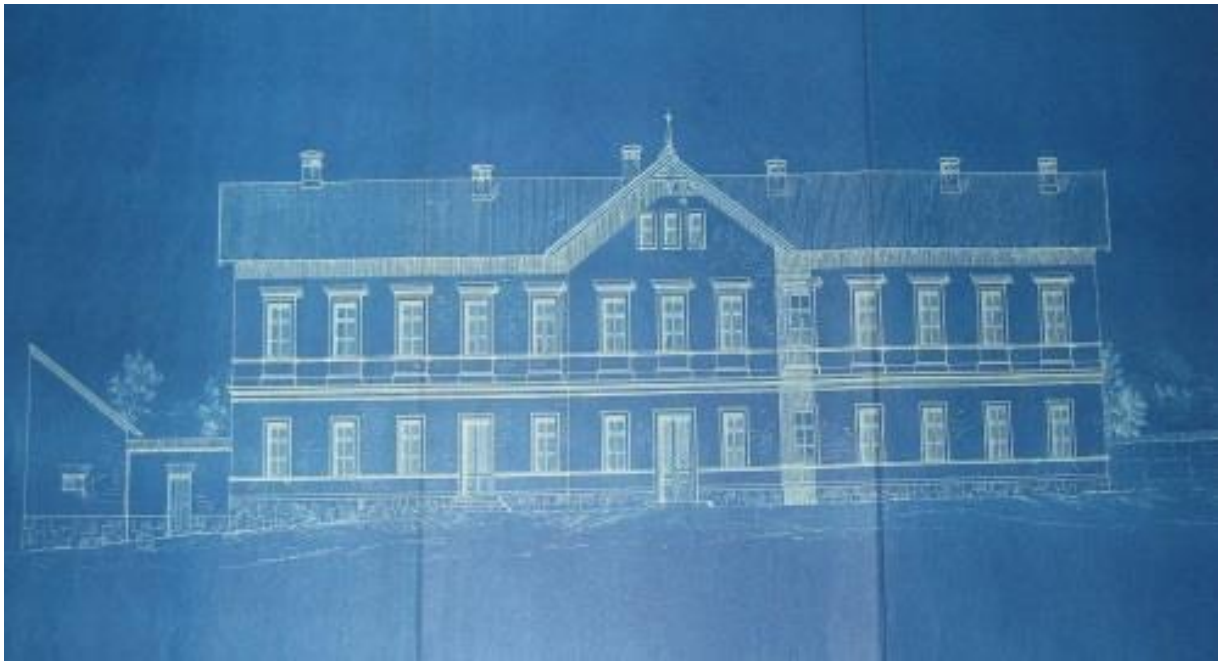
Slika br.104. Idejni projekt, presjek i situacija, 1:200, lipanj 1900.

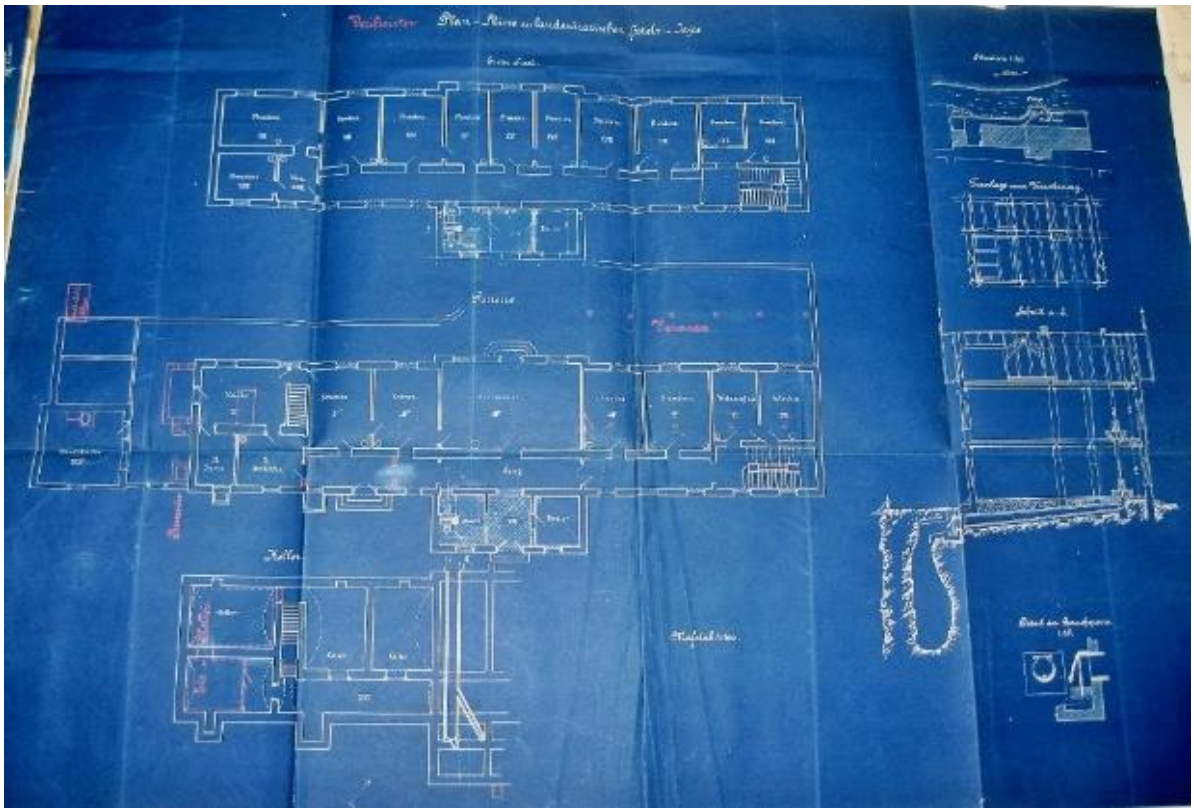

Slika br.105. Idejni projekt, osnova prvog i drugog kata i tavanske etaže, lipanj 1900.

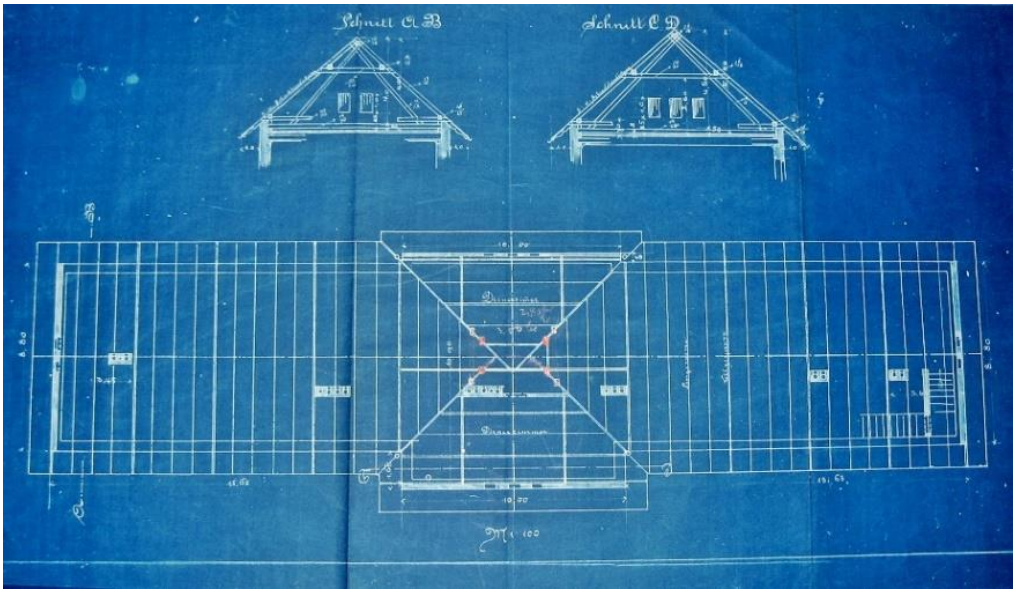
Slika br.106. Idejni projekt, osnova prizemlja i suterena, lipanj 1900.

Slika br.107. Izvedbeni projekt, sjeverna fasada, 1:100, 1900.

Slika br.108. Izvedbeni projekt, osnova suterena, prizemlja i kata,
situacija i presjek kapije, 1:100, 1900.

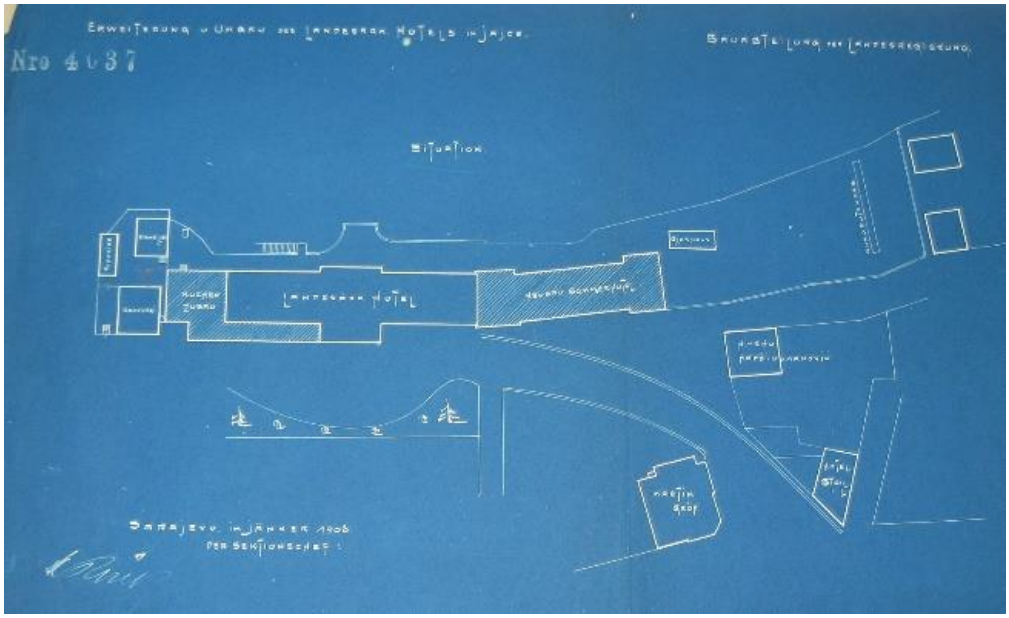

Slika br.109. Izvedbeni projekt, presjek i krovište, 1:100, 1900.

Godine 1906. Zajedničko ministarstvo financija upućuje dopis Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi u Sarajevu sa zahtjevom za dogradnju hotela u Jajcu s istočne strane (slika br. 110).[906] U obrazloženju je navedeno da se radi potrebe povezivanja dvije zgrade izvrši adaptacija i preuređenje prostorija prizemlja hotela „Grand“ iz 1900. godine, koje bi povezivale zgrade bez intervencija na katovima jer oni trebaju biti tretirani zasebno radi veće uštede. Godine 1908. projekt je dostavljen na odobrenje Zajedničkom ministarstvu financija.[907] Na sačuvanim izvedbenim projektima što pokazuju dogradnju sa istočne strane (slika br. 111), ponovo je evidentan problem nepotpisivanja, kao i u slučaju hotela na Palama. Potpis Pařika je u sredini, Passinijev u desnom uglu, dok potpis Tönniesa i ovaj put izostaje. Usporedbe radi na projektu iz 1900. godine Pařikov potpis je u krajnjem lijevom uglu, a Stixa u desnom. Imajući u vidu podatke iz personalnog lista u kojima je navedeno da je Tönnies autor dogradnje i nedostajanje potpisa u donjem lijevom uglu iz 1908. godine zaključujem da je on autor ovog projekta. Tome u prilog ide i već upečatljiva naklonost romantizmu i konstruktivno-dekorativnoj upotrebi drveta na fasadi u nešto drugačijem obliku u odnosu na zgradu hotela na Palama, a koje Pařik koristi u skromnijoj mjeri na oba projekta iz 1900. godine. U odnosu na Pařikovu zgradu hotela iz 1900. godine ispoštovana je samo rustična obrada prizemlja, što je i logično budući da su zgrade u ovoj

[906] ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.3169.
[907] ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.1917., š.8.3.

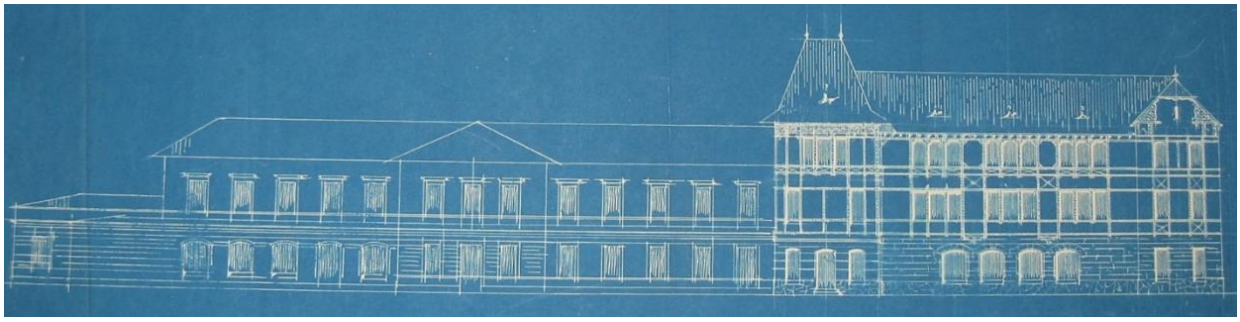
etaži spojene u jednu, dok su gornji katovi, uključujući i mansardu, isprepleteni gustom mrežom drvenih letvica (čatma), koje skoro po uzoru na nizozemsku arhitekturu ispunjavaju cijelu površinu zida (slika br. 112). Ponovno ograničavanje troškova nametnulo je izradu projekta u jeftinoj i jednostavnoj izvedbi, a izbor upotrebe čatme koja nadalje zahtijeva jaču strehu, eliminirao je potrebu postavljanja dodatnih ukrasa i plastičnih dekoracija što bi mogle utjecati na povećanje novčanih sredstava. Stilski drugačiji dekorativni tretman fasade ne pokazuje prilagođavanje zadatim oblikovnim elementima Pařikove zgrade, odstupajući i povećanjem visine sa jednom etažom više, ne računajući dvije mansarde i tavansko potkrovlje. Izvedbeni projekt Tönniesa manje kontrastira idejnom projektu Pařika u odnosu na izvedbeni, jer odiše asimetričnošću, zbog smjelije i maštovitije upotrebe drvenih verandi, balkona, strmih krovova i mansardi. Simetričnost središnjeg kubusa Tönniesove kompozicije pročelja rasterećena je sa dva bočna koja nisu istovjetno tretirana, ni kroz jednu etažu. Prilagođavajući se funkciji i potrebama logičnog rasporeda prostorija uspio je postići dinamičan efekt pročelja zbog čega se s arhitektonskog aspekta može smatrati uspješnijim rješenjem od Pařikovog.

Slika br.110. Situacija, 1:100, 1908.

Osnova prizemlja i prvog kata dogradnje hotela iz 1908. godine u projektnoj dokumentaciji nije sačuvana, osim osnove temelja (slika br. 113), a sadržaj drugog kata pokazuje sljedeći raspored: sedam soba, zajedničko veće kupatilo i nužnik, dugi uski hodnik koji po horizontali spaja sve

prostorije kata, dva manja pravougaona predvorja i dvokrako stubište s podestom. Kako brojevi soba na drugome katu počinju s rednim brojem dvanaest (slika br. 114) mogli bismo pretspostaviti istovjetan raspored prvog kata uz mogućnost minimalnog odstupanja broja, pa prema tome i veličine pojedinačnih soba za goste. Sve prostorije i uski hodnik sa stubištem imali su direktan izvor svjetlosti, hodnik usmjeren glavnoj ulici, a sobe prema južnoj strani s vodopadom. Južna strana zgrade je na prvom i drugom katu imala verande i veliku izduženu terasu. Krov i krovni nosači su bili od drveta. Kao materijal u gradnji pretežno je korištena opeka i drvo kako u dekorativne tako i u utilitarne svrhe. Odabir tradicijskog dekora (drvo) određuje osnovne slike i predodžbe o autohtonoj arhitekturi, čime se savršeno uklopila u arhitekturu ambijenta, ranokršćanskog i osmanskog naslijeđa za koje je realizirano rješenje u stilu neoromantizma, bilo i jedino prihvatljivo. U ovom periodu Tönnies je načinio i studiju za uređenje gradske, tzv. Travničke kapije u Jajcu.[908] U projektnoj dokumentaciji su zabilježeni i nacrti štale iz 1900. godine, izgrađene sa zapadne strane hotela (slika br. 107), a koji su intervencijama 1908. godine uklonjeni. Projekti bilježe osnovu, presjek, krovište, i broj prostorija za smještaj kočije, konjušara, konja i vrtnog alata (slika br. 115 i br. 116). Prizemna štala je radi lakše komunikacije s kuhinjom hotela bila povezana preko unutrašnjeg dvorišta, čime se riješilo pitanje unosa namirnica i ostalih potrepština za hotel i prostor dućana u njegovom sklopu.

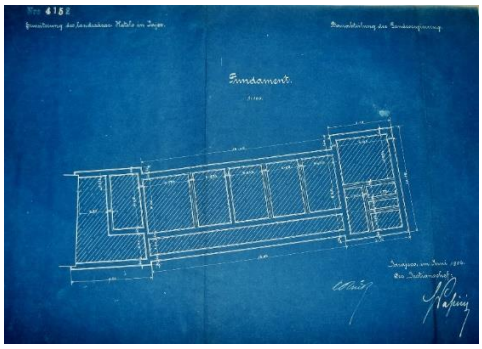

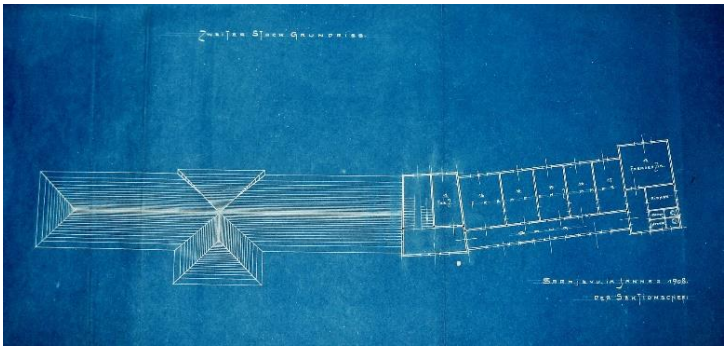
Slika br.111. Izvedbeni projekt dogradnje, sjeverne fasade, 1:100, 1908.

[908] Travnička i Banjalučka kapija iz osmanskog perioda predstavljale su južni i sjeverni ulaz u stari grad. Riječ je o kolskom prolazu unutar kule iz srednjovjekovnog perioda, s kapijom od kovanog željeza u neposrednoj blizini hotela „koja je imala poslužiti za neometan prolaz modernog saobraćaja“. Kapija je kasnije ukinuta izgradnjom saobraćajnice. (ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; RENNER, 1900 : 449)

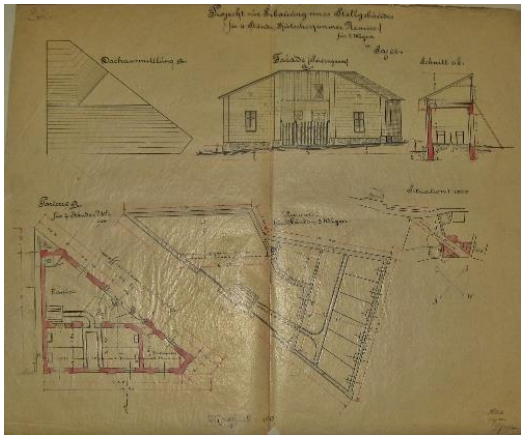
Slika br.112. Izvedbeni projekt dogradnje, sjeverna fasada, 1:100, 1908.

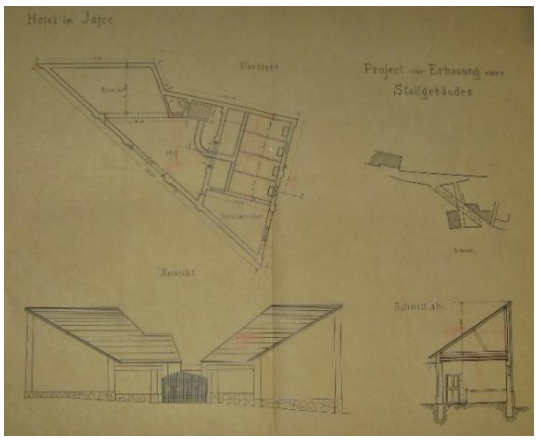

Slika br.113. Izvedbeni projekt dogradnje, osnova temelja, 1:100, 1908.

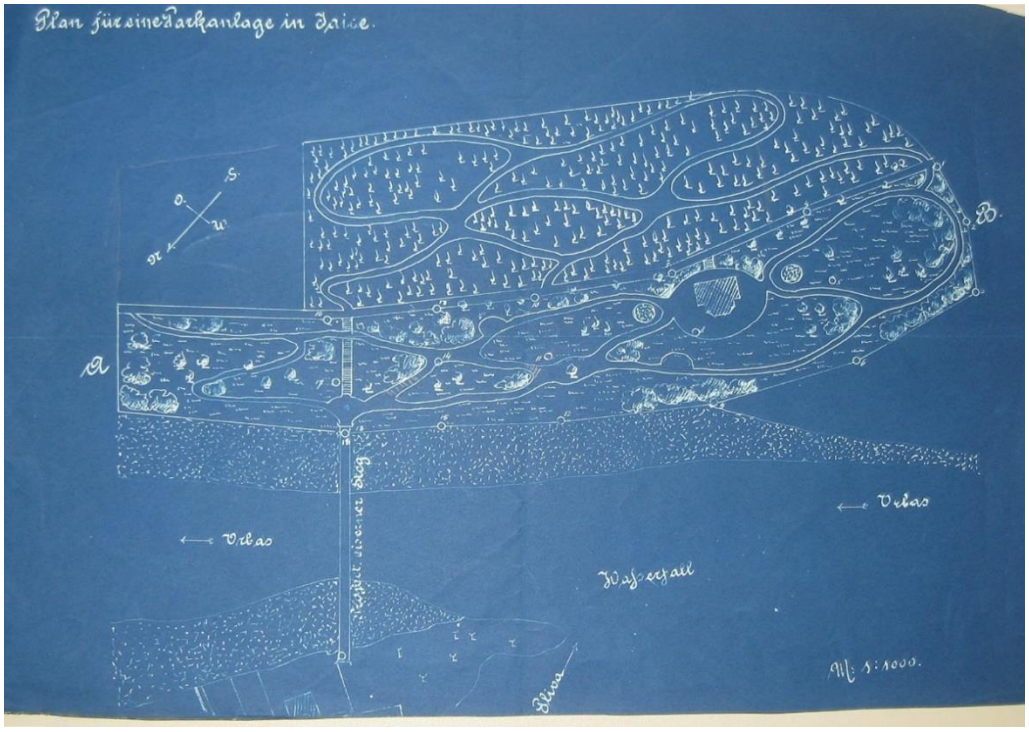
Slika br.114. Izvedbeni projekt dogradnje, osnova drugog kata, 1:100, 1908.

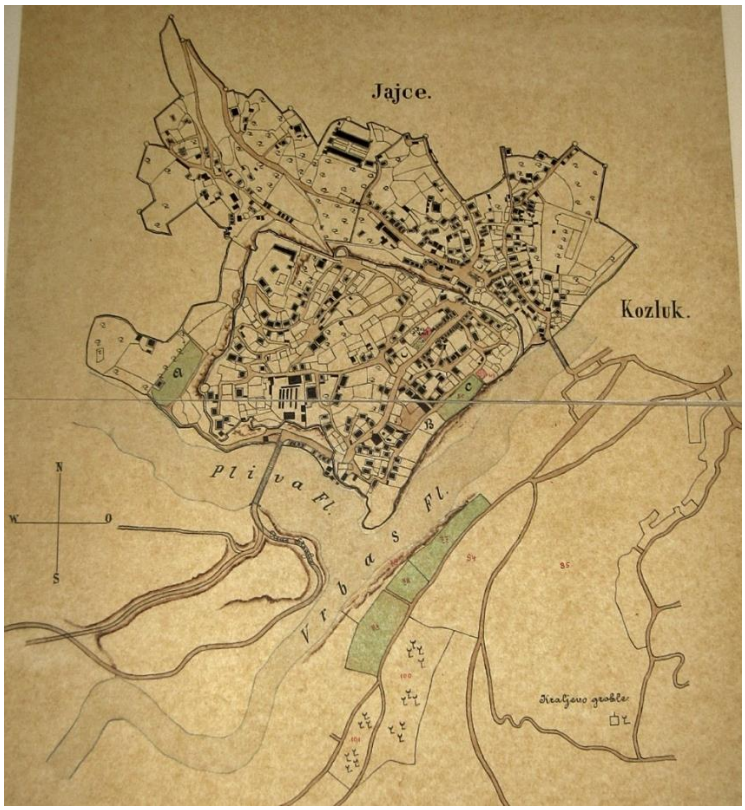

Slika br.115. Izvedbeni projekt štale, osnova, presjek, situacija, krovište, 1:100, 1900.

Slika br.116. Izvedbeni projekt štale, presjek, krovište i situacija, 1:100, 1900.

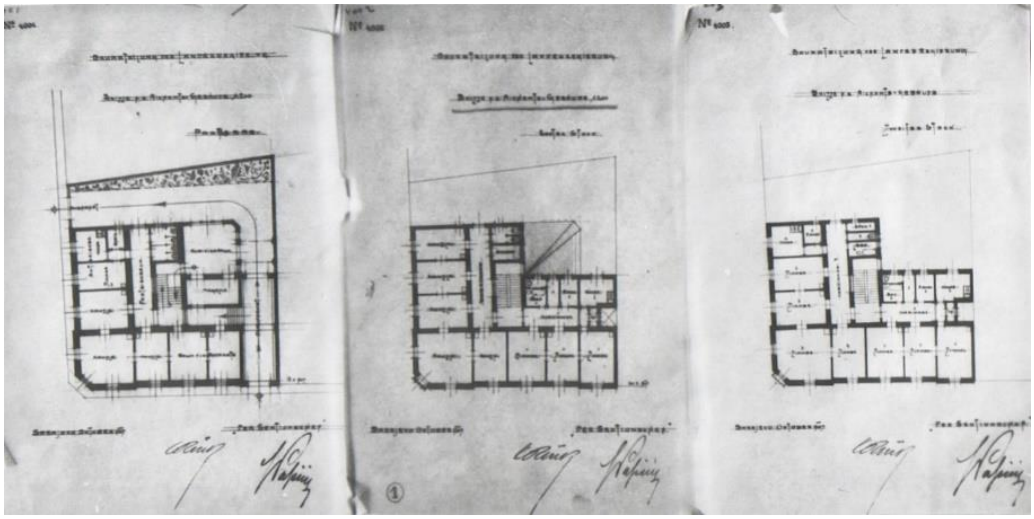
Slika br.117. Plan uređenja parkovnih površina Jajca s upisanim parcelama 1:1000, 1900.

Slika br.118. Geodetska karta Jajca s podjelom parcela, 1:3125, 1895.

8.5.1.18. Zgrada Baždarskog ureda u Sarajevu

Još jedan primjer ukazuje na suradnju Tönniesa s Pařikom tijekom 1908. godine.[909] Riječ je o zgradi Baždarskog ureda u Sarajevu, s ponovo izostavljenim potpisom Tönniesa, samo Pařikovim i Passinijevim u sredini i donjem desnom uglu. Da je zaista suradnja ostvarena dokazuje i priznanje Kraljevske Zemaljske Vlade Tönniesu 11. ožujka 1909. godine za uspješno rukovođenje izgradnjom i povjerenu izvedbu zgrade u vlastitoj režiji za šta je nagrađen sa 600 K.[910] Pařik je, kako se navodi, posebnu pažnju poklanjao ekonomskim pitanjima te mu je kao nagrada za uspješno obavljen posao dodijeljeno 1000 K.[911]

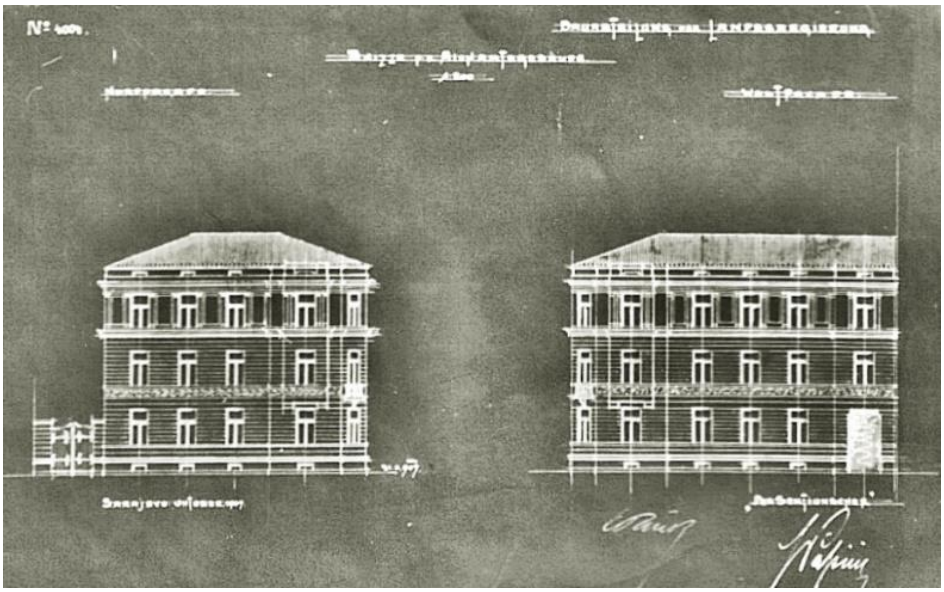

Slika br.119. Glavni projekt, osnova prizemlja, prvog i drugog kata, 1:200, 1908.

Uglovnica ima četiri pristupne strane, iz pravca ulice Magribija sa zapadne strane, ulice Dolina sa sjeverne i južne strane, a koja spaja dvije veće saobraćajnice (ulicu Maršala Tita i ulicu Kranjčevića) i iz pravca ulice Augusta Brauna s istočne strane. Zauzima vrlo povoljan prostor veće parcele, na kojoj osim stambene uglovne zgrade iz polovine XX stoljeća osnove u obliku slova U i džamije Magribija nema sagrađenih objekata. Prostrano unutrašnje dvorište dijele sva tri objekta. Baždarski ured je manja, djelomično ugrađena zgrada uglovnice s dva pročelja, kvadratne osnove, dva kata, kosim krovištem i djelomično ravnim krovom građena u

[909] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.
[910] ABIH, ZMF – opća građa, 1909., br.3587., š.9.
[911] ABIH, ZMF – opća građa, 1909., br.3587., š.9.

neorenesansnom stilu, pod utjecajem Pařikove idejne skice iz 1907. godine.[912] Vertikalna komunikacija unutar zgrade ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom. Raspored prostorija u prizemlju je sljedeći: tri sobe ureda, dvije sobe biroa, ostava, dvije prostorije arhiva i repozitorija, kotlovnica i hodnik. Raspored prostorija prvog kata je: osam većih soba biroa, manja pomoćna soba, hol, manji hodnik i toalet, a drugog kata: četiri sobe ureda, pet soba biroa, kuhinja s ostavom i prostorijom za kuhinjski pribor, bar-kafeterija, hol i manji hodnik (slika br. 119). Prostorna organizacija riješena je *„u kompaktnom volumenu da bi se uštedio prostor, što je za posljedicu imalo optimalnu udobnost, kao često obilježje uglovnica“*.[913]

Slika br.120. Glavni projekt pročelja, 1:200, 1908.

Na sjeverozapadnu stranu parcele usmjerene su sve pomoćne prostorije (kuhinja, hodnici, kupatila), dok su sve veće prostorije usmjerene ulici Dolina (jugoistočna strana), snabdjevene na taj način solidnom količinom svjetlosti, osim sjevernog dijela, koji zbog ugrađenosti u ulični niz nije mogao biti u izravnom dodiru sa sunčevom svjetlošću. Udio individualnog stvaralačkog doprinosa je neznatan, što pokazuju idejne skice iz 1907. godine, čime se može pretpostaviti da bitne promjene nisu unesene Tönniesovim učešćem, koji se ovaj put našao u ulozi ispomoći

[912] Napominjem da projektnu dokumentaciju Baždarskog suda u Sarajevu nisam uspjela naći u ABIH i AZPRKS, te da sam se služila projektima Branke Dimitrijević, koja je iste dostavila Kantonalnom Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo. (KZZKHPNS, zbirka nacrta, Baždarski sud br.114-V/39)

[913] KAHLE, 2004.b : 78

Pařiku. Sagledavajući stilska obilježja postojećeg uličnog niza, reprezentativnost zgrada u neposrednoj blizini, građenih u stilu secesije, zgrada je prosječne arhitektonske vrijednosti. Istina, jeste da su rijetki i oskudni dekorativni detalji na fasadi uklonjeni 60-ih godina prošlog stoljeća,[914] ali i na projektima iz 1908. godine se jasno vidi misao Pařika kroz rad ruku Tönniesa. Akademski koncipirana i simetrična, ulična fasada pokazuje neovisno rješenje o unutarnjem rasporedu. Logična projekcija unutarnjeg prostora na fasadi nije čitljiva. Odbijanjem stilske dorečenosti se odstupa od historicističkog metoda, ali se ne prelaze granice koje on uspostavlja. Neprihvaćanjem promjena koje donosi secesijska arhitektura, zgrada pokazuje samo djelomično, površinsko dekorativno zadovoljavanje stila na fasadi na kojoj ipak, više prevladavaju elementi neorenesanse (slika br. 120).

8.5.1.19. Predračun radova za zgradu Mitropolije u Mostaru

Godine 1908. u personalnom listu je navedena izrada predračuna radova za stambenu zgradu Mitropolije u Mostaru, izgrađenu 1904. godine prema projektu Pařika,[915] u stilu visokog historicizma (neorenesansa) s elementima klasicizma i ranokršćanske heraldike (slika br. 121). U dopisu Zajedničkog ministarstva financija 17. travnja 1908. godine Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade predviđaju se izmjene predračuna radova jer projektom iz 1904. godine nije planirana sanacija okolnog terena.[916] Pregledom projektne dokumentacije zgrade Mitropolije zabilježeno je sljedeće.[917] Gotovo kvadratna osnova zgrade iz srpnja 1904., s manjim kubusom na istočnoj strani (slika br. 123), otkriva određene izmjene unutrašnjosti prema projektu iz listopada 1908., proširenjem centralno pozicioniranog izduženog hodnika u veći hol zenitalnog osvjetljenja, što se postiglo smanjivanjem površine prostorija prizemlja i kata (slika br. 124 i br. 125). U obrazloženju je navedeno da su ovakva rješenja uslijed novih zahtjeva mitropolita Zimonjića, praktična za klimatske uvjete grada po ugledu na „talijansku arhitekturu“ i široko rasprostranjenu primjenu konstruktivno-dekorativnog elementa palača građenih u južnim krajevima – atrija. Analizirajući kompoziciju pročelja, upotrebljene dekorativne detalje i osnovu zgrade neprihvatljiva je bilo kakva stilska i arhitektonsko dispoziciona atribucija ili suradnja na

[914] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 194
[915] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 195
[916] ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.3712., š.4.
[917] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.62

projektu zgrade Mitropolije iz 1904. godine Tönniesu, ra razliku od radova iz 1908. godine. Pařik se ipak u radovima adaptacije zgrade Mitropolije uključuje više od Tönniesa kojemu su povjereni svi ostali zadaci (vanjasko stepenište, unutrašnje dvorište sa fontanom, adaptacija pomoćne zgrade), tim više što Pařik gotovo dosljedno upotrebljava atrijski tip po uzoru na Šerijatsku školu u Sarajevu, zbog čega Tönniesov doprinos sagledavam više kroz prijedlog uređenja prostora sjeveroistočne i južne strane Mitropolije (iako to ne navodi u personalnom listu). Planovi sanacije terena su bili kompleksni i ambiciozni, jer su troškovi unatoč odobrenim sredstvima u iznosu od 140. 800 K, 2. travnja 1910. godine, skoro premašili iznos od 149. 299 K.[918] Sanacija sjeverne strane terena odnosila se na uređenje zelene površine uravnotežene asimetrične kompozicije, slobodne izvedbe, s manjom pješačkom stazom šetnice u čijem središtu je bazen ili fontana (slika br. 124). Prema istočnom dijelu Mitropolije ova zelena površina je znatno smanjena (zbog ograničenosti raspoložive parcele) na način da je postignut harmoničan odnos otvorenih prostora, gustog rastinja i nekoliko stabala. Sanacija južne strane je podrazumijevala izgradnju vanjskog stubišta koje je naknadno uklonjeno (slika br. 122), a na čijem se mjestu danas nalazi veći parking prostor.

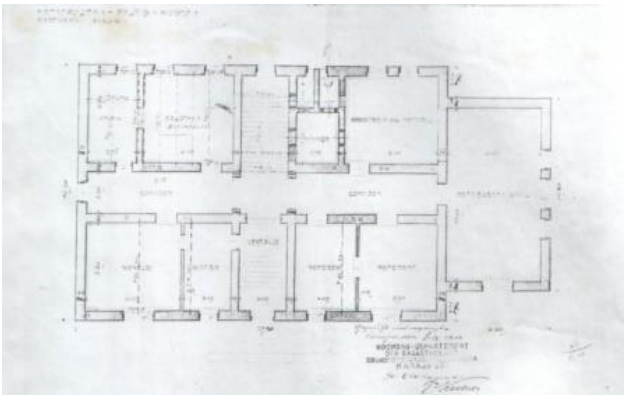
Slika br.121. Fotografija mitropolije i pomoćne zgrade prije radova 1908.

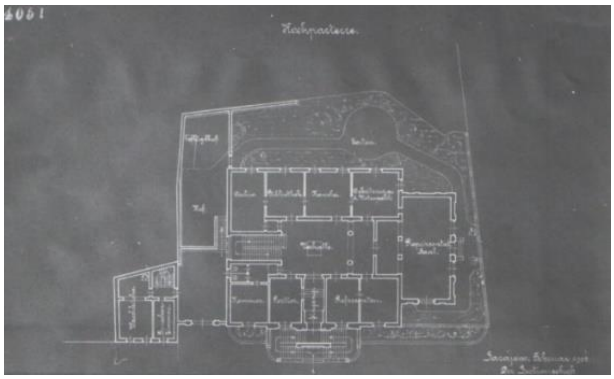
Slika br.122. Fotografija vanjskog stubišta Mirtopolije (stanje zabilježeno prije 1992.)

Korišten je prirodni potencijal terena s blagim nagibom koji je omogućio izgradnju stubišta kao monumentalnog pristupa Mitropoliji. Prema navodima Branke Dimitrijević, Pařik je bio obavezan da izradi *„četvorokrako stepenište sa južne strane koje vodi do centralno postavljenog*

[918] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 198

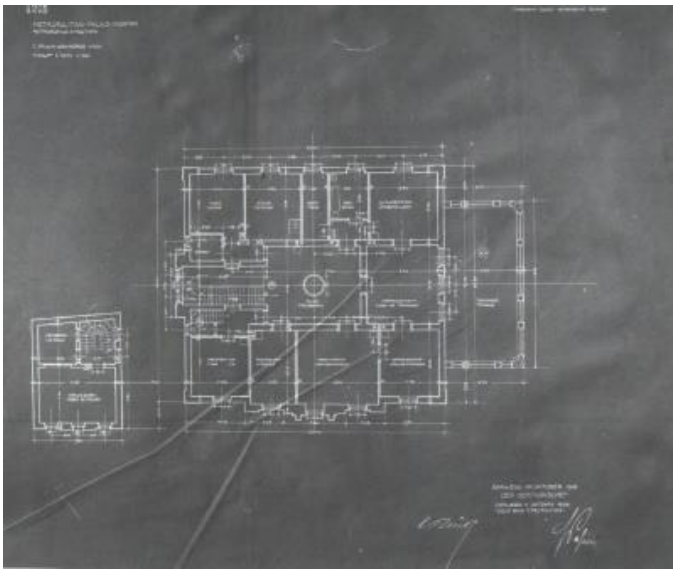
ulaza, odakle se dalje preko vestibila pristupa prostranom predvorju",[919] bez navođenja i preciziranja radova na vanjskom stubištu jednako kao ni pomoćnoj zgradi sa zapadne strane Mitropolije, a na kojoj su se prema projektu iz 1908. godine također vršile izmjene u unutrašnjosti. Zaključujem da je Tönnies pomagao Pařiku i u izradi izvedbenih projekata adaptacije ove jednokatne zgrade u stilu neorenesanse u kojoj su prema sadržaju u prizemlju smještene prostorije vešeraja i soba pomoćnog osoblja, dok je na katu veliko kupatilo i soba za službenika. Vertikalna komunikacija u ovoj zgradi je ostvarena preko trokrakog stubišta s podestom (slika br. 125).

Slika br.123. Osnova prizemlja Mitropolije, 1:100, srpanj 1904.

Slika br.124. Osnova prizemlja Mitropolije i zgrade na zapadnoj strani, 1:100, listopad 1908.

Slika br.125. Osnova kata Mitropolije i zgrade na zapadnoj strani, 1:100, listopad 1908.

[919] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 197

8.5.1.20. Tvornica šećera i rafinerije iz Usore na Butmiru (Ilidža)

Jedan od posljednjih zadataka koje Tönnies izvodi ispred Građevinskog odjeljenja 1909/10. godine je nadzor nad građevinskim radovima izgradnje tvornice šećera i rafinerije iz Usore, češke podružnice koja prve pogone u BiH gradi u Usori 1894. godine.[920] Tvornica šećera od Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu iznajmljuje dio nove upravne zgrade Poljoprivredne stanice u Butmiru (Općina Ilidža) iz 1909. namijenjenoj poglavito za smještaj trogodišnje niže poljoprivredne škole, u cilju podizanja „ekonomične tvornice špirita“ kapaciteta oko 1.500 hektolitara, na parceli poljoprivrednog dobra u Butmiru.[921] Stečeno znanje o upotrebi betona u industrijskoj arhitekturi, usvojeno nakon završenog tečaja u Bambergu 1909. učinile su ga najkompetentnijim arhitektom u državnoj službi po pitanju poznavanja načela konstrukcije i materijala. Radovi su realizirani u suradnji s bečkom tvrtkom *Jonesch & Schnell* i novoosnovanim Gospodarstvenim biroom, kao nosiocem projekta.[922] Kompleks s oko osam zgrada građenih u periodu od 1893. do 1910. godine[923] su u posljednjem ratu 1992/95. u

---

[920] KRUŠEVAC, 1960 : 208; RENNER, 1900 : 12, 15; ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.; [xxx]1895.i : 59, 60

[921] KRUŠEVAC, 1960 : 208; Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Poljoprivredne škole Butmir (1945 – 1950), knj.2, kut.3; RENNER, 1900 : 105, 106, 109

[922] ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.; [xxx]1911.f : 17; ABIH, Fond Poljoprivredne škole Butmir (1945 – 1950), knj.2, kut.3; Upravitelj tvrtke je bio Johann, zamjenik Franz Bundsmann, a upravni odbor su činili Albrecht Schmarda i Arnold Bock. Uposlenike su pored radnika činili direktori proizvodnje, kemičari, administrativno osoblje, magacineri itd. ([xxx]1901.lj : 343)

[923] ABIH, Fond Poljoprivredne škole Butmir (1945 – 1950), knj.2, kut.3; U časopisu Kalendar Bošnjak 1895. godine opisan je izgled dotada izgrađenih objekata pod naslovom Poljoprivredna stanica Butmir gdje piše :*“Ko dogje na Ilidžu pa progje obalom Željeznice njemu će na protivnoj strani namah zapeti oko za grupu lijepih zdanja, koja se uzdižu u sred ravnice. To je zemaljska poljoprivredna stanica u Butmiru, koja je 1893. godine osnovana. Stanica imade ukusno izragjenu kuću za stanove, zgradu za mljekarstvo, veliku štalu za priplodne krave Möllthalske pasmine 40 komada na broju, štalu za bikove, otvorenu pojatu i kuću za baštovana sa staklenom rasadnicom. U stanici posluju upravitelj njezin, jedan pristav, jedan gazda, jedan baštovan, 15 unutrašnjih pitomaca za izobraženje u ekonomiji i nužno gazdinsko osoblje, koje se sastoji od samih domaćih. Stanica imade u naokolo nekoliko hektara zemlje za svaku vrstu poljske privrede i za bostane. Divne krave u Butmiru daju oko 250 litara mlijeka na dan samo za zemaljsku bolnicu u Koševu, a ostalo mlijeko prodaje se u Sarajevu po 14 novč. Litara. Cesta sa lijeve strane naše slike vodi od sarajevskog glavnog druma do stanice, a za tijem ide dalje do trkališta iza samog sela Butmir.“* ([xxx]1895.i : 60); Nadalje 1900. godine, Renner piše: *„Poljoprivredna stanica butmirska cijela je skupina od kuća. U gospodarstvu imaju dvije staje s ambarima i čardacima, mljekarna s ledenicom i parnim kotlom, aparatima za podušivanje krme, rezervoarima za vodu itd. Za činovnike i domaće ratorske pitomce sagragjena je lijepa kuća, da pitomci vide, kako zapravo treba da stanuješ kada se po danu napatiš i naznojiš...Dalje na vožnji opazićemo blizu stanice Ilidže nov znak napretka : narodnu osnovnu školu i kuću za učitelje i učiteljice...“* (RENNER, 1900 : 105, 106)

potpunosti devastirani i uništeni (slika br. 126). Današnji prostor zamijenjen je novim industrijskim pogonima i farmama.[924]

Slika br.126. Fotografija poljoprivredne stanice Butmir, 1895.

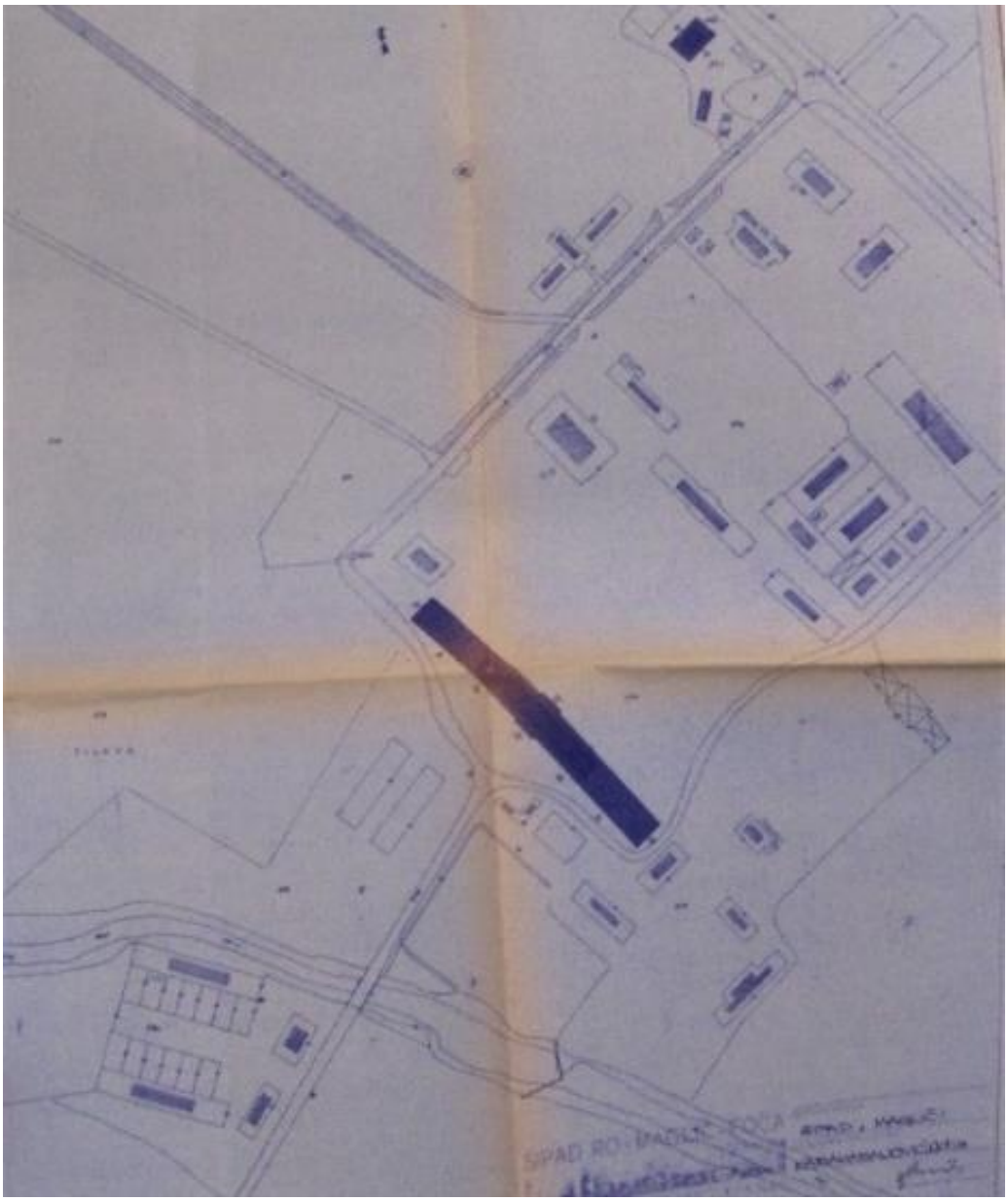
Slika br.127. Fotografija oštećene stambene zgrade poljoprivrednog dobra Butmir, 1986.

U dokumentaciji Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo pronađen je projekt adaptacije i djelomične rekonstrukcije prizemne, stambene zgrade Franca Blažeka iz 1894. godine, koja je činila dio ansambla Poljoprivrednog dobra Butmir. Projekt urađen 1986. godine od strane Instituta za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta Sarajevo, nažalost nikada nije realiziran (slika br. 127). U odnosu na ostale objekte kompleksa, uključujući i tvorničke hale na čijoj izgradnji sudjeluje Tönnies, Institut kao ni institucije zaštite i očuvanja povijesno-kulturnog naslijeđa BiH ne uviđaju značenje i potrebu obnove i očuvanja industrijskog naslijeđa, zbog čega su isti brzo stradali tijekom proteklog rata.[925] Pa ipak, projektna dokumentacija bilježi situaciju na kojoj su pribilježeni svi objekti kompleksa očuvani do 1986. godine. Kako originalna projektna dokumentacija iz 1909/10. godine nije očuvana, a raspoloživa iz 1986. ne precizira namjenu pojedinačnih zgrada kompleksa teško je na predstavljenom situacionom planu jasno mapirati poziciju hale tvornice šećera (slika br. 128). Ono što je poznato jeste da je stambena zgrada

[924] Utvrđeno stanje obilaskom terena 24.8.2015.

[925] U opisu koji potpisuje Nedžad Kurto 4. kolovoza 1986. nadalje stoji : *„Arhitektonska vrijednost objekta samog za sebe, nije velika. Do danas su sačuvani osnovni oblici eksterijera iz čega se vidi da se radi o skromnoj, ali dobro proporcionisanoj istoricističkoj građevini. Međutim, neke druge okolnosti daju ovom objektu u kontekstu sveukupnih zbivanja posebno mjesta. Prije svega zgrada je dio jednog, nekada cjelovitog ansambla uglednog poljoprivrednog dobra, koje je dio svoje funkcije zadržalo do danas. Izvorna dispozicija nije očuvana, a danas ista nema nikakvih kvaliteta. Kako objekt sam po sebi nije značajne arhitektonske vrijednosti koju bi potvrđivala arhitektonska cjelina, pa time i dispozicija, to nema potrebe da se insistira na elementima izvornog rasporeda unutarnjih prostora…"* ([xxx]1986 : 2, 3)

Blažeka najizduženije osnove, da je prema fotografiji iz 1895. godine ansambl od oko sedam pojedinačnih zgrada na planu pozicioniran u desnom dijelu, a da su pogoni tvornice šećera mogli biti ovi u gornjem desnom dijelu, isključujući mogućnost prizemnih zgrada u donjem lijevom uglu jer su iste ostale u funkciji do 2015. godine i služile su za čuvanje stoke.[926]

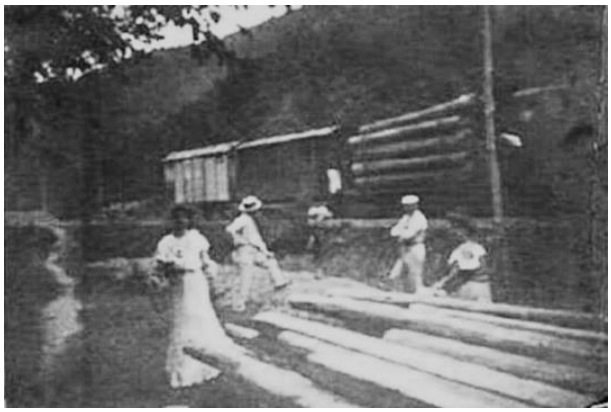
Slika br.128. Situacija, 1:100, 1986.

[926] Komunalno javno poduzeće „Poljoprivredno dobro Butmir d.o.o. Ilidža“ godine 2015. postaje Kantonalno javno poduzeće „Poljoprivredno dobro Butmir“ sa sjedištem u naselju Bojnik. ([xxx]2017 : 41)

8.5.1.21. Izgradnja željezničke pruge Ilijaš – Misoča

Zadnji zabilježen zadatak na kojem je angažiran kao državni službenik jeste revizija projekata i nadzor nad radovima izgradnje 32 km duge šumske pruge u svrhu eksploatacije šuma na relaciji Ilijaš – Misoča u cilju unapređenja drvne industrije tvrtke Butazzoni & Venturini.[927] Građevinski radovi koje vrši Bosanskohercegovačko građevinsko dioničarsko društvo po nalogu Kraljevske Zemaljske Vlade, a pod nadzorom Građevinskog odjeljenja u čijoj su nadležnosti svi poslovi vezani za uređenje željezničkog saobraćaja do 1912. godine, započeti su 1910. a okončani 1911. godine (slika br. 129 i br. 130).[928] *„Visinska razlika početne i završne stanice iznosi oko 600 m, maksimalni padovi iznose 40-50%. Radijusi su lukova pruge na nekim mjestima dosta maleni, no još uvijek dozvoljavaju, da mogu kroz krivine proći, vagoni natovareni 16 m dugim balvanima.“*[929] Potreba za izgradnjom pruge bila je od velikog interesa za državu, jer je kraj bio bogat šumom, što i pokazuje rani dolazak i osnivanje tvrtke *Buttazzoni & Venturini* 1890. godine.[930] Novčana vrijednost radova iznosila je 586.000 K.[931]

Slika br.129. Fotografija izgradnje šumske pruge Ilijaš – Misoča, 1910/11.

Slika br.130. Fotografija šumske pruge Ilijaš – Misoča

Izgradnja adekvatnog željezničkog saobraćaja tijekom cijelog perioda austrougarske vladavine bila je prioritetna. Prvi koji se prihvatio industrijalizacije BiH je ministar Kallay s ciljem

[927] ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.
[928] ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.; CHESTER, 2006 : 53, 54
[929] CIVIDINI, R., MIRTH, K., 1941 : 253
[930] CHESTER, 2006 : 137, 147
[931] ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.; CHESTER, 2006 : 167

„civiliziranja“ ovog dijela Balkana.[932] Probna istraživanja na terenu pokazala su da BiH posjeduje velika bogatstva ruda: uglja, željeza i drva. Prvih godina vladavine Beč je pokazao veliki neuspjeh u iskorištavanju najbogatijeg rudnika željezne rude – Ljubinja (Ilijaš), zbog čega Kallay poduzima presudne korake u vidu pružanja mogućnosti privatnom kapitalu, nudeći brojne privilegije i garancije, čime je u više navrata optužen za korupciju. Razlog prolongiranja ovakve vrste radova je u početnim, dosta krutim stavovima Monarhije čiji je osnovni uvjet bio osiguranje nužnih komunikacijskih mreža tamo gdje se to pokazalo neophodnim, bez značajnijeg ekonomskog i socijalnog ulaganja u širenje mjesta, zbog čega su ona manja (uključujući i sela današnje Općine Ilijaš) ostala odsječena pri uređenju željezničkog saobraćaja.[933] Kallay je s druge strane, smatrao da ovakvim vidom limitiranja željezničkog saobraćaja država ostaje trajno oštećena.[934] Procijenio je da bi se ulaganjem u saobraćaj i unaprijedio život radnika uposlenih u rudnicima, što bi se na kraju odrazilo i na poticanje industrije, jer proces izgradnje radničkih kolonija nije uvijek išao uzlaznom putanjom. Izgradnja šumske pruge Ilijaš – Misoča stoga pokazuje pozitivan primjer mogućnosti ulaganja vlastitog kapitala industrijalaca širom države, koji su radi eksploatacije ruda gradili željezničke pruge, privremeno se naseljavajući u BiH. Tako su manje željezničke pruge gradili industrijalci sa sjedištima u Budimpešti i Beču (Krauss, *Maffei und O&K, Rössemann & Kühnemann,* Magyar – Belaga),[935] osobito one koje su služile eksploataciji drvenog uglja i drvnoj industriji.

[932] CHESTER, 2006 : 142
[933] CHESTER, 2006 : 143; HRELJA, 1974 : 23, 25
[934] JUZBAŠIĆ, 1974 : 138
[935] CHESTER, 2006 : 154

8.5.2. Natječajni projekti

Od natječajnih projekata u Sarajevu, u personalnom listu je navedeno samo učešće na dva natječaja, ali bez uspjeha,[936] i to za zgradu Pravosudne palače sa zgradom zatvora iz 1912. godine i zgradu Parlamenta, također iz 1912. godine. Oba natječaja raspisala je 1910. godine Kraljevska Zemaljska Vlada u Sarajevu, i bili su otvoreni za sve arhitekte Monarhije. Analizirajući domaću štampu, javni natječaji nisu bili česta praksa u BiH, barem ne tijekom prva dva desetljeća, jer je za projektiranje gotovo svih javnih zgrada bilo zaduženo Građevinsko odjeljenje pri Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi, dok su projekti pretežno vojnih zgrada izrađivani izvan BiH. Učestala praksa Zajedničkog ministarstva finansija da za sve važnije projekte javnih zgrada u BiH traži dodatna mišljenja, komentare, korekcije i sugestije putem dostavljenih idejnih i glavnih projekata uglednim arhitektima i inžinjerima Monarhije, govori o tome kakav evolutivni proces prolaze idejni i izvedbeni projekti u odnosu na izvedbene, trpeći često i višegodišnje preinake (slučaj kompleksa Zemaljskog muzeja, bolničkih paviljona, zgrada kazališta, pošte i štamparije u Sarajevu itd). Nije bila rijetka ni pojava da vlasnici stambenih zgrada poručuju i donose gotove projekte u Sarajevo, čiju gradnju provode domaće građevinske tvrtke i atelijeri. Ovoj lošoj praksi su se arhitekte otvorenije usprotivili tek posljednjih godina austrougarske vlasti, iako je nezadovoljstvo bilo sveprisutno među tadašnjim članovima Tehničkog kluba u Sarajevu, ujedno i vodećim arhitektima druge polovine XIX i prve polovine XX stoljeća.[937]

8.5.2.1. Pravosudna palača sa zgradom zatvora u Sarajevu

Natječaj za Pravosudnu palaču raspisan je u gotovo svim stručnim časopisima. U natječaju otvorenom 1. kolovoza 1910., izneseni su uvjeti prijave, ukupna cijena predviđena za troškove izgradnje u vrijednosti od 800.000 K za palaču, 300.000 K za zgradu zatvora, te suma od 9.000 K za nagrade. Prva nagrada u vrijednosti od 4.500 K, druga 3.000 K i treća 1.500 K.[938] Žiri su sačinjavali ugledne arhitekte i profesori arhitekture, na čelu s predsjedavajućim Friedrichom Kobingerom i članovima Josipom Vancašem, prof. Karlom Meyrederom**,** Emilom v.Töryem,

[936] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[937] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.
[938] xxx1910.g : 200; xxx1910.h : 221

Martinom Pilarom, dr. Rokom Mrzljakom i dr. Oskarom Szilágyiem.[939] Rok za predaju je bio 31. kolovoz 1910. godine.[940] Rezultati anonimnog natječaja pokazuju da je bilo dvadeset prijavljenih. Prvu nagradu osvojio je projekt pod nazivom *„Recht und Gerecht“*, drugu *„Gleiches Recht für alle“*, a treću *„Nuovo Sarajevo“*.

Slika br.131. Pravosudna palača, Sarajevo, arhitekta Karl Pařik, 1912/14.

Autori prvog projekta su arhitekte Hans Glaser i Alfred Kraupa iz Beča, drugog Anton Floderer, također iz Beča i trećeg Karl Badstieber. Predložen je otkup projekata pod nazivom *„Na Miljački“* i *„Raimund“*, a posebno pohvalni su projekti *„Život“* i *„Gerechtigkeit“*.[941] Kako je navedeno u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung* svi radovi će biti izloženi od 19. do 25. rujna, u Sarajevu.[942] Iako je prva nagrada dodijeljena projektu Hansa Glasera i Alfreda Kraupe, Kraljevka Zemaljska Vlada povjerava gradnju palače i zatvora Karlu Pařiku, iz nepoznatih

[939] xxx1910.g : 200; xxx1910.h : 221; Martin Pilar pripada generaciji prvih akademski obrazovanih arhitekata u Zagrebu. (GALJER, 1997 : 167) Međutim, autorski rad u vlastitom atelijeru nije toliko značajan koliko zajedničko djelovanje s civilnim inženjerom Julijem Mallyjem i gradskim graditeljem majstorom Karlom Baudom, kroz građevinsko poduzetništvo osnovano 1907. godine, (JURIĆ, 1994 : 153, 154, 162) ali i suradnju s arhitektom Kaldom, protagonistom hrvatske secesije. (MAHEČIĆ, RADOVIĆ, 2006 : 241, 150)
[940] xxx1910.i : 246
[941] xxx1910.j : 379
[942] xxx1910.j : 379

razloga, a što se u personalnom listu Rudolfa Tönniesa navodi kao „uobičajena, loša praksa“. Palača sa zgradom zatvora je izgrađena u ulici Obala Kulina bana 7, u stilu neorenesanse s elementima klasicizma što je posebno naglašeno kroz kompoziciju pročelja i središnji rizalit, s klasicistički koncipiranim skulpturama kao personifikacijama pravde likovima antičkih božanstava. Upotrebom stila historicizma pokazuje se poštivanje zatečene arhitekture uličnog niza Obala Kulina bana, iako gabaritima i visinom znatno odudara od stambenih zgrada uličnog bloka Branilaca Sarajeva, sa sjeverne strane. Poslije završenog natječaja mnoge arhitekte su publicirale svoje radove u časopisima.[943]

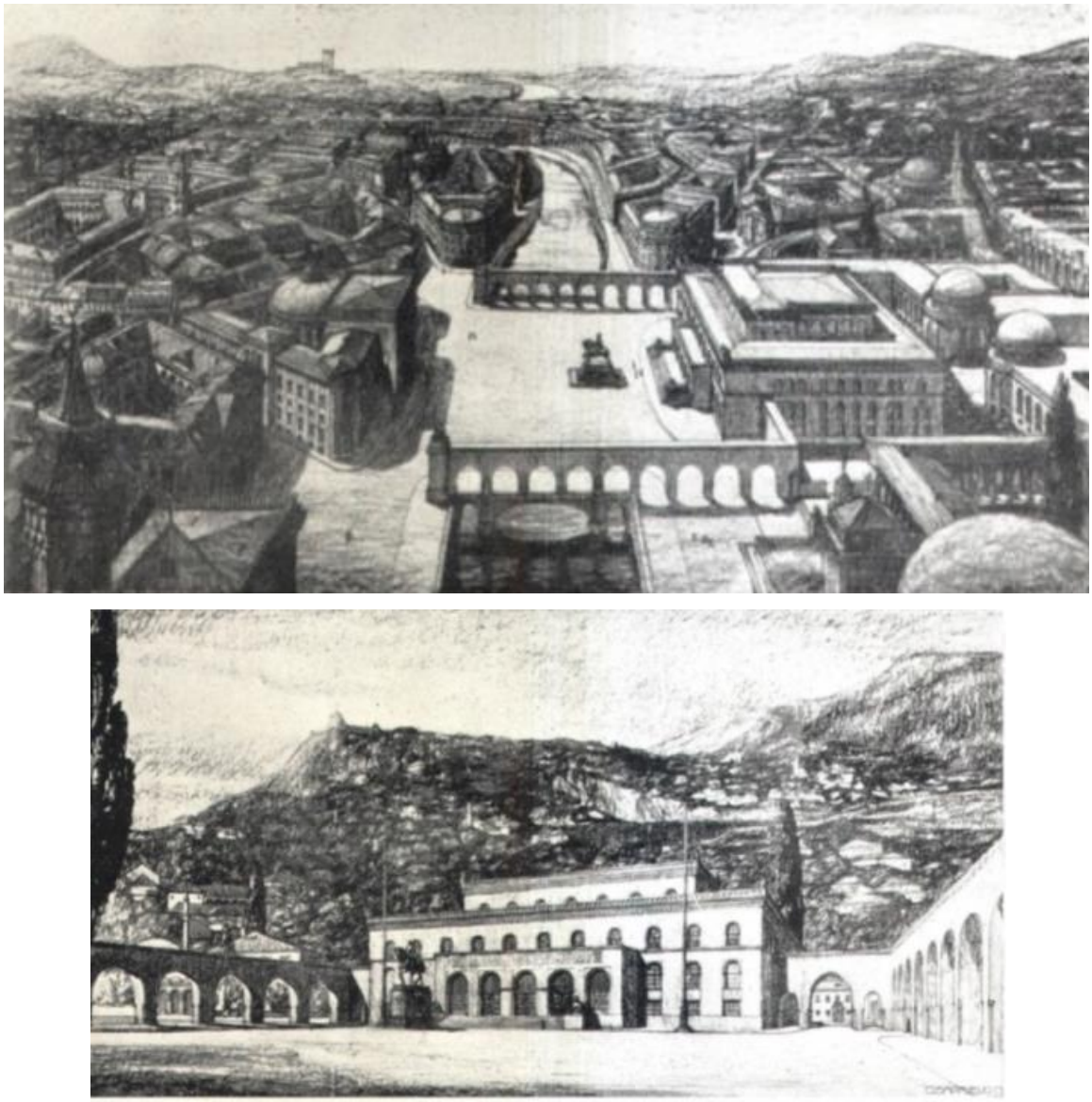
8.5.2.2.Zgrada Parlamenta u Sarajevu

O drugom natječaju detaljno izvještava Josip Vancaš, u časopisu *Der Bautechniker* 1912. godine navodeći razmatrane lokacije i opredjeljenje za prostor u ulici Avdage Šahinagića, preko puta zgrade Vijećnice.[944] Žiri su sačinjavali predstavnici domaće vlasti: Vojislav Šola potpredsjednik Bosanskog sabora, Vlado Besarović i dr. Jovo Simić, poslanici Bosanskog sabora, arhitekta Karl Pařik, Josip Vancaš i predstavnik inženjerske struke.[945] Planirani troškovi izgradnje iznosili su 490.000 K, na površini od 4.800 m².[946] Rezultati projekta pokazivali su oko pedeset prijavljenih kandidata, a spomenut je i ukratko analiziran veći broj njih. Pristigli radovi su pokazivali stilsku raznovrsnost, od neorenesanse, neobizantskog stila kombiniranog sa neomaurskim, do projekata u „bosanskom stilu“.

Prva nagrada je dodijeljena anonimnom projektu pod šifrom *„Balkanbauformen“*, koji na vrlo neuobičajen način kombinira elemente neomaurskog stila s baroknim detaljima. Druga nagrada je dodijeljena projektu pod nazivom *„Bodenständig“* arhitekte Rudolfa Tönniesa u „bosanskom stilu“ i treća nagrada projektima *„Am Balkan“* i *„Sarajevo“* arhitekte Antona Floderera.[947] Kao posebno zanimljivi istaknuti su projekti Ćirila M. Ivekovića *„Bosnisches Wappen“*, aludirajući na stečeno iskustvo i „poznavanje terena Sarajeva“, kroz projekt zgrade Vijećnice s kojom je

[943] PERCO, R., RICHTER, J., 1911 : 157-158, 36-37 tafel [xxx]1911.g : 37-38, 35 tafel; [xxx]1912.d : 271; DEININGER, W., TRUKSA, R., 1911 : 45; STWERTNIK, 1912 : 8
[944] VANCAŠ, 1912 : 940-944
[945] VANCAŠ, 1912 : 940-944
[946] VANCAŠ, 1912 : 940-944
[947] VANCAŠ, 1912 : 940-944

uspio uspostaviti skladnu vezu. Drugi istaknuti projekti su pod šifrom *„Sarajevo mit blauen Kreis“* i *„Landtagshaus Sarajevo“*. Najviše prostora Vancaš daje pohvali Tönniesove realizacije ističući da je *„projektantu trebala velika hrabrost odlučiti se za bosanski stil zgrade čija namjena, kako pokazuje historija nameće stilove historicizma, ponajviše neorenesanse“*. Želja Kraljevske Zemaljske Vlade je naravno bila „*izgradnja zgrade sa monumentalnom fasadom, ali koja će se uskladiti sa okolinom u kojoj će biti izgrađena*“.[948]

Slika br.132. Zgrada Parlamenta, treća nagrada, Anton Floderer, 1912.

[948] VANCAŠ, 1912 : 940-944

Unatoč pohvali i „simpatijama“ žirija, Tönniesov projekt imao je samo jednu primjedbu – nije postignut zadovoljavajući efekt monumentalnosti i artikulacije upotrebom asimetrične ulične fasade nejednake visine i dimenzija. Vancaš zaključuje da unatoč odluci žirija u ovom projektu „*ima nešto dobro i korisno za Bosnu*“. Kroz tekst se dalje spominje njegov prijedlog Rezolucije, pojedinačni doprinos Ćire Truhelke, kroz teorijski rad (tekstovi u *Glasniku Zemaljskog muzeja* o Bezistanu, Morića hanu, Begovoj džamiji itd.), Gabrijela Jurkića, Janka Holjca, Theophila Niemanna i dr.[949] Duži tekst završava dosta emotivno, rečenicom na bosanskom jeziku „*Štuj tuđe, a ljubi svoje*!“ Afirmacijom i analizom projekta *„Bodenständig„* očigledno je na suptilan način htio dati do znanja za čiji rad, kao najkompetentnije ime žirija je bio. Veliki broj učesnika natječaja je i ovaj put podijelio svoje radove u časopisima Monarhije.[950] Za potrebe izrade projekata na natječajima Tönnies 1910. godine odlazi na putovanje po Njemačkoj i ostalim državama Monarhije u trajanju od 40 dana, gdje proučava arhitekturu hotelskih kompleksa i zgrada Parlamenta.[951]

8.5.3. Stambene zgrade

Stambene zgrade koje Tönnies projektuje u godinama službe pri Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu, a koje su navedene u personalnom listu nisu naročito brojne u odnosu na one koje projektuje posljednjih godina službe i napuštanja iste. Iz priloženog se vidi da su godine od 1902. do 1905. bile plodonosne (1905/6. je bio bolestan), ali da značajna pauza nastupa od 1908. do 1910. godine, što se vremenski i poklapa s pojačanim angažmanom na projektima javnih zgrada i čestog odsustva iz države. Period od 1897. do 1905. je obilježen i suradnjom s atelijerom Josipa Vancaša, što je uvidom u očuvane projekte stambenih zgrada u Sarajevu teško dokazati zbog nepostojanja potpisa. Poteškoće dokazivanja autorstva nad nepotpisanim projektima ili onim potpisanim samo od strane vlasnika atelijera česte su u opusima svih arhitekata koji tih godina djeluju u BiH, zbog čega će ova tema biti obrađena kroz posebne naslove.

[949] VANCAŠ, 1912 : 940-944
[950] xxx1912.e : 198; FLODERER, 1913 : 107-108; GLASER, H., KRAUPA, A., 1913 : 182-183; DÜRR, H., BAUMGARTNER, R., 1914 : 325, 344/841 tafel
[951] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

Paralelno s izradom projekata stambenih zgrada uslijedilo je i studiozno proučavanje arhitekture gradske kuće osmanskog perioda XVII i XVIII stoljeća, posebno se zanimajući za uređenje enterijera, funkcionalni raspored unutrašnjih prostorija, namještaj i ostalu opremu svečanih prostorija (haremluk i selamluk). Period intenzivnog proučavanja posebno izražen u periodu od 1897. do 1904. godine, imao je za cilj stvaranje jedinstvenog estetskog doživljaja „duha Orijenta" u domovima bogate aristokracije stranog porijekla, percipiranog ne kroz nametnute maurske forme već lokalne kulturološke specifičnosti prostora koji iako baštini forme osmanske umjetnosti, istu usvaja posredno joj dajući osobni pečat. Interes je tako izražen i za pokućstvo kao produkt umjetničkih zanata, a ne industrijske proizvodnje kao na Zapadu, unatoč skladnom i pojednostavljenom estetskom tretmanu sljedeći funkcionalnost i podređenost potrebama vlasnika.[952]

U geometrijskim formama namještaja gradskih kuća Tönnies prepoznaje klicu modernog dizajna, forme koja je mobilna, bez pretjerane raskoši. U njoj se enterijer doživljava kao poluprazan prostor, bez stolova, stolica, kreveta, mobilnih ormara i vitrina. Objeduje se najčešće na podu ili minderu sobe, u koju se za te prilike unose velike sinije i peškuni. Namještaj je spojen s arhitekturom (dolaf kao preteča modernih plakara uzidan u zid, u kome se drže dušeci za spavanje, minder, odnosno drvena sofa sa jastucima, koji se postavlja duž dvije ili tri strane zida u zavisnosti od veličine prostorije, škrabija kao drvena škrinja u kojoj se drže knjige i ostali predmeti tamo gdje minder ne zaprema sve strane zidova).[953] Uključujući zemljanu peć i još jedan uzidani ormar do peći (musandera) u kojem je smještena manja banjica (1 x 1m), centralni prostor ostaje slobodan i koliko god prostorija imala male dimenzije, komotan i udoban.[954] Za takvu vrstu organizacije unutarnjeg prostora, namještaja, usmjeravanje upotrebnih predmeta i njihovo grupiranje na strane zidova zatvorene rezbarenim ormarima, Tönnies ističe da su *„podređeni potrebama čovjeka i prema tome moderni u svom pristupu. Zbog toga ih je potrebno oživjeti i prilagoditi modernom prostoru."*[955] Uspoređujući ih s unutrašnjim prostorom Zapada, zapaža da nemaju *„želju za stvaranjem izložbenih salona koji bespotrebno preopterećavaju*

[952] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 98
[953] BGS, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896* : 99
[954] FINCI, 1962 : 18
[955] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

većinu domova.“[956] Ovakva promišljanja na tragu su formiranja „bosanskog stila“ u arhitekturi o kojem su se već vodile rasprave u Tehničkom klubu, osobito među Vancašem i Pospišilom.[957] Istraživanja na temu unutarnjeg uređenja prostorija urodile su brojnim skicama, crtežima i studijama internog karaktera. Zanimanje za Orijent, Bizant, i koncept enterijera gradske i mediteranske kuće ga 1897. i 1907. odvodi u Srbiju, 1898/99. u Italiju, a 1904. u Egipat i Grčku, za vrijeme zimskih dopusta. Stečeno znanje i iskustvo praktično se realizira putem uređenja enterijera vile dr. Patscha i Herrenkluba u Sarajevu, vile baruna Benka u Borcima kod Konjica, F.Karla u Sarajevu, predstojnika von Schneka i Gregersena u Zavidovićima.[958]

Od 1897. do kraja 1904. izrađuje nekoliko internih studija i crteža zgrada s enterijerom sagrađenih u neomaurskom stilu : zgrada Vakufa (Arsa Tekija) u Sarajevu inženjera Hansa Niemeczeka 1896. godine,[959] zgrada Vakufa u Tuzli, zgrada hotela „Ajas-pašin dvor“ u Sarajevu arhitekte Josipa Vancaša 1889.,[960] stambeno-poslovna zgrada inspektora Karl Imma[961] (zgrada je uslijed izgradnje stambenog naselja 60-ih godina XX stoljeća porušena i nije sačuvana projektna dokumentacija). Od neobizantskih izdvaja se pravoslavna grobljanska kapela (nije navedeno mjesto), a od historicističkih u stilu neorenesanse vila Mandić na Ilidži arhitekte Josipa Vancaša 1892. godine.[962] Navedeni period je očigledno označen impulzivnim traženjem osobnog jezika arhitekture, što suštinski ne predstavlja nikakvu novinu, jer sličnim putem kreće većina arhitekata tog doba.[963]

---

[956] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[957] ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.
[958] Poznata je kao Šantićeva vila, koju barun po odlasku iz BiH prodaje pjesniku Aleksi Šantiću. (MULIĆ, 1990 : 136, 137); Crteži i skice uređenja enterijera nisu sačuvane, a objekt je u tijeku 1992 – 1995. izgorio i devastiran. (konstatirano stanje na licu mjesta u prosincu 2012.); ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[959] KRZOVIĆ, 1987 : 119
[960] VANCAŠ, 1895.a : 883
[961] Prema podacima iz Godišnjaka Tehničkog kluba inspektor Karl Imm Sarajevo napušta 1904. godine. ([xxx]1905./VIII : 62; ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.)
[962] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30
[963] Godine 1885. Nikola Kolar objavljuje u Vijestima društva inžinira i arhitekata članak naslova *„O sakupljanju građevnih oblika u hrvatskom narodu“* pod nazivom Hrvatski građevni oblici. Publiciranjem i populariziranjem radova na ovu temu, oficijelna arhitektonska struka dala je važnost svom graditeljskom nasljeđu. (PLEŠTINA, 1996 : 220, 221)

8.5.3.1. Jedno-obiteljska zgrada Valentina Miklaua

Godine 1902/3. Tönnies izvodi drugi značajniji samostalni projekt, jedno-obiteljsku zgradu Miklau, u ulici Petrakijina 24 u Sarajevu. Nadinženjera šumarstva Valentina Miklaua suradnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji sudjeluje u izradi bosanskohercegovačkog paviljona šumarstva,[964] Tönnies upoznaje još na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine. Te godine, on je sudjelovao na izložbi kao predstavnik Hrvatske s izvedbenim projektom osnove hotela nadvojvode Josipa u Crikvenici iz 1894. godine.[965] Njihovo prijateljstvo se produbilo i kroz aktivnosti u Tehničkom klubu u Sarajevu, u kojem Miklau djeluje kao aktivan član od 1. siječnja 1897. godine[966] i voditelj mnogobrojnih ekskurzija, ispred „prirodoslovne grupe“.[967]

U vremenu izgradnje zgrade ulica Petrakijina nije bila izgrađena, niti su zemljišne parcele gusto popunjene kao što je to slučaj danas. Do kraja austrougarskog perioda po svim parametrima ulice Petrakijina, Niže Banje i Pehlivanuša pretvorene su u četvrt vila, u kojoj su zastupljeni skoro svi stilovi (visoki historicizam s elementima secesije i „bosanskog sloga“). Tako su u neposrednoj blizini zgrade Miklau izgrađene četiri obiteljske zgrade od kojih dvije projektuje Tönnies, treću Karl Pařik i četvrtu neimenovani češki arhitekta (uz mogućnost da je projekat kupljen van BiH). Očigledno su arhitekte vodile računa o tome da postignu sklad u široj cjelini, a kako je zgrada Miklau prva izgrađena, dalji pravac je odredio historicistički pristup po uzoru na bečka cottage predgrađa. Stilska pripadnost fasade i na ovom primjeru je uvjetovana sklonostima vlasnika i njegovoj opredijeljenosti za njemačku, talijansku, austrijsku ili mađarsku kulturnu prošlost. Neobarokni elementi, inače česta pojava u arhitekturi obiteljskih zgrada i vila Monarhije, a koji nastaju zarad austrijskog domoljublja u znak sjećanja na procvat razdoblja Marije Terezije,[968] u Sarajevu nisu toliko prisutni. Mnogo značajniji je udio zgrada i vila koje se formalno ogledaju na arhitekturu i forme srednjovjekovnih dvoraca sa složenim krovovima i krovnim strehama[969] (vila Heinricha Reitera arhitekte Karla Pařika u ulici Petrakijina 11, 1903.).[970]

[964] ŠPICER, 1896.d : 217
[965] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[966] xxx1905./VIII : 87
[967] xxx1904./VII : 50
[968] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 275
[969] PETROVIĆ, 1966 : 814
[970] KRZOVIĆ, 1987 : 221

Slika br.133. Jedno-obiteljska zgrada Miklau, 1903.

Zgrada Miklau je imala jednu glavnu (reprezentativnu) pristupnu stranu sa kolske ulice i drugu bočnu. Danas ona ima tri pristupna pravca, glavni iz smjera ulice Petrakijina i stubišnog uličnog prolaza na strani ulice Niže banje s južne strane, i iz smjera ulice Mehmed paše Sokolovića, sa sjeverne strane. Građena za potrebe jedne obitelji ima skromno rješenje u gabaritima, ali izrazito funkcionalno u dispoziciji unutrašnjeg prostora, u skladu s financijskim mogućnostima prosječnog državnog službenika.[971] Već na fasadi zgrada ima rustikalno i žbukano profilirane prozorske obrade, vidljive raščlanjene rizalite, uglavnom na dvorišnoj strani sa raskošnim balkonom mansarde i manjim balkonom u zoni tavana. S južne strane parcele ima i nešto razvijeniju formu verande, u čijem središtu je postavljen manji natkriveni istak u formi baldahina, bogato ograđen čipkastom ogradom od livenog željeza u alternaciji s drvetom. Temeljna stilska orijentacija pokazuje usvajanje drugog modela nastalog pod utjecajem engleske ladanjske

[971] Današnje stanje zgrade u odnosu na izvorno ne pokazuje odstupanja, pa su prema tome sve analize obavljene na licu mjesta u mjesecu lipnju 2014. godine.; Nedžad Kurto u knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskog stila* na strani 99, u fusnoti 218 (a) navodi nacrt do kojeg prilikom izuzimanja projektne dokumentacije iz Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajevo za Tönniesove objekte nisam uspjela doći. Kako sam dobila informaciju, nacrt ne postoji. Ovo naravno ne osporava autentičnost Tönniesovog rada, jer je on i naveden u njegovom personalnom listu, a prema konstataciji Kurte i potpisan na spomenutom nacrtu.

arhitekture i romantizma utemeljenog na neogotičkim formama. Asimetričan koncept dizajna proizlazi iz potrebe što funkcionalnijeg uređenja unutarnjeg prostora, koji je kao na rijetko kojem drugom primjeru u Sarajevu toliko prožet s prostorom vrta. Vjerojatno je profesionalno zanimanje naručioca odredilo prioritete, iako je vrt obavezan sastav svake obiteljske zgrade i vile. Uvođenje vrtne sekvence kao ravnopravnog elementa tlocrtne modulacije ostvarilo je maksimalno povezivanje s atraktivnim okolišem. Motiv otvoreno-zatvorenog prostora postaje tema koja u potpunosti dominira ukupnim dojmom, kako na samom terenu tako i na etažama.[972] Repertoar obuhvaća raspon od dvorišta i vrtne terase do balkonske lože. Funkcionalno otvoreno-zatvoreni prostor na istočnoj strani, poslužio je za dopunjavanje i širenje interijerskih funkcija na vanjske zaštićene prostore (širenje prostora dnevnog boravka, kuhinje zbog djelomičnog pripremanja hrane vani – roštilj, i spavaće sobe). Prostor unutrašnjeg dvorišta je pri tome ostao zaštićen adekvatnim hortikulturnim uređenjem putem stabala i žive ograde od sunca i neželjenih pogleda.

Od druge polovine XIX stoljeća velika pažnja je posvećena vili kao modificiranom antičkom i renesansnom modelu gradnje, što se vidi po broju objavljenih studija u stručnim časopisima Monarhije. Publicirana su mnogobrojna rješenja, koja su sasvim sigurno mogla poslužiti u edukativnom i idejnom smislu.[973] Na prijelazu stoljeća sve se više govori o sveprisutnosti stilova u gradnji i odabiru adekvatnog za vile; detaljima gotičkog zabata, minijaturnim rimskim palačama, kolibama – rješenjima, koja su kada je ovaj model gradnje u pitanju „sva ispravna“.[974] Jer, svima je zajednička jedna stvar – postići maksimalnu udobnost i privatnost, koja postaje obilježje vlasnika pružajući mu ono šta on treba i traži.[975] Zanimljiv tekst na sličnu temu objavljen u časopisu *Der Architekt* 1902. godine,[976] vrt tretira kao kulturološki i civilizacijski fenomen, koji je oduvijek bio prisutan u historiji. Vrt, kako piše Joseph Lux, mora izražavati osjećaj dobrodošlice, imati prirodan, a ne odveć vještački oblik. Prostor vrta mora biti uređen za višenamjenske svrhe (privatna i javna druženja), bez pukog kopiranja talijanskih, engleskih i francuskih uzora. Odnos mora biti uspostavljen na sintoniji, čime bi se izbjegla prebukiranost prostora, koji *„vas jutrom treba liječiti“*. Tekst je važan i zbog kratkog osvrta na uređenje

[972] PLEŠTINA, 1997 : 61, 68
[973] xxx1899.b : 1; xxx1899.c : 25-27; xxx1901.d : 319-320 i dr.
[974] xxx1900.š : 27-28
[975] *„Njegov mali raj mora biti oličenje njega samoga.“* (xxx1900.š : 27-28)
[976] LUX, 1902 : 33-35

prostora unutrašnjeg dvorišta stambenih zgrada za koja predlaže jednako diskretna rješenja, biljne dekoracije ili štuko dekoracije u formi puzavaca što imitiraju prirodne oblike. Po njemu sam prostor unutrašnjeg dvorišta je dovoljno osjetljiv i ograničen po pitanju osvijetljenosti zbog čega ga osim diskretnih elemenata fontana i česmi ugrađenih u zid, klupa ili lampiona, treba zadržati prohodnim i slobodnim.

Unutarnji raspored zgrade osnove oblika slova L, pokazuje tri veće sobe u prizemlju, usmjerene južnoj strani parcele, od kojih je središnja direktno povezana s glavnim ulazom, a druga soba (blagovaonica) prema istočnoj strani povezana s prostorom vrta. Suteren djelomično ukopan na sjevernoj strani, čiji je spoljašnji dio okrenut uličnoj fasadi obložen je kamenom oplatom nepravilnog oblika, s tri polukružna otvora prozorskih osi. U prizemlju je i kuhinja s ostavom, kupatilo i duži hodnik koji razdvaja prostor društvenog sadržaja od gospodarskog, a preko kojeg se stupa u vrt. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko jednokrakog zavojitog stubišta (sjeverna strana parcele), koje vodi do mansarde sa spavaćim sobama i manjom radnom sobom povezanom vratima s vlasnikovom. Stubišna ograda je drvena sa skromnim rezbarijama na dijelovima rukohvata. Zgrada pored glavnog ulaza ima i drugi sporedni, bočni, za potrebe obitelji, na zapadnoj strani parcele. Preko jednokrakog vanjskog stubišta s podestom ostvarena je komunikacija s prostorijom salona u prizemlju putem manjeg predprostora. Prostorija salona je, također, povezana s dnevnim boravkom koja je opet povezana s blagovaonicom (u dijelu duže strane osnove slova L) koja ima izlaz na vrt. U potkrovlju je soba za sluškinju s manjim balkonom usmjerenim prema vrtu i toalet. Spavaća soba vlasnika, također, ima vlastiti pristup balkonskoj lođi. Sve veće sobe su izravno osvijetljene preko prozora. Obilna upotreba drveta u unutrašnjosti (stubište, bogato izrezbarene drvene oplate zida, vrtna strana s terasom, zatvorenom verandom) pokazuje funkcionalno organiziranu dispoziciju, koja čini jedinstvenu kompoziciju s vrtom, kao pripadajućim intimnim prostorom korisnika. Konstruktivna i dekorativna upotreba drveta na zgradi Miklau spletom lukova i ovalne membrane zabata u Bosni nalazi svoje sljedbenike među neogotičarima. Kroz stručnu literaturu ovaj vid romantizma, *domestic revivala* u arhitekturi definirao se kao alpski, švajcarski ili nacionalni stil korišten u gradnji obiteljskih zgrada i vila. To su : vila Kutchera 1894. arhitekta Carla Paneka[977] u ulici Skerlićeva 2 i

[977] KRZOVIĆ, 1987 : 119

Điđikovac, vila Bosanskohercegovačke činovničke mirovinske zaklade (1894.) Karla Pařika[978] u ulici Skerlićeva 4 i 6, zgradama željezničke stanice Bistrik i Ilidža, kompleksu vila arhitekta Franca Blažeka oko 1893. na Ilidži, itd.[979] Friz plastično naglašenih, slijepih arkada u formi kordonskog vijenca, vizualno razdvaja zonu prizemlja od mansarde, koji svojim formalnim repertoarem ponavlja već razvijeni i upotrijebljeni dekorativni motiv s krovnog vijenca trgovačko-stambene zgrade Mitropolije u Sarajevu. Redukcijom dekorativne plastike zidno platno dolazi do izražaja, prezentirajući rješenje u kojem su složeni volumeni direktno izvedeni iz centralno organizirane dispozicije. Nakon samo godinu do dvije izgradnjom stambene dvokatne uglovnice arhitekta Josipa Vancaša, sa sjeverne strane zgrade izgubljena je prvobitna dominantnost sjevernom stranom ulice Petrakijina, koja je sve do tada bila jedini izgrađeni objekat na zemljišnoj parceli. Iako time nije narušena njena prostorna dispozicija, vizualno je zaklonjen pogled. Izgradnjom zgrade iz druge polovine XX stoljeća na južnoj strani dokinut je pristup jednokrakom stubištu koje je bilo glavni ulaz u zgradu. Zatvaranjem ovog ulaza novi vlasnici su dobili prostor manje terase, zadržavši i prvobitnu formu nadvratnika. Bočni ulaz na kojem su ugravirani inicijali vlasnika „VM“ je time postao glavni, što se zadržalo do danas.

8.5.3.2. Najamna stambena zgrada Hermine Rädisch

Godine 1903. Tönnies projektuje još jednu zgradu u ulici Petrakijina, ovaj put na broju 13, izgrađenu 1904. godine. Secesijska jednokatna zgrada obitelji Rädisch sa stambenim potkrovljem na uličnoj strani i drugim katom na dvorišnoj strani nepravilne, asimetrične osnove građena za potrebe dvije obitelji u rodbinskoj vezi, njegovo je prvo djelo u stilu secesije.[980] Kao vlasnik zgrade upisana je Hermina Rädisch, rođena Friedrich, supruga Heinricha, novoimenovanog predstojnika odjeljenja Direkcije željeznica Kraljevske Zemaljske Vlade.[981] Projekt je vjerojatno nastao kroz poznanstvo i suradnju na povjerenim mu zadacima željeznica, koje ispred Građevinskog odjeljenja provodi još od prvih godina dolaska u Sarajevo. Zgrada je sagrađena u otvorenom načinu gradnje, četvrti vila, definirana građevinskim redom iz 1893. godine.

[978] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 100
[979] KURTO, 1998 : 316
[980] Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, gruntovni list, br. VIII 342/4
[981] CHESTER, 2006 : 147

Slika br.134. Zgrada Hermine Rädisch, 1904.

Dispozicija pokazuje dva stana na katu, jedan u dijelu usmjerenom prema ulici Petrakijina, četverosobni, i drugi trosobni u bočnom traktu usmjeren prostoru vrta.[982] Osim glavnih prostorija, oba stana imaju velike i prostrane kuhinje s blagovaonicom i ostavom, kao i veća kupatila, što prostor čine daleko funkcionalnijim u odnosu na blokovsku, stambenu gradnju sa skučenim gospodarskim prostorom. U osnovi nepravilnog oblika slova L, pokazuje kombinaciju modela izgradnje gradske kuće bez trgovačko-poslovne zone u dijelu prizemlja i više obiteljske vile s podrumskim prostorijama četverosobnog stana, bez podrumskih prostorija razvijenih cijelom dužinom, ali s etažom drugog kata trosobnog stana. Rješenje ovog tipa izravno proizlazi iz namjene zgrade, koja nije podređena potrebama samo jedne obitelji, a radi smanjenja troškova kupovine zemljišta i gradnje. Stambena zgrada inspirirana je novim tipom najčešće dvokatne stambene zgrade u kojoj je unutarnji raspored organiziran na način da zona prizemlja, a ne mansarda biva namijenjena za smještaj pomoćnih prostorija i posluge. Na taj način prvi i drugi kat (odnosno mansarda ukoliko je riječ o jednokatnoj zgradi) bivaju ostavljeni za osobnu upotrebu vlasnika, po principu smještaja prostorija društvenog tipa na prvu etažu, a spavaćih soba

[982] AZPRKS, zbirka nacrta, Bau: „Frau Hermine Rädisch august 1903.“, br.989/30.

s garderobama na drugu.[983] Zgrada Rädisch pokazuje takav pristup, u kojoj su pomoćne prostorije i posluga u zoni prizemlja, a zona mansarde koja je kod nas uglavnom shvaćena i organizirana kao etaža[984] namijenjena za smještaj spavaćih soba. Jedna od značajnijih kvaliteta jeste uvođenje prostranih soba, od kojih je najveća, salonska (stan vlasnika), imala otvoren pristup na balkonsku lođu. Uspoređujući zgradu sa sličnim realizacijama u Monarhiji moguće je odrediti opće podudarnosti, uvjetovane značajkama stilskog utjecaja, što se ponajprije odnosi na oblikovanje osnovnog korpusa zgrade reprezentativnog pročelja pozicionirane u arhitektonski ambijent elitnog naselja i intimnog dijela zaštićenog prostora dvorišta prema kojem su usmjerene obiteljske aktivnosti. Komparativna analiza kompozicije pročelja ukazuje na mogući utjecaj mađarske arhitekture, što se posebno ogleda kroz primjenu glazirane keramike. Tijekom četrdeset godina austrougarske uprave apsolutni tržišni monopol u BiH kada su u pitanju keramičke oplate na fasadama drži tvornica Miklósa Zsolnaya iz Pečuha.[985] Interesantno je i rješenje ulaznih vrata od kovanog željeza gdje se vidi dosljedno kopiranje crteža objavljenih u časopisu *Der Architekt* 1901.[986] Imajući u vidu da u časopisu te godine Josip Vancaš objavljuje projekt stambeno-poslovne zgrade Zadika Danona u Sarajevu,[987] smatram da je bio upoznat s ovim brojem. Upravo u njemu su predstavljena rješenja nekoliko primjera vrata, stubišnih ograda identične izvedbe,[988] ali i tekst o „*novom motivu u arhitekturi*“. Riječ je o ponovo revidiranom elementu portala *„koji za razliku od orijentalnog i antičkog može poprimiti svjetovni karakter i zbog toga mu treba*

[983] KAHLE, 2014 : 184
[984] KAHLE, 2014 : 177
[985] Miklós Zsolnay 1852. godine osniva tvornicu keramike za čijeg voditelja imenuje svoga sina Ignacija 1854. godine opskrbljujući u početku potrebe lokalnog tržišta narednih deset godina. Uslijed nedostatka kapitala, tehnološkog razvoja, potrebne mehanizacije, nemogućnosti pariranja sve jačoj konkurenciji tvrtka se počela suočavati s ozbiljnim problemima opstanka. Vilmos Zsolnay sprečava dalji propast tvornice i spašava obiteljsku tvrtku 1865. godine razvivši je do svjetski poznate mjere, prepoznatljive po svojim cvjetnim, lokalnim, tradicionalnim motivima. Prvo priznanje tvornica je dobila 1873. godine od strane Europske keramičke zaklade za zavidan uspjeh na Svjetskoj izložbi u Beču. Vilmosu je i lično uručena brončana medalja od strane cara Franje Josipa, s diplomom u afirmativnom smislu prepoznavanja i njegovanja kvaliteta Zsolnay keramike, čiji porculan postaje posebno tražen u Engleskoj, Francuskoj, Rusiji i Americi. Sredinom 1870-ih zbog širenja tvornice zapošljavaju se dodatni radnici (strani stručnjaci), jer su do tada tvornicu sačinjavali uglavnom članovi obitelji: Teréz, Júlia i Miklós. Oplata od keramičkih dekorativnih pločica u BiH korištena je na vanjskoj fasadi zgrade Vijećnice, stambene – zgrade Petrović u Sarajevu, zgradi Željezničke stanice u Bosanskoj Gradišci i gotovo svim zgradama neomaurske arhitekture. (http://www.mabit.hu/doc/ZsolnayBizt.pdf, 22.3.2016.,; http://www.bibl.u-szeged.hu/inf/szakdoli/2003/puskas/zsolnay.html,22.3.2016.,;
http://www.kontextus.hu/hirvero/kiallitas_2005_0302.html, 22.3.2016.; [xxx]1899.e : 141-142)
[986] [xxx]1901.e : 67 (Bildteil); [xxx]1901.f : 69 (Bildteil)
[987] [xxx]1901.a : 35
[988] SCHMIDKUNZ, 1901 : 41-43

posvetiti posebnu pažnju.“ [989] Vrata s kovanim željezom upravo su dio jednog takvog monumentalno naglašenog portala zgrade. Slično bismo mogli zaključiti i za medaljone s upisanim godinama gradnje, koji na vilama češće nego na stambenim zgradama bivaju bogatije tretirani. U zgradama su godine uglavnom upisane u samom stubištu, rjeđe na fasadama.[990] Stilska raznovrsnost zgrada iz 1903. i 1904. godine svjedoči da su nastale po ustaljenim obrascima štampe, putem prilagođavanja arhitekti i investitora socijalnim, estetskim i lokalnim zahtjevima.[991] Kako Tönnies nije bio učenik Wagnera, kao uostalom nijedan arhitekta koji djeluje u BiH, komparativna analiza mora biti zasnovana na raznovrsnim rješenjima koja putem časopisa i posjeta gradovima biva posredno usvajana. O posrednom utjecaju hrvatskih projektanata također možemo govoriti, imajući u vidu da postoji kontinuirana razmjena i prikupljanje svih brojeva izdanja *Vijesti društva inžinira i arhitekata* u Hrvatskoj i Slavoniji u Tehničkom klubu u Sarajevu.[992]

Fasada prizemlja je izdijeljena u tri prozorske osi, točnije dvije s bočnih strana što flankiraju središnju koju zajedno tvori pet prozorskih krila, smještenih u prostor lože. Prozorske osi s bočnih strana imaju ukupno tri krila i lučno su zasvedeni, s tim da je i luk koji predstavlja neku vrstu prozorske kape plastično naglašen s umetnutim elementom tročlanog ključnog kamena, isključivo dekorativnog karaktera, tim više što je dat u formi plitkog reljefa. Za razliku od bočnih prozorskih osi, središnja, smještena u prostor lože, dosta je skromnije tretirana, premda se njena ljepota ogleda u skladu i bogatstvu forme koju tvore prozorska krila, dajući time zgradi pečat aristokratskog i plemićkog karaktera. Na krajnjoj zapadnoj strani smještena su ulazna vrata, točnije kovana željezna kapija lučno zasvedena, preko koje se dolazi do ulaznih vrata, a dalje preko stubišta na više etaže u stambene prostorije. Fasada prvog kata se razlikuje od fasade prizemlja, jer je rješenje prozorskih osi znatno drugačije, ali i što se sada loža s prizemlja završava balkonskim otvorom. Prozorske osi prvog kata su kvadratične i nemaju lučni završetak.

[989] PRESTEL, 1901 : 45-46
[990] Kraći tekst na ovu temu objavljen je u časopisu *Der Architekt* 1900. godine pod naslovom *„Lehrjahre in der Plastik“* Edmunda Hellmera, profesora Bečke akademije. Godina upisana na fasadi u dekorativno-plastičnom obliku predstavlja „plastični osjećaj“. Ovaj, kako ga naziva, narodni znak „opsjeda“ vlasnike zbog čega mu se mora pridati odgovarajuća pažnja, čime bi se izbjegla masovna produkcija nečega što mora biti osobni pečat vlasnika. Nadalje u tekstu govori o najpogodnijim i primjerenijim materijalima u zavisnosti od modela gradnje. (HELLMER, 1900 : 9-10)
[991] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 274
[992] xxx1905./VIII : 58

Iznad njih je cjelina sačinjena od mnoštva malih keramičkih pločica, što čine cvjetni mozaik, predstavljajući time neku vrstu prozorske krune jednokrilnih prozora. Dekoracija izvedena od keramičkih pločica na kojima je splet od lovorovih rascvjetalih grančica, predstavlja rijetkost i dragocjenost ovakve vrste dekoracije u arhitekturi Sarajeva utoliko što motiv biva projektovan isključivo za ovu priliku i što je razvijen kao cijelo keramičko polje, jedinstven pano. Balkonski otvor na prvom katu direktno izrasta iz lože u prizemlju. Konveksan je i s niskom ogradom od kovanog željeza. Ispod zabata obavijena u dekorativnoj plastici lovorovih grančica upisana u medaljonu je godina izgradnje 1904., s plastičnim ukrasom na samom vrhu zabata i njegovim krajevima. Prvi kat se završava snažnim vijencem koji predstavlja krovnu strehu, a iznad koje se dalje nastavlja stambeno potkrovlje povučeno prema dvorištu. Zona potkrovlja se također sastoji od tri cjeline – središnje atike lukovičaste forme, u čijem je vrhu okulus, a ispod lučno zasvedena prozorska os s ukupno tri krila. Potkrovlje kao i zona prizemlja i kata ima tri prozorske osi, s tim da su osi međusobno različite. Dvorišna strana fasade, kao intimna pokazuje dosta površnu obradu u estetskom smislu. Vertikalna komunikacija unutar zgrade ostvarena je preko jednog dvokrakog stubišta s podestom pozicioniranog u sjeveroistočnom dijelom parcele. Zgrada također ima i manje jednokrako stubište s podestom, koje predstavlja pristupni ulaz u prizemlje, riješeno preko kamenih stuba. Stubište je urađeno u kombinaciji kovanog željeza visoke dekorativne vrijednosti. Stube i ostale podne površine su date u kombinaciji mramora i granita, dok stubišna ograda prati tipologiju apstrahiranih motiva svih segmenata datih u kovanom željezu na zgradi.

8.5.3.3. Najamna stambena zgrada Heinricha Rädischa

Godine 1906. Tönnies samostalno projektuje zgradu Heinricha Rädischa u ulici Jelićeva 4 u Sarajevu, kao najamnu dvokatnicu s tavanskom etažom razvijenom na strani unutrašnjeg dvorišta, izgrađenu 1907.[993] U osnovi je izuzetno nepravilnog oblika dva ukliještena slova L, definirana skučenom parcelom centralne gradske zone, zbog čega je morao posegnuti za uvođenjem četiri svjetlarnika (dva veća i dva manja).[994] Tri godine ranije za H. Rädischa je izradio projekt stambene, a sada i najamne zgrade. Iako po upotrebi dekorativnih detalja na

[993] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; U prizemlju (lijeva strana hola) je upisano ime arhitekte i godina izgradnje.
[994] AZPRKS, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.

fasadi, stilski pripada kategoriji secesijskih zgrada, unutarnja organizacija prostora otkriva sve nedostatke, skučenost i zbijenost arhitekture historicizma. Zbog nepovoljnosti parcele gradnja je nalagala što bolju iskoristivost, što je za posljedicu imalo stvaranje manjih stanova – dva stana na kat, jedan trosobni i drugi dvosobni. Najamna zgrada definirana građevinskim redom iz 1893. godine, o čijim su nedostacima tih godina arhitekte već uveliko raspravljali, ima samo jednu pristupnu stranu, iz Jelićeve ulice koja je zapravo slijepa ulica što povezuje pješačku ulicu Ferhadija i kolsku Mula Mustafe Bašeskije.

U odnosu na Tönniesove ostale projekte, ova zgrada posjeduje skromne arhitektonske i ambijentalne vrijednosti, ujedno i stilski prilagođena zatečenoj arhitekturi blokovske gradnje stila neorenesanse s elementima baroka. Čak ni maskeroni ispod krovnog vijenca, dati u formi kapitela, ne odaju istinski duh secesije, radije secesije koja prvih godina pojave kombinira elemente visokog historicizma (baroka i rokokoa). Rješenjem dispozicije zgrada spada u kategoriju često kritizirane gradnje, zbog loših higijenskih uvjeta i visokih cijena stanarine. Jednu takvu kritiku iznosi arhitekta Josip Pospišil u tekstu pod nazivom „Stambene prilike u Sarajevu“, 1911. godine[995] gdje piše: *„U red sanitarno najzaostalijih stanova pripadaju u našem gradu, skoro isključivo, sve građene kuće koje ne nastanjuju sami vlasnici nego ih daju pod kiriju, zbog čega su iste leglo bolesti svakakve vrste.“* Istina, krivicu ne prebacuje arhitektima koji se i *„dobro snalaze na već izrezanim malenim parcelama za građenje, bez skoro ikakvih dvorišnih površina, dovoljnog osvjetljenja i zračenja nusprostorija“*.[996] Rješenje problema Pospišil vidi isključivo u vlasnicima, koji su zbog koristoljublja grad doveli u stambenu krizu, otvoreno pozivajući na poštivanje osnovnih higijenskih uvjeta pri izradi projekata, čime se poboljšava kvaliteta života budućih korisnika.

Kada bismo po kriteriju zadane parcele ocjenjivali izvedbeni projekt zgrada bi bila svrstana u kategoriju minimalne udobnosti, unatoč upotrebi četiri svjetlarnika koja djelomično rješavaju problem, ali i u kategoriju manje zanimljivih graditeljskih ostvarenja. Projektovana u godinama zrele secesije, čija obilježja stila samo formalno nosi na fasadnom plaštu, unutarnja organizacija prostora ipak odaje koridorsku dispoziciju.

[995] HRASNICA, 2003 : 231
[996] HRASNICA, 2003 : 233

Slika br.135. Zgrada Heinricha Rädischa, 1907.

Niti jedan elemenat prostorne organizacije ne pokazuje tehničke inovacije karakteristične za stil secesije, jer je i složenost osnove posljedica stvaranja većeg broja stanova, a ne bolje komunikacije prostorija u njima. Osim toga prizemlje ulične fasade obrađeno snažnim rustikalnim potezima, odvojeno od osnovne plohe pročelja još dodatno pojačava dojam neambiciozne izvedbe, u čiju originalnost i graditeljski doprinos se ni vlasnik a ni arhitekta ne unose s mnogo žara i entuzijazma. Iz djelomično očuvane projektne dokumentacije, teško je predočiti točnu namjenu svih prostorija unutar stanova po katovima, tim više što je očuvana samo osnova suterena i prizemlja uličnog kubusa, bez manjeg kubusa na strani unutrašnjeg dvorišta. Pri analizi treba imati u vidu da je riječ o kanalizacionom planu koji je u osnovi obuhvatio i površinu Vancaševe uglovnice na koju se Tönniesova zgrada nastavlja i s kojom je naknadno fizički spojena preko dugog uskog hodnika u zoni prizemlja i suterena gdje imaju zajedničku kotlovnicu, svjetlarnik i ostale sanitarne prostorije. Međutim, analizom dokumentacije, obilaskom terena i pregledom nekoliko stanova možemo zaključiti da je dugi uski hodnik po horizontali povezivao sve glavne sobe s pogledom na ulicu (međusobno spojene vratima), s gospodarskim prostorijama koje su bile smještene u manjem kubusu na strani unutrašnjeg dvorišta, s rasporedom kupatila, kuhinja, ostava i toaleta oko svjetlarnika i dvorišta. Soba za služavke nije bilo jer su stanovi bili namijenjeni za najam nižoj srednjoj klasi, a tavanska etaža, razvijena samo na dvorišnoj strani, imala je zajedničke prostorije za sušenje rublja.

Fasada prizemlja je izdijeljena na pet pravougaonih prozorskih osi, unutar kojih su smješteni prozorski otvori i ulazni portal. Ulazna vrata portala, ali i estetsko oblikovanje ograde stubišta zgrade jedini imaju značajnije umjetničke vrijednosti, zbog čega predstavljaju osvježenje od cjelokupnog dojma enterijera i eksterijera zgrade. Prvi kat je izdijeljen na pet prozorskih osi, pravougaonih otvora, čiju formu Tönnies kao da produžava s već postojeće uglovnice, što je kasnije ponovio i u izvedbi krovnog vijenca, ali bez ponavljanja klasičnih elemenata postojećeg vijenca na koji se nastavlja. Rustična obrada fasade prizemlja se djelomično prenosi i na više etaže, ali dosta mekše izvedbe, koji slijede princip međuprozorskih stupaca, tvoreći tako skladniju stilsku cjelinu sa zonom prizemlja. Svi prozori, prvog i drugog kata flankirani su plitkim toskanskim pilastrima. Parapetna polja prozora drugog kata riješena su nešto bogatije, što opravdava uglavnom historicistički duh, istovremeno zadovoljavajući i secesijsku dogmu povećanja dekorativno-plastičnih elemenata s porastom visine objekta. I ova polja su data plošno, a predstavljaju neku vrstu okvira što ga tvori uskovitlani, valoviti ritam secesijske linije. Iznad su prozorske klupice s motivom dentila. Nadprozornici drugog kata stilski su podudarni parapetnim poljima prozora prizemlja, s blagim odstupanjima. Središnje polje, također, sadrži motiv grubo i rijetko češljane žbukane površine, uokviren nekom vrstom štafelajnog okvira. Iako je pročelje izrazito simetrično, Tönnies je nastojao ritmičnost postići ubacivanjem plošnih bočnih rizalita, koji praktično i ne izlaze iz ravni pročelja zida, a koji su jedino naglašeni različitom obradom prozorskih osi. Prozori prvog kata ovih bočnih rizalita nose u sebi pomalo barokizirajuće elemente, na čijim je prelomima apliciran motiv valjkastog svitka. Sve prozorske osi katova imaju naglašene prozorske klupice. Vertikalna komunikacija unutar zgrade ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom i oštrim zavojem, kojeg čine kamene stube i granitno gazište, s prozorima usmjerenim svjetlarniku. Ograda je izrađena od kovanog željeza, bujne secesijske obrade, zmijolikih linija s drvenim rukohvatom. Hodnik prizemlja obiluje mnoštvom dekorativno-plastičnih ornamenata, uglavnom geometrijskog karaktera, pokazujući stilsku podudarnost s ulaznim portalom, ali i friz suncokretova cvijeta kao omaž Vancaševom formalnom repertoaru vjerojatno zbog povezanosti zone prizemlja. O velikom trendu upotrebe motiva „blještavog suncokreta i lista kestena“, kao najčešćem dekorativnom cvjetnom sadržaju bosanskohercegovačkih zgrada stila secesije pisali su mnogi suvremeni povjesničari arhitekture, ističući da su oni ponajviše interpretirani po uzoru na bečke, između 1878. i 1905. godine.[997]

[997] *„Obilno su korišteni i rokoko vjenčići i girlande koje su u bečkoj sredini bile izraz duha mjesta, a koji*

8.5.3.4. Najamna trgovačko-stambena zgrada Vasilikije Petrović

Godine 1906. Tönnies izvodi projekt za najamnu trgovačko-stambenu zgradu Vasilikije Petrović u ulici Zelenih Beretki 13 u Sarajevu, izgrađenu 1907.[998] Radu na ovom projektu vjerojatno je prethodilo dugogodišnje poznanstvo s privatnikom Diogenom Petrovićem, sinom udovice Vasilikije, preko Tehničkog kluba u Sarajevu, čiji gostujući član postaje 1904. godine.[999] Poznanstvo se moglo vezati i za supruga Petra Petrovića predstavnika sarajevske Srpske općine od 1897. godine i vladinog komesara, preko mitropolita Mandića u vremenu gradnje zgrade Mitropolije u Sarajevu.[1000] Zgrada je ugrađena u postojeći ulični niz ulice Zelenih beretki, regulirana regulacionim planom iz 1901., a definirana građevinskim redom iz 1893. godine. Riječ je o dosta uskoj parceli centralne gradske jezgre, oko koje su u godinama gradnje već postojale zgrade u stilovima historicizma, pretežno neorenesanse s elementima baroka. Poštujući stilske karakteristike zatečene arhitekture, zgrada se svojim formalnim rješenjem pročelja skladno uklopila u ulični niz, prigušenom upotrebom cvjetne dekoracije. Zgrada ima jednu pristupnu stranu sa spomenute ulice i kolski prilaz koji ulicu spaja s unutrašnjim dvorištem, zbog čega je jedna od rijetkih s kolskim prilazom u Sarajevu. Građena je kao dvokatnica s tavanskom etažom, za potrebe stanovanja višečlane obitelji, najma stanova na dvorišnoj strani zgrade u smislu otplate kreditiranja utrošenog u gradnju[1001] i trgovačka s dućanima u prizemlju i mezaninu. Nepravilne je izdužene, pravougaone osnove, sa dva svjetlarnika na zapadnoj strani i unutrašnjim dvorištem na jugoistočnoj.[1002] Na uličnoj strani ostvareno je stanovanje maksimalne udobnosti (prema modelu prostorne organizacije stana s gospodarskim dijelom; kuhinja, blagovaonica, soba služavke i

---

se nekritički prenose u Bosnu, posebno u zone gabla dekorirane obaveznim pletenicama ili poljima parapeta i nadprozornika ispunjenim rocaille oblicima. Odnos prema skulpturi je tipično barokni; skulptura je nedjeljiv dio arhitektonske mase, a najčešće teme su atlanti koji podupiru doksat ili pak piramidalna kompozicija u zoni atike koja naglašava ugao građevine…" (KURTO, 1998 : 416)

[998] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[999] xxx1905./VIII : 62

[1000] Obitelj Petrović u Sarajevo dolazi još za vrijeme osmanske vladavine, početkom XIX stoljeća. Porijeklom su iz Korče u Albaniji. Za prvog poznatijeg predstavnika takozvanog Petraki efendiju saznajemo da se u Sarajevu nastanjuje s ocem trgovcem, nakon čije smrti preuzima radnju. Uživao je veliki ugled i poštovanje osmanske vlasti od 1870-ih godina, a bio je i dugi niz godina zamjenik načelnika Sarajeva. Njegov sin Petar je imenovan u deputata prilikom izručivanja amnestije, nakon čega postaje važna politička, društvena i vjerska ličnost Sarajeva do kraja svog života. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 95, 187, 214)

[1001] AKSS, gruntovni list, br. V.48

[1002] Projektna dokumentacija nije sačuvana, a sva analiza je sačinjena obilaskom i na licu mjesta u periodu lipanj-kolovoz 2013. godine

kupaonica izdvojene iz osnovnog uličnog volumena, grupirani oko dva svjetlarnika i sve veće sobe usmjerene ulici). Stan vlasnice u kojem je živjela sa kćerkama[1003] je na uličnoj strani i zauzima cijelu površinu kata, četverosobni, dok su stanovi dvorišnog dijela uglavnom dvosobni. Stan na drugom katu ulične strane koji je također četverosobni pripadao je sinu Diogenu i njegovoj obitelji. Prema dvorišnoj strani stanovanje je minimalne udobnosti.[1004] Ovdje su sve veće sobe usmjerene nešto većem unutrašnjem dvorištu, s drvenim balkonima u koje se pristupalo iz dnevnog boravka, a gospodarski dio svjetlarniku. Ovakav model zgrade riješene u kompaktnom volumenu razvučene osnove omogućava potpuno odvajanje ulične i dvorišne zgrade, koje pod jednim krovom funkcioniraju kao dvije zasebne cjeline. Osnovni zadatak je maksimalna ušteda prostora.[1005]

Iako pročelje pokazuje pripadnost stilu secesije, raspored unutrašnjeg prostora pokazuje odlike arhitekture historicizma. Tlocrtna dispozicija odaje maksimalno prilagođavanje zadanim okvirima, na vrlo sličan način kao što je slučaj sa zgradom Heinricha Rädischa, s tim da je na ovom primjeru veća pažnja posvećena vlasnici stana uvođenjem balkonske lođe u *piano nobile* na prvom katu, shodno namjeni zgrade. Vertikalna komunikacija također pokazuje tipično centralno pozicionirano dvokrako stubište osvijetljeno iz većeg svjetlarnika. Ograda je izrađena od kovanog željeza, geometrijske forme. Pristup suterenu je riješen preko jednokrakog zavojitog stubišta (iz zone prizemlja), i preko jednokrakog stubišta s podestom (iz dvorišta zgrade). Do unutrašnjeg dvorišta se dolazi preko kolskog prilaza u čijoj vriježi je u gipsu otisnuto ime projektanta *arhitekta R.Tönnies,* s godinom izgradnje. Stilski slijedi oblikovni repertoar secesije bečke škole s bogato obrađenom bazom erkera i plošnim, gotovo tetoviranim motivom lovorovog lista u zoni prizemlja. Usvajanjem drugačijih, netipičnih dekorativnih motiva art nouveau-a, baroka, tradicije folklora, znao je unijeti duh „drugačijeg“, rekla bih prizvuka metropole u često banalna i bez pretjeranog unošenja dekorativnih rješenja fasada tog vremena. Osim toga, ne treba zaboraviti da za razliku od većine arhitekata koji djeluju u Sarajevu Tönnies dobar dio svog stvaralaštva posvećuje uređenju enterijera i ostalih navedenih projektnih rješenja likovnog i skulpturalnog karaktera. Moguće je da zbog toga pokazuje istančaniji ukus za detalje od ostalih (istina starije generacije arhitekata i inženjera). Kad već mogućnosti nisu dozvoljavale pretjeranu

[1003] AKSS, gruntovni list, br. V.48
[1004] JURIĆ, 1994 : 154
[1005] JURIĆ, 1994 : 156

inovativnost, kreativnost je zadovoljavao posvećujući veliku pažnju pročeljima, što se najbolje uočava na zgradama stila secesije. Vjerujem da je s velikom pažnjom analizirao tekstove, koji su doprinijeli tom jeziku likovnosti, a kakav objavljuje časopis *Der Architekt* još 1901. godine upravo na temu kompozicije i ornamenta s primjerima cvjetne ornamentike.[1006] To je vidljivo na rješenju lovorova lista s izdancima kakav koristi na zgradi Vasilikije Petrović. Pročelje je riješeno simetrično, bez upotrebe rustike u zoni prizemlja. Nedostatak, odnosno nemogućnost dokazivanja inventivnosti u projektovanju zgrade posljedica je zadatih gabarita i namjene.

Slika br.136. Zgrada Vasilikije Petrović, 1907.

Ulična fasada koja ima sjevernu orijentaciju izdijeljena je s četiri prozorske osi u zoni prizemlja. U tri su smješteni dućani, dok četvrta na zapadnoj strani zemljišne parcele predstavlja kolski prilaz. Glavni ulaz je postavljen u središnjem dijelu zgrade, odakle se preko hodnika pristupa stubištu. Ulično pročelje prizemlja je riješeno u jednostavnoj izvedbi, friz koji teče duž cijele fasade, a čiji horizontalni tok prekida baza erkera pokazuje bogatu, gotovo baroknu formu

[1006] xxx1901.h : 29-30

akantusova lišća, krupnih i širokih latica. Erker postavljen kao centralni dio kompozicije pročelja, već postaje uobičajen formalni detalj secesijskog pročelja na zgradama koje projektuje tih godina. Izbjegavanjem upotrebe kordonskog vijenca nastoji se postići jedinstvo zidne plohe katova, čime se stvara lažan dojam povezanosti etaža u jednu. S umjetničko-estetskog aspekta rijedak je primjer upotrebe friza od keramičkih polja (Zsolnay keramika), koja čine parapete prozora drugog kata i natprozornike prvog kata. Na njima su predstavljeni listovi akantusa, u tirkiznoj boji s jarkocrvenim izdancima. Cjelokupni motiv je uokviren crvenom trakom. Krovna etaža jedina je lišena dekorativnog ukrasa, što je prava rijetkost, uzimajući u obzir činjenicu da su upravo ove zone na većini zgrada austrougarskog perioda u Sarajevu najbogatije tretirane. Ljupko pozicionirani detalji i upečatljiv dekorativan dizajn cvjetnih motiva otkrivaju dosta senzitivan rad i želju arhitekte da naglasi bogatstvo teksture žbuke i fajansnih pločica, te time oživi i unese nešto dramatičnosti u doživljaju prostora. Vrijednu cjelinu čini i drveni portal s plitko kasetiranim krilima, čiji gornji, lučni dio ima drvene, radijalno predstavljene snopove ispresijecane polukružnom trakom. Potpuno isti drveni portal pojavljuje se i na kraju kolskog prilaza, koji vodi u dvorišni dio. Krila portala obrađena u tehnici drvorezbarstva, s geometrijskim, apstrahiranim motivima vertikalnih linija donekle poprimaju formu lezena.

8.5.3.5. Jedno-obiteljska zgrada Joze Sunarića

Godine 1910. Tönnies projektuje jedno-obiteljsku zgradu dr. Joze Sunarića u ulici Pehlivanuša 9, u Sarajevu, izgrađenu 1911.[1007] Kao istaknut član kulturno-političkog života, predsjednik Bosanskog sabora,[1008] Sunarić, vjerojatno, samoinicijativno nalaže upotrebu elemenata neoklasicizma čijom monumentalnošću se želi naglasiti društvena pozicija vlasnika. Prema modelu izgradnje svrstava se u kategoriju atraktivnih, racionalnih arhitektonskih rješenja utemeljenih na klasičnim uzorima,[1009] što predstavlja neuobičajen istup arhitekte u godinama sve većeg kombiniranja stila secesije i fenomena „bosanskog sloga“ na projektima stambenih zgrada. Kako u opusu ne postoje slični projekti zaključujem da je vlasnik najvećim dijelom utjecao na odabir stila. Pozicionirana na strmom terenu, u centralnoj gradskoj zoni, zgrada ima tri pristupna pravca, glavni iz smjera ulice Pehlivanuša na sjeveroistočnoj strani i stubišnog uličnog prolaza na

[1007] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1008] xxx1918.c : 241; KRUŠEVAC, 1960 : 391
[1009] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 274

južnoj strani ulice Pehlivanuša, i iz smjera ulice Muse Ćazima Ćatića na zapadnoj strani. Zanimljivo je napomenuti da je unutrašnje dvorište zgrade Miklau i unutrašnje dvorište zgrade Sunarić usmjereno jedno na drugo na udaljenosti od oko 30-tak metara. Građena je kao prizemna s visokim suterenom zbog karakterističnog nagiba terena i tavanskom etažom. Namijenjena za potrebe jedne obitelji, kompaktnog je volumena u blago naglašenoj osnovi oblika slova L, s prostranim vrtom i pristupnim dvorišnim ulazom s ulične strane. Unutrašnjost je raskošna, reprezentativnog karaktera opremljena svim potrebnim komforom. Nepravilna osnova pokazuje izvlačenja u dvorišni krak gospodarskih prostorija (sjeverna strana), dok su tri veće salonske prostorije usmjerene na vrt s pogledom na grad (južna strana). Prizemlje je najvjerojatnije imalo i sobu za bilijar i vrtni stan pozicioniran na zapadnoj strani (uglovni istak u formi tornja). Salonske prostorije prizemlja su povezane sa verandom riješenom u neoklasicističkom maniru, s korintskim stupovima (istočna strana). Na tavanskoj etaži koja se prostire cijelom površinom smještene su spavaće sobe vlasnika, djece, garderoba i soba za gosta (vodeći računa da su one vlasnika okrenute južnoj strani). U suterenu je veći vinski podrum, praonica, prostorija za alat i ostavu.

Slika br.137. Jedno-obiteljska zgrada Joze Sunarića, 1911.

Jednokatna zgrada s mansardom predstavlja reprezentativan primjer stambene arhitekture u Sarajevu. Elegantan i sofisticiran tretman pokazuje već usavršenu i do kraja razrađenu metodologiju u projektovanju stambenih objekata, a kroz koju se očituje ravnoteža estetsko-formalnih komponenata i utilitarne funkcije. Poštujući stilsku zatečenost šireg ambijenta neposrednog okruženja, Tönnies pravi otklon od dotadašnjih romantičarskih formi koje primjenjuje na arhitekturi jedno-obiteljskih zgrada, usmjeravajući se na razrađivanje i recikliranje samo onih detalja koji se formalno uklapaju u koncept secesijskog oblikovanja – kule smještene u zapadnom dijelu zgrade, ali koja i u osnovi i u obradi eksterijera odiše novim jezikom. Masivna kula koja se vertikalno proteže kroz prizemlje i mansardu na južnoj strani, u osnovi šestostrana, pokazuje kubičnu formu sličnu onoj na primjeru zgrade Volkerta.

Otklon prema historicizmima vidljiv je i kroz kompoziciju pročelja na način da nijedna strana fasade nije jednako tretirana. Upravo ovakva vrsta gradnje omogućavala je asimetričnu razgibanost kombiniran sa raumplanom koja je osjetno nedostajala stambenim zgradama u centralnoj gradskoj zoni, ugrađenim u zadati ulični niz, jasno definiranih i ograničenih mogućnosti razvijanja u prostoru. Građena u slobodnom prostoru, ova zgrada omogućila je projektantu da jednaku pažnju posveti svim stranama i dijelovima, čime predstavlja vrijednu kreaciju u njegovom opusu. Stilovi kao da su evoluirali u prostornom aranžmanu, pospješujući dramatičnost i ritmičnost vještom kombinacijom horizontalnih i vertikalnih elemenata. Pripreme za izradu glavnog projekta su morale podrazumijevati studiozno proučavanje i analizu sličnih projekata s kojima se upoznaje putem stručnih časopisa Monarhije, jer u Sarajevu do tih godina nije bilo podudarnih rješenja. Takva zapažanja su mogla biti usmjerena na jedno-obiteljske, više-obiteljske zgrade i vile od kojih bismo mogli izdvojiti rješenje vile Schunacher arhitekte Rudolfa Dicka publicirano u časopisu *Der Architekt* 1900.[1010]

[1010] DICK, 1900 : 21 : *„Vila je okružena prekrasnim slikovitim okolišem, u stilu neorenesanse francuskih korijena, jednostavna u svojoj eleganciji. Unutrašnjost je bogata i opremljena potrebnim komforom. Ima visoko prizemlje, blagovaonicu, nakon čega se nastavlja muzička soba, salon, soba za odmor, toalet, velika veranda, kuhinja, soba za poslugu...Krovna etaža ima spavaće sobe i sobu za gosta. Niže prizemlje (suteren) ima sobu za bilijar, gosta i vrtni stan, praonicu i podrum...“*; BAUMANN, 1911 : 255-256

Projekt zgrade Sunarić nažalost nije sačuvan, a priloženi u vlasništvu Nuncijata Vatikana u BiH iz 1998. predstavlja rekonstrukciju autentičnog nastradalog u ratu 1992-1995. godine.[1011] U izvedbenom projektu rekonstrukcije 24. ožujka 1998. djelomično je prikazan opis unutarnjih prostorija, što je usvojeno u prikazu namjene. Sjeverozapadna strana ima tri prozorske osi u zoni suterena i tri u zoni prizemlja koji flankiraju ulazna vrata. Istočna strana zgrade u zoni suterena raščlanjena je s dvije prozorske osi i jednim ulaznim vratima, a u zoni prizemlja s tri prozorske osi u jednom dijelu i tri u sklopu trijema sa stupovima. Istočna strana u zoni suterena ima tri lučno rastvorena otvora, koji po vertikali prate rastvoreni trijem prizemlja s kamenom ogradom geometrijske obrade. Južna strana fasade rastvorena je u zoni suterena s jednim lučnim otvorom, tri prozorske osi na dijelu kule i dva para ulaznih vrata postavljenih jedan do drugog. U zoni prizemlja južna strana fasade raščlanjena je s tri prozorske osi na dijelu kule i jednom bočnom. U centralnom dijelu smješten je ulaz kojem se pristupa preko jednokrakog vanjskog stubišta s podestom, a koje vodi u prostoriju salona.

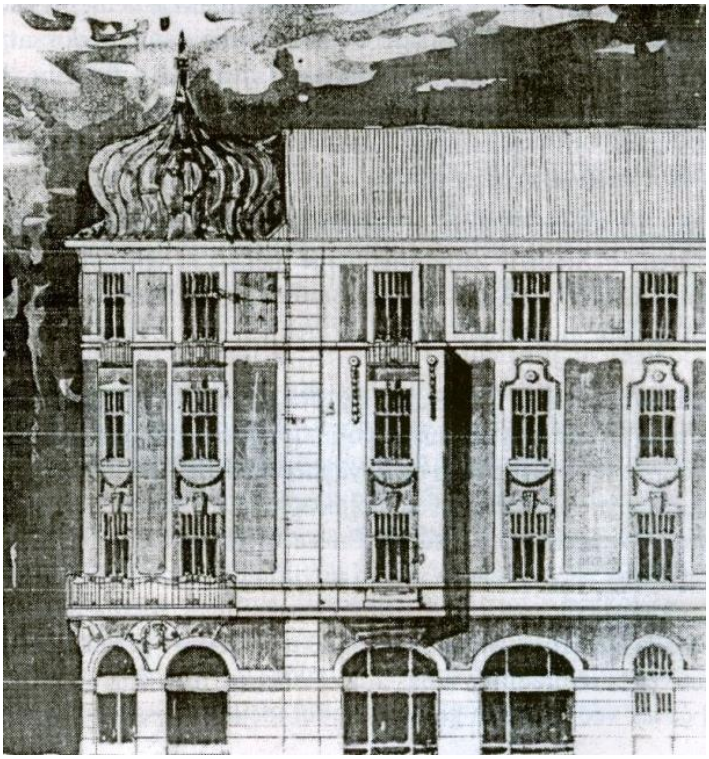
Ulaz je flankiran s dva stuba identične obrade kao i oni na istočnoj strani, dok je kamena ograda riješena u kombinaciji balustrada i geometrijskih formi jednaka onoj na strani istočne fasade. Na jugozapadnoj strani fasade smješten je i manji erker s tri prozorske osi i nadprozornikom u formi segmentnog frontona. Upotrebom kula i erkera postignuta je dinamičnost kompozicije, složena od snažnih masa i formi, koju prati nekoliko ulaza u unutrašnjost, pozicioniranih na svim dijelovima osim sjevernom. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko vanjskog jednokrakog stubišta na jugozapadnoj strani, kao i na sjeverozapadnoj, te preko unutarnjeg dvokrakog stubišta s podestom koji spaja prizemlje s mansardom u zapadnom dijelu zemljišne parcele. Zgrada je rastvorena većim brojem prozorskih otvora kako na nosećim zidovima tako i na kulama, erkeru i balkonima (istočna i južna strana) čime se postigla maksimalna osvijetljenost unutrašnjih prostorija. Prirodna svjetlost je ostvarena i preko trijema, u čiju svrhu nije bilo potrebe za ugradnjom svjetlarnika.

[1011] KZZKHPNS, „Projekt rekonstrukcije vile dr. Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“ (Za precizniji opis namjene svake pojedinačne prostorije ostajemo trajno uskraćeni, zbog čega se u analizi oslanjam za slična oblikovna rješenja i modele izgradnje jedno-obiteljskih zgrada i vila.)

8.5.3.6. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Mordohaja Atijasa

Godine 1910. Tönnies projektuje najamnu trgovačko-poslovnu i stambenu uglovnicu industrijalca Mordohaja Atijasa u ulici Valtera Perića 4 na Marijinom Dvoru, u Sarajevu, izgrađenu 1911.[1012] Pozicionirana je na dužoj nepravilnoj, pravougaonoj parceli, čime pripada zatvorenom blokovskom načinu izgradnje.[1013] Zgrada parcelu zatvara sa zapadne strane i razvučene je osnove u obliku pravougaonika. Ima tri pristupne strane, jednu iz pravca ulice Valtera Perića, drugu iz pravca ulice Maršala Tita i treću iz pravca ulice Hamida Dizdara (povezuje ulice Valtera Perića i Hiseta). Uglovnica raspolaže s manjom površinom unutrašnjeg dvorišta (južna strana), ali zahvaljujući zgradama s kojima dijeli ovaj prostor, nastalim prvih godina dolaska Monarhije od kojih su neke i prizemne, gospodarske prostorije trokatnice su sasvim solidno osvijetljene. Iz razloga povoljne osvijetljenosti zgrada ima jedan svjetlarnik. Namjena prizemlja je trgovačka, dok su u mezaninu uredi, a na katovima stambena namjena. Zgrada ima jednostrešni kosi krov prema uličnom pročelju i ravan krov prema dvorišnoj strani. Prema Kahleovoj klasifikaciji provedenoj na osnovu tlocrtne dispozicije, pripada grupi uglovnica s dva dvokraka stubišta i tri stana na jednom katu.[1014] Jedno stubište je okomito na središnji nosivi zid i nalazi se približno na polovici dužine sjevernog pročelja, dok je drugo smješteno na kraju nosivog zida, uz zapadni rub parcele. Manji stanovi (dvosobni) smješteni su na zapadnoj strani parcele, i imaju samo jedno ulično pročelje. Isti raspored stanova (dvosobni) se dalje nastavlja kroz sve etaže na ovoj strani parcele. Veći stanovi smješteni su na sjevernoj strani parcele (četverosobni i trosobni na prvom katu, a na drugom i trećem dvosobni i trosobni). Veći četverosobni stan smješten dijagonalno na uglu ima dva ulična pročelja i u njemu je najvjerojatnije bio stan s uredom vlasnika zgrade.[1015]

[1012] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; Upisana godina izgradnje i ime arhitekte u ulaznom holu zgrade.
[1013] JURIĆ, Z., ZUBOVIĆ, A., 2013 : 276; Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:10000, br.168
[1014] KAHLE, 2004.b : 78
[1015] Analiza nastala usporedbom stanja na terenu, Kahleovoj klasifikaciji i prema ostalim znanstvenim radovima. (JURIĆ, 1994 : 154-156, JURIĆ, Z., ZUBOVIĆ, A., 2013 : 276)

Slika br.138. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Mordohaja Atijasa, 1911.

Zgrada stilski pripada pročišćenoj formi kasne secesije, oslobođena suvišnih dekorativnih detalja, koji su uglavnom usmjereni na uglovni dio s raskošnom balkonskom lođom. Uglovni dio se klasično završava formom tornjića, koji nije visinski naglašen i čiji krov kupole neznatno odstupa od cjelokupne visine zgrade. Tornjić, kao jedan od motiva oblikovanja uglovnice iz razdoblja historicizma i secesije, pruža mogućnost beskonačne igre formi.[1016] Prema Kahleovoj tipologiji uglovnica, zgrada ima djelomično uvučen uglovni dio u tijelo kuće.[1017] Kako je fasada unutrašnjeg dvorišta vidljiva s ulice Hiseta zbog spomenute, karakteristične visine zgrada s kojima dijeli prostor dvorišta, nije izostavljeno estetsko oblikovanje fasade. Dekorativni detalji su zbog uštede novca postavljeni samo na zidnu površinu drugog kata i tavanske etaže. Komparativna analiza pokazuje da oblikovna rješenja „češljane fasade“ i uglovnog dijela ne nalaze sličnosti s tada građenim zgradama u Sarajevu, na osnovu čega zaključujem da je posjeta

[1016] KAHLE, 2004.b : 79
[1017] KAHLE, 2004.b : 79-80

Bambergu i upoznavanje s njemačkom arhitekturom ostavilo traga na dalji opus.[1018] O toj „draži kultiviranog maltera“ uočljivog na djelima bečkih arhitekata piše i Nedžad Kurto u knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskog stila,*[1019] čiji je crtež zgrade predstavljen u radu (slika br. 138). Navodeći upravo primjer zgrade Mordohaja Atijasa, on analizira različite načine površinske obrade žbuke, formiranjem raznovrsnih polja, čime se stvara bogat likovni dojam cjeline koristeći se praktično samo jednim malterom. Za primjer navodi mogući utjecaj bečkog arhitekte, Emila Hoppea.[1020] Prizemlje je cijelom površinom zgrade rastvoreno velikim polukružnim otvorima s ukupno jedanaest prozorskih osi i dva ulaza za obje strane pročelja. Obrađeno je rustično u formi koja već najavljuje začeće snažnog trakastog bosaža rane moderne. Kompozicija pročelja podsjeća na rješenje najamne trgovačko-poslovne i stambene uglovnice Mayera Altarca, gdje je simetričnost izbjegnuta vertikalnim spojem prvog i drugog kata u jedno polje, neznatno istureno od preostale ravni fasade. U dijelovima katova uočava se poigravanje s kompozicijom pročelja, cijepajući ga, prelamajući, ubacujući istake, erkere i uvlačeći pojedine dijelove. Dolazi do izražaja pažnja koja se posvećuje estetskom istraživanju tektonike i raznolikosti teksture ploha. Snažni kordonski vijenac razdvaja prizemlje od prvog kata.

Sjeverni dio fasade izdijeljen je na ukupno pet prozorskih osi jednakog pravougaonog oblika i dimenzija, na sva tri kata. Raščlanjen je s dva plitka bočna rizalita, djelomično uokvirena lezenama koje krunišu manji diskovi. U dnu čaše dva bočna rizalita i središnjeg uglovnog dijela data je profilacija cvjetnog tipa, pomalo apstrahiranog, secesionističkog repertoara talasastih kontura uramljena dvolisnom lozicom. Prozori prvog kata su do pola svoje visine flankirani lezenama iznad kojih je postavljen motiv ključnog kamena, u dijelu koji čini prozorsku krunu. Prozori drugog kata, središnjeg rizalita imaju karakterističnu formu prozorske krune, koja pomalo podsjeća na gabl, a ispod kojeg se nalazi po jedan medaljon cvjetnog oblika. Jedinstvo osi prvog i drugog kata biva raščlanjeno međuprozorskim poljima. Zapadna fasada ima kraće pročelje i izdjeljana je na tri prozorske osi na svakome katu, uključujući i prizemlje. Zapadna fasada ima samo jedan bočni rizalit i jednaku raščlambu, kroz sve etaže kao i sjeverna.

[1018] Istina, pretenciozno bi bilo u doslovnom smislu usporediti zgradu hotela projektantskog biroa *Kornfeld & Benirschke* u Chemnitzu s Tönnisovom uglovnicom, ali izvjesne su sličnosti u načinu tretiranja fasade. (KORNFELD & BENIRSCHKE, 1912 : 767-771)
[1019] KURTO, 1998 : 140
[1020] KURTO, 1998 : 141

Treći kat je, gledano s obje strane ulice, povučen prema unutrašnjem dvorištu, s jednakim brojem osi (ukupno jedanaest). Dominantna tema grube teksture češljane žbuke ponovljena je i na ovome katu. Treći kat uglovnog dijela ima polukružnu formu, uvučenu unutra, s praznim, plošno naznačenim pločama postavljenim između prozorskih otvora. Potreba da se prostor, unatoč horizontalno naglašenoj organizaciji, vertikalno objedini i uveže u jednu ravan dominira cjelokupnim doživljajem zgrade. Simetričnost pročelja osvježena je ubacivanjem uglovnog dijela koji je i neznatno isturen iz osnovne ravni zida. Očit je napredak arhitekta kao neposredna posljedica istraživanja te savlađivanja aktualnih stilova i projektantskih rješenja stambene arhitekture drugih gradova Monarhije. Vertikalna komunikacija unutar objekta ostvarena je preko dva dvokraka stubišta s podestom, u čijoj visini je umetnut po jedan pravougaoni prozorski otvor okrenut ka svjetlarniku (sjeverna strana parcele), dok je dvokrako stubište s podestom zapadnog kraka usmjereno prozorskim osima ka unutrašnjem dvorištu. Tlocrtno rješenje uglovnice podrazumijevalo je i unošenje dugog uskog hodnika u obliku slova L koji je povezivao po horizontali zonu prizemlja sjevernog i zapadnog kraka, a koji nikako nije mogao biti dovoljno osvijetljen i prozračan.

Prostorna organizacija koncipirana je tako da su gospodarski prostori (kuhinja, kupaonica, prostorije za ostavu i kuhinja) usmjereni na unutrašnje dvorište, a da su prostrane sobe orijentirane prema ulici i djelomično dvorištu, što je ujedno i nedostatak uglovnica riješenih u kompaktnom volumenu optimalne udobnosti.[1021] U ulaznom predprostoru, s desne i lijeve strane u vjeđama dati su pojednostavljeni motivi geometrijskog karaktera, te ispisano ime arhitekte i godina gradnje. Plastično je tretiran i plafon – ravna tavanica, sa cvjetno-geometrijskim motivima. Cijelo stubište je rađeno u kombinaciji različitih materijala; kamena i granita za stube i gazišta, kovanog željeza za ogradu i drveta za rukohvat. Iznad svakog gazišta u visini plafona korišten je tročlani kasetirani strop.

[1021] JURIĆ, 1994 : 153-154

8.5.3.7. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Abrahama Mayera Altarca

Godine 1910. Tönnies projektuje najamnu trgovačko-poslovnu i stambenu uglovnicu industrijalca Abrahama Mayera Altarca u ulici Ferhadija 22 u Sarajevu, izgrađenu 1911.[1022] Uglovnica Abrahama Altarca izgrađena je na manjoj parceli koja predstavlja pojas razgraničenja grada nastalog u osmanskom periodu (istočni dio) i zgrada građenih u austrougarskom periodu koje se dalje postupno šire prema Zapadu. Radi se o zanimljivom primjeru arhitektonskog rješenja koje problem nepovoljne parcele rješava na originalan način, što još jednom pokazuje da je Tönniesov najznačajniji doprinos umijeće izvođenja kompleksnih osnova, ne zanemarujući ni stilska obilježja ulične fasade, što stoje na granici arhitekture rane moderne, na način da geometrijski oblici svoje idejno uporište nalaze na apstrahiranoj arhitekturi češkog kubizma. U opusu arhitekte od 1910/11. godine jasno se uočava stalno jačanje osjećaja za arhitektonsko oblikovanje, odnosno isticanje prostornih vrijednosti arhitekture i svjesno naglašavanje tektonike pročelja u odnosu na dekorativnost građevine. U poglavlju općeg pregleda arhitekture u BiH, već su spomenute stilske i formalne karakteristike uličnog pročelja, koje na pragu moderne ne nalazi niti jedan pandan u BiH. U odnosu na postojeće zgrade stila cvjetne secesije i historicizma neorenesanse, blizinu džamije iz osmanskog perioda, jevrejski hram Il Kal Muevu iz druge polovine XIX stoljeća,[1023] jasno je da Tönnies ne poštuje zatečenu arhitekturu, u smislu prilagođavanja. Izraženo odbacivanje akademskih konvencija proisteklih iz stilova historicizma je dodatan razlog da se stilsko rješenje s elementima kasne geometrijske secesije doimaju „modernim“ u odnosu na zatečenu arhitekturu stilova prošlosti. Osim toga, rastvaranje pročelja s većim brojem prozorskih osi, velikim i prostranim otvorima trgovišne zone prizemlja pokazuje koliko se projektom težilo ekonomičnosti i funkcionalnosti. Na njenoj kompoziciji se već osjeća da je generacija aktivnih arhitekata BiH bila na pragu pomjeranja ideoloških granica zatečenih arhitektonskih vrijednosti.

[1022] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1023] GOTOVAC, 1987 : 23 (U sinagogi je danas Galerija „Novi Hram“)

Slika br.139. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Abrahama M. Altarca, 1911.

U osnovi, zgrada je razvučenog oblika slova L, pozicionirana na parceli koju dijeli s uglovnicom nepravilnog pravougaonog oblika.[1024] Ima dvije pristupne strane, glavnu iz pravca istočne i zapadne strane ulice Ferhadija i bočnu s južne strane iz pravca ulice Vladislava Skarića. Zbog blizine džamije Ferhadija i njenog harema (groblje) pozicionirane bočno, visinski nije smjela spriječiti dotok prirodne svjetlosti, zbog čega Tönnies poseže za kompleksnim rješenjem raščlanjivanja gabarita.[1025] Na taj način dva dijela zgrade (veći na strani ulice Ferhadija i manji usmjeren na unutrašnje dvorište) presijeca u zoni prvog kata, i spaja manjim kubusom. Time uglovnica spada u kategoriju gradnje s potpuno odvojenom uličnom i dvorišnom zgradom, čija je prostorna organizacija riješena *„u kompaktnom volumenu, da bi se uštedio prostor“*.[1026] Drugi razlog ovakvog rješenja je i što zemljišna parcela nije dopuštala mogućnost stvaranja većeg unutrašnjeg dvorišta, raspolažući s manjim svjetlarnikom koji dijeli s drugom uglovnicom (istočni dio parcele). Jedan svjetlarnik ne bi bio dovoljan za optimalno osvjetljenje svih prostorija. Istina, veličina unutrašnjeg dvorišta, odnosno prostora između dvije zgrade, pored svjetlarnika jedva da doseže dužinu i širinu par metara, zbog čega bi, oslanjajući se samo na njega, stanovi prvog i djelomično drugog kata ostali bez prirodne svjetlosti. Raščlanjivanjem

[1024] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:10000, br.159
[1025] PLEŠTINA, 1999 : 81, 84
[1026] JURIĆ, 1994 : 156

gabarita uglovnica je i prema namjeni podijeljena u dva dijela. Namjena prizemlja ulične zgrade je bila trgovačka, dok su u mezaninu poslovni prostori zauzimali cijelu površinu sjeverne i zapadne strane parcele (dvije veće prostorije ureda vlasnika najveće radnje za proizvodnju željeza u Sarajevu). Na našim prostorima (u odnosu na Sjevernu Europu), zona mezanina niže visine u odnosu na ostale etaže, kako praksa pokazuje često je korištena za dobivanje kata više, u cilju maksimalnog iskorištavanja prostora pretežno uglovnica.[1027] Zakonom precizirani građevinski redovi na taj način su ostali ispoštovani, a zgrada „obogaćena" katom više, na sličan način kao što je korištena zona atike, odnosno mansarde.[1028] Na katovima uglovnica je imala stambenu namjenu.

Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dva jednokraka zavojita stubišta s podestom, (ulični dio i dvorišni) od kojih je jedno stubište postavljeno okomito na nosivi zid zapadne strane bočne fasade, iz kojeg se pristupa u drugo, preko hodnika „spojnog" kubusa.[1029] Iza ulaznog portala uličnog dijela u vrlo uskom i skučenom prostoru smješteno je stubište kojim se preko dolazi na više etaže, ali i preko kojih se dolazi u podrumske prostorije suterena, koji je zatvoren ogradom od kovanog željeza, iste izvedbe kao i stubišna ograda. Riječ je o motivima geometrijske, kubističke orijentacije, oštrih i prelomljenih uglova. U visini prvog kata preko volumena kubusa kojim su spojeni dijelovi uličnog i dvorišnog pročelja zgrade, pristupa se prostoru drugog stubišta za dvorišni dio zgrade. Manji dvosobni stanovi smješteni su u dvorišnoj zgradi. Raspored stanova (dvosobnih) je jednak kroz sve katove na ovoj strani parcele, uključujući i mezanin. Veći stanovi smješteni su u dijelu ulične zgrade na sjevernoj i zapadnoj strani parcele (četverosobni i dvosobni na prvom katu, na drugom dvosobni i trosobni, a u mansardi dvosobni). Veći četverosobni stan, smješten dijagonalno na uglu ima dva ulična pročelja i u njemu je najvjerojatnije bio stan s uredom vlasnika zgrade, koji je u to vrijeme vlasnik najveće željeznarijske radnje u Sarajevu.[1030] Zgrada ima mansardni krov sa strmim krovnim ravnima i ravan krov prema dvorišnoj strani.[1031] Ponovo karakteristično rješenje forme završnog tornjića upućuje na bečke i njemačke izvore,

[1027] KAHLE, 2014 : 177
[1028] KAHLE, 2014 : 177
[1029] PLEŠTINA, 1999 : 81, 84
[1030] Analiza nastala usporedbom stanja na terenu, Kahleovoj klasifikaciji i prema ostalim znanstvenim radovima. (JURIĆ, 1994 : 154-156, JURIĆ, Z., ZUBOVIĆ, A., 2013 : 276, PLEŠTINA, 1999 : 81,84, PETROVIĆ, 1966 : 789, 816, 824, 825)
[1031] PETROVIĆ, 1966 : 816

možda i izravnije nego na primjeru zgrade Mordohaja Atijasa. Fasada prizemlja je izdijeljena na osam prozorskih osi, većih otvora unutar kojih su smještene trgovačke prostorije vlasnika zgrade i drugih trgovaca. Osmi otvor predstavlja ulazni portal, postavljen na krajnjoj zapadnoj strani parcele, koja gleda na harem džamije. Otvori prizemlja su smješteni između deset snažnih pilastra, što svojom formom podsjećaju na masivnu konstrukciju kontrafora, a sa čijih unutarnjih strana su umetnuti vertikalni vijenci izobilja. Na dva pilastra, koji flankiraju izlog uglovnog dijela aplicirani su plastični motivi kvadratičnih medaljona. Zona prizemlja od mezanina je odijeljena plitkim kordonskim vijencem. Mezanin ima šest prozorskih osi jednake forme, i jednu os u uglovnom dijelu drugačije obrade. Prozorske osi su izdijeljene na tri otvora polukružnog završetka, flankirani sa medaljonima geometrijskog tipa, osim onih u uglovnom dijelu koje su i po dimenzijama veće, pravougaone i bez medaljona. Iznad prozora je postavljena trostruka traka koja teče dužinom fasade, u formi nadprozornika, prekinuta samo u uglovnom dijelu. Ulaz u stambeni prostor postavljen na zapadnoj strani, nastao je, vjerojatno, kao izraz želje investitora, jer se ne uklapa u cjelokupnu koncepciju zgrade i njeno stilsko rješenje. Iznad drvenog portala, datog u maniru geometrijske secesije, umetnuta su dva mala putta u visini arhivolte, između kojih su postavljeni inicijali vlasnika Abrahama Mayera Altarca (AMA).

Fasada prvog kata izdijeljena je na šest jednakih osi, i sedmu s tri prozorska otvora u uglovnom dijelu. Motiv medaljona geometrijskog oblika, s manjim izmjenama, ponovljen je i u zoni spoja prvog i drugog kata, predstavljajući svojevrsni friz nadprozornika prozora prvog kata i parapet prozora drugog kata. Uglovni dio ima veliku polukružnu balkonsku lođu s kvadratičnom formom balustrada (isti oblik koristi na zgradama Vladimira Besarovića i Saloma) s panoramskim pogledom. Arhitektonsko-plastični motivi fasade prvog kata različito su tretirani na zapadnoj i na sjevernoj strani pročelja zgrade. Na sjevernoj fasadi, u potpunosti izražavaju kubističko-ekspresionističko nadahnuće u oblikovanju. Prizmatične, valjkaste površine fasade, na zapadnom dijelu, onom koji je okrenut džamiji i njenom haremu ima gotovo ravnu fasadnu površinu. Plastično su naglašeni dijelovi poput pilastra, umetnuti tanki, vertikalni, vijenci izobilja, te niz romboidnih tijela što odvaja zonu prvog od drugog kata. Kompozicija uličnog pročelja obje strane (sjeverna i zapadna) pokazuje spajanje u jedinstvenu plohu prvog i drugog kata s jednakim brojem, formom i rasporedom prozorskih osi. Iznad drugog kata je snažan krovni vijenac, prekinut u uglovnom dijelu iznad kojeg je polukružna forma kupole u zoni mansarde razvijene na

sjevernoj i zapadnoj strani uličnog pročelja. Dvorišni dio zgrade nema mansardu i nije tretiran dekorativno plastičnim elementima. Fasada dvorišnog dijela zgrade oblikovana je isključivo utilitarno, glatko ožbukana na način da ni većina prozorskih osi ne odaje određene granice, prilagođeni veličini sobe koju je trebalo osvijetliti. Naglašene, ozidane linije vertikale istaknute dekorativnom obradom žbuke, koja samo prati formu fasade, doimaju se kao zavjesa u vidu zida. Doživljaj estetskog je tako postignut na vrlo suptilan način bez jakog kontrasta između funkcije i arhitektonskog ukrašavanja.

8.5.3.8. Najamna stambena zgrada baruna Eugena Alborija

Godine 1910. Tönnies projektuje najamnu stambenu zgradu baruna Eugena Alborija u ulici Koste Hermana 2 i Mustaj-bega Fadilpašića 14 u Sarajevu, izgrađenu 1911.[1032] Zgrada je pozicionirana na manjoj pravougaonoj parceli i u vremenu izgradnje bila je slobodnostojeća uglovnica, što ne ostaje zadugo, jer se na istočnoj strani zemljišne parcele grade dvije dvokatne stambene zgrade.[1033] Izgradnjom ovih stambenih zgrada zadnjih godina austrougarskog perioda parcela je zatvorena, čime je uglovnica pripala zatvorenom blokovskom načinu izgradnje. Izgrađena je pod oštrim kutom i djelomično nepravilne osnove u nešto manje izražajnom obliku slova L. U godinama koje su uslijedile sagrađen je i manji kompleks paviljona (pet slobodnostojećih zgrada sa zajedničkim dvorištem i fontanom) za visokopozicionirane vojne službenike, oficire i podoficire do 1914. godine, čime uglovna zgrada barona Alborija postaje dio stambene, vojne četvrti. Zgrada ima tri pristupne strane, jednu iz pravca ulice Koste Hermana, drugu iz pravca ulice Mustaj-bega Fadilpašića i treću iz pravca ulice Vilsonovo šetalište. Sa sjeverne strane zgrade postojala je manja obiteljska vila, vjerojatno, s početka XX stoljeća u osnovi riješena na način da se nosivi zidovi nisu dodirivali, između kojih je manji prostor dvorišta sa zasađenim stablima. Ovo stanje je zabilježeno na fotografiji iz 1910. godine.[1034]

[1032] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; [xxx]1911.f : 17; O barunu Alboriju, poglavaru Kraljevske Zemaljske Vlade, opširnije je pisano kroz poglavlje Organizacije javne uprave u BiH 1878 - 1918.
[1033] KZZKHPNS, evidencioni karton zgrada u ulici Mustaj-bega Fadilpašića 10 i 12, 1999., br. 62. i 63.
[1034] Arhiv Muzeja Sarajeva, zbirka starih fotografija – Novo Sarajevo br.31/II

Prema geodetskim kartama ovaj dio grada je sve do 1905. godine, kada dolazi do intenzivnije gradnje u naseljima Kovačići i duž Vilsonovog šetališta, imao nekoliko manjih prizemnih zgrada, baraka i štala koje su koristili i nastanjivali uposlenici fabrike duhana (današnja pozicija suvremenog trgovačkog centra na Trgu BiH). Danas zgrada poglavara Kraljevske Zemaljske Vlade baruna Alborija ne postoji, kao ni manja vila sa njene sjeverne strane. Vila je porušena tijekom druge polovine XX stoljeća radi izgradnje modernističke stambene zgrade,[1035] a zgrada baruna 2011., zbog oštećenosti prouzrokovane ratnim stradanjima 1992 – 1995. godine.[1036] Iako projektna dokumentacija nije sačuvana, zahvaljujući detaljnom projektu „*Rekonstrukcije stambenog objekta u ul. Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14.“* koji 2004. godine radi Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu možemo dobiti uvid u stanje dispozicije, dimenzije i rasporeda prostorija, koji su poštivali izvorno stanje izuzev nadogradnje i pretvaranja prostorija prizemlja u stan. Projekat je također napravio analizu stanja zatečenog u odnosu na izvorno, što je pri opisu namjene uzeto u obzir.

Slika br.140. Najamna stambena uglovnica Eugena Alborija, 1911.

[1035] KZZKHPNS, evidencioni karton zgrada u ulici Mustaj-bega Fadilpašića 10 i 12, 1999., br. 62. i 63.
[1036] Arhiv Građevinskog fakulteta u Sarajevu, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004 : 5-7

Zgrada se sastojala od stanova koji su dati u najam (drugi i treći kat) dok je na prvom katu bio smješten stan baruna (*piano nobile*)[1037] čime je ostvaren maksimalan profit. Sve veće prostorije su postavljene kraćom stranom uz pročelje, a dužom stranom jedna prema drugoj. Nasuprot pročelju postavljen je hodnik koji povezuje sve prostorije stana s ulazom u stan.[1038] Da bi se omogućila kružna veza, sobe su međusobno povezane vratima. Unutarnji raspored pokazuje dva stana na kat (dva četverosobna) s istovjetnim rasporedom kroz etažu drugog i trećeg kata. U prostoru mansarde, koja je razvijenija na strani ulice Mustaj bega Fadilpašića smještena je veća prostorija, čiji unutarnji raspored odgovara jednosobnom stanu.[1039] Prostorna dispozicija pokazuje pažljivo promišljeno projektovanje, potpuno podređeno funkciji stanovanja i društveno političkom životu. Uvedeni tip stambene zgrade čija unutarnja organizacija podrazumijeva dva stana na kat, jer shemu omogućavaju dva paralelna krila, a koji pokazuje sve širu rasprostranjenost i primjenu, usvojen je i na zgradi baruna Alborija.[1040] Veći komfor trokatne zgrade je proisticao i iz financijskih mogućnosti investitora te odabrane lokacije kojim se nadilazi jeftinija gradnja dvokatnih stambenih zgrada centralne gradske jezgre.[1041] U pogledu stilske opredijeljenosti zgrada pokazuje primjenu dekorativnih detalja cvjetne secesije, koji su uglavnom korišteni u zoni krovnog vijenca i na erkeru. Tekuća traka uskovitlanih, valovitih linija uzore nalazi na fasadama bečke arhitekture, iako je riječ o rutinskom akademskom arhitektonskom ostvarenju. Formalni repertoar je dosta sličan Salomovoj zgradi koju Tönnies projektuje istih godina.

Zapadna strana pročelja okrenuta prema ulici Koste Hermana simetrična u izvedbi, horizontalno je podijeljena na zonu prizemlja i katova, na način da je prizemlje, vizualno, koloristički i po upotrijebljenim materijalima drugačije tretirano (kamen u kombinaciji sa opekom). Prizemlje je podijeljeno na četiri prozorske osi između kojih su ulazna vrata. Zona prvog i drugog kata spojena je u jedinstven pano. Ulazni portal ulične fasade zapadne strane je od ukupno tri ulaza bio najreprezentativniji, kao privatni ulaz baruna, zatim ulaz sa strane ulice Vilsonovo šetalište za poslugu, unos robe, namirnica i ostalih potrepština. Treći ulaz je sa strane dvorišta, koji zapravo

[1037] KAHLE, 2002 : 156
[1038] KAHLE, 2002 : 157
[1039] AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004 : 5-7
[1040] KAHLE, 2014 : 182, 183
[1041] KAHLE, 2014 : 181

predstavlja veliku otvorenu zelenu površinu nezaklonjenu i prohodnu, a koji su koristili stanari. Unutarnja organizacija pokazuje da je postignuta maksimalna udobnost, što zgradu čini jednom od rijetkih koje imaju veće četverosobne stanove u tom periodu. Iako je riječ o uglovnici, s dva pročelja izvedeno rješenje pružilo je maksimalnu udobnost koja nije karakteristična za ovakav tip građevina, čemu opet ima zahvaliti prostranom položaju i gradnji na otvorenom. Zanimljivo je da uglovnica nema karakterističan oblik svjetlarnika, što je postignuto dijelom zahvaljujući gradnji u otvorenom prostoru, ali i osnovi nepravilnog slova L. Svjetlarnik pozicioniran na istočnoj strani zemljišne parcele kao udubljenje, manja niša, spojen je s prostorom unutrašnjeg dvorišta, preko kojeg je osvijetljeno stubište i toalet prvog kata, a dalje i kupatila stanova drugog i trećeg kata. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom koje je smješteno u istočni dio parcele, s prozorima direktno usmjerenim prema dvorištu, a kojem se pristupa preko dužeg hola s obje zapadne i južne strane ulaza. Stavljanjem fokusa dekorativnih elemenata na dijelu erkera zapadnog pročelja i ispod krovnog vijenca obje strane ulične fasade u formi vaze s raznovrsnim cvijećem, jasno je da arhitekta nije pridavao veliku važnost ukrašavanju. Vjerojatno, ni sam vlasnik nije imao to u prvom planu. Osim toga, i sam urbani razmještaj je determinirao postavljanje akcenta na strogoću i krutost, koja kroz detalje cvjetne secesije pokazuje poštivanje zatečene arhitekture stilova visokog historicizma (neorenesanse i neoklasicizma) i ranih primjera secesije kombiniranih s elementima baroka. Njeno najveće značenje se ogleda u tome što je to prva stambena zgrada u Sarajevu u kojoj je pri gradnji korišten armirani beton, što je posebno istaknuto u personalnom listu, ali i u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung*.[1042] Vodeći distributeri armiranog betona *Jonesch & Schnell* navode objekte u BiH, koji prvi koriste armirani beton u gradnji. U odnosu na zgrade Vasilikije Petrović i Heinricha Rädischa koje pokazuju da u procesu stvaranja najamnog stanovanja nema pretjerane mogućnosti za individualizam, jer se zgrade grade po jedinstvenom modelu za nepoznate korisnike, ovdje je ostvarena maksimalna udobnost.[1043] Istina jeste da stanovi, ma koliko prostrani bili, ostaju mjesto „korištenja“ s definiranom strukturom, a ne stanovanja za razliku od kuća i vila u kojima je život „kvalitetniji“ izlažući prostor stalnim promjenama, uslijed novih i drugačijih potreba.[1044]

[1042] xxx1911.f : 17
[1043] POLJANEC, 2001 : 68
[1044] POLJANEC, 2001 : 74

8.5.4. Zaključak

Od dolaska u Sarajevo 1897. godine pa do 1911. godine Tönnies biva angažiran prvo kao vanjski suradnik, a potom i kao službenik Građevinskog odjeljenja, na velikom broju projekata za javne zgrade i ostale projektantske poslove koje vodi samostalno ili u suradnji s ostalim arhitektima i inženjerima Odjeljenja. Period koji je za njega bio posebno zahtjevan i iscrpan nije mu omogućavao ni pružao dovoljno prostora da se značajnije angažira na projektima za stambene zgrade, što će biti i jedan od razloga njegovog svojevoljnog istupanja iz službe. U ovom periodu stilske karakteristike javnih zgrada koje projektuje obilježene su velikim utjecajem arhitekte Karla Pařika i tadašnjih sljedbenika stilova historicizama, a što se primjećuje na realiziranim projektima stambenih zgrada koje su već uveliko usvojile sve odlike arhitekture secesije pod utjecajem arhitekte Josipa Vancaša. Prvi samostalni projekat nastao tijekom službe u Građevinskom odjeljenju izrađuje 1898. godine, trgovačko-stambenu zgradu Mitropolije u Sarajevu, a zadnji u sklopu javnih natječaja za projekte pravosudne palače sa zgradom zatvora i zgradu parlamenta u Sarajevu 1911/12. godine. Najznačajniji graditeljski poduhvat predstavljaju projekti za zgradu više Realke, jedno-obiteljsku zgradu Valentina Miklaua i najamnu stambenu zgradu baruna Eugena Alborija, sve u Sarajevu.

8.6.Suradnja sa arhitektom Josipom Vancašem

Suradnja s Josipom Vancašem se uvjetno rečeno može podijeliti na dva perioda, iako ona nikada nije bila u potpunosti prekinuta, prije prorijeđena uslijed Tönniesovih povećanih obaveza prema Građevinskom odjeljenju. Prvi period, koji traje od 1897. do 1905. godine, veže sa za aktivnosti u Vancaševom projektantskom atelijeru smještenom u prizemnom dijelu zgrade u ulici Maršala Tita 45 i 47,[1045] a koji je u to vrijeme bio stjecište susreta i razmjena ideja mnogobrojnih arhitekata i inženjera što su živjeli i djelovali u Sarajevu. Drugi period traje od 1911. do 1917. godine i veže se za rad u građevinskom društvu koje Vancaš osniva po gašenju atelijera. Iako u personalnom listu ne nalazimo podatke o ostvarivanju prvog perioda suradnje, o njoj možemo opravdano promišljati ukoliko se uzme u obzir višegodišnje poznanstvo arhitekata, zajednička putovanja i druženja, zalaganje za goruća pitanja arhitekture i urbanizma Sarajeva te navodi

[1045] KRZOVIĆ, 1988 : 421

suvremenih povjesničara arhitekture. Problem svakako predstavljaju nepotpisani projekti, iako je za pretpostaviti da veliki dio posla prepušta mlađim kolegama u atelijeru, zbog manjka vremena i preokupiranosti većim i važnijim projektima za Katoličku crkvu i javne zgrade u BiH i drugim državama Monarhije.[1046] Zbog nedostatka vremena i prostora za upuštanje u sve dekorativne aspekte fasadnog plašta, osim konačnog odabira i određenih sugestija, većina projekata nastalih u atelijeru postaju „ničiji i svačiji". Naime, krajem XIX stoljeća Vancaš postaje najaktivniji civilni arhitekta u BiH, zbog čega se i odlučuje za otvaranje atelijera pri kojem je prema navodima suvremenih povjesničara arhitekture, djelovalo nekoliko arhitekata i inženjera.

U doktorskoj disertaciji iz 1989. godine pod naslovom *Arhitekt Josip pl. Vancaš, značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave* Jela Božić se djelomično osvrće na neka od imena s kojima Vancaš ostvaruje suradnju (Ćiril M. Iveković, Franz Blažek, August Butscha, Josef Gramer, Josip Pospišil, Rudolf Tönnies i drugi).[1047] U disertaciji na žalost nije dostatno obrađen i analiziran doprinos onih koji surađuju sa Vancašem, zbog čega ne možemo zaključiti na kojim sve projektima Tönnies surađuje s kolegama. Analizirajući opuse spomenutih arhitekata vidimo da ih većina odlazi iz BiH već početkom XX stoljeća, zbog čega smatram da je suradnja sa Tönniesom bila intenzivirana (August Butscha, s kojim je Vancaš radio na projektu za vilu dr. Mandića 1895. godine, Aleksander Wittek 1894., Ćiril M.Iveković 1896. godine, Hans Niemeczek 1897.godine, Franc Blažek 1902. godine).[1048] Ovo se posebno veže za projekte zgrada u stilu secesije jer su obojica posredno usvajala arhitekturu i formalni repertoar cvjetne secesije, u čemu su se očigledno dobro razumjeli, u vremenu kada državni službenici pokazuju malo znanja i otvorenosti za nove stilove. O udjelu osobnog doprinosa možemo govoriti s aspekta upotrebe specifičnih dekorativnih elemenata na kompozicijama pročelja, najranije sagrađenih zgrada, koji su Vancašu kao najznačajnijem predstavniku neogotike dobrim dijelom strani. Svi njegovi projekti nastali u periodu 1900 – 1905. (kada je Tönnies najprisutniji u atelijeru) nalaze uporište u bečkoj secesiji,[1049] usvajanoj posredno, kroz djela Vjekoslava Bastla,[1050] Maxa Fabianija i ostalih hrvatskih i slovenačkih arhitekata.[1051] Na gotovo stalnoj liniji Sarajevo – Zagreb – Ljubljana, zajedno prikupljaju praktična i teorijska znanja (članovi Društva

[1046] BOŽIĆ, 2001 : 36, 38
[1047] BOŽIĆ, 1989 : 225
[1048] KURTO, 1998 : 69
[1049] BOŽIĆ, 1989 : 67
[1050] BOŽIĆ, 1989 : 53, 54
[1051] BOŽIĆ, 1989 : 41, 44, 45, 47, 53, 54

inžinira i arhitekata Hrvatske i Slavonije,[1052] od velikog potresa 1895. Vancaš intenzivno sudjeluje u izgradnji Ljubljane,[1053] za koju je Tönnies obiteljski vezan). Stoga smatram da je Vancaš u rijetko kome mogao imati toliko bliskog sugovornika, u BiH zaokupljenoj arhitekturom neorenesanse i neomaurskog stila.

Da ipak možemo govoriti o utjecaju i razmjeni idejnih rješenja Tönniesa, pokazuju i već izgrađene stambene zgrade u duhu historicizma neorenesanse kombinirane s baroknim detaljima Vancaša.[1054] Njegovi rani primjeri secesije ukazuju na potpunu dominaciju neoromanike i baroknih detalja vijenaca s neogotičkom izvedbom muških i ženskih glava. Odsustvo nekritičkog traganja i primjena secesijske arhitekture samo u vidu bogaćenja postojećeg arhitektonskog jezika, na akademski koncipiranim građevinama, glavno je obilježje izvedenih projekata stambenih zgrada atelijera, koje u početku sasvim sigurno projektuje sam. Formalni repertoar Vancaš crpi iz prepoznatljivih motiva arhitekture XVIII i XIX stoljeća Zapadne Europe : feston, girlande, dekorativno preoblikovani ukrasni element heraldičkog znaka princa od Velsa,[1055] *coquille* ornamentiku rokokoa, balustrade, vazne, barokne medaljone, kartuše, edikule, glave lavova, slobodnostojeće skulpture po uzoru na rane radove biroa *Fellner & Helmer*. Zanimljive su promjene do kojih dolazi početkom XX stoljeća. Iako još uvijek dosljedne historicizmu u dispoziciji prostora, zgrade su oslobođene kitnjastih baroknih detalja, usvajajući dekorativne motive bečke secesije – vijence oblikovane stiliziranim trakama, parapete prozora po uzoru na Wagnerovu stilizaciju, maskerone koji zamjenjuju gotičke i barokne portrete i skulpture, u čemu vidim Tönniesov doprinos. Nadalje, masovnija produkcija atelijera na projektima stambenih zgrada u stilu secesije, koji već postupno bivaju obogaćene novim dekorativnim elementima (horizontalno i vertikalno kanelirane lezene, primjena medaljona sa značenjima vezanim za funkciju zgrade, geometrijski oblici na temu kruga i maskeroni) morale su imati odjek više arhitekata zaposlenih u birou.

[1052] xxx1895.a : 13-14
[1053] xxx1908.b : 509, 510; xxx1908.c : 510; VANCAŠ, 1896.d : 209-210; BOŽIĆ, 1989 : 45, 46, 43; KURTO, 1998 : 69-70
[1054] BOŽIĆ, 1989 : 31
[1055] AJZINBERG, 2007 : 83, 199

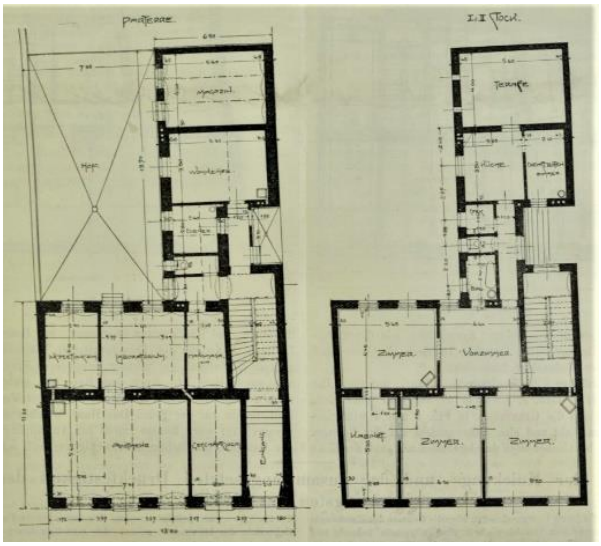
8.6.1. Prvi period suradnje od 1897. do 1905. (atelijer Josipa Vancaša)

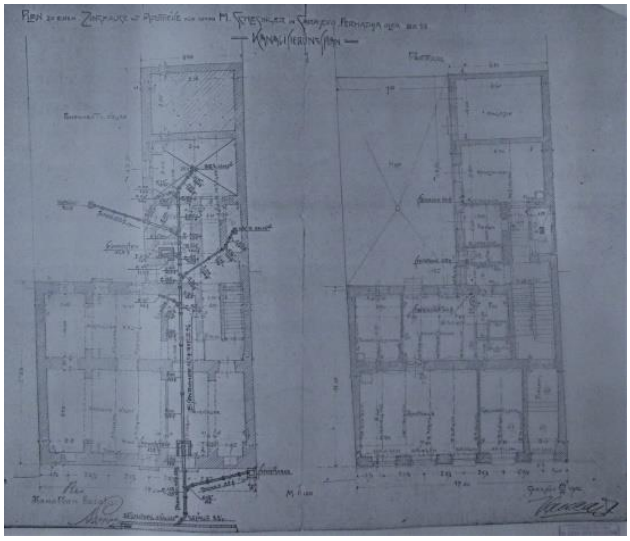
Detaljnim pregledom arhivske i knjižnične građe u radu predočavam nekoliko glavnih i izvedbenih projekata stambenih zgrada rađenih u Vancaševom atelijeru između 1897. i 1905. godine, a koji bilježe samo potpise Vancaša i vlasnika kao naručioca projekta.[1056] Većina se odnosi na period između 1902. i 1904. godine, dok one starije nisam pronašla, odnosno projekti koje sam pronašla s potpisom Vancaša vremenski se ne podudaraju s godinama djelovanja Tönniesa u BiH pa prema tome ni u atelijeru, nastajali pretežno između 1889. i 1895. godine. Do projektne dokumentacije nastajale u atelijeru između 1897. i 1902. godine nisam mogla doći, ukoliko je ona uopće i očuvana do danas.

8.6.1.1.Najamna trgovačko-stambena zgrada Heinricha Schlesingera

Od projektne dokumentacije dvokatne zgrade ljekarnika Heinricha Schlesingera izgrađene 1903. godine u Sarajevu,[1057] očuvan je projekt kanalizacijskog plana iz srpnja 1902. godine i presjek fasade izvedbenog projekta. Imajući u vidu da Vancaš publicira rad u stručnim časopisima Monarhije 1904. godine, smatram da Tönnies nije mogao sudjelovati u izradi dokumentacije, neovisno o rasporedu potpisa, zbog čega osim predočavanja dijela dokumentacije neću analizirati sadržaj po namjeni (slika br. 141 i br. 142).[1058] Zgrada oblika izduženog pravougaonika izgrađena je u gradskoj jezgri, u ulici Ferhadija 27, i nosi formalne odlike stila secesije s plošnim dekorativno plastičnim ukrasima od kojih dominiraju stilizirani cvjetovi suncokreta, ljekovitog bilja, tankih prutića i bobica.[1059] Unutarnja organizacija prostora i namjena pokazuje ipak dosljednost arhitekturi historicizma, jer je riječ o godinama kada se stil secesije i dalje usvaja samo formalno, ali ne i u konstruktivnom smislu.

[1056] Pregledana projektna dokumentacija ABIH, AFBIH, Arhiva KZZKHPNS, AZPRKS i Zaostavština Josipa Vancaša u HIMBiH u period od 2010. do 2019. godine.
[1057] KURTO, 1998 : 67; Vlasnik nekretnina od 1886. godine je obitelj Sumbulović, a od 1902. Hinko Schlesinger. (KRZOVIĆ, 1987 : 216)
[1058] VANCAŠ, 1904 : 341, 342; KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1313
[1059] KRZOVIĆ, 2004 : 58

Slika br.141. Osnova prizemlja i katova, 1:100, 1902.

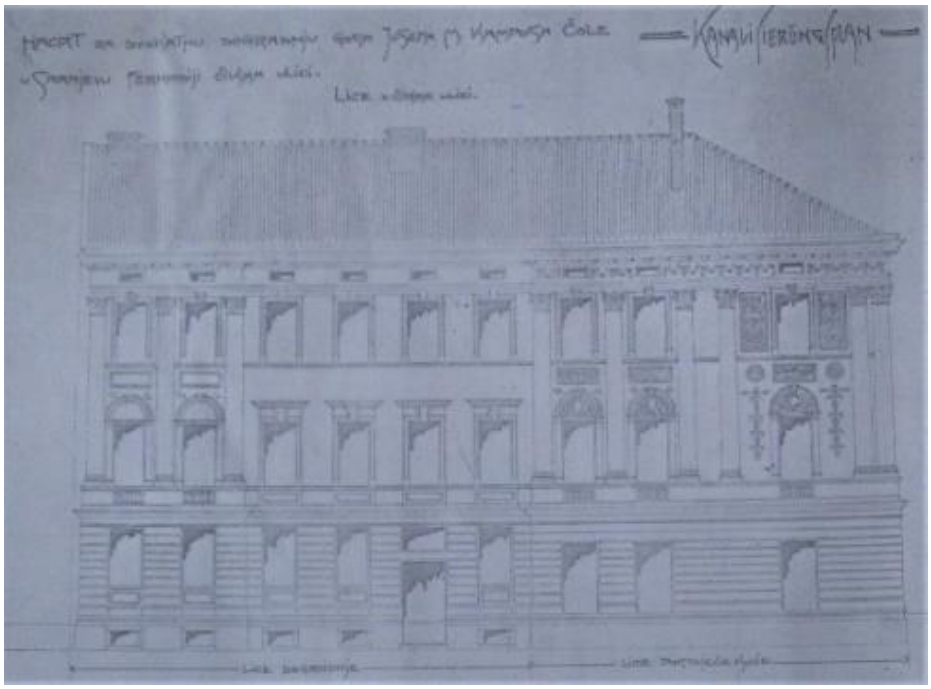
Slika br.142. Osnova temelja i suterena, kanalizacijski plan 1:100, 1902.

8.6.1.2.Najamna stambena zgrada Josefa M. Kamposa Čole

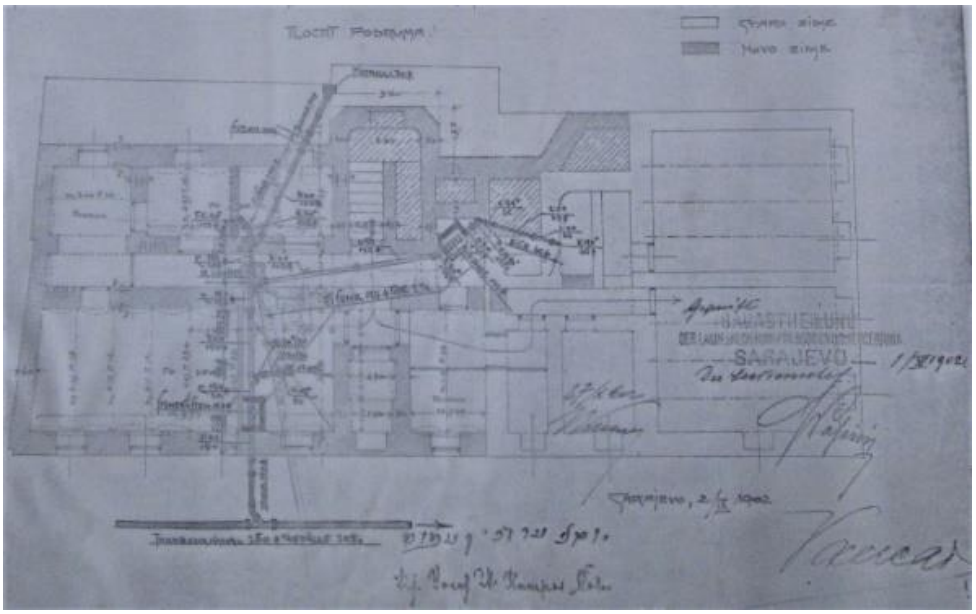
Kako originalna projektna dokumentacija nije pronađena, teško je odrediti točnu godinu izgradnje, ali sudeći po formalnim karakteristikama kompozicije pročelja, obilježjima stila visokog historicizma (neorenesansa) možemo pretpostaviti gradnju između 1880. i 1899. godine.[1060] Projekat dogradnje dvokatnice iz rujna 1902. godine se odnosio na izgradnju bočnog kubusa na strani ulice Ferhadija 24 (nekada slijepa ulica), potpisan od strane Vancaša i vlasnika zgrade (slika br. 143 i br. 144).[1061] Novi dekorativni tretman fasade pročelja dogradnje Josefa M. Kamposa Čole pokazuje uvođenje dekorativnih elemenata stila cvjetne secesije, iako zgrada i dalje zadržava i poštuje postojeće karakteristike gradnje stila historicizma. Zbog nepotpunosti dokumentacije teško je predočiti točnu namjenu po katovima, ali se može zaključiti da ista slijedi već ustaljeni princip dispozicije svih većih soba usmjerenih na uličnu fasadu, a gospodarskih prostorija prema unutrašnjem dvorištu i svjetlarniku. Uvidom u stanje obilaskom zgrade konstatirano je da se vertikalna komunikacija ostvaruje preko dvokrakog stubišta s podestom i svjetlarnikom pozicioniranim na istočnoj strani parcele.[1062] S aspekta arhitektonske i prostorno-ambijentalne vrijednosti ne predstavlja posebno značajno ostvarenje atelijera, radije tipski projekt

[1060] KURTO, 1998 : 378
[1061] KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1649
[1062] Obilazak terena u ožujku 2020. godine

koji nastoji postići maksimalnu iskorištenost parcele, poštujući odredbe građevinskog reda iz 1893. godine. Osobni udio Tönniesa, ukoliko sudjeluje u projektiranju mogao se kretati od dekorativne obrade pročelja u stilu secesije, uz mogućnost i izvođenja cjelokupnog projekta dogradnje, a što je opet teško dokazati.

Slika br.143. Pročelje dogradnje, 1:100, 1902.

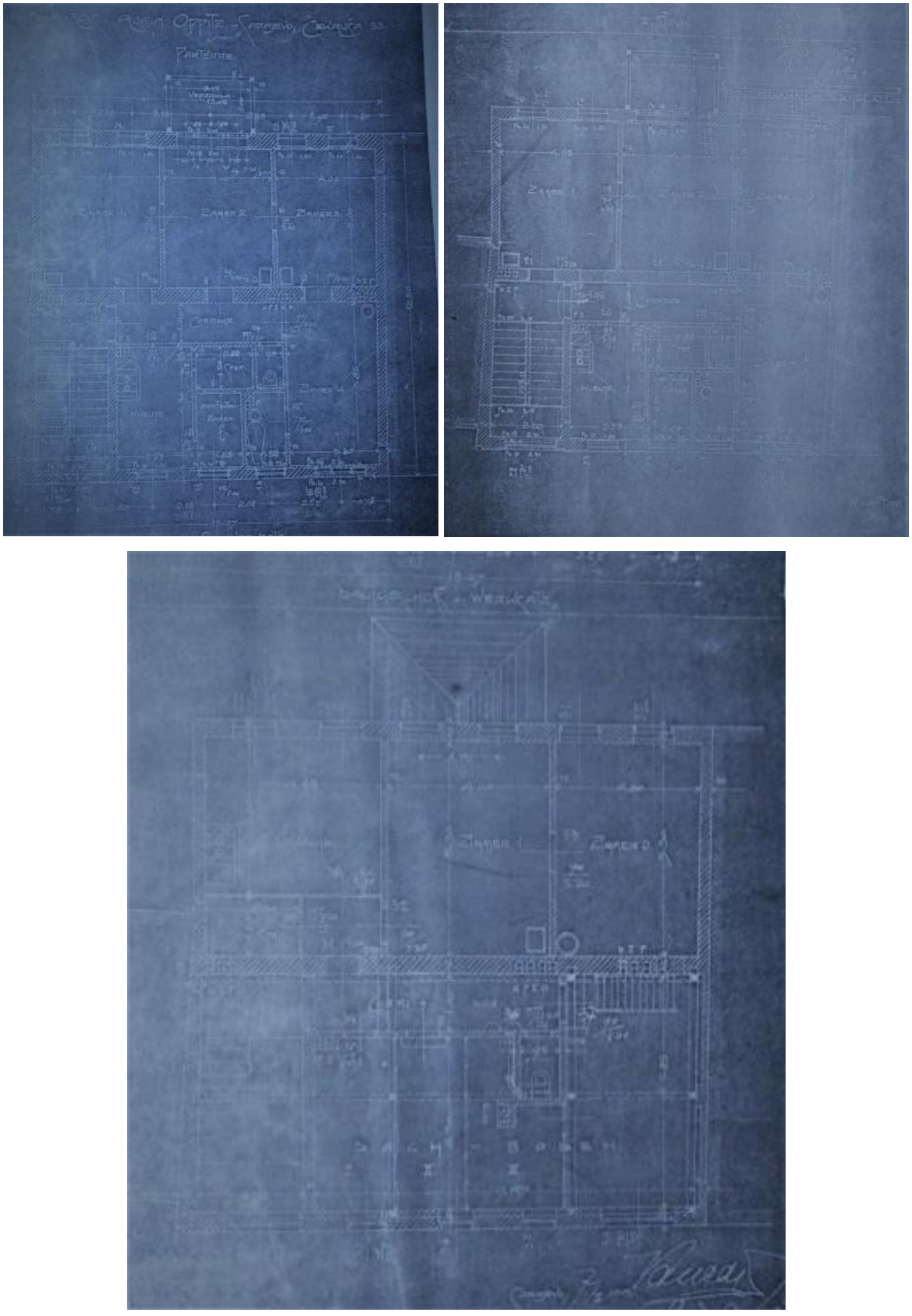
Slika br.144. Osnova podruma dogradnje, 1:100, 1902.

8.6.1.3.Najamna stambena zgrada Alisisa Optizza

Prvi projekt se odnosi na jednokatnu najamnu zgradu Alisisa Optizza iz veljače 1903. godine, izgrađenoj u ulici Čekaluša 33 u Sarajevu, s potpisom Vancaša i vlasnika.[1063] Iako stilski na osnovu kompozicije pročelja i upotrijebljenih dekorativnih detalja pripada secesiji, unutarnja organizacija prostora otkriva historicističku dispoziciju, korištenjem dugog uskog hodnika koji po dužini dijeli salonske prostorije usmjerene na ulično pročelje (međusobno spojene vratima), od gospodarskih, usmjerenih na stranu unutrašnjeg dvorišta. Zgrada ima i razvijenu tavansku etažu jednim dijelom, kao i mansardu na strani unutrašnjeg dvorišta u kojoj je najvjerojatnije smještena soba sluškinje. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom (istočni dio koji je ujedno i glavni ulaz u zgradu). Prema sadržaju osnova temelja i suterena pokazuje da je isti razvijen samo na strani unutrašnjeg dvorišta i da su u njemu kotlovnica, prostorija za alat, vešeraj i ostavu hrane.

Osnova prizemlja pokazuje sljedeći raspored: tri veće salonske prostorije usmjerene su na južnu stranu uličnog pročelja od kojih je središnja imala izravan pristup na manju verandu, jedna soba na zapadnoj strani, a kuhinja s ostavom, kupatilo s nužnikom i blagovaonicom na sjevernoj strani usmjerene prema unutrašnjem dvorištu. Osnova kata pokazuje istovjetnu namjenu kao i prizemlje, na osnovu čega se može zaključiti da je u prizemlju živjela jedna, a na katu druga obitelj u rodbinskoj vezi. Tavanska etaža prema namjeni pokazuje sljedeći raspored: dvije veće sobe, hodnik i kuhinja. Moguće je da je jedna od ovih soba bila garderoba ili radna soba, a da je kuhinja služila posluzi. Kao i na prethodnom slučaju, učešće Tönniesa nije moguće jasno definirati.

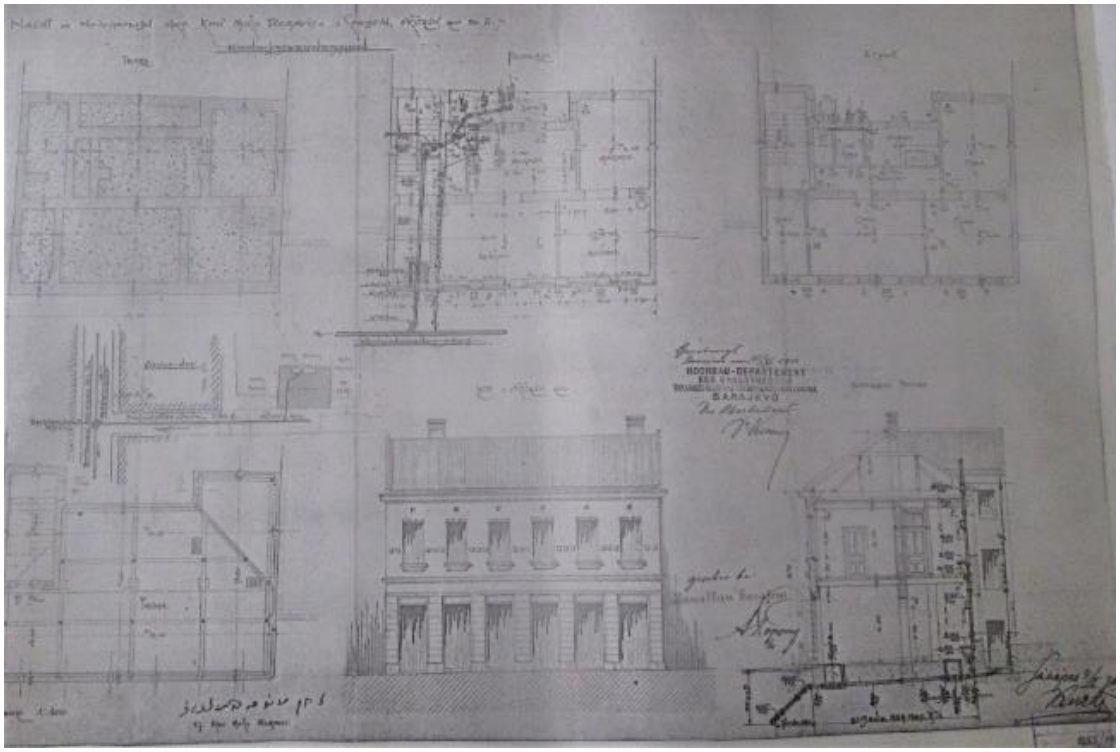
[1063] KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1678; KURTO, 1998 : 378

Slika br.145. Osnova prizemlja, kata i tavanske etaže, 1:100, 1903.

8.6.1.4.Stambeno-trgovačka zgrada Isaka i Kauk Močo Romana

Stambeno-trgovačka jednokatna zgrada, izgrađena je u ulici Aščiluk 7 u Sarajevu, 1904. godine[1064] prema projektu iz listopada 1903. godine.[1065] Stilski pripada arhitekturi neorenesanse s elementima secesije u dekorativnoj obradi pročelja, uporabom motiva diska i horizontalno kaneliranih lezena. Unutarnja dispozicija je ponovo historicistička (dugi horizontalno postavljeni hodnik dijeli i povezuje sve veće sobe od gospodarskih). Zgrada spada u manje značajne projekte, zbog čega pretpostavljam da dokumentaciju ne izrađuje sam Vancaš, ukoliko se uopće i upušta u izradu, uz ponovnu napomenu da ni Tönniesu ne možemo olako pripisati autorstvo. Na žalost ovo je vrlo konkretan primjer nemogućnosti preciziranja osobnog doprinosa svih koji rade u atelijeru, zbog čega ostaje projekat koji se može samo dovesti u vezu s Vancašem (jedino na osnovu potpisa). Prema namjeni zona prizemlja je podijeljena na dvije prostorije dućana i dvije magaze.

Slika br.146. Osnova temelja, prizemlja, kata i tavanske etaže, 1:100, 1903.

[1064] KURTO, 1998 : 378
[1065] KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1655

Vertikalna komunikacija unutar zgrade je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom na sjeverozapadnoj strani parcele (sa zapadne strane je zgrada slobodnostojeća). Sa sjeverne strane se kroz sve etaže proteže drvena veranda, povezana s unutrašnjim dvorištem. Prema namjeni kat ima ukupno pet soba, od kojih su tri usmjerene na ulično pročelje, jedna na istočnoj strani parcele, a jedna manja postavljena između kuhinje s ostavom i kupatila s nužnikom. Sve četiri sobe su međusobno spojene vratima, a samo dvije, ona centralno pozicionirana (ujedno i najveća) i ona na istočnoj strani su ostvarivale izravnu komunikaciju s hodnikom. Tavanska etaža pokazuje da zgrada skoro cijelom površinom ima razvijen tavan koji je vjerojatno služio za neku vrstu skladištenja (odredbama građevinskog reda koji ovo pitanje jasno precizira u članovima 45, 46, 55 i 56).[1066]

8.6.1.5.Stambeno-poslovna zgrada Girolama G. Saloma

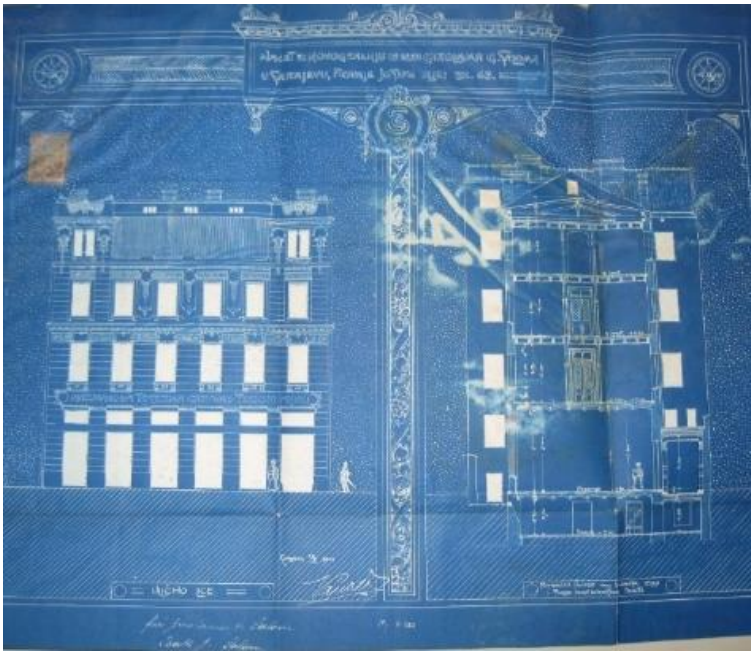
Riječ je o glavnom projektu stambeno-poslovne zgrade Girolama G. Saloma u Sarajevu iz travnja 1904. godine (izgrađene 1905.), u ulici Zelenih beretki 14, s naknadnim intervencijama na strani uličnog pročelja (u izvedbenom projektu je ubačen manji centralno pozicioniran balkon). Projekt potpisuje Isak S. Salom, otac Girolama, pripadnici respektabilne i ugledne sarajevske obitelji (u političko-društvenom i trgovačkom smislu).[1067] Dvokatna zgrada s tavanskom etažom izgrađena je pored nekoliko godina mlađe Tönniesove zgrade gđe. Petrović, i stilski pripada ranoj secesiji s diskretnim dekorativnim detaljima pozicioniranim pretežno na dijelovima drugog kata i tavanske etaže (slika br. 147 i br. 148).

Upotrijebljeni elementi otkrivaju, ispred atelijera, često korištene motive diskova, maskerona i vertikalno kaneliranih lezena u osnovi cvjetnog karaktera, plošnih kružnih ukrasa te motiv suncokreta u manjem obliku i dimenzijama u odnosu na kasnije projekte gdje se on proteže cijelom dužinom pojedinih segmenata (ulazni portali, krovni vijenci i slično). Zgrada je izgrađena na dosta izduženoj i nepovoljnoj parceli, pravougaonog oblika s historicističkom dispozicijom prostora. Iz osnove suterena i prizemlja (slika br. 149) vidimo da je suteren razvijen samo na strani uličnog pročelja i koristio se za smještaj alata, kotlovnice i materijala za potrebe radionice.

[1066] *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.) : 543 – 581
[1067] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991a. : 126, 187; Nekretnine na ovom mjestu su u vlasništvu Giuseppe Vita Saloma od 1886. godine, a nakon 1908. Ignatza Tolmachera. (KRZOVIĆ, 1987 : 216)

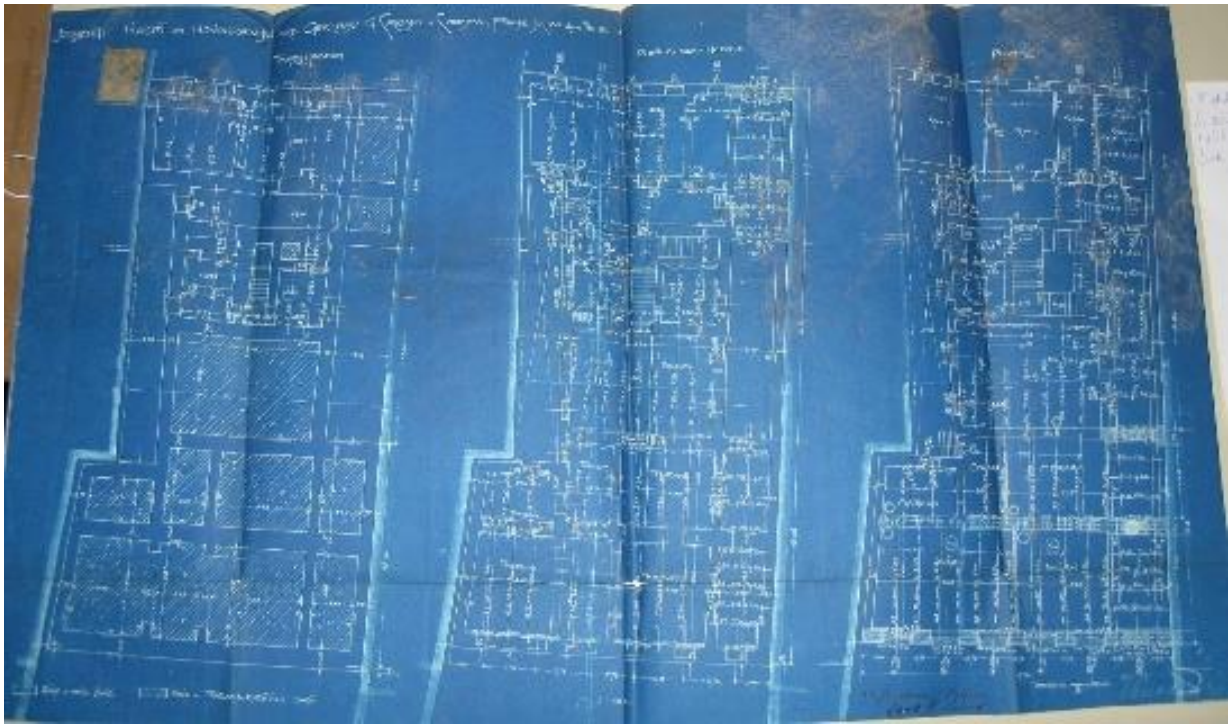
Prema namjeni osnova niskog prizemlja, razvijena cijelom površinom zgrade podijeljena je na podrumske prostorije na strani dvorišne fasade, bez deskriptivnih pojašnjenja točne namjene svih prostorija, dok je na strani ulice smještena radionica. Osnova prizemlja prema namjeni pokazuje tri sobe, kuhinju, tri prostorije magaze i dva dućana. Osnova katova i tavanske etaže nije očuvana, ali kako je riječ o zgradi građenoj za potrebe dvije obitelji, riješene u kompaktnom volumenu razvučene osnove koja omogućava potpuno odvajanje ulične i dvorišne zgrade, pod jednim krovom vjerujem da su društvene prostorije usmjerene na ulično pročelje odvojene od gospodarskih koje su usmjerene na stranu unutrašnjeg dvorišta. Ovakva osnova katova u suštini i odgovara dispoziciji koja je historicistička, zbog čega se stilska odredba stila secesije doživljava više u dekorativnom nego li konstruktivnom smislu.

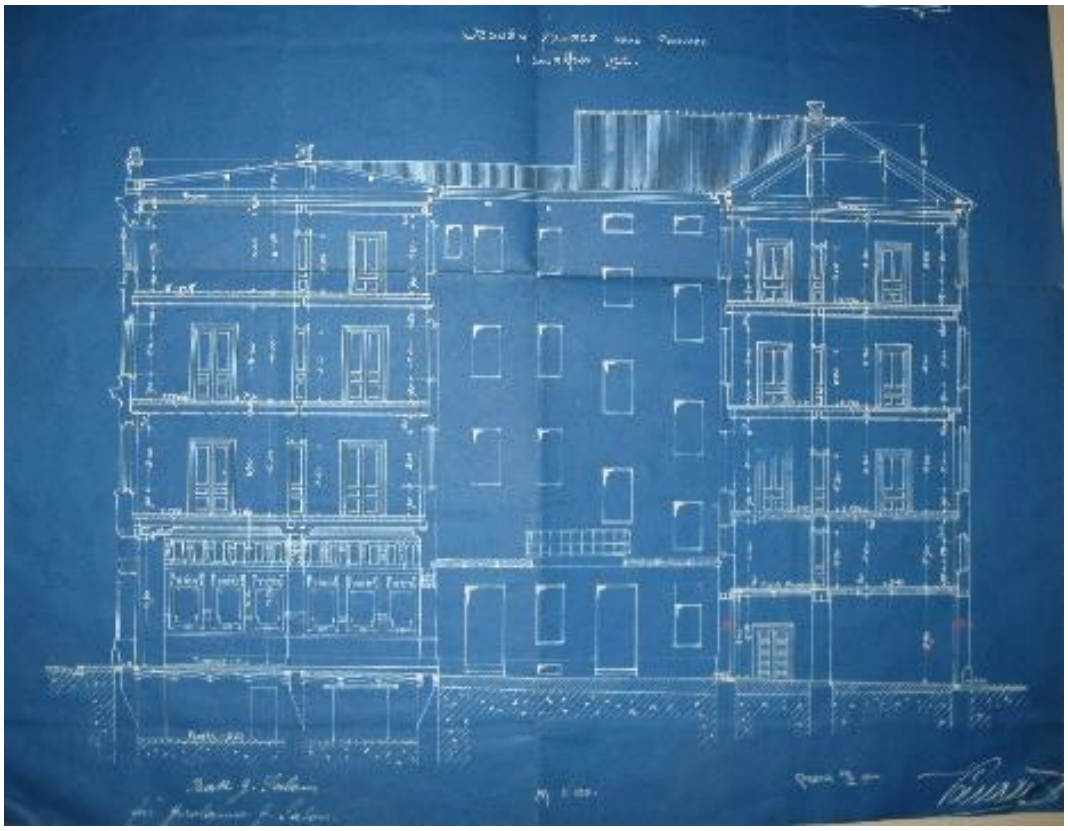

Slika br.147. Stambeno-poslovna zgrada Girolama G. Saloma, 1904/5.

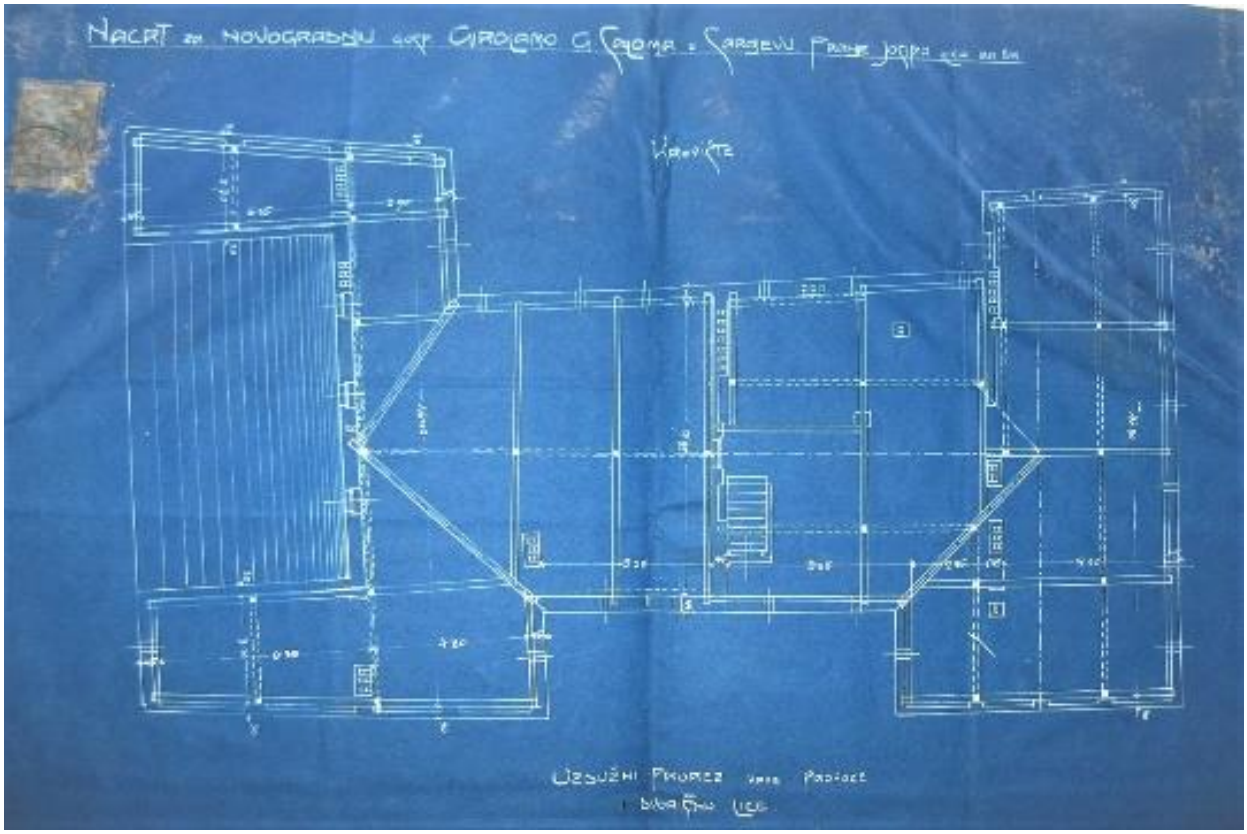
Slika br.148. Pročelje, 1:100, 1904.

Slika br.149. Osnova suterena, niskog prizemlja i prizemlja, 1:100, 1904.

Slika br.150. Presjek, 1:100, 1904.

Slika br.151. Krovište, 1:100, 1904.

8.6.1.6.Stambena zgrada Johanna Naggya

Riječ je o nepotpisanom projektu za jednokatnu stambenu zgradu Johanna Naggya u ulici Koševo 36, iz lipnja 1904. godine za čiju suprugu Matildu Vancaš prema navodima Nedžada Kurte izrađuje projekt stambeno-poslovne zgrade u ulici Koševo 38, također u lipnju 1904. godine.[1068] Kako do projekta o kojem Kurto piše nisam došla, pretpostavljam da je ili riječ o istoj zgradi ili da obitelj gradi još jednu zgradu iste godine, jednu do druge. Činjenica da je došlo do neznatne promjene uličnog broja ne govori mnogo, jer se ovakva vrsta nepoklapanja često javlja u navodima suvremenih povjesničara arhitekture, ali i zbog činjenice da su se kućni brojevi vremenom mogu promijeniti. Projektna dokumentacija pokazuje zgradu manjih gabarita, kvadratne osnove, ugrađene u postojeći ulični blok, podređenu građevinskom redu iz 1893. godine, koja stilski pripada arhitekturi secesije. Dispozicija ponovno otkriva historicistički raspored, koji je skoro pa istovjetan projektu stambeno-trgovačke zgrade Isaka i Kauk Močo

[1068] KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1643; KURTO, 1998 : 379

Romana, gdje su sve veće sobe kata (kabinet, dnevni boravak i blagovaonica) usmjerene na uličnu pročelje, sa dvije manje (jedna u istočnom dijelu i druga do kuhinje i ostave s nešto drugačijom i manjom površinom kupaonice s nužnikom). Na identičan način su i sobe na strani uličnog pročelja povezane vratima, a samo je jedna imala izravan pristup iz dugog, uskog hodnika. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom na sjeverozapadnoj strani parcele, koja je i u ovom slučaju slobodnostojeća. Očigledno su pozicije i raspoloživa površina parcele obje zgrade bile slične, zbog čega se u atelijeru arhitekta odlučuje za primjenu slične organizacije prostora. Osnova prizemlja nije očuvana, a osnova suterena koji je razvijen cijelom površinom zgrade pokazuje podrumske prostorije (ostava, vinarija, alat), kotlovnicu i vešeraj (slika br. 152).

Slika br.152. Osnova suterena i kata, 1:100, 1904.

8.6.2. Drugi period suradnje od 1911. do 1917. (djelovanje u Bosanskohercegovačkom građevinsko dioničarskom društvu u Sarajevu)

Drugi period Tönniesove suradnje s arhitektom Josipom Vancašem veže se za djelatnost Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva u Sarajevu.[1069] Prva polovina vladavine Monarhije obilježena je potpunom dominacijom uglavnom, bečkih građevinskih poduzeća koji su, kako je to istaknuto u uvodnom dijelu rada, držali apsolutni monopol nad svim važnijim radovima koje izvodi Kraljevska Zemaljska Vlada. Posljednjih godina, točnije od kraja prvog desetljeća XX stoljeća, sve veći broj domaćih građevinskih poduzeća preuzima radove koji su istina egzistirali mnogo prije ovog perioda, ali kojima su povjeravani uglavnom manji projekti, eventualno izgradnja stambenih zgrada.[1070] Tih godina u Sarajevu je postojalo oko trinaest takvih poduzeća, među kojima tri akcionarska društva i građevinska stambena zadruga – Bosanskohercegovačko građevinsko dioničarsko društvo.[1071] Bavila su se izvođenjem svih vrsta građevinskih radova (gradnja zgrada, cesta, vodovoda, kanala, željeznica), prodajom zgrada i drugih građevina, koje su podizali na vlastiti račun, kupovinom zemljišnih parcela u cilju izgrađivanja, pribavljanjem raznih patenata i slično.[1072]

Društvo je osnovano 1907. godine s kapitalom od 500.000 K, koje se financijski oslanjalo na Zemaljsku banku djelujući na teritoriji cijele zemlje.[1073] Za direktora je imenovan Josip Vancaš na konstituirajućoj skupštini održanoj 29. travnja, koji je svoje dotadašnje poslove projektovanja i izvođenja na vlastito ime sada preuzimao u svojstvu direktora Društva.[1074] Ono se bavilo radovima preuzimanja i izvođenja gradnje svih vrsta (privatne i javne zgrade, tvornice, ceste, vodovodi, drumovi, kanalizacije, elektrane), gradnjom zgrada o vlastitom trošku uz povoljne uvjete, kupovinom i upotrebom nekretnina, građevina i zakupnih prava svake vrste, kupovinom i prodajom patenata, građevinskog materijala, osnivanjem i sudjelovanjem u poduzećima, koja se tiču gore navedenih poslovnih grana.[1075] Društvo se bavilo i proizvodnjom cigle u vlastitoj

[1069] Izvorno naziv društva je pisan kraticom : *Bosn.Herc.Bauaktiongesellschaft in Sarajevo*
[1070] KRUŠEVAC, 1960 : 214, 215
[1071] KRZOVIĆ, 2004 : 212; KRUŠEVAC, 1960 : 216
[1072] KRUŠEVAC, 1960 : 215
[1073] xxx1908.f : 78; xxx1912.c : 592
[1074] xxx1908.f : 78
[1075] xxx1908.f : 78

ciglani.[1076] U periodu od 1908. do 1910. godine za vodećeg arhitektu imenovan je Josip Pospišil, koji u Društvu ostaje aktivan član do 1912. godine kada prelazi u Građevinsko odjeljenje Kraljevske Zemaljske Vlade.[1077] Od 1911. do 1912. za vodećeg arhitektu imenovan je Rudolf Tönnies, koji od ožujka 1912. do veljače 1917. sklapa ugovor na pet godina, za poziciju direktora.[1078] Od osnivanja pa do kraja 1919. godine Društvo je izvelo oko 70 različitih građevinskih radova adaptacija, nadogradnji, samostalno i u suradnji s ostalim građevinskim poduzećima.[1079] Većina značajnijih projekata zgrada ipak nije realizirana, jer je riječ o godinama neposredno pred izbijanje rata. Ono se posebno afirmiralo u izgradnji manjih stambenih zgrada i gradskih kuća bosanskog stila, od kojih su samo malobrojne sačuvale autentični izgled.[1080] Važno je napomenuti da projekti u kojima sudjeluju građevinska poduzeća, najčešće nemaju potpis arhitekte već samo žig tvrtke, odnosno potpis direktora je prisutan onda kada je riječ o važnijim radovima od državnog značaja, dakle, javnim zgradama. Za sve ostale vrste privatnih nadogradnji i adaptacija stoji samo žig. Čak i kada pored žiga stoji potpis direktora ne znači a priori da je samostalni autor projekta. Djelatnost Društva u periodu kada je vodeći arhitekta bio Pospišil je najplodniji, dok u vremenu kada Društvo preuzima Tönnies predratno stanje je učinilo da broj realiziranih državnih projekata bude daleko manji.

U vremenu kada Tönnies obavlja funkciju direktora, izvode se sljedeći važniji državni projekti i građevinski radovi: kompleks pet stambenih zgrada oficirskih paviljona na Kallayevoj promenadi u Novom Sarajevu, zgrada podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu i zgrada Hrvatske centralne banke. Kako projekti nisu navedeni u personalnom listu i kako se dugi niz godina pripisuju njemu, bit će posebno analizirani. Tih godina Društvo izvodi i više idejnih projekata zgrada gradskih vijećnica i podružnica Zemaljske banke, od kojih su mnogi publicirani u stručnim časopisima Monarhije i izložbama u Sarajevu. U odnosu na druge arhitekte i inženjere koji djeluju pri Društvu, Tönnies pokazuje veliku aktivnost te se uz Pospišila i Vancaša može smatrati najplodonosnijim. Projekti pokazuju zanimljiva rješenja, podjednako javnih i stambenih zgrada, u stilovima geometrijske secesije i „bosanskog stila“, s naznakama rane moderne, zbog čega zaključujem da bi i projekti nastajali pri Građevinskom odjeljenju mogli biti mnogo

[1076] KRZOVIĆ, 2004 : 212
[1077] HRASNICA, 2003 : 28
[1078] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1079] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1080] KURTO, 1998 : 299

kompleksniji i interesantniji da su to financijske mogućnosti dozvoljavale, ali i da je postojala veća otvorenost i interes za inovativnije pristupe, stilove u gradnji i slično. Djelatnost Građevinskog društva zaista predstavlja široku temu koja sasvim sigurno zahtijeva posebnu analizu i šire izučavanje, u svrhu jasnijeg definiranja pojedinačnog udjela arhitekata i sveukupne angažiranosti u realiziranim i nerealiziranim projektima BiH.

8.6.2.1.Kompleks oficirskih paviljona u Sarajevu

Kompleks oficirskih paviljona u ulicama Vilsonovo šetalište, Franje Račkog i Koste Hermana, po arhitektonsko-urbanističkim vrijednostima predstavlja značajniji građevinski i projektantski poduhvat povjeren Društvu između 1912. i 1914. godine (slika br. 153 i br. 154). Stambene zgrade su izgrađene u stilovima visokog historicizma kombiniranog sa stilom secesije i oskudnom primjenom elemenata klasicizma i baroka u vidu dekorativnih detalja pročelja. Unutarnja dispozicija, s obzirom da je riječ o slobodnostojećim zgradama pokazuje vrlo funkcionalnu, sadržajno praktičnu i skladnu izvedbu, čime se svrstavaju u stambene zgrade od većeg značenja sagrađenih u ovom periodu. Kako ni u Arhivu BiH, Zavodima, Muzejima, Vojnom arhivu i ostalim institucijama nije pronađena projektna dokumentacija, teško je zaključiti tko je autor, ili autori ovih projekata. U Enciklopediji likovnih umjetnosti I, inženjer Esad Kapetanović,[1081] kao autora navodi Rudolfa Tönniesa ne navodeći pri tome nikakav izvor podataka. Ovaj podatak nadalje prenosi Borislav Spasojević u svojoj knjizi *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, uz nedoumicu i otklon. Kao godine izgradnje Spasojević navodi 1909. i 1914. bez navođenja izvora za ove podatke, odnosno za 1909. godinu spominje pisane izvore, ne navodeći koje, a za 1914. godinu upisanu godinu latinskim brojevima u unutrašnjosti zgrada.[1082] U fotodokumentaciji Muzeja Sarajeva i Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, na fotografiji iz 1910. godine se jasno vidi da zgrade još uvijek nisu izgrađene (slika br. 155), što znači da 1909. godina ne može biti godina izgradnje. Iz geografskih karta i ostale fotodokumentacije se vidi da su neposrednoj blizini postojale manje jednokatne i dvokatne obiteljske zgrade ali kompleks nije mogao biti izgrađen u navedenom periodu.

[1081] KAPETANOVIĆ, 1959 : 460-463
[1082] SPASOJEVIĆ, 1999 : 131

Slika br.153. i br.154. Kompleks stambenih zgrada oficirskih paviljona u Sarajevu, 1914.

Ostaje, dakle, približan period od 1912. do 1914. godine, o čemu svjedoči utisnuti žig Bosanskohercegovačke građevinske tvrtke na jednoj od zgrada u ulici Koste Hermana 1 (slika br. 156). Istina, postoji mogućnost da se u realizaciju projekta Društvo upušta i ranije, ali vodeći se analogijom izrade projekta jedne godine, a već izgrađene zgrade naredne pretpostavljam okvir od dvije godine za kompletan završetak radova. Osim toga kompleks zgrada nije naveden u personalnom listu, za razliku od projekata vojnih zgrada koje radi u Beču (jedanaest stambenih zgrada za vojnike i regrute).[1083] Ukoliko je i radio na ovom projektu, kao tadašnji direktor na osnovu arhitektonskog i urbanističkog rješenja, ali i kompozicije pročelja, dekorativnih detalja, možemo pretpostaviti zajednički angažman više arhitekata. Time bi se opravdalo osjetno Vancaševo promišljanje i komponiranje fasada karakteristično za svih pet zgrada kompleksa, koji ostaje aktivan projektant pri Društvu.

Smatram da projekti za tri oficirske zgrade nisu mogli biti izostavljeni iz personalnog lista, da je Tönnies njihov autor ili da je sudjelovao u izradi istih uz suradnju s drugim projektantima Društva, zbog čega mu isključivo autorstvo ne smijemo olako prepisati. Osim toga izgradnja prostrane parkovne površine s fontanom i skulpturom (danas ne postoje) prema kojoj su usmjerene slobodnostojeće zgrade kao intimnom dvorištu pokazuje da je projekt vjerojatno iziskivao i učešće kipara, za što također ne postoje podaci u arhivskoj građi, te da su i druge dvije stambene zgrade izgrađene naknadno sličnih oblikovnih vrijednosti, u istom stilu, zbog čega se

[1083] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

otvara pitanje gdje i da li su isti nastali u BiH, odnosno od strane arhitekata i inženjera koji žive i djeluju u Sarajevu, ili su dostavljeni na izvođenje. S druge strane ne možemo zanemariti ni činjenicu da ponuđena rješenja više karakteriziraju opus Vancaša nego Tönniesa, koji sličan korpus zgrada Vojne komande projektuje još 1901. godine u Mostaru i Sarajevu.[1084]

Slika br.155. Fotografija iz 1910., pokazuje praznu parcelu na mjestu izgrađenog kompleksa

Slika br.156. Žig Društva u stubištu zgrade u ulici Koste Hermana 1

8.6.2.2.Zgrada podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu

Zgrada podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu iz 1912. godine,[1085] u ulici Obala Kulina bana 18, druga je u nizu izuzetno značajnih projekta za BiH čije ispuštanje iz personalnog lista nije shvatljivo i logično. Kako su bosanskohercegovački autori (u djelima spomenutim kroz poglavlje 5 ove disertacije) ovu zgradu pripisivali arhitekti Tönniesu, na osnovu rješenja kompozicije pročelja te činjenice da je bio direktor Društva, smatram neophodnim predočiti podatke do kojih sam došla te djelomično se složiti s gore navedenim tvrdnjama, u smislu povezanosti, ali tek na nivou nadzora nad građevinskim radovima izgradnje zgrade banke. U periodu od 1911. do 1913. godine Austro-Ugarska banka podiže sedam zgrada podružnica u Monarhiji, i to u Beču, Pragu, Budimpešti i Sarajevu, uključujući i zgradu palače banke u Beču 1911/12.godine prema projektu arhitekte Leopolda Bauera (1872 – 1938).[1086] Njihovoj gradnji je prethodila odluka uprave banke koja 23. lipnja 1910. godine raspisuje javni natječaj za izgradnju

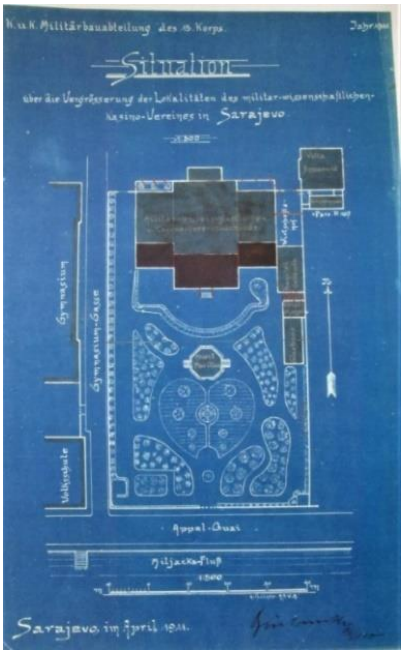
[1084] VANCAŠ, 1901.a : 209, 220/221; VANCAŠ, 1901.b : 397
[1085] xxx1908.j : 83
[1086] VYBÍRAL, 2009 : 233; xxx1911.a : 21

prve matične zgrade banke u Beču s krajnjim nakanama za gradnjom podružnica širom Monarhije. Raspisani natječaj objavljen je u *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1911. godine.[1087] Na konkurs se prijavilo ukupno 41, a u uži izbor je ušlo samo 14 arhitekata, od kojih je 9 iz Austrije i 5 iz mađarskog dijela Monarhije. Među 41 prijavljenih je bio i arhitekta Jan Kotěra.[1088] Žiri je bio sastavljen od guvernera banke dr. Aleksandra Popovića, tri uposlenika ispred vijeća banke, šest arhitekata (Ignác Alpár, Alois Hauszmann, Herman Helmer, Charles King, Virgil Nagy, Andreas Streit) i građevinskog stručnjaka inženjera Heinricha Goldemunda.[1089] Dana 28. listopada 1911. godine donesena je odluka da prvo mjesto podijele tri imena: Leopold Bauer, Florian Korb i Ludwig Baumann, čiji su radovi izloženi javnoj debati. Međutim, u prosincu 1911. godine Leopold Bauer potpisuje ugovor s bankom obavezujući se izraditi više projekata za Banku u periodu od 1911/13.godine, izrađujući ukupno 19 projekata različitih verzija podružnica i to četiri projekta 1911. godine, deset projekata 1912. godine i tri projekta 1913. godine.[1090] Jedan od uvjeta žirija, osim maksimalne bezbjednosti i kvaliteta upotrijebljenih materijala prema najsuvremenijim standardima gradnje, opremljenosti komora sa sefovima i slično, bila je klasična proporcija zgrade koja treba odisati monumentalnošću, ekonomskom snagom, stabilnošću, uzdržane pompoznosti, simetrična i s detaljima oble rustike, u kombinaciji s pilastrima. Svi estetski elementi su trebali biti svedeni na glavni ulaz i krovnu skulpturu. Kako je riječ o banci na nivou cijele Monarhije, zadužena za punjenje državne kase, tako je i projekt morao biti ozbiljno i kompleksno shvaćen. Prema riječima Bauera, kompleksnost projekta je ovisila o industrijskoj razvijenosti zemlje i potrošačkom društvu što je bilo od presudnog značenja.[1091] Projekti su se morali povinovati i prilagoditi ovim potrebama zbog čega je plan osnove, što i pokazuje bečka podružnica osmišljen tako da se proteže kroz dvije etaže.[1092] Iako projekt Jana Kotěre žiri nije zapazio kao odveć modernistički u svome pristupu, Leopold Bauer, gajeći prisne veze s Kotěrom kao vršnjakom i osobnim prijateljem, razrađuje projekte koristeći i usvajajući neke od njegovih prijedloga u definiranju i preciziranju detalja dekorativne plastike. Kotěra je s druge strane imao prethodno iskustvo rada na projektima za banke, jer je i Austro-Ugarska banka insistirala na unošenju elemenata nacionalnog duha kroz dekorativnu arhitektonsku plastiku. Projekt banke u

[1087] xxx1911.b : 310-311; xxx1911.e : 327; HOLEY, 1916.a* : 4
[1088] VYBÍRAL, 2009 : 227
[1089] xxx1911.b : 310-311; xxx1911.e : 327
[1090] VYBÍRAL, 2009 : 228
[1091] HOLEY, 1916.d* : 8
[1092] HOLEY, 1916.d* : 8; HOLEY, 1916.c* : 4

Beču odobren je 8. lipnja 1912. godine, ali je jasno definiran tek 1913. godine, upravo zbog usuglašavanja dekorativnih elemenata. Radovi su povjereni građevinskoj tvrtki Allgemeine Baugesellschaft.[1093] U Budimpešti je 26. lipnja 1913. godine generalno vijeće odlučilo da Ferdinand Glaser, tehničar *Oberkontrolor* Austro-Ugarske banke i Rudolf Eiser kao arhitekta, provedu projekt za zgradu podružnice banke Leopolda Bauera.[1094] Uslijed izbijanja Prvog svjetskog rata projekt je realiziran tek deset godina poslije. Ideja o izgradnji zgrade banke u Sarajevu vjerojatno je nastala krajem 1911. ili početkom 1912. godine, sudeći po situacionom planu iz travnja 1911. godine pronađenom u projektnoj dokumentaciji zgrade Oficirskog kasina (izgrađenoj na sjevernoj strani parcele, iza zgrade banke) na kojem se vidi da je prije izgradnje Banke zgrada Kasina imala manji prostor trga usmjeren prema Appelovoj ulici (Obala Kulina bana), a koji je ukinut izgradnjom banke (slika br. 157).[1095] Kompozicija pročelja pokazuje da je banka izgrađena u kombiniranim stilovima historicizma s dominantnim elementima klasicizma i geometrijske secesije (slika br. 158). Unutrašnja dispozicija prostora je u potpunosti podređena funkciji, čime postaje značajan primjer uspješne primjene arhitekture stila secesije na javnim zgradama u BiH. Smatram da je projekt za zgradu podružnice banke Leopolda Bauera dostavljen i u Sarajevo 1912. godine, kada je povjeren građevinskoj tvrtki Bosanskohercegovačko građevinsko dioničarsko društvo na izvođenje,[1096] a čiji direktor je bio arhitekta Rudolf Tönnies. Zgrada banke u Sarajevu najvjerojatnije predstavlja sažetu verziju jednog od 19 projekata koje izrađuje Leopold Bauer, čija je namjena upravo bila da se ovi projekti iskoriste za gradnju podružnica širom Monarhije. Utjecaj doprinosa arhitekte Kotěre, koji se u BiH javlja od 1911. godine na dostavljenom projektu je vidljiv kroz primjenu dekorativnih detalja postavljenih iznad ulaza, u vidu zaglavnog kamena s portretima glave bosanskog seljaka, Austrijanca i Mađara, a koje Kotěra u dosta modernijoj izvedbi koristi na zgradi banke Slavia iz 1911. godine u Sarajevu, izgrađene, također, u uličnom nizu Obale Kulina bana, dvadesetak metara jugozapadno. Moja pretpostavka je da Kotěra u Sarajevo dolazi u svojstvu nadzora građevinskih radova, jer je i sam učesnik konkursa i jer kontinuirano Baueru pomaže u izradi projekata banaka.[1097] Na ovaj način bi se mogla opravdati i njegova pojava u Sarajevu.

[1093] VYBÍRAL, 2009 : 234
[1094] xxx1913.d : 461
[1095] KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXI, inv.br.834
[1096] xxx1912.h : 83
[1097] xxx1913.d : 461; HOLEY, 1916.d* : 8

Slika br.157. Situacioni plan trga Oficirskog kasina, 1:500, 1911.

Slika br.158. Zgrada podružnice Austro-Ugarske banke, 1912.

Unutarnji raspored zgrade banke u Sarajevu pokazuje veliku prostranu dvoranu u kojoj masivni i snažni stupovi stvaraju osjećaj poslovnog hrama, dok rustikalna obrada pročelja odiše masivnošću koja prikriva skelet zgrade. U podrumu su bili pohranjeni svi sefovi i arhiva, dok je prvi kat služio za poslove transakcije. Na drugom katu su smještene kancelarije dužnosnika banke, a u potkrovlju s mansardom kancelarije računovodstva. Posebnu vrijednost zgrade banke čine vitraži koje izvodi tvrtka R. Schlein iz Grottaua (upisano ime u vitraž) i skulpturalna kompozicija koju izvodi tvrtka *A.&F.Steiner* iz Budimpešte (potpis na postamentu kompozicije).[1098] Skulpturalna kompozicija je trenutno smještena u atelijeru akademskog kipara Enesa Sivca.

[1098] Zgrada banke izgrađena je kao slobodnostojeća, nepravilne pravougaone osnove, dimenzija 989 m². (Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:10000, br.165)

8.6.2.3.Zgrada Hrvatske centralne banke u Sarajevu

Zgrada Hrvatske centralne banke u ulici Branilaca Sarajeva 53, izgrađena 1912. godine[1099] se u svim domaćim izvorima na izravan ili indirektan način dovodi u vezu s radom Tönniesa ili Vancaša. N. Kurto je atribuciju zasnovao na „*oblikovnim vrijednostima kupole i forme krovnog zabata, koji se u vrlo sličnom maniru pojavljuje na zgradi filijale Austro-Ugarske banke*“.[1100] Nesačuvana projektna dokumentacija dodatno komplicira stvari, ali ako se možemo osloniti na podatak koji u svojoj knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine razvoj bosanskog stila* Nedžad Kurto kao jedini izvor konkretnijih podataka navodi, onda možemo zaključiti sljedeće. Na projektnoj dokumentaciji u vlasništvu M. Čokorilo na izvedbenom projektu tlocrta stoji pečat K.K.Baurat, arhitekta Z.V.Ernst von Gotthill iz Beča[1101] što, kako Kurto smatra, ne pokazuje da su imali udjela kao projektanti koliko ostavlja prostora za Dioniza Sunka i Vjekoslava Bastla. Moguće je da Društvo iste godine izvodi građevinske radove, kada i zgradu podružnice Austro-Ugarske banke, udaljene oko 100 m. Loša i štura propraćenost u domaćoj štampi, također, ne navodi nikakve podatke ili imena. Smatram da na temelju detaljne i sistematične analize opusa arhitekta Dioniza Sunka možemo govoriti o mogućem autorstvu i suradnji sa građevinskim poduzećem, kojeg osobno smatram prvim potencijalnim autorom glavnog i izvedbenog projekta zgrade banke. Stoga proučavanje njegova opusa u BiH treba biti razmatrano i u kontekstu proučavanja povjesti nastanka zgrade.

Slika br.159. Zgrada Hrvatske centralne banke u Sarajevu, 1912.

[1099] xxx1912.k : 204
[1100] KURTO, 1998 : 126
[1101] KURTO, 1998 : 126

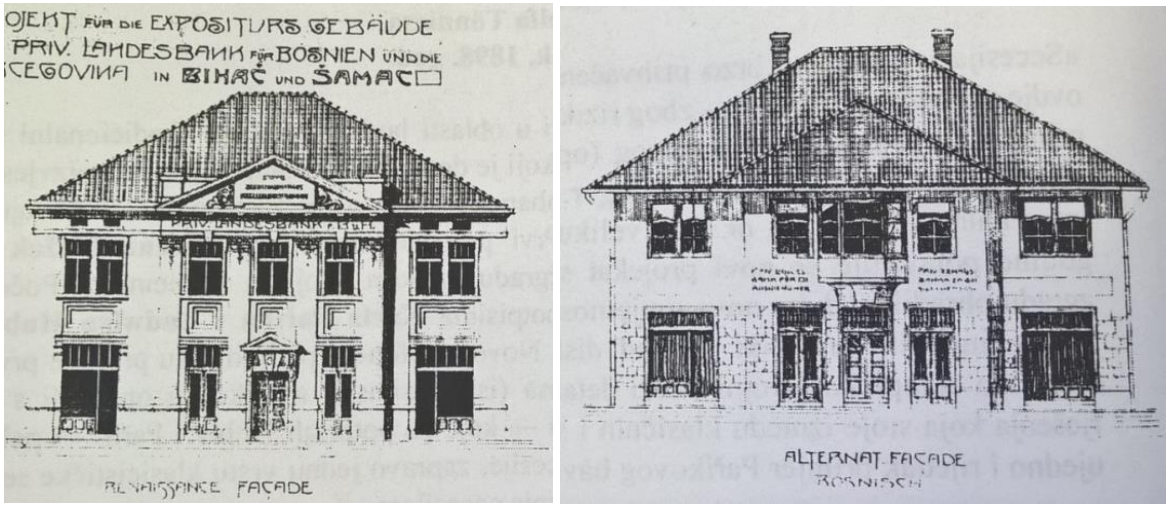
U svakom slučaju ovdje najviše možemo govoriti o dosljednom izvođenju građevinskih radova Društva prema projektu, o čemu svjedoči obilje secesijskih motiva, vijenaca izobilja s lavovskim glavama, koje zaista u fazi stvaralaštva na putu moderne jednostavno ni Vancaš ni Tönnies ne upotrebljavaju. Zgrada banke je izgrađena u kombiniranom stilu geometrijske secesije s dekorativnim elementima klasicizma u kompoziciji pročelja i krovnog zabata unutar čijeg je trokutastog područja prikazana skulptoralna kompozicija po uzoru na starogrčko kiparstvo. Unutarnja organizacija pak pokazuje dosljednost arhitekturi secesije, unatoč svim nepovoljnostima zgrada uglovnica, jer je arhitekta uspio na vrlo originalan i skladan način logično uvezati prostorije, omogućiti dovoljno osvijetljenosti, djelomičnim provođenjem volumetrijskog plana unutar katova. Vertikalna komunikacija je podrazumijevala i postavljanje lifta.

8.6.2.4.Idejni projekti za zgrade podružnica banaka i kreditnih zadruga

Kako se društvo financijski oslanjalo na Zemaljsku banku, posebno zanimljivi su projekti koji kontinuirano nastaju za podružnice banke i kreditne zadruge u rasponu od nekoliko godina. S obzirom da su projekti u „bosanskom stilu“ najviše zastupljeni u stambenoj izgradnji, nekoliko rijetkih primjera javnih zgrada u „bosanskom stilu“ upravo iz razloga nedovoljne zastupljenosti zavređuju posebnu pažnju. To su zgrada podružnice Zemaljske banke u Banja Luci iz 1909., Prva muslimanska kreditna zadruga u Tešnju iz 1910. i podružnica Zemaljske banke u Derventi iz 1910. arhitekte Josipa Vancaša,[1102] komercijalna banka u Trebinju 1911. arhitekte Josipa Pospišila[1103] i dr. Idejne projekte za ekspozituru Zemaljske banke za BiH rađene u Građevinskom društvu, objavljivao je Josip Vancaš u *Tehničkom listu* i Josip Pospišil u časopisu *Der Butechniker*.[1104] Ovi projekti dosljedno slijede rješenja u „bosanskom stilu“, predstavljajući radove nadahnute bosanskom gradskom kućom, jednostavne i skladne izvedbe. Na gotovo svima je osjetno uspostavljanje dijaloga s tradicijom na jedan univerzalan, visoko kreativan način da pa je skoro nemoguće kao na dosadašnjim primjerima historicističkih zgrada prepoznati jasnu i oštru razliku između radova Vancaša, Tönniesa i Pospišila.

[1102] BOŽIĆ, 1989 : 55
[1103] KURTO, 1998 : 363
[1104] POSPIŠIL, 1911.a : 705-708, 728/725; POSPIŠIL, 1912. : 1-4, 20/7

U radu su predstavljeni idejni projekti za zgradu podružnice Zemaljske banke u Bosanskom Šamcu, Pospišila i Tönniesa iz 1912. godine, predviđene kao jednokatne slobodnostojeće zgrade, s znatnom razlikom u gabaritima (slika br. 160). Tönniesova zgrada pokazuje usvajanje modela gradske kuće XVII i XVIII stoljeća s elementima doksata i krova, na koju se dalje primjenjuju dekorativni detalji što svoje uporište nalaze u klasicizmu (dentili, forma zabata iznad ulaznog portala i krovnog završetka), ali i zaostacima geometrijske secesije karakterističnom uporabom kasetiranih parapeta prozora prvog kata.[1105] Pospišilov primjer, s druge strane se više oslanja na kombiniranje arhitekture gradske kuće i sakralnih građevina u BiH s trgovačkom namjenom (primjer Sulejmanije džamije u Travniku, samostanskih otvorenih arkada) i uopće eksperimentiranje s otvoreno-zatvorenim prostorom putem korištenja stupova. Njegov primjer je također pokazivao razuđenije i kompleksnije rješenje, uz upotrebu elemenata karakterističnih za gradsku kuću osmanskog perioda (doksati, verande, dimenzijama manje a brojem veće prozorske osi).

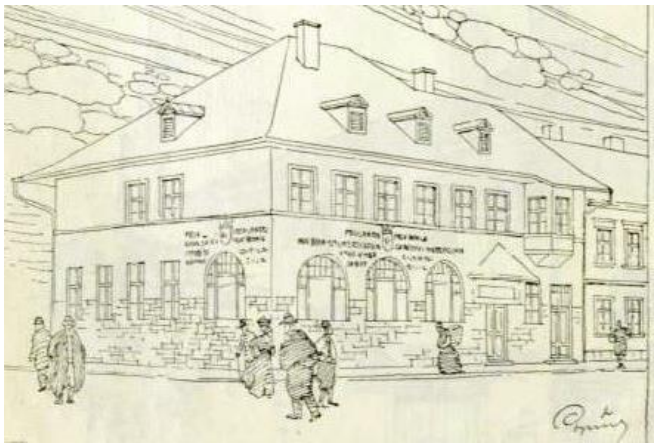
Slika br.160. Idejni projekt za podružnicu Zemaljske banke u Bosanskom Šamcu, 1912., Rudolf Tönnies

Dekorativnost je na oba primjera svedena na minimum, podređujući se unutrašnjem organiziranju prostora, s jednakom i dosljednom upotrebom četverovodnog strešnog krova, pravougaonim prozorskim osima manjih dimenzija, ali zato brojnijim, posebno u dijelovima katova. Kamena

[1105] AJZINBERG, 2007 : 58

oplata je, također, uobičajena praksa na svim projektima arhitekata, uz primjenu prelomljenog luka, koja posebno dolazi do izražaja na Pospišilovim radovima, a koja je više vidljiva na Tönniesovim za zgrade vijećnica. Oblici za razliku od historicizama i secesije ne bivaju preuzeti, već izvedeni iz tradicionalnog načina gradnje koji je postao samo osnova u službi modela, a koji se ne bazira na dosljednom kopiranju elemenata graditeljstva (verande, doksati, mušebci). Oni su krajnji produkt oblika i načina života jednog društva, poštujući prostor i vrijeme u kojem i za koje nastaju.

Slika br.161. i 162. Idejni projekt za podružnicu Zemaljske banke u Bosanskom Šamcu, 1912., Josip Pospišil

8.6.2.5.Idejni projekti za zgrade gradskih vijećnica

U *Tehničkom listu*, 31. prosinca 1928. godine pod naslovom *„Bosansko narodno graditeljstvo“*, autora Josipa Vancaša objavljeno je nekoliko idejnih projekata i crteža zgrada različitih autora Društva koje je Kraljevska Zemaljska Vlada trebala realizirati u periodu od 1912. do 1914. godine, ali koje unatoč najboljim namjerama nikada nisu podignute, tim više što se posljednjih godina osjećao ozbiljan zastoj u gradnji.[1106] Godine Prvog svjetskog rata donijele su gubitke u arhitektonskoj djelatnosti, čime je Vlada nastojala, koliko je to moguće, održati i predočiti buduće planove i projekte koji su putem prigodnih kulturnih događaja prezentirani javnosti Sarajeva. Time je prividno nastavljen kulturni i umjetnički život, šaljući jasnu poruku

[1106] VANCAŠ, 1928 : 353-356

neposustajanja. S tom namjerom 1917. godine planirana je organizacija izložbe pod nazivom *„Bosanska kuća“*, gdje bi projekti bili izloženi široj javnosti.[1107] U posljednjem trenutku izložba je otkazana, a umjesto radova arhitekata upriličena je izložba arhitekte Vilka Eberta u prostorijama gradske Vijećnice 1918. godine.[1108] Kako je u to vrijeme Vancaš bio izuzetno politički angažiran (počasni član Sabora i savjetnik komesara R. Komadine do 1917. godine),[1109] dajući ujedno i najveći doprinos stvaranju ideje „bosanskog stila“ u arhitekturi jednako kroz teorijski i praktični rad, ideja o prezentaciji dosadašnjih radova na polju istraživanja bosanskog narodnog graditeljstva potekla je upravo od njega.

U publiciranom članku[1110] sažeti su idejni projekti i prijedlozi rješenja šireg spektra od primjera neomaurske arhitekture javne zgrade do arhitekture zgrada namijenjenih zajedničkom stanovanju, komponiranih u prelaznom modelu neomaurske i arhitekture bosanskog narodnog graditeljstva, pa do zrelih primjera arhitekture „bosanskog stila“, koji se formulirao na tipu gradske begovske kuće. Najveći broj izloženih radova obuhvata idejne projekte gradskih vijećnica Vancaša, Tönniesa i Pospišila u Tuzli i Bihaću.[1111] Iako je gradsko vijeće u Tuzli usvojilo idejni projekt Josipa Vancaša, a zatim i glavni projekt zgrade Vijećnice na jednoj od sjednica 17. travnja 1912. godine, do konačne realizacije nikada nije došlo.[1112] Monumentalnost građevine ističe njen asimetrično komponirani volumen, istaknuti rizaliti sve tri strane ulične fasade, obilato ukrašen elementima drvne i plastične dekoracije, detaljima iz stambene arhitekture Bosne, motivom saracenskog luka i barokiziranim tornjićima kupola, čime je postignuta simbioza graditeljskog naslijeđa grada Tuzle (slika br. 163). Jednak princip slijedio je i Tönnies,[1113] čiji prijedlog pokazuje sažimanje elemenata arhitekture secesije i europskih historijskih stilova (slika br. 164). Uzimajući u obzir tradicionalno graditeljstvo i zatečene kulturološke slojeve grada, motiv sat-kule riješen u stilu neoromanike postavlja za budući reper i vizualni identifikacijski znak Tuzle, kao novi prostorni orijentir. Zona prizemlja pokrivena je oblom rustikom, dok su prozorske osi prvog i drugog kata po vertikali uvezani u jednu cjelinu. Središnji rizalit je plastično naglašen

[1107] ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1473.
[1108] xxx1918.b : 3
[1109] KUŠEVAC, 1960 : 135, 136
[1110] VANCAŠ, 1928 : 353-356
[1111] POSPIŠIL, 1914 : 741, 748/895; POSPIŠIL, 1916.a : 105-106, 104/105; POSPIŠIL, 1911.a : 705-708, 728/725; POSPIŠIL, 1912 : 1-4, 20/7
[1112] TRIFKOVIĆ, 1983 : 199
[1113] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269, š.8.3.

izmicanjem prema naprijed i upotrebom mansarde. Kako je zgrada Vijećnica trebala biti izgrađena u samom centru grada, s pogledom na glavni gradski trg, a u neposrednoj blizini nekoliko javnih zgrada iz perioda Austro-Ugarske Monarhije s obilježjima neorenesanse i baroka,[1114] svojim rješenjem nastojao je ponuditi i ispoštovati duh zapadne arhitekture kao dio jedne ambijentalne cjeline, odabirući elemente romanike i rustikalne obrade fasade u korespondenciji s neorenesansnom arhitekturom palača. S druge strane, sve zgrade vijećnica u BiH su kao po pravilu poslije sarajevske Vijećnice izgrađene u neomaurskom stilu, pa je utoliko ispoštovan i duh neomaurske arhitekture.

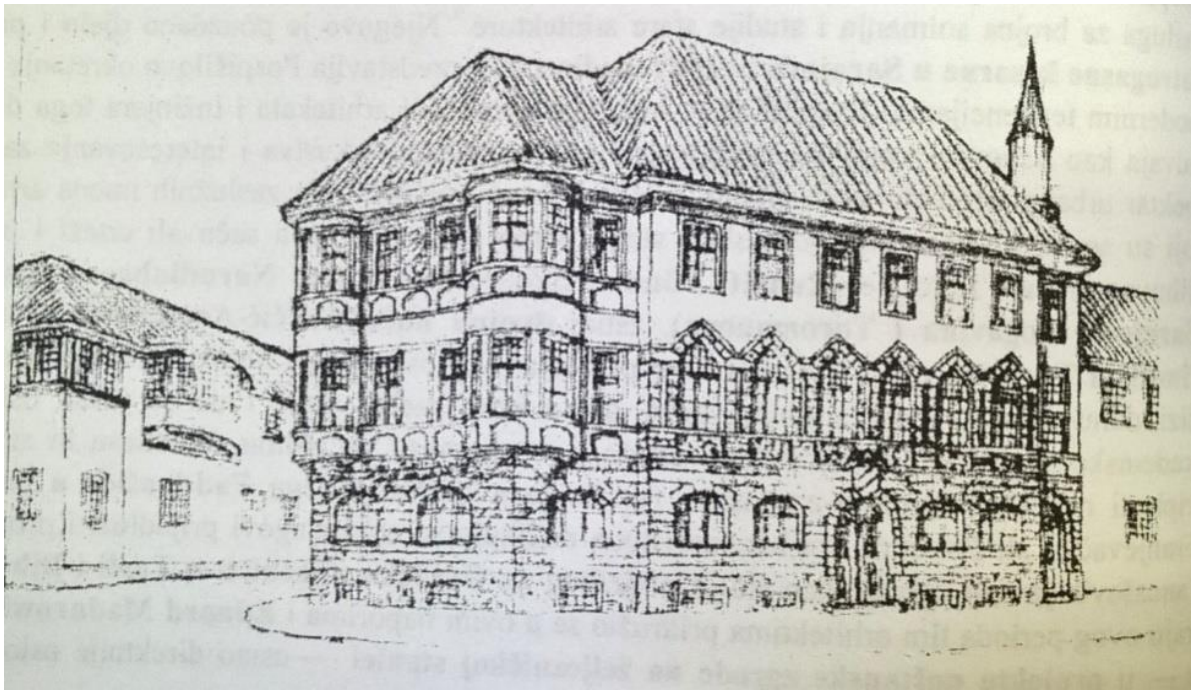

Slika br.163. Idejni projekt za Vijećnicu u Tuzli, 1912., Josip Vancaš (usvojeno)

Slika br.164. Idejni projekt za Vijećnicu u Tuzli, 1912., Rudolf Tönnies

[1114] TRIFKOVIĆ, 1983 : 199

Slika br.165. Idejni projekt za Vijećnicu u Bihaću, 1913., Rudolf Tönnies

Znatno drugačiji pristup pokazuje Tönniesov idejni projekt gradske vijećnice u Bihaću[1115] koja, također, ilustrira maštovit i suptilan dijalog s memorijom mjesta (slika br. 165). Vertikalna raščlanjenost ove dvokatne uglovnice na donju zonu visine dvije etaže u kamenoj oblozi i gornju kao ravan potez smiren ujednačenim ritmom otvora, zapravo je transpozicija veoma upečatljive slike tada postojeće kuće kapetana koja samo horizontalno razvučenom gornjom etažom pokrivenom moćnim četverovodnim krovom nasjeda na visoki srednjovjekovni zid, koji joj je postao svojevrstan postament. Aluzija na nekadašnje ovalne kule koje su polukružno isticane van obodnog zida srednjovjekovnog grada Bihaća, očito je ugaoni, čeoni dio zgrade sa doksatima.[1116] U doba izrade idejnog projekta grad je još uvijek imao sačuvane historijske elemente, dovoljno snažne da u svijesti formiraju sasvim određenu sliku grada, pa je i čitljivost zgrade vijećnice svojevremeno mogla biti potpuna.

[1115] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1116] KURTO, 1998 : 273

8.6.2.6.Zgrada javnog kupatila i mosta u Mostaru

Radeći za Društvo Tönnies, samostalno projektuje zgradu javnog kupatila u Mostaru, što je kao posebno značajan poduhvat istaknuto u personalnom listu uz nesebične riječi pohvale, bivšeg kolege Karla Pařika. Gradsko kupatilo (u narodu poznato pod nazivom banja), podignuto je s namjerom da zadovolji higijenske potrebe građana grada Mostara, a po uzoru na obnovljenu Isa-begovu banju u Sarajevu prema projektu arhitekte Josipa Vancaša iz 1889. godine. Do dolaska Monarhije u Mostaru su postojala četiri hamama (javna kupatila) iz osmanskog perioda, tri za potrebe stanovništva (Sinan-pašin, Ćajvan-begov i Krehin) i jedan za potrebe vojske.[1117] Sinan-pašin je sve do okupacije bio u aktivnoj upotrebi, nakon čega je 1896. godine porušen. Ćajvan-begov je ubrzo po dolasku Monarhije prestao s radom, a od kraja XX stoljeća postao ruina. Krehin hamam je potpuno srušen 1878. godine[1118] da bi na njegovom mjestu 1914. godine svečano otvoreno novo gradsko kupatilo *„Gradska banja Franje Ferdinanda“*, prema projektu Rudolfa Tönniesa.[1119] Izborom novog gradonačelnika Mostara 1910. godine grad doživljava preporod.[1120] Kao najvažnija društveno-politička ličnost, Mujaga Komadina zaslužan je za inauguriranje izgradnje mnogih javnih zgrada od kojih se posebno izdvajaju zgrada općine, kasina za činovnike, gradska elektrana, Lučki i Carinski most, veliki broj škola, gradsko kupatilo i dr.[1121]

O planovima izgradnje javnog kupatila već se govorilo u dopisu Kraljevske Zemaljske Vlade upućenom Zajedničkom ministarstvu financija, 1910. nakon što je Gradsko vijeće Mostara donijelo odluku o izgradnji kompleksa elektrane, novog mosta i gradske banje.[1122] Kao povod istaknuta je zakazana posjeta cara Franje Josipa I 1914. godine. Ovakav potez vlasti sasvim je jasno imao političke konotacije, u cilju približavanja lokalnom stanovništvu, predstavljajući se čuvarem tradicionalnih vrijednosti i običaja u kojima je značaj i funkcionalnost kupatila višestruk, osobito za muslimansko stanovništvo. Po uzoru na osmanska kupatila, novo kupatilo je imalo za cilj objediniti elemente starih i novih potreba, suvremenijim standardima i sadržajem.

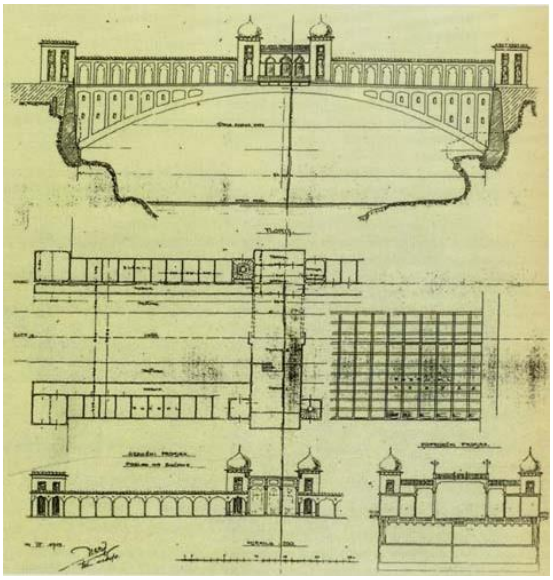
[1117] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 63, 64
[1118] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 65
[1119] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3
[1120] SARIĆ, 2001 : 197
[1121] SARIĆ, 2001 : 199
[1122] ABIH, ZMF – opća građa 1910., br.941.; ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.1969.

Da je izgradnja kupatila s druge strane bila i velika potreba govori činjenica da je Mostar jedan od rijetkih gradova koji još od osmanskog perioda predstavlja važnu strategijsku točku, zbog čega dobiva poseban vojnički hamam. Specifičnost klimatskih prilika, povećanje higijenskih standarda i želja za poboljšanjem životnih uvjeta, dodatno su potakle vlasti na gradnju.

Gradska banja Franje Ferdinanda sagrađena je u dijelu grada poznatom po nazivu Musala iz osmanskog perioda, u neposrednoj blizini centralne gradske jezgre razvijane oko Starog mosta, u ulici Mostarskog bataljona 1. Troškovi izgradnje iznosili su 450.000 K,[1123] a do njene izgradnje na Musali je postojalo više poslovno-trgovačkih zgrada iz austrougarskog perioda, uključujući i hotel „Neretva“ u neomaurskom stilu,[1124] s kojim je trebala biti uspostavljena stilska veza. Krajnji cilj je bio povezivanje u jednu cjelinu zgrade kupatila, hotela i novog mosta, jer je sudeći i po navodima Rennera 1900. godine postojeći most bio u lošem stanju. Veza kupatila i mosta je ipak morala biti naglašenija, zbog veće blizine iako se s izradom glavnog projekta kasnilo u odnosu na zgradu kupatila. Odredba o izgradnji planirana za narednu godinu donesena je tek 31. prosinca 1911. godine, a glavni projekt završen u srpnju 1913. godine iz kojeg se vidi da je ostvarena skladna veza s obje zgrade – kupatilom i hotelom (slika br. 167). Vrijednost radova je procijenjena na oko 10.000 K, sa ukupnom širinom od 12 m, od kojih 7 m otpada na kolnik, a po 2.5 m na lijevi i desni nogostop.[1125] I zaista, projekt koji na žalost nije realiziran pokazuje upotrebu oblika lukovičastih kupola na obje strane ograde, na središnjoj dužini mosta. Forme kupole nesumnjivo odaju Pospišila kao autora projekta, čiji oblik u neznatnim izmjenama prenosi na Muzički paviljon u Sarajevu 1913. godine. Pretpostavljam da su zajedničkim snagama i dobrom suradnjom oba arhitekta Tönnies i Pospišil koji u periodu od 1911. godine zamjenjuju svoje dotadašnje pozicije u Društvu i Građevinskom odjeljenju prihvatili projektne zadatke, zgradu kupatila i mosta, vodeći računa o postizanju stilskog jedinstva radi što skladnijeg vizualnog doživljaja prostora.

[1123] ABIH, ZMF – opća građa 1914., br.736.; ABIH, ZMF – opća građa, 1914., br.402.
[1124] RENNER, 1900 : 295
[1125] xxx1911.c : 36

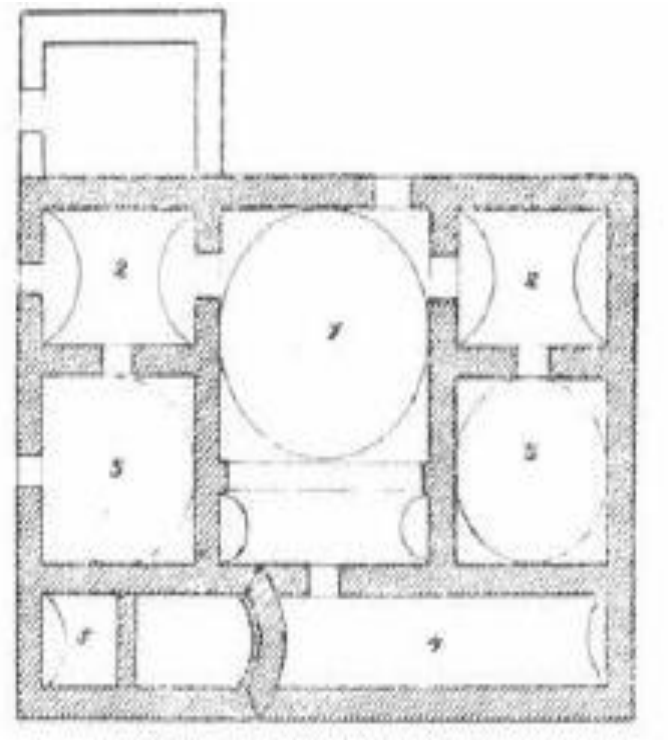

Slika br.166. Gradsko kupatilo u Mostaru, 1914., Rudolf Tönnies

Slika br.167. Glavni projekt mosta u Mostaru, 1:100, 1913., Josip Pospišil (?)

Zgrada gradskog kupatila u Mostaru jedini je projekt ovog tipa u BiH izgrađen u austrougarskom periodu, imajući u vidu da je spomenuta Isa-begova banja u Sarajevu adaptacija hamama iz osmanskog perioda. Stoga, usporedbe radi u radu predstavljam osnovu Sinan-pašinog hamama iz osmanskog perioda (osnova gradskog kupatila iz 1914. godine prikazana je u katalogu), radi ukazivanja na razlike u prostornom smislu i sadržaju. Već na prvi pogled se uočava dosta složeniji, „moderniji“ raspored kupatila iz 1914. godine pravougaone osnove, dok je hamam suštinski kvadratne, s isturenim ulazom (slika br. 168). Raspored i broj prostorija se također razlikuju. Sinan-pašin hamam ima ukupno sedam međusobno povezanih prostorija, podijeljene u četiri cjeline – jednu centralnu s atrijem, dvije bočne i četvrtu servisnu. Kao razvijeniji tip hamama iz osmanskog perioda (muški i ženski s jednakim brojem odijeljenih soba) pokazuje sljedeći raspored: apoditerijum (svlačionica), ćulhan (ložionica), frigidarijum (hladni bazen), dva tepidarijuma (prostorije za mlako kupanje) i dva caldariuma (toplo kupatilo).[1126] Nadalje, hamam je prizemna građevina, s djelomično razvijenom površinom suterena, za razliku od zgrade kupatila iz 1914. godine. Međutim, najveće razlike su u društvenom sadržaju, administrativnim prostorijama, terasi za sunčanje, tuševima, strogom odvajanju muških i ženskih dijelova, te gabaritima.

[1126] KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 64

Slika br.168. Sinan-pašin hamam u Mostaru

Gradsko kupatilo iz austrougarskog perioda iako u osnovi pravougaono, unutarnjom organizacijom prostora pokazuje zasnivanje na tri osnovna volumena, oblika slova T. Najvažniji prostor s velikim bazenom nije centralno pozicioniran kao u slučaju hamama već je pomaknut na bočnu, južnu stranu, ostavljajući dovoljno prostora za razvijanje ostalih sadržaja, pretežno prostorija s manjim bazenima s svlačionicama na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani, tim više jer je na njima povećana katnost zgrade. Prvi volumen čini prednji, podužni dio zgrade koji zauzima zapadni dio zemljišne parcele sa jasno definiranom zonom kata, što pokazuje i prikaz namjene dok drugi volumen, koji zauzima jugoistočni dio parcele, ima spojen kat sa prizemljem u dijelu sa velikim bazenom. U sjevernom dijelu parcele, kao trećem volumenu, usmjeren prema unutrašnjem dvorištu, smanjenjem visine dobivena je i zona drugog kata s jasno definiranim dijelovima. Prizemlje kupatila iz 1914. godine čini : glavni ulaz u formi narteksa, sa čijih bočnih strana su prostorija sa šalterom za prodaju karata, prostor za alat i čuvara sa stubišnim pristupom u suteren. U suterenu je velika ložionica sa kotlovnicom i praonica sa sušionom. Dalje se u zoni prizemlja nižu administrativna prostorija povezana s šalter salom, dva manja hodnika povezana s čekaonicom iz koje se pristupa u zonu kata preko većeg dvokrakog stubišta (sjeverna strana zemljišne parcele). U prizemlju je i manje dvokrako stubište koje vodi do kata s malim bazenom

(zapadni dio zemljišne parcele). Dalji prostor je podijeljen u dva dijela, na način da cijelu površinu jugoistočnog dijela zauzima sala s velikim bazenom, koja se visinom nastavlja i na kat, dok su u sjevernom dijelu prostorije za presvlačenje, tuš kabine, sauna, radionica, a na prvom katu sjedeći bazeni sa toplom vodom, parna kupelj, sauna, tuševi i svlačionica. Na drugom katu sjeverne strane, kao sadržajno najraznovrsnije su i salon za odmor (kave-odžak), poslužna prostorija, dvije „medicinske" saune s posebnim ulazom za supružnike i tuševi. Iz ovog dijela se dalje pristupalo velikoj krovnoj terasi za sunčanje i odmor, s prostorijom upravitelja, koja je zauzimala cijelu površinu dijela zgrade sa velikim bazenom.[1127] Unutarnje vrijednosti ogledaju se kroz upotrebu originalne keramike, koja je korištena za oplatu zidnih i podnih površina (ulazno predvorje, prostorije za presvlačenje, bazeni s tuš kabinama, parnim kupeljima, prostorija kave-odžaka i terasa) zidnog slikarstva (ulazno predvorje, stubište, salon za odmor, prostorija kave-odžaka), štuko dekoracija (velika dvorana s bazenom), raznovrsnih metalnih i mesinganih ukrasa (ulazni portal sa zvekirima, česme, držači u bazenu, ograda od kovanog željeza), drvenih dekoracija i ostalih dekorativnih elemenata (vrata, krovna konstrukcija, drvena portirnica i stubište). Keramičke pločice je dala tvrtka Armin Schreiner iz Zagreba, sa signaturama na latinici, ćirilici i arapskom jeziku. Sve podne pločice su date u dva osnovna tona – sivom i žutom, dekorativno obrubljene, dok su zidne u kombinaciji zelenih, bijelih i plavih boja s dekorativnim obrubima. Oblik saracenskih prozorskih otvora, statue polegnutih lavova pred ulaznim vratima, dekorativni drveni ukrasi krovne strehe i krune, koja imitira oblik one na zgradi Vijećnice u Sarajevu mogli bi lako navesti na pogrešnu stilsku interpretaciju, koja je sve, samo ne neomaurska. Jednako kao što su primjeri rane secesije prikrivali historicističku dispoziciju, tako je i ovdje upotrijebljena slična metoda, radi uspostavljanja veze sa zgradom hotela.

Komparativna analiza pokazuje da su i prostori ostalih javnih gradskih kupatila u Monarhiji imali istovjetan ili približno sličan sadržaj neovisno o stilu, koji je sveden na fasadnu dekorativnost.[1128] Unutarnji raspored prostorija pokazuje da je funkcionalno koncipirana, podredivši formu sadržaju, od podruma pa sve do terase. Prostorije vešeraja su opsluživale ne samo korisnike kupatila nego i obližnje zgrade hotela na trgu Musala, jednako kao i prostor terase koji je služio i onim građanima koji nisu koristili kupatilo, za svakodnevno druženje, kako u dnevnim tako i

[1127] ZVONIĆ, 2001 : 296, 297
[1128] xxx1912.i : 133-136, 156/157 tafel; SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 197

večernjim satima. Najviše pažnje posvećeno je prostoriji s velikim bazenom koja je preko bačvastog svoda i bočnih prozorskih osi dobivala maksimalnu osvijetljenost. Svodnu konstrukciju pridržavaju četiri snažna stuba, na koje se naslanjaju elipsoidni lukovi koji nose kupolu. Južna strana zgrade okrenuta prema ulici Mostarskog bataljona u zoni dosta visokog suterena rastvorena je sa šest manjih kvadratičnih prozorskih osi uz primjenu kamenog sokla. Sve zone su bez jasnog odvajanja spojene u jedinstvenu plohu. Južna strana fasade prednjeg kubusa je dalje u zoni prizemlja izdijeljena na tri prozorske osi, jednako kao i prvi kat. Oblik osi se razlikuje utoliko što su u prizemlju pravougaone osnove, a na katu s lučnim završetkom. Prostorija u kojoj je smješten veliki bazen ima tri velika prozorska otvora u formi saracenskog luka. Reprezentativno je tretirano pročelje sa figurama lavova na čijim leđima počivaju stupovi koji pridržavaju nišu nadvratnika, a koji flankiraju ulazni portal, u sjeverozapadnom dijelu. Pročelje ima blago istaknut središnji rizalit rastvoren velikim prozorom koji ponavlja saracenski luk. Od plastičnih dekorativnih detalja su korišteni motivi rombova i dentila.

Krovni vijenac naglašen je u dekorativnom smislu samo u zoni centralnog rizalita sa krovištem koje ponavlja oblik cvijeta ljiljana kao na zgradama neomaurskog stila, ali u drugačijem materijalu – drvetu. Krovna streha bočnih dijelova je, također, drvena sa stiliziranim oblikom manjih arkada. Bočna sjeverna strana fasade ima veći broj prozorskih osi, tim više što je zgrada zonom suterena i prizemlja ukopana u teren u visini riječnog korita Neretve. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom na sjevernoj strani, manjeg pomoćnog drvenog dvokrakog stubišta s podestom koji se proteže do prvog kata (zapadno pročelje) i jednokrakog stubišta s podestom koje povezuje prizemlje sa suterenom na sjeverozapadnoj strani parcele. Zgrada je imala i jedan vanjski ulaz u suteren na sjevernoj strani (na ovaj način su oni koji koriste usluge praonice i vešeraja izbjegli prolazak kroz prostorije zgrade). Dva svjetlarnika su pozicionirani u zapadnom i sjevernom dijelu zemljišne parcele.

8.6.2.7.Stambena zgrada Mitropolije u Tuzli

Jedan od projekata koji unosi krupne dileme vezane za autorstvo jeste izvedbeni projekt stambene zgrade Mitropolije u Tuzli, za koju stoje jasni navodi u personalnom listu Tönniesa da je sudjelovao u njima kao arhitekta. U vrijeme izgradnje zgrade Mitropolije u Tuzli 1913. godine, grad je već poprimio zapadno-europska arhitektonska i urbanistička obilježja. Urbanističko planiranje zasnovano je na interpolaciji novoga u staro, na način da su reprezentativne, sakralne građevine iz osmanskog perioda zadržane, a novoizgrađene stambene i najamno-trgovačke zgrade uglavnom poštivale zatečenu arhitekturu.[1129] Gradske kuće osmanskog perioda postupno su nadograđivane i mijenjane novijim uslijed dotrajalosti i karakterističnog propadanja tuzlanskog tla zbog eksploatacije soli. Grad je imao dva reprezentativna gradska prostora – Appelov trg (danas Trg slobode) i prostor centralnog parka do čije zemljišne parcele na istočnoj strani je pozicionirana Srpska varoš – kompleks škole,[1130] crkva i zgrada Mitropolije.

Slika br.169. Srpska pravoslavna crkva i škola u Tuzli, oko 1910.

[1129] RENNER, 1900 : 541

[1130] *"...Grad je skoro sasvim na novo pregrađen; ima doduše još i danas svoje turske mahale, no uglavnom su ulice široke i čiste, zgrade nove i moderne. Na mjestu stare ruševne tvrđave, danas je Appelov trg nasred kojeg stoji obelisk, a na sjevernoj je strani gradska vijećnica sagrađena u mauričkom slogu. Sagradile su se moderne zgrade za okružnu oblast, kotarsku oblast, zapovjedništvo brigade, upravu solane itd. Znatan se napredak vidi i po mnogim školama. Impozantno se doimlje trgovačka škola i nova osnovna škola s praktičnim pokusnim vrtom..."* (RENNER, 1900 : 542)

Sačuvana projektna dokumentacija pruža oprečne podatke, jednako, kao i pisani izvori. Građevinsko odjeljenje u periodu 1910/11. radi na izradi glavnog projekta zgrade Mitropolije, koji je potpisan u mjesecu siječnju 1911. i sačuvan uz projekte iz siječnja i lipnja 1913. godine.[1131] Kraljevska Zemaljska Vlada 11. travnja 1913. uputila je javni poziv svim građevinskim tvrtkama i projektantima da dostave prijedlog projekta za zgradu Mitropolije do 5. svibnja, s jasnim specifikacijama, uz naznaku da su izdvojena sredstva u vrijednosti od 131.000 K, te da Građevinsko odjeljenje dobiva 5% za nadzor nad radovima. Na projektima iz 1911. potpisani su Pařik i Pospišil, dok su na projektima 1913. potpisani Tönnies (ispod žiga Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva) i nadinženjer Theodor Kuschee,[1132] ispred Građevinskog odjeljenja. Pretpostavljam da se radi o sljedećem. Krajem 1910. Tönnies podnosi otkaz u Građevinskom odjeljenju, ali je dužan ispoštovati otkazni rok do 20. siječnja 1911. godine.[1133] To se vremenski poklapa s periodom kada je Pospišil razriješen dužnosti vodećeg arhitekte u Bosanskohercegovačkom građevinskom dioničarskom društvu, iako nastavlja suradnju kao vanjski suradnik, radeći i za Građevinsko odjeljenje kao honorarni službenik.[1134] Potpis Pařika iz 1911. je ovdje najmanje sporan, jer je on voditelj Odjeljenja i građevinski nadsavjetnik. Uzimajući u obzir iskustvo na projektu za zgradu Mitropolije u Sarajevu, kao i nezadovoljstvo Srpske pravoslavne crkve Pařikovim projektom zgrade Mitropolije u Mostaru na kojoj je Tönnies „zamoljen intervenirati“, smatram da je voditelj projekta s potpisom iz siječnja 1911. Tönnies čije idejne projekte, napuštajući službu, preuzima, vodi i potpisuje Pospišil. Nadalje, raspon od dvije godine može govoriti o tome da je Mitropolija bila ponovo nezadovoljna nekim unesenim izmjenama pa je inzistirala na njegovom uključivanju, sada putem izravnog angažmana Društva (čime je opravdan njihov žig). Pojava potpisa inženjera Kuscheea opravdava se kroz dvije stvari. Kako je riječ o isprepletenoj suradnji Građevinsko odjeljenje – Društvo, izabran je kao inženjer za građevinski nadzor, možda zbog toga što je od

[1131] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.; KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1917., br. 1712-2/XIV; ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.9111., š.8.3.; ABIH, ZMF – opća građa, 1915., br.11098., š.8.3.
[1132] KURTO, 1998 : 351
[1133] *„…Uslijed kako stoji nepodnošljivih uvjeta arhitekta Rudolf Tönnies biva prisiljen otići iz službe 17 oktobra 1910., odričući se svake naknade i odbijajući bilo kakvo priznanje nakon 14 godina radnog staža što je i usvojeno aktom Nr.6019/Präs. Od 11.11. zahtjev je odobren i on je načinio istup 20 januara 1911. godine, zatraživši svjedočenje...“* (ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.)
[1134] HRASNICA, 2003 : 28, 29

1886. do 1889. radio u Okružnoj oblasti u Tuzli,[1135] pa mu je poznavajući teren povjeren zadatak. Oblikovna rješenja ulične fasade i organizacija unutarnjeg prostora objektivno upućuju na Tönniesa, u kome trebamo tražiti autora glavnog projekta. Istina jeste, da kompozicija prati arhitektonsko rješenje karakteristične organizacije centralnog prostora kao atrija, po uzoru na rješenje u Mostaru, koje je ovdje zatvorenog tipa (ostakljeno), znatno manje razvijeno, ali ne treba zaboraviti ni Tönniesovu „intervenciju“ u Mostaru. U personalnom listu je to i spomenuto u smislu izrade predračuna radova i ispravke Pařikovih projekata zbog čega je više puta bio na terenu.[1136] S druge strane bilo, bi isuviše ishitreno atribuirati projekt u Tuzli Pařiku samo na osnovu upotrebe atrija, na kojem smatram da je najviše insistirao investitor i naručilac. Unatoč činjenici da Branka Dimitrijević u doktorskoj disertaciji opisuje i uspoređuje sličnosti između dvije zgrade Mitropolije u Mostaru i Tuzli,[1137] ističući da je mostarsko rješenje bilo polazište za ovaj projekt, smatram da dva rješenja pokazuju druge autore. Pařiku, koji se u svom opusu gotovo ne udaljuje od historicizama, ni u arhitektonskom ni dekorativnom smislu nisu svojstvene apstrahirane arhitektonske forme. Geometrijski plastični reljefni ukrasi, forme vaza i obrada maltera fasade date su u novom „modernijem“ maniru. Prije bismo mogli tražiti doprinos Pospišila, čiji se pluralizam arhitektonskog izraza oslanjao na sve prisutniji jezik nastupajuće rane moderne. Usporedimo li obradu natprozornika Mitropolije u Tuzli s plastičnim dekoracijama zgrade Arona Isaka Musafije u ulici Maršala Tita 34, u Sarajevu 1913.[1138] i vatrogasne kasarne u ulici Hamdije Kreševljakovića 22 u Sarajevu 1912.,[1139] Josipa Pospišila uočavamo sličnu slikovitost cjeline i detalja s jasnim naznakama moderne arhitektonske misli. Zanimljiva prerada neorenesansne kompozicije pročelja zgrade Mitropolije u Tuzli i zgrade vatrogasne kasarne u Sarajevu u stvari je najava rane moderne, koju upravo i karakterizira izvjesna nemogućnost potpunog otklona od plastičnog naglašavanja prostora, crpeći iz nje samo one elemente koji po svojoj formi i obliku mogu pratiti kubističke. Poslijeratna arhitektura na domaćem tlu bit će obilježena upravo ovakvim hibridnim spojevima geometrijskih oblika neorenesanse što, pokazuju brojne zgrade izgrađene u Sarajevu u periodu od 1913. do 1923. godine.

[1135] KURTO, 1998 : 351
[1136] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1137] DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 196, 197
[1138] POSPIŠIL, 1918.a : 81/3-83
[1139] POSPIŠIL, 1912 : 1-4, 20/7; [xxx]1913.e : 179

Na kraju, imajući u vidu postojanje potpisanih projekata iz siječnja 1911. od strane Pospišila i siječnja 1913. s potpisom Tönniesa, smatram da je suradnja arhitekata dogovorena još 1910. godine te da je Tönniesov doprinos u odnosu na Pospišilov mnogo veći.

Stambeno-rezidencijalna zgrada Mitropolije u Tuzli u osnovi je gotovo čisti kvadrat, građena kao slobodnostojeća građevina, smještena u centralnoj gradskoj zoni, dijelu grada poznatom pod nazivom Srpska varoš, istočno od Gradskog parka. Prethodno je na parceli izgrađena crkva, škola i nekoliko privatnih prizemnih stambenih zgrada u vlasništvu Srpske pravoslavne crkvene općine. Mitropolija je jednokatnica s visokim prizemljem i isključivo stambenom namjenom. Izgrađena je u kubističkim proporcijama s odsustvom obilate dekoracije. Može se reći da je klasicistički vokabular rafiniran te da briga za dekorativne detalje više nije sitničava. Zgrada je, shodno svojoj namjeni, predstavljala kombinaciju privatnog komfora i javnog prikazivanja, iako skladne proporcije odaju odsustvo tendencije za pompozno neovisno o tome što je riječ o slobodnostojećoj zgradi prema modelu izgradnje. To je arhitektura zasnovana na nekoj vrsti racionalnosti i jasnoće. Organizacija unutarnjeg prostora pokazuje da su u prizemlju svečane prijemne sale, pisarna, knjižnica, arhiv, prostorije za referente, garderobu, organizirane oko središnjeg prostora što se proteže kroz obje etaže. Na katu su: spavaće sobe, blagovaonica, kuhinja, veliko kupatilo, soba za goste itd. Sve veće sobe su usmjerene prema centralnom gradskom parku, dok su gospodarske prostorije usmjerene prema sjevernoj strani na kolsku ulicu Kulina bana. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko trokrakog stubišta s podestom na sjevernoj strani, jednokrakog zavojitog stubišta na sjeverozapadnoj strani s podestom i jednokrakog u formi ulazne rampe na južnoj strani s podestom. Unutarnji raspored prostorija pokazuje da su sve veće sobe usmjerene prirodnom izvoru svjetlosti – prozorima, a da su hodnici spojeni u formu kvadrata koji opasuje centralno predvorje osvijetljeno zenitno preko staklene tavanice. Dimenzije i raspored prostorija po veličini gotovo su jednake onima u zoni prizemlja i onima u dijelu kata. Kompozicija pročelja pokazuje izvjesnu monumentalnost s naglašenim vertikalnim raščlanjivanjem fasade. Sjeverna strana prizemlja izdijeljena je na četiri prozorske osi, po dvije na svakoj strani, a koje flankiraju ulazni portal. Zona kata ima sedam prozorskih osi raspoređenih u grupi po dva na bočnim stranama i tri u centralnoj osi, prateći na taj način po vertikali nadvratnik s ulaznim portalom. Tri prozorske osi centralnog dijela flankirane su s vazama koje samo svojom pojavom, ali ne i formom imaju porijeklo u historicizmu, jednako kao

i rustikalna obrada pročelja i plošni plastični elementi. Samo prozori prizemlja imaju parapete plastično, ali ne i dekorativno riješene. Obje bočne fasade imaju jednak tretman. Podjela je izvršena s pet prozorskih osi u prizemlju, dvije bočne i tri središnje sa parapetima od stiliziranih balustrada i nadprozornicima u formi plošnog recikliranog trouglog historicističkog frontona. Prvi kat po vertikali slijedi raspored osi zone prizemlja. Južna strana fasade u prizemlju ima dvije osi koje flankiraju polukružni centralni dio blago isturen. Na katu je ponovljen raspored osi u paru dva – tri – dva kao i na bočnim stranama i stražnjoj strani zgrade. Odabrani arhitektonsko-plastični detalji na fasadi, motivi kvadarski naglašene obrade opeke jasno upućuju na projekte nastale početkom XX stoljeća, putem revidiranja klasicističkih vrijednosti, u prvom redu njene elegancije, grandioznosti i domaće udobnosti. Zgrada je skladno izvedena jer ima naglašen osjećaj za prostor posebno radi krovnog osvjetljenja.

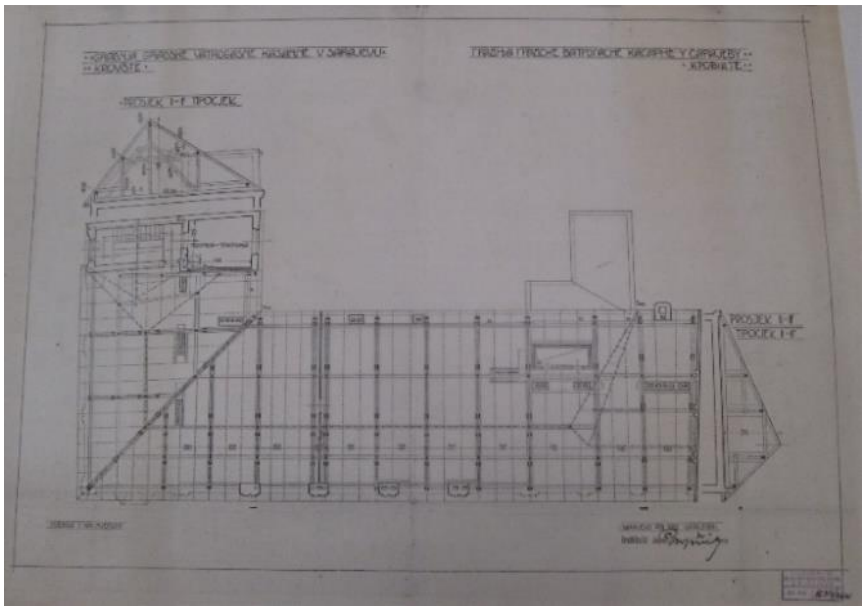
8.6.2.8. Zgrada vatrogasne kasarne u Sarajevu

Iako je projektant zgrade vatrogasne kasarne arhitekta Josip Pospišil, analizom projektne dokumentacije i ostale arhivske građe, uključujući i podatke u personalnim listovima, vidimo koliko je aktivna i uobičajena praksa suradnje arhitekata i pojedinih udruženja, zbog čega bi se mnogi projekti mogli pogrešno atribuirati. Nije rijedak slučaj da se u projektnoj dokumentaciji pojavljuju različiti potpisi i žigovi društava (građevinske tvrtke, osiguravajuća udruženja i sl.). Tako je recimo, u personalnom listu Tönniesa naveden zajednički rad na zgradi vatrogasne kasarne u Sarajevu, putem građevinske tvrtke *Union-Bauaktioengesellschaft* (slika br.170),[1140] kojoj su povjereni radovi, a u čijem je savjetodavnom vijeću bio Tönnies i osiguravajućem društvu Assicurazioni Generali,[1141] s kojom je surađivao kao honorarni ekspert. O stupnju osobnog doprinosa u ovom slučaju ne možemo govoriti jer Pospišil objavljuje rad u časopisu *Der*

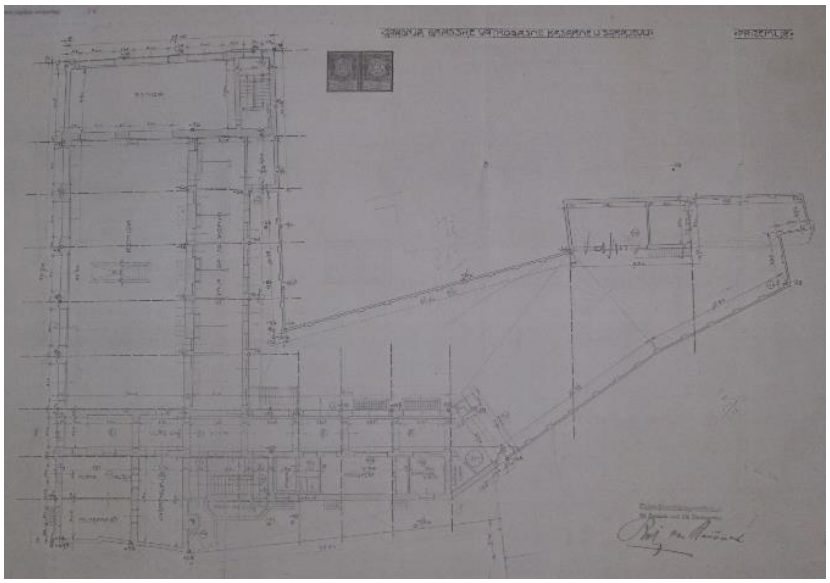
[1140] Tvrtka osnovana u Beču 1871. godine, čiji je suosnivač Friedrich Stach, kupovinom ciglana i kamenoloma ubrzo postaje jedan od najvećih proizvođača opeke, otvorivši ogroman broj podružnica širom Monarhije. Značajna je djelatnost tvrtke na urbanističkom uređenju Ringa u Beču, kao i na projektima Burghteatra, zgrade Vijećnice, Parlamenta, Akademije likovnih umjetnosti i Palači pravde u Beču. Tvrtka je 1980. godine prestala postojati u svom izvornom vlasništvu. (http://www.architektenlexikon.at/de/1357.htm, 21.3.2016.; https://de.wikipedia.org/wiki/Union-Baugesellschaft_%28Wien%29, 21.3.2016)

[1141] Tvrtku je osnovao 1831. godine u Trstu Giovanni Pividor. Zahvaljujući svojim židovskim korijenima ubrzo se proširila i u druge gradove Monarhije, postavši najveća osiguravajuća kuća u Srednjoj Europi. Tvrtka i danas postoji. (https://it.wikipedia.org/wiki/Assicurazioni_Generali, 21.3.2016.)

Bautechniker,[1142] koliko o isprepletenoj mreži suradnje i često dvojnog djelovanja, što potvrđuju zabilježeni potpisi i žigovi. Na projektu krovišta iz mjeseca veljače 1912. godine, potpisan je Pospišil (slika br. 169), dok je na projektu koji prikazuje osnovu prizemlja žig tvrtke *Union-Bauaktioengesellschaft*, s potpisom direktora (slika br. 171).

Slika br.170. Krovište zgrade vatrogasne kasarne, 1:100, 1912.

Slika br.171. Prizemlje zgrade vatrogasne kasarne, 1912.

[1142] POSPIŠIL, 1912 : 1-4, 20/7

8.6.2.9.Stambena zgrada Vladimira Riste Besarovića

Godine 1911. Tönnies izrađuje projekt dvokatne stambene zgrade trgovca Vladimira Riste Besarovića u ulici Zelenih Beretki 36 u Sarajevu.[1143] U društveno-političkom životu grada obitelj Besarović zauzima značajno mjesto ponajviše zbog Vladimirove funkcije podnačelnika Sarajeva u periodu od 1905. do 1908. godine, ali i kao osnivača prve tvornice gajtana za vrijeme austrougarske vlasti, koju kasnije preuzimaju njegovi sinovi.[1144] Zgrada je imala zadovoljiti potrebe stanovanja jedne višečlane obitelji u rodbinskom srodstvu, do 1913. godine kada Vladimirov sin, Đorđe M. Besarović naručuje gradnju stambeno-trgovačke zgrade u neposrednoj blizini.[1145] U osnovi, zgrada je nepravilnog pravougaonog oblika, djelomično ugrađena u manji ulični niz, slobodnostojeća s južne strane.[1146] Ima dvije pristupne strane, glavnu iz pravca istočne i južne strane ulice Zelenih Beretki i sa zapadne strane iz pravca ulice Branilaca Sarajeva. Slijedi model karakteristične unutarnje organizacije ambiciozne gradske kuće, kombinirane s modelom manjih gradskih palača s jednim stanom na kat.[1147] Ispred zgrade je slobodna pješačka površina zamišljena kao dio manjeg trga ispred zgrade Oficirskog kasina (danas Dom Armije BiH). U očuvanoj projektnoj dokumentaciji su zabilježeni projekti iz 1898. i 1911. godine. Iako to u personalnom listu nije precizirano, a postojeća dokumentacija nepotpuna (kanalizacijski plan bez potpisa iz mjeseca kolovoza 1911.),[1148] pretpostavljam da je riječ o nadogradnji i adaptaciji. Sačuvani glavni projekt kanalizacije iz 1911. i glavni projekt temelja s presjekom fasade iz 1898., potpisani od strane Stixa, Passinija i S.Trifkovića[1149] pokazuju sljedeće. U usporedbi sa stanjem iz 1911. koje bilježi dvokatnu zgradu s mansardom, projekt iz 1898. pokazuje da zgrada ima prizemlje i samo jedan kat. Uzimajući u obzir da gradska kuća kao neovisan žanr u odnosu na druge, nove vrste stanovanja postoji sve do Prvog svjetskog rata, ali i u drugoj polovini XX

[1143] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; Upisana godina izgradnje na fasadi zgrada ispod krovnog vijenca.
[1144] KRUŠEVAC, 1960 : 65, 212, 221, 273, 291, 293 (Godine 1885. osnovao je tvornicu u naselju Kovačići, a potom u naselju Koševo, čija je godišnja proizvodnja iznosila između 40 000 i 50 000 kilograma svilenog, srebrnog i zlatnog gajtana. Bio je i jedan od osnivača prve Samostalne banke u Sarajevu 1888. godine, član odbora Sarajevske pravoslavne općine, Zemaljske banke i školskog odbora Srpske gimnazije u Sarajevu).
[1145] Više kroz poglavlje 8.7.5.
[1146] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:10000, br.158
[1147] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 250, 251
[1148] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, „*Stambena zgrada Vladimira Besarovića", br.1553/2*
[1149] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, „*Stambena zgrada Vladimira Besarovića", br.1553/2*

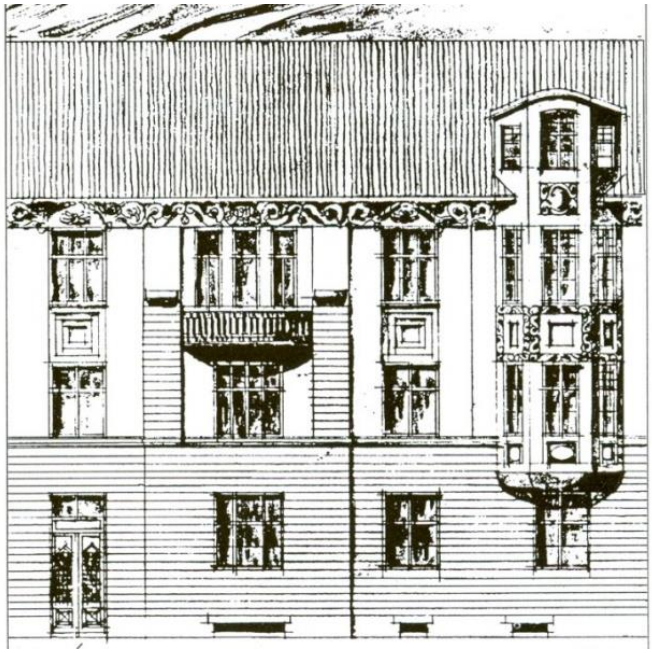
stoljeća te da veliki broj njih kontinuirano doživljava nadogradnje i adaptacije,[1150] smatram da je vlasnik vođen potrebom za većim prostorom zatražio nadogradnju i adaptaciju. Adaptacijom zgrade i unutarnjom organizacijom jedan stan na kat, moralo se intervenirati i po pitanju postavke kanalizacijskih cijevi, zbog čega je uz projektnu dokumentaciju navedenog plana 1911. priložen projekt temelja s presjekom fasade iz 1898. godine. Kako i zašto nije sačuvan kompletan projekt nije mi poznato, osim što mogu da navedem već iznesenu činjenicu da se projekti za stambene zgrade prilažu Okružnom uredu, a kao projekti „drugostepenog" značaja u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX stoljeća u odnosu na javne zgrade nisu savjesno tretirani.

Plan iz 1911. godine bilježi samo osnovu prvog i drugog kata, etažu mansarde i osnovu podruma, bez osnove prizemlja. Prema namjeni osnova podruma koja je razvijena gotovo cijelom površinom pokazuje četiri prostorije nedefinirane namjene, vešeraj i prostoriju za skladištenje hrane. Osnova prvog i drugog kata je istovjetna a bilježi sljedeći raspored: pet soba, kupatilo, nužnik, kuhinju s ostavom, sobu služavke i hodnik. Prema namjeni etaža mansarde ima sljedeći raspored: dvije sobe, kuhinja s ostavom, kupatilo s nužnikom i hodnik. Ponovo su sve veće sobe na oba kata usmjerene na uličnu fasadu, a gospodarske prostorije na unutrašnje dvorište. Dugi, uski hodnik, pozicioniran u središtu zemljišne parcele, dijelio je sobe društvenog karaktera od gospodarskih, međusobno povezane vratima, po čemu zgrada slijedi historicistički pristup organizacije prostora. Vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom usmjerenog prema unutrašnjem dvorištu, osvijetljenog preko prozorskih otvora, što mu daje sasvim dovoljno prozračnosti i svjetlosti. Stubište je pomaknuto, na sjeverozapadnoj strani radi bolje iskorištenosti unutarnjeg prostora. Dizajn ograde od kovanog željeza dat je u duhu čistih geometrijskih oblika kruga i pravih linija. Stube u zoni prizemlja i prvog kata su kamene, a drugog i tavanskih prostorija obložene drvenim daskama, u kombinaciji s granitnim gazištem.

Iako zgrada formalno pripada stilu cvjetne secesije s diskretnim motivima spiralnih, uskovitlanih linija ispod krovnog vijenca i na erkeru, svojom jednostavnošću i pročišćenošću fasade pokazuje odmicanje od nje. Motivi bi se više mogli protumačiti kao želja investitora negoli krajnja namjera arhitekte, koji secesiju napušta već 1910. godine, zbog čega se ovakav pristup u godinama kada mnogi projektanti Monarhije prekidaju veze sa secesijskim umjetničkim izričajem postavljajući

[1150] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 246, 248

nove standarde, čini pomalo iznenađujućim. Ponovo je evidentno poigravanje s teksturom maltera, u cilju postizanja likovnog dojma cjeline. Simetrično tretiranje fasade osvježio je elemenat erkera, a balkonska lođa drugog kata sa polukružnim zidnim vazama i moderniziranim balustradama pravougaonog oblika, već pokazuje usvajanje dekorativnih elemenata moderne. Rješenje balkona svojom geometričnošću parira cvjetnim volutama, povijenim krivuljama i žbukanim draperijama. Erkeri su često upotrebljavani pri adaptacijama i proširenjima starijih gradskih kuća, *„koje su nadogradnjom i vještim proporcioniranjem“* postajale „nove“ građevine.[1151] Veliki broj singularnih erkera postavljenih bočno na manjim stambenim zgradama pokazuje koliko motiv postaje popularan i čest u arhitekturi XIX i XX stoljeća.

Slika br.172. Pročelje, prikaz Nedžada Kurte, 1998.

Asimetrično pozicioniranje erkera ostaje snažnije obilježje podjednako cvjetne i geometrijske secesije, koji je u kombiniranim stilovima visokog historicizma uglavnom primjenjivan u sklopu centralnog, središnjeg rizalita, poštujući statičnost kompozicije. Većina ih se završavala u vidu terase u nivou najviše etaže, s naglašenom atikom ili zasebno piramidalno izvedenim krovom. I dok u stilovima historicizama počivaju na različitim oblicima konzola i atlanata koji izrastaju iz zidne mase prizemlja, secesijski su bez posebno naglašenih baza. Na pročelju se kao i u ovom

[1151] MAHEČIĆ, 2006 : 256

slučaju pojavljuje sa svrhom pružanja panoramskog pogleda prema glavnoj ulici, ali i s ciljem da obilježi najreprezentativniju stambenu prostoriju kata. Erker zgrade Besarovića je prekriven cvjetnim motivima stilski jednakim onima na dijelu krovnog vijenca, s identičnim profilacijama parapetnih polja. U visini prvog i drugog kata izdijeljen je u tri uske pravougaone prozorske osi. U visini krovnog vijenca, a u središnjem polju trobrida apliciran je tipično secesionistički medaljon, s ugraviranim inicijalima vlasnika. Središnji dio trobrida nadvisuje dva druga kraka. Oblik i veličina prozorskih otvora na ovom završnom dijelu erkera također se međusobno razlikuju.

Prizemlje zgrade raščlanjeno je na četiri osi, od kojih krajnja lijeva predstavlja ulazni portal, dok ostale tri čine prozorski otvori, i to dva jednokrilna i jedan dvokrilni. Svi prozori su kvadratne forme, oslobođeni dekorativnih tretmana, što i stilski odgovara duhu prizemne zone, obrađene plošnim trakastim bosažem. Na primjeru prizemlja su izbjegnuta parapetna polja, upotrebljavajući samo prozorske klupice, čime arhitekta postiže dojam čiste funkcionalnosti. Asimetrično komponirano pročelje u središnjem dijelu nosi plitki rizalit, naglašen bočnim pilastrima u visini prvog kata, također, dat u horizontalnoj rustici, sa kapitelima što se u visini drugog kata završavaju u formi polukružnih vaza za cvijeće i balkonom. Plitki kordonski vijenac dijeli prizemlje od zone prvog kata, rastvorena s tri prozorske osi (ne računajući osi erkera). Prozori drugog kata donekle ponavljaju oblik prvoga kata, između kojih je postavljeno parapetno polje sa stepenasto profiliranom zidnom površinom, izvedenom kasetiranim povlačenjem zidnog platna kao membrane. Balkonska ograda ponavlja formu u osnovi kvadratičnih balustrada kakve se vide na primjerima Salomove zgrade i jedno-obiteljske zgrade Ernsta Volkerta. Balkonska loža ima tri osi, od kojih jedna predstavlja izlaz na sam prostor balkonske ploče. Krovni vijenac ispunjen je mnoštvom plastičnih, cvjetnih elemenata prekriven bujnim lozicama i spiralnim trakama. U visini središnje osi ugravirana je i godina izgradnje zgrade 1911., dok je iznad prozorskih osi u visini nadprozornika umetnut po jedan manji cvijet. Zgrada ima jednostrešni krov. Može se zaključiti da se kompozicija pročelja ipak doima privlačno i dopadljivo. Ispoštovana je i stilska raznovrsnost zatečene arhitekture te uspostavljen dosta skladan odnos na fonu ornamentike sa zgradama u stilu secesije i visokog historicizma kombiniranog s elementima baroka i rokokoa.

8.6.2.10. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Ješue i Mojce Saloma

Godine 1911/12. Tönnies projektuje najamnu trgovačko-poslovnu i stambenu zgradu Ješue i Mojce Saloma[1152] u ulici Maršala Tita 54, u Sarajevu, otvorenog atrijskog tipa,[1153] s velikim dvorištem pravilnog pravokutnog oblika. Dvorište bloka ima *„jedino privatno značenje i uglavnom namjenu gigantskog svjetlarnika, a manje javnog gradskog prostora“*, bez obzira na postojeći kolni ulaz.[1154] Građena je kao najamna poslovno-stambena zgrada, sa sjedištem bankovne tvrtke Salom,[1155] Union banke[1156] i akcionarskog društva „Vila“.[1157] Trokatna zgrada s mezaninom i mansardom ima jednu pristupnu stranu iz pravca ulice Maršala Tita, i u osnovi je djelomično zatvorenog oblika slova U. Prizemlje uličnog dijela zgrade cijelom površinom ima trgovačku namjenu, dok su poslovni prostori zauzimali cijelu površinu mezanina i prvog kata. Prizemlje dvorišnih dijelova zgrade cijelom površinom ima poslovnu namjenu, odijeljeno snažnim kordonskim vijencem od ostalih katova. Na drugom i trećem katu ulične fasade su veći stanovi (četverosobni i trosobni), a u mansardi jedan trosobni. Dva kubusa dvorišnog dijela zgrade, od kojih jedan u osnovi ima oblik slova L, a drugi izduženog pravougaonika imaju daleko razvijeniji raspored kada je riječ o broju i organizaciji stanova. U njima su smješteni uglavnom manji trosobni i dvosobni stanovi kroz sve etaže, uz izvjesna odstupanja (četverosobni u jugoistočnom dijelu parcele kroz sve tri etaže).[1158] U svim stanovima dvorišne fasade veće prostorije su usmjerene na stranu ulice Maršala Tita, dok su gospodarske okrenute prema atriju i po jednom svjetlarniku u sjeveroistočnom i sjeverozapadnom dijelu parcele. Sve veće prostorije dvorišnih zgrada su organizirane po modelu koji primjenjuje na projektu za višu Realku u Sarajevu, kroz osnovno načelo jednostavnog nizanja usmjerene prema atriju u cilju postizanja adekvatnog prirodnog osvijetljena. Hodnici su ti koji odvajaju gospodarske prostorije usmjerene svjetlarnicima kao i stubišta. Zgrada ima ukupno šest svjetlarnika, koji pružaju dovoljno svjetlosti

[1152] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1153] PLEŠTINA, 1999 : 81
[1154] JURIĆ, 1994 : 156
[1155] KRUŠEVAC, 1960 : 206
[1156] KRUŠEVAC, 1960 : 217, 218
[1157] KRUŠEVAC, 1960 : 206
[1158] Analiza nastala usporedbom stanja na terenu svibanj/lipanj 2014., i prema ostalim znanstvenim i arhivskim radovima (KAHLE, 2002 : 156, 158; KAHLE, 2003.b : 33; KAHLE, 2008 : 197; JURIĆ, 1994 : 154, 156; JURIĆ, Z., ZUBOVIĆ, A., 2013 : 276,; PLEŠTINA, 1999 : 81, 84; PETROVIĆ, 1966 : 789, 816, 824, 825; SPASOJEVIĆ, 1999 : 103, 104; KZZKHPNS, zbirka nacrta *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II)

za dvorišne zgrade i gospodarske prostorije ulične fasade. Svjetlarnici u dvorišnim zgradama pozicionirani su na zapadnoj i istočnoj strani (po dva). Vertikalna komunikacija ostvarena je preko tri dvokraka stubišta s podestom u istočnom, zapadnom i južnom dijelu parcele. Zgrada je opremljena sa najsuvremenijim instalacijama i liftom.[1159] Autentični lift iz austrougarskog perioda, jedan je od rijetkih primjera do danas očuvanih u Sarajevu i BiH. Prvi liftovi u gradu ugrađivani su u reprezentativne zgrade, Salomovu i Napretkovu 1910/13. godine (izgrađene jedna pored druge što se i vidi na slici br. 173), Pravosudnu palaču arhitekte Karla Pařika i zgradu Hrvatske centralne banke u Sarajevu, od koji je samo posljednji još uvijek u funkciji.

Slika br.173. Razglednica s prikazom zgrade Ješue i Mojce Saloma, oko 1912.

U unutrašnjem dvorištu zanimljiv je primjer ugrađene česme u jugozapadnom dijelu parcele u gotovo ekspresionističkom maniru tretmana Meduzine glave. Mnoštvo morskih motiva aplicirano je u štuko plastici na fasadama dvorišnih zgrada, dok je likovna kompozicija ulične u visokom reljefu s osam ljudskih figura u narodnoj nošnji izvanredan primjer iznalaženja nacionalnog stila pročelja XX stoljeća. Oblikovne i stilske vrijednosti, savladavanje kompleksnog zadatka konstrukcije i organizacije prostorne dispozicije, sve su to parametri koji pokazuju uspješno

[1159] Utvrđeno stanjem na terenu svibanj/lipanj 2014.

postizanje projektantskih zadataka. Slično rješenje atrija ima četverokatna stambeno-poslovna zgrada Arona i Isaka Musafije u Sarajevu, arhitekte Josipa Pospišila iz 1913. godine.[1160] Međutim, prostor atrija u njoj nije otvoreno povezan s kolskom ulicom, od kojeg ga dijele vrata ulaznog portala, a koji je i u osnovi duplo manji u odnosu na Salomovu zgradu. Atrij u čijem središtu je manja fontana, intimnog je karaktera, zbog čega ni zona prizemlja nema poslovnu namjenu cijelom površinom dvorišnih zgrada. Na uređenje prostora unutrašnjeg dvorišta atrija sasvim sigurno utiče česta praksa upotrebe elementa fontane i štuko dekoracije u cilju „osvježenja i oplemenjivanja prostora".[1161] Zanimljivo je da zgrada predstavlja prvi projekt Tönniesa u kojem su upotrijebljeni revidirane forme klasicizma, u duhu obnove klasičnih paradigmi u arhitekturi prve polovine XX stoljeća, radi postizanja monumentalnog efekta. Klasični vokabular sveden je na minimum, na dio krova, gabla s rimskim prozorom. Osim utjecaja bečke arhitekture ovdje možemo govoriti i o mogućim reminiscencijama na arhitekturu čiji je doprinos „povratku klasicizma" najveći, jer treba imati na umu njegovu posjetu prijestolnici i njemačkim gradovima tijekom 1910. godine u trajanju od 40 dana (za potrebe učešća na natječajima). Zanemarujući zonu mezanina s ljudskim figurama u visokom reljefu, zgrada braće Salom pokazuje maksimalnu redukciju dekorativnih elemenata, čistoću formi, funkcionalnost i racionalnost dvorišnih kubusa.

Projekti Tönniesa nastajali od 1910/11. pokazuju koliko se bistrila arhitektonska ideja i uz pomoć kojih izvora. Vrijednost zgrade u odnosu na projekte drugih arhitekata od kojih većina još uvijek nosi obilježja secesije cvjetnog tipa i historicizama pokazuje nastojanje, formalna istraživanja na spoju jezika rane moderne i nacionalnog karaktera arhitekture, u kojoj ukrašavanje i ornament još uvijek imaju veliku vrijednost. Za razliku od stilova historicizma kompozicija pročelja pokazuje da fokus dekorativnog više nije na višim etažama, nego na prizemlju, a da se kroz povećanje katnosti cijeli prostor nastoji rasteretiti. Rastvaranje pročelja s kontinuiranim prozorskim osima, preko cijele fasade, također u sebi nosi klicu moderniteta, podmirujući racionalne potrebe vlasnika za suncem, svjetlom i prozračnosti unutar kancelarijskih prostorija. Projektantsko rješenje zgrade posjeduje izvanredno artikulirane horizontalne i vertikalne linije i pažljivo proračunate proporcije, a tamo gdje je bilo potrebno i do sitnica detaljizirane. Po svojim

[1160] POSPIŠIL, 1918.a : 81/3-83
[1161] LUX, 1902 : 33-35

arhitektonskim i estetskim vrijednostima spada u kategoriju najvrjednijih zgrada u povijesti arhitekture BiH austrougarskog perioda. Po horizontali ulična fasada je raščlanjena na dvije zone, donju (prizemlje i mezanin) i gornju (centralni dio i dva bočna). Prizemlje je rastvoreno sa sedam prozorskih osi, po tri na istočnoj i zapadnoj strani i središnji koji predstavlja kolski prilaz. Svi otvori su flankirani plitkim pilastrima u čijem je dijelu „kapitela" umetnut dekorativni stilizirani motiv medaljona. Kolskom prolazu je posvećeno najviše pažnje, lučno zasveden, u bogatoj plastičnoj izvedbi razvija kompoziciju s dva pauna što stoje na vijencu izobilja iznad kojih je kartuša s inicijalima „S.M." u pozlati. U pozlati su izvedeni i neki drugi motivi (medaljoni pilastra prizemlja, pero pauna, svečane odore na figurama posebno ženske nošnje), što su danas samo dijelom sačuvani.

Pasaž je flankiran s dva stupa što u zoni kapitela i obje strane ima profilaciju s ukrasnim medaljonom. Lučno zasveden pasaž ima kasetirani svod s ugraviranom pločom na kojoj se nalazi ispisano ime arhitekte i godina gradnje. Etaža mezanina je na strani ulične fasade ispunjena ljudskim figurama u prirodnoj veličini u visokom reljefu, postavljene u pliće niše između kojih je šest prozorskih osi. Njih ukupno osam, visine oko 2,5 m, predstavljeno je u narodnim nošnjama seoskog i gradskog srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva: „*Idući od lijeve, istočne strane palate, predstavljene su : muška srpska nošnja iz istočne Hercegovine, zatim ženska srpska nošnja iz zapadne Hercegovine, muška bosanska nošnja iz Sarajevskog polja, ženska nošnja iz srednje Bosne (do prolaza). Od prolaza prva je ženska muslimanska gradska nošnja, zatim muška muslimanska gradska vojnička nošnja, i desni krajnji par : ženska hrvatska nošnja iz Sarajevskog polja i muška hrvatska nošnja iz zapadne Hercegovine.*"[1162] Vrijedno skulptorsko djelo rađeno u duhu akademizma s ponešto secesijskih elemenata, u vrlo kvalitetnom vještačkom kamenu, ostvaruje posebnu vrijednost. Svaku od figura flankira profilacija od ustalasanih secesijskih traka širokih i bujnih listova. Ni sama forma konkavnih niša, odnosno njihovih konzola (postolja), na kojima počivaju stope predstavljenih figura nije isti. Kako je na svakoj strani predstavljeno po četiri figure, prva, četvrta, peta i osma imaju polukružni postament, dok druga, treća, šesta i sedma imaju postament u formi izlomljene trostrane ploče. Samim tim nije jednako tretirana ni profilacija između skulptura, iako po karakteru motiva možemo zaključiti da se radi o istoj grupi. Između svake figure dat je motiv, palmine grane, u plitkom reljefu, što

[1162] Analiza prema Ljiljani Hadžidedić (preuzeto iz KRZOVIĆ, 2004 : 81)

svojim upečatljivim rješenjem asocira na osmokraki svijećnjak. Ovakva simbolična veza bi bila i više no opravdana, posebno ako se uzme u obzir njen naručilac. Bogatstvo ukrasa nastavlja se reljefno urađenim buketom simetrično padajućeg cvijeća, smještenog u kaseti ispod prozora. Prvi i drugi kat su tretirani kao jedna ploha izdijeljeni na ukupno devet prozorskih osi (po dvije na istočnoj i zapadnoj strani i pet u središnjem rizalitu). Središnji rizalit je naglašen upotrebom dva erkera u kojima su sa strane umetnuta još po dva uska prozora, dok je ostatak fasadne plohe u istoj ravni s bočnim dijelovima. Dok bočni dijelovi imaju parapete prozora sa stupovima u imitaciji balustrada, kvadratičnog presjeka, utoliko središnji rizalit ima uski, dugi balkon s istovjetnom formom balustrada. Ravan fasade je obrađena kasetirano, što sveukupno ostavlja dojam prevladavanja jezika geometrije nad cvjetnim motivima. Treći kat ulične fasade je nešto drugačije riješen, i ovdje vidimo ponovo upotrebu mansardnih prozora, kakve je godinu ranije upotrijebio na zgradi Sunarić, na zapadnoj i istočnoj strani ulične fasade, dok je središnji rizalit vizualno jednako izveden kao i na dva niža kata. Erkeri se u visini mansarde završavaju osmostranim kupolama na snažnim stupovima, po uzoru na rješenja sličnog oblika bečke i njemačke arhitekture prve polovine XX stoljeća. Između kupola je gabl, još jedan element koji crpi iz arhitekture klasicizma. Dvorišna fasada ostvaruje jednako zanimljivo rješenje, koje u arhitektonskom smislu predstavlja pravo osvježenje upotrebom uvijek drugačijih formi, dimenzija i vrsta prozorskih osi, u takvom obliku i na takav način da se stiče dojam vječitog poigravanja i eksperimentiranja što je zgradi dalo neobičnu notu originalnosti i još veće dopadljivosti. Na zapadnoj strani dvorišne fasade su u dijelu katova postavljeni dugi uski balkoni galerijskog tipa. Snažnim kordonskim vijencem prizemlje je odijeljeno od katova. Dekorativni elementi korišteni na fasadi pokazuju sklonost arhitekte simboličkim motivima i uopće umjetnosti simbolizma. Jugoistočni dio dvorišne fasade u kojem su smješteni četverosobni stanovi kroz sve katove, također, ima otvoreni balkon galerijskog tipa, iznad koje je u zoni krova izveden stilizirani timpanon s inicijalima vlasnika uz koji je ugrađena bogata girlanda s volutama. Na jugozapadnoj strani dvorišne zgrade u zidu je ugrađena ukrasna fontana s reljefom smještenim iznad korita - meduza s dva cvjetna stilizirana motiva. Čitav prikaz je jako dramatičan. Svi katovi, osim nekih ostava, imaju direktno osvjetljenje, ili iz atrija, ili s ulice, ili iz svjetlarnika urađenog prema susjedu (ukupno šest). Rješavano je tako da se dobije direktno svjetlo, ne vodeći posebno računa o orijentaciji prema stranama svijeta.

8.6.2.11. Jedno-obiteljska zgrada Čurčić – Arnautović

Godine 1911/12. Tönnies projektuje zgradu Čurčić – Arnautović,[1163] u ulici Avdage Šahinagića 6 i 8 u naselju Bistrik u Sarajevu, za potrebe dviju obitelji. Oba vlasnika duboko integrirana u društveno-politički i kulturni život Sarajeva, Čurčić kao posljednji gradonačelnik Sarajeva, a Arnautović kao aktivan član Muslimanskog narodnog pokreta, združenim kapitalom investiraju u gradnju zgrade.[1164] Uslijed nepovoljnih uvjeta stanovanja u stambenim blokovima, visokog najma stanova, mnoge obitelji u Sarajevu se odlučuju za ovakvu vrstu gradnje, koja postaje sve češća nakon građevinske krize 1908. godine.[1165] S druge strane, dvojne zgrade su naročito česta pojava u gradogradnji XIX i XX stoljeća u starijim dijelovima grada kakvo je i naselje Bistrik, gdje su vlasnici nerijetko vezani obiteljskim ili čvrstim prijateljskim vezama.[1166]

Slika br.174. Detalj ulične fasade zgrade Čurčić – Arnautović, 2014.

Zgrada ima tri pristupne strane, glavnu iz pravca ulice Avdage Šahinagića sa sjeverne i istočne strane, sporednu iz pravca ulice Dugi sokak sa zapadne strane i treću sa sjeverne strane iz pravca manjeg gradskog parka, odakle se pruža neometan pogled na zgradu Vijećnice. Prema modelu

[1163] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1164] KRUŠEVAC, 1960 : 76, 77, 119, 312, 316, 319; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 268, 269
[1165] xxx1909.e : 76-77
[1166] VON ERLACH, 1905 : 9-10

izgradnje sagrađena je kao stambena zgrada, bez poslovnog i trgovačkog dijela, u osnovi gotovo pravilni kvadrat. Jednokatna je, s visokim prizemljem, i djelomično razvijenom tavanskom etažom s mansardnim krovom u visini centralne osi nosivog zida ulične fasade. Izrazito simetrična, već promatrajući sa strane ulične fasade ima jasnu raspodjelu i unutarnju organizaciju stanova – dva stana na stubište. Podijeljena po vertikali na dva dijela, svaki vlasnik je imao zaseban ulaz i dvokrako stubište s podestom, pomaknuto u krajeve (istočna i zapadna strana parcele), čime je omogućena funkcionalnija organizacija prostorija. Iako drveno stubište postaje čest konstruktivni materijal u gradnji obiteljskih zgrada, u arhitekturi „bosanskog sloga“, časopis *Der Bautechniker* 1908. godine[1167] publicira kroz nekoliko pozitivnih i afirmativnih primjera kraći članak o dekorativnoj i konstruktivnoj upotrebi drveta u enterijeru, sličnih oblikovnih vrijednosti, zbog čega ga ne bi smjeli protumačiti kao isključivo obilježje „bosanskog sloga“. Dnevni boravak i salon smješteni su u oba stana u zoni visokog prizemlja, dok su gospodarske prostorije usmjerene na prostrano unutrašnje dvorište, organizirano kao vrt. Na katu su spavaće sobe vlasnika i ostalih članova obitelji kao i nužnik, dok je na tavanskoj etaži manja soba (garderoba).[1168] Bašta je prostrana i intimna budući da su i unutrašnja dvorišta susjednih zgrada usmjerena prema istom pravcu, čime joj se ne zatvara pogled. Sa zapadne strane parcele, do ulaza Čurčić smješten je zajednički kolski prilaz.

Po svojim oblikovnim vrijednostima zgrada nosi oznake „bosanskog sloga“, posebno izražene kroz arhitektonski pristup rješavanja tlocrta i unutarnje kreiranje prostora, koje je u potpunosti podčinjeno funkciji, svodeći dekorativne elemente fasade na minimum. Karakter dekorativnog se utoliko promijenio što plošni i statični ukrasi gube estetsku dominaciju nad cjelinom, koja sada proističe iz arhitektonskog modeliranja enterijera. Funkcionalni elementi se iščitavaju i kao ukrasni. Poštujući zatečenu arhitekturu dijela grada koji je do dolaska Monarhije gotovo popunjen stambenim objektima manjih gabarita, s dominirajućim elementima tradicionalnog bosanskohercegovačkog graditeljstva, Tönnies interpretira ključne motive (erker, krov, drvo) putem kojih uspostavlja prisan stilski dijalog s duhom mjesta. Ovako kreativan odnos prema baštini rezultat je studioznog proučavanja najznačajnijih karakteristika stambenih cjelina XVII i XVIII stoljeća, koji je posebno naglašen kroz artikulaciju pročelja. Istina jeste da je jedan dio

[1167] KÜHN&FANTA, 1908 : 105
[1168] Prema usmenoj izjavi izravnih potomaka obitelji Čurčić – Arnautović (gđa. Šefika Kapetanović, rođ. Arnautović, rujan 2013).

ulice Avdage Šahinagića do izgradnje zgrade Čurčić – Arnautović brojao nekoliko vila i dvojnih obiteljskih stambenih zgrada sagrađenih u stilovima visokog historicizma, neromantizma i neoklasicizma, ali činjenica da je zgrada usmjerena i prema ulici Dugi sokak, u kojoj su postojale zgrade iz prve polovine XIX stoljeća, možemo zaključiti da je dobrim dijelom zanemario naslijeđe stilova historicizama, poštujući naslijeđe osmanske stambene arhitekture naselja Bistrik. Njena racionalna jasnoća u tlocrtu, unutarnji raspored i prigušena dekorativna plastika, svjedoči da manje često znači više. Detalji dekorativne plastike su korišteni samo oko ulaznih vrata, erkera i mansarde. Ulična fasada kuće u visini prvog kata pokazuje dvojnu upotrebu erkera, koji je ponovo u domaćoj literaturi često interpretiran kao primarno „bosanski“ konstruktivno-dekorativni element.[1169] Ulazni portali pomaknuti na uglove zgrade jednako su tretirani, s upečatljivim zatalasanim nadvratnikom, dubinski naglašenim. Zona prizemlja je raščlanjena s po četiri prozorske osi, s dvokrilnim, pravougaonim prozorima. Svi prozori na stubištu usmjereni su prema unutrašnjem dvorištu, omogućavajući dovoljnu osvijetljenost. Ravne zidne plohe pokazuju napuštanje tradicionalne horizontalne raščlambe zone prizemlja od katova. Sve je spojeno u jedan fasadni pano, s tim da je prvi kat osvježen upotrebom erkera, kao reminiscencije kamarije, u visini koja asimetrično prati formu zatalasanih nadvratnika. Erkeri su rastvoreni sa po tri prozorske osi; dva jednokrilna pravougaona prozora s vodoravnom prečkom, i jedan dvokrilni, središnji s vodoravnom prečkom, ispod kojih su u malteru plošno naglašeni parapeti, s diskretnim cvjetnim repertoarom. Odabrani cvjetni motivi ne nalaze toliko uporišta u stilu secesije koliko u folklornom naslijeđu, kao primjeru izravnog oslanjanja na tradiciju upotrebom varijeteta lokalne vrste baštenskog cvijeća. Nadalje je zona kata raščlanjena sa po dvije prozorske osi pravougaonog oblika, s lučnim završetkom, kakav će se ponoviti i na primjerima drugih projekata stambene arhitekture. Mansarda je riješena u formi elipse, rastvorena sa po tri prozorske osi na svakom dijelu, pravougaona oblika, dvokrilni s vodoravnom prečkom.

Zgrada je sasvim pristojno, bez naglašene impozantnosti zadovoljila potrebe manjih obitelji, zbog čega se unatoč ne tako velikim gabaritima, definirana građevinskim redom iz 1893. godine svrstava u solidne projekte Tönniesovog opusa, ali i značajne primjere arhitekture „bosanskog sloga“ u BiH. Dekorativni detalji plastike pokazali su razvijenu kreativnost na bazi spoznajnog kada je riječ o naslijeđu i folklornoj tradiciji.

[1169] STAUDINGER, 1907 : 917-918; TARDOZZI, 1999 : 200, 202, 203, 207

8.6.2.12. Stambena zgrada Nurudin-bega Azapagića

Godine 1911/12. Tönnies projektuje još jednu obiteljsku stambenu zgradu u starom dijelu grada, Nurudin-bega Azapagića u ulici Logavina 54 i Toromanova u Sarajevu.[1170] Zgrada Azapagić projektovana je za potrebe veće obitelji, sina Nurudina bosanskog konzula i njegovog oca Muhameda efendiju Azapagića, reisul-uleme za BiH.[1171] Dvokatna zgrada je pozicionirana na zemljišnoj parceli nepravilnog trapezoidnog oblika koju zatvara s jugozapadne strane.[1172] Građena je kao slobodnostojeća sa većim prostorom unutrašnjeg dvorišta kao sastavnim dijelom osobnog prostora, ograđenog od ostalih objekata zidanom ogradom visine oko 2.5 metra, čime je ostvaren prostor maksimalne privatnosti i komfora.[1173]

U osnovi je skoro kvadratna uglovnica, sa tri pristupne strane, dvije iz pravca ulice Logavina s južne i sjeverne strane i treća iz pravca ulice Toromanova s istočne strane. Model izgradnje i arhitektonska kompozicija ulične fasade pokazuju da je od svih realiziranih projekata koji nose obilježja „bosanskog sloga“, najbolji primjer njegove primjene. Prostorna organizacija riješena u kompaktnom volumenu ima isključivo stambenu namjenu, s maksimalnim zahtjevom udobnosti. Unutarnja organizacija usvaja model vile gdje su društvene, salonske prostorije prvog kata okrenute uličnoj fasadi s neposrednim prirodnim osvjetljenjem, a gospodarske (manja kuhinja, blagovaonica, kupatilo) grupirane oko svjetlarnika i dvorišta u istočnom dijelu zemljišne parcele.[1174] Zbog karakterističnog nagiba terena, prizemlje u kojem su prostorije za skladištenje hrane, ostavu i alat, duboko je ukopano u parcelu i ima vlastiti pristup sa južne strane. Na drugom katu su spavaće sobe, radna soba s bibliotekom, garderoba, nužnik i soba za goste. Zgrada ima koso krovište razvedeno prema obrisu tlocrta,[1175] i dva kapijska, posredna ulaza s ulične fasade. Jedan pozicioniran na zapadnoj strani, koji izlazi iz osnovnog gabarita, i preko kojeg se stupa u prostor unutrašnjeg dvorišta sa čije sjeverne strane je ulaz u zgradu, i drugi kolski ulaz kao dio kapijskog zida na južnoj strani parcele.

[1170] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1171] AKSS, gruntovni list, br. 65
[1172] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:10000, br.160
[1173] KZZKHPNS, zbirka nacrta, *"Neubau einer Villa für den H.Nurudinbeg Azabagić, Ansicht gg.die Toromanova",* fascikla br.140/119.
[1174] Prema usmenoj izjavi gosp. Avde i Zije Spaho čiji roditelji otkupljuju kuću od Nurudinovog oca 1923. godine.
[1175] KAHLE, 2008 : 196

Prateći konstruktivni element modela izgradnje gradske kuće osmanskog perioda – kapije s ogradnim uličnim zidom, usvaja dosljedno kao i modificiranu formu doksata koju postavlja u uglovni dio, s panoramskim pogledom na ulicu Logavina, stvarajući ugođaj divanhane, po uzoru na kuće iz osmanskog perioda gdje češće muška, ali nerijetko i ženska soba posjeduje izravan pogled na glavnu ulicu. Činjenica da je riječ o interpolaciji u osmansku arhitekturu stambenog dijela čaršije, dodatno otežava zadatak s prethodno definiranim urbanističko-ambijentalnim karakteristikama, kojima baš na ruku nije išao plan izgradnje slobodnostojeće uglovnice na relativno strmom, prirodno brdovitom terenu. Ukopavanjem u teren visina prizemlja je na zapadnoj strani znatno smanjena u odnosu na južnu, da bi se postigla ujednačena visina katova. Za razliku od mnogih zgrada koje su kroz austrougarski period interpolirane u naselja sarajevskih mahala, Tönniesovih nekoliko realiziranih projekata pokazuje zavidno poznavanje terena i zatečene arhitekture. Godine studioznog proučavanja tradicionalnog graditeljstva, putovanja po BiH i obilazaka starih kuća i dvoraca u Vitini, Foči i Ljubuškom 1911. godine ponudili su kvalitetna rješenja koja su osjetila suštinu arhitekture centralno razvijene dispozicije. Zanimljiva je i forma prozorskih otvora, sa šiljastim saracenskim završetkom, koji nalazi široku primjenu u maurskoj, ali i mletačkoj arhitekturi palača, zbog čega se ne bi trebao iščitati u kontekstu neomaurskog stila.

Fasada je oslobođena svih suvišnih dekorativnih detalja plastike, svedena na apstrahirani, geometrijski manir, apliciran iznad krovne strehe kapije na sjevernoj strani uglovnice. Asimetrično postavljanje prozorskih osi, promatrano sa strane ulične fasade pokazuje koliko je unutarnji raspored soba diktirao veličinu i oblik otvora, jer je dispozicija razvijana iznutra prema van, za razliku od historicistički koncipirane arhitekture. Kako je od projektne dokumentacije sačuvan samo presjek fasade južnog pročelja, a izvedbeni projekt ne, uočavaju se odstupanja. Gabariti su neznatno smanjeni ukidanjem jedne prozorske osi, moguće iz više razloga. Jedan se može odnositi na nepribavljanje građevinske dozvole na glavni projekt, a drugi iz želje vlasnika za boljim iskorištavanjem prostora unutrašnjeg dvorišta.

Slika br.175. Stambena zgrada Nurudin-bega Azapagića, 2014.

Prizemlje je raščlanjeno sa šest nejednakih prozorskih osi, u kombinaciji s kvadratnim i pravougaonim jednokrilnim i dvokrilnim prozorima, asimetrično upotrijebljenim, nejednakih dimenzija. Pomaknuta na kraj zida južne strane postavljena su vrata za ulaz u prizemlje. Zapadna strana pročelja prvog kata, rastvorena je s dvije pravougaone prozorske osi, dvokrilnim oblikom prozora s vodoravnom prečkom. Uglovni dio je zaobljen s naglašenim rizalitom, kojeg raščlanjuju četiri pravougaone osi saracenskog luka plastično uokvirene valovitom trakom. Prozori su dvokrilni, s vodoravnom prečkom. Jugozapadna strana pročelja ima jednu prozorsku os, sa četverokrilnim prozorima i vodoravnim prečkama, a južna jednu prozorsku os. Drugi kat

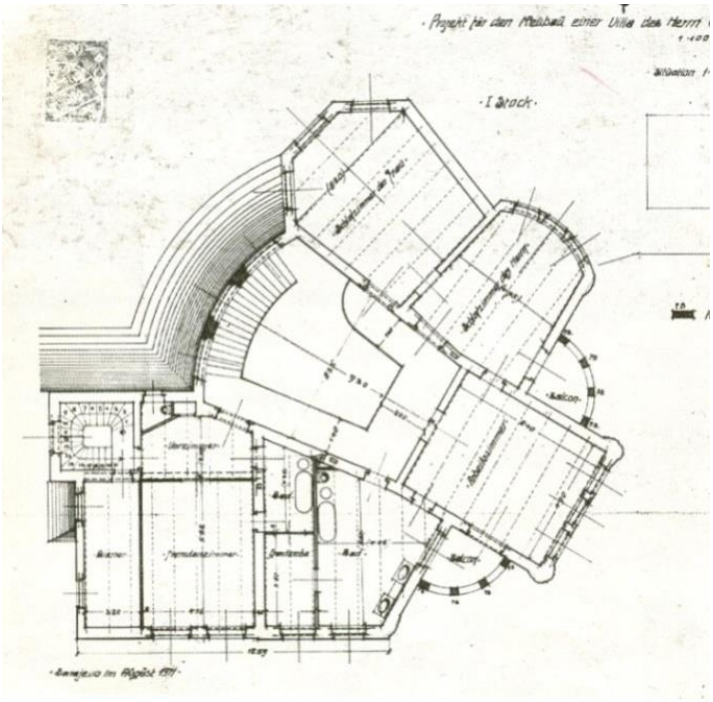
zapadne fasade ima četiri osi (jednokrilni pravougaoni prozori), dok južni ima tri (jednokrilni pravougaoni prozori sa vodoravnom prečkom). Erker je izdijeljen na pet osi, dvokrilnih pravougaonih prozora, ispod kojih su plastično naglašena parapetna polja ispunjena diskretnom ornamentikom – valovite trake. Snažni krovni vijenac, izbačen je gotovo za cijeli metar, jer uglovnica ima koso krovište, kojim se morala osigurati vizualna preglednost stambenih zgrada iza nje. Rješenje pročelja je višestruko specifično, upotrebom dva tipa. Jedno je smaknuto pročelje tipično za arhitekturu bosanske gradske kuće, u visini oko dva metra, na južnoj strani zgrade, zatvarajući ogradom, cijeli prostor dvorišta, u obliku slova U. Ovakav način odvajanja i zagrađivanja prostora unutrašnjeg dvorišta (avlije), nezaobilazan je elemenat u svim gradskim kućama mahala. Dekorativne forme kapije prate motive na fasadi zgrade. Drugi tip je tipično gradski i suvremen, smješten bočno u ravni fasade zapadnog pročelja, poluugrađen sa dvostrešnim krovom, slobodno izvedene plastične dekoracije, cik-cak linija, sa naizmjenično umetnutim ovalnim ukrasima. I dok je prvi tip pročelja imao isključivo privatnu upotrebnu funkciju za najuže članove obitelji, drugi, onaj javni korišten je u društvene svrhe, čime su gosti izbjegli izravan doticaj s prizemnim prostorijama pristupajući direktno u prostor dnevnog boravka sa divanhanom.

Dvorišni dio fasade izdijeljen je na po pet osi u zoni prvoga kata, od kojih su tri završena saracenskim lukom. Baza erkera je kao i kod onog na uglovnom dijelu blago stepenasta po uzoru na nekoliko zgrada arhitekte Josipa Pospišila, ali i kao plod međusobne suradnje i zajedničkog djelovanja, što je ostavilo dubokog traga na Tönniesov opus. Istočna strana zgrade pokazuje svjetlarnik koji se proteže cijelom visinom, i dekorativno neobrađenu fasadu, sa čije strane se nalazi dvorište. Do njega je u visini drugog kata manji erker s pogledom na unutrašnje dvorište. Vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom, koji je smješten u sjevernom dijelu zemljišne parcele, dok je ulaz u prostorije suterena usmjeren prema južnoj fasadi s jednokrakim stubištem. Upotreba dva odvojena stubišta pokazuje koliko je unutarnja organizacija podređena potrebama stanovanja i korištenja prostora. Suteren i podrumske prostorije su na taj način odvojene i vizualno i fizički od stambenog dijela, koji je reprezentativan (prvi kat društvenog sadržaja, kupatilo, manja kuhinja s blagovaonicom) i intiman (drugi kat spavaće sobe, nužnik).

8.6.2.13. Jedno-obiteljska zgrada Ernsta Volkerta

Tönnies 1911. za bankara Ernsta Volkerta izrađuje glavni projekt jedno-obiteljske zgrade koja zbog suviše kompleksnog i financijski zahtjevnog rješenja nije realizirana.[1176] Zamišljena kao jednokatnica s razvijenom tavanskom etažom za ugao ulice Skenderija 14 i Podgaj 2, u osnovi pokazuje nepravilan, asimetričan oblik, koji da je realiziran bi sasvim sigurno spadao u kategoriju umjetnički, visoko vrijednih arhitektonskih ostvarenja. U slučaju izgradnje, zgrada bi bila pozicionirana na velikoj i prostranoj trapezoidnoj parceli s tri pristupne strane (slika br. 176). Dvije glavne, iz smjera ulice Skenderija s zapadne i jugoistočne strane i treća iz smjera ulice Podgaj s sjeveroistočne strane. Arhitektonska koncepcija zgrade zasnovana je na tri osnovna volumena: jedan bočni stambeni dio s stubištem, središnji društveni i drugi bočni vrlo vjerojatno kombinovanog tipa (nepoznato stanje prizemlja). Osnova sačuvanog kata i krovišta pokazuje izvanrednu organizaciju rasporeda prostorija, gdje je komunikacija u prizemlju ostvarena preko vanjskog pristupnog radijalno rastvorenog stubišta, jednokrakog zavojitog stubišta u društvenom dijelu i trokrakog stubišta povezanog sa stambenim dijelom na zapadnoj strani pomaknutim prema dvorišnom dijelu zgrade.[1177] Stube trokrakog i jednokrakog stubišta vode do ostalih prostorija na katu uključujući i krajnji bočni prostor. Sličan koncept Tönnies je razvio za zgradu Mitropolije u Tuzli, samo što na primjeru zgrade Volkerta osvijetljenje nije zenitno, već je postignuto preko većih panoramskih prozorskih osi u društvenom prostoru i stubištu stambenog dijela, dimenzijama dvostruko duži od ostalih prozora. Društveni prostor na prvom katu ima veću radnu prostoriju s knjižnicom i osobnim izlazom na jedan balkon koji je usmjeren na ulicu te dvije velike sobe. Zanimljivo je da zgrada ima veće kupatilo za goste povezano sa hodnikom, otvorenog tipa. Spavaće sobe vlasnika, dječja i za gosta, smještene su u jugozapadnom dijelu parcele (stambeni prostor), na način da je spavaća soba vlasnika povezana s manjom garderobom, kupatilom i izravnim pristupom na drugi balkon. Na sjeverozapadnoj strani ovog dijela je i jednokrako stubište, koje vodi do mansarde u kojoj je soba za sluškinju i nužnik. Društveni prostor kata pokazuje unutarnju organizaciju katova po uzoru na gradske kuće osmanskog perioda: dvije veće prostorije, mušku - selamluk (u jugoistočnom dijelu sa balkonskom lođom) i žensku - haremluk (u sjeveroistočnom dijelu).

[1176] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1177] KZZKHPNS, zbirka nacrta, „*Neubau: Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert*“, fascikla br.1029-5/III

Slika br.175. Projekt jedno-obiteljske zgrade Ernsta Volkerta, 1:100, 1911.

U prizemlju stambenog dijela su mogle biti sve veće sobe društvenog, ali obiteljskog karaktera (dnevni boravak s izlazom na verandu, blagovaonica s izlazom na vrt, nužnik, kuhinja i manja ostava). Sve gospodarske prostorije stambenog dijela prizemlja su vjerojatno usmjerene prema vrtu. Izuzetno složena dispozicija reflektira se i na kompoziciji pročelja koja otkriva svu složenost prostorija i njihove međusobne povezanosti, centralno organiziranog prostora, koji je zahtijevao povećanje broja i visine prozorskih osi, unošenje elementa terase i balkonskih lođa. Iako projekat zgrade pripada „bosanskom slogu“, upotreba formalnih i konstruktivnih elemenata pokazuje maksimalnu funkcionalnost iz koje proizlazi njena estetika, zbog čega je ne bismo smjeli *a priori* tumačiti regionalnom ili lokalnom karakteristikom, nego radije u kontekstu arhitekture funkcionalizma i rane moderne. Jednostavnost primijenjenih geometrijskih formi na kojima počiva arhitektura „bosanskog sloga“, odnosno gradska kuća osmanskog perioda, kao njeno kreativno nadahnuće rasterećena od dekorativnih ukrasa fasade, predstavlja osnovu za stvaranje arhitekture na geometrijskim načelima oblika, koji su jedino prirodno rješenje za arhitekturu.[1178] Složena od snažnih masa i formi izdijeljenih pravom linijom, oslobođena suvišnog dekorativnog plastičnog tretmana, otkriva ljepotu jednostavnih i čistih formi. Zgradom

[1178] VON BENOTTO, 1912 : 74-75

dominira funkcionalizam, s prepoznatljivim detaljem osmostrane kupole kakav koristi na zgradi Saloma, rađene iste godine. Kameni sokl se pružao dužinom cijele zgrade, u visini od oko 0,5 m. Svi prozori su trebali imati jednostavnije profilacije, s kvadratnim balustradama datim u vidu natprozornika prvog kata, jednakim onima na prozorima prvog kata i balkonske terase Salomove i zgrade Vladimira Besarovića.

8.6.3. Zaključak

Kroz predočene primjere očuvane projektne dokumentacije stambenih zgrada prvog perioda suradnje s arhitektom Josipom Vancašem, sa sigurnošću možemo jedino ustvrditi da najamna trgovačko-stambena zgrada Heinricha Schlesingera u Sarajevu nije uključivala angažman Rudolfa Tönniesa. Za ostale je teško utvrditi pojedinačan doprinos arhitekata i inženjera, uključujući i Tönniesa, tim više što je nepoznat točan broj suradnika atelijera, specifičnosti poslova, jer do sada nisu poduzeti nikakvi bitni dalji koraci u pravcu identificiranja svih imena. Na nekim projektima možemo pretpostaviti veći angažman nepotpisanih učesnika, osobito na manje reprezentativnim zgradama, skromnijih gabarita i tipske obrade kompozicije pročelja, pa čak i doslovnog transponiranja uz minimalne intervencije projekata (zgrada Isaka i Kauk M. Romana i zgrada Johanna Naggya). Velika je vjerojatnost da se Vancaš posvećuje organizacijskom dijelu poslovanja i projektima koji predstavljaju izazov, stimulirajući osobni umjetnički izražaj.

Djelatnost Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva u Sarajevu također do sada nije studiozno proučena i istražena u smislu pojedinačnog doprinosa onih koji rade i upravljaju njime. Za potpuno razumijevanje uloge svakog projektanta na spomenutih preko 70 projekata bilo bi neophodno temi pristupiti mnogo šire i detaljnije, zbog čega smatram da bi ona sasvim sigurno mogla i trebala biti predmetom nekog drugog naučno-istraživačkog rada, koji bi bio potkrijepljen dostatnom projektnom dokumentacijom. U ovom radu težište je ipak stavljeno na projekte zgrada koji se u periodici, suvremenoj historiografiji i ostalim izvorima dovode u izravnu vezu s arhitektom Tönniesom. Iz analiziranog se može zaključiti da je uloga i angažman Vancaša kao osnivača najveća, nakon čega slijede učešća arhitekata i direktora Društva Josipa Pospišila i Rudolfa Tönniesa. Nadalje se može zaključiti da je Tönnies autor nerealiziranih idejnih projekata za zgradu gradske vijećnice u Tuzli i zgradu Zemaljske banke u Bosanskom

Šamcu, projektant zgrade javnog kupatila u Mostaru i zgrade Mitropolije u Tuzli, odnosno da je njegov projekt iz 1911. godine za Mitropoliju neznatno prerađen 1913. godine kada upravlja Društvom. Također je autor adaptacije stambene zgrade Vladimira Besarovića, zgrade Jošue i Mojce Saloma, zgrade Čurčić – Arnautović, zgrade Nurudin-bega Azapagića i glavnog projekta neizgrađene zgrade Ernsta Volkerta, sve u Sarajevu. S druge strane možemo zaključiti da nije autor zgrade podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu, zgrade Hrvatske centralne banke u Sarajevu i kompleksa oficirskih zgrada u Sarajevu.

8.7.Atribucija autorstva na projektima i izvedenim zgradama

Imajući u vidu opravdane pretpostavke domaćih, suvremenih povjesničara arhitekture, ponajviše Nedžada Kurte i Ibrahima Krzovića da se pojedine stambene zgrade u Sarajevu na osnovu rješenja kompozicije pročelja mogu pripisati ili dovesti u vezu s arhitektom Rudolfom Tönniesom, unatoč činjenici da one nisu spomenute u personalnom listu, smatram da bi ovakve tvrdnje ipak trebalo uzeti u obzir i analizirati. Pitanje autorstva kao i onih koji preuzimaju zadatak izvođenja i nadzora na građevinskim radovima postaje još problematičnije utoliko što za većinu izgrađenih zgrada nemamo očuvanu projektnu dokumentaciju. Nedostatak podataka o njima kroz pisane tekstove i komentare tadašnje štampe, koja se jedino fokusira na izgradnju javnih zgrada, otežava definiranje specifičnosti poslova na kojima su arhitekte uključene. Riječ je o ukupno pet stambenih i stambeno-trgovačkih zgrada izgrađenih na prostorima današnjih općina Stari Grad i Centar u Sarajevu, u periodu od 1906. do 1913. godine, dominantno u stilu cvjetne i geometrijske secesije.

8.7.1. Najamno-trgovačka, stambena zgrada Milana Jojkića

Zgrada općinskog liječnika Milana Jojkića izgrađena je prema očuvanom kanalizacionom planu i navodima spomenutih autora 1906. godine u ulici Muvekita 6.[1179] Na planu je potpisan inženjer Josef Gramer, koji u to vrijeme kao i Tönnies radi za Građevinsko odjeljenje i honorarno za Vancašev atelijer. Gramerov potpis u ovom slučaju malo toga može dokazati jer se točna godina gradnje ne može konstatirati na osnovu plana, budući da su za mnoge već izgrađene zgrade, u starom dijelu grada, nadogradnjom ili proširenjem naknadno izrađivani planovi priključenja kanalizaconoj mreži. Postojanje njegovog potpisa se može opravdati i činjenicom da tih godina aktivno sudjeluje zajedno s inženjerima Okružnog ureda na uređenju kanalizacione mreže u Sarajevu. Međutim, pojava potpisa u domaćoj literaturi označila je pripisivanje autorstva njemu ili Tönniesu ili jednostavno obojici.[1180] Zaključci i atribucija dalje su izvođeni na temelju karakteristika završne obrade eksterijera, korištene plastike i polikromije, čime se opet ne može dokazati mnogo. Prema navodima Krzovića liječnik postaje vlasnik nekretnina 1906. godine,

[1179] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta kanal plan *"Bau Dr. Milan Jojkić, Čuković Gasse Nr.8, 18.6.1906"*, br.1109-33/I
[1180] KURTO, 1998 : 83; KRZOVIĆ, 2004 : 52, 53

koje su do tada u vlasništvu Riste Đ. Besarovića, bez jasnog navođenja o kakvoj vrsti nekretnina je riječ, manjem dućanu ili stambenoj zgradi.[1181] Vrlo je mala vjerojatnoća da Kurto i Krzović autorstvo pripisuju Tönniesu zbog činjenice da je autor nadogradnje i adaptacije stambene zgrade Vladimira Besarovića, pripisujući mu i stambeno-trgovačku zgradu sina Đorđa, pa moguće i djeda Riste Đ. Besarovića, premda istu navodim više kao moguća promišljanja. Krzović nadalje u knjizi pod naslovom *„Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini"* pravi zanimljivu komparaciju na bazi naslova očuvanih projekata, koje izrađuje i potpisuje Tönnies i ovoga koji je kako zapaža izrađen istom rukom, što se vidi u naslovu plana: „*Bau Dr.Milan Jojkić"*. Postavlja se pitanje zašto u tom slučaju projekt nije naveden u personalnom listu Tönniesa, ukoliko je on autor, a ne Josef Gramer ili već neki treći arhitekta. Potpis vlasnika i u ovom slučaju ne otkriva mnogo jer je on na projektima zgrada skoro uvijek prisutan u desnom uglu. S druge strane, uloga i značenje vlasnika jednako ne doprinosi rasvjetljavanju i preciziranju godine izgradnje, jer prve pisane podatke o liječniku nalazimo 1901. godine kada je imenovan za općinskog službenika, bez podataka o mjestu stanovanja.[1182] Moguće je da Jojkić 1906. godine kada postaje vlasnik nekretnina naručuje projekt adaptacije ili nadogradnje, s željom da putem prepoznatljive simbolike dekorativne plastike naglasi svoju društveno-poslovnu poziciju kao liječnika, po ugledu na svoje kolege.

Slika br.177. Zgrada Milana Jojkića s motivom Meduze iznad ulaznog portala, 1906. (?)

[1181] KRZOVIĆ, 1987 : 217
[1182] KRUŠEVAC, 1960 : 152, 390, 391 (Bio je i aktivan član Srpske narodne stranke i zastupnik BiH u plenumu zagrebačkog Narodnog vijeća)

Stilski zgrada usvaja formalni repertoar rane secesije utemeljene na slobodnom dekorativizmu, apliciranjem jezika novog stila na u osnovi i dalje historicističku arhitekturu unutarnjeg rasporeda. Dvokatna stambeno-trgovačka zgrada, ugrađena u manji ulični niz, gotovo kvadratne osnove, definirana građevinskim redom iz 1893. godine, slijedi izrazito simetričnu koridorsku dispoziciju bez nagovještaja uspostavljanja korelacije unutarnje strukture i izgleda pročelja.[1183] Maštovit odabir dekorativne plastike, s motivima valovitih traka nadprozornika, istina postiže zanimljiv ritam prozorskih osi, cvjetne sadržaje iznad krovnog vijenca i glavu Meduze iznad ulaznog portala, ali vrijednost zgrade u kontekstu doprinosa arhitekturi XX stoljeća Sarajeva pokazuje osrednju kvalitetu izvedbe. U odnosu na ostale zgrade zemljišne parcele, imala je nešto veće unutrašnje dvorište, čime je osigurana dovoljna prozračnost i osvijetljenost gospodarskih prostorija, ali i onih društvenog tipa usmjerenih ulici Muvekita. Obilaskom zgrade utvrđeno je da su sve veće salonske prostorije međusobno povezane vratima, a da je upotrebom dugog uskog hodnika postignuto razdvajanje uličnog i dvorišnog volumena. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom, pozicioniranim u južnom dijelu zgrade. Detaljnom analizom može se uočiti nekoliko bitnih karakteristika upotrijebljenih dekorativnih motiva.

Nadprozornici pokazuju elemente stiliziranog cvijeta na pravougaonom polju, uz minimalna odstupanja od oblika cvjetova na pravougaonom polju nadprozornika zgrade ljekarnika Heinricha Schlesingera u Sarajevu arhitekte Josipa Vancaša iz 1903. godine. Sličnost s realiziranim projektima rane secesije atelijera Vancaša (stambeno-poslovna zgrada Isaka A. Saloma 1903. godine, stambeno-poslovna zgrada Moice A. Kabilja 1904. godine) očita je i kroz upotrebu vertikalnih kanelura u malteru s motivom diska, koje Tönnies u svojim projektima nikada ne koristi, ali i primjena alegorijskih figura sa značenjima vezanim za funkciju zgrade (meduza sa zmijama u čaši kao simbol medicine), svojstvena Vancašu. Nadalje, promatranjem snopova vitičastih cvjetnih oblika, koji uokviruju prozore prvoga kata uočava se slično rješenje dekorativne obrade prozora prvoga kata zgrade Schlesingera. Dakle, način promišljanja i definiranja fasadnog plašta je u osnovi Vancašev, što navodi na pretpostavku da je projekt nastao u atelijeru ovog arhitekte, najranije 1905. godine, a na kojem je moguće radio i Tönnies, čime bi se opravdala teorija Krzovića o podudarnosti slova u naslovu projekta te potpis Gramera kao

[1183] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:1000, br.156; Mjere uzete in situ 15.4.2015.

nezaobilazne karike prilikom izrade kanalizacionog plana. Činjenica da je i sam Gramer autor nekoliko stambenih zgrada u Sarajevu ga ne može eliminirati kao glavnog projektanta zgrade Milana Jojkića, koji ideje crpi iz već sagrađenih primjera zgrada Vancaša u Sarajevu, časopisa i ostale dostupne literature. Na kraju treba imati u vidu i Tönniesovo zdravstveno stanje, jer od polovine 1905. do svibnja 1906. boluje od tifusa.

Slika br.178. Detalj nadprozornika zgrade Milana Jojkića

Slika br.179. Detalj nadprozornika zgrade Heinricha Schlesingera

8.7.2. Jedno-obiteljska zgrada Mehmed-bega Fadilpašića

Točna godina izgradnje stambene zgrade Fadilpašića nije poznata, a nedostatak projektne dokumentacije dodatno komplicira i otežava datiranje i preciziranje autorstva. Glavna odrednica godine izgradnje jeste regulacioni plan iz 1906. godine[1184] i njegova dopuna iz 1908. godine.[1185] Dio ulice koju čini manji niz stambenih zgrada predviđen je 1908. godine za gradnju novih zgrada, a prostor parcele širine šest metara[1186] na kojem je smještena zgrada, mogla je najranije biti popunjena 1910., s obzirom na odluku o uređenju šireg prostora trga koja stupa na snagu

[1184] xxx1906.a : 79

[1185] xxx1908.i : 32

[1186] Općina Stari Grad, katastarski podaci (novi premjer): k.č.1574/1 K.O.Sarajevo IX

1909. godine.[1187] Investitor je Mehmed-beg Fadilpašić, pripadnik jedne od najuglednijih i najimućnijih obitelji Sarajeva.[1188] Stambena dvokatnica pripada modelu gradske kuće bez trgovačke namjene. Ugrađena je u manji ulični niz, pravougaone osnove s dvorištem iza zgrade na istočnoj strani parcele, organiziranim kao vrt. Sa zapadne strane proteže se regulatorna linija, ispred koje je pješački trotoar. Ambijentalna i estetska vrijednost ostvarena je uličnim pročeljem s karakterističnim kompozicionim, vertikalno raščlanjenim tretmanom fasadne plohe.

Zgrada pokazuje vrijedan primjer prilagođavanja secesije lokalnom naslijeđu i zatečenoj arhitekturi, u najavi traženja adekvatnih dekorativnih i oblikovnih elemenata kompozicije pročelja inspiriranih motivima „bosanskog sloga“. Dojam masivnog prizemlja ostvaren je povlačenjem prozorskog okna na unutarnji rub zida i diobom na tri jednaka dijela, što promatraču odaje utisak dubine zida. Nadprozornici prizemlja imaju valovite, zatalasane forme, čije se krajnje točke završavaju trokrakim povijenim repovima. Zbog karakterističnog nagiba terena, visina sokla različita je i neujednačena. Ulazna, drvena vrata ispunjena su geometrijskim motivima s mnoštvom kvadratičnih, pravougaonih i kružnih formi. Friz koji razdvaja zonu katova, prvi od drugog, predstavlja neprekinutu horizontalnu traku što se cijelom dužinom fasade pročelja širi poput cvjetne loze. Pokretljivost i valovitost fasade predstavlja korak dalje od konvencionalnog poimanja zidne plohe, prevlašću zaobljenih formi nad pravougaonom strukturom zgrade. Vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom. Dvokatnica ima ukupno dva stana - jedan četverosobni stan na prvom i drugi na drugom katu, ukupne površine 852 m²[1189], a visine 12 m.[1190] Krajnje rješenje je vrlo dopadljivo i neuobičajeno zbog čega smatram da je većina suvremenika autorstvo pripisala pomalo ekstravagantnom Tönniesu. Metodom komparativne analize smatram da bi se arhitektonsko-plastična dekoracija mogla dovesti u vezu s njim. Nadalje, nadprozornici drugog kata sačinjeni od motiva stiliziranog

[1187] xxx1906.b : 2

[1188] AKSS, gruntovni list br.519/VII; Svoje bogatstvo i ugled obitelj je dugovala dobroj naobrazbi istaknutih članova, veleposjedu i dobrim trgovačkim vezama. Najpoznatiji i najstariji član bio je Fadil-paša, pjesnik, mevlevijski šejh, kadija i guverner koji 1882. godine umire u izbjeglištvu u Usküdaru. Poslije njega slijedi Mustafa-beg Fadilpašić, prvi sarajevski gradonačelnik i Mahmud-beg Fadilpašić poslanik općinskog odbora i gradski zastupnik. Nasljednici Fadilpašića su krajem XX stoljeća prodali zgradu stambenom poduzeću, koje od tada pa do danas zgradu stavlja pod najam. Mahmud odnosno Mehmed-beg je vlasnik i naručilac projekta. Nije neuobičajeno da se kroz domaću štampu i izvore nvodi i jedno i drugo ime jer sam zapazila više ovakvih primjera (primjer Jovan ili Javer eff. Baruch).

[1189] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:10000, br.156

[1190] Mjere uzete in situ, 13.4.2015.

suncokretovog cvijeta, oštrih završetaka latica i stalaktitnih formi identični su onima na fasadi Vancaševe zgrade Zadika Hiama Levija iz 1911. godine i zgradi Servez efendije Svrzo iz 1911. godine.[1191] Usporedbom karakterističnih dekorativnih motiva vezanih za Vancaševo umjetničko-estetsko oblikovanje pročelja, ali i neupitnih Tönniesovih dekorativnih elemenata, moguće je pretpostaviti da projekt nastaje u Bosanskohercegovačkom građevinskom dioničarskom društvu, u vremenu Tönniesova upravljanja. Na temelju toga autorstvo bismo mogli pripisati Pospišilu, Vancašu ili Tönniesu, ukoliko je zgrada sagrađena početkom ili sredinom 1910. godine, kada Tönnies još ne istupa iz državne službe. Čak bi se i motiv krovnog vijenca s rombovima mogao poistovjetiti s rješenjem Pospišilovih realiziranih projekata (zgrada Zemaljskog vakufa iz 1910/12. i Arona I. Musafije iz 1913. godine u Sarajevu).[1192] Ako je s druge strane riječ o zajedničkom angažmanu arhitekata Društva, to otežava procjenu individualnog udjela i teško ju je sa sigurnošću povezati s jednim autorom kao ključnim za nastanak, tim više što uslijed nedostatka projektne dokumentacije fasada ne može biti jedini pokazatelj i dokaz (slično poigravanje sa valovitim pročeljem zabilježeno je i na Plečnikovim projektima vila što se može tumačiti kroz utjecaj radnije nego li prisutnost Plečnika u BiH). Osim toga, nikakvi bitni koraci nisu napravljeni u pravcu identificiranja pri izradi suvremene planske dokumentacije u kojima su podaci Kurte i Krzovića prenošeni bez dodatnih provjera.[1193]

Slika br.180. Stambena zgrada Fadilpašić, 1910. (?)

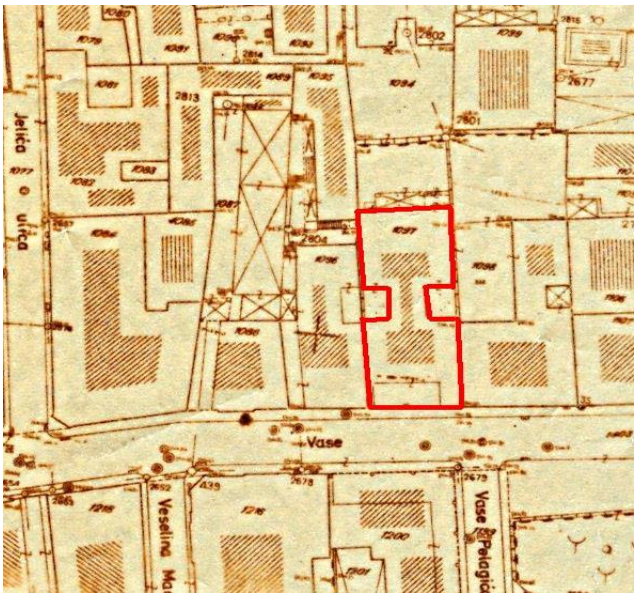
[1191] KRZOVIĆ, 1987 : 245
[1192] POSPIŠIL, 1912 : 1-4, 20/7; HRASNICA, 2003 : 158, 164, 165
[1193] KRZOVIĆ, 2004 : 197

8.7.3. Stambeno-trgovačka zgrada Izidora M. Izraela

Stambeno-trgovačka zgrada Izidora M. Izraela u ulici Ferhadija 25 u Sarajevu je prema podacima suvremenih povjesničara izgrađena oko 1910. godine u stilu cvjetne i geometrijske secesije, čime predstavlja zanimljiv spoj dva fenomena stila. Kako projektna dokumentacija nije očuvana te kako u personalnom listu Tönniesa nije navedeno učešće na projektu, teško da možemo zaključiti koliko su tvrdnje historičara opravdane. Krzović ističe mogućnost *„neposrednog približavanja izraza, a možda i neposredne saradnje“* graditeljskog poduzeća Miladinovića i Tönniesa, smatrajući da je suradnja realizirana na nekoliko zgrada, bez točnog navoda o kojim zgradama je riječ i specifičnosti poslova.[1194] Autor nadalje naglašava da bi zgrada *„morala biti djelo Rudolfa Tönniesa jer su horizontalni frizovi od talasastog i širokog akantusa samo njegov motiv i oblik“*, praveći paralelu sa zgradama Saloma i Altarca. Istina jeste da je vrlo specifičan ritam krovnog i kordonskog vijenca u formi lista akantusa odlika njegovih projekata, ali bi se isto moglo zaključiti i metodom komparativne analize ostalih dekorativnih motiva na zgradi koja upućuju na slična stilska rješenja projekata iza kojih stoji Josef Gramer, zbog čega smatram da bismo autore mogli potražiti ili u jednom ili drugom. U prilog ovoj pretpostavci bi išlo i oblikovno rješenje erkera slične obrade na zgradama Vladimira Besarovića R. Tönniesa i zgrade Franičević – Pavičić J. Gramera iz 1912. godine.[1195] Slično mišljenje dijeli i Kurto kada ističe da zgrada posjeduje zanimljivo *„podcrtavanje arhitektonskih detalja floralnih motiva koji se pretvaraju u trake i polja kojima se razdvajaju planovi pročelja“*.[1196] Za razliku od Krzovića nije eksplicitan po pitanju autorstva, premda zgradu spominje u kontekstu analize dekorativnih elemenata fasada zgrada čiji je autor Tönnies. U ostaloj planskoj dokumentaciji, prije svega Zavoda za zaštitu spomenika Kantona Sarajevo i Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo nisu zabilježeni drugačiji podaci, naprotiv, tvrdnje ovih autora su preuzimane kao jedini izvor podataka. Nadalje, vlasnički listovi ne pružaju jasniju sliku, jer se kao vlasnik nekretnina obitelj Izrael javlja od 1902. godine.[1197]

[1194] KRZOVIĆ, 2004 : 88
[1195] KRZOVIĆ, 2004 : 83
[1196] KURTO, 1998 : 129, 130
[1197] AKSS, gruntovni list br.103/LXXVI

Slika br.181. Zgrada Izidora M. Izraela, oko 1910. (?)

Slika br.182. Geodetska podloga s označenom parcelom zgrade Izidora M. Izraela

Sudeći po kompoziciji pročelja i odabranom stilu gradnje izgradnja nije mogla biti završena prije 1909. godine. Zbog nepovoljnosti raspoložive parcele dvokatnica s mansardom koja zauzima cijelu površinu zgrade, ima oblik izduženog slova H, dva bočno pozicionirana svjetlarnika (zapadna i istočna strana) i veće unutrašnje dvorište (sjeverna strana). Definirana građevinskim redom iz 1893. godine, dispozicija pokazuje spajanje dvije zgrade u kompaktnom volumenu i odvajanje ulične i dvorišne, koje pod jednim krovom funkcioniraju kao dvije zasebne cjeline. Osim podudarnosti forme erkera na zgradi Besarovića, možemo razmotriti i rješenje mansarde koja je na sličan način razvijena i obložena dekorativnim crijepom gotovo cijelom dužinom čeone fasade uglovnice Altarca u neposrednoj blizini. Određene nedoumice bi mogli unijeti motivi u završnim dijelovima erkera, mansarde i forme kartuša na katovima, ukoliko isključimo slobodu arhitekte u korištenju nešto drugačijih dekorativnih elemenata. Uslijed nemogućnosti usporedbe tlocrtnih rješenja i potpisa na projektnoj dokumentaciji autorstvo bismo mu mogli uvjetno pripisati na osnovu navedenih elemenata kompozicije pročelja.

Slika br.183. Detalj mansarde zgrade Abrahama M. Altarca

Slika br.184. Detalj mansarde zgrade Izidora M. Izraela

8.7.4. Najamna trgovačko-stambena zgrada Jove Odovića

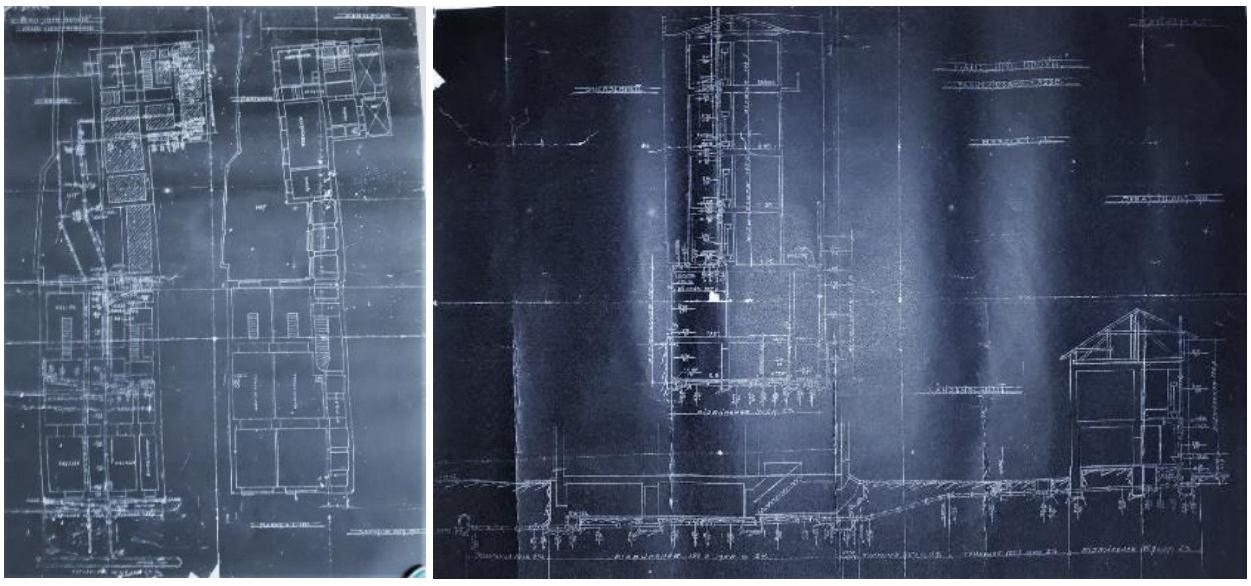
Najamna trgovačko-stambena zgrada Jove Odovića ili Gavre Gašića kako se još u suvremenoj literaturi spominje izgrađena je prema mišljenju Ibrahima Krzovića tijekom 1911. godine u ulici Branilaca Sarajeva 13 u Sarajevu prema projektu Rudolfa Tönniesa.[1198] Zanimljivo je da se podaci u projektnoj dokumentaciji koja bilježi samo očuvan kanalizacioni plan iz kolovoza 1911. godine i gruntovni izvori ne podudaraju te da se javlja nedoumica oko imena vlasnika koji naručuje gradnju zgrade poznate u današnjem obliku. Vlasnički listovi upućuju na nekoliko imena. Obitelji Agić i Tandarević se kao vlasnici nekretnina javljaju od 1886. do 1909. godine, od kojih ih kupuje Gavro Gašić,[1199] bosanskohercegovački političar, svećenik i član Srpske samostalne stranke,[1200] što će reći da je na mjestu sadašnje zgrade postojala neka manja stambena ili trgovačko-stambena građevina. To potvrđuje i projektna dokumentacija na kojoj se vidi manja jednokatna zgrada, ali i činjenica da Sidika Tandarević ostaje suvlasnica manjeg dijela nekretnina (1/8) koje su većinski u vlasništvu obitelji Gašić (7/8). Nadalje, u projektnoj dokumentaciji je u naslovu navedeno samo ime Jove Odovića, bez spomena imena Gavre Gašića. Iako je nejasno o čemu se točno radi pretpostavljam da je od vremena kupnje nekretnina 1909. dogovarana gradnja, odnosno adaptacija i proširenje postojeće zgrade između obitelji Gašić i Tandarević, sa ili bez Odovića, ali da je izradu projekta na kraju proveo Jovo Odović, možda i iz razloga iznenadne smrti Gavre u ožujku 1911. godine. Vrlo vjerojatno je i da su Gašićevi nasljednici koji se kao vlasnici nekretnina javljaju 1935. godine, bili maloljetni zbog čega novonastala situacija dvije

[1198] KRZOVIĆ, 1987 : 219
[1199] AKSS, gruntovni list br.222/XLI
[1200] KRUŠEVAC, 1960 : 360

udovice prisiljava na prodaju dijela nekretnina obitelji Odović. U prilog značajnijoj adaptaciji postojeće jednokatne zgrade, a moguće i povezivanje dvije građevine bi moglo ići i postojanje većeg unutrašnjeg dvorišta na stražnjoj strani zgrade (istočni dio parcele), što bi značilo da su na dosta izduženoj pravougaonoj parceli postojale dvije zgrade, te da su se obitelji združenim kapitalom upustile u projekt, radi ostvarivanja profita od najma stanova. Što se tiče projektne dokumentacije iz kolovoza 1911. godine, nije zabilježen niti jedan potpis pa tako ni Tönniesov. Podatak o gradnji i uzimanju bilo kakvog učešća u istoj se također ne javlja ni u personalnom listu arhitekte.

Slika br.185. Stambena zgrada Jove Odovića, 1911. (?)

Slika br.186. Kanalizacioni plan (suteren i prizemlje) i presjek 1:100, 1911.

Trokatna zgrada iz 1911. godine ima i po dva manja bočna dvorišta (sjeverni i južni dio parcele), u funkciji prirodnih svjetlarnika, sa slobodnim pristupom preko vrata u zoni prizemlja. Vertikalna komunikacija je ostvarena preko dva dvokraka stubišta s podestom. Zbog nepovoljnosti raspoložive parcele unutarnja dispozicija pokazuje spajanje dvije zgrade u kompaktnom volumenu i odvajanje ulične i dvorišne, koje pod jednim krovom funkcioniraju kao dvije zasebne cjeline.[1201] Na taj način su servisne prostorije i ulične i dvorišne zgrade smještene u središnji dio organizirane oko bočnih dvorišta, dok su salonske prostorije usmjerene na ulicu Branilaca Sarajeva (zapadna strana parcele) i unutrašnje dvorište (istočna strana parcele). Zgrada ima jedan stan na stubište, a zbog spajanja dva volumena pod jednim krovom dva stana po katu. Izrazito simetrična, stilski odgovara duhu geometrijske secesije, jednostavne i šablonske obrade, čija se ljepota više ogleda u akcentiranju vertikalnog doživljaja potpunim spajanjem katova u cjelovit pano, dokidajući uobičajene horizontalne historicističke pa djelomično i secesijske raščlambe fasadnog plašta. Pravougaoni otvori prizemlja su raščlanjeni snažnim trakastim bosažem i obloženim kamenim soklom. Oštri kordonski vijenac razdvaja prizemlje od prvog kata. Moguće je da ovaj dio doživljava naknadne izmjene, što je zbog nedostatka projektne dokumentacije teško utvrditi. Način obrade fasade ne odaje značajnu sličnost s Tönniesovim projektima stila geometrijske secesije, koliko sa zanimljivijim primjerom ovoga stila u Sarajevu, stambeno-poslovnom uglovnicom Racher – Babić Carla Kneschaureka izgrađenom 1913. godine,[1202] iako dosta pojednostavljenja rješenja. Sva tri kata pročelja su podijeljena s četiri pravougaone prozorske osi. Parapeti prozora prvog kata dati su u gruboj fakturi češljanog maltera, dok oni drugog kata imaju stepenasto profilirane zidne površine, izvedene kasetiranim povlačenjem zidnog platna kao membrane. Ovakav dekorativno-plastični element najoriginalnije je izveden na primjeru zgrade banke Slavia, arhitekte Jana Koteře. Oblik parapeta prozora drugog kata ponovljen je i na parapetima prozora trećeg kata. Nadprozornici trećeg kata pokazuju djelomičnu podudarnost s parapetima prozora prvog kata, također završeni grubo češljanim malterom, između kojih je apliciran po jedan motiv romba, gotovo zaštitni znak geometrijske secesije. Međuprozorski stupci optočeni su vertikalnim nizom upečatljive dekorativno-plastične izvedbe koja svojim karakterističnim tretmanom podsjeća na opružene trake lančića.[1203] Unatoč pojavi čisto dekorativnog znaka, prevladava osjećaj za arhitektonsko oblikovanje i konstruktivna logika.

[1201] JURIĆ, 1994 : 156
[1202] KURTO, 1998 : 349
[1203] KRZOVIĆ, 1987 : 135

Snažni krovni vijenac natkriva nadprozornike trećeg, završnog kata, nad kojim se nastavlja koso krovište. Dvorišna fasada je izvedena jednostavno i bez ukrasa. Pretpostavljam da je i u ovom slučaju osnovni parametar za autorstvo Tönniesu njegova velika naklonost stilu geometrijske secesije, korištenju pročišćenih formi koje rijetko spaja sa cvjetnim motivima te za koje Krzović ističe da je *„od svih sarajevskih arhitekata najprije mogao doći do čistih geometrijskih oblika i izraza“*.[1204]

8.7.5. Najamna trgovačko-stambena zgrada Đorđa M. Besarovića

Trokatna uglovnica Đorđa M. Besarovića, izgrađena u uličnom nizu Obala Kulina bana 26 i Ćumurija, u osnovi je oblikom nepravilni kvadrat, slobodnostojeća s južne strane, površine 1290 m² i visine 21.6 m.[1205] Zbog nedostatka projektne dokumentacije i druge prateće arhivske građe atribucija i točna godina izgradnje ostaje nepoznanicom, premda Kurto i Krzović autorstvo na temelju komparativne analize pripisuju Tönniesu. U vlasničkom listu navedena je 1913. godina kao datum kupnje nekretnina ljekarnika Đorđa M. Besarovića.[1206] Uvidom u raspoloživu fotodokumentaciju uličnog niza vidi se da na zemljišnoj parceli nije postojala nikakva građevina, što znači da izgradnja nije mogla započeti prije 1913/14. godine te da nije riječ o adaptaciji ili nadogradnji starije zgrade manjih gabarita.[1207] Ako se uzme u obzir izrada projekta adaptacije stambene zgrade Vladimira Besarovića u Sarajevu 1911. godine (otac Đorđa) od strane arhitekte Rudolfa Tönniesa, kao i detalji na pročelju zgrade Đ. Besarovića, koji se pokazuju sličnim onima na Salomovoj iz 1911. godine možda bismo mogli u njemu tražiti autora ili koautora izvedbenog projekta. Prema stilu gradnje, pripada secesiji cvjetnog tipa, ali samo formalno u smislu nekih dekorativnih detalja, zbog čega bi se u svojoj pročišćenosti i jednostavnosti mogla iščitati i kao preteča rane moderne. Iako bi se na osnovu elemenata dekorativne plastike parapeta prozora katova i arhivolte,[1208] zgrada mogla dovesti u vezu sa Tönniesom, na fasadi prizemlja (friz iznad ulaznih vrata), ali i u enterijeru upotrijebljen je motiv vijenca izobilja sa spiralno isprepletenim lišćem eukaliptusa, plodovima grožđa, limuna, jabuke, što bi se kao upotrijebljeni dekorativni

[1204] KRZOVIĆ, 1987 : 136
[1205] Geodetska podloga, KZZKHPNS, 1:1000, br.156; Mjere uzete in situ 15.4.2015.; Općina Stari Grad, katastarski podaci (novi premjer): k.č.2043/1 K.O.Sarajevo XI
[1206] AKSS, gruntovni list br.442/I (zgrada je otkupom 1937. godine postala vlasništvo obitelji Kadić, nakon čega po završetku Drugog svjetskog rata postaje društvena svojina, izuzev nekoliko stanova Kadića.)
[1207] Muzej Sarajeva, fotodokumentacija br.286., kutija VIII
[1208] AJZINBERG, 2007 : 22

sadržaj moglo jednako pripisati i nekim drugim arhitektima (stambeno-najamna zgrada Josipa Vancaša ulici Ferhadija 16 i Muvekita 6). Krzović u svojoj knjizi *„Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini“* uspoređuje dekorativni motiv arhivolte mansarde zgrade Besarovića i arhivolte pasaža Salomove zgrade gdje ističe „*veliku sličnost motiva i način njihovog predstavljanja, što nas uvjerava da je riječ o istom projektantu*“.[1209] Motivi, istina, jesu osmišljeni na sličan način, ali samo u uopćenom smislu, ne i po obliku i vrsti odabranih listova. Komparativnu analizu možemo utemeljiti i na motivu erkera, njegovoj geometrijskoj osnovi, kao i na upotrijebljenoj ogradi balkonske lođe, ali i tu bismo mogli navesti podudarne primjere sa zgradom Franičević – Pavičić Josefa Gramera i stambeno-trgovačkom zgradom u ulici Maršala Tita 50. Plošno i suviše jednostavno rješenje apliciranih gipsanih motiva jednako kao i prostorna dispozicija zgrade koja ne odiše inventivnošću dosadašnjih uglovnih rješenja Tönniesa, navodi na sumnju.

Slika br.187. Najamna trgovačko-stambena zgrada Đorđa M. Besarovića, 1913/14.

Slika br.188. Stambeno-trgovačka zgrada Paula Oreškovića, J.Gramer, 1914.

[1209] KRZOVIĆ, 2004 : 82

Slika br.189. Motiv arhivolte, zgrada Đorđa M. Besarovića

Slika br.190. Detalj ulaznog portala, zgrada Salom

U dijelu svoje knjige koji analizira ukrasne detalje fasada stila secesije Kurto ističe *„potpunu simetričnost objekta Obala 27 iz 1914. godine s naglašenim, velikim, snažno modeliranim kartušama koja pokrivaju parapetna polja krajnih osa, kao i površinu gabla tavanskog dijela koji popunjava floralni motiv srednje prozorske osi. Dekorativna polja i ovdje imaju jednu ulogu da potenciraju kompoziciju volumena, koju s obzirom na uvjete parcele nije bilo moguće drugačije razviti.“*[1210] Iz tog razloga zaključuje zaključuje da *„na osnovu snažne i karakteristične stilizacije kartuše objekat može pripisati Rudolfu Tönniesu, mada o njemu u arhivama nema podataka.“*[1211] Uzimajući u obzir navedene pretpostavke smatram da u vremenu kada svoje stvaralaštvo dovodi do ozbiljne, zrele faze utemeljene na iskustvima arhitekture geometrijske secesije i rane moderne, zgradu Besarovića možemo lako pripisati i drugom autoru. Moguće je da kreativno nadahnuće zgradom Saloma, drugome predstavlja polaznu točku, čime bi se opravdale pretpostavke Krzovića. Osim toga, Gramer kao i Tönnies tih godina usko surađuju s građevinskim poduzećem *Union-Bauaktioengesellschaft*, prvi kao projektant,[1212] a drugi kao član savjetodavnog vijeća, pa je utoliko očit utjecaj mnogo iskusnijeg autoritativnog Tönniesa, čiji je udio osjetan, ali ne i dominantan, za razliku od Gramerovog.

Pretpostavljam da za zgradu ljekarnika projekte izvodi spomenuto poduzeće, čiji autor je Josef Gramer, a koji definira dekorativne detalje po preporuci savjetnika Tönniesa. Imajući u vidu gotovo identično rastvaranje trgovačke zone prizemlja na zgradi Besarovića i zgradi Paula

[1210] KURTO, 1998 : 129, 130
[1211] KURTO, 1998 : 130
[1212] KRZOVIĆ, 2004 : 84

Oreškovića[1213] iz 1914. godine moguće je predvidjeti sljedeću podjelu posla : po iskustvu mlađi inženjer Gramer odgovoran za prostornu organizaciju i oblikovanje arhitektonske kompozicije, dok se tehnički iskusniji Tönnies bavio nadziranjem gradnje uz izvjesne upute u smislu dekorativnog oblikovanja pročelja.

8.7.6. Zaključak

Atribucija autorstva na projektima i izvedenim zgradama arhitekte Rudolfa Tönniesa obuhvatila je samo onaj dio opusa koji se veže za Sarajevo, što ostavlja dodatnu mogućnost za podrobnije istraživanje i analizu projekata i izvedenih zgrada u gradovima BiH i drugim mjestima Monarhije. U tom smislu bi rezultati istraživanja pokazali i veći broj zgrada u odnosu na predstavljenih pet. Međutim, kako su iste od strane bosanskohercegovačkih povjesničara arhitekture dovođene u vezu s opusom Tönniesa, tako su one podrobnije analizirane, sa zaključkom da zgrada Milana Jojkića najvjerojatnije ne predstavlja njegov autorski rad, jednako kao ni najamna trgovačko-stambena zgrada Jove Odovića, za razliku od jedno-obiteljske zgrade Mehmed-bega Fadilpašića te uvjetno trgovačko-stambene zgrade Đorđa M. Besarovića, zbog čega se samo za stambeno-trgovačku zgrade Izidora M. Izraela sa većom vjerojatnoćom može predspostaviti da je autor izvedbenog projekta. Uslijed nedostatka cjelovite projektne dokumentacije, zaključak je izveden temeljem komparativne analize i detaljnim proučavanjem opusa arhitekte, stilova u kojima projektuje tijekom navedenih godina, ali i proučavanjem opusa drugih arhitekata i inženjera u Sarajevu. Dakako, ne bi se trebala ni odbaciti mogućnost inostranog poručivanja ili kupovine projekata od strane naručioca, premda je takva praksa u Sarajevu kada je riječ o stambenim zgradama dosta rijetka, jer neka rješenja pokazuju izvjesne sličnosti sa arhitekturom vila Jože Plečnikom u Sloveniji (zgrada Fadilpašić).

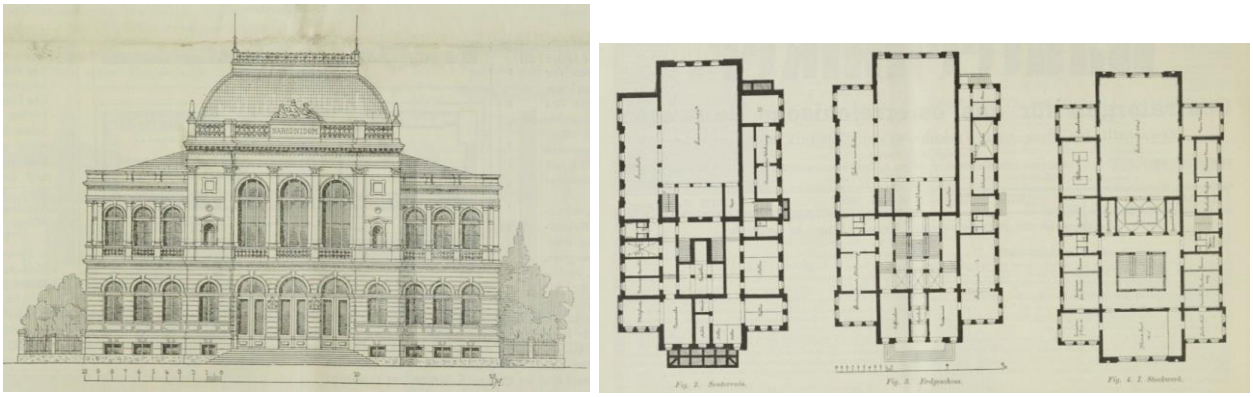
[1213] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, osnova prizemlja 1:100, svibanj 1914., br.220-8/III

9. PROJEKTI U DRUGIM DRŽAVIMA MONARHIJE

Projekti koji nastaju van BiH mogu se podijeliti u tri kategorije, one koji nastaju prije dolaska u Sarajevo, one koji nastaju poslije odlaska iz Sarajeva i one koji nastaju još u tijeku boravka u Sarajevu uzimajući učešća na javnim natječajima za projekte van BiH, a koji su vezani pretežno za Sloveniju.

9.1.Projekti nastali prije dolaska u BiH

Još u tijeku studija Tönnies sudjeluje na javnom natječaju za zgradu Narodnog doma u Ljubljani[1214] 7. svibnja 1893.[1215] osvojivši drugu nagradu.[1216] Namjera žirija kojeg su činili predstavnici Narodnog doma je bila uključivanje što većeg broja lokalnih graditelja i arhitekata u projekt, djelomično i zbog velikih ulaganja domaćih dioničarskih društava. Pristiglo je ukupno 17 anonimnih prijava. Prva nagrada je dodijeljena arhitekti Františeku Škabroutu pod šifrom *„Znanost in moć“*, druga Rudolfu Tönniesu za čiji rad Monika Pemić navodi da nije ostao zabilježen i sačuvan, i treća češkom arhitekti, Janu Hradeku pod šifrom *„J.Medici“*.

Slika br.191. Narodni dom, izvedbeni projekt, 1896., Ljubljana

[1214] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1215] PEMIĆ, 2007 : 96
[1216] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

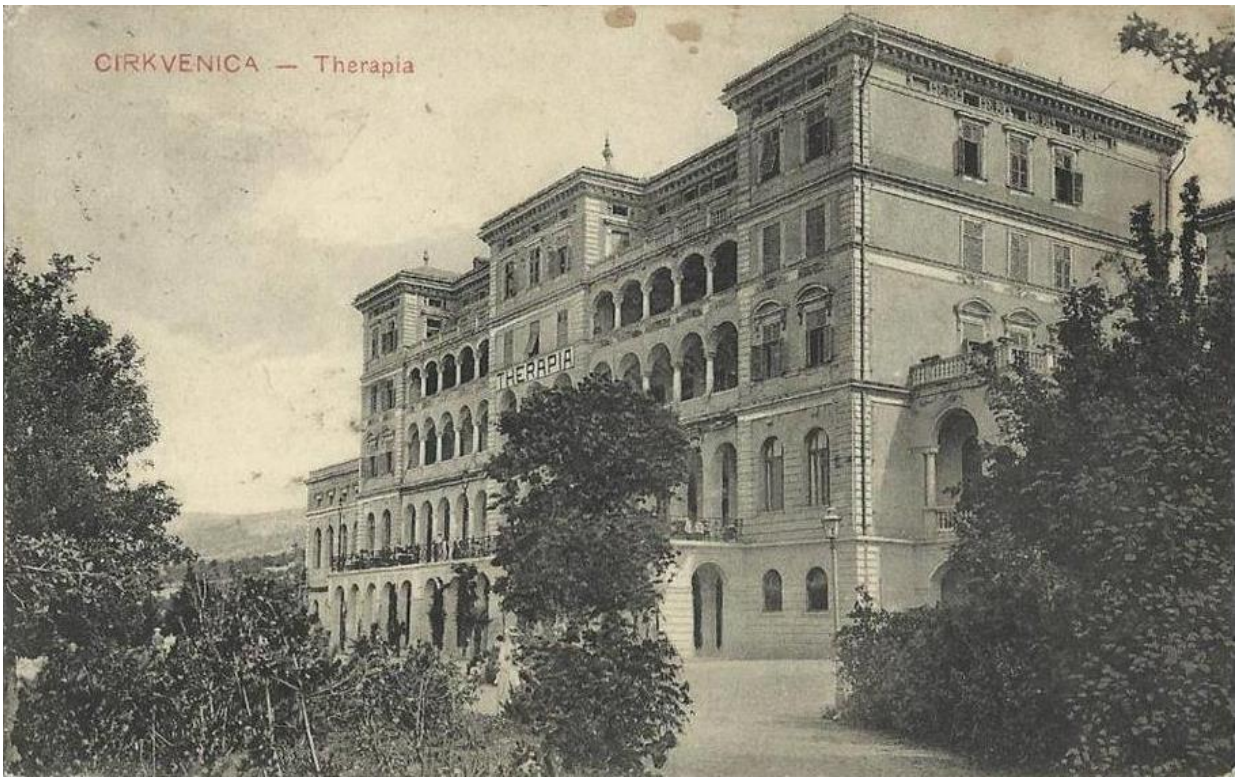
Od prijavljenih su zabilježena i imena Jana Hrubya, Antona Wolfa, Karla Mascheka i Kune Waidmanna.[1217] U časopisu *Der Bautechniker* objavljen je detaljan pregled nagrađenog projekta Škabrouta te predstavljena buduća namjena po katovima u kojoj su navedene prostorije svečane sale površine 250 m², manje sale sa 100 m², prostorije udruženja „Sokl“ itd.[1218] O rezultatima natječaja, spominjući samo ime prvonagrađenog, detaljno su izvještavale i lokalne novine.[1219] Dom je svečano otvoren 1896. godine.[1220] Godine 1893/4. u personalnom listu, kojeg ispred Kraljevske Zemaljske Vlade potpisuje Pařik nedeno je da sudjeluje na natječaju za objekt kursalona u Bledu, kao dio većeg turističkog kompleksa Bohinjskog jezera, sagrađen uz hotel Malliner (sada hotel Park) iz 1853. godine, osvojivši prvu nagradu. Hotel izgrađen na istočnoj obali jezera proistekao je iz manje zgrade, gostionice Andreja Mallinera. Godine 1894. zabilježena je obnova hotela, nadogradnja drugog kata i proširenje dodatkom bočnog kubusa kursalona u maniru „švicarsko-alpskog sloga“.[1221] Kako je riječ o adaptaciji postojeće zgrade manje gostionice u privatnom vlasništvu, ne vjerujem da je riječ o javnom natječaju, već o dostavljanju prijedloga, vlasniku internog karaktera. Pretpostavljam da je ovaj podatak, iako točan, preuveličan kao i većina informacija iz personalnih listova arhitekata.[1222]

Slika br.192. Hotel Malliner, 1896., Bled

[1217] PEMIĆ, 2007 : 96
[1218] xxx1893.b : 723-724
[1219] xxx1896.i : 3-4
[1220] PEMIĆ, 2007 : 92
[1221] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 364
[1222] SAPAČ, I., LAZARINI, F., 2015 : 364; Godine 1929. hotel je srušen, a na njegovom mjestu podignut novi „Toplice“ prema projektu arhitekte Hermana Husa. Godine 1975. i ovaj hotel je srušen i zamijenjen novim 1977. prema projektu arhitekte Feđe Košira.; xxx1897.š : 38-39

Još za vrijeme studijskog boravka u Italiji 1894. Tönnies, dobiva poziv dioničarskog društva u Budimpešti za rad na projektu hotela Nadvojvode Josipa u Crikvenici 1894. godine.[1223] Turistička izgradnja Crikvenice otpočinje još 1850-ih godina, kada se austrijski i mađarski državnici, koji u njoj borave kao gosti, angažiraju u popularizaciji, usmenim i pismenim priopćavanjem, što je za posljedicu imalo povećan broj pacijenta koji dolaze na oporavak, liječenje i rehabilitaciju.[1224] Jedan od takvih tekstova objavljen je u bosanskohercegovačkom časopisu *Nada* 1900. godine dr. Ljudevita Brodskya pod naslovom *„Hrvatska Riviera. Klimaktološke i balneološke crtice“*,[1225] a zatim 1903. u mađarskom časopisu *Vasárnapi Ujság*, pod nazivom *„Czirkvenicza“* autora Mohoraia Pála.[1226] Naglo unapređenje turizma poticao je brojne iseljenike iz čitavog svijeta da svoj novac ulože u gradnju kuća i vila za iznajmljivanje strancima i turistima.[1227]

Slika br.193. Hotel u Crikvenici, Christian Ulrich i Höfler, 1895.

[1223] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1224] UREMOVIĆ, V., VUKELIĆ, I., 2006 : 248, 249
[1225] BRODSKY, 1900 : 197-198
[1226] MOHORAI, 1903 : 556-557
[1227] UREMOVIĆ, V., VUKELIĆ, I., 2006 : 250

Kao autori glavnog projekta navode se Höfler i Christian Ulrich, dok su građevinski radovi povjereni Aloisu Schumacheru.[1228] Kako je Ulrich duži niz godina djelovao u Budimpešti, odakle se vraća u Beč 1892. godine,[1229] postoji mogućnost da je Tönnies tijekom studija radio u njegovom atelijeru te da je putem Ulricha došao do kontakata u Budimpešti. Naravno, otvorena je i mogućnost uspostavljanja suradnje preko poznanstva koja stiče otac kao vlasnik građevinske tvrtke u Ljubljani. U svakom slučaju je vjerojatnije da je riječ o nekom posrednom povezivanju, jer u podacima iz personalnog lista nije zabilježen boravak u Budimpešti. U nekoliko kratkih rečenica u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung* pored autora je navedeno učešće više dioničarskih društava koji u suradnji s građevinskim tvrtkama imaju dugoročan plan gospodarskog širenja mjesta, izgradnjom zgrada turističkog sadržaja u vrijednosti od 2 miliona K.[1230] Ovaj podatak se vjerojatno odnosi na izradu idejnih projekata za devet vila, bez navođenja imena projektanata, koji nisu realizirani, a na čijoj izradi je Tönnies, kako stoji u personalnom listu, radio. U Crikvenici je Tönnies imenovan za glavnog šefa gradilišta hotela, ističući važnost i obim povjerenih mu poslova, koje uspješno završava 15. rujna 1895. godine.[1231] Ukupna vrijednost radova iznosila je 850.000 mađarskih forinti.[1232] U časopisu je navedeno da će hotel imati oko 100 soba, dok je u personalnom listu navedeno 150 s više pomoćnih prostorija, što se i poklapa s brojem soba koje hotel danas ima. Pretpostavljam da je došlo do naknadnog proširenja kompleksa i nekih izmjena prvobitnog projekta, od strane Ulricha ili Schumachera.

Početkom 1895. Tönnies u Hrvatskoj radi kao honorarni službenik pri Građevinskom odjeljenju Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu, kao suradnik na projektima za novu bolnicu u Pakracu i Pješadijsku vojarnu u Zagrebu.[1233] Za rad na projektu Pješadijske vojarne, je kako stoji u personalnom listu, „posebno pohvaljen“ od strane predstojnika Građevinskog odjeljenja, Jurja

[1228] xxx1894.c : 89
[1229] http://www.architektenlexikon.at/de/656.htm, 20.3.2016.
[1230] xxx1894.c : 89
[1231] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1232] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1233] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; Postojeća bolnica u Pakracu izgrađena oko 1760/80. godine, namijenjena liječenju spolnih zaraznih bolesti, među vojnim posadama u Slavoniji 1850-ih postaje Opća javna Zemaljska bolnica. Vremenom se bolnica pokazala premala za potrebe stanovništva kotara Pakrac i okolnih kotareva, zbog čega je odlučeno da se izgradi nova zgrada, ujedno i zbog neposredne blizine lječilišta Lipik. Kraljevska Zemaljska bolnica u Pakracu izgrađena je 1896/7. godine. (KAURIĆ, 2003 : 252)

Augustina.[1234] Projekt kompleksa vojarni izrađen je još 1881. godine u Beču,[1235] kao i većina kompleksa tog tipa u Monarhiji, od strane arhitekte Franza Grubera i civilnog inženjera Carla Voelcknera.[1236] Od gradnje na Rooseveltovom trgu se odustalo zbog radova na regulatornoj osnovi, uslijed čega je promijenjena lokacija. Vojarna je izgrađena na današnjem Trgu Franje Tuđmana.[1237] S obzirom na postojanje kompleksno razrađenog projekta, smatram da se „pohvala" mogla odnositi na uspješno obavljen zadatak šefa gradilišta za gradnju zgrade žandarmerije ili neki sličan zadatak, jer je u personalnom listu navedeno „učešće pri izvođenju radova" na zgradi vojarne. Nezadovoljan „statusom" u Građevinskom odjeljenju Tönnies, 1. listopada 1896. odlazi u atelijer Kune Waidmanna, gdje ističe rad na projektu za manju vilu na Hrastniku i projektu za dva velika natječaja – psihijatrijsku bolnicu Mauer Öhling u Beču i psihijatrijsku bolnicu u Trstu.[1238] Suradnja s arhitektom Waidmannom je vjerojatno bila potaknuta prethodnim suradnjama obitelji Gustava Tönniesa s arhitektom u Sloveniji, koji projektuje nekoliko gradskih kuća i vila čiju gradnju uglavnom vode majstori graditelji Filip Supančić, Rudolf i Roman Treo i obitelj Tönnies.[1239]

[1234] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

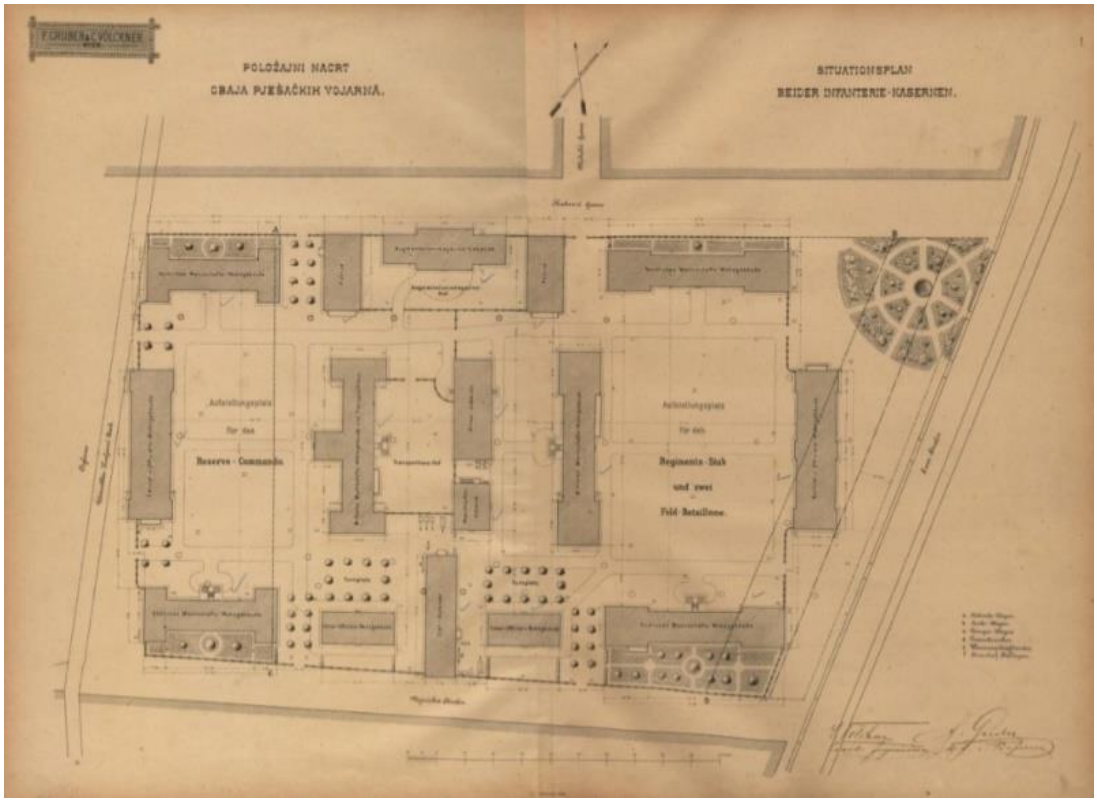
[1235] Knjižnice grada Zagreba „Infanterie – Kasernen", (Digitalizirana zagrebačka baština, grafička građa; 53, 2011.)

[1236] Knjižnice grada Zagreba „Infanterie – Kasernen", (Digitalizirana zagrebačka baština, grafička građa; 53, 2011.)

[1237] http://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/oznaka/jaiona, 20.3.2016.

[1238] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.; Natječaj za Mauer Öhling bolnicu objavljen je 1896. godine u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung* ([xxx]1896.f : 503), s rokom prijave do 15. listopada ([xxx]1896.g : 515). Iako su nagrade podijeljene u tri kategorije (5000K za prvu, 3000K za drugu i 2000K za treću) rezultati pokazuju da treća nagrada (1500K) nije dodijeljena. Prva je dodijeljena arhitekti Juliusu Fröhlichu i Johannu Scheiringeru iz Beča, dok su drugu u jednakom iznosu dobili arhitekta Knill i inženjer Ed.Engelmann. ([xxx]1896.h : 111) Projekat je na kraju povjeren arhitekti Carlu von Boogu, čije rješenje bolnice, ali i cijelog kompleksa pomoćnih zgrada predstavlja jedan od prvih primjera arhitekture secesije na zgradama lječilišta u Monarhiji, kako je gradnja okončana 1902. godine. (SENARCLENS, 2001 : 316) Natječaj za Psihijatrijsku bolnicu u Trstu objavljen je 1896. u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung*, 20. kolovoza s rokom prijave do 10. travnja 1897. uz detaljan opis sadržaja zahtijevanog projekta. ([xxx]1896.j : 589) Rok za prijavu je naknadno produžen do 30. travnja 1897. ([xxx]1897.a : 322), a rezultati su objavljeni 9. rujna iste godine. Žiri u sastavu: arhitekta Ritter Giovanni Giachi - predsjednik, dr. Moise Luzatto - podpredsjednik, prof. Karl Hesky, dr. Luigi Cenestrini i inženjer dr. Ettore Lorenzutti, dodijelio je prvu i drugu nagradu za četiri projekta. ([xxx]1897.b : 582) Nagrađeni su: inženjer Goustiaus Morine Paul Le Cardonnel, neimenovani arhitekta iz Pariza, inženjer Peveling iz Berlina i inženjer Vincenzo Canetti iz Vercellia, inženjer prof. Luigi Mazorana i arhitekta prof. Ludovico Braidotti iz Trsta. Treća nagrada nije dodijeljena, ali je predloženo otkupljivanje zanimljivih projekata pod šifrom *„Salve Tergeste", „Messo t'ho innanzi, ormai per te ti ciba"* i *„Humanite"*. ([xxx]1897.b : 582)

[1239] VALENČIČ, 1970 : 142; PIRKOVIČ, 2016 : 16, 17; https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b&query=RNPD_4274_1%2CESD%2C5915, 13.1.2020.

Slika br.194. Kompleks pješadijske Rudolfove vojarne, 1881., Zagreb

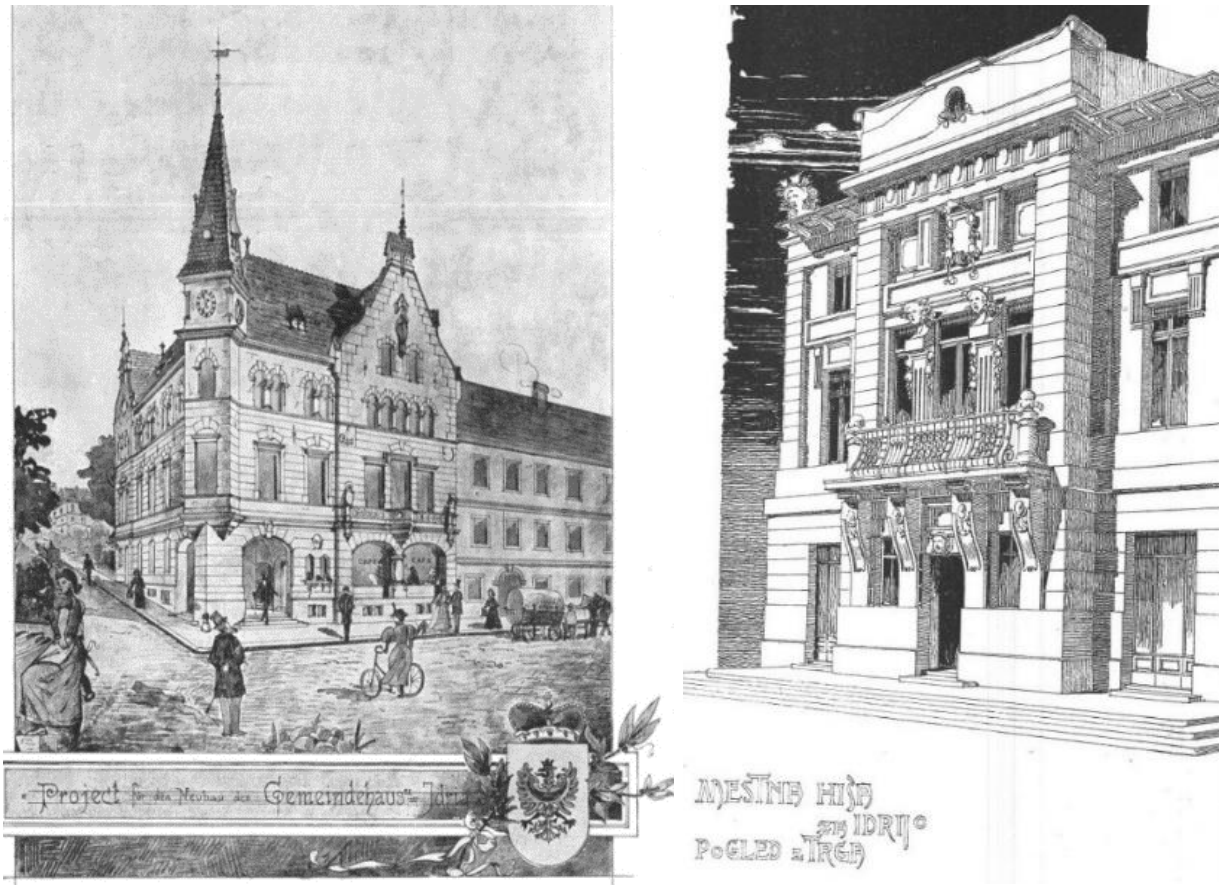
Neposredno pred dolazak u Sarajevo, Tönnies sudjeluje u javnom natječaju za zgradu šumskog doma, muzeja i akademije u Zagrebu 1897. godine, ali bez uspjeha.[1240] Natječaj je objavljen u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung* 4. veljače, s rokom dostave 31. svibnja.[1241] Na natječaj je pristiglo 14 projekata. Prva nagrada je dodijeljena Aleksanderu Aigneru i graditelju G. Carneluttiju, druga W. Jellineku iz Beča, treća arhitekti Hectoru von Eckhelu, a projekt arhitekata Ignjata Fischera i Antonína Hrubýa je otkupljen kao posebno zanimljiv.[1242] U personalnom listu navedeno je i učešće na natječaju za zgradu Vijećnice u Idriji u Sloveniji, ali ponovo bez uspjeha.

[1240] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1241] [xxx]1897.c : 217; Vrijednost nagrade u iznosu od 1500 K očigledno se odnosila na prvoplasirani projekt, dok je 1000 K navedeno kao zagarantiran iznos, vjerojatno, imajući u vidu mogućnost podjele nagrada. Članove žirija su činili predstavnici šumarskog doma i domaće arhitekte: Marcus Graf Bombelles jun - predsjednik, Zikmundowsky, Havas, Bollé, Lenuci i Waidmann. Troškovi gradnje procijenjeni su na 100.000K, uz detaljan opis sadržaja i namjene svih katova. ([xxx]1897.d : 240)

[1242] [xxx]1897.e : 345; Zanimljivo je napomenuti da ovaj dvojac projektuje prvu zgradu u Zagrebu koja se odcjepljuje od uobičajenog historicističkog izričaja podignutu 1898. godine, kuću Eugena Rada. Fasada zgrade, koja u odnosu na unutarnji prostor ima sekundarnu ulogu pokazuje da kompaktni korpus biva ukrašen na način *"slobodne renesanse Otta Wagnera, odnosno po uzoru na bečka ostvarenja s kraja 1880-ih i početka 1890-ih"*. (BAGARIĆ, 2017 : 203, 204; BAGARIĆ, 2008 : 13; LASLO, 2003 : 25)

Javni natječaj je raspisan u časopisu *Wiener Bauindustrie Zeitung* 1897., godine s navedenim rokom predaje 31. ožujka na adresu gradskog poglavarstva u Idriji, čiji članovi žirija odlučuju o izboru projekta. Nagrade su podijeljene u tri kategorije u vrijednosti od 200 fl., 150 fl. i 100 fl.[1243] Jedan od učesnika je bio i J. Plečnik, koji rad objavljuje u istom časopisu.[1244] Vijećnica je na kraju izgrađena po projektu arhitekata Clemensa M. Kattnera i Gustava A. Koniga u stilu njemačke neorenesanse, koji 1898. objavljuju iscrpna objašnjenja vezana za protokol žirija, u časopisu *Der Architekt*.[1245]

Slika br.195. Vijećnica u Idriji, 1898. projekt Clemensa M.Kattnera i Gustava A.Koniga

Slika br.196. Vijećnica u Idriji, Jože Plečnik

[1243] xxx1897.f : 253

[1244] xxx1897.a* : 38-39 str.75.taf.

[1245] KATTNER, M.C., KÖNIG, G., 1898 : 28 str.50 taf.

9.2.Projekti koji nastaju tijekom boravka u BiH

Godine 1897. Tönnies radi projekt za dvije manje neimenovane zgrade u Ljubljani.[1246] Još za vrijeme boravka u Sarajevu godine 1911. radi dva projekta za ponovo neimenovane uglovnice u Ljubljani. Početkom 1912. godine središnji gospodarski fond u Beču, vođen mišlju stambenih uvjeta oficira u zemlji, daje nalog za gradnju jedanaest oficirskih vila u deset različitih garnizona. U roku od osam mjeseci Tönnies ističe „*ne samo da su projekti urađeni, već su bili i izvedeni*". U ime ministra, projekte je detaljno pregledao barun Glückmann, koji izdaje potvrdu da su svi projekti urađeni sa stilom, ukusom i pažnjom bilo da su namijenjeni građenju u gradu ili na selu.[1247] Pretpostavka je da je Tönnies izradio tipske projekte koji su korišteni za gradnju na više različitih lokacija. Ove podatke bi trebalo provjeriti, što ostaje otvorena tema za analizu projekata izvedenih van BiH. Godine 1910., također, za vrijeme boravka u Sarajevu Tönnies sudjeluje na natječaju za kino Urania u Beču, izgrađeno prema projektu Maxa Fabijanija 1910. godine[1248] u stilu visokog historicizma i secesije s mnoštvom baroknih detalja, ali bez zapaženih rezultata.

9.3.Projekti nastali po odlasku iz BiH

Nakon odlaska iz Sarajeva 1917/8. godine u Ljubljanu i preuzimanja jednog dijela obiteljske tvrtke (*Obnova, gradbena družba z.o.z.*) kao pripadnik evangeličke crkve Tönnies je angažiran na obnovi u Prvom svjetskom ratu oštećene Evangeličke crkve u Ljubljani, izgrađene 1851. godine po projektu arhitekte Gustava Lahna u neogotičkom stilu.[1249] Poslije velikog potresa u Ljubljani 1895. ponovo je bila oštećena, nakon čega su uslijedila nova proširenja. U znak sjećanja na istaknutog člana zajednice i obnovitelja, u crkvi mu je posthumno postavljena ploča s ugraviranim imenom i prezimenom.

[1246] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1247] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1248] FABIANI, 1911 : 101-106
[1249] [xxx]2012.b : 21-22; Proširenjem crkve 1853. godine, izgradnjom župnog ureda i škole dijelovi neogotičkih elemenata su zamijenjeni neorenesansnim. U tijeku rata je oduzeta tada maloj protestantskoj zajednici, da bi ponovo 1919. bila vraćena evangeličkoj crkvenoj općini. Kako je jedno vrijeme bila napuštena zbog velike epidemije gripe, radovi na obnovi su započeli krajem 1919. godine nakon čega dobiva i elemente secesijske arhitekture. ([xxx]2012.b : 21-22)

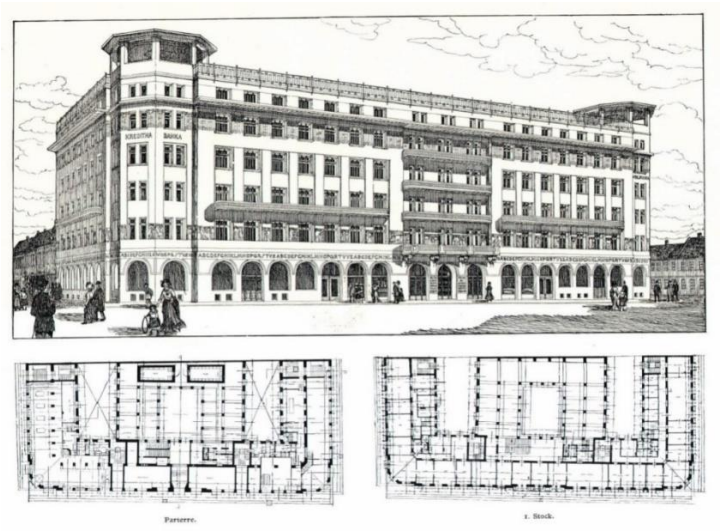

Slika br.197. Evangelička crkva Primož Trubar, 1851., Ljubljana

Slika br.198. Ploča s imenom Rudolfa Tönniesa, Evangelička crkva, Ljubljana

U Sloveniji se Tönnies više posvećuje vođenju tvrtke koja je poslije očeve smrti podijeljena. Čini se da u tom periodu i nije bio toliko produktivan kao u BiH, barem ne u smislu samostalnog projektovanja. Zabilježeno je ipak da *Obnova, gradbena družba z.o.z.* izvodi građevinske radove na palači ljubljanske Kreditne banke 1920/23. godine,[1250] po projektu češkog arhitekte Franza Krašnya iz 1910. godine[1251] i kipara Franca Bernekera.[1252] Da li je i koliko Tönnies odstupio od projekata iz 1910. godine teško je prosuditi, s obzirom da je Krašny iz zdravstvenih razloga bio spriječen doći u Sloveniju.[1253] U gabaritima razuđena, poluugrađena petokatna uglovnica banke bila je opremljena s najsuvremenijim električnim instalacijama i dizalima koje je postavila bečka tvrtka *Siemens & Stigler*. Ljubljanska Kreditna banka je do kraja Drugog svjetskog rata u svom vlasništvu imala manji dio zgrade, dok je ostale prostorije iznajmljivala (10 stanova, više poslovnih i privatnih apartmana i kavana).[1254] Stilski, zgrada banke pripada ranoj moderni, i ukoliko izuzmemo upotrebu rustike u zoni prizemlja i krovnog završetka uglovnog dijela sa šestougaonom kupolom, u potpunosti bi se mogla staviti u kontekst moderne arhitekture.

[1250] http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi713833/#slovenski-biografski-leksikon, 23.3.2016.
[1251] xxx1910.a : 16.taf.
[1252] xxx2013 : 21
[1253] xxx2011.b : 2
[1254] Do kraja 1954. godine sve privatne prostorije i stanovi su pripali Narodnoj banci Ljubljana. (xxx2011.b : 2)

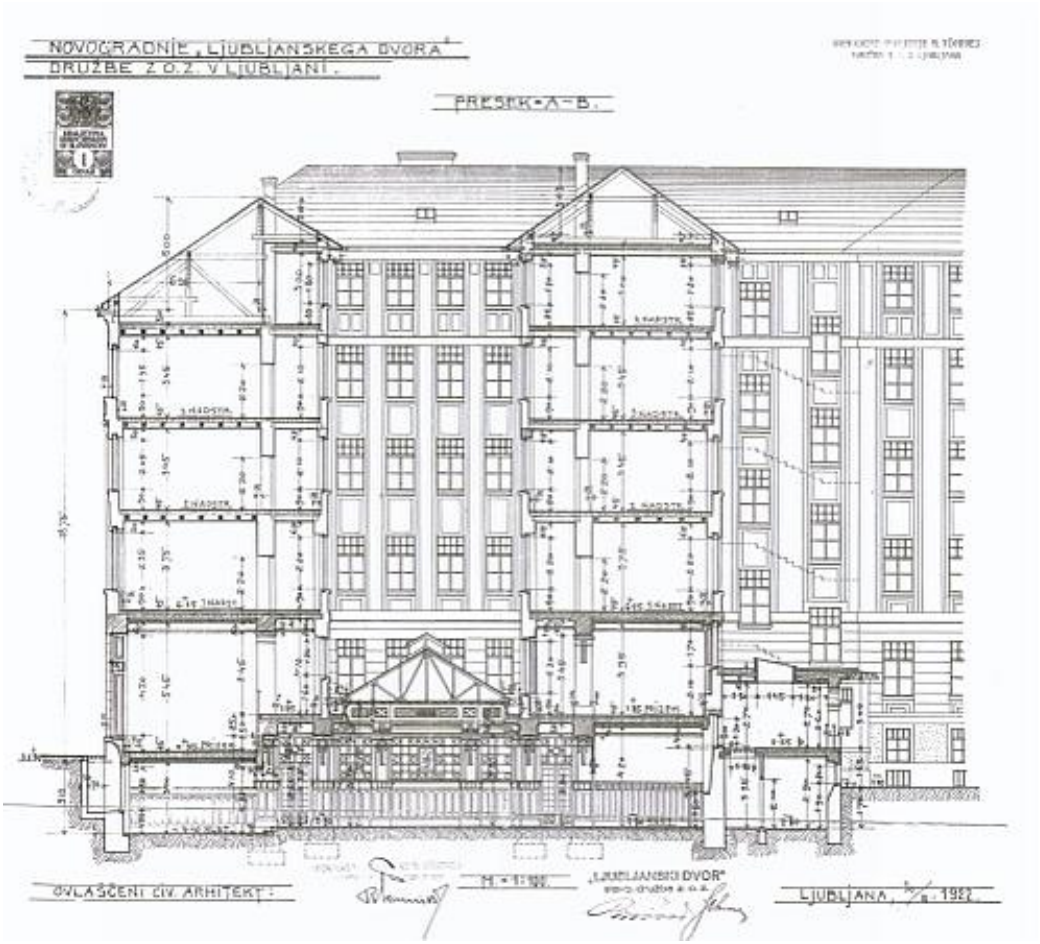

Slika br.199. Palača Kreditne banke, prema projektu Franza Krašnya, 1920/23., Ljubljana

Godine 1923. *Obnova, gradbena družba z.o.z.* imenovana je za izvođača građevinskih radova na palači Ljubljanskog suda, prema projektima arhitekte Josipa Costaperarie.[1255] Na izvedbenom projektu koji pokazuje vertikalni presjek palače suda vidi se potpis Tönniesa kao ovlaštenog arhitekte, a u gornjem lijevom uglu ime tvrtke. Unatoč nedoumicama oko autorstva Bogo Zupančič kroz analizu opusa Josipa Costaperaria zaključuje da osim izvođenja građevinskih radova ne možemo govoriti ni o kakvom značajnijem Tönniesovom doprinosu. Tome u prilog ide i opširan spisak imena tvrtki i umjetnika, koji su bili dio projekta objavljenog u časopisu *Jutro* 1923. godine.[1256] Za izvedene radove *Obnova, gradbena družba z.o.z.* je dobila posebna priznanja za upotrebu armiranobetonske konstrukcije. Od 1927. godine Ljubljanski sud je sjedište Željezničkog transportnog poduzeća. U prostornoj dispoziciji, nepravilne osnove u obliku slova L, poluugrađena uglovnica je dosta razuđena - s dva atrija, zenitno osvijetljena, i primijenjenom funkcionalnom organizacijom prostora, usmjerena dva ulična pročelja kancelarijskim prostorijama. Poslovni prostori masivne trokatnice su raspoređeni u zoni prizemlja, a poslovni sa kancelarijama na katovima. Iako zgrada evocira likovnost kasne secesije zbog visokog reljefa i blago naglašene rustikalne zone prizemlja po svemu ostalom, riječ je o pravom primjeru rane moderne.

[1255] https://www.rtvslo.si/kultura/drugo/najrazkosnejsa-filmska-palaca-na-balkanu/156384, 23.4.2020.; http://www.eheritage.si/apl/Digital.aspx?ID=SI_AN_ND_01064_MVYGCOIXGUNSVIJEXFUD, 23.4.2020.

[1256] xxx1923 : 7

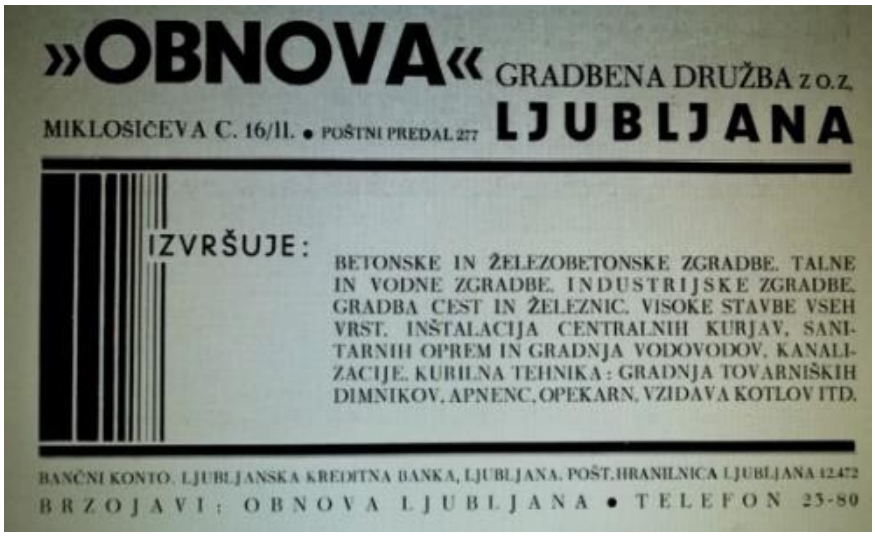

Slika br.200. Palača Suda, Josip Costaperari, 1:100, 1923., Ljubljana

Činjenica da Tönnies po dolasku u Sloveniju u kojoj djeluje do svoje smrti ne ostvaruje tako obiman i značajan opus kao u BiH može biti opravdana sve većim otvaranjem i prihvaćanjem arhitekture rane moderne od strane prvih domaćih arhitekata i inženjera (Jože Plečnik, Max Fabiani, Ivan i Helena Vurnik, John Jager),[1257] a koju određuje pročišćena arhitektonska forma,

[1257] POZZETTO, 1997 : 25; MIHELIČ, 2016 : 37; Djelo Fabianija nadmašuje prosjek tadašnje slovenske arhitekture. Zgrade sagrađene prema njegovim planovima pokazuju jačanje umjetničkog puta od čisto dekorativne secesije do strogog racionalizma bez ikakvih ukrasa, s obzirom da su ga više od modne dekorativnosti zanimala tehnička i funkcionalna pitanja. Svi realizirani projekti pokazuju izraz napora da arhitekturu (oblikom, proporcijama i materijalom) poveže s njezinim okolišem. (PRELOVŠEK, 1996 : 603; MIHELIČ, 2016 : 50); Arhitekta Ivan Vurnik će uz suradnju sa suprugom Helenom Kottler (slikarica) realizirati niz projekata stambene arhitekture naglašenih piktoralnih vrijednosti, okrećući se arhitekturi čistog funkcionalizma. Mnogo pažnje je posvećivao ekonomičnosti izgradnje, korištenju novih materijala i funkcionalnim zahtjevima najamnih zgrada. Projekti jedno-obiteljskih vila jednostavnog, čistog, utilitarnog karaktera učinit će ga značajnijim predstavnikom arhitekture rane moderne u Sloveniji. (PIRKOVIČ, J., MIHELIČ, B., 1997 : 84, 85; MIHELIČ, 2016 : 62; DEKLEVA, 2011 : 32, 38)

izraz bez ukrasa, ravnoteža masa, harmoničnost površina, jasnoća linija, a iznad svega potreba za racionalnim oblikovanjem putem elementarnih formi.[1258] Novo vrijeme donijelo je i nova, mlađa imena koja sa mnogo manje predrasuda i lakoćom prihvaćaju upotrebu suvremenih materijala za definiranje unutrašnjih prostora, lišenih svakog oblika dekorativnosti, nastalih u minimalnom okviru konstruktivnih elemenata i uravnoteženom ambijentu slobodnog, protočnog prostora, zbog čega je mogućnost praćenja sljedbenika Loosovog disponiranja u prostoru (*Raumplan* ili volumetrijski plan) te ostalih fenomena arhitekture moderne očigledno predstavljala preveliki izazov u koji se Tönnies ne upušta. Ostavši naklonjen stilovima secesije nadahnutim bečkim uzorima, s sporadičnom upotrebom elemenata klasicizma i talijanske ili njemačke renesanse u arhitekturi vila i stambenih zgrada po kojima biva upečatljiv,[1259] Tönnies se priklonio generaciji arhitekata koji su sve manje kao projektanti bivali prisutni na sceni.

Slika br.201. Građevinska tvrtka, *Obnova, gradbena družba z.o.z*, 1931.

[1258] GÖSSEL P., LEUTHÄUSER, G., 2007 : 191; JENCKS, 1990 : 40-41
[1259] REŽEK KAMBIČ, 2015 : 56, 58, 60

9.4.Zaključak

Iako opus arhitekte Rudolfa Tönniesa van BiH u radu nije detaljno istražen, iz navedenog se uočava da broj projekata nastao prije dolaska u BiH nije naročito značajan i obiman. Čini se da je najviše pažnje pridavao javnim natječajima, ali rijetko uspješno. Navedeni, ali neimenovani projekti u personalnom listu za stambene zgrade u Ljubljani koje projektuje tijekom boravka u BiH također ne otkrivaju mnogo, kako i tu postoji mogućnost više formalne suradnje nego li nedvojbenog autorstva s građevinskom tvrtkom svoje obitelji *"Gustav Tönnies i sinovi"*. Povratkom u Ljubljanu i osnivanjem tvrtke *"Obnova, gradbena družba z.o.z."* pokazuje u kolikoj mjeri je (ne) plodonosan kao projektant. Godine odsutnosti su vjerojatno učinile svoje, kao i pojava nove generacije arhitekata koji svoju naobrazbu na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču stječu u klasi profesora Otta Wagnera, a koji u Sloveniju mnogo prije nego li u BiH i Hrvatsku donose duh promjene i novih stilova.

10. ZAKLJUČAK

Djelovanje arhitekte Rudolfa Tönniesa podijeljeno je tri faze stvaralaštva – projekti nastali u BiH od 1897. do 1917. godine i projekti nastali u drugim državama Monarhije od 1894. do 1896. i od 1918. do 1929., po svemu prethodno izloženom, analiziranom i opisanom pokazuje obimno i značajno djelo, koje ga svrstava u sam vrh bosanskohercegovačkog graditeljskog naslijeđa druge polovine XIX i prve polovine XX stoljeća. Vođena podacima iz personalnog lista u kojem je navedeno učešće na povjerenim mu zadacima u Građevinskom odjeljenju izvršena je provjera u cilju potvrđivanja kroz projektnu dokumentaciju, arhivsku građu, časopise i literaturu što je rezutiralo potvrdom većine navoda ali i ukazalo na određenu diskreditaciju u monografskim disertacijama, te nedovoljno precizirane podatke o tome da li je riječ o idejnim, glavnim ili izvedbenim projektima, kanalizacionim planovima ili jednostavno projektima izmjere postojećeg stanja. U odnosu na do sada poznate činjenice i okvirne podatke o stvaralaštvu arhitekta Tönniesa u suvremenoj historiografiji, rad je pokazao o kojem broju realiziranih i nerealiziranih projekata je riječ, odnosno koje izvodi samostalno, a koje u suradnji s drugim projektantima i sa koliko preciznog učešća. Fokus za razliku od većine spomenutih izvora nije stavljen na deskriptivni opis pročelja, detalje arhitektonske plastike, već i na unutarnju organizaciju (namjena i sadržaj) te opće karakteristike stilova u kojima projektuje. Dokazano autorstvo i stvaralaštvo bi vjerojatno obimom bilo daleko brojnije i značajnije da uvjeti rada i koautorstva nisu bili duboko usložnjeni i komplicirani, posebno kada je u pitanju državna građevinska služba. S druge strane, nedostatnost projektne dokumentacije za stambene zgrade, zajednička je za stvaralački opus svih arhitekata koji djeluju u BiH. Izostavljanje potpisa, nenavođenje i preciziranje zajedničke suradnje u personalnim listovima, štura propraćenost njegove aktivnosti putem domaće štampe, rijetka zatupljenost u stranim časopisima, otežava do kraja precizno utvrđivanje dijela opusa. Sačuvana projektna dokumentacija omogućila je samo djelomičan uvid u podatke na osnovu kojih nije bilo moguće uvijek donijeti egzaktan zaključak o procjeni individualnog učešća, tim više što se na projektima iščitavaju imena različitih suradnika. Pa ipak limitiranost u određivanju vrste osobnog doprinosa nije rezltirala pripisivanjem projekata onim arhitektima i inžinjerima čiji potpisi nikada ne izostaju (predstojici Odjeljenja, rukovodioci ureda za zgrade) kao obavezni, odnosno arhitekata kao vlasnika atelijera i građevinskih poduzeća u slučaju stambenih zgrada na izvedbenim projektima zajedno sa vlasnicima zgrada kako je to i definirano kroz oba građevinska

reda. Otežavajuća okolnost je i činjenica da Tönnies za razliku od svojih kolega i suradnika (Josip Vancaš, Josip Pospišil, Ludwig Huber i dr.) ne objavljuje radove, idejne projekte, skice, crteže i izvedbene projekte u stranim i domaćim časopisima, čime bi se barem djelomično nadoknadila neočuvanost projekata. Osim predavanja održanih u prostorijama Tehničkog kluba, teorijski rad nije zabilježen. Čak je i ovaj istup oskudan u odnosu na ostale članove, koji ostvaruju daleko manji projektantski opus, ali bilježe veću aktivnost unutar kluba. Mogu samo zaključiti da ga segment teorije nije naročito zanimao, te da je bio više praktičar nego li teoretičar. Indolentnost i svojeglavost po pitanju publikacije radova, s druge strane nije značila otklon od istih, o čemu svjedoči zaostavština velikog broja stručnih časopisa koje prikuplja. Značajan broj realiziranih projekata pokazuje da je pomno pratio, usvajao, bilježio i primjenjivao, nadoknađujući znanje koje ne stiče kroz studij. Takvom praksom se svrstava u red s vodećim arhitektom Karlom Pařikom, koji osim teksta publiciranog u *Der Bautechniker* o izgradnji Šerijatske škole u Sarajevu i Bosanskohercegovačkoj narodnoj dioničkoj banci u *Der Architektu* ne bilježi značajnije istupe u časopisima i to na početku karijere. Ovo i s druge strane potvrđuje veliku opterećenost dvojice arhitekta u periodu od 1895. do 1916. u državnoj službi, koji su barem u jednom vremenskom periodu bili u korektnim i produktivnim odnosima, a koji su iznjedrili nekoliko značajnih graditeljskih ostvarenja, navedenih u personalnom listu. Što se tiče društveno – političke angažiranosti, izostanak iste je logičan ako se uzme u obzir da odlukama općinskih statuta, Bosanskog sabora i gradskog poglavarstva niti jedan državni službenih nije mogao biti aktivan član. Time postaje jasno zašto neki u jednom trenutku vrlo progresivni pojedinci ne bilježe javne istupe po ulasku u državnu službu (Pospišil), odnosno zašto se neki odlučuju istoj nikada ne priključiti (Vancaš), a drugi osobnu „renesansu“ doživaljvaju tek istupom iz nje (Tönnies, Huber).

Njegova pozicija u odnosu na druge arhitekte i inženjere druge polovine XIX i prve polovine XX stoljeća pokazuje da je riječ o vrlo plodonosnom arhitekti te da se najviše ostvaruje u projektima stambenih zgrada, jedno-obiteljskih i manjih gradskih zgrada, ali i da doprinos u projektima za javne zgrade također nije nezanemariv. Stambene zgrade uglavnom projektuje samostalno ili u suradnji s Josipom Vancašem prvo kroz rad u atelijeru, a poslije i kroz funkciju direktora Društva. Djelatnost u Društvu i atelijeru je posebna tema koja zahtijeva usporednu analizu više pojedinačnih opusa arhitekata, koji stvaraju i djeluju u njima, jer sama pozicija direktora ili glavnog arhitekte ne znači mnogo, a još manje konkretno. Ova tema bi trebala biti podrobnije

analizirana, ali tek po prikupljanju i obradi projektne dokumentacije, ukoliko je ona očuvana van granica BiH. Pretpostavka je da se stanje vjerojatno mijenjalo dolaskom i odlaskom broja suradnika, njihovim individualnim napredovanjem, zbog čega ih je teško povezati samo s jednim autorom kao ključnim za nastanak. Uvidom u raspoloživu dokumentaciju atelijera i Društva nije bilo uvijek moguće precizno ustanoviti njegov rad niti vremenski raspon djelovanja, tim više što isti nije posebno istaknut kroz personalni list. On je u radu ipak predstavljen djelomično i radi potrebe ukazivanja na problem autorizacije putem konkretnih primjera.

Za razliku od pretežno starije generacije arhitekata i inženjera koji ostaju dosljedni jednom stilu, pokazujući tek sporadično prihvaćanje novih, Tönnies spada u rijetke arhitekte koji se okušava u svim stilovima, istovremeno izvodeći veći broj zgrada u odnosu na ostale. Započinjući sa strogim i visokim historicizmom (romantizam, neorenesansa kombinirana s elementima baroka i rana secesija kombinirana s elementima baroka), preko cvjetne i geometrijske secesije, pa do zanimljivih primjera „bosanskog stila“ manjih zgrada integriranih u naselja starih mahala iz osmanskog perioda s elementima revidiranih klasičnih formi i rane moderne proistekle iz arhitekture geometrijske secesije i češkog kubizma kao jednog od fenomena arhitekture XX stoljeća, s pravom zaslužuje svrstavanje u kategoriju najproduktivnijih i najaktivnijih arhitekata ovog perioda. Uz Vancaša i Pospišila pružio je značajan doprinos borbi protiv arhitekture historicizama i secesije, kreativnim odnosom prema regionalnom graditeljskom naslijeđu, čiji poticaj doprinosi stupanju rane moderne na scenu relativno brzo.

Ukoliko bismo radove podijelili u tri kategorije – umjetnički visoko vrijedna, rutinska akademska ostvarenja i manje zanimljiva graditeljska ostvarenja, opus bi pokazao sljedeće. Gotovo svi radovi nastali u građevinskoj službi, osim projekta za višu Realku u Sarajevu i zgradu Suda i zatvora u Bosanskoj Dubici mogli bi se svrstati u kategoriju rutinskih akademskih ostvarenja. Projekti koji nastaju u tijeku 1910., 1911. i 1912. godine uglavnom nose obilježja umjetnički visoko vrijednih ostvarenja, dok su stambeno-najamne, poslovne i trgovačke zgrade koje projektuje najviše tijekom 1906. i 1907., manje zanimljiva ostvarenja, unatoč dekorativnoj obradi uličnе fasade. Značajni su i primjeri jedno-obiteljskih zgrada u Sarajevu iz 1902. i 1903., i 1910. i 1911. godine, a koje vjerojatno zbog karaktera i namjene dozvoljavaju više umjetničke slobode, čime ih svrstavam u kategoriju umjetnički visoko vrijednih. Možda u odnosu na arhitekturu prijestolnice ova ostvarenja ne zavređuju tako visoku ocjenu, ali u kontekstu arhitekture koja

nastaje u BiH u ovom periodu sasvim opravdano zaslužuju. U tom smislu najznačajnija djela bi bila: zgrada više Realke u Sarajevu, zgrada suda i zatvora u Bosanskoj Dubici, jedno-obiteljske zgrade Miklau, Sunarić, Nurudin-bega Azapagića i Volkert u Sarajevu, zgrada Ješue i Mojce Saloma u Sarajevu i zgrada gradskog kupatila u Mostaru. Kvalitetom prosječne i najskromnije zgrade bi bile: zgrada suda u Čajniču, zgrada Heinricha Rädischa u Sarajevu, zgrada Vasilikije Petrović u Sarajevu, zgrada Eugena Alborija u Sarajevu, zgrada Mitropolije u Sarajevu i zgrada Vladimira Besarovića u Sarajevu. Dosta solidna rješenja, osobito unutarnje organizacije prostora u odnosu na nepovoljnost parcela i zadanog uličnog bloka pokazuju zgrade Abrahama M.Altarca i Mordohaja Atijasa u Sarajevu, te jedno-obiteljska zgrada Čurčić – Arnautović u Sarajevu.

Glavne arhitektonske značajke opusa su vrlo razuđene i kompleksne osnove i unutarnja organizacija prostora, ali i dekorativna obrada kompozicije pročelja, zbog čega postaje posebno upečatljiv i prepoznatljiv. Pokazuje veliko zanimanje koliko za funkcionalnost i skladnost proporcija, toliko i za opći estetski dojam, kojem sa mnogo više slobode pristupa kada projektuje manje stambene zgrade i obiteljske zgrade, što je donekle i logično za svaki opus arhitekte ovog perioda. Od stilova najviše preferira arhitekturu secesije cvjetnog i geometrijskog karaktera te „bosanski stil“ kojeg kombinira s elementima graditeljskog naslijeđa XVIII stoljeća. Početak opusa i projekti nastali u državnoj službi, s druge strane pokazuju privrženost stilovima visokog historicizma – neorenesansi s elementima baroka ili romantizmu. Po brojnosti su najzastupljeniji projekti za stambene zgrade koje izvodi samostalno, zatim projekti za javne zgrade koje realizira za Građevinsko odjeljenje i na kraju projekti koji se vežu za djelatnost atelijera Vancaša i Društva u Sarajevu.

Analizom projekata stambenih zgrada nastalih u periodu od 1902. do 1911., godine stvaralaštva u BiH, a do pojave „bosanskog stila“ u arhitekturi, osjetan je bečki (wagnerovsko-olbrichova estetika) te lokalni utjecaj Ljubljane i Budimpešte, kroz romantizam i secesiju cvjetnih i geometrijskih motiva. Gotovo usporedna gradnja u stilovima secesije i „bosanskog stila“ na mnogim projektima pokazuje koliko projektantsko ostvarenje nije uvijek bilo rezultat isključivo subjektivne odluke, već je u velikoj mjeri razvijano pod palicom, afinitetima i sugestijama investitora i u skladu s Građevinskim redom iz 1893. godine. S druge strane, javne zgrade, stilove u kojima će se graditi, definirao je Zajednički ministar financija. Ovakva praksa za posljedicu je imala nedostatak javnih natječaja koji se tek pred kraj austrougarskog perioda počinju sporadično

javljati, od 1912. godine. Osjetan je bio i nedostatak javne rasprave, izložbi na temu arhitekture i urbanizma, gdje bi se etabliranim arhitektima na čelnim pozicijama državne službe i privatnog kapitala mogla osporiti prednost i „privilegija“ u izradi projekata za javne građevine. Početak rata prekinuo je tek započetu praksu javnih natječaja, a novonastala društveno-politička situacija dodatno umanjila ionako slabu produktivnost državne službe. Sve javne građevine koje projektuje krasi razuđenost osnove na parceli, odabrana dispozicija školskih, sudačkih i upravnih sadržaja kojom su se uspjeli osigurati dovoljni higijenski uvjeti u pogledu prozračnosti i prirodnog osvjetljenja, ali i izvanredne prostorne razdvojenosti kompleksa zatvorskih prostorija i prostorija suda, bilo izgradnjom podužnog objekta manje katnosti ili izgradnjom jedinstvenog kubusa s povezanošću preko stubišta i prostorije inspektora zbog veće bezbijednosti. Odstupanja od uobičajenih osnova i stilskog izraza nisu uvijek bila dobrodošla, a što ga na kraju i odvodi iz službe.

S ekonomskog aspekta, kvaliteta arhitektonske produkcije, možemo reći da je broj realiziranih projekata značajan u odnosu na većinu arhitekata, ali i dosta manji u odnosu na vodeće. S materijalnog aspekta i tehnoloških mogućnosti, očita je dominacija opeke, kamena i drveta, a tek kasnije armiranog betona i to samo u temeljima, svodovima suterena i konstrukciji stubišta. Prema obliku osnove najzastupljeniji je tip zatvorenog blokovskog načina gradnje u centralnoj gradskoj jezgri nepravilnih osnova, u obliku pravougaonika i kvadrata. Kvadrat i pravougaonik su i s ekonomskog aspekta kao konstrukcijski modeli najiskoristiviji u smislu upotrebljivosti iskorištenih površina za razliku od drugih oblika. S druge strane, ovakav način gradnje nije mogao osigurati dovoljnu prozračnost, o čemu i polemizira arhitekta Pospišil u jednom od svojih publiciranih tekstova. Značajan je i broj zgrada nepravilne, izlomljene osnove u obliku slova L i T, a najmanji sa raščlanjenom osnovom. Istovjetna stambena namjena po katovima karakterizira većinu stambenih zgrada, dok se na primjerima jedno-obiteljskih zgrada i dvojnih stambenih zgrada izvan centralne gradske zone osjeća objedinjavanje prostora i podređivanje potrebi intimnog stanovanja jedne do najviše dvije obitelji s izraženom vertikalnomm organizacijom stanovanja koja posebno upečatljiva postoje na primjerima zgrada Miklau, Sunarić i Volkert.

U odnosu na stvaralački opus prije dolaska u BiH, a koji ne pokazuje značajnije iskorake, kao početnički, kao ni onaj poslije odlaska u Ljubljanu, vjerojatno uslijed postojanja jače konkurencije već etabliranih imena na pragu rane moderne, djelo u BiH je najznačajnije.

Pristupajući temi smatrala sam, kao i većina domaćih autora, da se najveći doprinos bilježi prema formalnom repertoaru, onom estetskom, dekorativnom elementu po kojem zaista i jeste specifičan, te da se baš u tome ogleda njegov najznačajniji doprinos. Upuštajući se u temu i analizirajući raznovrsne projekte zaključila sam da je ipak projektantski, arhitektonski i urbanistički doprinos, poimanje arhitekture u prostoru daleko veći i uslijed davanja prednosti elementima dopadljive fasade gotovo u potpunosti zanemaren. Tönnies je arhitekta koji se smjelo upušta u projektovanje razuđenih gabarita, pokazujući otpor prema akademskom konceptu pravougaone i kvadratne osnove, onoliko koliko to može. U prilog tome govori i činjenica da je prvi u BiH upotrijebio armirani beton u gradnji. Dok su se drugi bavili teorijskim radom i političkim angažmanima, pokazivao je veliki interes za daleka putovanja upoznavajući se s arhitekturom Egipta, Carigrada, Rumunije, Italije, Slovenije i Njemačke. Pohađao je tečajeve koji su nadilazili interesiranje većine arhitekata unoseći se u građevinarstvo i nove upotrebne materijale, ne gubeći pri tome osjećaj ni za estetske detalje, odnosno pojmove *Gesamtkunstwerka*.

Kao rezultat rada predstavljeni su do sada neistraženi podaci o biografiji, školovanju, suradnji sa Srednjom Tehničkom školom, Tehničkim klubom i sudjelovanje na izložbama. Prikupljeni su i obrađeni podaci o do sada nepoznatom i nedovoljno preciziranom učešću na ukupno dvadeset i šest projekta suradnje, samostalnih projekata, povjerenih zadataka, natječaja i angažmana u BiH (idejni projekti za pravoslavne crkve, zgrada hotela na Palama, radovi u Novom Sarajevu, skladišnim halama, projektima izmjere postojećeg stanja više zgrada, radova na gradilištima, adapracijama i sl.). Dokazano je značajnije učešće Tönniesa na projektima za zgrade Mitropolije u Mostaru, više Realke u Sarajevu, zgrada hotela u Jajcu, suda i zatvora u Bosanskoj Dubici i Čajniču od do sada poznatog i predstavljenog, dokazano nepobitno autorstvo na projektu zgrade Mitropolije u Tuzli, predstavljeni nepoznati samostalni projekti za stambene zgrade Joze Junarića i Eugena Alborija, predočeni projekti moguće suradnje sa atelijerom Josipa Vancaša, predočeni podaci na temelju kojih se ne može smatrati za projektanta na ukupno šest projekata zgrada u Sarajevu (podružnica Austro – Ugarske banke, Hrvatske centralne banke i kompleksa vojnih stambenih zgrada). Iznesena je i teza da se samo za jednu zgradu sa većom sigurnošću može govoriti o autorstvu ali ne i za ostale, te predočen nepoznat opus Rudolfa Tönniesa van BiH.

11. KRONOLOGIJA ŽIVOTA I DJELA ARHITEKTE RUDOLFA TÖNNIESA

1869. rođen 20. travnja u Ljubljani. Otac Gustav Johan Ludwig Tönnies (1814 – 1886) je bio građevinski poduzetnik koji je 1845. godine doselio s obitelji iz Švedske u Ljubljanu, gdje se oženio s Rudolfovom majkom Amalijom Malovrh (1823 – 1906), s kojom je imao šestoro djece: Rudolfa, Adolfa, Emila, Gustava mlađeg i dvije kćerke koje su rano preminule.

1886. Rudolf Tönnies završava nižu Realku u Ljubljani, nakon čega odlazi u Graz.

1890. završava višu Realku u Grazu i odslužuje vojni rok u trajanju od godine dana, nakon čega upisuje Akademiju likovnih umjetnosti u Beču u klasi profesora Carla von Hasenauera.

1893. završava Akademiju likovnih umjetnosti u Beču. Ove godine sudjeluje na javnom natječaju za palaču Narodnog doma u Ljubljani, osvojivši drugu nagradu te izrađuje izvedbeni projekt kursalona zgrade gostionice iz 1853. godine, Andreja Mallinera na Bledu.

1894. odlazi na putovanje po Italiji u trajanju od šest mjeseci, s ciljem upoznavanja i proučavanja arhitekture klasicizma i renesanse, da bi u drugoj polovini godine otputovao u Budimpeštu, gdje se zapošljava u osiguravajućoj tvrtki. Rad u tvrtki ga dovodi do Hrvatske, točnije Crikvenice, a potom, krajem godine i do Zagreba.

1895. nakon dolaska u Zagreb zapošljava se u Građevinskom odsjeku Kraljevske Zemaljske vlade, radeći kao honorarni službenik. Zabilježeno je da je bio suradnik na projektu za obnovu nove bolnice u Pakracu i šef gradilišta na izgradnji zgrade žandarmerije.

1896. postaje suradnik u atelijeru arhitekte Kune Waidmanna, gdje započinje rad na natječajnim projektima za psihijatrijsku bolnicu Mauer Öhling u Beču i psihijatrijsku bolnicu u Trstu. U personalnom listu je navedeno da je sudjelovao na izradi projekta za manju vilu na Hrastniku. Na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, uzima učešće kao predstavnik Hrvatske, izlažući izvedbeni projekt osnove hotela nadvojvode Josipa u Crikvenici iz 1894. godine.

1897. početkom godine postaje član Društva inžinira i arhitekata Hrvatske i Slavonije, te sudjeluje u javnom natječaju za zgradu šumskog doma, muzeja i akademije u Zagrebu. Nezadovoljan položajem i statusom u Zagrebu, prilikom službene posjete Društva inžinira i arhitekata Hrvatske i Slavonije Tehničkom klubu u Sarajevu, odlučuje ostati u BiH. Ove godine sudjeluje i na javnom natječaju za zgradu gradske Vijećnice u Idriji te izrađuje dva neimenovana

projekta za manje stambene zgrade u Ljubljani. Zapošljava se kao honorarni službenik u Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu. Pomaže arhitekti Karlu Pařiku na izradi idejnog projekta do 1898. godine za Evangeličku crkvu u Sarajevu. Započinje suradnja s arhitektom Josipom Vancašem. Započinje studiozno proučavanje arhitekture gradske kuće osmanskog perioda XVII i XVIII stoljeća u BiH, do 1904. godine.

1898. Početkom godine postaje član Tehničkog kluba u Sarajevu i vanredni profesor na predmetu prostoručnog crtanja za I i II razred u Srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu. Povjeren mu je prvi veći samostalni projekt trgovačko-stambene zgrade Mitropolije u Sarajevu, izgrađene naredne godine. Sudjeluje na Jubilarnoj izložbi u Beču izlažući maketu džamije u bosanskom paviljonu. Imenovan za voditelja građevinskih radova na neimenovanoj kasarni u Sarajevu. Stupa u brak s Paulom Faller iz Varaždina.

1899. Zapošljava se kao državni službenik u Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu. Publikuje takst "Monumentalne građevine u Italiji" u *Godišnjaku Tehničkog kluba u Sarajevu*. Organizira izložbu radova učenika i profesora srednje Tehničke škole, kao omaž Jubilarnoj izložbi u Beču.

1900. Sudjeluje na Svjetskoj izložbi u Parizu, s više radova, maketa, crteža i skica. Povjeren mu je projekt rušenja stare kasarne Medždija na Bistriku i uređenje enterijera prostorije Bosanskog sabora i sale za sastanke u zgradi Vijećnice u Sarajevu. Dobiva kćer Friggu.

1901. Izrađuje prijedlog regulacionog plana za Filipovića trg u Sarajevu. Krajem godine završava angažman u Srednjoj tehničkoj školi u Sarajevu. Izrađuje idejne projekte za crkve širom BiH po narudžbi Srpske pravoslavne crkve.

1902. Osniva sportsku grupu pri Tehničkom klubu u Sarajevu i postaje njen voditelj. Boravi kraće vrijeme u Hercegovini radi izučavanja graditeljskog naslijeđa. U suradnji s arhitektom Karlom Pařikom izrađuje regulacioni plan za Filipovića trg u Sarajevu. Angažiran na projektu unutarnjeg preuređenja zgrade Bogoslovije u Reljevu. Povjeren mu je nadzor nad građevinskim radovima izgradnje Garnizonskog suda i zatvora u Sarajevu. Projektuje jedno-obiteljsku zgradu Valentina Miklau.

1903. Projektuje najamnu stambenu zgradu Hermine Rädisch u Sarajevu. Aktivno surađuje s arhitektom Josipom Vancašem u njegovom atelijeru.

1904. Upravlja izgradnjom kotlovnica u naselju Novo Sarajevo i izrađuje projekte za skladišne hale u Zavidovićima. Putuje u Grčku i Egipat. Izradio više internih studija i crteža zgrada s enterijerom u neomaurskom stilu.

1905. Pravi pauzu i prekid u radu jer boluje od tifusa sve do 1906. godine.

1906. Izvodi dekorativno uređenje i organizaciju postavke svečanog dočeka njemačkog cara Vilima II Trebinju te sudjeluje u reviziji regulacionih planova iz 1901. godine ulica gradskog centra Ferhadija, Zelenih beretki, Strossmayerova i Pofalići. Projektuje radove adaptacije srednjovjekovne crkve u kapelu i sanacije zgrade konaka, nakon čega izrađuje projekat zgrade suda u Čajniču. Projektuje zgradu suda i zatvora u Bosanskoj Dubici, najamnu stambenu zgradu Heinricha Rädischa u Sarajevu i najamnu, trgovačko-stambenu zgradu Vasilikije Petrović u Sarajevu.

1907. U suradnji s arhitektom Karlom Pařikom izrađuje izvedbeni projekt i predračun radova za zgradu više Realke u Sarajevu, kao i izvedbeni projekt za kotarski sud sa zgradom zatvora u Zenici.

1908. Publikuje tekst "Putovanje Dunavom i Konstantinopolj" u *Godišnjaku Tehničkog kluba u Sarajevu*, gdje je imenovan za tajnika. U suradnji s arhitektom Karlom Pařikom radi na glavnom projektu za hotel na Palama, dogradnju hotela u Jajcu, izgradnje zgrade Baždarskog ureda u Sarajevu. Angažiran je na izradi predračuna radova sanacije zgrade Mitropolije u Mostaru, arhitekte Karla Pařika. Prisustvuje VII internacionalnom kongresu arhitekata u Beču. Imenovan u ovlaštenog civilnog arhitektu.

1909. Putuje u Bamberg (Bavarska) radi pohađanja tečaja *„Kistenfundierung in hohem Grundwasser".* Povjeren mu je nadzor nad građevinskim radovima izgradnje tvornice šećera i rafinerije iz Usore u Sarajevu (naselje Ilidža). Aktivno sudjeluje u donošenju novog građevinskog reda za Sarajevo zajedno s Vancašem i Czernyijem.

1910. Sudjeluje na javnom natječaju za kino Urania u Beču, zgradu Pravosudne palače sa zgradom zatvora u Sarajevu i zgradu Parlamenta također u Sarajevu. Angažiran je na poslovima uređenja i "ukrašavanja" ulica Ferhadija i Strossmayerova u svrhu službene posjete cara Franje Josipa I Sarajevu. Započinje radove revizije i nadzora nad radovima izgradnje 32 km duge šumske pruge na relaciji Ilijaš – Misoča, okončane naredne godine. Odlazi na duže putovanje u

Njemačku i ostale dijelove Monarhije. U Sarajevu izrađuje projekt jedno-obiteljske zgrade dr. Joze Sunarića, najamne trgovačko-poslovne i stambene uglovnice Mordohaja Atijasa, najamne trgovačko-poslovne i stambene uglovnice Abrahama M.Altarca, najamne stambene zgrade baruna Eugena Alborija. Krajem godine podnosi ostavku u Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu.

1911. Publikuje tekst pod naslovom "Predavanje o Rimu sa fotografijama" u *Godišnjaku Tehničkog kluba u Sarajevu.* Prestaje s radom u Građevinskom odjeljenju Kraljevske Zemaljske Vlade u Sarajevu. Izrađuje neimenovane projekte za dvije stambene uglovnice u Ljubljani. Imenovan je za vodećeg arhitektu u Bosanskohercegovačkom građevinskom dioničarskom društvu u Sarajevu, što ujedno predstavlja drugi period intenzivne suradnje s Josipom Vancašem koji je u tom periodu obnašao funkciju direktora Društva. Započinje izradu projektne dokumentacije za stambenu zgradu Mitropolije u Tuzli, završene 1913. godine. Izrađuje projekt stambene zgrade Vladimira R. Besarovića u Sarajevu, glavni projekt jedno-obiteljske zgrade Ernsta Volkerta u Sarajevu i projekt najamne trgovačko-poslovne i stambene zgrade Ješue i Mojce Saloma.

1912. Imenovan je za direktora Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva u Sarajevu na period od pet godina. Izrađuje izvedbene projekte za jedanaest neimenovanih oficirskih vila u Beču. Obavlja stručni, građevinski nadzor nad radovima izgradnje podružnice Austro-Ugarske banke u Sarajevu ispred Društva i najvjerojatnije nad radovima izgradnje stambenih zgrada oficirskih paviljona u Sarajevu. Izrađuje idejne projekte za zgradu podružnice Zemaljske banke u Bosanskom Šamcu i zgradu Vijećnice u Tuzli.

1913. Dopunjava projektnu dokumentaciju i obavlja stručni, građevinski nadzor nad radovima izgradnje stambene zgrade Mitropolije u Tuzli ispred Društva. Izrađuje idejni projekt za zgradu Vijećnice u Bihaću. Završen angažman na izradi glavnog projekta gradske banje Franje Ferdinanda u Mostaru i mosta.

1917. Završava mandat direktora Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva i vraća se u Ljubljanu gdje preuzima dio obiteljske tvrtke *Obnova, gradbena družba z.o.z*. Na prijedlog Karla Pařika upućenog Kraljevskoj Zemaljskoj Vladi Tönnies dobiva titulu građevinskog savjetnika.

1919. Kao sljedbenik evangeličke crkve angažiran je na obnovi Evangeličke crkve u Ljubljani.

1920. Izvodi građevinske radove na palači ljubljanske Kreditne banke kao vlasnik tvrtke *Obnova, gradbena družba z.o.z.*

1923. Izvodi građevinske radove na palači suda u Ljubljani kao vlasnik tvrtke *Obnova, gradbena družba z.o.z.* prema projektu koji nastaju od 1920. godine.

1929. Nakon što se dvadesetih godina teško razbolijeva odlazi u München na liječenje gdje i umire.

12. KATALOG/GRAFIČKI PRILOZI

Katalog priloga čine realizirani i nerealizirani projekti čiji je autor arhitekta Rudolf Tönnies. Očuvana projektna dokumentacija i historiografija iste potvrđuje, jednako kao i inicijali s ili bez godine izgradnje arhitekte unutar zgrade. Iako za neke projekte dokumentacija nije očuvana, ili potpuna, vođena podacima u personalnom listu, spomenutim inicijalima i ostalom dokumentacijom, sačinjen je konačan zbir na čijoj realizaciji djeluje samostalno. Projekti koje izrađuje u suradnji sa drugim projektantima nisu izdvojeni kao poseban prilog.

12.1. REALIZIRANI PROJEKTI

1.1. – 1. Trgovačko-stambena zgrada Mitropolije, (1898 – 1899.), ugao Strossmayerove 1 i Zelenih beretki 3, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Arhiv Bosne i Hercegovine, Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Općina Stari Grad

1.1. – 1.INVESTITOR: Srpska pravoslavna crkva BiH (vlasnik nekretnina od 1884. je obitelj Savić, sa kojom 1893. Istočno pravoslavna crkva Svete Bogorodice zamjenjuje nekretnine, čime ona postaje drugi vlasnik. Godine 1895. novi vlasnik je Srpsko pravoslavna crkveno-školska općina Sarajevo)[1260]

1.1. – 2.NAMJENA: trgovačko-stambena zgrada

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + M (mezanin) + 2 + stambeno potkrovlje

[1260] Prostor na kojem je sagrađena zgrada Mitropolije bio je naseljen još polovinom XV stoljeća, poznat po nazivu Ajas-begova mahala. Prema popisu iz 1489. godine Sarajevo je imalo tri mahale: mahalu Hatibova (oko Careve džamije), mahalu mesdžida Mehmed-bega Minetovića (oko Vakufske direkcije) i Ajas-begovu mahalu. (ŠABANOVIĆ, 1960 : 101) Ajas-begova mahala se prostirala od današnjeg hotela Central izgrađenog prema projektu arhitekte Josipa Vancaša (ulica Ćumurija 8), ulicom Zelenih beretki prema istoku i zapadu. U odnosu na poziciju zgrade Mitropolije mahala se širila prema sjeveru i istoku. Ajas-beg je bio drugi bosanski sandžak-beg i nasljednik Isa-begov, koji je za vrijeme svog namjesnikovanja u Bosni (1470.-1475. i 1476.-1477.) sagradio džamiju i mekteb na mjestu kasnije izgrađenog hotela Central (naspram zgrade Mitropolije). Na strani današnje ulice Stossmayerova bio je smješten i Ajas-begov hamam koji je pored Isa-begovog hamama i Bali-begovog ženskog hamama na Bistriku bio među najstarijim hamamima u Sarajevu. (ŠABANOVIĆ, 1960 : 94, 95). Godine 1878. Austro-Ugarska vlast je džamiju (kao i veliki broj džamija i mekteba u Sarajevu) koristila kao vojno skladište i magacin, da bi 1897. godine kada je džamija izgorjela, na tom mjestu Vakufska uprava 1899. dozvolila gradnju hotela Central. Iz prepisa Ajas-begove vakufname 1477. godine, zabilježeno je da na malom prostoru oko džamije postoji nekoliko mezarova sa nišanima (MUJEZINOVIĆ, 1988 : 68) koji su 1899. godine preneseni na groblje Bakije prilikom izgradnje hotela. Na popisu sarajevskih mahala iz 1874. i 1875. godine Ajas-pašina mahala se spominje i pod nazivom Kalukčije. (BEJTIĆ, 1973 : 204). U periodu od 1859. do 1862. godine kupljena je veća parcela i materijal za izgradnju Saborne crkve Roždestva presvete Bogorodice. Zemljište je otkupljeno s namjerom izgradnje kompleksa crkve, zgrade Mitropolije i osnovne škole. Prostor na kojem je sagrađena crkva u vremenu otkupa pripadao je tadašnjoj Tašlihanskoj mahali, koja je graničila sa Ajas-pašinom mahalom na sjevernoj strani. Poslije katastrofalnog požara koji je 1879. godine uništio 304 kuće, 434 dućana i 135 drugih objekata u 36 ulica u prilično velikom radijusu od Gazi Husrev-begovog bezistana i Latinske ćuprije, uključujući Latinluk, Ajas-begovu i Tašlihan mahalu veliki broj ruševnih objekata i zemljišta kontinuirano je otkupljivan za potrebe buduće gradnje. (BEJTIĆ, 1973 : 30) Započeti proces urbanizacije koju nova vlast poduzima, proširujući grad od osmanske, centralne gradske jezgre prema zapadu, jednako kao i posljedice požara aktualiziraju izgradnju novih ulica i zgrada u neposrednoj blizini Saborne crkve. Zgrada Mitropolije izgrađena 1899. godine postaje dio šireg urbanističkog plana regulacije ulica po uzoru na model u Parizu iz 1850-ih i 1860-ih godina s težnjom oslobođenju povijesnog gradskog okruženja. (JURIĆ, 2004 : 2-4)

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies honorarni suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1898. godine, potpisuje inženjer Edmund Stix, predstojnik Građevinskog odjeljenja[1261]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1899.godine[1262]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: inženjer Johann Kellner[1263]

1.1. – 9. POPIS NACRTA: [1264]

a) Nº1; 2461, 1:100, glavni projekt, osnova suterena, 18.11.1898.

b) Nº2; 2462, 1:50, izvedbeni projekt, nosivi zidovi objekta u spoju pod pravim uglom dvaju ulica, 25.11.1898.

c) Nº3; 2463; 1:100, glavni projekt, osnova prizemlja, 30.11.1898.

d) Nº4; 2404; 1:100, glavni projekt, osnova mezanina, 30.11.1898.

e) Nº5; 2465; 1:100, glavni projekt, osnova kata, 30.11.1898.

f) Nº6; 2466, 1:100, glavni projekt, presjek kroz stubište, 30.11.1898.

g) Nº7; 2467; 1:100, glavni projekt, osnova prvog kata, 30.11.1898.

h) Nº8; 2468; 1:100, glavni projekt, AB presjek, 29.11.1898.

i) Nº9; 2469; 1:50, izvedbeni projekt, sokl, 29.11.1898.

j) Nº10; 2470; 1:200, idejni projekt, situacija, 30.11.1898.

k) Nº15; 2486; 1:50, izvedbeni projekt, presjek kroz stubište CD prema Rudolf Strasse i Franz Josef Strasse

l) Nº16; 2485; 1:200, idejni projekt, osnova prizemlja, oktobar 1898.

lj) Nº19; 2484; 1:100, glavni projekt, krovište, 3.11.1898.

m) Nº23; 2493; 1:50, izvedbeni projekt, prozorski otvori i moleraj, novembar 1898.

n) Nº24; 2494; 1:50, izvedbeni projekt, detalji drugog kata na fasadi, 16.11.1898.

nj) Nº26; 2495; 1:50, izvedbeni projekt, AB presjek

o) Nº31; 2509, 1:50, izvedbeni projekt, pregled prozorskih krila i ostale stolarije - vrata

---

[1261] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br.117/24.

[1262] Na osnovu objavljenog teksta 1900. godine, koji kaže: *„Lani je na pravosl.Malu Gospojinu položen i osveštan temelj za novu zgradu....a ove je jeseni nova mitropolija sa svijem dovršena“* ([xxx]1900.s : 64)

[1263] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br.117/24.

[1264] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br.117/24.; Geodetske podloge KZZKHPNS 1:1000, br.156; Mjere uzete in situ 15.4.2015.

p) Nº32; 2510; 1:20, izvedbeni projekt, presjeci stolarije sa detaljnom stolarskom obradom

r) Nº33; 2511; 1:25, izvedbeni projekt, presjek kroz strukturu zida, 22.12.1898.

s) Nº34; 2512; 1:50, izvedbeni projekt, presjek kamenoklesarskih radnji za podrum i prizemlje, mezanin, prvi kat, drugi kat i tavanske prostorije

š) Nº38; 2525; 1:25, izvedbeni projekt, presjek balkonske ploče, mezanina i balustrada, februar 1898.

t) Nº39; 2532; 1:50, izvedbeni projekt, situacija prelaza iz jedne prostorije u drugu, 26.02.1898.

u) Nº46; 2540, 1:50, izvedbeni projekt, detalj portala, april 1898.

v) Nº47; 2541, 1:50, izvedbeni projekt, detalji na fasadi, 20.04.1898.

z) Nº49; 2552, 1:50, izvedbeni projekt, za novi izlaz – crkveno osoblje, 28.04.1898.

ž) Nº50; 2471, 1:50, izvedbeni projekt, istočna i zapadna fasada

1.1. – 10. KATASTARSKA ČESTICA: k.č. br. 2028, k.o. Sarajevo XI (novi premjer), što, po starom premjeru, odgovara k.č. br. 71, dio 68, Mahala XXXVIII – Sarajevo

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): Svojom površinom podrum zahvaća oba krila zgrade Mitropolije. U njemu su smješteni sanitarni uređaji i pribori (završni dijelovi vodovoda i kanalizacije). Na projektu su označeni slovima S (uređaj za točenje vode spojen sa vodovodom), HS (vodeni zatvarač – sifon), A (prostorije za pranje i sušenje rublja – vešeraj sa česmama i sudoperima; skupnim umivaonicima u obliku korita) i R (izliv za spoj sa kanalizacijom). U suterenu je smještena i kotlovnica. Podrumu se pristupa preko prizemlja (tri jednokraka zavojita stubišta; dva na strani ulice Zelenih beretki i jedan na strani ulice Strossmayerova), koji je, također, funkcionalno povezan sa trgovinskim prostorijama.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: U prizemlju postoji jedno pristupno jednokrako stubište s podestom, postavljeno okomito na središte nosivog zida ulične fasade ulice Zelenih beretki, sa ukupno sedam stuba. U zoni prizemlja zgrada ima pet vanjskih ulaza i to jedan na strani ulice Strossmayerova, drugi na samom uglu, treći na strani ulice Zelenih beretki, četvrti bočni na strani crkvenog dvorišta i peti pomoćni ulaz pozicioniran u leđnom dijelu objekta koji komunikacijom povezuje zgradu sa Sabornom crkvom. U prizemlju su duž dvije ulice smješteni dućani, dok su hol, dva magacina, kuhinja, ostava i nužnici smješteni na sjeverozapadnoj strani dvorišnog dijela

usmjereni prema manjem svjetlarniku. Jedan nužnik je smješten i odmah do ulaza na dvorišnoj strani.

1.2. – 3.MEZANIN: Iz osnove prizemlja i mezanina vidimo da su prostorije sa dućanima prema visini riješene bez etažnog razdvajanja prizemlja i mezanina. Zona mezanina (u dvorišnom dijelu) ima trokrako stubište s podestom, kojem se pristupa iz prizemlja, sa zapadne strane zemljišne parcele. U ovom dijelu zgrade smještena je pomoćna prostorija i blagovaonica.

1.2. – 4.I KAT: Trokrako stubište s podestom nastavlja se iz zone mezanina na prvi kat. Na prvom katu raspoređeno je sedam većih prostorija. Površinom najveća i najrazuđenija soba, okrenuta prema ulici Strossmayerova je velika prijemna sala, vratima povezana sa salonom za pušenje pozicioniranom u uglovnom dijelu. Sobe usmjerene k ulici Zelenih beretki su soba za prijem stranih stranaka i blagovaonica za goste, također, vratima povezane međusobno i sa salom za pušenje. Ostale prostorije su : manja kuhinja sa ostavom povezane sa sobom za službenika, manja blagovaonica, kućna kapela, veliki hodnik (usmjeren na centralno pozicioniranm svjetlarnik), čekaonica i pasaž (ulica Zelenih beretki). Prvi kat također, ima dva nužnika na istim pozicijama kao i u zoni prizemlja.

1.2. – 5.II KAT: Na drugom katu trokrako stubište sa prvog kata prelazi u dvokrako s podestom, kojim se dalje pristupa u više manjih prostorija. Njega čine : četiri radne sobe (strana ulice Strossmayerova), dnevni boravak (ugao uglovnice), tri vratima spojene privatne sobe za mitropolita koje uključuju spavaću i radnu sobu sa kupatilom i manji dnevni boravak (strana ulice Zelenih beretki). Radna soba sekretara mitropolije, arhiva, soba za sluškinju, nužnik i veliko predsoblje su kao nusprostorije pozicionirane na sjeverozapadnoj strani (dvorišni dio zgrade) kao i na primjeru prvoga kata. Na drugom katu su još i dva hodnika, predsoblje i čekaonica, usmjereni na svjetlarnik. Prema svjetlarniku je još usmjerena i soba služavke.

1.2. – 6.STAMBENO POTKROVLJE: Četvrtu etažu čini stambeno potkrovlje (sjeverozapadna strana zgrade), kojem se pristupa jednokrakim stubištem, dok je na stranama ulica Strossmayerova i Zelenih beretki koso krovište. Ove prostorije čine : kabinet, spavaća sobe za više službenika mitropolije, kabinet, nužnik, veće predsoblje, soba za poslugu i pasaž.

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 23 x 22 m²

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 506 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 506 m²

1.3. – 3.MEZANIN: 246 m²

1.3. – 4.I KAT: 506 m²

1.3. – 5.II KAT: 506 m²

1.3. – 6.STAMBENO POTKROVLJE: 240 m²

1.3. – 7.UKUPNO: 2004 m²

1.4. OPIS ZGRADE: dvokatna zgrada s stambenim potkrovljem

1.4.1. KOMPOZICIJA PROČELJA: zgrada je izgrađena u stilu neorenesanse

1.4.2. VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: trokrako stubište s dva svjetlarnika

1.4. – 1. TEMELJI: kamen i opeka

1.4. – 2. ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.MEZANIN: opeka

1.4. – 2.4.I KAT: opeka

1.4. – 2.5.II KAT: opeka

1.4. – 2.6.STAMBENO POTKROVLJE: opeka i drvo

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici, a iznad podruma i prizemlja svodovi od opeka

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 3.10 m (ulični dio zgrade), 2.20 m (dvorišni dio zgrade)

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 5.20 m (ulični dio zgrade), 5.95 m (dvorišni dio grade)

1.4. – 4.3.I KAT: 4.20 m (ulični dio zgrade) 4.20 m (dvorišni dio zgrade)

1.4. – 4.4.II KAT: 3.30 m (ulični dio zgrade) 3.30 m (dvorišni dio zgrade)

1.4. – 4.5.STAMBENO POTKROVLJE: 3 m (dvorišni dio zgrade)

1.4. – 4.6. UKUPNO: 15.8 m (ulični dio zgrade), 18,65 m (dvorišni dio zgrade)

1.4. - 5.PROČELJE: obloženo niskim kamenim soklom u kombinaciji sa opekom

1.4. – 6.KROV: jednostrešno koso krovište, nosiva konstrukcija krova je drvena

1. DOGRADNJE / PREGRADNJE:

Veće ili manje promjene zgrade Mitropolije možemo pratiti uglavnom na zoni prizemlja, dok su promjene na ostalim etažama unutrašnjosti neznatne. U građevinskom smislu one su više funkcionalne nego li interventne. Broj ulaza se povećao u odnosu na vrijeme nastanka zgrade, a uslijed potreba vlasnika dućana. Prva promjena koja je uslijedila ne tiče se same zgrade, nego sadnica stabala koja su posječena već krajem 1900. godine za potrebe popravke neuvjetne, blatnjave ulice, određene regulacionim planom (ulica Zelenih beretki). Druga promjena je uslijedila ograđivanjem crkvenog dvorišta koje spaja Mitropoliju i Sabornu crkvu nižom kamenom ogradom i kapijom od kovanog željeza prije Drugog svjetskog rata. U zgradi je naknadno postavljen i lift (desetak godina po izgradnji) koji je u vrijeme izgradnje zgrade bio nepoznanica gradu Sarajevu.[1265] U dostupnoj projektnoj dokumentaciji iz 1898. godine nije zabilježen ili očuvan, niti jedan nacrt oslikanih prozora (vitraža) i zidne štuko dekoracije, pa je teško govoriti o njihovom autentičnom izgledu. Možemo pretpostaviti da su ostali neobrađeni u smislu dekorativnog repertoara sve do 1998. godine kada Srpska pravoslavna crkva angažira akademsku slikaricu Ranku Čabrinović[1266] za izradu vitraža i zidne štuko dekoracije stropa. Vitraži (u ovom slučaju naknadno oslikani, već postojeći prozori) su izvedeni u duhu reminiscencije na secesiju sa motivima uskovitlanih latica žutoga cvijeća (tulipan ili noćurak), talasastih peteljki i lozica. Oslikane staklene površine prate formu trokrilnih prozora sa lučnim završetkom, koja je umjetnici poslužila kao osnova za pristup likovnom rješenju kompozicije u formi niše, čije je središte ispunjeno geometrijskim elementima – zelenim rombovima sa manjim oreolom u kojem je smješten rascvjetali ljiljan. Cvijeće ne znači samo lijep oblik iz prirode, već postaje nosilac poetskih osjećanja. Odabrani motivi naknadno izvedenog slikarstva (proizvoljna secesija) ne prate duh eksterijera i enterijera zgrade izgrađene u stilu historicizma. Samo jedan prozor – okulus osim cvjetnih u sebi sadrži i motiv grčkog križa u središtu. Sve ostale stropne štuko – dekoracije i soboslikarstvo obiluju secesijskim motivima. Njih čini friz akantusovih

[1265] Jedna od prvih zgrada sa liftom u Sarajevu je Pravosudna palača (SPASOJEVIĆ, 1999 : 107)

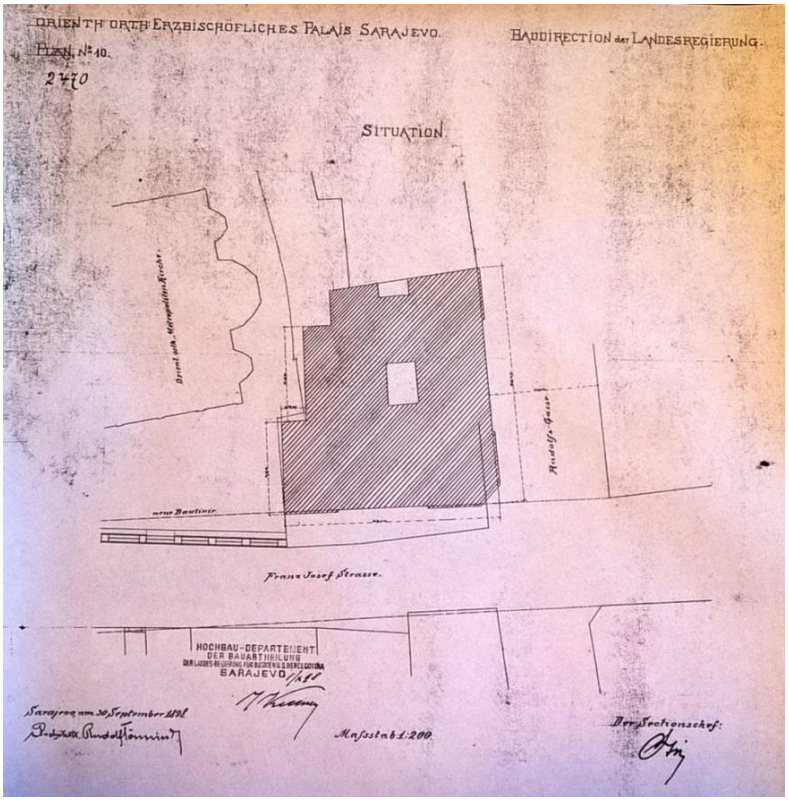
[1266] Ranka Čabrinović, rođena u Sarajevu, izravni potomak Nedeljka Čabrinovića, člana „Mlade Bosne“ i jednog od atentatora Franca Ferdinanda, kćerka njegovog najmlađeg brata Dušana, nakon završene srednje škole za primijenjenu umjetnost, upisuje Akademiju likovnih umjetnosti u Sarajevu, nakon čega se posvećuje samostalnom, individualnom radu na umjetnosti. Član je i udruženja filmskih radnika gdje radi kao slikar maski. (Podaci dobiveni iz usmenog razgovora s administratorom kabineta Mitropolije Grigorijem Durićem 2.3.2014.; BAZDULJ, 2009 : 2)

listova, i pojednostavljeni motiv antemiona. U središtu stropa je štuko dekorativni motiv stiliziranog sunca iz čijeg središta se pruža viseći luster. Na jednom od motiva autorica se potpisala : *restaurator Čabrinović Dušana Ranka 1998. ljeta Gospodnjeg.* Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo 2003. godine izrađuje projekat sanacije i rekonstrukcije fasada u ulici Strossmayerova, uključujući i zgradu Mitropolije.[1267] U tehničkom opisu zabilježeno je da zgrada Mitropolije unatoč teškim oštećenjima u poslijeratnom periodu nije pretrpjela značajne preinake u smislu narušavanja autentičnosti. Teška oštećenja su sanirana neposredno po završetku rata kada su izvršeni zidarski radovi i grubo malterisanje na mjestu proboja fasadnog zida u gornjem dijelu fasade u Strossmayerovoj ulici. Kamena ograda balkona na uglu zgrade u potpunosti je bila uništena, pa je ista zamijenjena novom. Projektom sanacije iz 2003. godine izvršene su brojne sitne popravke produžnim cementnim malterom, odnosno štukaturnim malterom. Izvršena je restauracija oštećenih i uništenih dijelova fasade, dok je za restauraciju balkona angažirana konzervatorsko-restauratorska radionica. Boja fasade se značajno promijenila u cilju uklapanja u koncept bojenja cijelog uličnog niza.

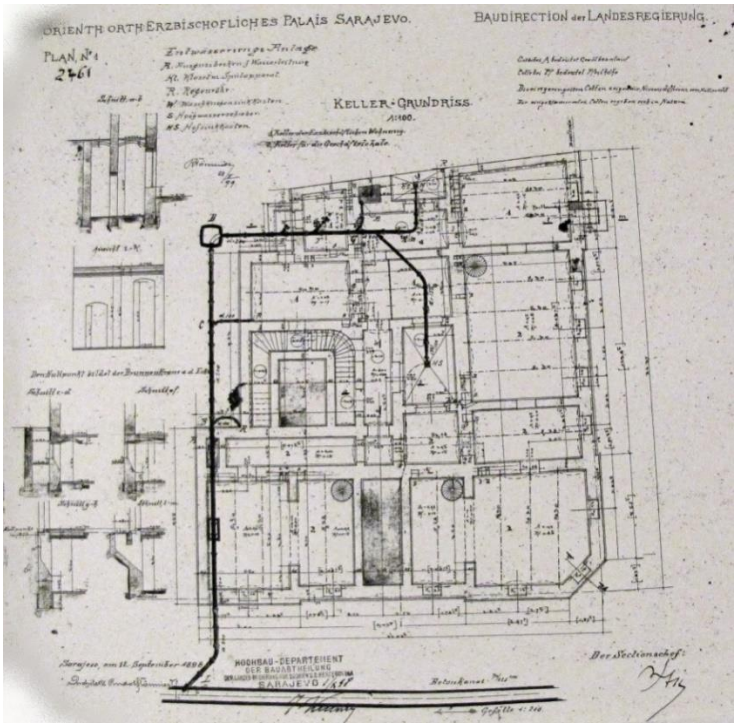
2. DANAŠNJE STANJE:

Današnje stanje nije mnogo izmijenjeno, u smislu nadogradnji i pregradnji, osim što je ukinuta soba sluškinje u stambenom potkrovlju i pretvorena u manju spavaću sobu. Danas su u prizemlju smješteni : modna kuća Nicola's, banka i optika. Enterijer u vlasništvu Mitropolije je ostao neizmijenjen od spomenutih dogradnji/pregradnji. Drvenarija je očuvana i u izvornom izgledu.

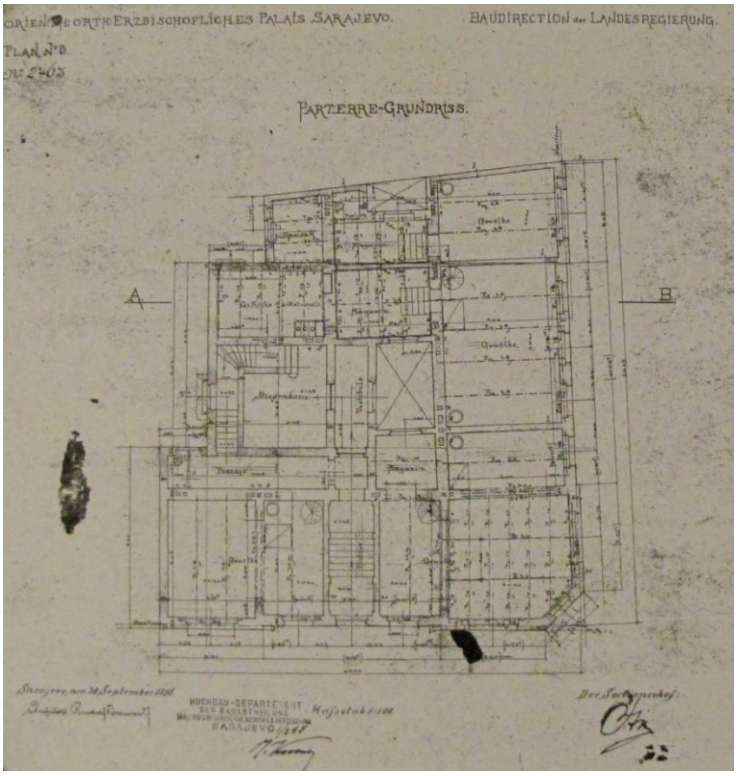
[1267] KZZKHPNS, „*Projekt sanacije i rekonstrukcije fasada na trgu fra Grge Martića i Štrosmajerova", 2003* : 23-25

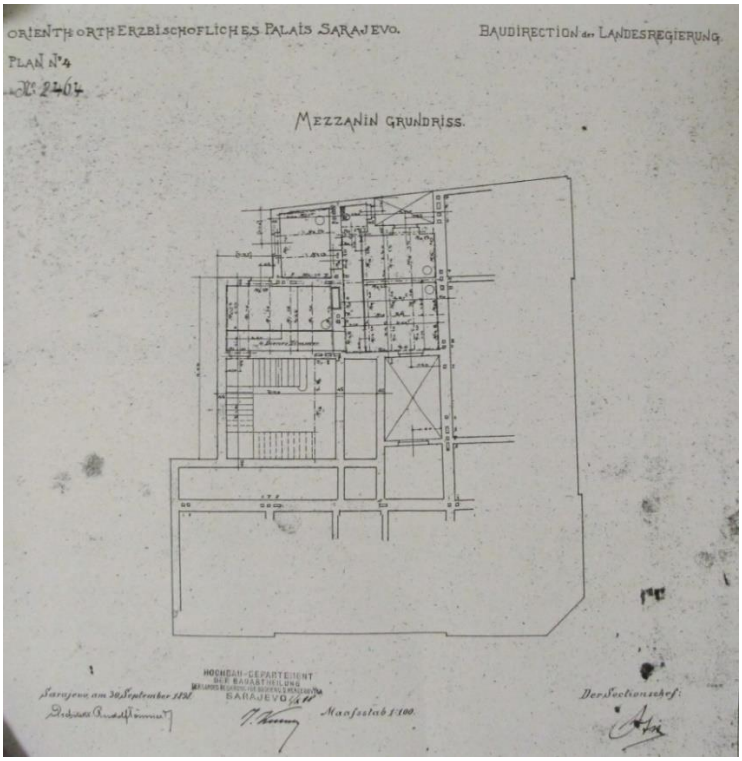
Slika br.1. Situacija, 1:200

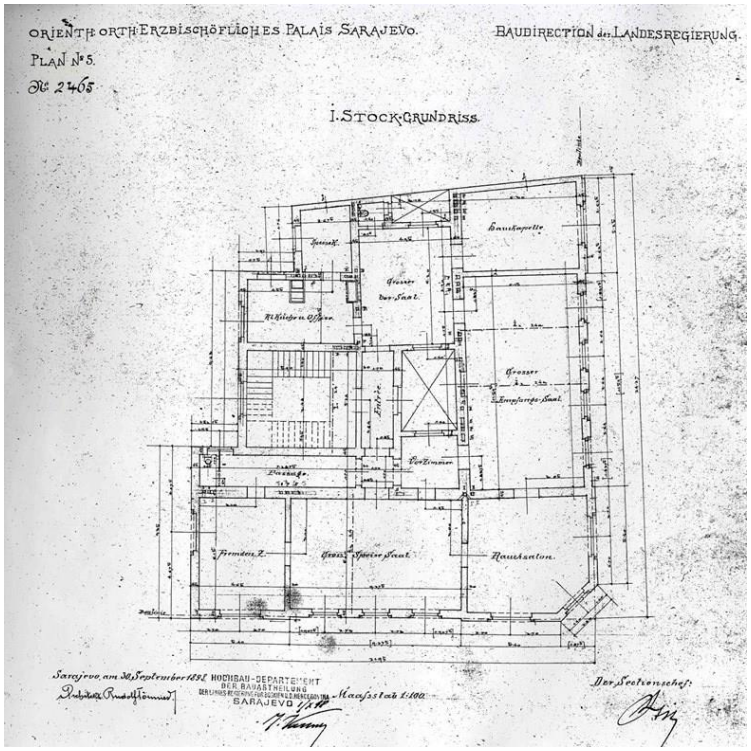
Slika br.2. Osnova suterena, 1:100

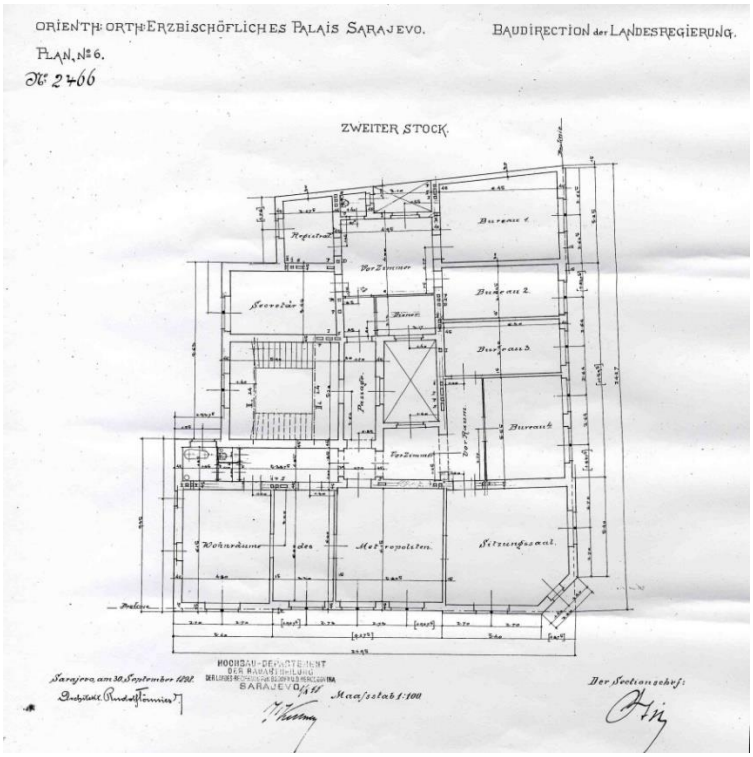
Slika br.3. Osnova prizemlja, 1:100

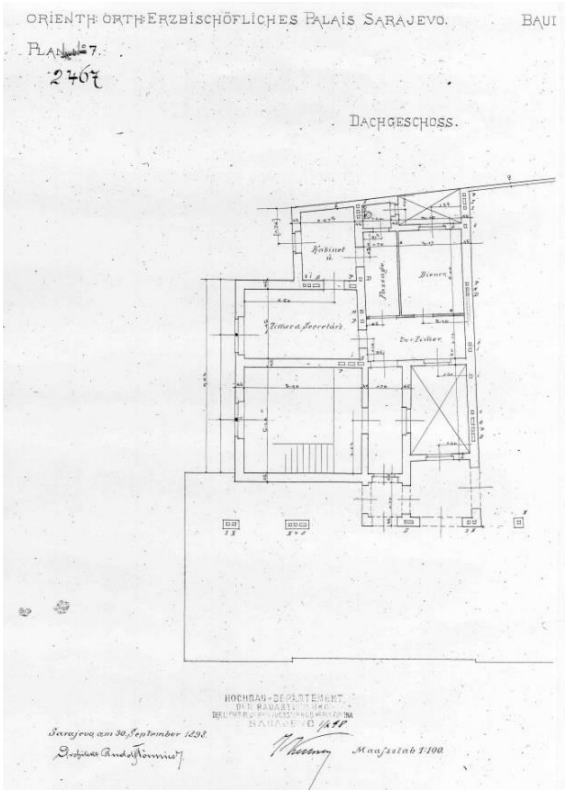
Slika br.4. Osnova mezanina, 1:100

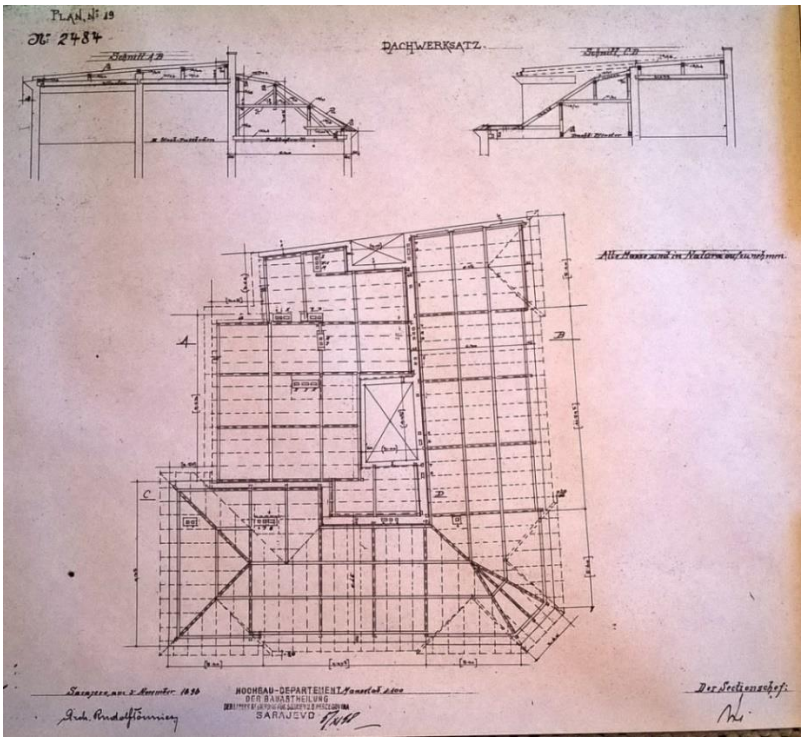
Slika br.5. Osnova prvog kata, 1:100

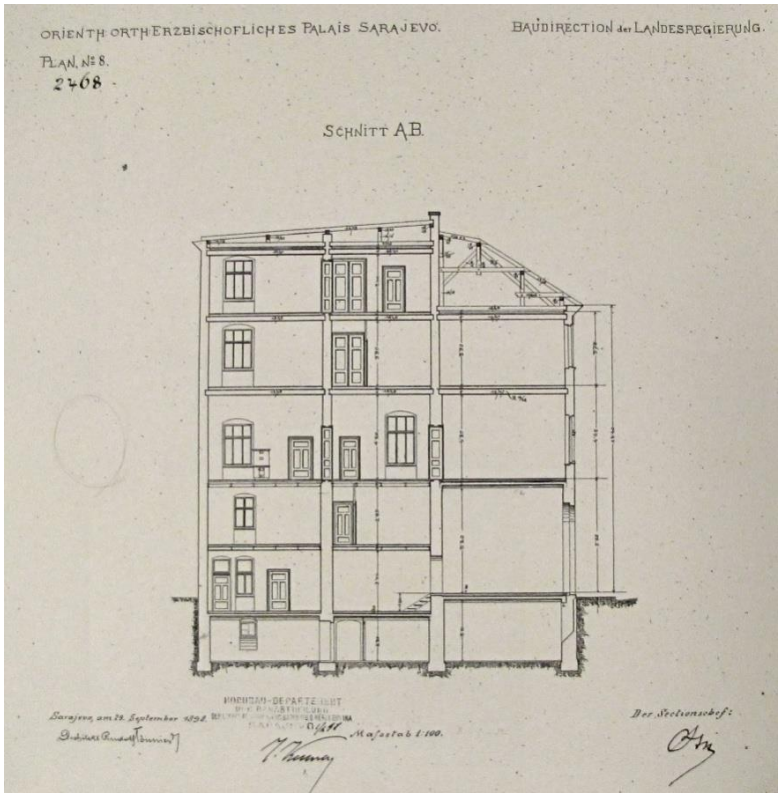
Slika br.6. Osnova drugog kata, 1:100

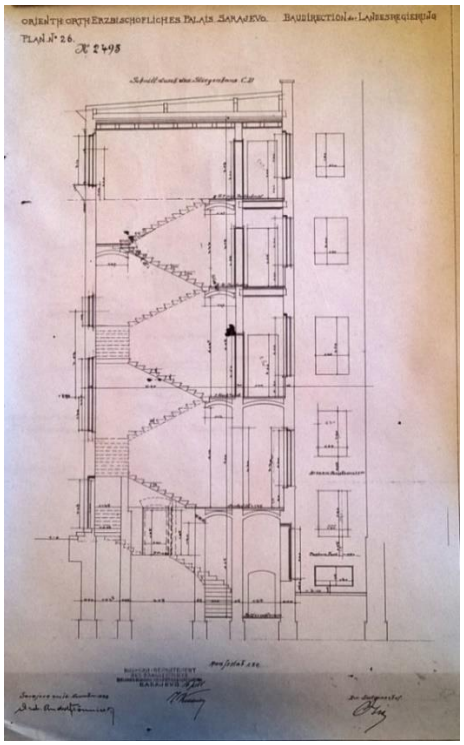
Slika br.7. Osnova stambenog potkrovlja, 1:100

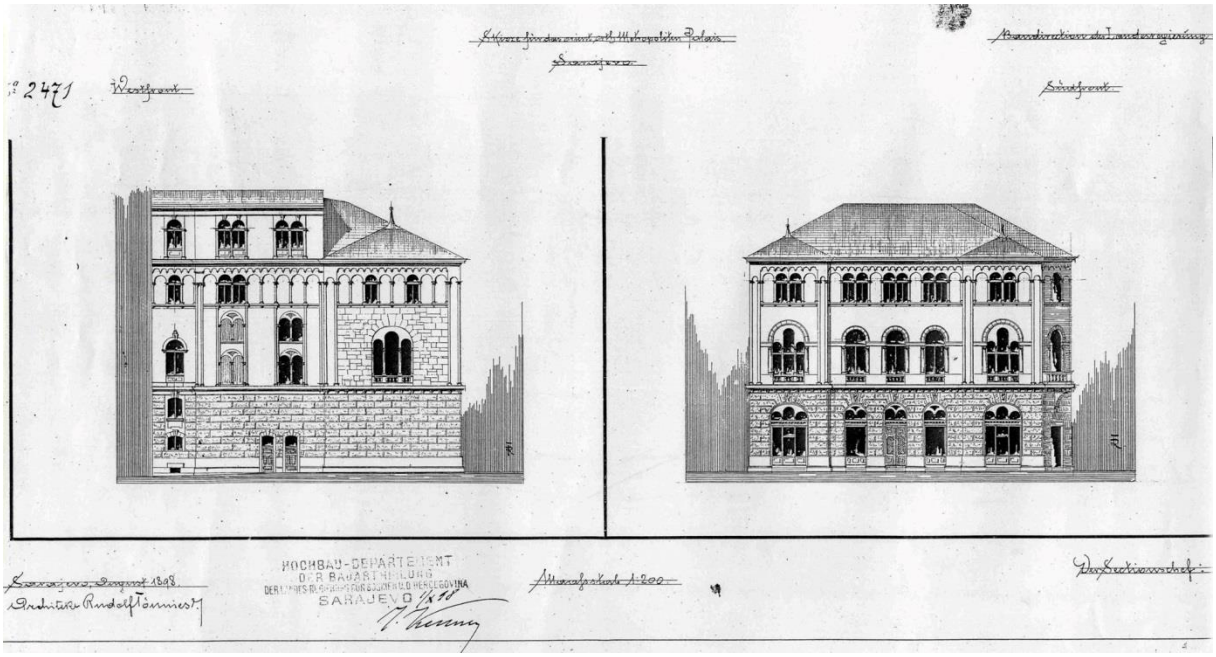
Slika br.8. Krovište, 1:100

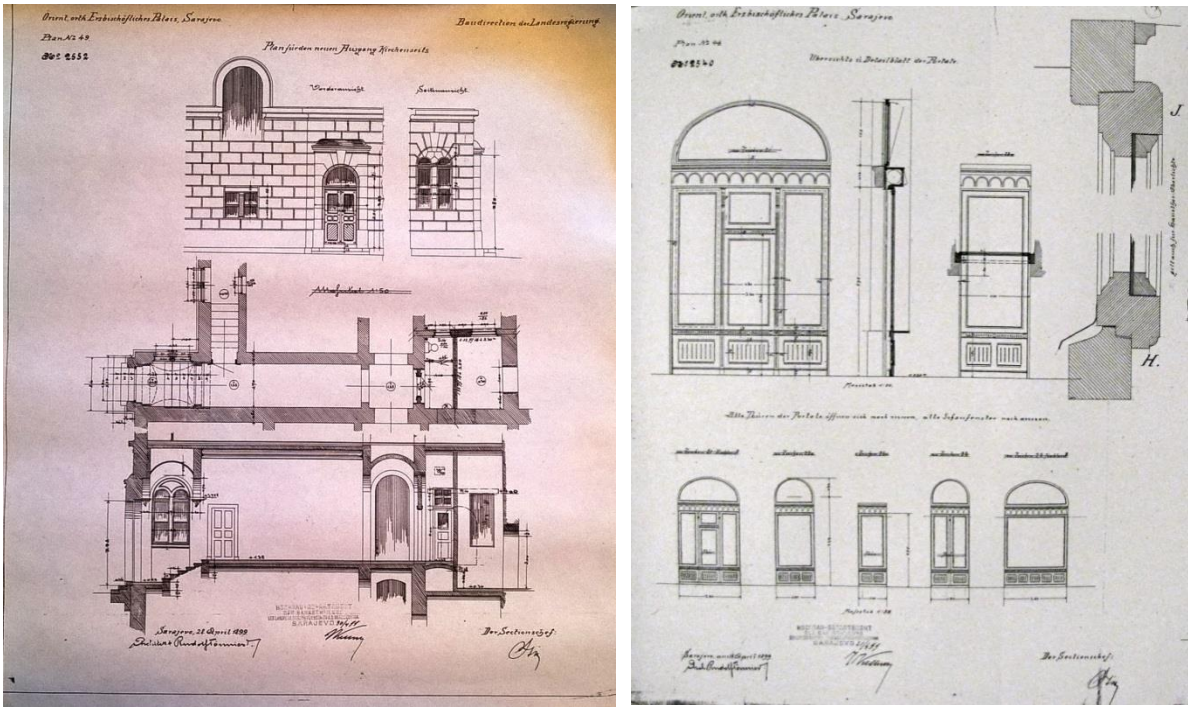
Slika br.9. Presjek kroz stubište AB, 1:100

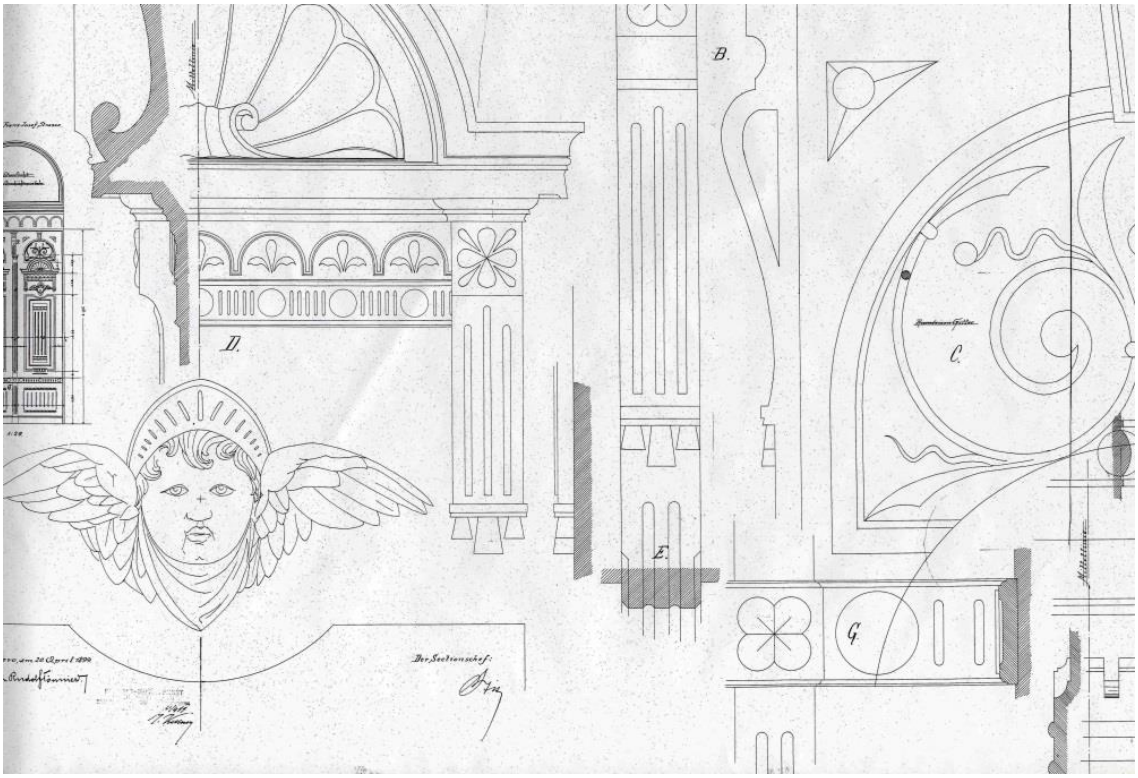
Slika br.10. Presjek kroz stubište CD, 1:50

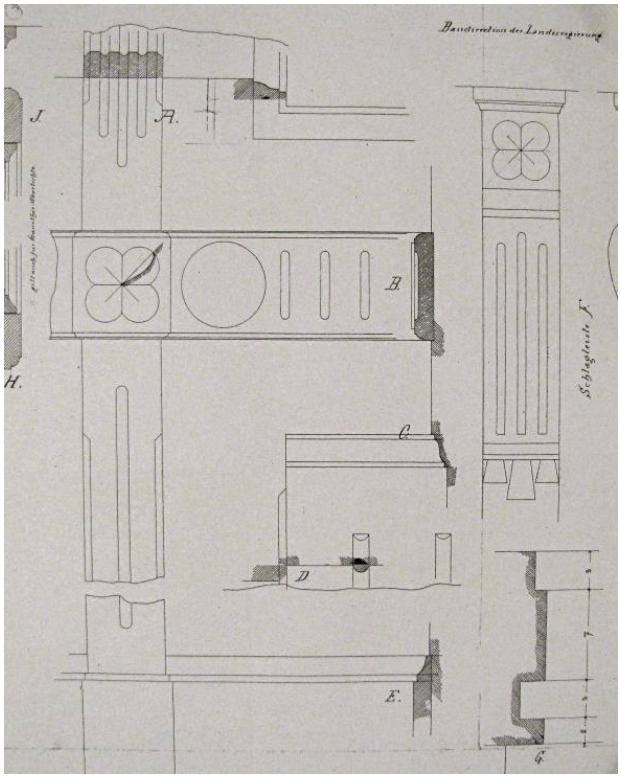
Slika br.11. Pročelje zgrade, 1:200

Slika br.12 i 13 : Detalji vrata, 1:100

Slika br.14. Detalji fasade, 1:100

Slika br.15. Detalji stupova, 1:50

Slika br.16. Ajas-pašina mahala prije izgradnje zgrade Mitropolije

Slika br.17. Pogled na ulicu Strossmayerova iz smjera Rudolfove ulice (Zelenih beretki), 1905.

Slika br.18. Zgrada Mitropolije, 2015.

Slika br.19. Zgrada Mitropolije, sjeveroistočna strana iz pravca ulice Zelenih beretki, 2015.

Slika br.20. Detalj bifore, 2015.

Slika br.21. Enterijer, detalj, rad Ranke Čabrinović, 1998.

Slika br.22. Enterijer, stubište, 2015.

1.1.– 2. Jedno-obiteljska zgrada Valentina Miklau, (1902 – 1903.), Petrakijina 24, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1. IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Općina Stari Grad, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo

1.1. – 1.INVESTITOR: Herrn Forstrath Valentin Miklau, znanstvenik, biolog, porijeklom iz Mecklenburga (Sjeverna Njemačka), koji u Sarajevo dolazi na poziv O. Reisera, višeg kustosa u Zemaljskom muzeju BiH. Nakon kraćeg studijskog boravka u Rogatici, nastanjuje su u Sarajevu, gdje radi kao kustos u prirodoslovnom odjelu.[1268]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena, za potrebe jedne obitelji

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P+M+stambeno potkrovlje

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1902. godina[1269]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: travanj 1903. godina[1270]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: moguće Josip Czerny (upravnik Gradskog građevinskog odjela)[1271]

[1268] Iz gruntovnog lista vidimo da prije kupovine zemljišne parcele, nije bilo izgrađenih objekata. Po završetku Drugog svjetskog rata zgrada postaje društvena svojina (1948.), dodijeljena na korištenje obitelji Behmen. Od 1965. godine zgrada je dodijeljena Lovačkom udruženju BiH, koji u njenom prizemlju otvaraju restoran „Lovac“ i danas aktivan. Zgrada je tijekom rata privremeno korištena i za smještaj vojne komade Armije BiH nakon čega je ponovo vraćena društvu. (AKSS, gruntovni list br.58)

[1269] U personalnom listu je navedena 1902. godina kao godina izrade glavnog projekta. Kako je zgrada izgrađena 1903. o čemu svjedoči i upisana godina s inicijalima vlasnika nad ulaznim portalom, pretpostavljam da je ovo godina izdavanja građevinske dozvole. (ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.)

[1270] Upisana godina izgradnje iznad ulaznog portala

[1271] U pravilniku kojeg definira Građevinski red iz 1893., (čl.1. čl.4 i čl.11.) dijelu općih odredbi stoji da je za svaku vrstu novogradnje, nadogradnje ili pregradnje privatnog građevinskog objekta potrebna dozvola Građevinske uprave gradskog odjeljenja, odnosno ako je riječ o projektima koje sufinancira ili financira fond koji stoji pod nadzorom Vlade i gradnji u javne svrhe ili u iznimnim slučajevima gdje je riječ o gradnji u centralnoj gradskoj zoni, neposrednoj blizini važnih saobraćajnica ili objekata etc., neophodno je imati dozvolu Vlade. Inače, se projekt predaje u dva primjerka Gradskom građevinskom odjeljenju. (ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), čl.1.,čl.4., čl.11., 543 – 581) Upravnik Gradskog građevinskog ureda u to vrijeme je bio inženjer Josip Czerny, čiji se potpis često sreće uz potpis Kellnera, u slučaju neophodnosti učešća Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade. Velika je vjerojatnoća, da je proračun potpisan od strane Czernya 1902. godine. Oni su mogli biti revidirani od strane inženjera Odjeljenja – Theodora Kuschee, Josefa

1.1. – 9.POPIS NACRTA: Ein familien – Wohnhauses für Herrn Forstrath Miklau, Dženetićgasse, april 1903.[1272]

1.1. 10.KATASTARSKA ČESTICA: k.č. 606 (novi premjer) odnosno k.č. 165 i 17 (stari premjer), p.l. 27, mahala XLV, z.k. uložak br. 50, k.o. Sarajevo, Općina Stari Grad, Sarajevo

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): prostorije za ostavu i sanitarije, jednokrako zavojito stubište koje povezuje suteren sa prizemljem, sa pristupom iz vrta.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: predprostor, tri sobe (dnevni boravak, veći salon i blagovaonica), kuhinja sa ostavom, kupatilo, hodnik, stubište koje spaja prizemlje sa mansardom

1.2. – 3.MANSARDA: tri sobe (spavaća soba za vlasnika, radna soba i dječja) i hodnik u obliku slova U koji vodi u sobe i jednokrako stubište koje vodi do stambenog potkrovlja

1.2. – 4.STAMBENO POTKROVLJE: soba za sluškinju, manji balkon i nužnik (vidljivo samo sa strane vrta)

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 12 x 17 m² (geodetska podloga 1:1000)

1.3. – 1.SUTEREN: 156 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 204 m²

1.3. – 3.MANSARDA: 204 m²

1.3. – 4.STAMBENO POTKROVLJE: 6 m²

1.3. – 5.UKUPNO: 570 m²

1.4.OPIS ZGRADE: prizemna zgrada sa mansardom i stambenim potkrovljem i djelomično ukopanom sjeverozapadnom stranom suterena. Osjetan je pokušaj da se prostor unatoč jasnoj odijeljenosti etaža eksterijera, u enterijeru vertikalno objedini, te da se koncipira kao jedinstvena asimetrična volumenska kompozicija. Opći dojam karakteriše relaksirajuća nenametljivost skladne i jednostavne kreacije.

Gregera i njihovih građevinskih inspektora Johanna Blažeka i Valentina Czaslavskyja. (xxx1904./VII : 85, 86)

[1272] Nedžad Kurto u knjizi *„Arhitektura Bosne i Hercegovine – razvoj bosanskog stila“* na strani 99, u fusnoti 218 (a) navodi nacrt do kojeg prilikom izuzimanja projektne dokumentacije iz Zavoda za planiranje razvoja grada Sarajevo za Tönniesove objekte nisam uspjela doći. Kako sam dobila informaciju nacrt ne postoji. Ovo naravno ne osporava autentičnost Tönniesovog rada jer je on i naveden u njegovom personalnom listu, a prema konstataciji Kurte i potpisan na spomenutom nacrtu.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: zgrada je izgrađena u stilu romantizma. Osim obilne dekorativne upotrebe drveta fasada odiše rustičnom obradom maltera po uzoru na arhitekturu koliba, gdje su elevacije jednostavnije s manjim diskretnijim formama i reduciranim razlikama između enterijera i eksterijera.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: jednokrako stubište s prelomom

1.4. – 1.TEMELJI: kamen i opeka

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): kamen i opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.MANSARDA: opeka i drvo

1.4. – 2.4.STAMBENO POTKROVLJE: opeka i drvo

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE: 3.25 m

1.4. – 4.3.MANSARDA: 2,5 m

1.4. – 4.4.STAMBENO POTKROVLJE: 1.5 m

1.4. – 4.5.UKUPNO: 9 m

1.4. – 5.PROČELJE: obloženo kamenim soklom u kombinaciji sa opekom

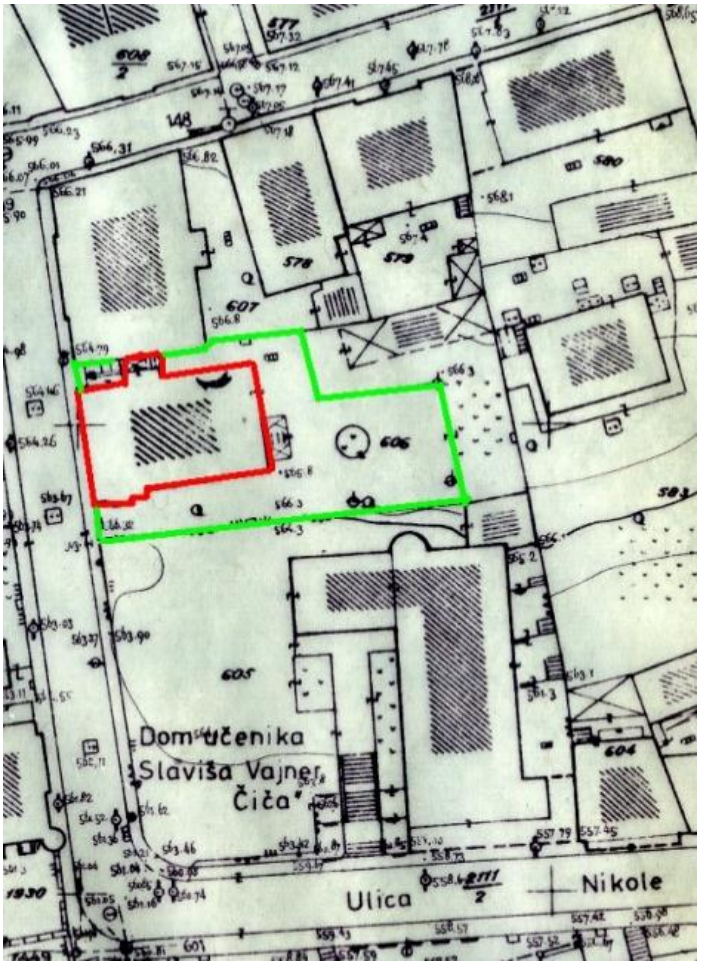
1.4. – 6.KROV: zgrada ima dvostrešni kosi krov sa istaknutim krovnim profilima. Nosiva konstrukcija krova je drvena. Zgrada ima dva ložišta sa uskim dimnjacima, jednim glavnim na zapadnoj strani povezanim sa suterenom i drugim manjim radi ložišta u višoj etaži.

1.DOGRADNJE/PREGRADNJE:

Godine 1987. vršeni su radovi u enterijeru uvođenjem tri krovna prozora u formi badža na zapadnoj stari parcele, kada je preuređen dio prizemlja proširenjem kuhinje za potrebe restorana.[1273] Dvorišna strana zgrade je izgubila svoj prvobitni koncept svečanog izlaska iz prostorije blagovaonice u vrt, postavljanjem krušne peći, pulta i ostalih pomoćnih prostorija. U dvorištu zgrade je danas bašta restorana. U zoni mansarde spavaća soba je pretvorena u

[1273] KZZKHPNS, evidencioni karton br. 315/18.

kancelarijski prostor, a dvije manje sobe u prostorije za smještaj arhiva i ostale dokumentacije Lovačkog društva. Soba sluškinje u potkrovlju danas nema neku određenu namjenu, jer funkcionira kao prostorija za ostavu.

Slika br.23. Geodetska podloga 1:1000, zgrada i prostor vrta

Slika br.24. Zgrada Miklau, 2014.

Slika br.25. Zgrada Miklau, bočni ulaz, 2014.

Slika br.26. Fasada pročelja zgrade Miklau, 2014.

Slika br.27. Zgrada Miklau, unutrašnje dvorište, 2014.

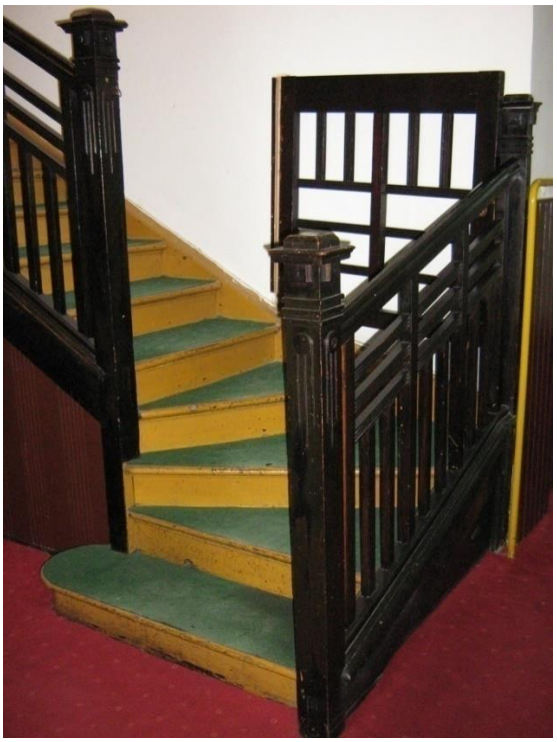

Slika br.28. Zgrada Miklau, enterijer, prizemlje, manja salonska prostorija, 2014.

Slika br.29. Zgrada Miklau, enterijer, prizemlje, velika salonska prostorija, 2014.

Slika br.30. Enterijer, detalj vrata u zoni mansarde, 2014.

Slika br.31. Zgrada Miklau, detalj stubišta, 2014.

Slika br.32. Detalj iznad ulaznog portala s inicijalima vlasnika i godinom izgradnje 1903.

1.1.– 3. Najamna stambena zgrada Hermine Rädisch, (1903 – 1904.), Petrakijina 13, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1. IZVOR GRAĐE: Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Općina Stari Grad, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo

1.1. – 1.INVESTITOR: Hermina Rädisch, rođena Friedrich. Prije kupovine zemljišta 1903. godine, na parceli nije bilo izgrađenih objekata.[1274]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P+1+ stambeno potkrovlje (ulična strana zgrade), P+2 (dvorišna strana zgrade)

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1903.godina[1275]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1904.godina[1276]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: moguće Josip Czerny (upravnik Gradskog građevinskog odjela)[1277]

1.1. – 9.POPIS NACRTA: od projektne dokumentacije sačuvan je samo kanalizacijski plan u omjeru 1:100 iz 1903. godine 1662/XX VIII-a. Projekt nije potpisan, ali je u personalnom listu naveden projekt za „vilu Rädisch 1903.“[1278]

1.1. 10.KATASTARSKA ČESTICA: k.č. 1928/1 (novi premjer) odnosno k.č. 160 (stari premjer), p.l. 33, mahala XLV, z.k. uložak br. 193, k.o. Sarajevo, Općina Stari Grad, Sarajevo

[1274] AKSS, gruntovni list, br. VIII 342/4 (Godine 1915. zgradu kupuje Muško Haim Finci iz Sarajeva, a od 1948. godine postaje društvena svojina izuzev nekoliko stanova koji ostaju u vlasništvu obitelji Finci.); ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1275] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1276] Na strani ulične fasade je upisana godina izgradnje 1904., a kako je u personalnom listu navedena izrada glavnog projekta 1903/4. zaključujem da je 1903. izdata građevna dozvola.

[1277] Vidjeti bilješku 1271

[1278] AZPRKS, zbirka nacrta, *Bau: „Frau Hermine Rädisch august 1903.“,* br.989/30. (glavni projekt 1:100)

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN: završni dijelovi vodovoda i kanalizacije (obje strane zgrade) i podrumske prostorije ulične strane zgrade

1.2. – 2.PRIZEMLJE: prostorije za ostavu, vešeraj, soba za poslugu s nužnikom i ostale pomoćne prostorije

1.2. – 3.PRVI KAT: dispozicija pokazuje dva stana na katu – jedan četverosobni i jedan trosobni. Četverosobni stan sa velikim salonskim prostorijama usmjerenim na stranu ulične fasade, međusobno povezani dugim hodnikom i vratima je stan vlasnika. Sve gospodarske prostorije (kuhinja, blagovaonica, ostava, prostorija za kuhinjski pribor, kupatilo, nužnik) su izdvojene iz osnovnog uličnog volumena sumjerene prema unutrašnjem dvorištu na zapadnoj strani zemljišne parcele. Trosobni stan ima sve veće prostorije usmjerene na unutrašnje dvorište zapadne strane zemljišne parcele, dok su gospodarske usmjerene na sjevernu stranu dvorišta. Oba stana pokazuju da zgrada ima veće kupatilo sa pristupom iz hodnika.

1.2. – 4.STAMBENO POTKROVLJE: kao i prvi kat podijeljeno na dva dijela (spavaća soba vlasnika, radna, garderoba, nužnik, i dječje sobe)

1.2. – 5.DRUGI KAT: drugi kat ima samo dvorišna zgrada, vjerojatno, iz razloga nadomještanja nedostatka suterenskih prostorija, sa spavaćim sobama, garderobom i nužnikom

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 19 x 19 m² (geodetska podloga 1:1000)

1.3. – 1.SUTEREN: 140 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 140 m²

1.3. – 3.PRVI KAT: 361 m²

1.3. – 4.STAMBENO POTKROVLJE: 180 m²

1.3. – 5.DRUGI KAT: 150 m²

1.3. – 6.UKUPNO: 971 m²

1.4. OPIS ZGRADE: izgrađena u dijelu grada u kojem se do kraja 1905. gradi više obiteljskih zgrada, pripada stilu secesije. Zanimljiv je primjer balansirane elevacije, od detalja obrade malternih površina do kolora, dekorativne plastike i impresivnog efekta mansardnog završetka u formi atike.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: kompozicija pročelja pokazuje naglašavanje središnjeg rizalita i korektnu primjenu novog stila koji nije shvaćen samo kroz dekorativnu upotrebu dopadljivih detalja arhitektonske plastike na fasadi, već kao mnogo praktičniji u planiranju i iskorištavanju unutarnjeg prostora iz kojeg se dalje iščitavaju elementi eksterijera i reflektiraju njegove kompleksnosti, u odnosu na stilove historicizma.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: dvokrako stubište s podestom

1.4. – 1.TEMELJI: kamen i opeka

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN: kamen i opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 2.4.STAMBENO POTKROVLJE: opeka i drvo

1.4. – 2.5.DRUGI KAT: opeka i drvo

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 1.5m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 3.5 m

1.4. – 4.3.PRVI KAT: 3.4 m

1.4. – 4.3.STAMBENO POTKROVLJE: 2.4 m

1.4. – 4.4.DRUGI KAT: 2.7 m

1.4. – 4.4.UKUPNO: 13.5 m

1.4. – 4.5.PROČELJE: kameni sokl u visini 0.5 m i opeka

1.4. – 6.KROV: zgrada ima dvostrešni kosi krov sa istaknutim krovnim profilom, atikom. Nosiva konstrukcija krova je drvena, a ima i jedan glavni dimnjak sa dva ložišta. Dimnjak je postavljen u ugaonom, kutnom dijelu na mjestu spajanja dva kraka.

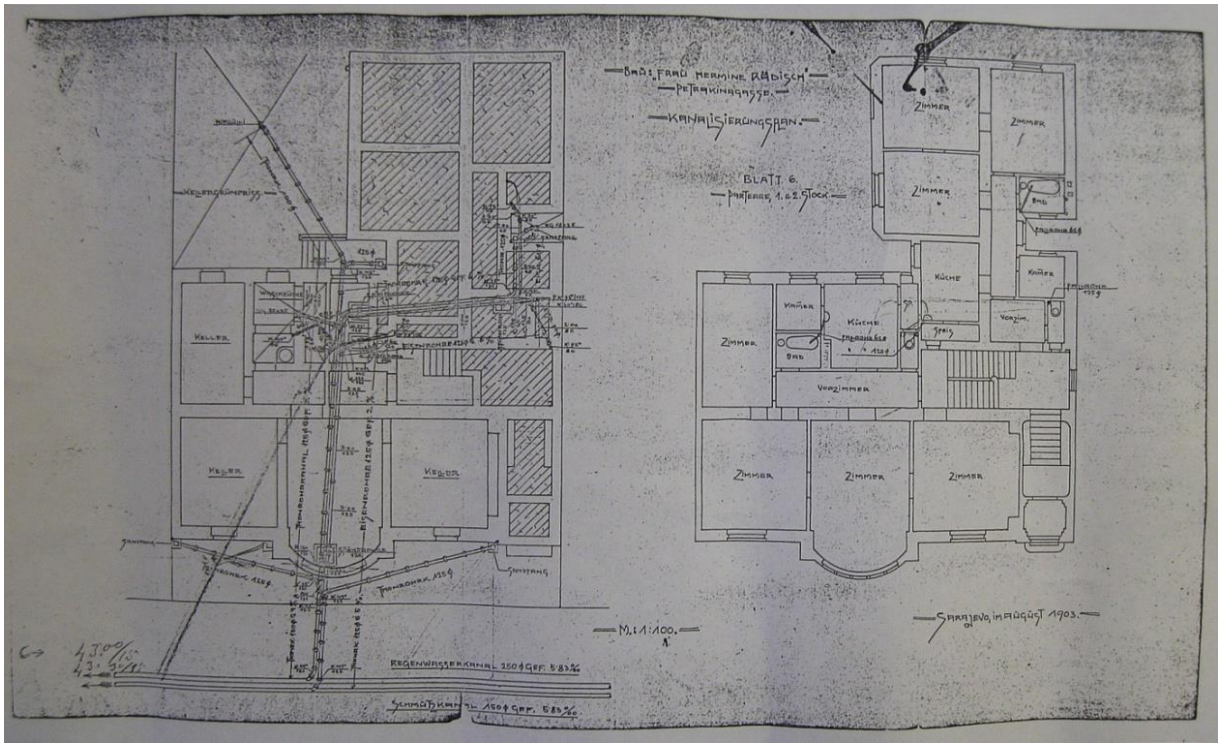
1.DOGRADNJE/PREGRADNJE:

Godine 1974. godine[1279] izgrađena je suvremena zgrada na zapadnoj strani čime je izgubila širinu dvorišta i postala ugrađena u ulični niz Petrakijine ulice. Krajem XX stoljeća djelomično i pojedinačno je promijenjena stolarija, prozora i vrata. Unutarnji zidovi i raspored su ostali nepromijenjeni.

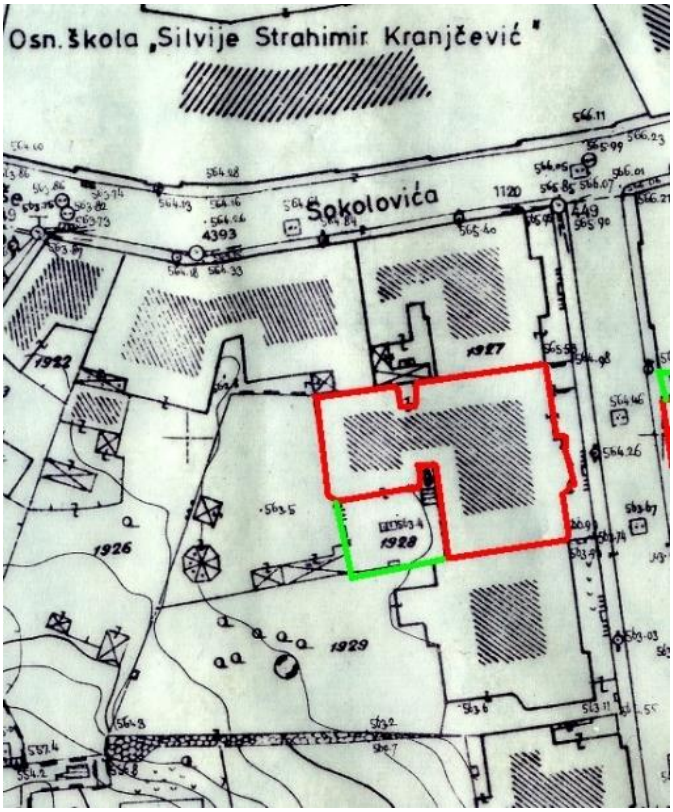
2.DANAŠNJE STANJE:

Adaptacijom unutarnjeg prostora, povećan je broj stanova – jedan stan u prizemlju (trosobni), a nadogradnjom vidljivom samo sa strane unutrašnjeg dvorišta iznad stambenog potkrovlja i drugog kata dvorišne strane zgrade, druga izmjena. Na dvorišnoj fasadi nadogradnjom je dobiven jedan jednosobni stan, dok je nadogradnja iznad stambenog potkrovlja po visini povezana sa stambenim potkrovljem jednokrakim zavojitim stubištem. Evidentan je problem sa vlagom u prizemlju zgrade, te oštećenja prouzrokovana vjerojatno zemljotresom (ulazna krila vrata su popucala). Fasada je ispucala i ljušti se, posebno u dijelu balkonske lože. Po riječima stanara krovište prokišnjava. Dvorišna fasada je, također, oronula, sa vidljivim udarcima od granata i gelera.[1280]

[1279] KZZKHPNS, evidencioni karton za stambenu zgradu br.103/4.
[1280] Podaci prikupljeni na terenu dana 23.6.2013.

Slika br.33. Kanalizacioni plan, 1:100, 1903.

Slika br.34. Geodetska podloga 1:1000, zgrada i prostor vrta

Slika br.35. Zgrada Rädisch, 2013.

Slika br.36. Dvorišna fasada, 2013.

Slika br.37. Detalj dvorišne fasade, 2013.

Slika br.38. Detalj ulične fasade, 2013.

Slika br.39. Detalj ulaznih vrata, ulična fasada, 2013.

Slika br.40. Detalj balkonske lođe, 2013.

Slika br.41. Detalj atike, ulična fasada, 2013.

Slika br.42. Detalj na uličnoj fasadi s godinom izgradnje 1904., 2013.

Slika br.43. Enterijer, detalj stubišta (ulaz u suteren), 2013.

Slika br.44. Enterijer, detalj vrata (ulaz prizemlja), 2013.

1.1.– 4. Zgrada suda, (1906 – 1907.), Kralja Petra I Karađorđevića bb, Čajniče

1.IZVORNO STANJE:

1.1. IZVOR GRAĐE: Arhiv Bosne i Hercegovine, Gradska biblioteka Branko Ćopić Čajniče

1.1. – 1.INVESTITOR: Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH[1281]

1.1. – 2.NAMJENA: poslovna

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 2

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1906.godine[1282]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1907. godine[1283]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA:

Nr. 3887 Sarajevo, 24.9.1906. izvedbeni projekt 1:100, osnova prizemlja

Nr. 3890 Sarajevo, 24.9.1906. izvedbeni projekt 1:100, presjek fasade[1284]

1.1. – 10. KATASTARSKA ČESTICA: k.č. 215 k.o. Čajniče grad (stari premjer)

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): podrumske prostorije za ostavu i centralno loženje, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije i vjerojatno dvije do tri ćelije samice (zgrada zatvora)

1.2. – 2.PRIZEMLJE: kuhinja sa velikom blagovaonicom za potrebe uposlenih, prostorija štamparije, kancelarija veterinara, kancelarija okružnog suda, kancelarija vojnog odjeljenja, sala za sastanke, prostorija šumskog odjeljenja, zajednička zatvorska prostorija za ispitanike i privremene zatvorenike, dvije veće prostorije zatvorske ćelije, prostorija za posjetioce zatvorenika, ured policije, tri manja hodnika, komora, mokri čvor i dvije manje ćelije za zatvorenike sa po dva kreveta

[1281] ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.1852.
[1282] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija 30
[1283] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija 30
[1284] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija 30

1.2. – 3.I KAT: osnova prvog kata nije očuvana, ali usporednom analizom sa zgradom suda u Bosanskoj Dubici na prvom katu su morali biti smješteni kabineti glavnih sudaca : šerijatskog suda, kancelarije za ekspozituru, okružnog suda, upravnog odbora, vojnog sudca, policijskog inspektora, mokri čvor, hodnici i dr.

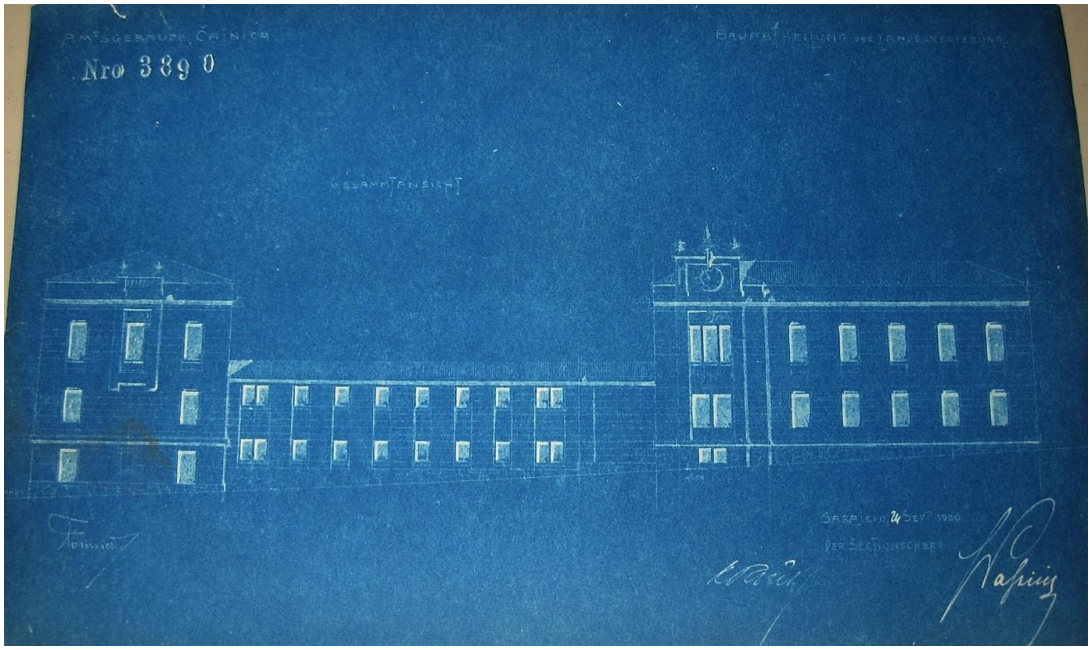
1.3.ISKAZ POVRŠINA (ZGRADA SUDA): na osnovu dostupne, očuvane dokumentacije nije moguće izračunati točnu, pojedinačnu površinu svih etaža, osim ukupne površine računajući i prostor unutrašnjeg dvorišta, a koja iznosi 9.408 m²

1.4.OPIS ZGRADE: dvokatna zgrada s djelomično ukopanom sjevernom stranom suterena
1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: kompozicija pročelja je historicistička u duhu talijanske renesanse, s minimalnom upotrebom arhitektonske plastike u zoni kata.
1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom.
1.4. – 1.TEMELJI: kamen i opeka
1.4. – 2.ZIDOVI: opeka
1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): opeka
1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka
1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka
1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici
1.4. – 4.VISINA ETAŽA: nije moguće izračunati
1.4. – 5.PROČELJE: opeka
1.4. – 6.KROV: drvene grede

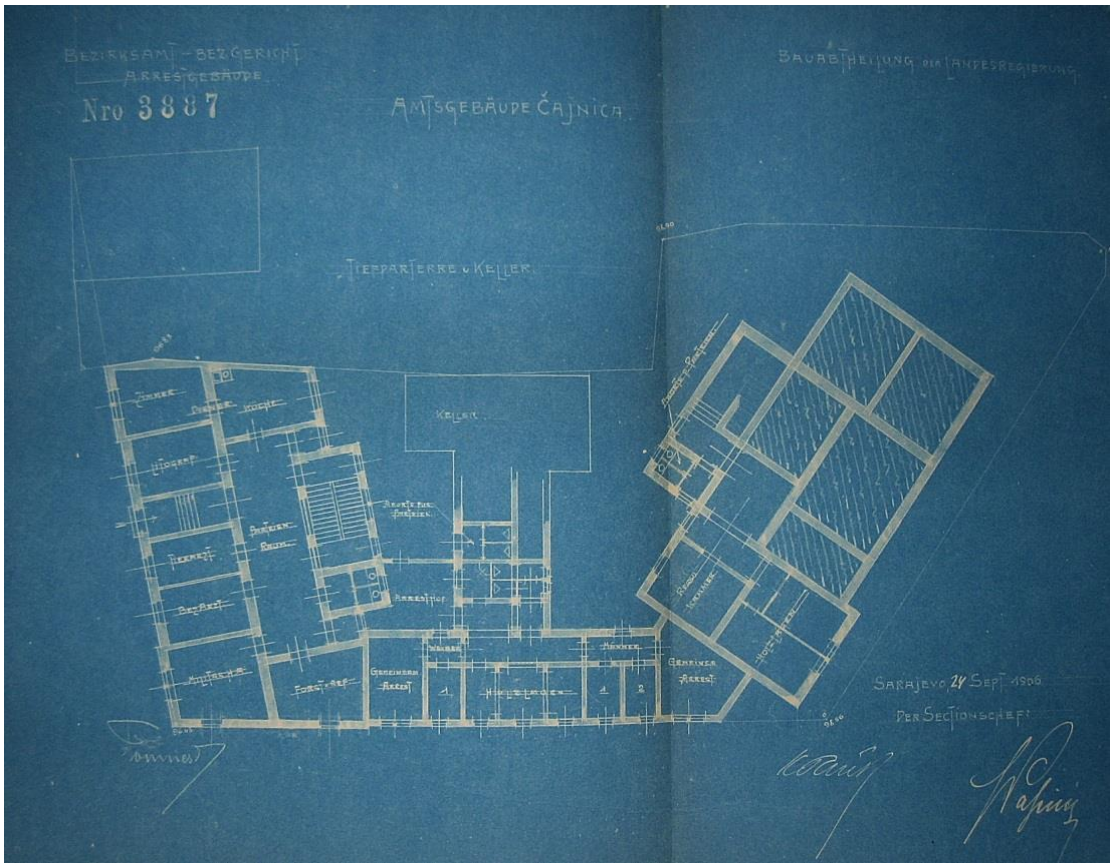
2.DANAŠNJE STANJE:

U tijeku Drugog svjetskog rata zgrada je bombardirana, nakon čega je porušena do temelja. Na fotografijama iz 70-ih godina XX stoljeća na njenom mjestu vidi se izgrađena stambena zgrada.[1285]

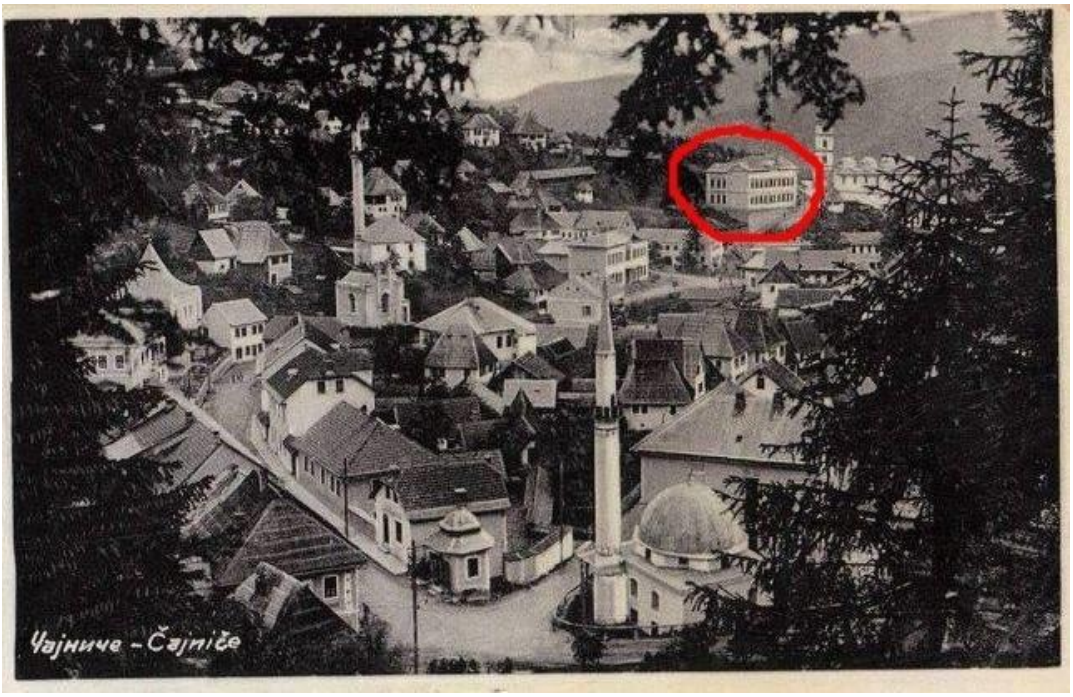
[1285] GBBĆČ (fototeka – zbirka „Staro Čajniče“ br.5/22 i 5/23.)

Slika br.45. Izvedbeni projekt, pročelje fasade, 1:100, 1906.

Slika br.46. Izvedbeni projekt zgrade suda, stanice i zatvora u Čajniču, 1:100, 1906.

Slika br.47. Fotografija prije rušenja zgrade, točna godina nepoznata

Slika br.48. Stambena zgrada na zemljišnoj parceli zgrade Suda u Čajniču, 1977.

1.1.– 5. Najamna stambena zgrada Heinricha Rädischa, (1906 – 1907.), Jelićeva 4, Sarajevo

1. IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Općina Stari Grad

1.1. – 1.INVESTITOR: Heinrich Rädisch[1286]

1.1. – 2.NAMJENA: najamno-poslovna

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 2 + stambeno potkrovlje

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1906.godine[1287]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1907.godine[1288]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: Kanalplan 1 : 100, Saraj, 13/VIII 1906.

Kanalplan 1 : 100, Saraj, 13/VIII 1906.

Glavni projekt presjek kroz stubište, 1:100 Sarajevo im Juli 1906.[1289]

1.1. – 10.KATASTARSKA ČESTICA: P.L., Parcela 1082, kultura (kuća i zgrada, dvorište) : 2

(a) 58 m² i 48 m²

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): predprostor, podrumske prostorije za ostavu i centralno loženje, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

1.2. – 2.PRIZEMLJE: četiri sobe poslovnih prostorija usmjerene su ulici Jelićeva, dok su svi gospodarski prostori izdvojeni iz osnovnog uličnog volumena i grupirani oko centralnog svjetlarnika prema dvorišnoj strani. Kupatila su kroz sve etaže usmjerena na manji svjetlarnik na krajnjoj južnoj strani parcele. Zbog specifičnog položaja uglovnice do čije južne strane zemljišne parcele je izgrađena zgrada Rädischa prostor prizemlja im je povezan, dijeleći uski hodnik i

[1286] CHESTER, 2006 : 147; Po završetku Drugog svjetskog rata zgrada je nacionalizirana. Danas se nalazi u posjedu Općine Stari Grad Sarajevo (podaci iz katastra Općine Stari Grad)
[1287] AZPRKS, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.
[1288] Upisana godina izgradnje i ime arhitekte u ulaznom dijelu zgrade
[1289] APRKS, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.

svjetlarnik, koji je ujedno treći svjetlarnik na sjevernoj strani zemljišne parcele zgrade. Oko središnjeg svjetlarnika su raspoređene kuhinja i soba čuvara. Do sobe čuvara je prostor za ostavu i protupožarne stube grupirane oko svjetlarnika (sjeverna strana). Na jugoistočnoj strani su pored hodnika u obliku slova L koji povezuje gospodarske prostorije, soba u kojoj je smješten arhiv, usmjerena na četvrti manji svjetlarnik. I u ovom dijelu zgrade su protupožarne stube sa instalacijama.

1.2. – 3.I KAT: unutarnja organizacija pokazuje raspored dva stana na kat (dvosobni i trosobni) s tim da je dvosobni imao samo jednu sobu usmjerenu na uličnu fasadu, a ostale sobe uključujući i gospodarske prostore grupirane oko svjetlarnika.

1.2. – 4.II KAT: unutarnja organizacija pokazuje istovjetan raspored kao i na prvom katu

1.2. – 5.STAMBENO POTKROVLJE: etaža je razvijena samo na dvorišnoj strani zgrade i odgovara rasporedu jednosobnog stana

1.3. ISKAZ POVRŠINA: 258 m² + 42x m²(dvorište)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 120 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 300 m²

1.3. – 3.I KAT: 300 m²

1.3. – 4.II KAT: 300 m²

1.3. – 5.STAMBENO POTKROVLJE: 42 m²

1.3. – 5.UKUPNO: 1242 m²

1.4.OPIS ZGRADE: dvokatna zgrada s stambenim potkrovljem. Izgrađena u stilu secesije s karakterističnim formama dekorativne plastike koji u oblikovnom smislu poštuju elemente zatečene arhitekture stila neorenesanse kombinirane s motivima baroka.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izuzetno naglašena simetričnost i proporcionalnost pročelja s vertikalno užlijebljenim pilastrima i maskeronima između drugog kata i krovnog vijenca odalje poprilično formalan doživljaj stila secesije i ne toliko ambiciozno rješenje pročelja. Kompozicija je ostala uzdržana u svemu bez razmetljivosti i originalnosti.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: dvokrako stubište s podestom i četiri svjetlarnika.

1.4. – 1.TEMELJI: kamen i opeka

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN: opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 2.4.DRUGI KAT: opeka

1.4. – 2.5.TAVANSKE PROSTORIJE: opeka i drvo

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2.5 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE: 5.74 m

1.4. – 4.3.I KAT: 3.97 m

1.4. – 4.4.II KAT: 3.77 m

1.4. – 4.5.TAVANSKE PROSTORIJE: 2.89 m

1.4. – 4.6.UKUPNO: 18.87 m

1.4. - 5.PROČELJE: obloženo kamenim soklom, nejednake visine zbog karakterističnog nagiba terena, u kombinaciji sa opekom.

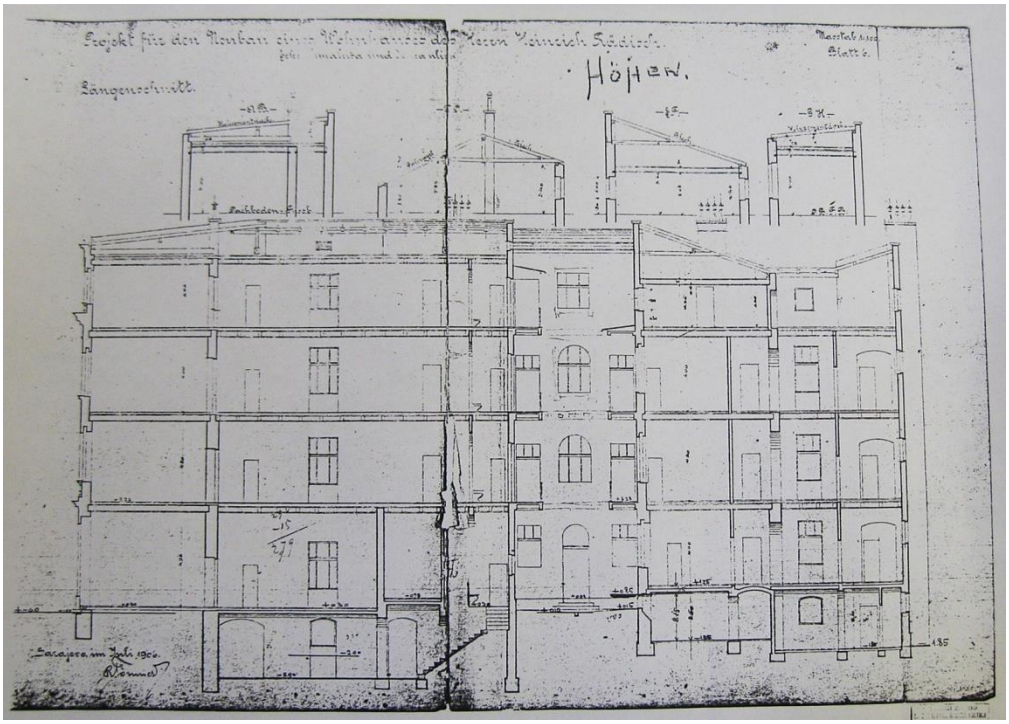
1.4. – 6.KROV: jednostrešno koso krovište

1.DOGRADNJE / PREGRADNJE:

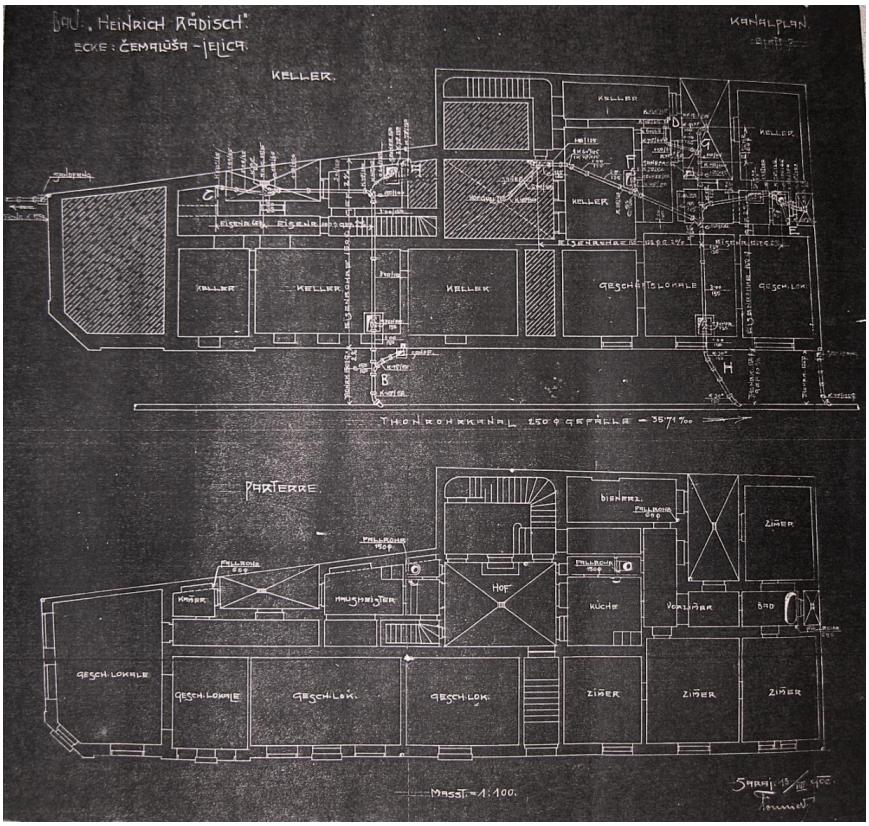
Gotovo sve prostorije su poslije nacionalizacije pretvorene u stanove : trosobne i dvosobne na prvom i drugom katu, trosoban stan u prizemlju i dva jednosobna na tavanu (nadogradnja jednog stana).

2.DANAŠNJE STANJE:

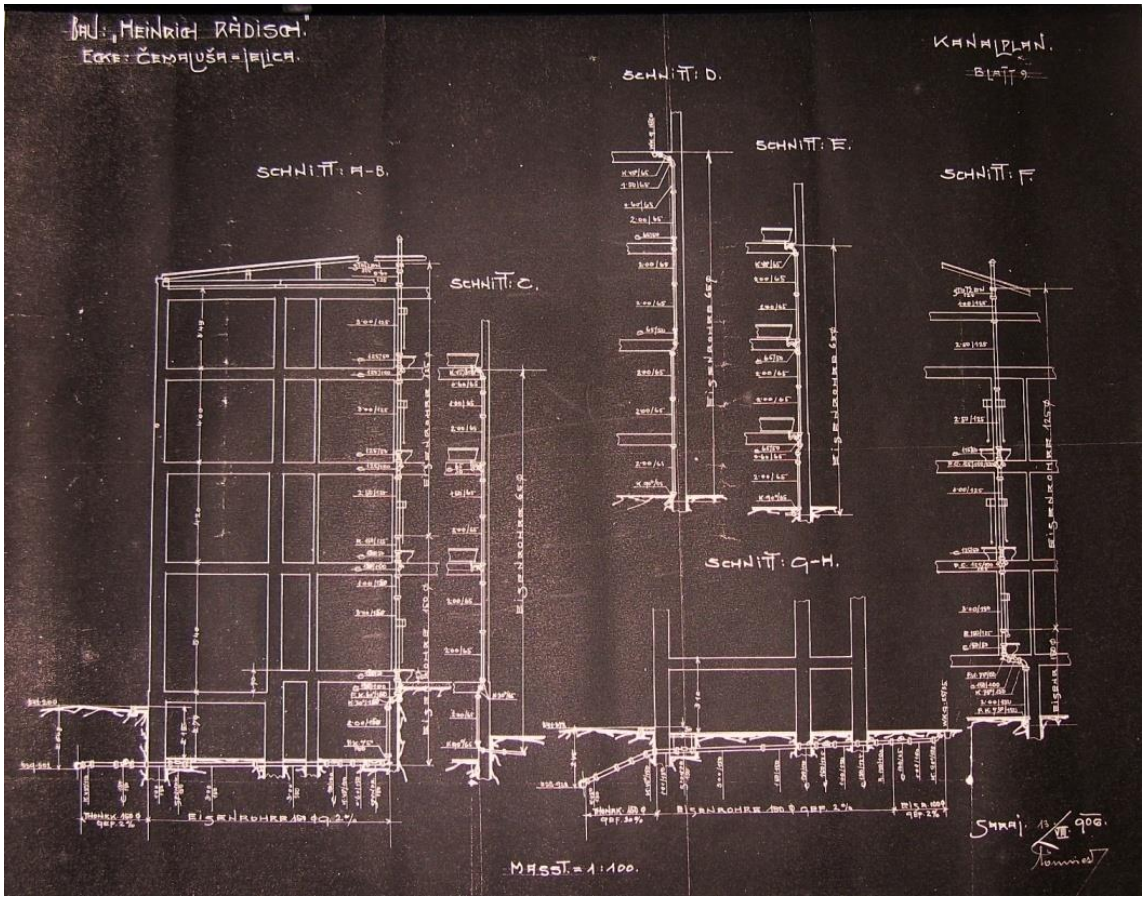
Zgrada se nalazi u vrlo lošem stanju, zapuštena je, a zidovi prizemlja su puni vlage. Neki stanari su promijenili ulazna vrata i originalnu stolariju.

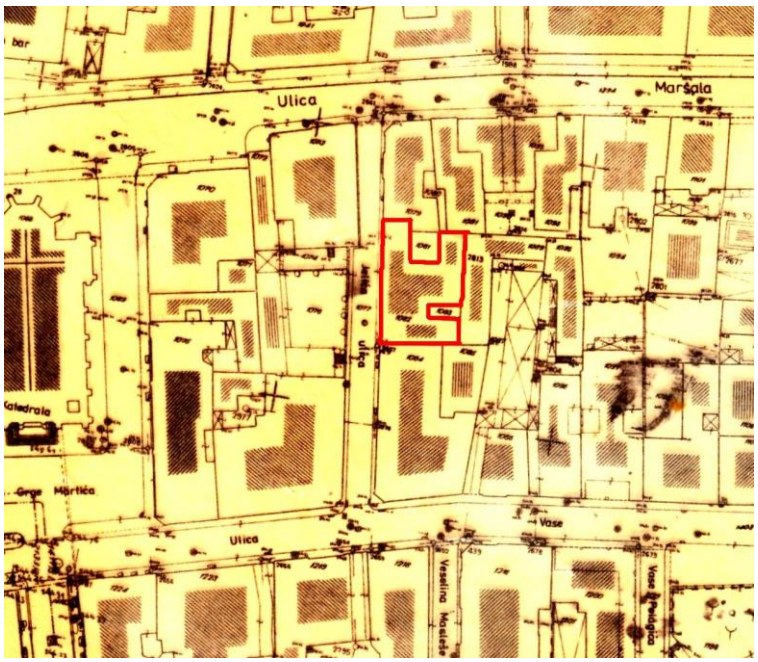
Slika br.49. Vertikalni presjek, glavni projekt 1:100, 1906.

Slika br.50. Kanalizacioni plan, 1:100, 1906.

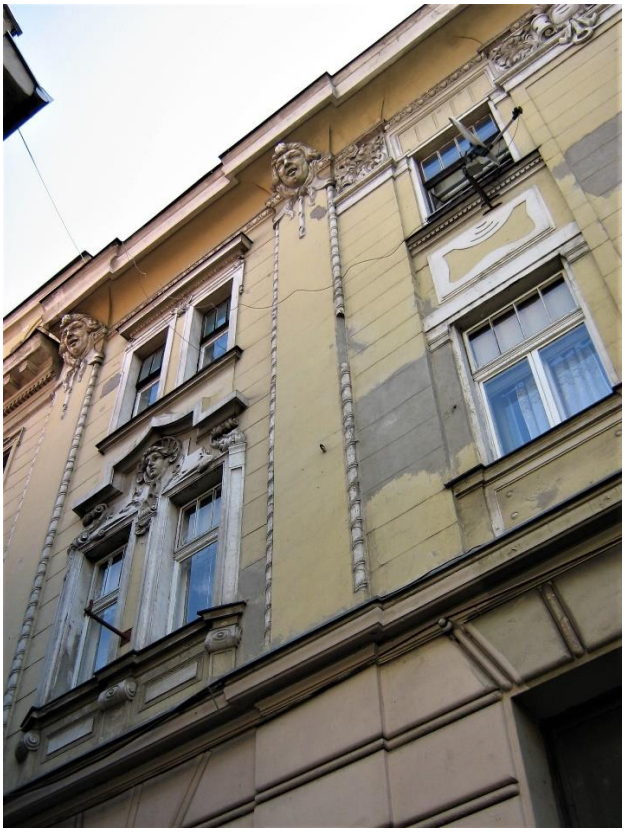

Slika br.51. Kanalizacioni plan, 1:100, 1906.

Slika br.52. Geodetska podloga 1:1000

Slika br.53. Zgrada Heinricha Rädischa, 2014.

Slika br.54. Detalj ulične fasade, 2014.

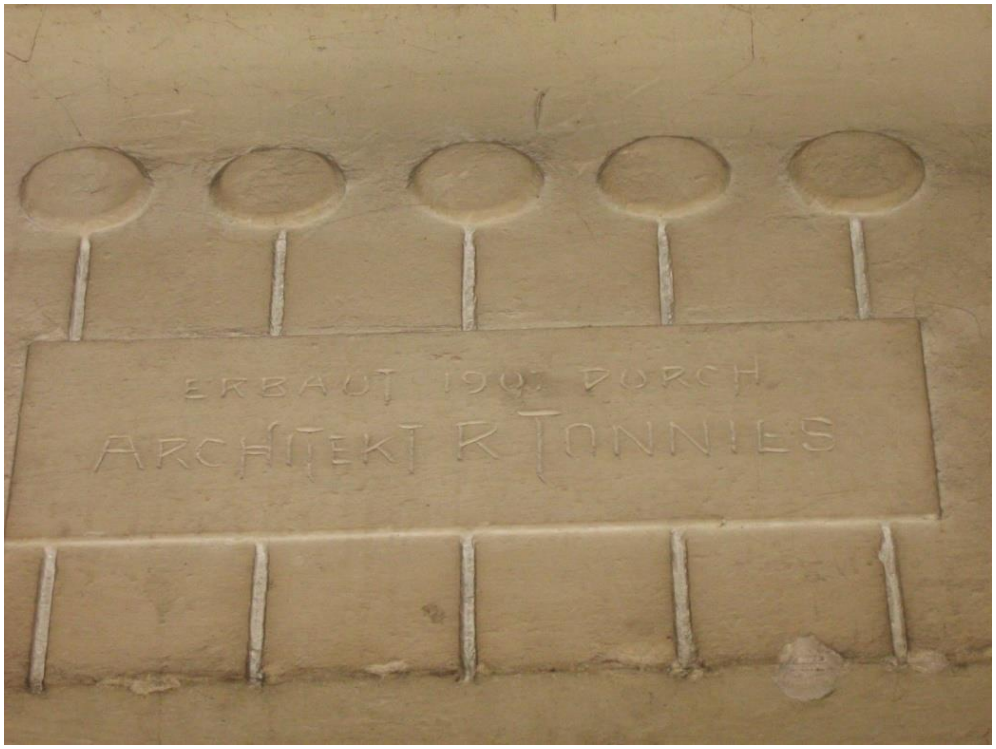
Slika br.55. Detalj ulične fasade, 2014.

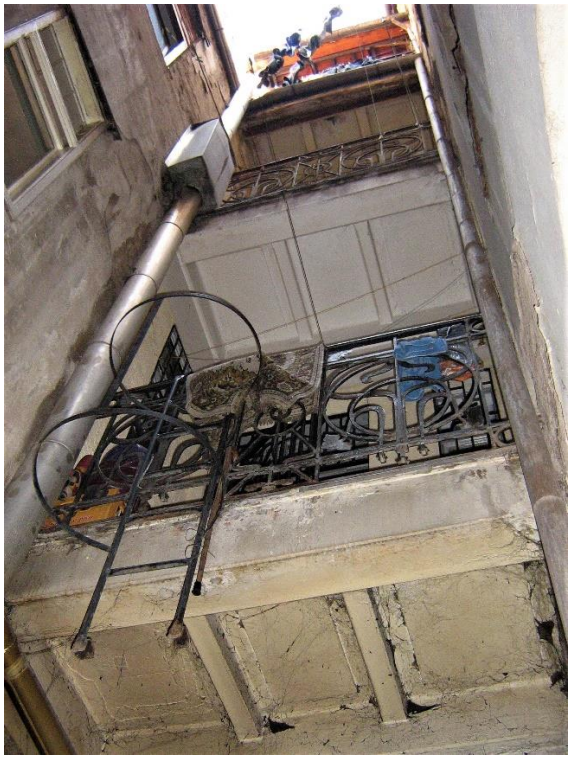

Slika br.56. Detalj ulaznih vrata, 2014.

Slika br.57. Detalj dekoracije ispod krovnog vijenca, 2014.

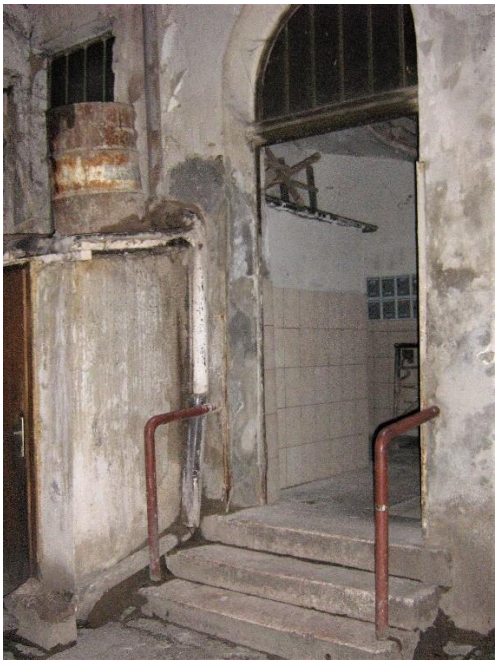

Slika br.58. Upisana godina izgradnje i ime arhitekte 1907., hol prizemlja

Slika br.59. Pogled na jedan svjetlarnik iz prizemlja, 2014.

Slika br.60. Pogled na drugi svjetlarnik iz prizemlja, 2014.

Slika br.61. Detalj stubišta, 2014.

Slika br.62. Unutrašnjost prizemlja u dijelu koji se povezuje sa uglovnicom J.Vancaša, 2014.

1.1.– 6. Najamna trgovačko-stambena zgrada Vasilikije Petrović, (1906 – 1907.), Zelenih beretki 13, Sarajevo

1. IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, Općina Stari Grad

1.1. – 1.INVESTITOR: Vasilikija Petrović, udovica Petra T.Petrovića Petrakije.[1290]

1.1. – 2.NAMJENA: najamna, stambena i trgovačka

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + M + 2 + stambeno potkrovlje

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1906.godine[1291]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1907.godine[1292]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9. POPIS NACRTA: projektna dokumentacija nije sačuvana, ali je zgrada navedena u personalnom listu Rudolfa Tönniesa i unutar kolskog prolaza na zidu upisano ime, pa u tom smislu nema sumnje da je on projektant zgrade.

1.1. – 10.KATASTARSKA ČESTICA: P.L.33, Parcela 2034/1, kultura (kuća i zgrada, dvorište) : 4 (a) 45 m² i 1(a) 61 m²

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): podrumske prostorije za ostavu i centralno loženje, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

1.2. – 2.PRIZEMLJE: tri trgovačke prostorije na strani ulice Zelenih beretki i dvije veće zajedničke prostorije za spremište i alat izdvojene iz osnovnog uličnog volumena na dvorišnoj strani zgrade, stubište i duži uski hodnik na strani ulične fasade.

[1290] Nekretnine na ovom mjestu do 1892. godine su u vlasništvu Petra Petrakije, koji ih daruje supruzi iste godine. Od 1912. godine vlasnici su sinovi Aristotel, Sokrat i Diogen Petrović, i kćerke Lenka Ostojić i Danka Pongrac rođena Petrović. Od 1958. većina stanova postaje društvena svojina. (AKSS, gruntovni list br.V.48)

[1291] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1292] Upisana godina izgradnje sa imenom i prezimenom arhitekta Tönniesa

1.2. – 3.MEZANIN: etaža mezanina nije izdvojena iz osnovnog volumena prizemlja zbog čega ima istovjetnu namjenu

1.2. – 4.I.KAT: jedan čevorosobni stan i dva dvosobna stana

1.2. – 5.II KAT: jedan četverosobni i dva dvosobna stana

1.2. – 6.STAMBENO POTKROVLJE: iako je građevinskim redom iz 1893. godine određena katnost za ovu ulicu (P+2), prema unutrašnjem dvorištu smanjenjem visine katova i blažim izbijanjem u visinu koje nije vidljivo sa ulične strane postignuta je zona trećeg kata. Unutarnji raspored odgovara jednom dvosobnom stanu.

1.2. – 7.MANSARDA: unutarnji raspored odgovara jednom trosobnom stanu (ulična fasada)

1.3. ISKAZ POVRŠINA: 4.45 m² + 1.61 m² (dvorište)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 80 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 303 m²

1.3. – 3.I KAT: 303 m²

1.3. – 4.II KAT: 303 m²

1.3. – 5.MANSARDA: 181.8 m²

1.3. – 6.STAMBENO POTKROVLJE: 121.2 m²

1.3. – 6.UKUPNO: 1292 m²

1.4.OPIS ZGRADE: dvokatna zgrada s stambenim potkrovljem

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izgrađena u stilu cvjetne secesije. Cjelokupan dojam u odnosu na susjedne zgrade pokazuje skladno uklapanje i poštivanje zatečene arhitekture.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom i svjetlarnikom.

1.4. – 1.TEMELJI: kamen i opeka

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN: kamen i opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 2.4.DRUGI KAT: opeka

1.4. – 2.5. MANSARDA: opeka

1.4. – 2.6.STAMBENO POTKROVLJE: opeka i drvo

1.4. – 2.6. MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4. VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2 m

1.4. – 4.2. PRIZEMLJE: 5.4 m

1.4. – 4.3. I KAT: 4.7 m

14. – 4.4. II KAT: 3.8 m

1.4. – 4.5. MANSARDA I STAMBENO POTKROVLJE: 3 m

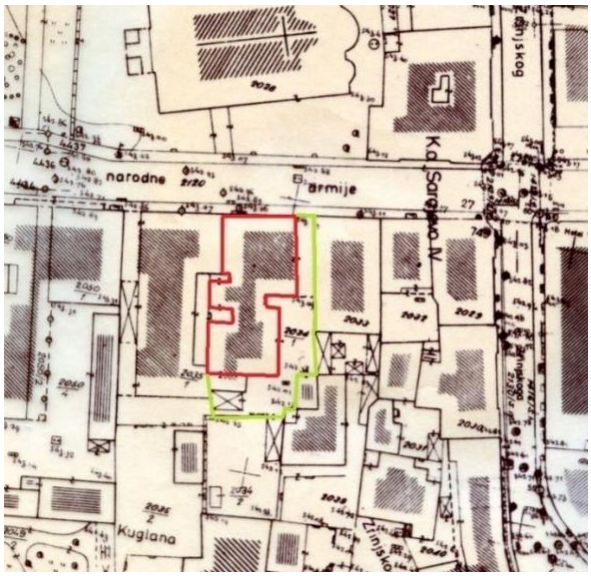
1.4. – 4.6.UKUPNO: 18.9 m

1.4. – 5. PROČELJE: obloženo kamenim soklom u visini 0.5 m i opeka

1.4. – 6. KROV: jednostrešno koso krovište

1.DANAŠNJE STANJE:

Oštećenja na fasadi su evidentna u gornjim zonama i to : desni ugao erkera, krovne strehe i vijenca i u dijelovima kamenog sokla. Pomoćne prostorije dijela zgrade koji je usmjeren na unutrašnje dvorište, a kojima su prije raspolagali trgovci dućana prizemlja pretvoren je u dvosoban stan. Drveni skelet svjetlarnika u dvorištu zgrade oštećen je i dotrajao, a zabilježene su pojedinačne opravke, čime se još više narušila autentičnost.

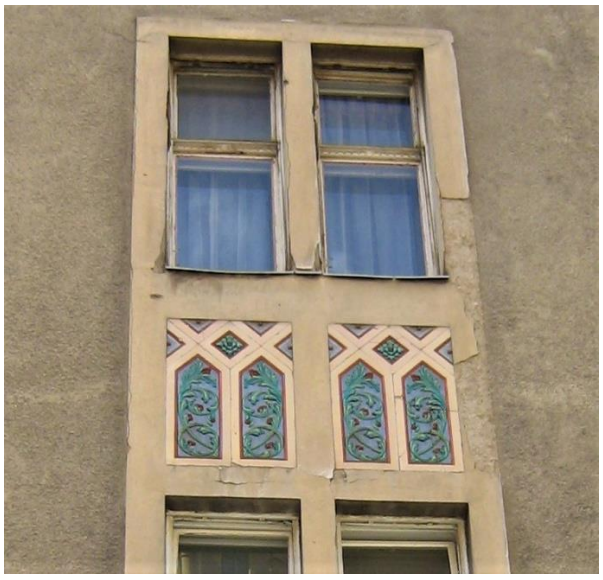
Slika br.63. Geodetska podloga 1:1000, zgrada i unutrašnje dvorište

Slika br.64. Zgrada Vasilikije Petrović, 2013.

Slika br.65. Detalj erkera, 2013.

Slika br.66. Detalj fajansnih pločica ulične fasade, 2013.

Slika br.67. Kolski prilaz ulične fasade, 2013.

Slika br.68. Detalj dvorišne fasade, 2013.

Slika br.69. Detalj unutrašnjeg dvorišta, 2013.

Slika br.70. Enterijer, detalj ulaznog hola

Slika br.71. Enterijer, detalj stubišta, 2013.

Slika br.72. Upisana godina i ime arhitekte 1907.

Slika br.73. Detalj dekoracije s stiliziranim listovima akantusa, 2013.

1.1.– 7. Jedno-obiteljska zgrada Joze Sunarića, (1910 – 1911.), Pehlivanuša 9, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, Općina Stari Grad

1.1. – 1.INVESTITOR: Doktor Jozo Sunarić, porijeklom iz Travnika, po struci pravnik, predsjednik Bosanskog sabora, intelektualac i aktivan član Hrvatske narodne zajednice od 1908. godine.[1293]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena, za potrebe jedne obitelji

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P+M

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1910. godina[1294]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1911.godina[1295]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: projektna dokumentacija nije sačuvana. U tijeku rata 1992 – 1995., pretrpjela je veća oštećenja nakon čega je porušena do temelja 1998. godine kada je i izvršena faksimilska rekonstrukcija, koja na neki način ipak pruža uvid u prostornu dispoziciju zgrade, ako ne egzaktan raspored prostorija. Izvedbeni projekt rekonstrukcije za potrebe Vatikanske Nuncijature izrađen je 24. ožujka 1998. godine (Akt sk-129/98)

1.1. 10. KATASTARSKA ČESTICA: k.č.SA.590.br.165 (geodetske podloge KZZKHPNS 1:1000)

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): prostorije za ostavu i sanitarije, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

[1293] Vlasnik nekretnina 1886. godine je obitelj Agušević, od koje nekretnine kupuje Jozo Sunarić 1911. godine. Nakon 1961. godine zgrada postaje društvena svojina dodijeljena Općini Stari Grad. U periodu 1992 – 1995. godine uništen je krov čime zgrada biva izložena rapidnom propadanju, da bi 1998. godine otkupljena od Općine, prešla u vlasništvu Nuncijata Vatikana u BiH (AKSS, gruntovni list br.25/XI)

[1294] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1295] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: kako je zgrada porušena do temelja, a projektna dokumentacija neočuvana ne možemo točno odrediti unutrašnji raspored, tim više što je poslije rekonstrukcije unutarnji prostor izmijenjen. Apostolska nuncijatura u BiH bila je u obavezi da izvrši rekonstrukciju eksterijera, dok je enterijer u potpunosti organiziran prema potrebi nuncijature. Možemo samo pretpostaviti postojanje salonske prostorije u zoni prizemlja na južnoj strani, povezane sa radnom sobom u istočnom dijelu zgrade, vjerojatno, dva veća hodnika s obzirom na vertikalnu komunikaciju unutar zgrade, kupatilo u sjeveroistočnom dijelu, kuhinju sa blagovaonicom i dnevnim boravkom povezani sa verandom i stubište.
1.2. – 3.MANSARDA: kao logičan nameće se sljedeći raspored spavaće sobe (jedna za odrasle, a druga za djecu), jedna soba za gosta, prostorija za garderobu (analogija unutarnjeg rasporeda ostalih manjih obiteljskih zgrada), kupatilo, uzak a duži hodnik koji se po vertikali nastavlja sa zone prizemlja vezan uz stubište, i s obzirom na dimenzije zgrade, jedna do dvije prostorije nepoznate namjene.

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 17 x 20 m² + 340 m² (dvorište), 1 : 1000 (geo.pod)
1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 250 m²
1.3. – 2.PRIZEMLJE: 340 m²
1.3. – 3.MANSARDA: 270 m²
1.3. – 4.UKUPNO: 1200 m²

1.4. OPIS ZGRADE: prizemna zgrada sa mansardom i djelomično ukopanom sjeverozapadnom stranom suterena.
1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: pročelje pokazuje neformalnost kombiniranu s elegancijom ali naglašenu pretencioznost s kvalitetom koja je uvjetovana načinom života vlasnika. Izgrađena je u stilu koji podražava naslijeđe arhitekture klasicizma.
1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija je ostvarena preko vanjskog jednokrakog stubišta na jugozapadnoj strani i na sjeverozapadnoj strani, te preko unutarnjeg dvokrakog stubišta s podestom.
1.4. – 1.TEMELJI: opeka i beton
1.4. – 2.ZIDOVI: opeka
1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): opeka i beton

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.MANSARDA: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2.45 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 4.8 m

1.4. – 4.3.MANSARDA: 1.7 m

1.4. – 4.4.UKUPNO: 8.95 m

1.4. – 5.PROČELJE: kamen (visina 0.5 m) i opeka

1.4. – 6.KROV: četverostrešni kosi krov sa istaknutim krovnim profilima čime je postignuto razbijanje gabarita igrom krovnih profila. Nosiva konstrukcija krova je drvena.

1.DOGRADNJE / PREGRADNJE:

Godine 1998. Apostolska Nuncijatura Sv. Stolice Vatikan kupuje zgradu od Općine Stari Grad, nakon čega je ruši do temelja. Postignuti kompromis s nadležnim službama zaštite obavezao je Nuncijaturu da zgradu rekonstruira po principu faksimilske rekonstrukcije, izuzimajući enterijer. Godine 1998. izgrađen je i pomoćni objekt bočno – parking garaža. Zona suterena je za razliku od prvobitnog stanja proširena na način da je površina suterena jednaka katovima. Izvedbeni projekt izradilo je privatno poduzeće A.A.Galpro Neum, u siječnju 1998. godine. U tehničkom opisu projektne dokumentacije kao godina gradnje zgrade navedena je 1910. godina i arhitekta Zlatko Pop Alamur, kao autor. Iako mi nije poznato od kuda je tvrtka Galpro preuzela ovaj podatak, s obzirom da o arhitekti Zlatku Pop Alamuru ne postoje nikakvi podaci, odnosno da je najvjerojatnije riječ o pogrešnom navođenju imena – Aurel Pop von Alamor,[1296] koji je završio visoku tehničku školu u Beču, očigledno je riječ o netočnom izvoru, jer je zgrada Joze Sunarića navedena u personalnom listu arhitekte Rudolfa Tönniesa kao realiziran projekt.

[1296] KURTO, 1998 : 362

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

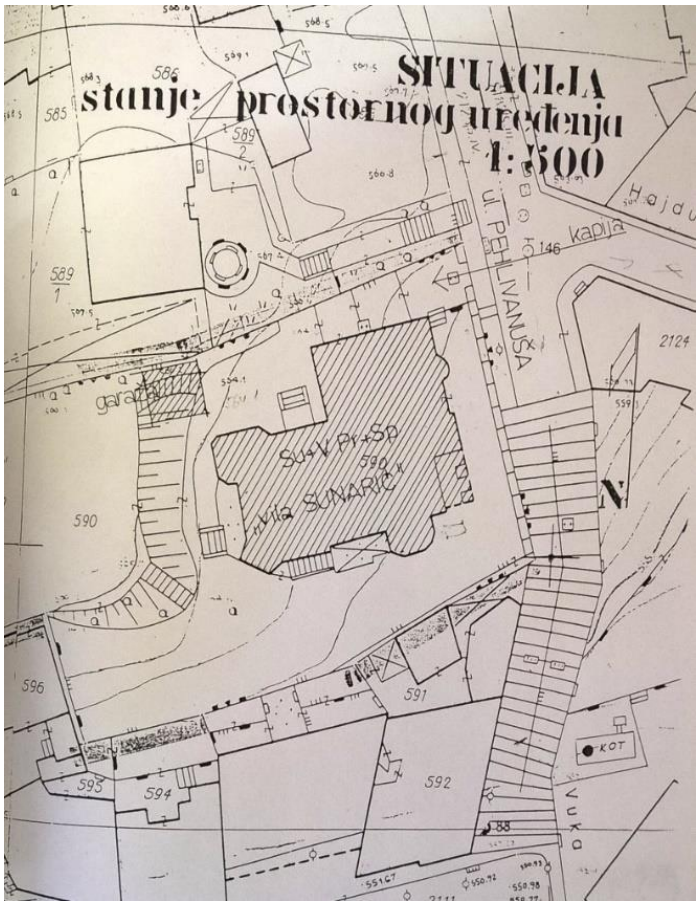
1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): kuhinja, ured, blagovaonica, blagovaonica sestara, 5 manjih prostorija ostave, hodnik, manje kupatilo, vešeraj i peglaonica, strojarnica, dva lifta, stubište.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: veliki salon, dva manja salona, hol, kapela, sakristija, lift i kupatilo.

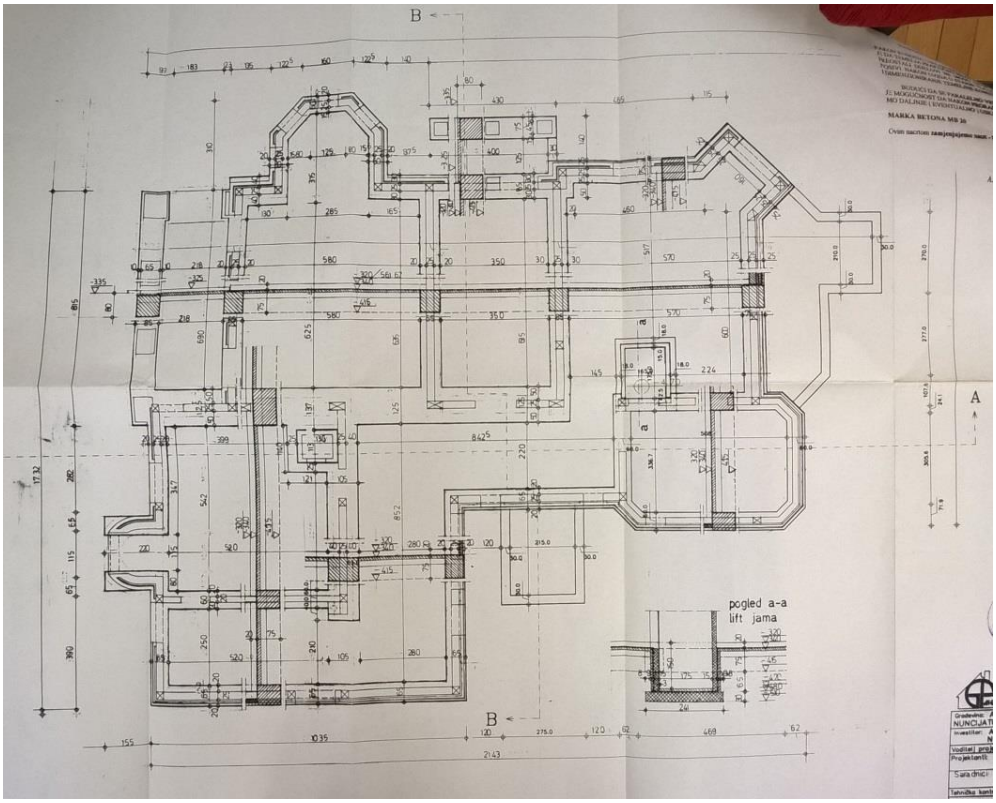
1.2. – 3.PRVI KAT: kancelarija Nunzio, spavaća soba Nunzio, spavaća soba suradnika, dvije kupaonice, tri kancelarije od kojih je jedna soba sa kancelarijom za gosta, tv soba, manje kupatilo i ostava. U zoni kata smješten je i lift koji se po vertikali proteže kroz sve katove i balkon.

1.2. – 4.MANSARDA: četiri prostorije od kojih je jedna za gosta, pet kupatila, dva hodnika, mala kuhinja, manja kapela, salon sestara, i lift.

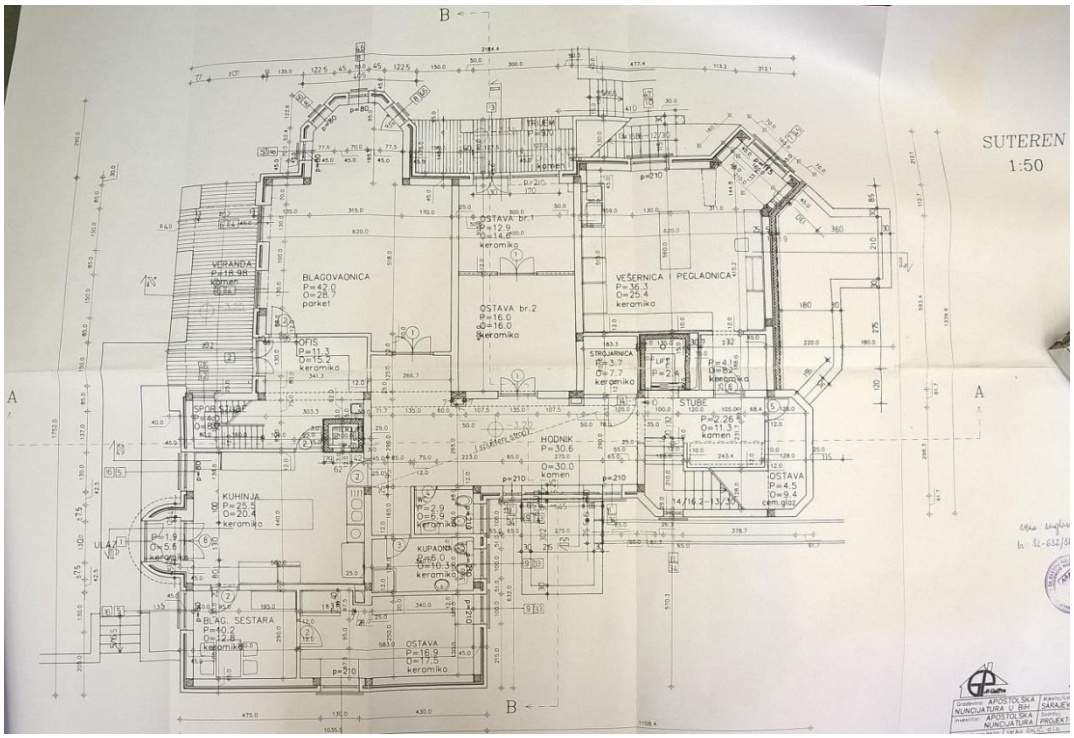
1.2. – 5.VANJSKI POMOĆNI OBJEKT (72.76 m²): garaža, kotlovnica agregat.

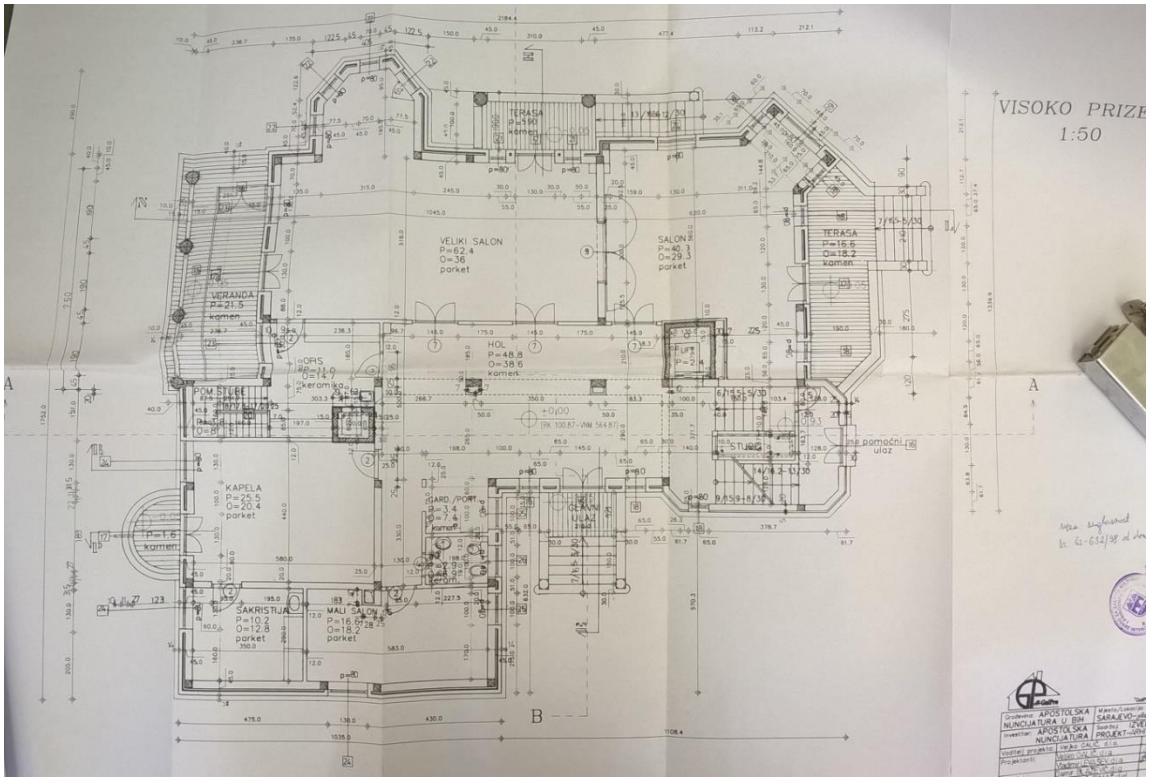
Slika br.74. Situacija 1:50, 1998.

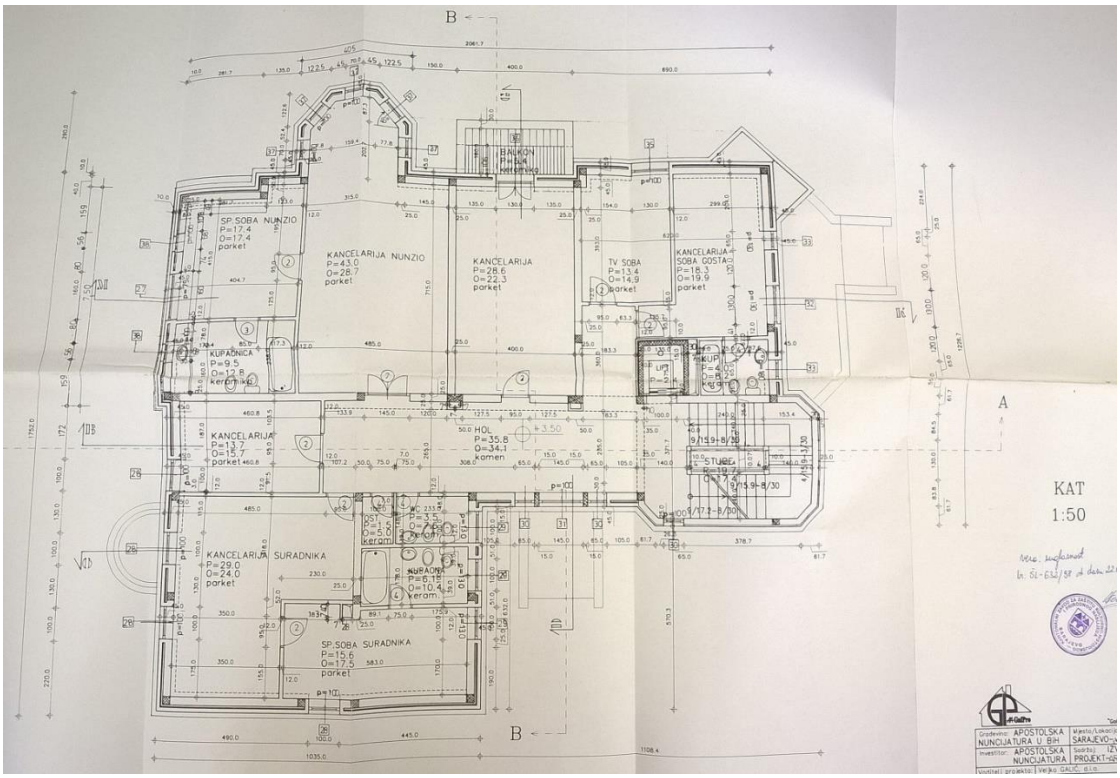
Slika br.75. Temelji, 1:50, 1998.

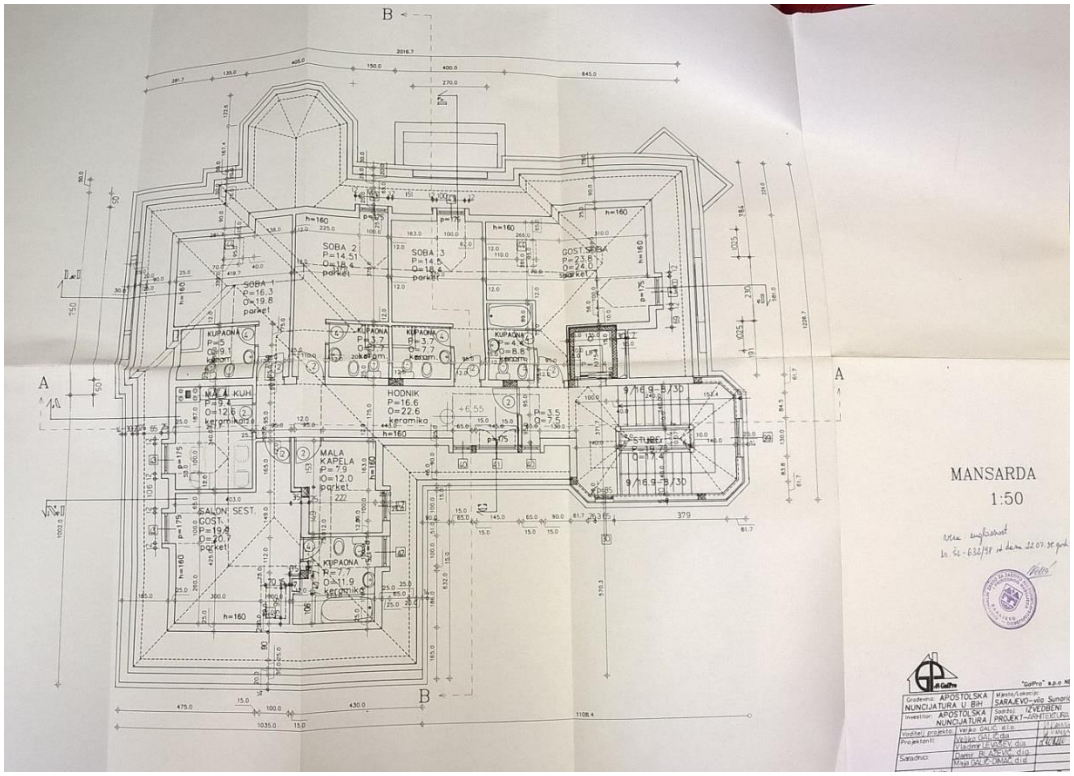
Slika br.76. Osnova suterena 1:50, 1998.

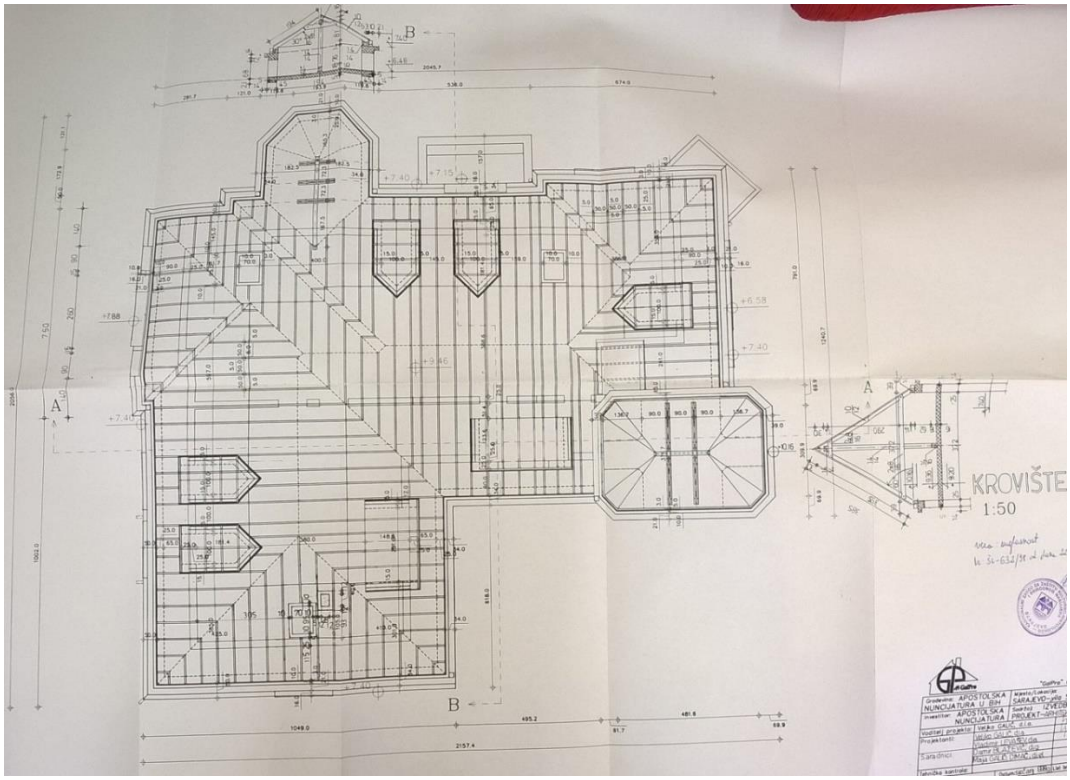
Slika br.77. Osnova visokog prizemlja, 1:50, 1998.

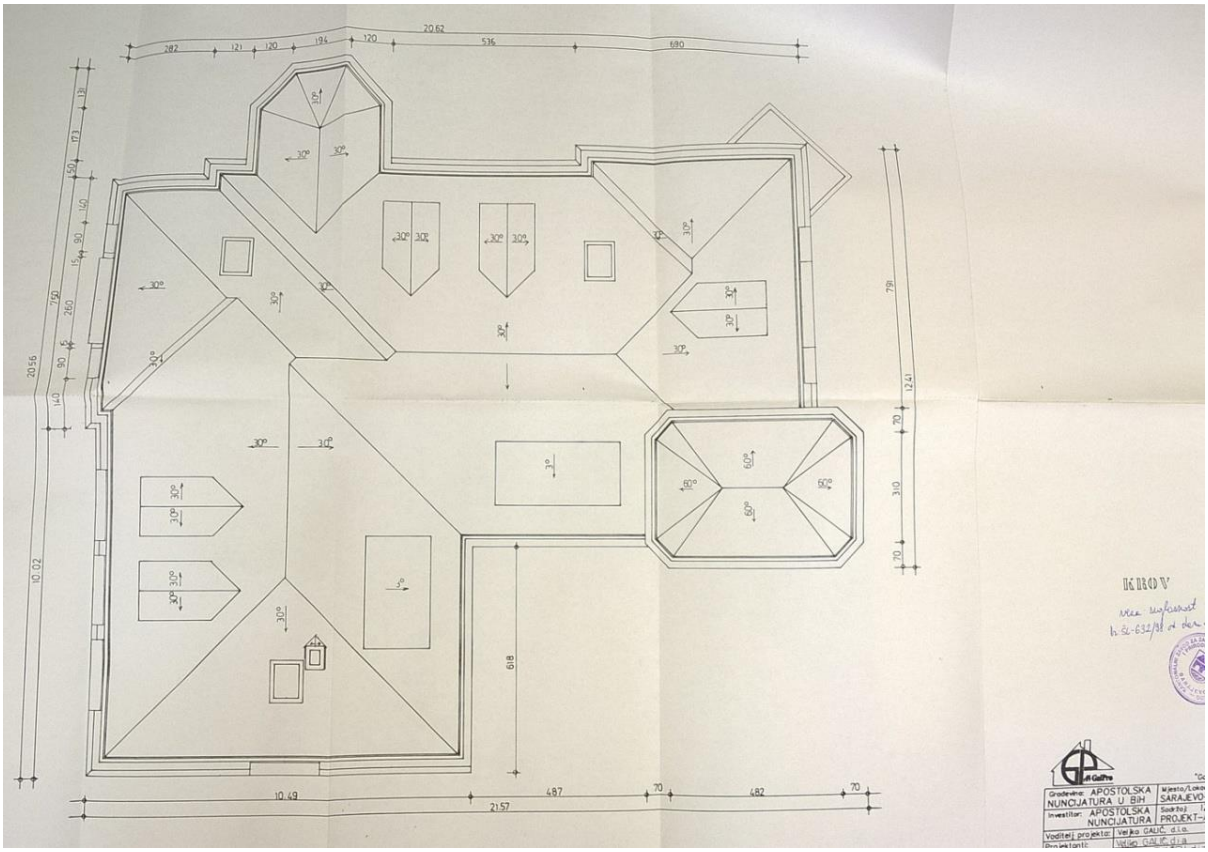
Slika br.78. Osnova prvog kata, 1:50, 1998.

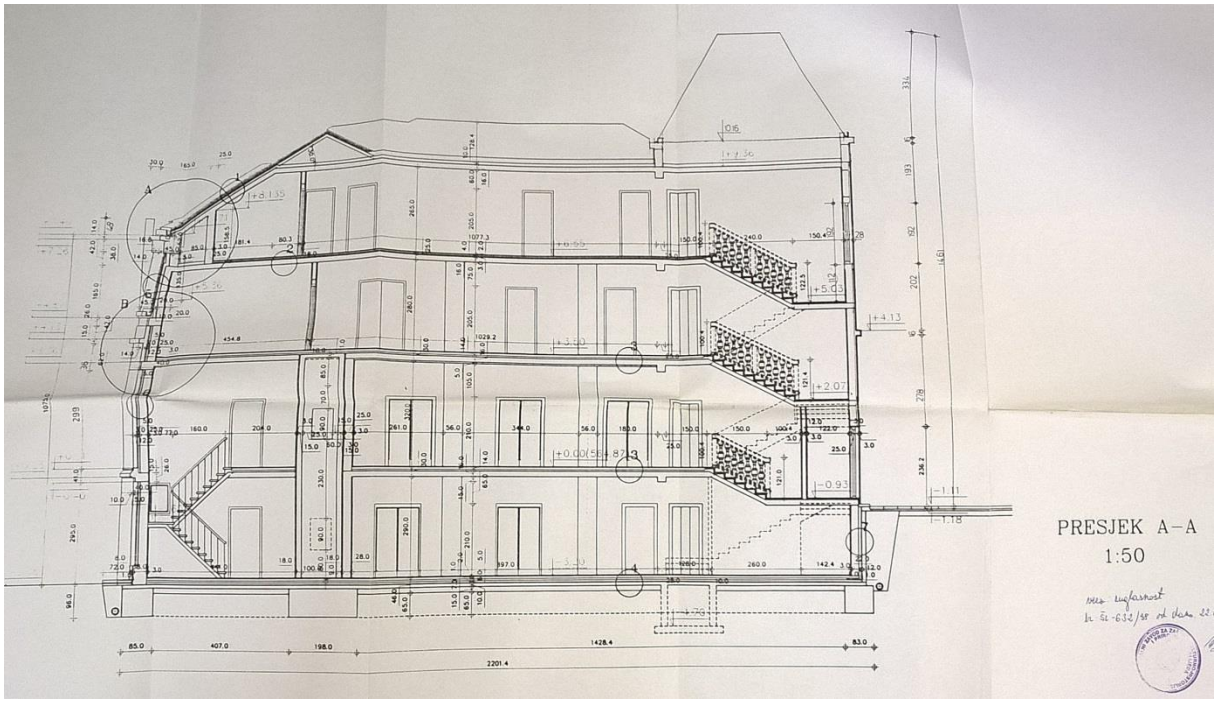
Slika br.79. Osnova mansarde, 1:50, 1998.

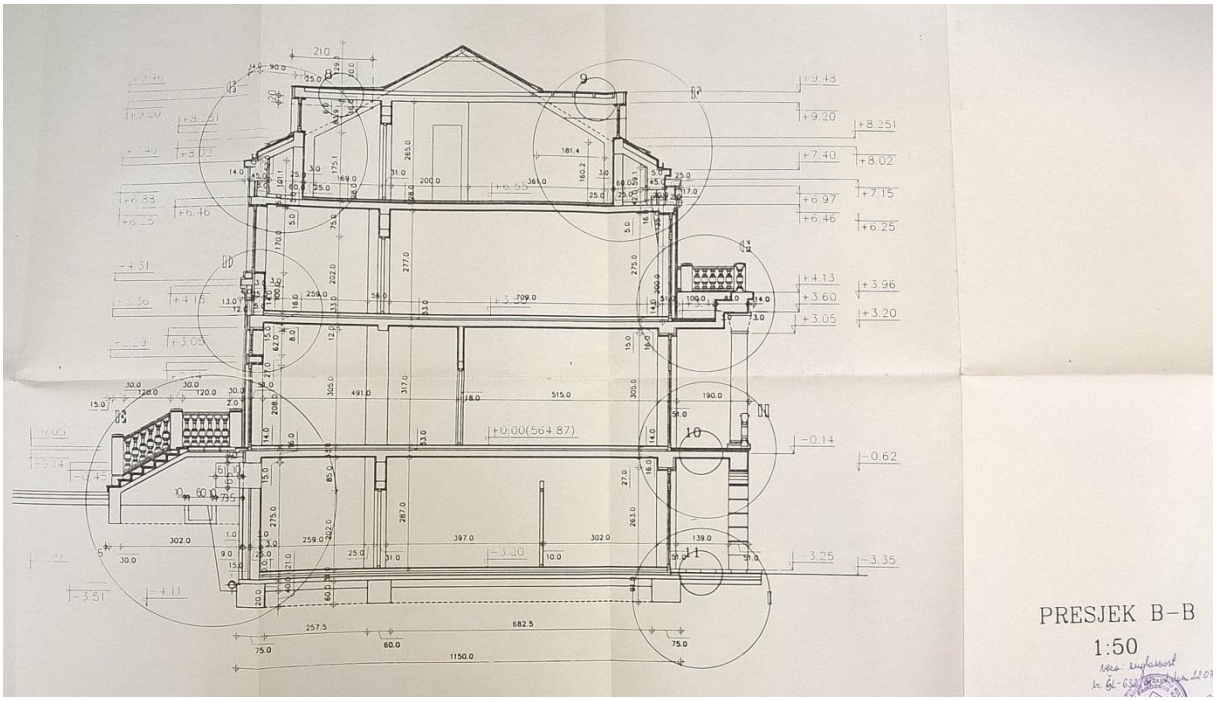
Slika br.80. Krovište, 1:50, 1998.

Slika br.81. Krov, 1:50, 1998.

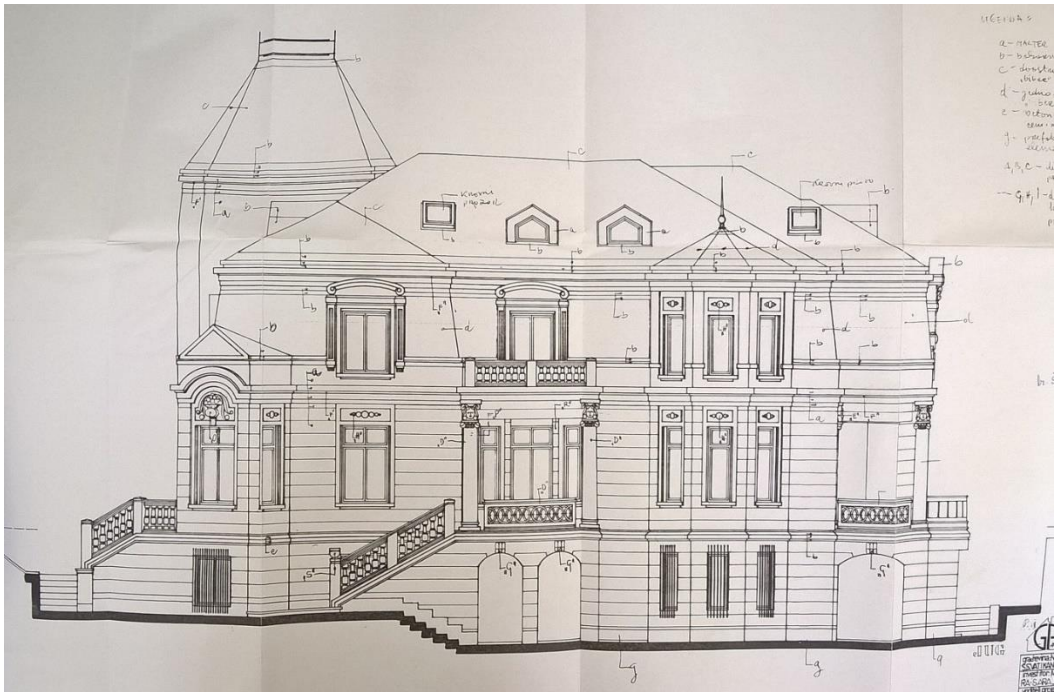
Slika br.82. Vertikalni presjek A-A, 1:50, 1998.

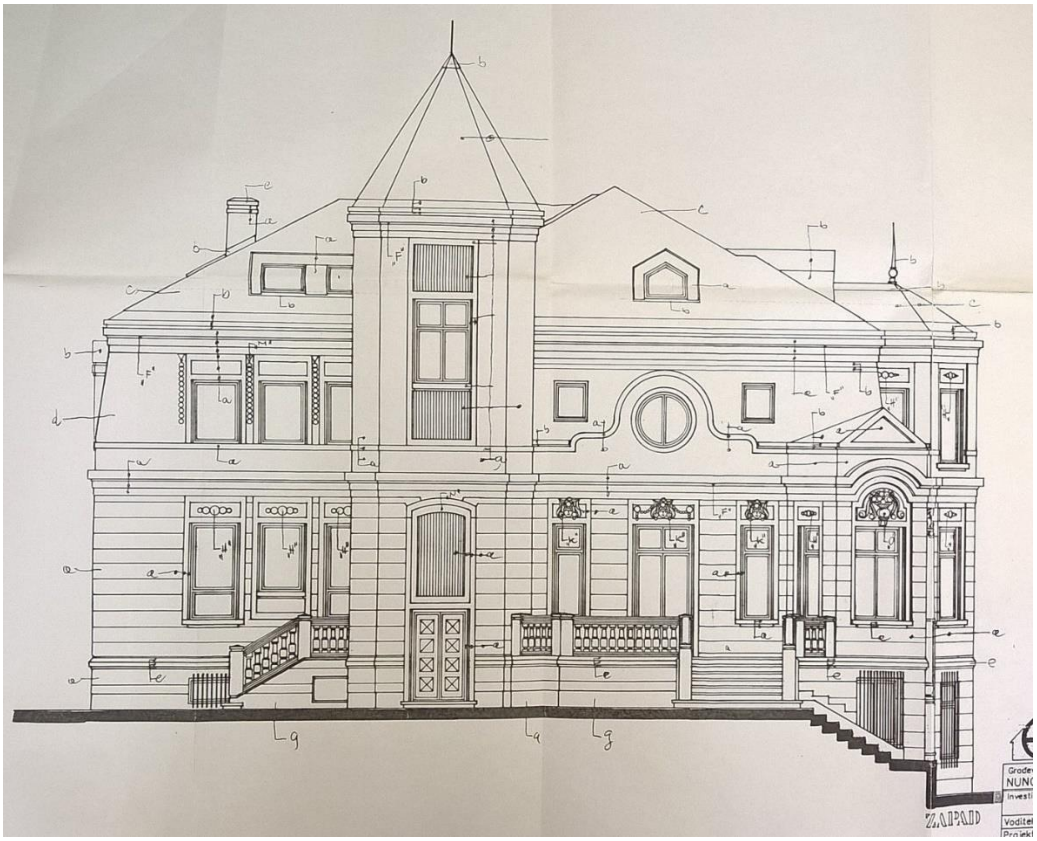
Slika br.83. Vertikalni presjek B-B, 1:50, 1998.

Slika br.84. Pročelje sjeverne fasade, 1:50, 1998.

Slika br.85. Pročelje južne fasade, 1:50, 1998.

Slika br.86. Pročelje zapadne fasade, 1:50, 1998.

Slika br.87. Pročelje istočne fasade, 1:50, 1998.

Slika br.88. Zgrada Sunarić, južna strana, 2015.

Slika br.89. Zgrada Sunarić, istočna strana, 2015.

Slika br.90. Detalj otvorenog trijema, 2015.

1.1.– 8. Najamna trgovačko-stambena zgrada Mordohaja Atijasa, (1910 – 1911.), Vladimira Valtera Perića 4, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE : Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, Općina Centar

1.1. – 1.INVESTITOR: Mordohaj R.Atijas, ugledni sarajevski trgovac, kapitalista i jedan od osnivača sarajevskog paromlina 1908. godine.[1297]

1.1. – 2.NAMJENA: najamna, trgovačka i stambena

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 3

1.1.– 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1910.godine[1298]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1911.godina[1299]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1.– 9.POPIS NACRTA: nisu sačuvani

1.1. – 10.KATASTARSKA ČESTICA: k.č.63. k.o. Sarajevo LI br.0, parcela br.1111

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): predprostor, jednokrako zavojito stubište (jedno u zapadnom, a drugo u istočnom dijelu parcele), uglovnica ima dvije veće podrumske prostorije (jedna u zapadnom i druga u istočnom dijelu zemljišne parcele), prostorije za centralno loženje, ostava, vešeraj, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije.

1.2. – 1.PRIZEMLJE: dućani, dugi i uski hodnik koji se proteže dužinom oba krila u obliku slova L

1.2. – 2.I KAT: jedan četverosobni stan na sjevernoj strani parcele i jedan trosobni, a na zapadnoj strani parcele jedan dvosobni

[1297] KRUŠEVAC, 1960 : 207;Vlasnici nekretnina od 1881. godine su Hava Pirgo rođ.Pulić i Hasan Pirgo iz Sarajeva. Od 1887. godine vlasnik nekretnina je liječnik Rafo M.Atijas koji 1910. godine nekretnine daruje M.Atijasu. Od 1940. godine nekretnine su uknjižene na M.Atijasa, poslije čije smrti pravo stiče njegova supruga Rahela. Od 1958. godine zgrada postaje društvena svojina. Nosilac prava na nekretnine je Općina Centar, Sarajevo (AKSS, gruntovni list br.EL172)

[1298] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1299] *„Erbaut im Jahr 1911. Durch Architekten Rudolf Tönnies“* (upisano u ulaznom hollu zgrade)

1.2. – 3.II KAT: jedan trosobni i dva dvosobna na sjevernoj strani parcele, a na zapadnoj strani parcele jedan dvosobni

1.2. – 4.III KAT: jedan trosobni i dva dvosobna na sjevernoj strani parcele, a na zapadnoj strani parcele jedan dvosobni

1.2. – 5.TAVANSKE PROSTORIJE: ostave

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 599 m² + 67 (dvorište) m² 1: 1000 (geod.pod.)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 186 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 559m²

1.3. – 3.I KAT: 559m²

1.3. – 4.II KAT: 559m²

1.3. – 5.III KAT: 559m²

1.3. – 6.TAVANSKE PROSTORIJE: 110 m²

1.3. – 7.UKUPNO: 2.532 m²

1.4.OPIS ZGRADE: trokatna uglovnica s ukopanom zonom suterena

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: iako u sebi nosi nešto od zaostavštine stila secesije, kompozicija pročelja pokazuje koliko se arhitekta više ne oslanja na bogatstvo dekora, koji se u pojedinim zona doima više isprovociran i suštinski nebitan u odnosu na konačno rješenje. U usporedbi s ranijim projektima uočava se veća koncentriranost na funkcionalne i konstruktivne elemente stila i uglovnice kao modela, a ne puki dekor.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: dva dvokraka stubišta s podestom i jedan svjetlarnik

1.4. – 1.TEMELJI: armirani beton

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): armirani beton i opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.I KAT: opeka

1.4. – 2.4.II KAT: opeka

1.4. – 2.5.III KAT: opeka

1.4. – 2.6.TAVANSKE PROSTORIJE: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: drveni grednici izuzev suterena

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE: 4.17 m

1.4. – 4.3.I KAT: 3.77 m

1.4. – 4.4.II KAT: 3.55 m

1.4. – 4.5.III KAT: 3.45 m

1.4. – 4.6.TAVANSKE PROSTORIJE: 2.83 m

1.4. – 4.7.UKUPNO: 19.77 m

1.4. – 5.PROČELJE: obloženo kamenim soklom u visini od 0.5 m

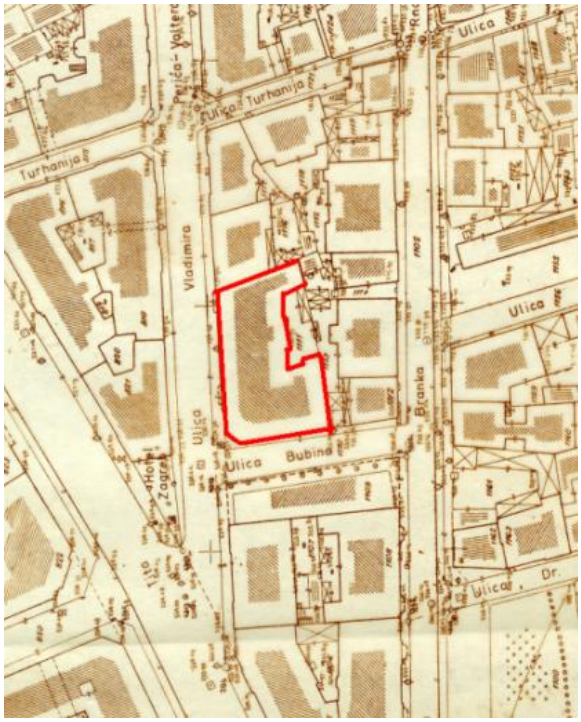
1.4. – 6.KROV: jednostrešno koso krovište sa djelomično ravnim krovom

1.DOGRADNJE / PREGRADNJE:

Poslije Drugog svjetskog rata kada zgrada postaje društvena svojina, dolazi do nadogradnje mansardnog dijela vidljivog samo na strani ulične fasade. Nadograđena etaža ne zauzima cijelu površinu raspoloživog krova. Izdijeljena je na dvije prozorske osi i ima koso krovište. Radi što neprimjetnijeg uklapanja fasadno platno je tretirano na isti način i u istoj boji. Dogradnje i ostale pregradnje tiču se reorganizacije prostora u smislu da su podrumske prostorije pretvorene u jedan stan (jednosoban, zapadno pročelje).

2.DANAŠNJE STANJE:

Fasada uglovnice je oronula i zapuštena. Unutarnji prostor je neuredan, pun smeća, vlage i ispucanih zidova. Neki stanari su mijenjali stolariju samoinicijativno čime se narušila unutarnja autentičnosti i cjelovitost. Djelomično je uređena samo južna strana fasade, gdje se narušila originalnost štuko dekoracija stropa koje su sada obojene masnim bojama. Poslovni prostori u zapadnom traktu se ne koriste i zapušteni su.

Slika br.91. Geodetska podloga 1:1000

Slika br.92. Najamna trgovačko – poslovna i stambena zgrada Mordohaja Atijasa, 2015.

Slika br.93. Detalj, etaže uglovnog dijela sa zapadnim pročeljem, 2015.

Slika br.94. Detalj, prizemlje i prvi kat uglovnog dijela, 2015.

Slika br.95. Sjeverno pročelje, 2015.

Slika br.96. Detalj, fasada sjevernog pročelja (unutrašnje dvorište), 2015.

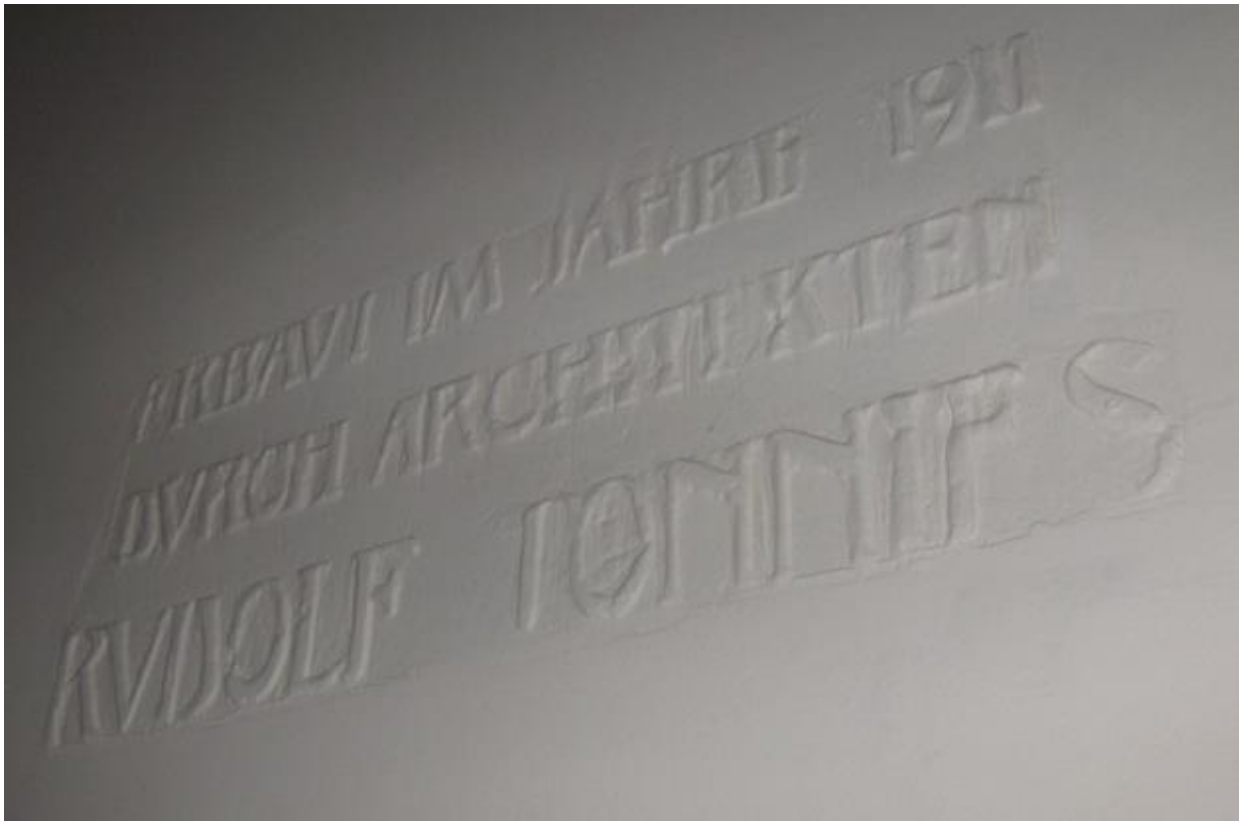
Slika br.97. Detalj, pogled na unutrašnje dvorište, 2015.

Slika br.98. Detalj, enterijer (zapadno pročelje), 2015.

Slika br.99. Enterijer, detalj stubišta

Slika br.100. Detalj, upisana godina i ime arhitekte u holu zapadnog pročelja

1.1.– 9. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Abrahama Mayera Altarca, (1910 – 1911.), Ferhadija 22, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Bosne i Hercegovine, Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, Općina Stari Grad

1.1. – 1.INVESTITOR: Abraham Mayer Altarc, vlasnik najveće željeznarijske radnje u Sarajevu.[1300]

1.1. – 2.NAMJENA: najamna, trgovačka, stambeno-poslovna

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 2+ M

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies, ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: najvjerojatnije 1911. (nekretnine kupljene 1911., projekt urađen 1910. godine, znači da je građevna dozvola sigurno izdata u tijeku iste godine)

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: oko 1911.godine[1301]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: projektna dokumentacija nije sačuvana, ali je u personalnom listu Rudolfa Tönniesa navedena izrada projekta i realizacija uglovnice.

1.1.–10.KATASTARSKA ČESTICA: k.č.SA.1794 i 1797.br.1148 (geodetske podloge KZZKHPNS 1:1000)

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): predprostor, jednokrako zavojito stubište, prostorija za centralno loženje, spremište, ostava, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: dućani, prostorija za ostavu (ulično pročelje), ostava, vešeraj (dvorišno pročelje)

1.2. – 3.MEZANIN: poslovne kancelarije (ulično pročelje) i dvosobni stan (dvorišno pročelje)

1.2. – 4.I KAT: jedan četverosobni i jedan dvosobni (ulično pročelje), i jedan dvosobni stan (dvorišno pročelje)

[1300] Od 1886. godine nekretnine su u vlasništvu Isahara Sadik Danijela, koje nasljeđuju članovi obitelji Danon. Od 1911. godine nekretnine kupuje Abraham M.Altarc. Od 1951. godine zgrada je društvena svojina u vlasništvu Općine Stari Grad (AKSS, gruntovni list br.EM152)

[1301] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

1.2. – 5.II KAT: jedan trosobni i dva dvosobna (ulično pročelje) i jedan dvosobni stan (dvorišno pročelje)
1.2. – 6.MANSARDA: dva dvosobna (ulično pročelje)

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 32 x 13m² (geod. podl. 1:10000)
1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 110 m²
1.3. – 2.PRIZEMLJE: 416 m²
1.3. – 3.MEZANIN: 416 m²
1.3. – 4.I KAT: 416 m²
1.3. – 5.II KAT: 416 m²
1.3. – 6.MANSARDA: 200 m²
1.3. – 7.UKUPNO: 1974 m²

1.4.OPIS ZGRADE: dvokatna zgrada sa visokim mezaninom, mansardom i ukopanom zonom suterena
1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izgrađena je u stilu geometrijske secesije
1.4.2 VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija ostvarena je preko dva jednokraka zavojita stubišta s podestom
1.4. – 1.TEMELJI: armirani beton
1.4. – 2.ZIDOVI: opeka
1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): armirani beton i opeka
1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka
1.4. – 2.3.MEZANIN: opeka
1.4. – 2.4.I KAT: opeka
1.4. – 2.5.II KAT: opeka
1.4. – 2.6.MANSARDA: opeka i dekorativna cigla upotrijebljena kao dekorativna oplata eksterijera mansarde
1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: drveni grednici osim u suterenu
1.4. – 4.VISINA ETAŽA:
1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2 m
1.4. – 4.2.PRIZEMLJE: 4 m

1.4. – 4.3.MEZANIN: 2.5 m

1.4. – 4.4.I KAT: 4 m

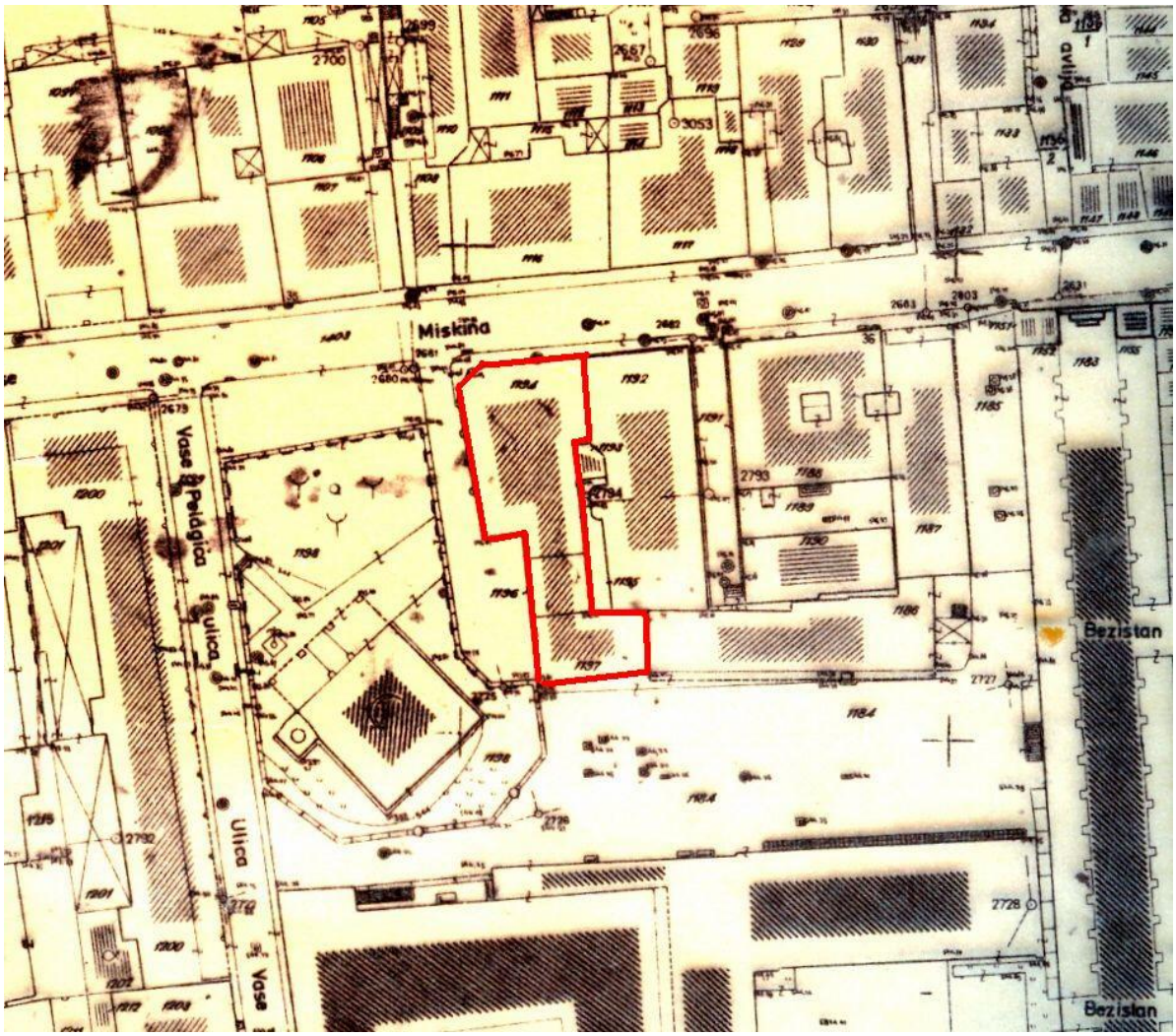
1.4. – 4.5.II KAT: 3.7 m

1.4. – 4.6.MANSARDA: 3.3 m

1.4. – 4.7.UKUPNO: 19.5 m

1.4. – 5.PROČELJE: kameni sokl do visine 0.5 m i opeka

1.4. – 6.KROV: zgrada ima mansardni krov sa strmim krovnim ravnima i ravan krov prema dvorišnoj strani (ulični dio zgrade) i ravan rov (dvorišni dio zgrade)

Slika br.101. Geodetska podloga, 1:1000

Slika br.102. Uglovnica Mordohaja Atijasa, 1996.

Slika br.103. Zapadna strana ulične fasade, 2015.

Slika br.104 i 105. Detalj kubusa koji spaja ulični i dvorišni dio zgrade, 2015.

Slika br.106. Detalj ulaznog portala zapadnog dijela pročelja ulične fasade, 2015.

Slika br.107. Detalj stubišta koji vodi u suteren, 2015.

Slika br.108. Detalj kvake ulaznih vrata stana unutar zgrade, 2015.

Slika br.109. Detalj stubišta, 2015.

Slika br.110. Detalj stubišta mansarde, 2015.

1.1.– 10. Stambena zgrada Vladimira Riste Besarovića, 1911. godina, Zelenih Beretki 36, Sarajevo

1. IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, Općina Stari Grad

1.1. – 1.INVESTITOR: Vladimir R. Besarović.[1302]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 2 + M

1.1. – 4.PROJEKTANT: arh. Rudolf Tönnies ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1898 (?) ili 1911. godine[1303]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: stambena dozvola postojala još od 1898. godine

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA:

Kanalplan 1 : 100, Sarajevo im Aug 1911

Kanalplan 1 : 100, Sarajevo, im Septembar 1898[1304]

1.1. – 10.KATASTARSKA ČESTICA: P.L. 33, Parcela 2052, kultura – kuća i zgrada 2 (a) 35 m², dvorište 72 m²

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): prostorije za centralno loženje, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

1.2. – 2.PRIZEMLJE: predprostor, hodnik, tri prostorije za ostavu (hrana, vino), kuhinja i vešeraj (prema iskazu stanara Kulenovića)

[1302] Godine 1897. Vladimir Besarović kupuje nekretnine od popa Steve Trifkovića, koje koristi sve do izgradnje nove stambene zgrade. Od 1921. zgradu nasljeđuju članovi obitelji Besarović, a od 1940. novi vlasnici su Džafer i Zulejha Kulenović iz Brčkog. Od 1948. zgrada postaje društvena (vlasništvo Općine Stari Grad) svojina izuzev stana Kulenovića. (AKSS, gruntovni list br.LI48)

[1303] Ako je riječ o nadogradnji onda je građevna dozvola izdata oko 1898. ili godinu do dvije ranije. U tom slučaju je riječ o dozvoli za nadogradnju, a ne gradnji koja je najvjerojatnije izdata u istoj godini kada je i zgrada izgrađena 1911.

[1304] AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, „*Stambena zgrada Vladimira Besarovića“*, br.1553/2

1.2. – 3.I KAT: jedan stan na katu (petosobni)

1.2. – 4.II KAT: jedan stan na katu (petosobni)

1.2. – 5.MANSARDA: ostava, soba za sluškinju i nužnik

1.3. ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 307 m²

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 60 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 307 m²

1.3. – 3.I KAT: 307 m²

1.3. – 4.II KAT: 307 m²

1.3. – 5.MANSARDA: 90 m²

1.3. – 6.UKUPNO: 1071 m²

1.4.OPIS ZGRADE: dvokatna zgrada sa mansardom

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: zgrada pripada stilu cvjetne secesije

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: dvokrako stubište s podestom

1.4. – 1. TEMELJI: beton

1.4. – 2. ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): kamen i opeka

1.4. – 2.2. PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3. I KAT: opeka

1.4. – 2.4. II KAT: opeka

1.4. – 2.5.MANSARDA: opeka

1.4. – 3. MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4. VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 1.5 m

1.4. – 4.2. PRIZEMLJE: 4.15 m

1.4. – 4.3. I KAT: 3.86 m

14. – 4.4. II KAT: 3.69 m

1.4. – 4.5. MANSARDA: 2 m

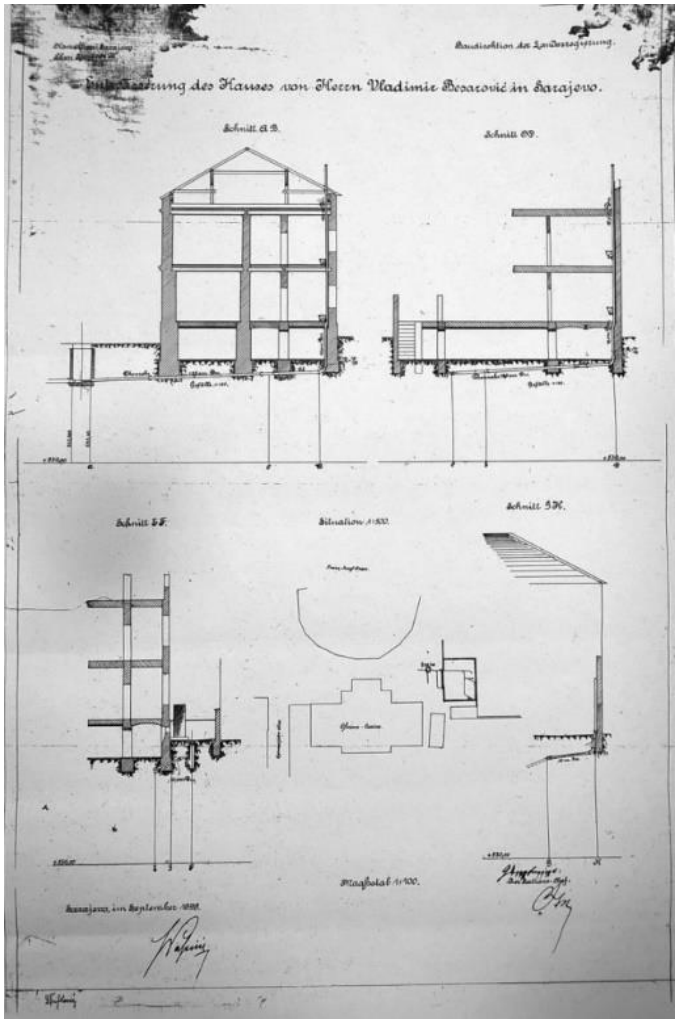
1.4. – 4.6. UKUPNO: 15.37 m

1.4. - 5. PROČELJE: opeka

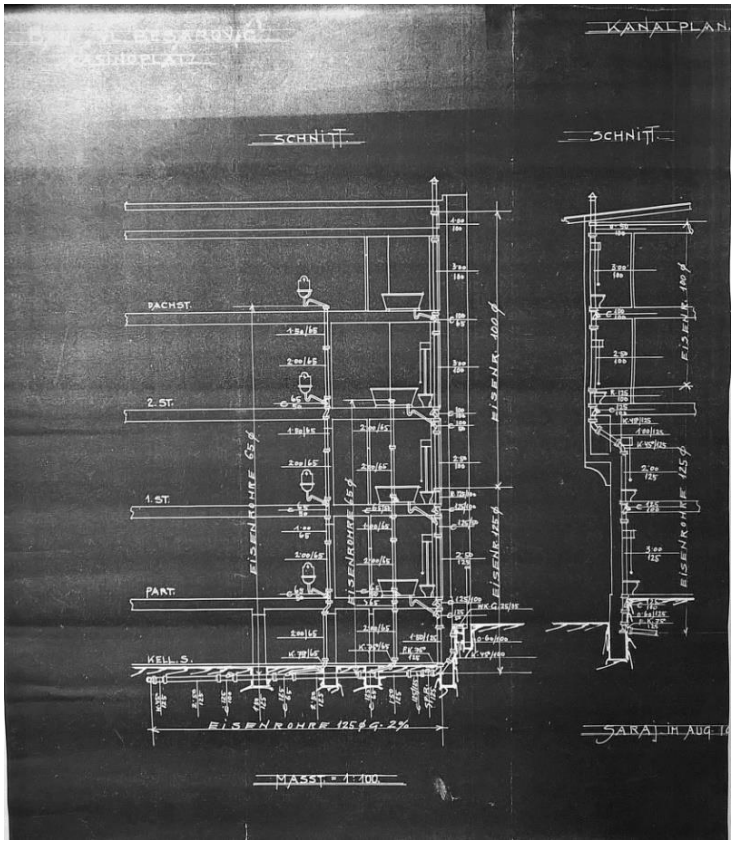
1.4. – 6. KROV: jednostrešni kosi krov

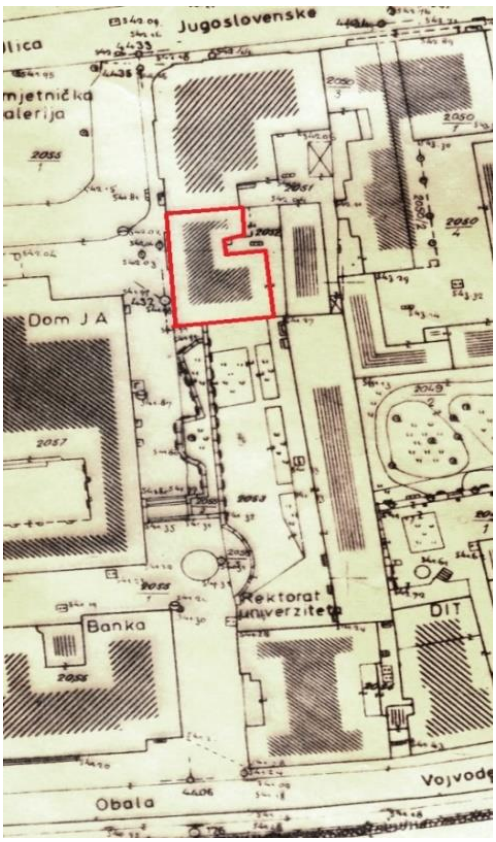
1. DOGRADNJE / PREGRADNJE:

Poslije Drugog svjetskog rata, u zoni krova, dozvoljena je nadogradnja cijelom površinom zgrade, etaže koja svojom visinom nije jednaka visini katova. Ovaj dio se sada završava u ravni sa erkerom, koji je prije dogradnje, visinski prerastao krovne granice zgrade. Krajem XX stoljeća izgrađena je i nova zgrada Općine koja se ugradila do zgrade Vladimira Besarovića, zatvarajući je sa slobodne jugoistočne strane čime zgrada prvobitno poluugrađena postaje ugrađena u ulični niz. Unutarnjom pregradnjom zona prizemlja je pretvorena u dvosobni stan, prvi kat je ostao nepromijenjen, drugi je pretvoren u dva dvosobna, a naknadnom izgradnjom treće tavanske etaže dobiven je prostor trosobnog stana.

Slika br.111. Kanalizacioni plan 1:100, 1898.

Slika br.112. Kanalizacioni plan 1:100, 1911.

Slika br.113. Geodetska podloga, 1:1000

Slika br.114. Stambena zgrada Vladimira Besarovića, 2014.

Slika br.115. Detalj fasade uličnog pročelja drugog kata, 2014.

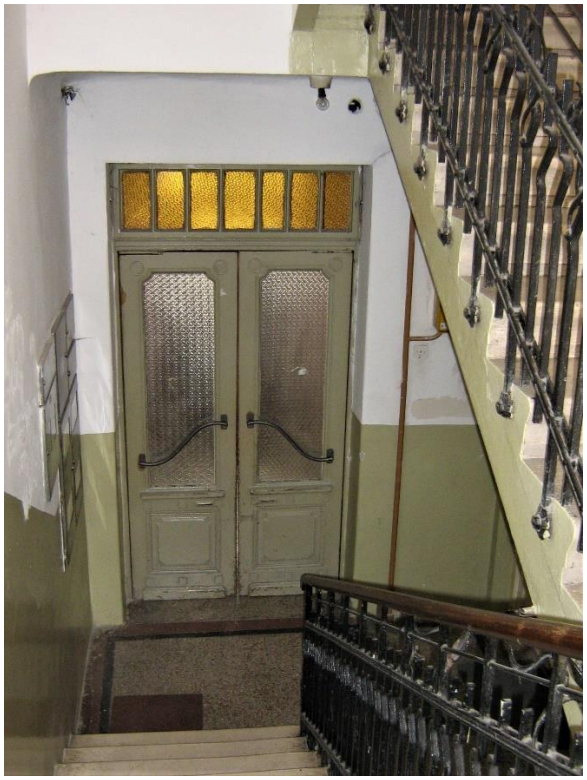

Slika br.116 i 117. Detalj erkera, fasada uličnog pročelja, 2014.

Slika br.118. Krov zgrade, 2014.

Slika br.119. Detalj, enterijer vrata stubišta i stubište, 2014.

Slika br.120. Detalj, enterijer vrata stubišta, 2014.

1.1.– 11. Najamna stambena zgrada baruna Eugena Alborija, (1910 – 1911.), Koste Hermana 2 i Mustaj bega Fadilpašića 14, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo

1.1. – 1.INVESTITOR: Barun Eugen Freiherr von Albori, ministar financija i peti po redu Zemaljski poglavar BiH. Na položaj poglavara dolazi na mjesto baruna Appla sa pozicije zbornog zapovjednika u Krakovu.[1305]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P+3+M

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1910. godina[1306]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1911.godina[1307]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: projektna dokumentacija nije sačuvana, ali zahvaljujući detaljnom projektu „*Rekonstrukcije stambenog objekta u ul. Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14.“* kojeg 2004. godine izrađuje Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu možemo dobiti uvid u stanje dispozicije, dimenzije i rasporeda prostorija, koji su poštivali izvorno stanje izuzev nadogradnje i pretvaranja prostorija prizemlja u stan.

1.1. 10.KATASTARSKA ČESTICA: k.č.br.314 K.O.Sarajevo LI (stari premjer), što odgovara novom k.č. br.1068 K.O.Sarajevo VII.

1.2. PRIKAZ NAMJEN:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): prostorije za ostavu (vino, pivo, voće), spremište za alat, sanitarije, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

---

[1305] xxx1905.c : 241; Poslije Drugog svjetskog rata zgrada postaje društvena svojina, a novi vlasnici su : R.Nikolić, M.Perišić, J.Ljubončić, Š.Karamehmedović, D.Živković, S.Zahirović, M.Markoć i B.Šipčić (AKSS, gruntovni list br.E86)

[1306] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1307] AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., str.5-7, Sarajevo

1.2. – 2.PRIZEMLJE: sobe za poslugu, čuvara i ostalo pomoćno osoblje, kuhinja sa ostavom, kupatilo, praonica

1.2. – 3.PRVI KAT: stan baruna (piano nobile), sa gospodarskim prostorijama (kupatilo, manja kuhinja) u sjeveroistočnom dijelu usmjerene prema unutrašnjem dvorištu. Dugi uski hodnik u obliku slova L postavljen u središte zemljišne parcele, povezivao je sve prostorije, od kojih su one društvenog karaktera (dnevni boravak, blagovaonica, soba za pušenje, radna soba sa bibliotekom) povezane vratima. Broj prostorija odgovara današnjem rasporedu dva četverosobna stana – jedan na zapadnoj strani pročelja, a drugi na južnoj strani pročelja.

1.2. – 4.DRUGI KAT: dva četverosobna stana – jedan na zapadnoj strani pročelja, a drugi na južnoj strani pročelja.

1.2. – 5.TREĆI KAT: dva četverosobna stana – jedan na zapadnoj strani pročelja, a drugi na južnoj strani pročelja.

1.2. – 3.MANSARDA: prostor mansarde iskorišten je samo jednim dijelom i to onim uglovnim okrenutim ka ulici Mustajbega Fadilpašića. Mansarda ne zauzima veliku površinu, samo dvije veće prostorije (zajednička ostava za stanare drugog i trećeg kata?)

1.3.ISKAZ POVRŠINA: 23 x 30 m² (geodetska podloga 1:10000)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 330 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 690 m²

1.3. – 3.I KAT: 690 m²

1.3. – 4.II KAT: 690 m²

1.3. – 5.III KAT: 690

1.3. – 6.MANSARDA: 90 m²

1.3. – 7.UKUPNO: 3.180m²

1.4.OPIS ZGRADE: trokatna zgrada sa mansardom. Realizacija projekta posebno je istaknuta u personalnom listu Tönniesa, kao prva stambena zgrada u Sarajevu u kojoj je kao materijal za temelje i stropnu konstrukciju iznad suterena, te konstrukciju stubišta korišten armirani beton.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izgrađena je u stilu cvjetne secesije.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija je ostvarena preko dvokrakog stubišta s podestom i svjetlarnikom u formi manjeg rukavca.

1.4. – 1. TEMELJI: armirani beton i čelik

1.4. – 2. ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): beton

1.4. – 2.2. PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3. PRVI KAT: opeka

1.4. – 2.4. DRUGI KAT: opeka

1.4. – 2.5. TREĆI KAT: opeka

1.4. – 2.3. MANSARDA: opeka i drvena krovna konstrukcija

1.4. – 3. MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: stropna konstrukcija iznad suterena rađena je od čeličnih nosača, jednako kao i konstrukcija stubišta.

1.4. – 4. VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 3 m

1.4. – 4.2. PRIZEMLJE (sa mezaninom): 4 m

1.4. – 4.3. PRVI KAT: 3.75 m

1.4. – 4.4. DRUGI KAT: 3.75 m

1.4. – 4.5. TREĆI KAT: 3.75 m

1.4. – 4.3. MANSARDA: 2.15 m

1.4. – 4.4. UKUPNO: 20,25 m

1.4. – 5. PROČELJE: opeka

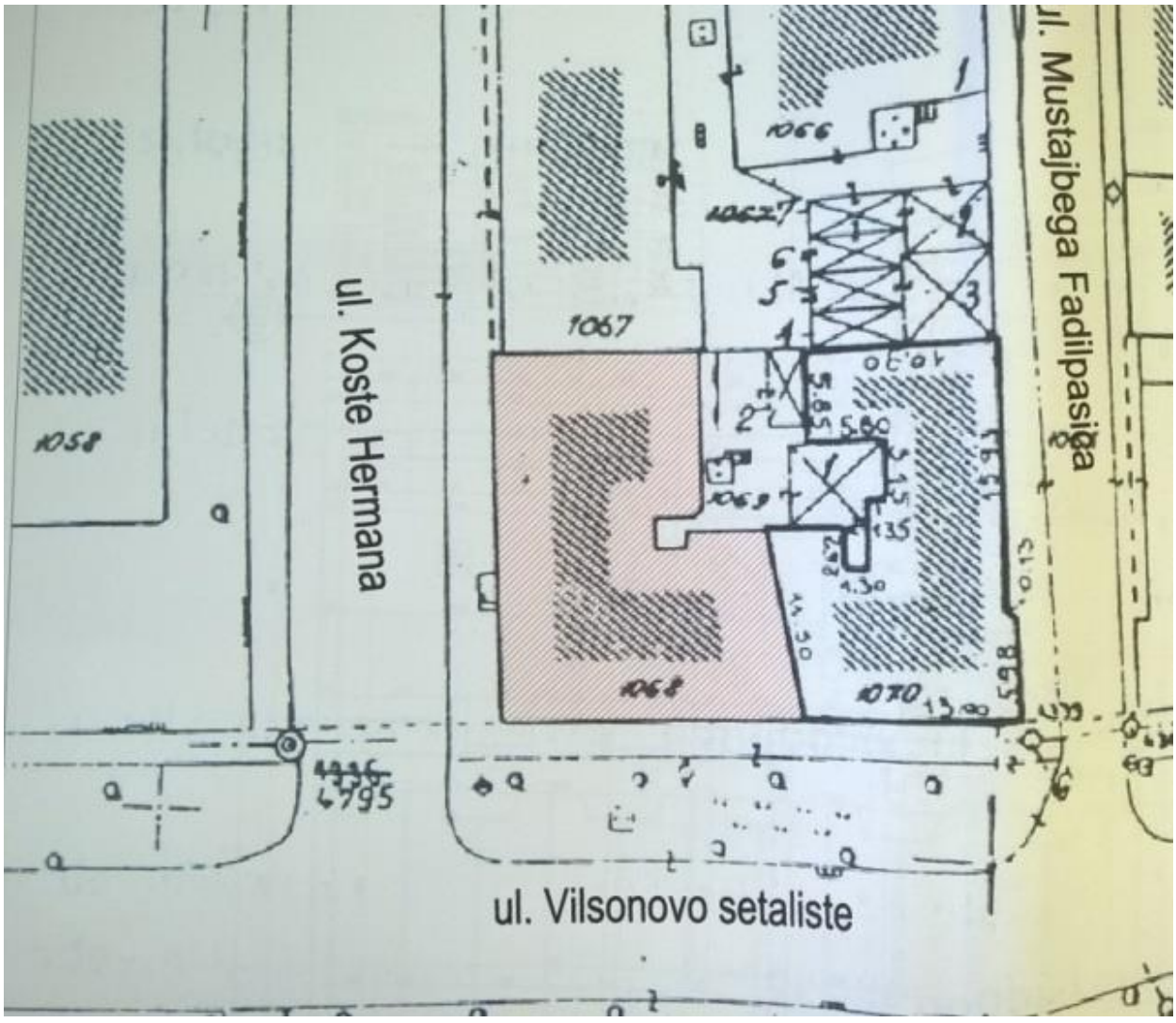
1.4. – 6. KROV: četverovodni sa kosim krovištem i mansardom.

<u>1.DOGRADNJE/PREGRADNJE :</u>

Godine 1968. izvršena je nadogradnja i proširenje potkrovlja sa mansardom u kojoj su tri stana (garsonijera i dva jednosobna). U prizemlju su korisnici od prostorija za poslugu, ostavu i ostalog sadržaja formirali jedan trosoban stan i poslovni prostor od pet prostorija u kojima je bilo sjedište Crvenog križa grada Sarajeva.

2.DANAŠNJE STANJE :

Zgrada baruna je 2010. godine srušena. U tijeku 1992. godine ratnim dejstvima teško je oštećen krov, a kako od tada nisu poduzimane nikakve mjere da se oštećenje sanira ili na neki drugi način spriječi prokišnjavanje, došlo je do potpunog urušavanja stropnih konstrukcija. U planu je izgradnja nove zgrade koja bi trebala biti faksimilska rekonstrukcija.

Slika br.121. Geodetska podloga 1:1000

Slika br.122. Zgrada Eugena Alborija, 2009.

Slika br.123. Zgrada Eugena Alborija, zapadno pročelje, 2009.

Slika br.124. Detalj erkera, zapadno pročelje, 2009.

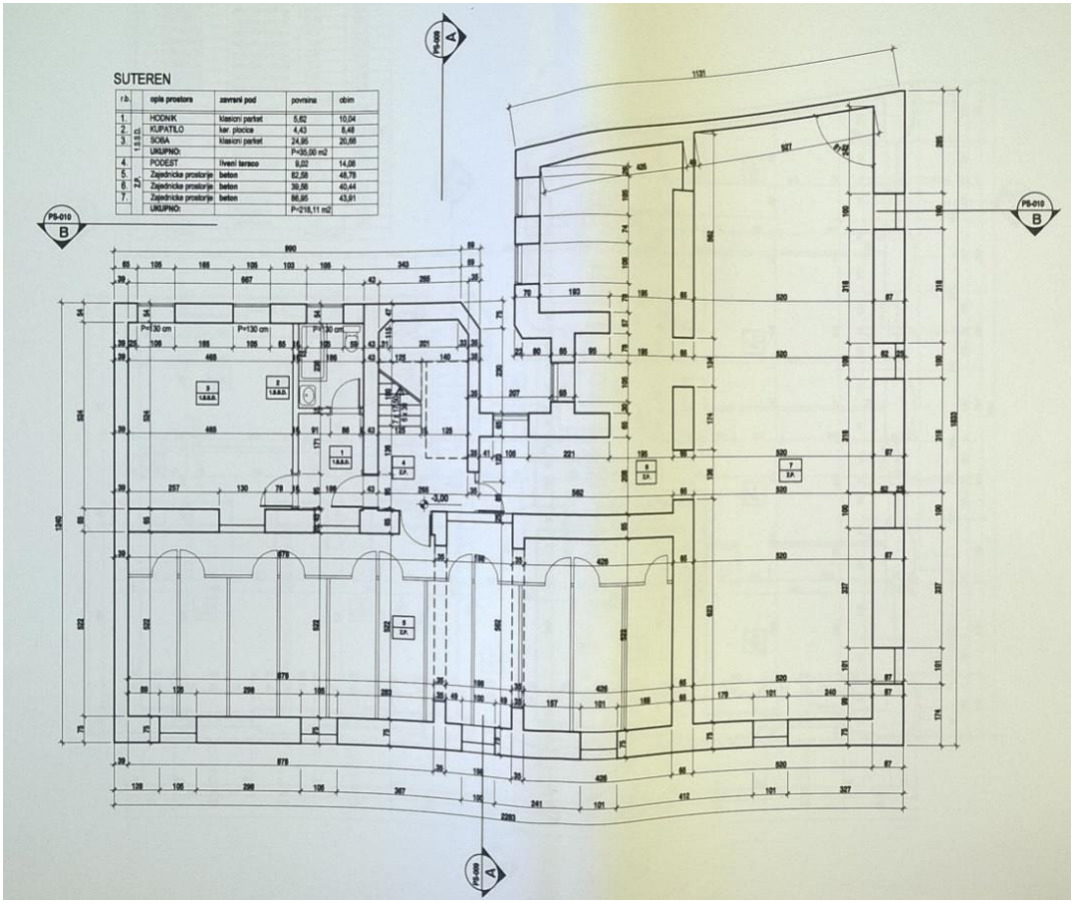
Slika br.125. Detalj trećeg kata, zapadno pročelje, 2009.

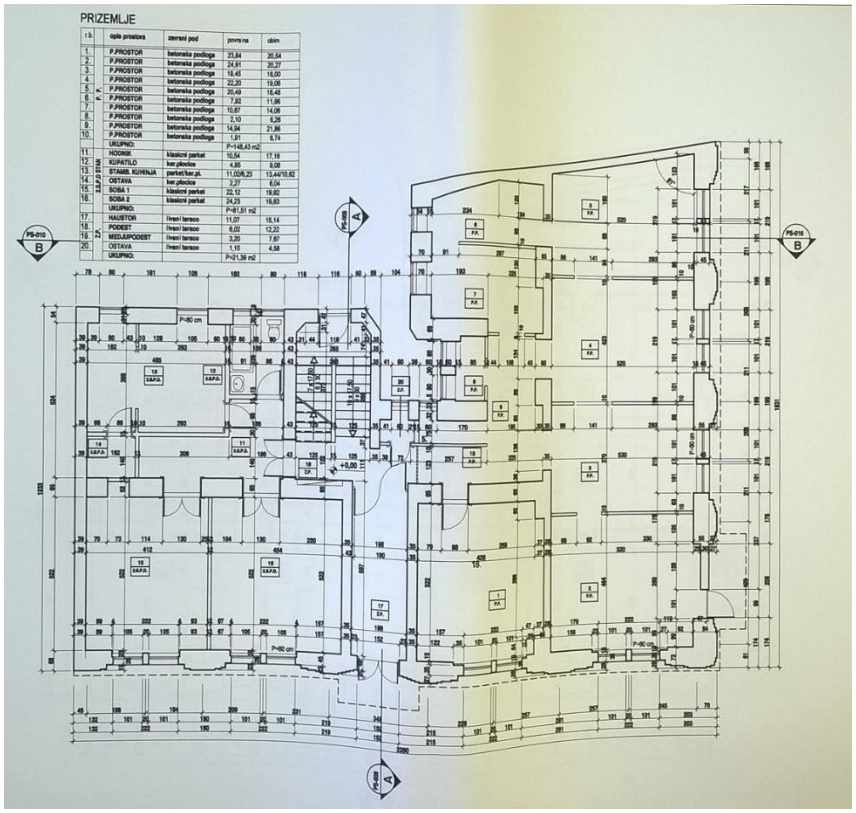

Slika br.126. Detalj ulaznog portala, 2009.

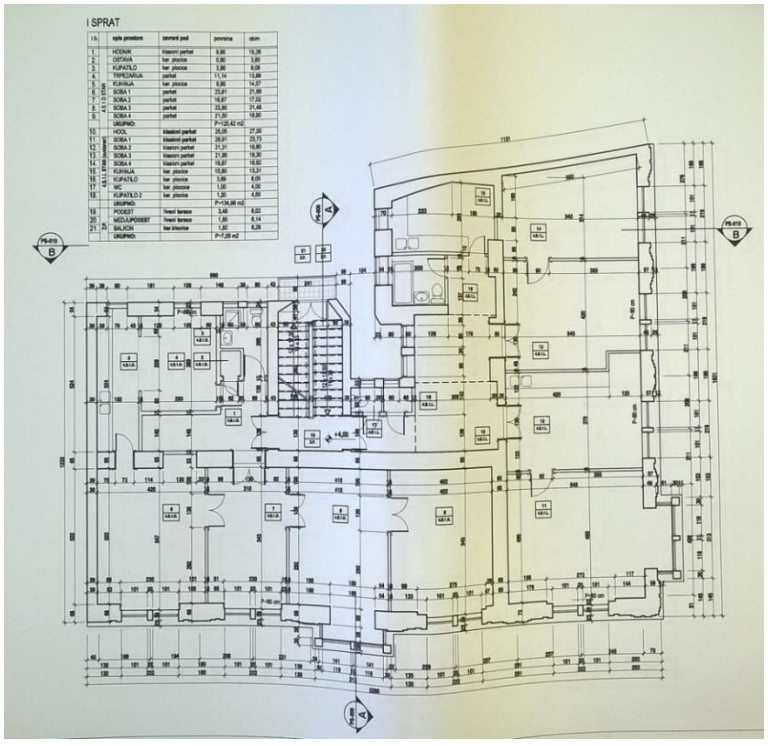
Slika br.127. Detalj trećeg kata i krova, zapadno pročelje, 2009.

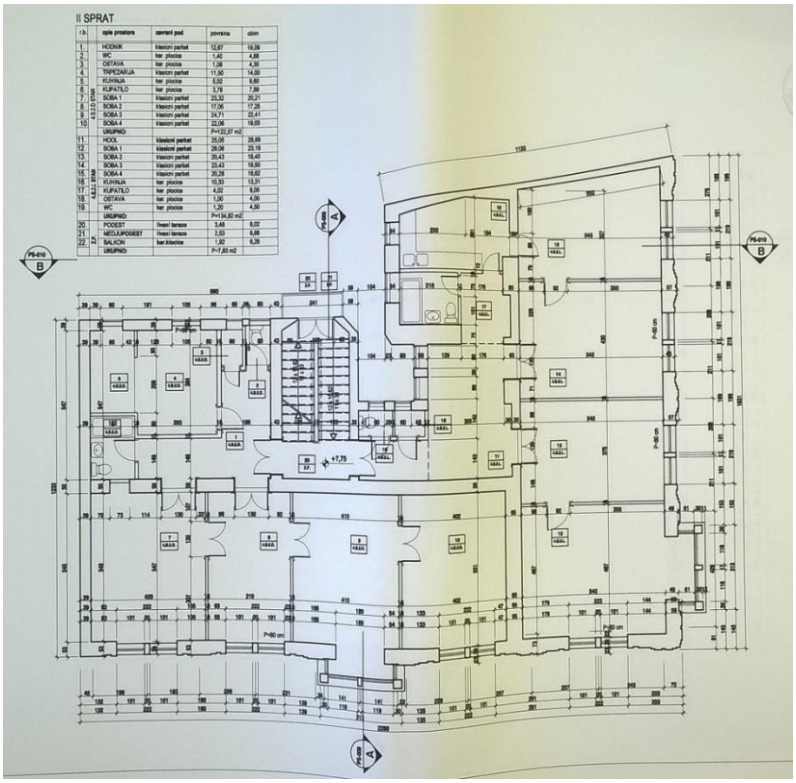
Slika br.128. Osnova suterena, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

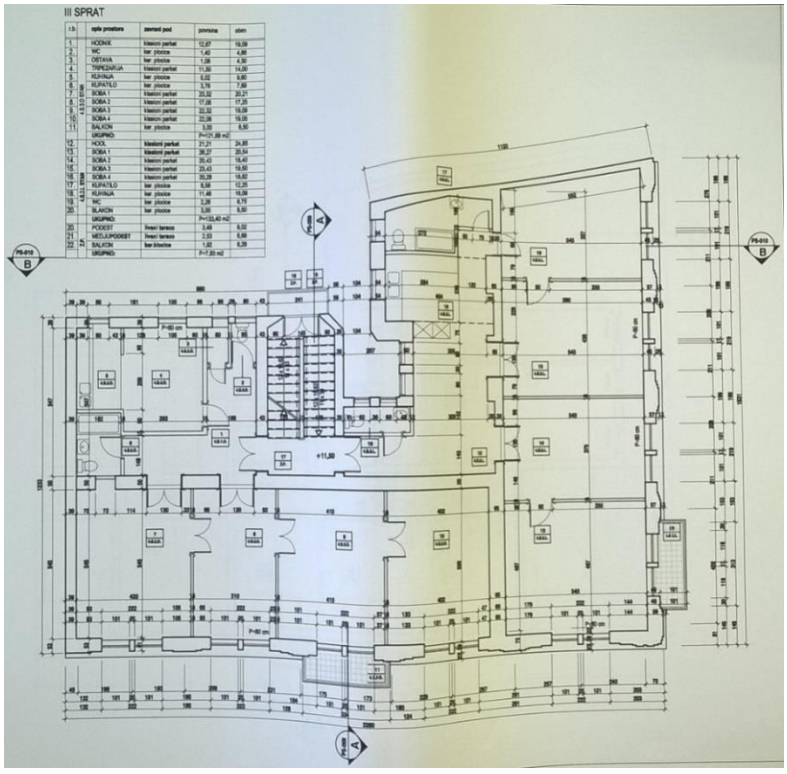
Slika br.129. Osnova prizemlja, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

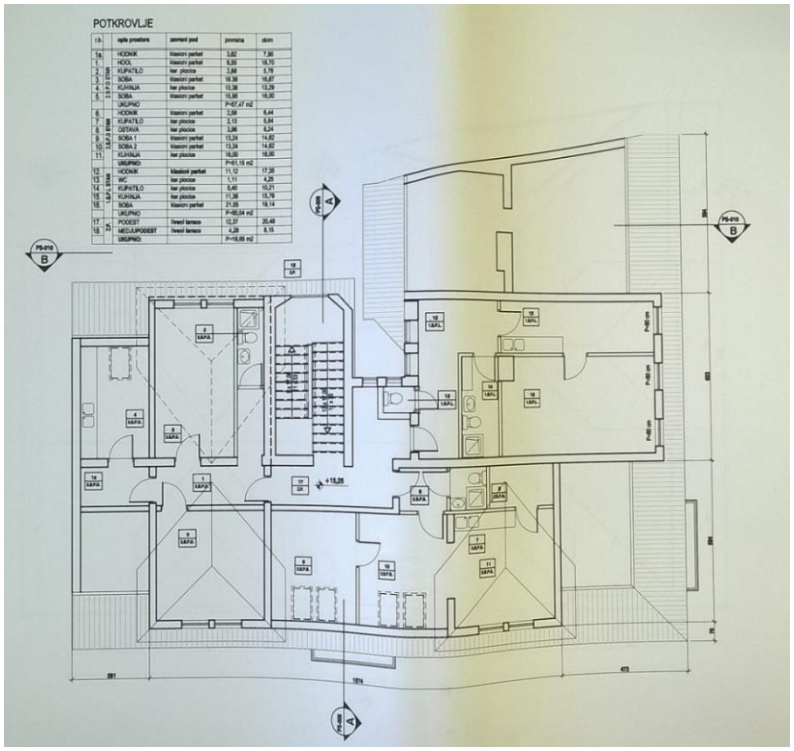
Slika br.130. Osnova prvog kata, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

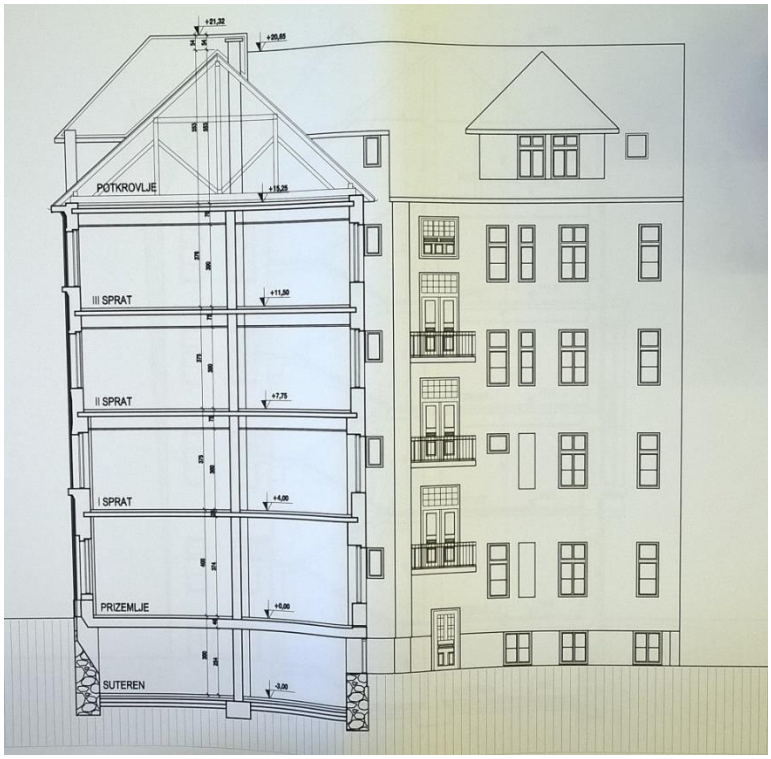
Slika br.131. Osnova drugog kata, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

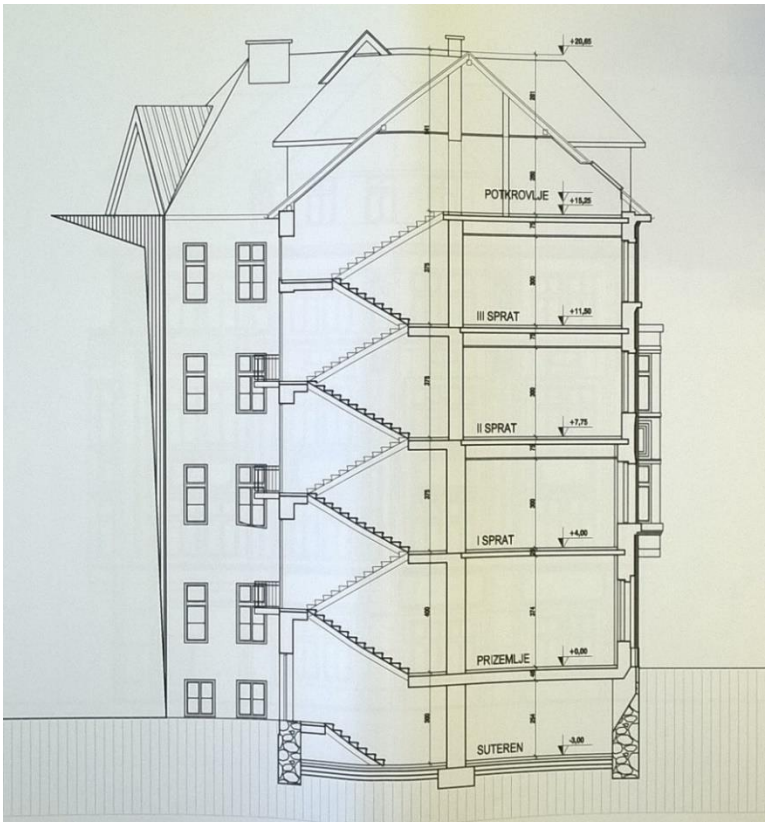
Slika br.132. Osnova trećeg kata, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

Slika br.133. Osnova potkrovlja, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

Slika br.134. Vertikalni presjek zapadne fasade, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

Slika br.135. Vertikalni presjek južne fasade, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

Slika br.136. Pročelje zapadne fasade, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

Slika br.137. Pročelje južne fasade, 1:100, prema projektu rekonstrukcije 2004.

Slika br.138. Detalj, enterijer, ulazni hol sa strane zapadnog pročelja, 2009.

Slika br.139. Enterijer, prizemlje, prostor za poslugu, 2009.

1.1.– 12. Najamna trgovačko-poslovna i stambena zgrada Ješue i Mojce Saloma, (1911 – 1912.), Maršala Tita 54, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Arhiv Bosne i Hercegovine, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, Općina Centar, Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

1.1. – 1.INVESTITOR: Ješua i Mojca Salom[1308]

1.1. – 2.NAMJENA: najamna, stambeno-poslovna i trgovačka

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + mezanin + 3 + M (mansarda)

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies, ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: tvrtka Union Baugersellschaft[1309]

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1911.godine[1310]

1.1. – 7.STAMBENA (UPORABNA DOZVOLA): 1912.godine[1311]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: Sarajevo mart 1911., sign. : Odgovorni Tönnies, J.M.Salom

a) A-B presjek objekta 1:100

b) C-D presjek objekta, 1:100, mart 1911.godine[1312]

1.1. – 10.KATASTARSKA ČESTICA: k.č. SA – IV – k.č.1864. (iz nacrta : P.L.727, parcela 1864, br.plana SA 148, posjed 1/1, gruntovni podaci- stari premjer : k.č. 44 k.o. Sarajevo XXXIX)

1.2.PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): suteren imaju samo bočni kubusi zgrade, a u njemu su smještene podrumske prostorije, kotlovnica, spremište i ostava.

1.2. – 2.PRIZEMLJE : dućani (ulična fasada) i poslovni prostori (dvorišna fasada)

[1308] Godine 1886. vlasnik nekretnina je Zadik Sabetaj Finci trgovac iz Sarajeva. Od 1910. nekretnine dolaze u vlasništvo bankovne tvrtke Salom – zastupništvo Union banke u Sarajevu. Od 1950. zgrada postaje društvena svojina. (AKSS, gruntovni list br.XVI31); Ješua Salom je bio zastupnik iz reda Jevreja u prvim saborskim izborima za gradsku kuriju formiranu 1910. godine. Iste godine se odrekao mandata zbog političkih borbi unutar sefardske jevrejske obitelji Salom. (KRUŠEVAC, 1960 : 206)

[1309] KZZKHPNS, zbirka nacrta, *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II

[1310] KZZKHPNS, zbirka nacrta, *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II

[1311] Upisana godina iznad ulaznog portala *„Erbavt 1912 Durch Architekt Rudolf Tönnies“*

[1312] KZZKHPNS, zbirka nacrta, *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II

1.2. – 3.MEZANIN: predprostor, poslovne prostorije (ulična fasada), manji dvosobni stanovi (dvorišna fasada) : četiri dvosobna i jedan jednosobni

1.2. – 4.I KAT: poslovne prostorije (ulična fasada), dva trosobna (istočna strana zemljišne parcele dvorišne fasade), dva dvosobna (zapadna strana zemljišne parcele dvorišne fasade) i jedan četverosobni (jugoistočna strana zemljišne parcele dvorišne fasade)

1.2. – 5.II KAT: stambene prostorije raspoređene na sve tri strane dvorišne fasade sa identičnim rasporedom stanova, četverosobni i trosobni (ulična fasada)

1.2. – 6.III KAT: stambene prostorije raspoređene na sve tri strane dvorišne fasade sa identičnim rasporedom stanova, četverosobni i trosobni (ulična fasada)

1.2. – 7.MANSARDA: trosobni (ulična fasada), stambene prostorije ima samo istočna strana zemljišne parcele dvorišne fasade (dva dvosobna i tri jednosobna)

1.2. – 8.KROV: zapadna strana zemljišne parcele dvorišne fasade ima vešeraj u ovoj etaži

1.3.ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 1466 m + 411 m (dvorište)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 1.204 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 962 m² (poslovne prostorije)

1.3. – 3.MEZANIN: 1181m²

1.3. – 4.I KAT: 1181 m²

1.3. – 5.II KAT: 1181 m²

1.3. – 6.III KAT: 1181 m²

1.3. – 7.MANSARDA: 339 m²

1.3. – 8.UKUPNO: 8.413 m²

1.4.OPIS ZGRADE: trokatna zgrada sa mezaninom i mansardom, ugrađena u duži ulični niz s kolskim prolazom.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izgrađena u stilu kombinirane cvjetne secesije, elemenata klasicizma i rane moderne

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: tri dvokraka stubišta, jednog zavojnog i lifta.

1.4. – 1.TEMELJI: betonski

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): beton

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: beton, opeka

1.4. – 2.3.MEZANIN: opeka

1.4. – 2.4.I KAT: opeka

1.4. – 2.5.II KAT: opeka

1.4. – 2.6.III KAT: opeka

1.4. – 2.7.MANSARDA: opeka

1.4. – 2.8.KROV: sa stupovima i rožnjačama od armiranog betona

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: beton i opeka

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2.60 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE: 4.00 m

1.4. – 4.3.MEZANIN: 2.70 m

1.4. – 4.4.I KAT: 4.20 m

1.4. – 4.5.II KAT: 3.40 m

1.4. – 4.6.III KAT: 3.45 m

1.4. – 4.7.MANSARDA: 3.2 m

1.4. – 4.8. UKUPNO: 23.55 m

1.4. - 5.PROČELJE: opeka i kamen

1.4. – 6.KROV: zgrada ima mansardu, i erkerne kupole, te djelomično ravni krov uz dijelove kosog krovišta

1. DOGRADNJE / PREGRADNJE :

Dogradnja stanova 1949.godine,[1313] iznad mansardnog dijela dvorišne fasade i demontaža prizemlja gdje su portali izloga trgovačkih prostorija izjednačeni sa površinom fasade, dok su izvorno bili uvučeni za širinu stupa. Zabilježena je i neujednačenost kolorističke obrade fasade, te postavljanje plastificirane bravarije i metalnih profila na mjestu demontiranih.

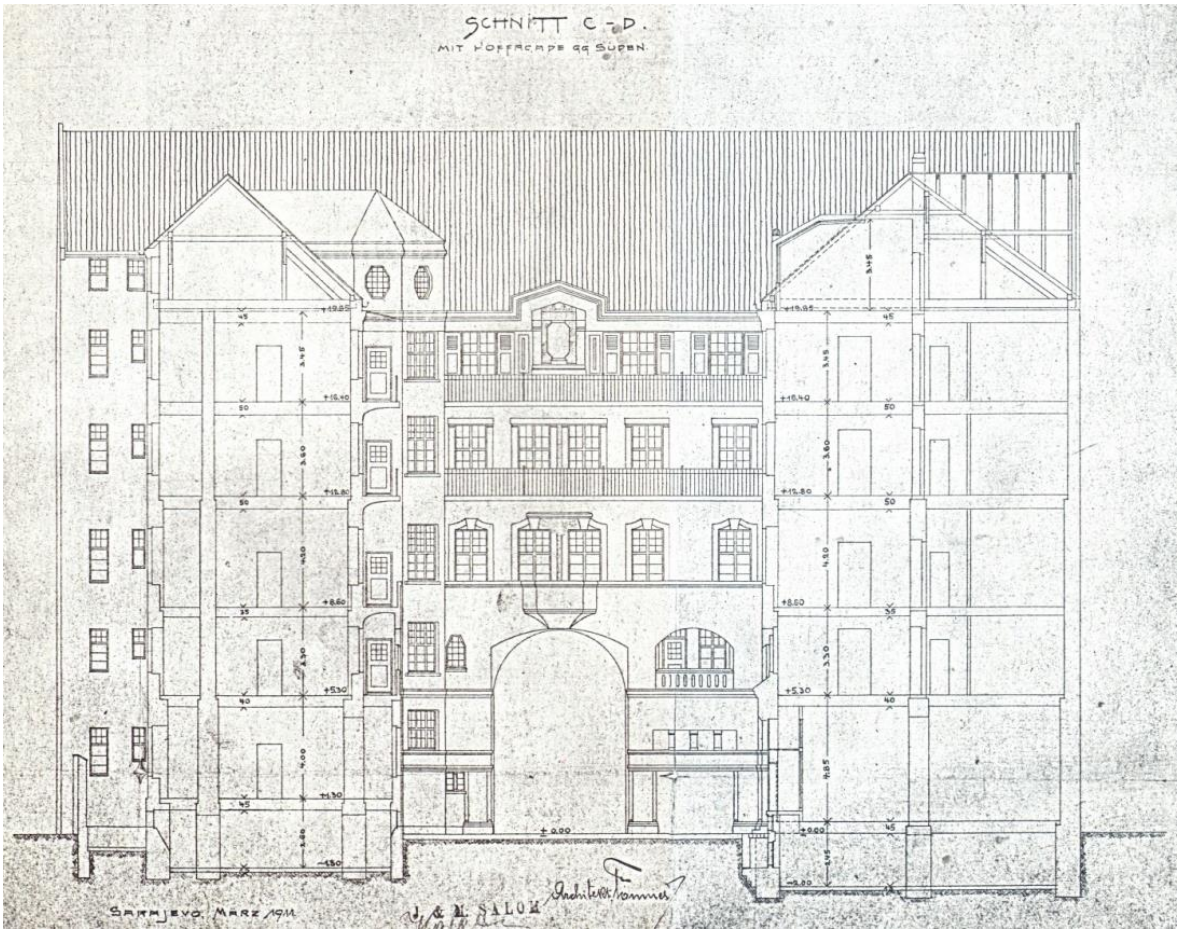
[1313] KZZKHPNS, *„Projekt kolorističke obrade fasade Salomove palače“*, 2006 : 3-5 str., Sarajevo

2. DANAŠNJE STANJE:

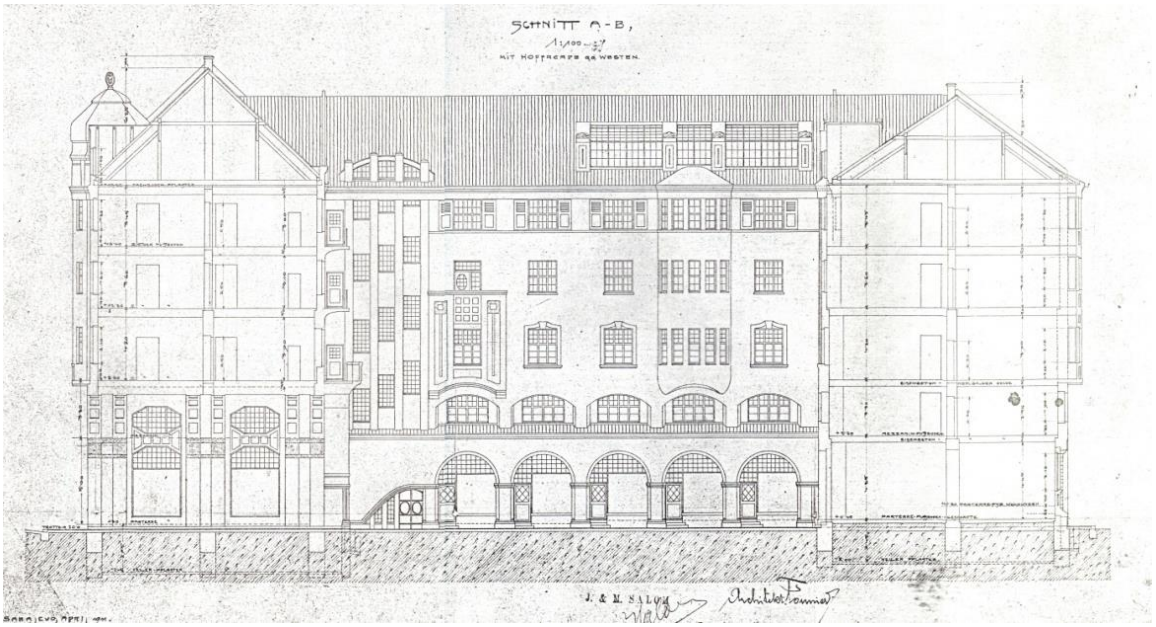
Zgrada se nalazi u lošem stanju očuvanosti, zapuštena je, a dijelovi dvorišne fasade su počeli otpadati, kao i vrijedna arhitektonska plastika. U dobrom stanju se nalazi samo ulična strana fasade. Najviše su zapuštene krovne površine i krovni završeci erkera. Oštećenja su vremenom postala veća zato što su upravo ove zone bile najizloženije ratnim dejstvima, a kako 2006., nisu ušle u projekat sanacije i restauracije fasade, utoliko više propadaju. Na nekim dijelovima su obavljene prepravke i samoinicijativne intervencije podstanara koje su nanijele više štete nego koristi.

3. UNUTRAŠNJOST:

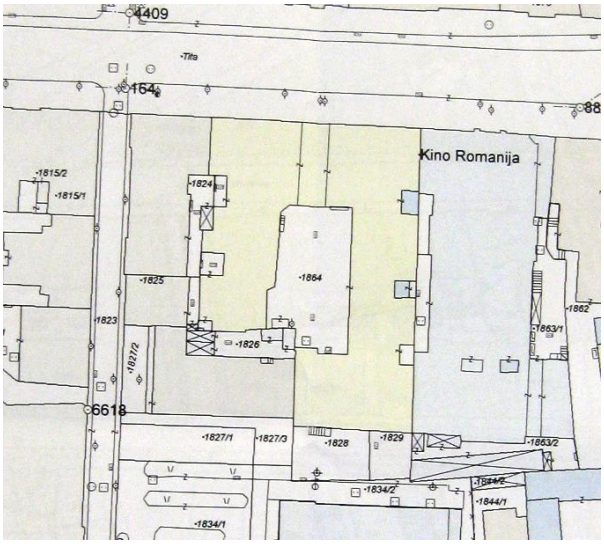
Podstanari i korisnici poslovnih prostorija promijenili su drvenariju (vrata, prozore), osim nekih vlasnika koji su unatoč trošnosti i dotrajalosti postojećih, ipak zadržali izvorne. Što se tiče stanova i koncepta razmještaja u njima, u zavisnosti od same veličine stanova različito su koncipirani. Ulaskom u jedan od stanova, zabilježene su manje pregradnje (trosobni u četverosobni); s lijeve strane duž hodnika je kupatilo, dok je kuhinja u produžetku trpezarije, iz koje se dalje na lijevu stranu ulazi u veliki dnevni boravak s pogledom na ulicu Maršala Tita. Na desnoj strani su tri sobe (spavaća i još dvije sobe), izvorno dvije sobe. Podovi su uglavnom prekriveni parketom. Svi stanovi imaju dvije vrste grijanja – plinsko i centralno, struju, vodu i telefon.

Slika br.140. C-D presjek, 1:100, 1911.

Slika br.141. A-B presjek, 1:100, 1911.

Slika br.142. Geodetska podloga 1:1000

Slika br.143. Zgrada Salom, 2014.

Slika br.144. Zgrada Salom (ulična fasada), 2014.

Slika br.145. Zgrada Salom (južna fasada), 2014.

Slika br.146. Dvorišna fasada, sjeveroistočna strana (prizemlje i prvi kat), 2014.

Slika br.147. Dvorišna fasada, sjeveroistočna strana (drugi i treći kat i mansarda), 2014.

Slika br.148. Dvorišna fasada, zapadna strana, 2014.

Slika br.149. Upisano ime arhitekta i godina iznad ulaznog portala na zapadnoj strani dvorišne fasade, 2014.

Slika br.150. Pogled na atrij sa zapadne strane dvorišne fasade, 2014.

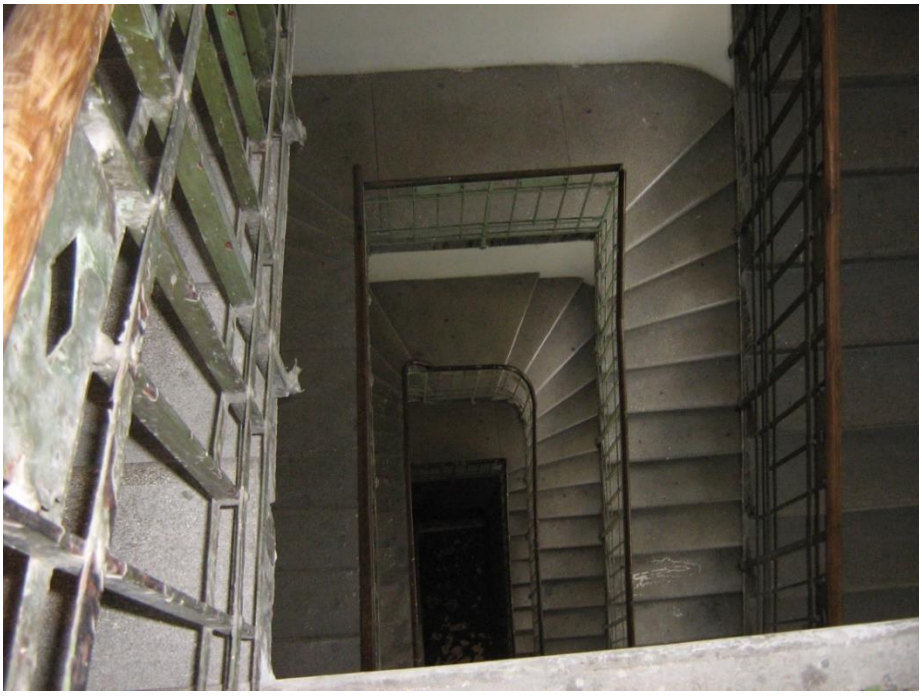

Slika br.151 i 152. Detalj figure u zoni mezanina, ulična fasada, 2014.

Slika br.153. Detalj, inicijali vlasnika iznad kolskog prolaza, ulična fasada, 2014.

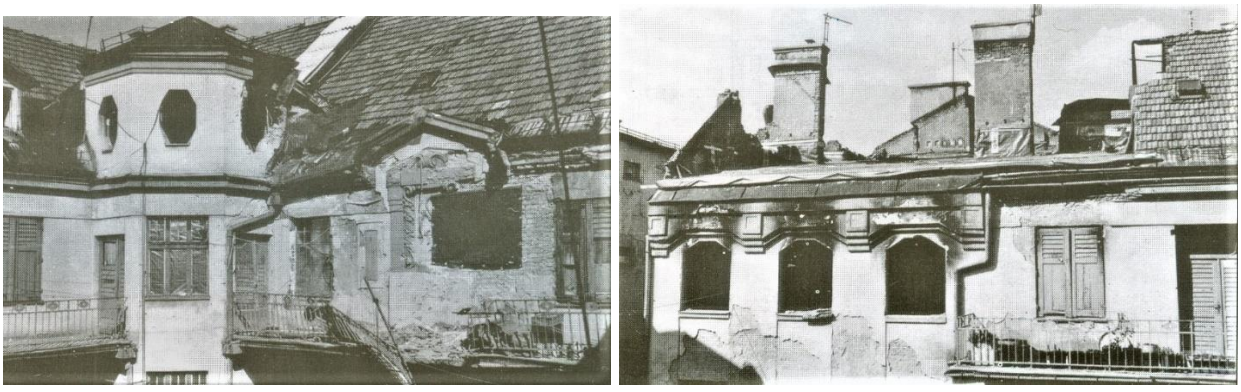
Slika br.154. Detalj, zidna česma u atriju, jugozapadna strana, 2014.

Slika br.155. Detalj, stubište, dvorišna fasada, 2014.

Slika br.156. Detalj, dizalo, 2014.

Slika br.157 i 158. Detalj, ratna oštećenja, 1995.

1.1.– 13. Jedno – obiteljska zgrada Čurčić – Arnautović, (1911 – 1912.), Avdage Šahinagića 6 i 8, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo

1.1. – 1.INVESTITOR: Arnautović Šerif i Fehim ef. Čurčić[1314]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena, za potrebe dvije obitelji

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 1 + M

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies, ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1911.godine[1315]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1912.godine[1316]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: Bosanskohercegovačko građ.dion.druš.[1317]

1.1. – 9.POPIS NACRTA: Neubau Čurčić – Arnautović, Sarajevo, presjek fasade 1 : 100[1318]

1.1. 10.KATASTARSKA ČESTICA: P.L. 70, Parcela 113, kultura – kuća i zgrada 1 (a) 21 m², dvorište 1 (a) 72 m², P.L. 1300, Parcela 114, kultura – kuća i zgrada 1 (a) 26m², dvorište 1 (a) 84 m²

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN: prostorije za ostavu, loženje, spremište hrane, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

1.2. – 2.VISOKO PRIZEMLJE: dva trosobna stana

1.2. – 3.PRVI KAT: dva trosobna stana

1.2. – 4.MANSARDA: dvije sobe (garderobe)

[1314] Dvojna zgrada je i danas u vlasništvu obitelji Arnautović – Čurčić i to : kćerke Šefike Kapetanović, rođ. Arnautović, Ramize i Nedima Kapetanovića, te Nuhović Asima i Tanović Fate rođ. Čurčić (AKSS, gruntovni list br.MCI36)

[1315] AZPRKS, zbirka nacrta – *„Neubau Čurčić – Arnautović, Sarajevo“*, br.421/16.

[1316] AZPRKS, zbirka nacrta – *„Neubau Čurčić – Arnautović, Sarajevo“*, br.421/16.

[1317] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1318] AZPRKS, zbirka nacrta – *„Neubau Čurčić – Arnautović, Sarajevo“*, br.421/16.

1.3.ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): (121 m² + 123 m² dvorište) + (126 m² + 184 m² dvorište) geodetska podloga 1:10000

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 247 m²

1.3. – 2.VISOKO PRIZEMLJE: 247 m²

1.3. – 3.I KAT: 247 m²

1.3. – 4.MANSARDA: 20 m²

1.3. – 5.UKUPNO: 761 m² + 307 m² (dvorište)

1.4.OPIS ZGRADE: jednokatna zgrada sa mansardom, pokazuje poštivanje zatečene arhitekture osmanskog perioda primjenom stila „bosanskog sloga“. Njena nenapadna i racionalna jasnoća u tlocrtu, unutarnjem rasporedu i prigušenoj dekorativnoj plastici, pokazuje dosta skladno rješenje.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izgrađena u „bosanskom stilu“

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: dva dvokraka stubišta s podestom

1.4. – 1.TEMELJI: kamen, opeka

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): opeka

1.4. – 2.2.VISOKO PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.I KAT: opeka

1.4. – 2.4.MANSARDA: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2 m

1.4. – 4.2.VISOKO PRIZEMLJE: 3.75 m

1.4. – 4.3.I KAT: 4.5 m

1.4. – 4.4. MANSARDA: 2.7 m

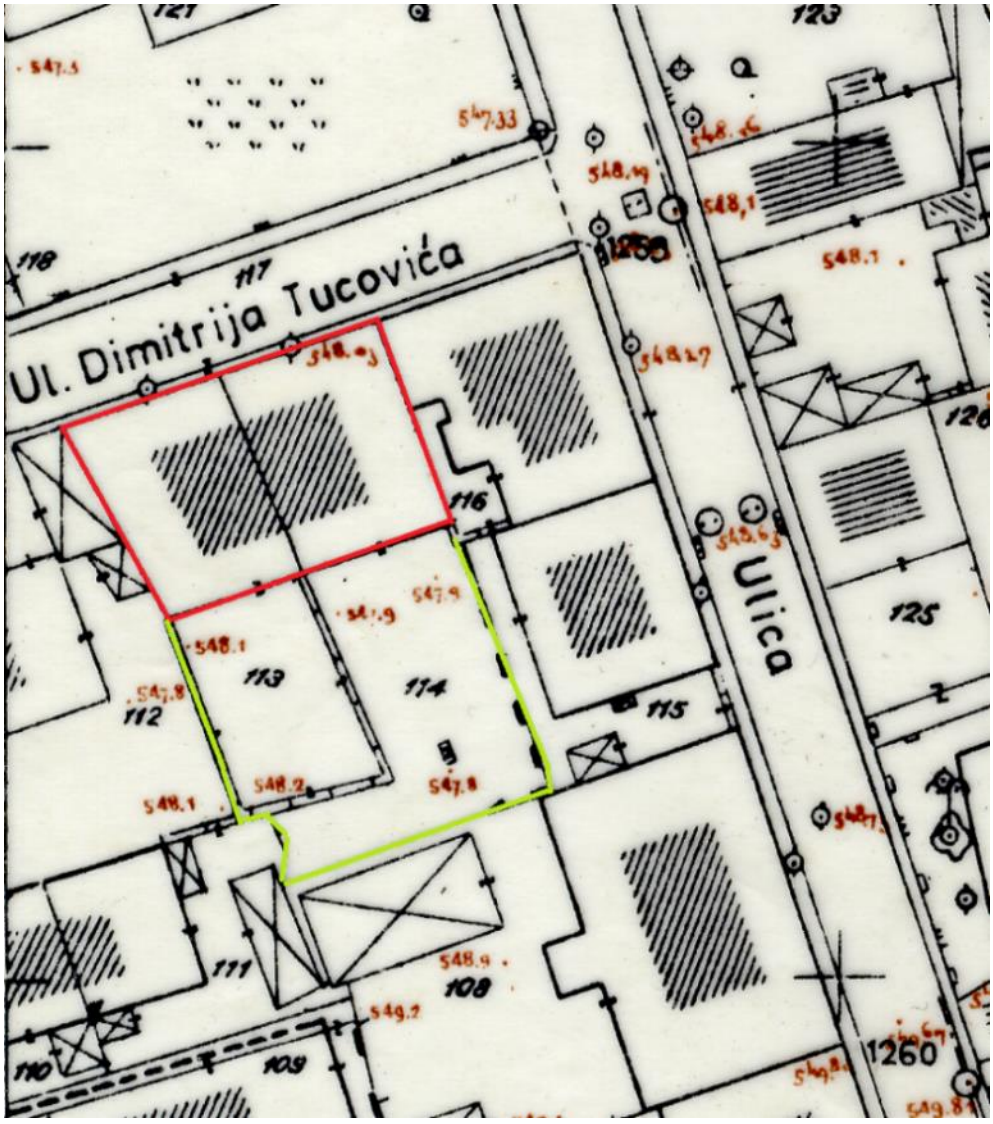
1.4. – 4.5. UKUPNO: 12.95 m

1.4. – 5.PROČELJE: opeka

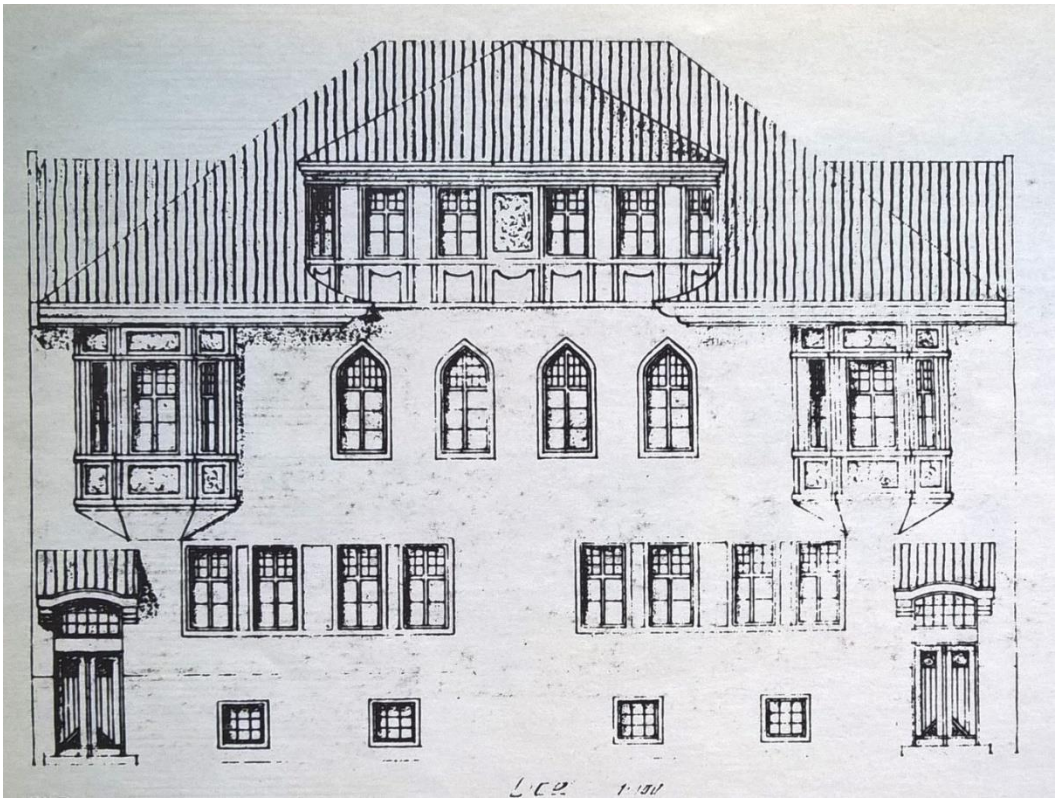
1.4. – 6.KROV: četverostrešno koso krovište.

1. DANAŠNJE STANJE:

Po završetku Drugog svjetskog rata, na zapadom dijelu (Čurčić) napravljena je nadogradnja u visini mansarde, a fasada pročelja obojena u dvije kontrastne boje, vizualno naglašavajući razliku na zidnoj plohi pročelja, čime se sa estetskog aspekta narušila autentičnost zgrade. Zona mansarde danas ima prostor dva stana – jednosoban u zapadnom dijelu (Čurčić) i garsonijeru u istočnom dijelu (Arnautović). Iako je prvobitno zgrada bila ugrađena u ulični niz, po završetku rata 1992 – 1995., porušena je zgrada koja se naslanjala na njenu zapadnu stranu, na strani kolskog prolaza, čime je ostala poluugrađena stambena zgrada.

Slika br.159. Geodetska podloga 1:1000, kuća sa dvorištem

Slika br.160. Presjek fasade 1 : 100, 1911.

Slika br.161. Jedno-obiteljska zgrada Čurčić – Arnautović, 2014.

Slika br.162. Pogled sa zapadne strane (Čurčića dio), 2014.

Slika br.163. Detalj erkera, (Čurčića dio), 2014

Slika br.164. Ulazni portal, (Čurčića dio), 2014.

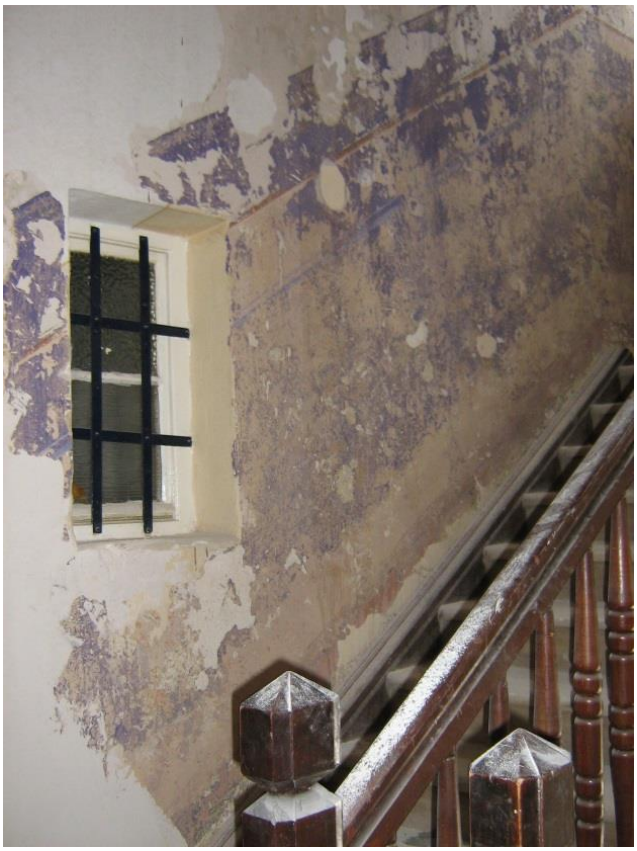
Slika br.165. Dvorišna fasada, 2014.

Slika br.166. Pogled na unutrašnje dvorište (Čurčić dio), 2014.

Slika br.167. Mansarda (Arnautovića dio), 2014.

Slika br.168. Detalj, stubište (Arnautovića dio)

1.1.– 14. Stambena zgrada Nurudin-bega Azapagića, (1911 – 1912.), Logavina 54 i Toromanova, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Općina Stari Grad, Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo

1.1. – 1.INVESTITOR: Nurudin - beg Azapagić[1319]

1.1. – 2.NAMJENA: stambena, za potrebe jedne obitelji

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 2

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies direktor ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: nepoznato

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1911.godine[1320]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: oko 1912.godine[1321]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: Neubau einer Villa für den H.Nurudinbeg Azabagić, Ansicht gg.die Toromanova, presjek fasade, južno pročelje, glavni projekt 1:100, 1911.[1322]

1.1. 10.Katastarska čestica: P.L. 202, Parcela 1755, kultura – kuća i zgrada 2 (a) 53 m², dvorište 2 (a) 90 m².

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN: ložište, drvarnik i završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

1.2. – 2.PRIZEMLJE: skladište za hranu i piće, prostorije za ostavu, vrtni alat, praonica, kuhinja

1.2. – 2.I KAT: četverosobni stan

1.2. – 3.II KAT: četverosobni stan

[1319] Nurudin-beg Azapagić, sin hadži hafiza Muhameda Teufika ef.Azapagića iz Tuzle, reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu. Nurudin beg je bio konzul u Skadru, potom u Tešnju gdje i umire (samoubistvo). Otac Muhamed prodaje nekretnine u Sarajevu i vraća se u Tuzlu. (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.a : 146); Novi vlasnici su obitelj Spaho, čiji nasljednici i danas žive u zgradi. Emina Kadić rođ.Spaho, Avdo i Zijo Spaho i Buljina Seid. (AKSS, gruntovni list br.65)

[1320] KZZKHPNS, zbirka nacrta, *"Neubau einer Villa für den H.Nurudinbeg Azabagić, Ansicht gg.die Toromanova"*, fascikla br.140/119.

[1321] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.

[1322] KZZKHPNS, zbirka nacrta, *"Neubau einer Villa für den H.Nurudinbeg Azabagić, Ansicht gg.die Toromanova"*, fascikla br.140/119.

1.3.ISKAZ POVRŠINA (bruto m²): 12 m² x 14 m² geodetska podloga 1:10000

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 100 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 168 m²

1.3. – 3.I KAT: 168 m²

1.3. – 4.II KAT: 168 m²

1.3. – 5.UKUPNO: 604 m²

1.4.OPIS ZGRADE: dvokatna stambena zgrada izgrađena kao slobodnostojeća uglovnica s ukopanom zonom suterena, pokazuje rješenje blisko interpretativnom tipu gradske kuće osmanskog perioda, gdje ugaona pozicija i slobodan prostor omogućavaju razvijanje tlocrta, koje će Tönnies usavršiti na primjeru nerealiziranog projekta za jedno-obiteljske zgrade Ernesta Volkerta, 1911. godine. Međusobna povezanost unutrašnjih prostorija riješena je sa velikom odmjerenošću i razgibanošću kompozicije.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: pročelje je izvedeno dosta jednostavno i delikatno, u „bosanskom stilu“. Velika pažnja je posvećena uglovnom dijelu, kapiji i portalu, koji se oslanjaju na elemente stambene arhitekture XVII i XVIII stoljeća bosanskohercegovačkih mahala u čijem okruženju nastaje, unatoč postojanju nekoliko stambenih zgrada stila neorenesanse u ulici Logavina.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija ostvarena je preko dvokrakog stubišta s podestom.

1.4. – 1.TEMELJI: beton

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): beton i opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.I KAT: opeka

1.4. – 2.4.II KAT: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici, osim suterena

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 1.5 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE: 2 m

1.4. – 4.3.I KAT: 4 m

1.4. – 4.4.II KAT: 3.70 m

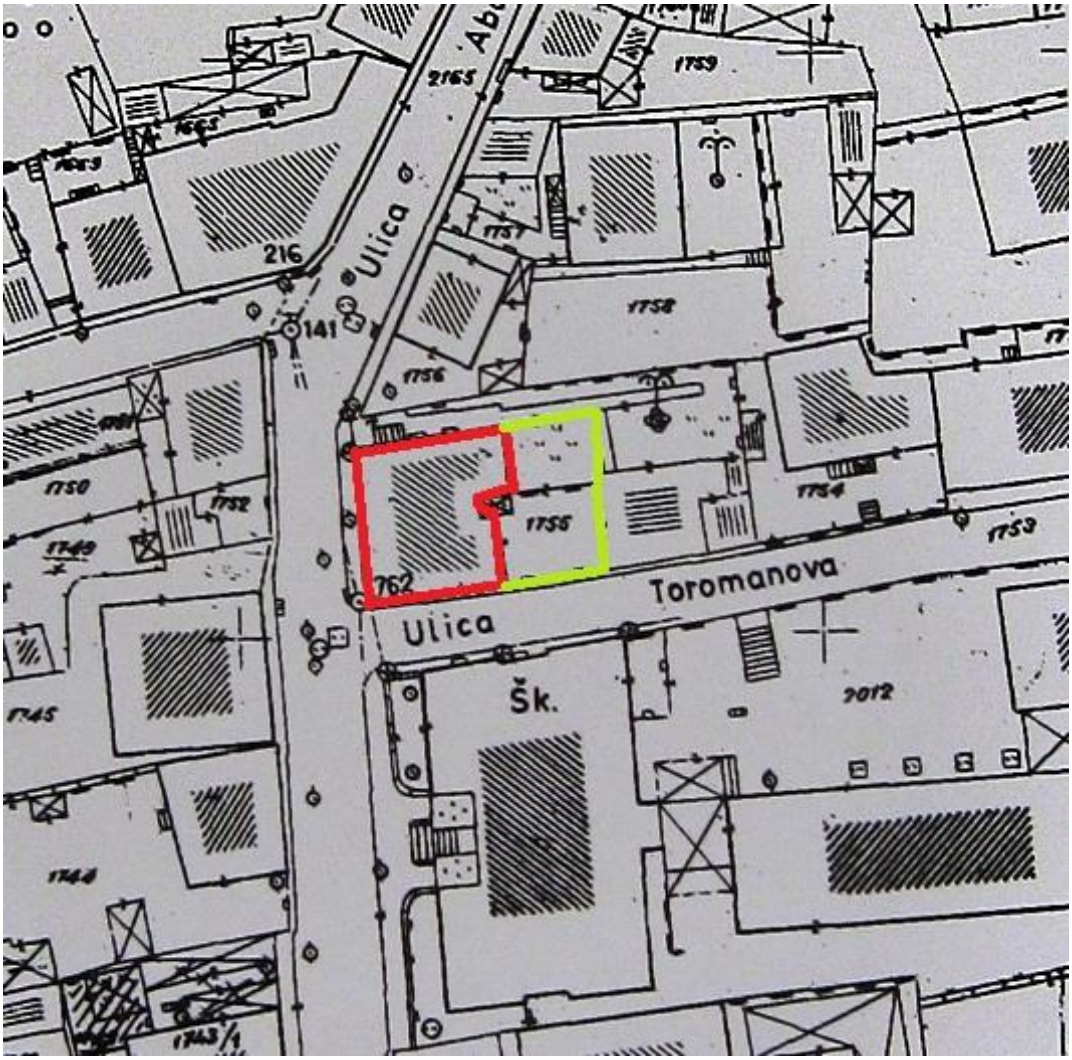
1.4. – 4.5.UKUPNO: 11.2 m

1.4. – 5.PROČELJE: opeka

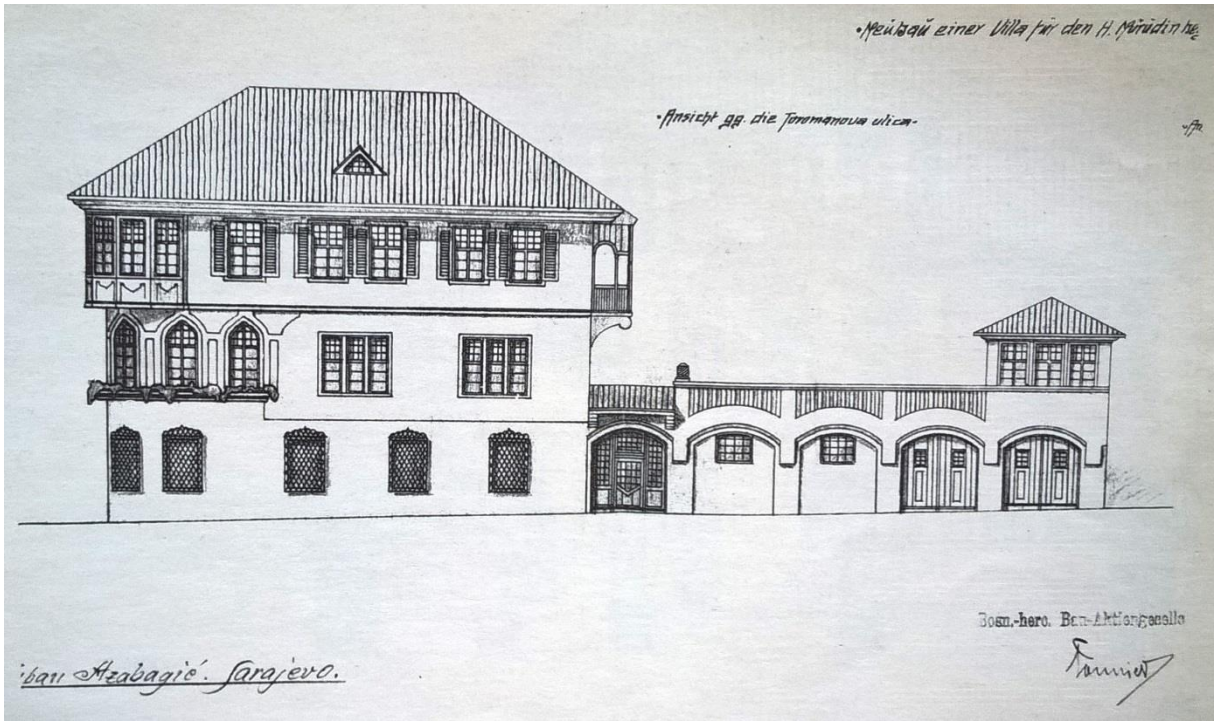
1.4. – 6.KROV: drveni rogovi i rožnjače od betona

1.DANAŠNJE STANJE :

Ukinuta je kapija sa južne strane fasade. Ulazni portal na zapadnoj strani sa nadvratnikom je iskrivljen i dotrajao, zbog trošnosti upotrijebljenog materijala (drvo) i njegovoj izloženosti utjecaju vremenu. Fasada cijele zgrade je zapuštena i oronula.

Slika br.169. Geodetska podloga 1:1000, zgrada i dvorište

Slika br.170. Presjek fasade 1:100, 1911.

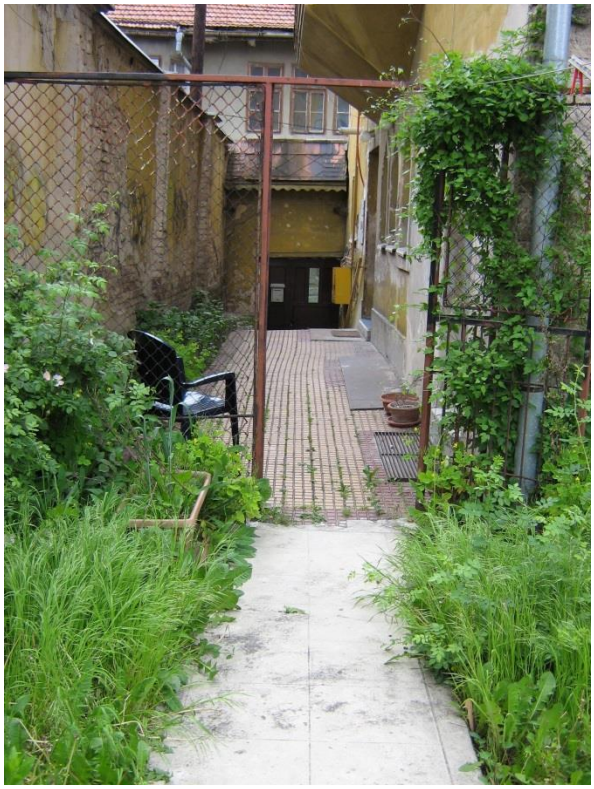
Slika br.171. Zgrada Nurudin bega Azapagića, 2013.

Slika br.172. Zgrada Nurudin bega Azapagića, zapadno pročelje, 2013.

Slika br.173. Zgrada Nurudin bega Azapagića, južno pročelje, 2013.

Slika br.174 i 175. Pogled na unutrašnje dvorište, sjeverna strana, 2013.

Slika br.176. Unutrašnje dvorište istočna strana, 2013.

Slika br.177. Detalj ulaznog portala, 2013.

Slika br.178. Detalj prozora erkera kata, 2013.

Slika br.179. Detalj prizemlja sjeverne strane, 2013.

1.1.– 15. Stambena zgrada Mitropolije, (1910 – 1913.), Miška Jovanovića, Tuzla

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Arhiv Srpske pravoslavne crkve Tuzla

1.1. – 1.INVESTITOR: Srpska pravoslavna crkvena općina.

1.1. – 2.NAMJENA: stambena (dvor zvorničko-tuzlanske eparhije)

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P+1

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies direktor Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva i ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: Bosanskohercegovačko građ.dion.društvo

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1912. godina[1323]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1913. godina[1324]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: Bosanskohercegovačko građ.dion.društvo

1.1. – 9.POPIS NACRTA:

Presjek fasade 1:100 br.4660, januar 1913.

Tlocrt prvog kata 1:100, br.4660, januar 1913.

Situacija 1:100, br.4753, januar 1913.

Plan 1 :100, br.4752, januar 1913.

Sporedna zgrada, 1:100, br.4752, januar 1913.[1325]

1.1. 10. KATASTARSKA ČESTICA: k.č. broj 450/1 (novi premjer), k.o. Tuzla II, opština Tuzla

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): sanitarni uređaji, kotlovnica i završni dijelovi vodovoda i kanalizacije.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: na južnoj strani monumentalni ulaz sa dva kraka jednokrakog stubišta – pristupne staze prema prostorijama dvorane za sjednice, radnoj sobi i sobi za gosta. Iz sve tri

[1323] Arhiv Srpske pravoslavne crkve Tuzla, akt br.1913/X18.

[1324] Na osnovu dokumentacije iz arhiva Srpske pravoslavne crkve u Tuzli, dopisa prepiske između tadašnjeg mitropolita zvorničko-tuzlanskog Ilariona saznajemo da je zgrada Mitropolije bila u upotrebi, jer su od Kraljevske Zemaljske Vlade tražena određena novčana sredstva za pomoć u opremanju rezidencije. (ASPCT, akt br.1913/X18.)

[1325] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.; KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1913., br.1721-2/XIV

prostorije pristupa se u dugi uski hol sa prostorijom centralnog predvorja. Na ovaj način cjelokupno predvorje ima oblik slova T. Na obje bočne strane (istočna i zapadna strana zemljišne parcele) predvorja su prostorije pisarne, arhiva i knjižnice, a iza (sjeverna strana zemljišne parcele) dvije sobe za referenta (jedna veća pozicionirana sjeveroistočno), garderoba, soba za slugu, dugi uski hol i stubište jedno sa sjeverne, a drugo sa sjeverozapadne strane.

1.2. – 3.PRVI KAT: na južnoj strani u prednjem dijelu prostorija za razgovor, blagovaonica i prostorija za primanje, zatim dvije sobe za strance, kuhinja, predvorje, kapelica dvije spavaće sobe, banja, kupatilo za goste i spremište.

1.3. ISKAZ POVRŠINA: 23 x 21.85 m² (geodetska podloga 1:10000)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 270 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 502.55 m²

1.3. – 3.I KAT: 502.55 m²

1.3. – 4.UKUPNO: 1275.1 m²

1.4.OPIS ZGRADE: jednokatna rezidencijalna zgrada

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: stilski pokazuje revidiranje neorenesansnih elemenata, s ponešto kubistički tretiranim detaljima arhitektonske plastike na pragu rane moderne.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA : trokrako stubište s podestom na sjevernoj strani i jednokrako zavojito stubište na sjeverozapadnoj strani s podestom

1.4. – 1.TEMELJI: armirani beton

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): beton i opeka

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: stropna konstrukcija iznad suterena rađena je od čeličnih nosača, jednako kao i konstrukcija stubišta.

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 4.5 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 5 m

1.4. – 4.3.PRVI KAT: 4.2 m

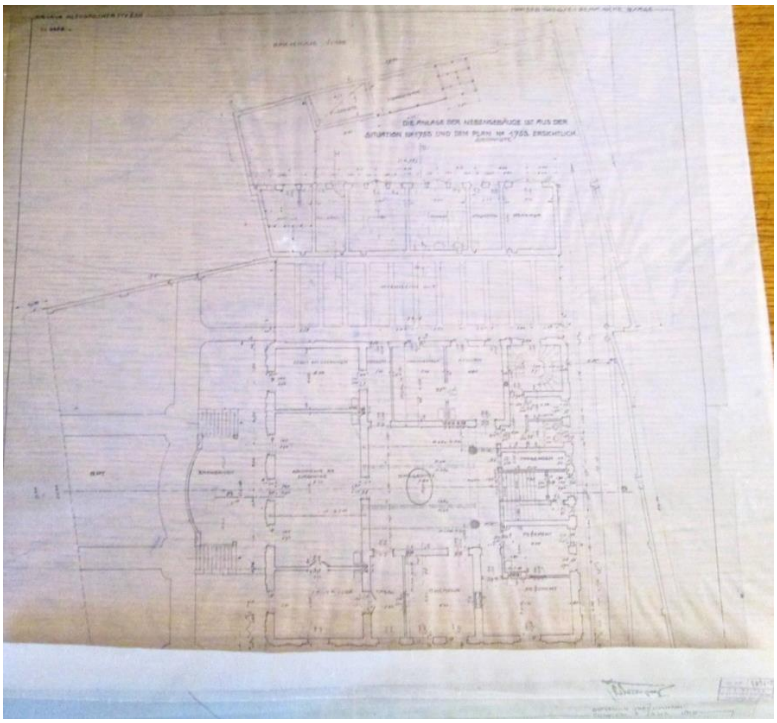
1.4. – 4.4.UKUPNO: 13.7 m

1.4. – 5.PROČELJE: opeka

1.4. – 6.KROV: krov je viševodni, sa drvenim krovištem, a tavanice od drvenih grednika.

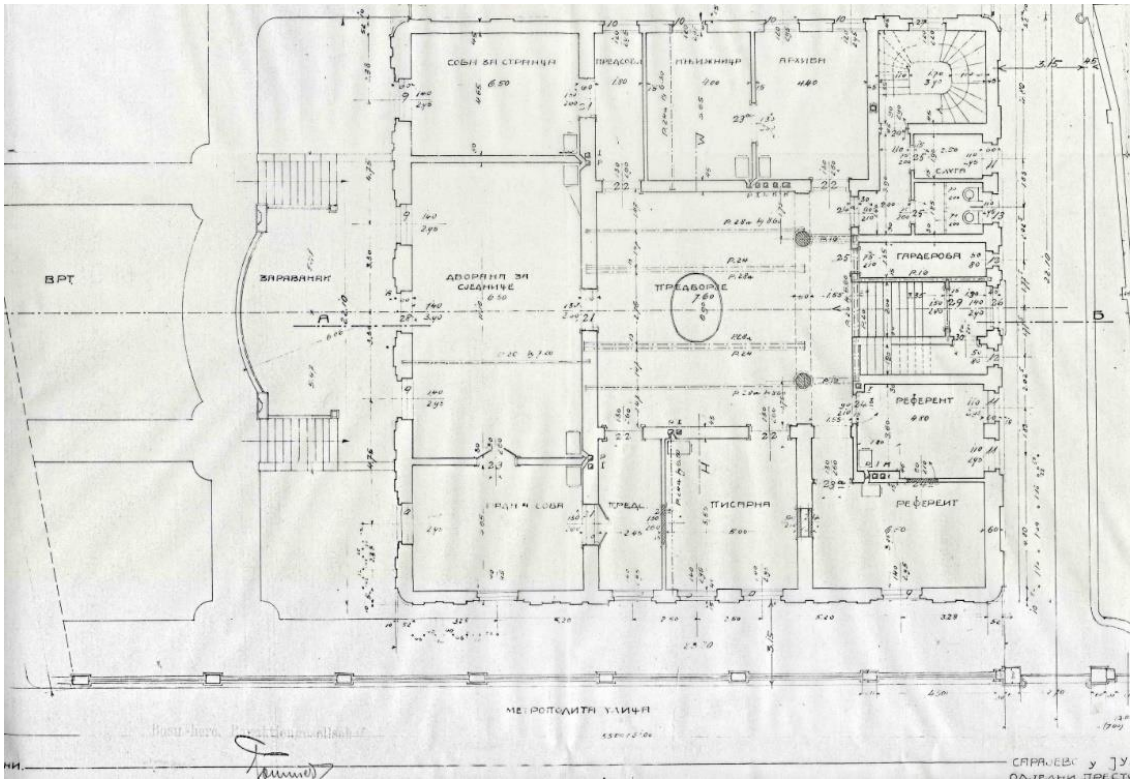
1. DOGRADNJE/PREGRADNJE:

Eksploatacija solnih ležišta je uzrokovala slijeganje terena, kao i pojavu pukotina u zidovima, kada je izvršena sanacija 1982. godine. Prema idejnom projektu Građevinskog instituta u Zagrebu 1985. godine, od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika godine 1988. izvršena je sanacija zgrade Mitropolije (horizontiranje jedne strane crkve i dvora i ponovno vraćanje u horizontalan položaj). Iste godine vršeni su zahvati i na fasadi zgrade.[1326]

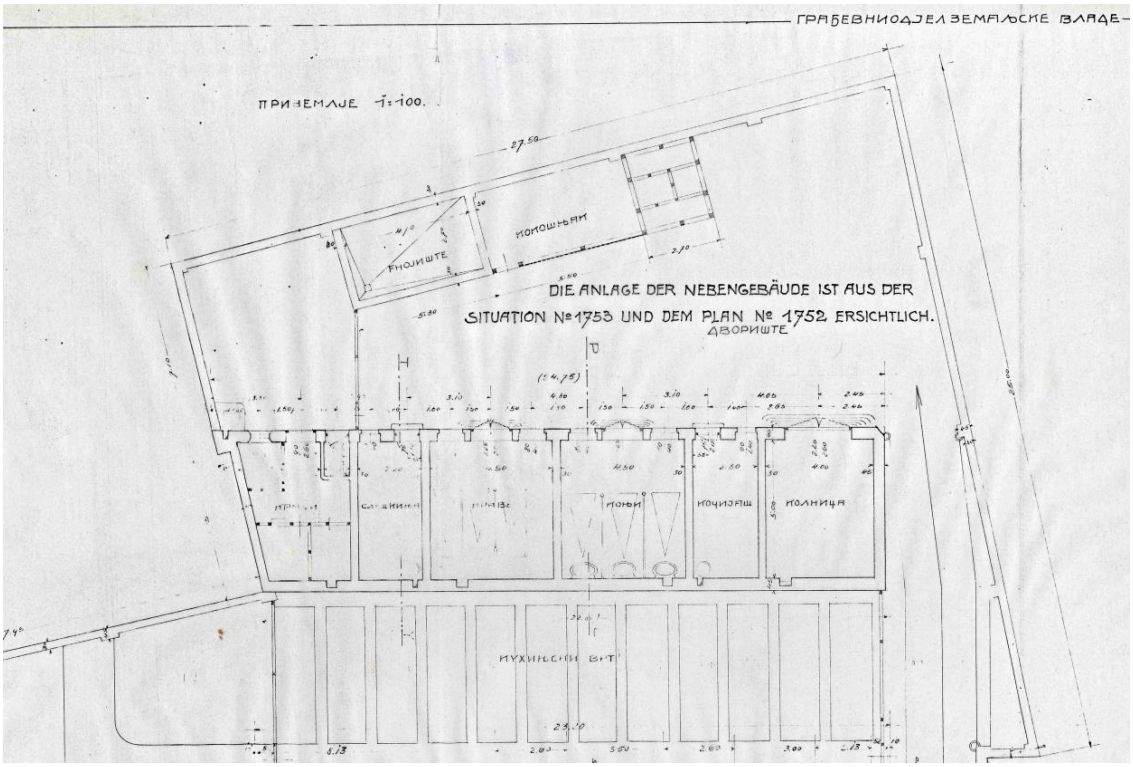

Slika br.180. Osnova prizemlja i pomoćne zgrade na zapadnoj strani parcele, glavni projekt 1:100, 1913

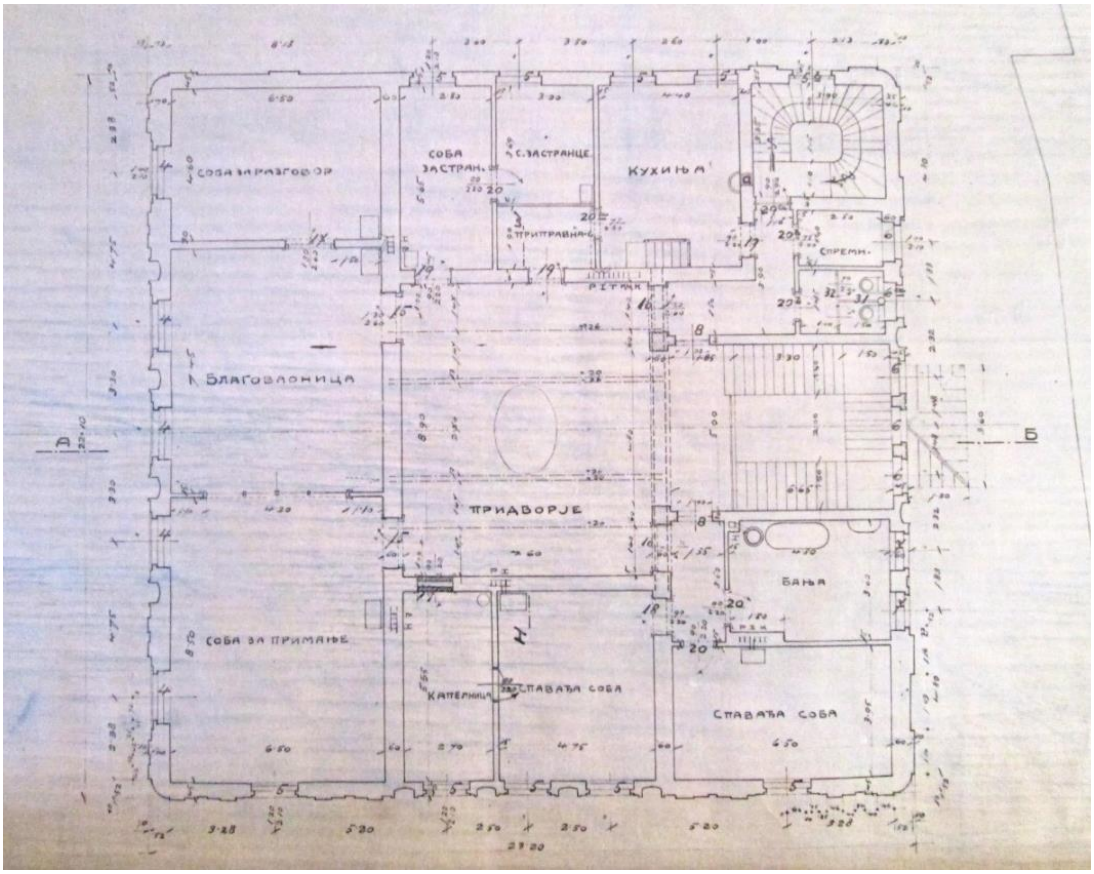
[1326] ASPCT *(„Idejni projekt sanacije palače Mitropolije u Tuzli“* 1985., str.7-10, Građevinski institut, Zagreb)

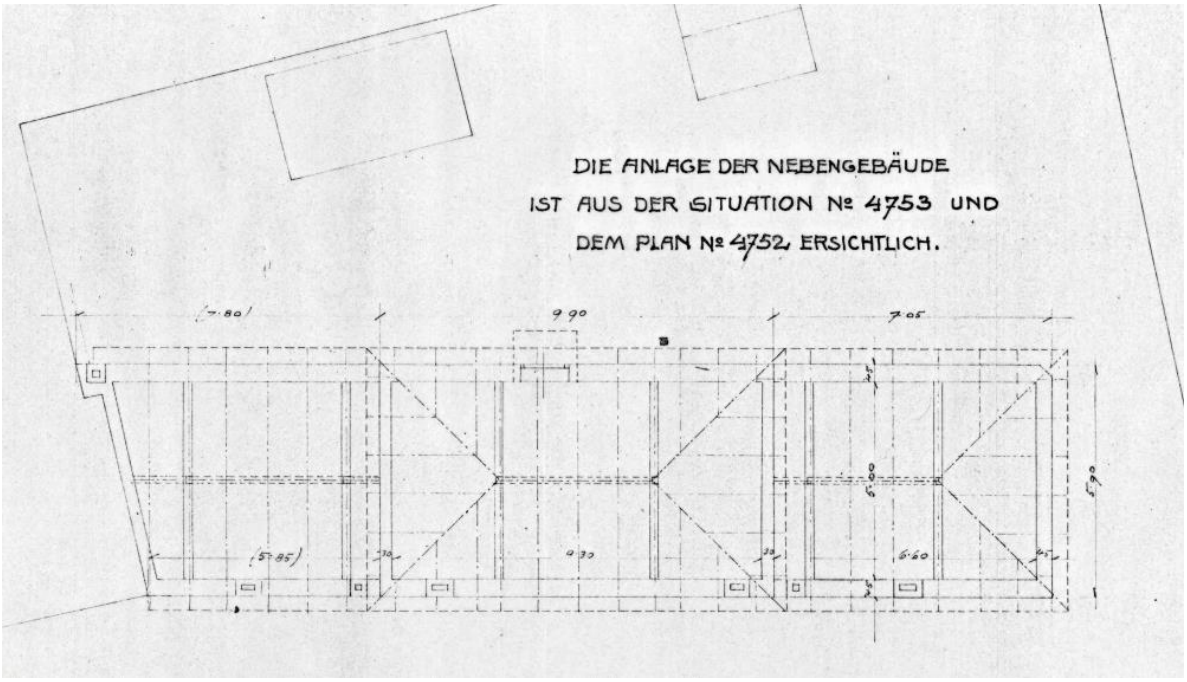
Slika br.181. Izdvojena osnova prizemlja, glavni projekt 1:100, 1913.

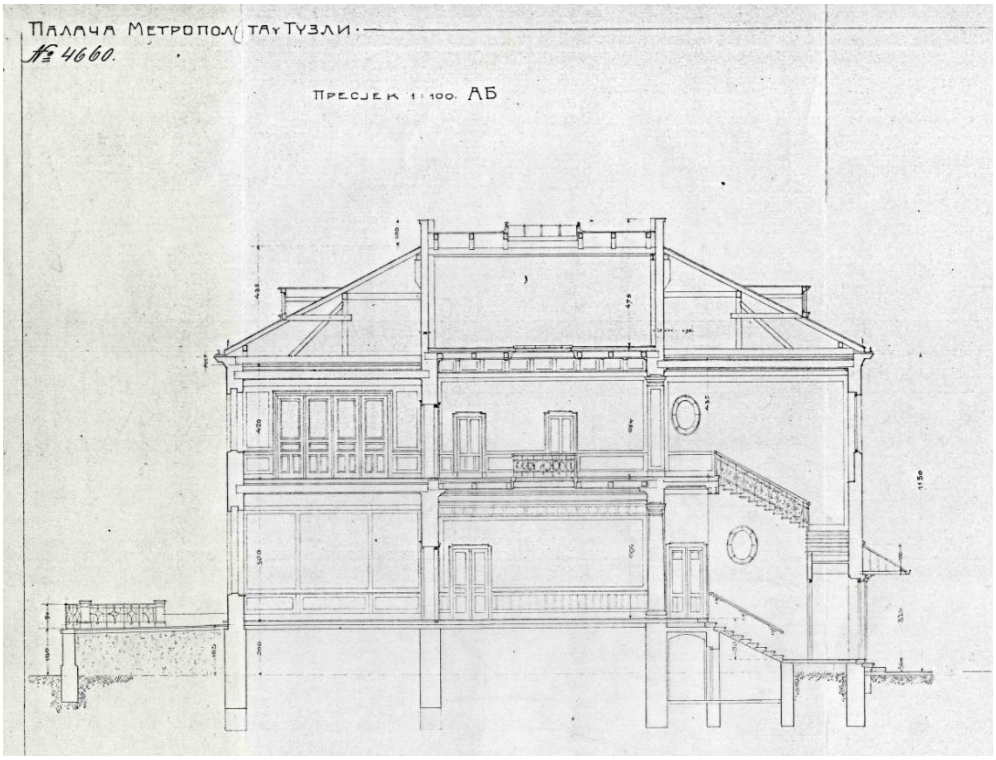
Slika br.182. Izdvojena osnova pomoćne zgrade, glavni projekt 1:100, 1913.

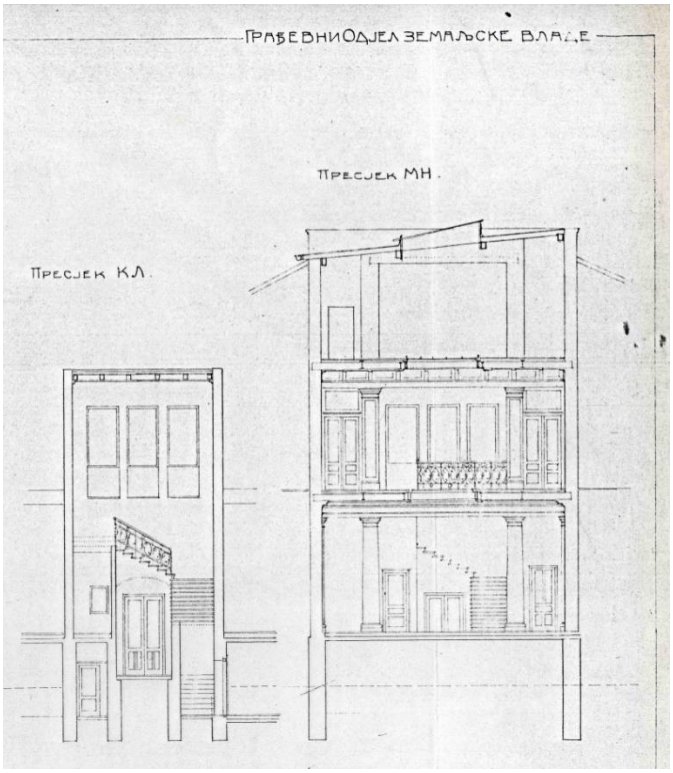
Slika br.183. Osnova prvog kata, glavni projekt 1:100, 1913

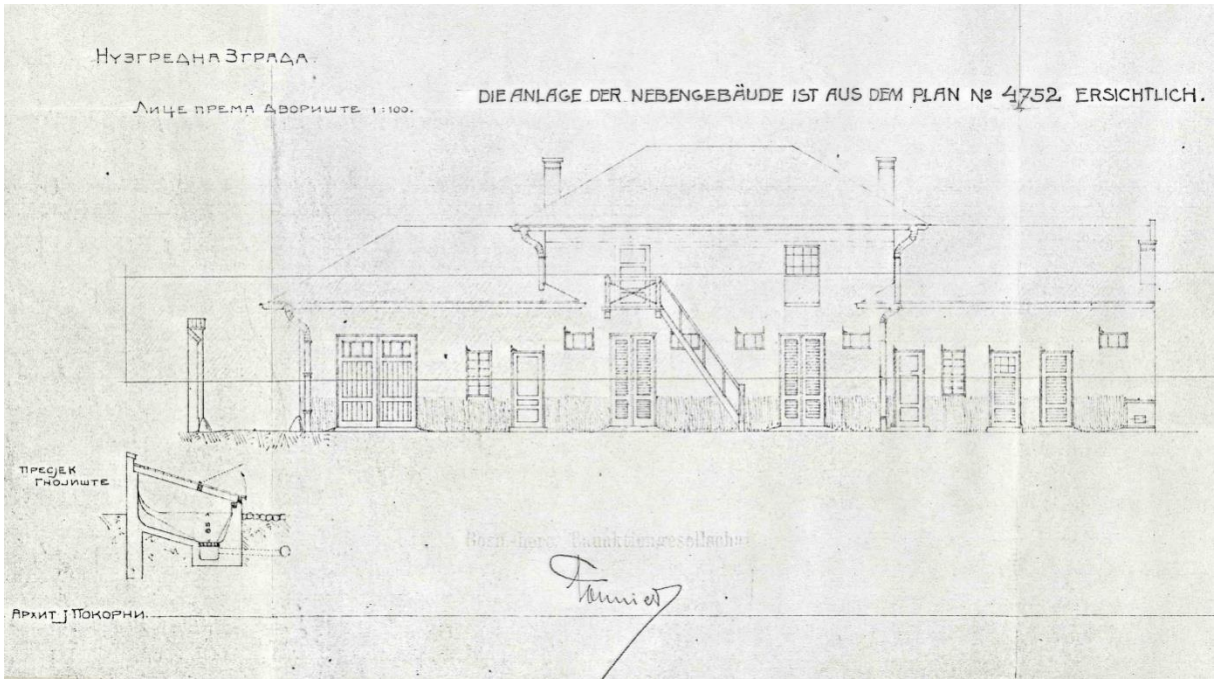
Slika br.184. Krovište pomoćne zgrade, glavni projekt 1:100, 1913.

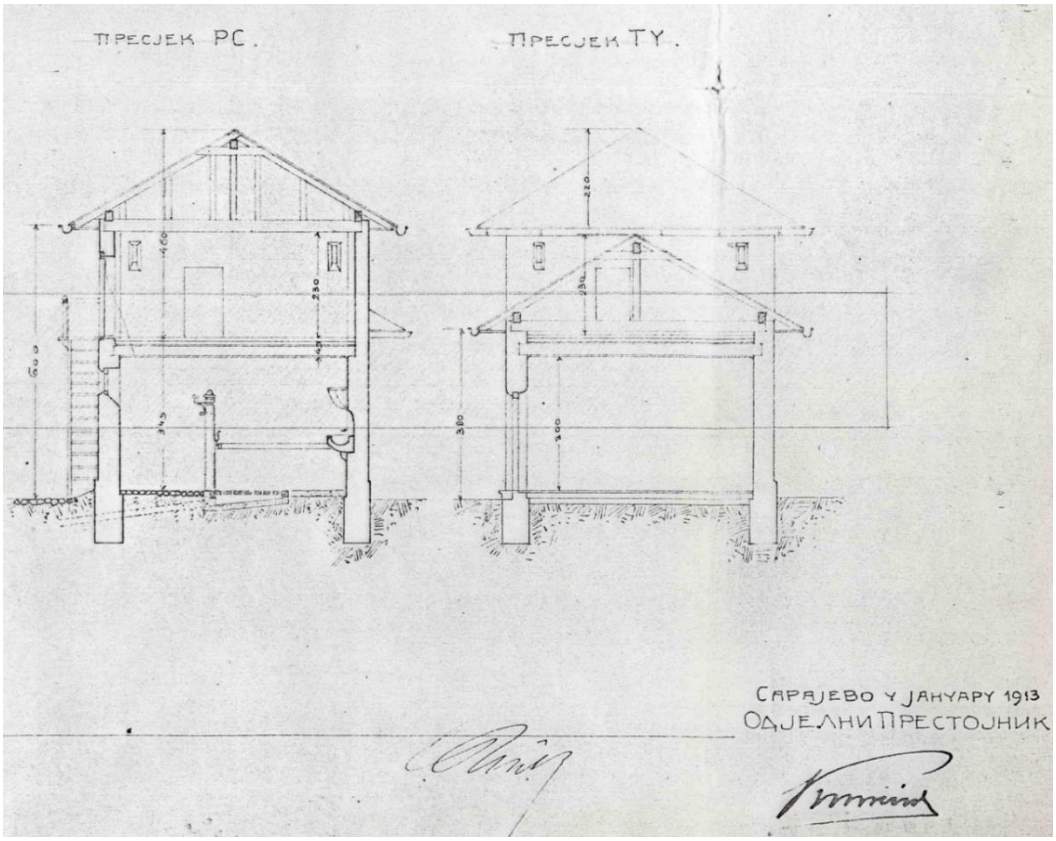
Slika br.185. Vertikalni presjek AB, glavni projekt, 1:100, 1913.

Slika br.186. Vertikalni presjek KL i MN, glavni projekt, 1:100, 1913.

Slika br.187. Fasada pročelja pomoćne zgrade, glavni projekt, 1:100, 1913.

Slika br.188. Vertikalni presjek RS i TI pomoćne zgrade, glavni projekt, 1:100, 1913.

Slika br.189. Zgrada Mitropolije, Tuzla 2015.

Slika br.190. Zgrada Mitropolije Tuzla, 2015.

Slika br.191. Detalj, zgrada Mitropolije Tuzla, 2015.

1.1.– 16. Zgrada javnog kupatila Franca Ferdinanda, (1912 – 1914.), Mostarskog bataljona 1, Mostar

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Općina Mostar – Stari grad (katastar)

1.1. – 1.INVESTITOR: Općina Mostar (prema odluci Gradskog vijeća grada Mostara 18. svibnja 1910. godine Kraljevska Zemaljska Vlada obavijestila je zajedničko ministarstvo financija u Beču o gradnji gradskog kupatila u spomen na dan dolaska cara Franje I u Mostar 30. lipnja 1910. godine. Svečano otvorenje gradskog kupatila izvršeno je 3. lipnja 1914. godine od strane gradonačelnika Mujage Komadine.[1327]

1.1. – 2.NAMJENA: javna za potrebe lokalnog stanovništva u svrhu rekreacije i edukacije

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 1 + M

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies direktor Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva, ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: građ.društvo Romanija i bečka tvrtka Gesellschaft (grijanje i ventilacija)[1328]

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1910. godina[1329]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1914. godina[1330]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: građ.društvo Romanija[1331]

1.1. – 9.POPIS NACRTA: projektna dokumentacija za gradsko kupatilo nije sačuvana, ali je na osnovu podataka (opća građa) iz Arhiva Hercegovine, kao i Zavoda za zaštitu spomenika grada Mostara, evidencije i elaborata koji bilježe izvorno stanje moguće dati prikaz prvobitne namjene.

1.1. 10. KATASTARSKA ČESTICA: k.č. 34/07 K.O. Mostar

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): ložionica sa kotlovnicom, praonica sa sušionicom i završni dijelovi vodovoda i kanalizacije.

[1327] ABIH, ZMF – opća građa 1914., br.736.; ABIH, ZMF – opća građa, 1914., br.402.
[1328] ABIH, ZMF – opća građa 1914., br.736.; ABIH, ZMF – opća građa, 1914., br.402.
[1329] Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, ZMF – opća građa, 940/B.H.1910.
[1330] xxx1914.b : 214
[1331] ABIH, ZMF – opća građa 1914., br.736.; ABIH, ZMF – opća građa, 1914., br.402.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: predprostor, hol u formi narteksa, šalter sala povezana sa sobom za administraciju, soba čuvara i ostava za alat, hodnik, čekaonica, dva stubišta, veliki bazen, prostorije za presvlačenje sa odvojenim muškim i ženskim odajama, prostorije za pranje prije ulaska u bazene sa tuš kabinama, sauna, manja prostorija-radionica za sitne popravke.

1.2. – 3.PRVI KAT: sala sa velikim bazenom nastavljena iz zone prizemlja (južni dio zemljišne parcele), tuš kabine sa svlačionicom, parna kupelj, dva sjedeća bazena sa toplom vodom, sauna (sjeverni dio zemljišne parcele), mali bazen i svlačionica sa tušem (zapadni dio zemljišne parcele)

1.2. – 4. DRUGI KAT: kave odžak (kavana), uslužna prostorija, dvije „medicinske“ saune i tuševi (sjeverni dio zemljišne parcele)

1.2. – 5. MANSARDA: otvorena terasa za druženje, sunčanje i odmor, skladišni prostor i prostorija za menadžera (sjeverni i jugoistočni dio zemljišne parcele)

1.3.ISKAZ POVRŠINA: 35 x 25 m² (geodetska podloga 1:10000)

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 450 m²

1.3. – 2.PRIZEMLJE: 875 m²

1.3. – 3.I KAT: 875 m²

1.3. – 4.II KAT: 260 m²

1.3. – 5.MANSARDA: 380 m²

1.3. – 6.UKUPNO: 2.840 m²

1.4.OPIS ZGRADE: jednokatna zgrada sa mansardom i terasom, te duboko ukopanom zonom suterena. Složena dispozicija i kompleksnost unutarnjeg rasporeda prostorija postaje čitljiva i na fasadnom plaštu.

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: izgrađena je u stilu rane moderne, koja ipak kroz upotrebu orijentalnih elemenata pokazuje poštivanje zatečene neomaurske arhitekture. Rastvorena sa velikim brojem prozorskih osi zgrada kupatila se doima poprilično moderno i suvremeno. Pripadnost orijentalnom se interpretira isključivo u elementima saracenskih prozorskih otvora, figurama lavova i krovnog rješenja bogato rezbarene strehe i to na razini dekorativnog.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: dvokrako stubište s podestom na sjevernoj strani, manje dvokrako stubište s podestom do prvog kata i jednokrako stubište s podestom koje povezuje prizemlje sa suterenom, te dva svjetlarnika

1.4. – 1.TEMELJI: armirani beton i čelik

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): beton

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 2.4.DRUGI KAT: opeka

1.4. – 2.5.MANSARDA: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: stropna konstrukcija iznad suterena rađena je od čeličnih nosača, jednako kao i konstrukcija stubišta.

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 6.2 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 2.8 m

1.4. – 4.3.PRVI KAT: 4.5 m

1.4. – 4.4.DRUGI KAT: 4.5 m

1.4. – 4.5.MANSARDA: 2 m

1.4. – 4.6.UKUPNO: 20 m

1.4. – 5.PROČELJE: opeka

1.4. – 6.KROV: drvene grede a bakarnim pokrovom

1. <u>DOGRADNJE/PREGRADNJE:</u>

IZVOR GRAĐE: Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona (fascikla br.891c/XIX)

Godine 1963. izvršeno je djelomično nestručno oslikavanje po istom uzorku oštećenog zidnog slikarstva, a 1978. godine značajnija građevinska adaptacija zgrade. Godine 1991. sanirane su oštećene gornje zone zgrade. Tijekom izvođenja radova sukcesivno su uklanjani izvorni dijelovi i detalji (keramičke pločice na terasi i kave-odžaku, mesingani dijelovi, zidne dekoracije u prostoriji velikog bazena i stubišta, stari namještaj; stolice i stolovi u prostorijama za odmor i druženje). Najznačajniji je bio zahvat iz 1978. godine kada je došlo do unutarnje preraspodjele i izmjene prostorija. U ovom periodu potpuno je uklonjeno dvokrako stubište s podestom i metalnom ogradom i dva prolazna tuša koja su bila sastavni dio bazena u velikoj bazenskoj dvorani na sjevernoj strani. Ovim stubištem se silazilo i izlazilo iz bazena. Na taj način zadržano

je samo manje (nekada pomoćno) dvokrako stubište. Ložionica sa kotlovnicom zamijenjena je novim postrojenjem. U ratnom periodu uništena je krovna konstrukcija zgrade, teže oštećena zapadna strana fasade i ostale zidne površine u manjem obimu. Sanacija zgrade izvršena je 1999 – 2000. godine. Odlukom grada Mostara (Službeni glasnik, br.11, Godina II, 16.10.2006., br. akta 01-02-892/06) prostor Gradskog kupatila dat je na neodređeno korištenje Regionalnom medicinskom centru „Dr. Safet Mujić“.

1.2. PRIKAZ NAMJENE (1978. godina):

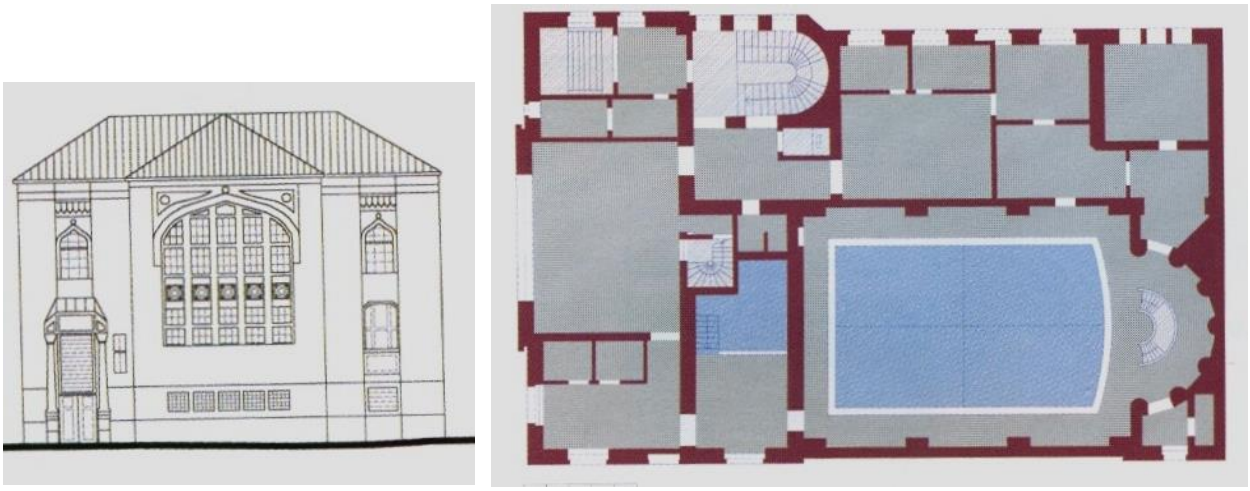
1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): ložionica sa kotlovnicom i završni dijelovi vodovoda i kanalizacije.

1.2. – 2.PRIZEMLJE: prostorija za presvlačenje sa kabinama i tuševima, praonica sa sušionicom i mala radionica za opravke

1.2. – 3.PRVI KAT: svlačionice sa tuševima, mala i velika bazenska dvorana, saune, turska soba i kave-odžak

1.2. – 4. DRUGI KAT: frizerski salon, ženski kozmetički salon sa pedikerom i manikurom kao i veliki salon za odmor

1.2. – 5. MANSARDA: prostorije administracije, skladišni potkrovni prostor, te vanjska terasa za odmor i sunčanje sa manjim restoranom

Slika br.192. Crtež i osnova prizemlja (rekonstrukcija, prema projektu sanacije iz 2000.)

Slika br.193. Gradsko kupatilo, južno pročelje, 2014.

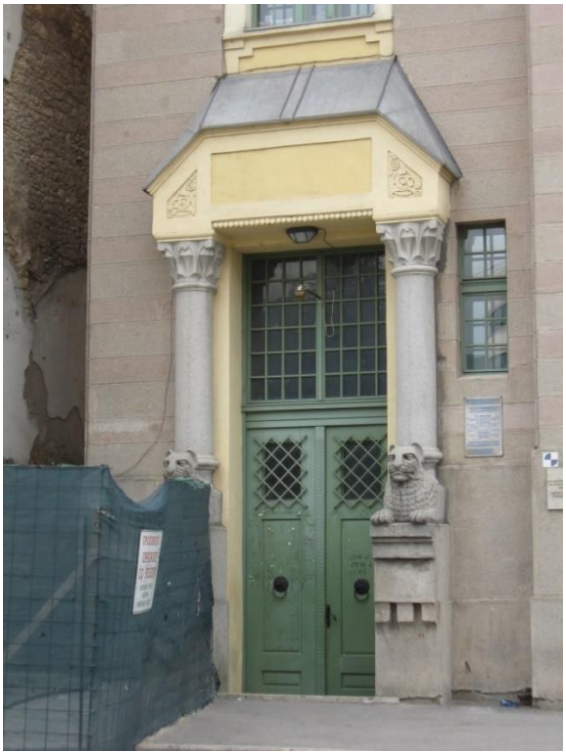

Slika br.194. Gradsko kupatilo, istočno pročelje, 2014.

Slika br.195. Gradsko kupatilo, sjeverno pročelje, 2014.

Slika br.196. Gradsko kupatilo, sjeverno pročelje (detalj s kupolom), 2014.

Slika br.197. Detalj, portal, 2014.

Slika br.198. Vanjski ulaz u suteren, sjeverno pročelje

Slika br.199. Enterijer, sala sa velikim bazenom, 2014.

Slika br.200. Enterijer, sala sa velikim bazenom, 2014.

Slika br.201. Razglednica, gradnja zgrade kupatila, oko 1913.

12.2. NEREALIZIRANI PROJEKTI

1.1. – 1. Zgrada Suda i zatvora, (1906 – 1908.), Svetosavska 5 i Trg Nikole Pašića, Bosanska Dubica

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Arhiv Bosne i Hercegovine, Općina Kozarska Dubica (katastar)

1.1. – 1.INVESTITOR: Kraljevska Zemaljska Vlada BiH[1332]

1.1. – 2.NAMJENA: poslovna

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P + 1 (zgrada Suda), P (zgrada zatvora)

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies suradnik Građevinskog odjeljenja Kraljevske Zemaljske Vlade za BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: građevinska služba Banja Luke (inž.Blažečković)[1333]

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1906.godine[1334]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: 1908.godine[1335]

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: ing. Josef Gramer

1.1. – 9.POPIS NACRTA:

Nro 3866 Sarajevo, 14.8.1906. Parterre 1:200,

Nro 3867 Sarajevo, 14.8.1906. Tlocrt prvog kata 1:200,

Nro 3868 Sarajevo, 14.8.1906. Situacija, 1:500

Nro 3869 Sarajevo, 14.8.1906. Presjek fasade 1:200[1336]

1.1. – 10. KATASTARSKA ČESTICA: k.č. 59/03 K.O. Kozarska Dubica

1.2.PRIKAZ NAMJENE (zgrada Suda):

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): podrumske prostorije za ostavu i centralno loženje, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije

1.2. – 2.PRIZEMLJE: ured porezne uprave, prostorija pristojbe (taksa), ured resornog suda, čekaonica, predsoblje, zemljišno-knjižni ured, ured odsjeka za obradu dokazno-dokumentacionog materijala, prostorija sa dokaznim materijalom, ger.arhiv, kancelarija šerijatskog sudca, ured

[1332] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.10441.
[1333] ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.7756.š.3.1.
[1334] ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.10441.
[1335] ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.7756.š.3.1.
[1336] ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija 20

šerijatskog suda, ured okružnog suda, ured komore, prostorija za prijem stranki, kancelarija liječnika, kancelarija veterinara, ured vojnog odjeljenja, ured cestovnog odjeljenja.
1.2. – 3.I KAT: kancelarija za ekspozituru, kancelarija za protokol, kancelarija policije, ured šefa, kabinet oficira, kabinet suca, kancelarija protokola, ured šefa, kancelarija ekspoziture, prostorija za pregovore, kabinet suca, repo ured (ured za reotkup), ured okružnog suda, ured upravnog odbora, ured sudca šumarstva, sala za sastanke, četiri mokra čvora usmjerena na svjetlarnike u dijelu sa trokrakim stubištem s podestom.

1.2.PRIKAZ NAMJENE (zgrada zatvora):

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): podrumske prostorije za ostavu i centralno loženje, završni dijelovi vodovoda i kanalizacije
1.2. – 2.PRIZEMLJE: zajednička prostorija za druženje, veća zatvorenička prostorija, jedna prostorija ćelije – samica, prostorija za ispitanike i privremene zatvorenike, prostorija ureda, dugi uski hodnik, manje zatvorske ćelije (ukupno 12), prostorija za posjete, soba za čuvare, mokri čvor na sjevernoj strani.

1.3.ISKAZ POVRŠINA (ZGRADA SUDA): 444.6 m² (bočno krilo)+ 436.05 m² (bočno krilo)+ 48.33m² (središnji dio). Ukupna površina 928.98 m²

1.3.– 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 350 m²
1.3. – 2.PRIZEMLJE: 928.98 m²
1.3. – 3.I KAT: 928.98 m²
1.3. – 3.UKUPNO: 2.207,96 m²

1.3.ISKAZ POVRŠINA (ZGRADA ZATVORA): 222 m² + 121.58 m² (dvorište)

1.3.– 1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 80 m²
1.3. – 2. PRIZEMLJE: 343.58 m²
1.3. – 3. UKUPNO: 423.58 m²

1.4.OPIS ZGRADE: jednokatna zgrada s djelomično ukopanom zonom suterena
1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: neorenesansna zgrada razuđene osnove i organizacije unutarnjeg prostora

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: jedno dvokrako stubište s podestom, jedno trokrako stubište s podestom i dva bočna svjetlarnika

1.4. – 1.TEMELJI: kamen i beton

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): kamen i beton

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 3.MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: klasični drveni grednici

1.4. – 4.VISINA ETAŽA:

1.4. – 4.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 1.8 m

1.4. – 4.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 3.9 m

1.4. – 4.3.PRVI KAT: 4 m

1.4. – 4.4.UKUPNO: 9.7 m

1.4. – 5.PROČELJE: opeka

1.4. – 6.KROV: dvostrešni kosi krov sa drvenim gredama

ZGRADA ZATVORA:

1.4. – 1.TEMELJI: kamen i beton

1.4. – 2.ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): kamen i beton

1.4. – 2.2.PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 3.VISINA ETAŽA:

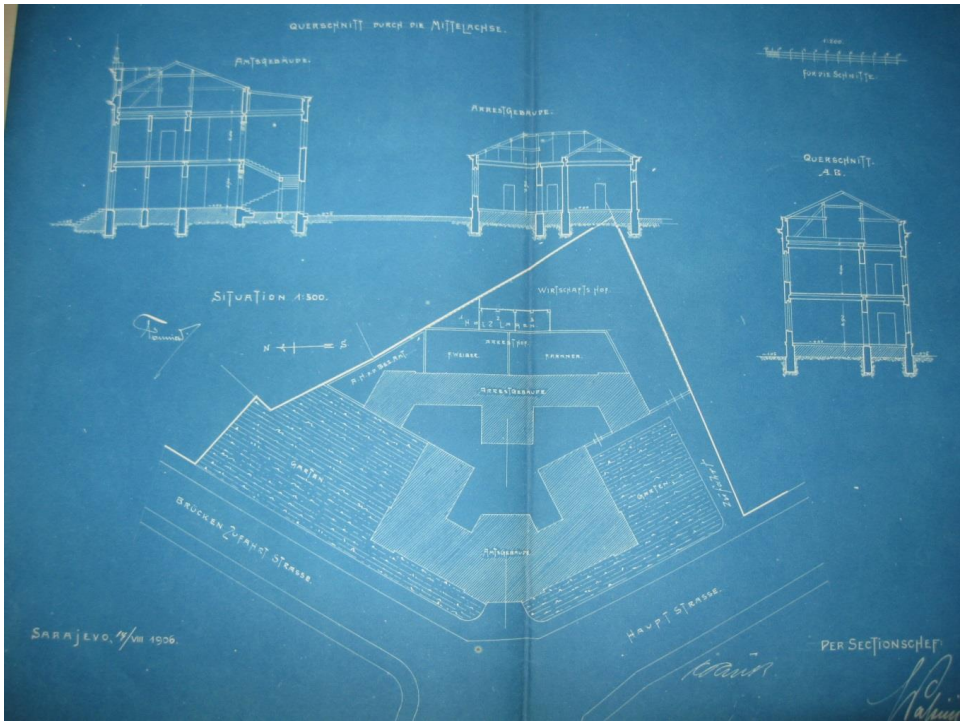
1.4. – 3.1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 1.8 m

1.4. – 3.2.PRIZEMLJE (sa mezaninom): 3.9 m

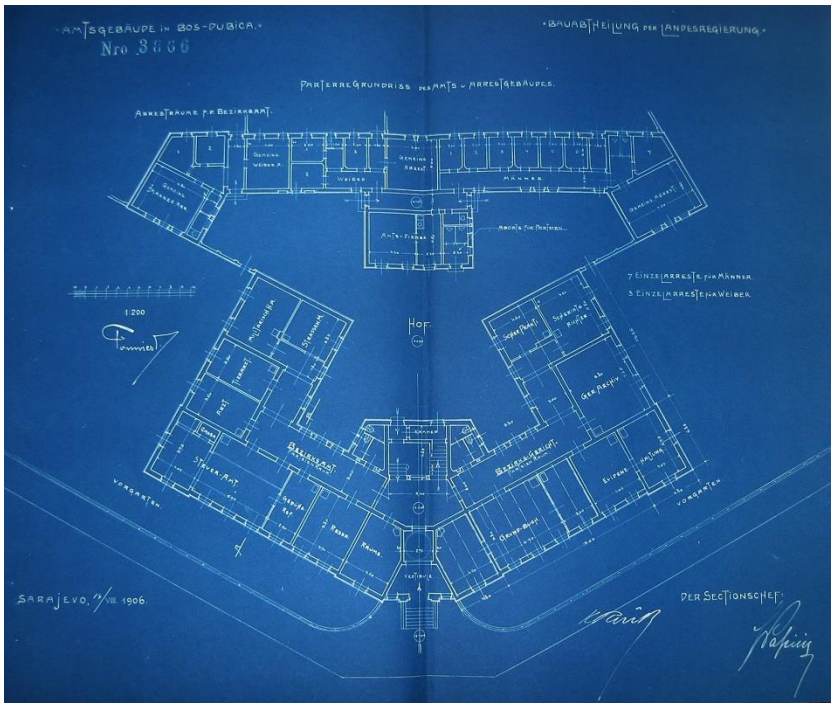
1.4. – 3.4.UKUPNO: 5.7 m

1.4. – 4.PROČELJE: opeka

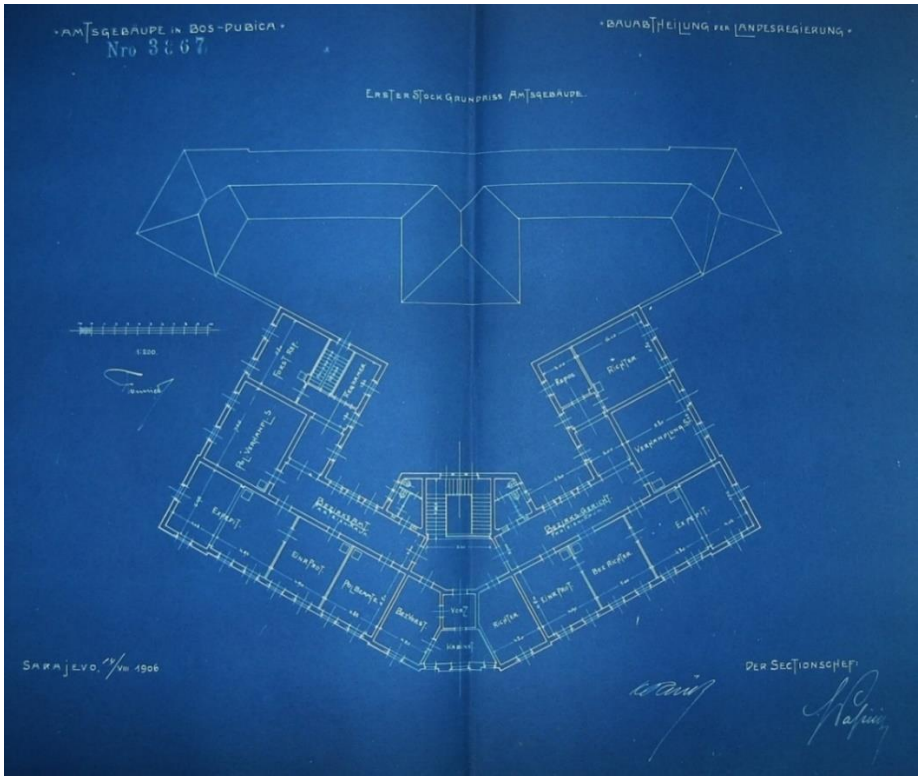
1.4. – 5.KROV: dvostrešno koso krovište sa drvenim gredama

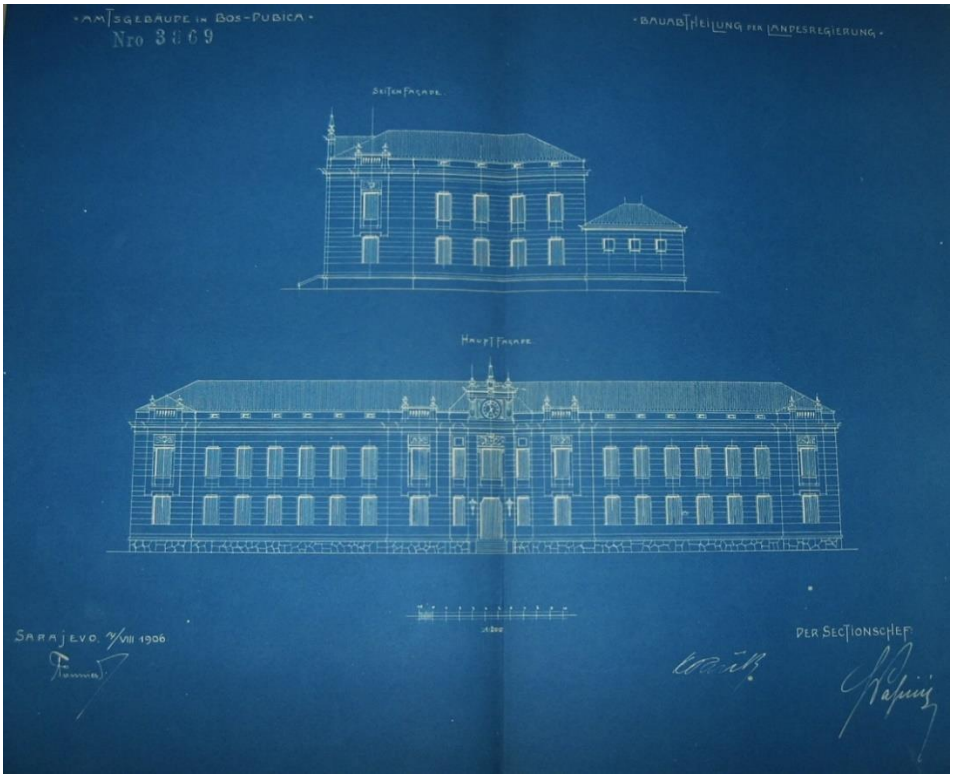
Slika br.202. Situacija i presjek, idejni projekt 1:500, 1906.

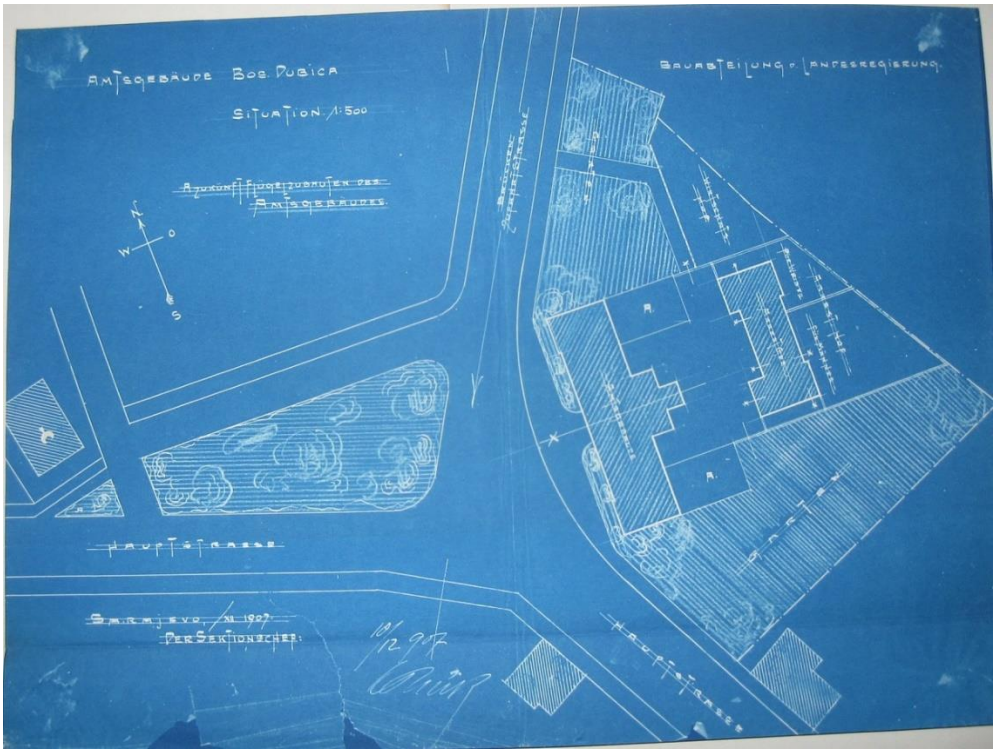
Slika br.203. Idejni projekt zgrade Suda i zatvora, osnova prizemlja, 1:200, 1906.

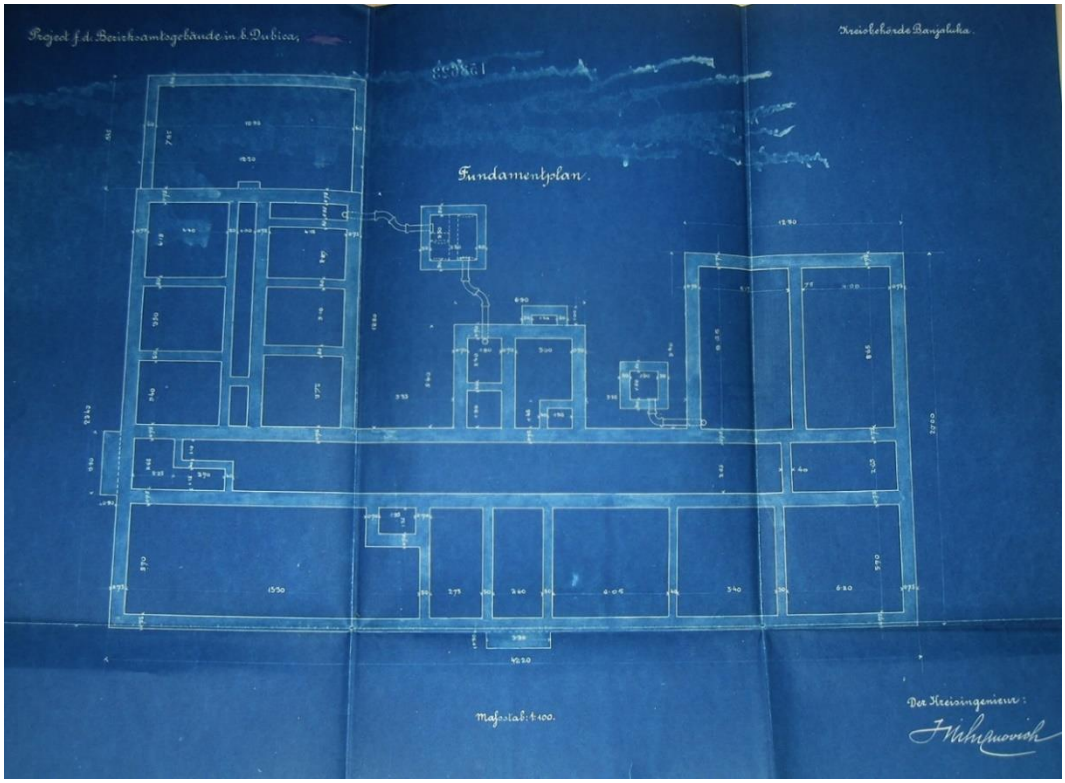
Slika br.204. Idejni projekt, osnova kata zgrade Suda, 1:200, 1906.

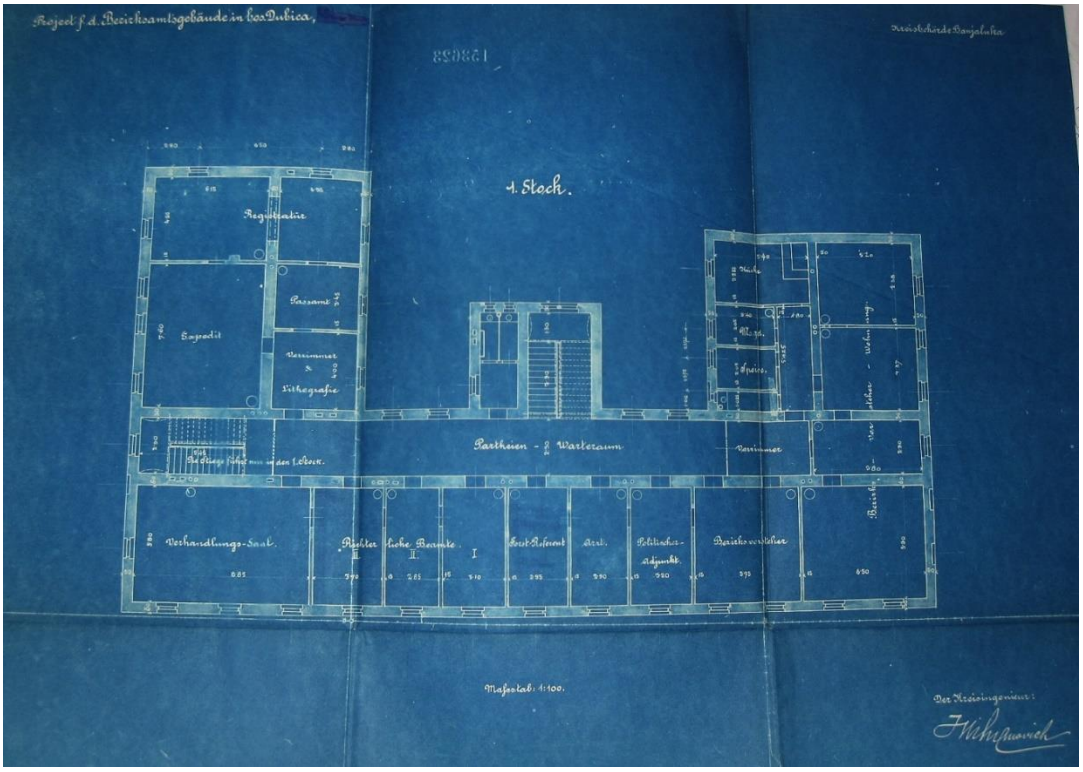
Slika br.205. Idejni projekt, presjek fasade, 1:200, 1906.

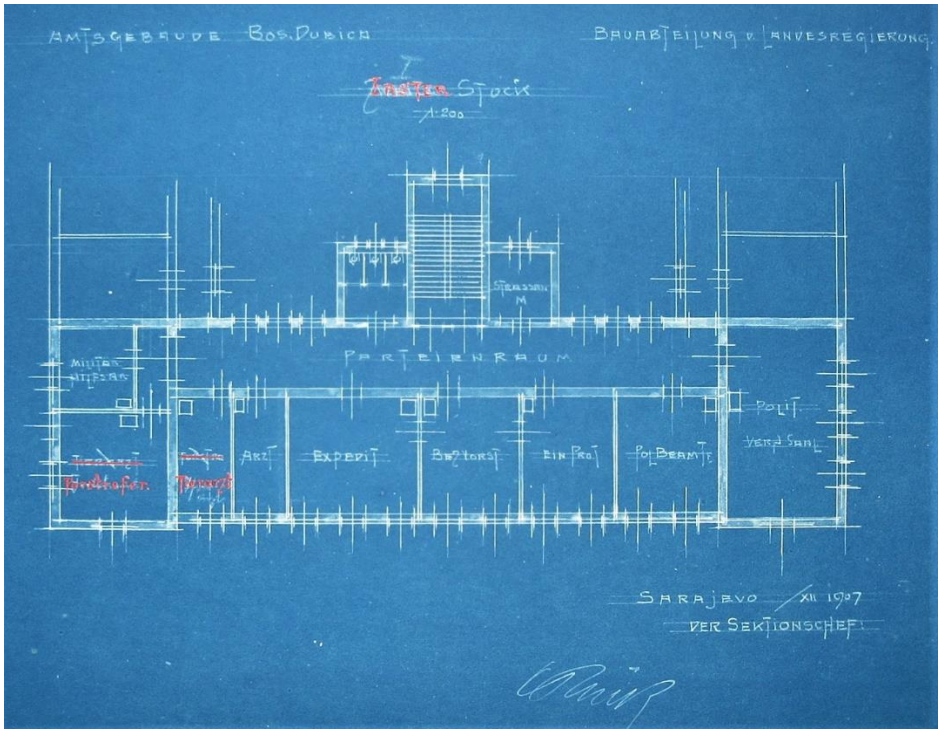
Slika br.206. Situacioni plan, glavni projekt, 1:150, Karl Pařik, 1907.

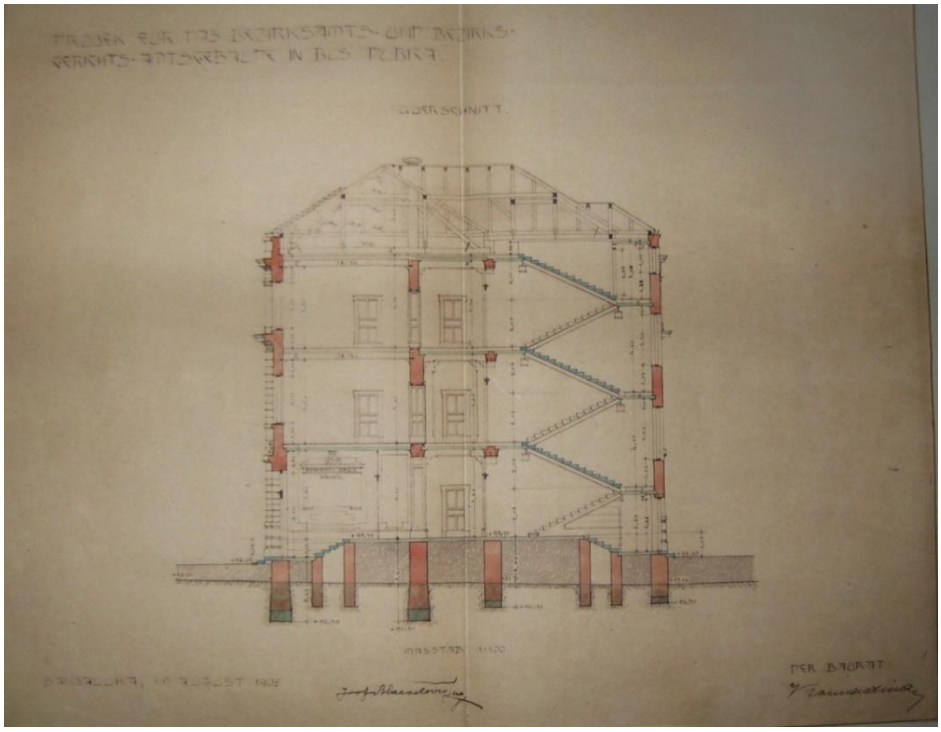
Slika br.207. Osnova suterena zgrade zatvora, glavni projekt, 1:100, Karl Pařik, 1907.

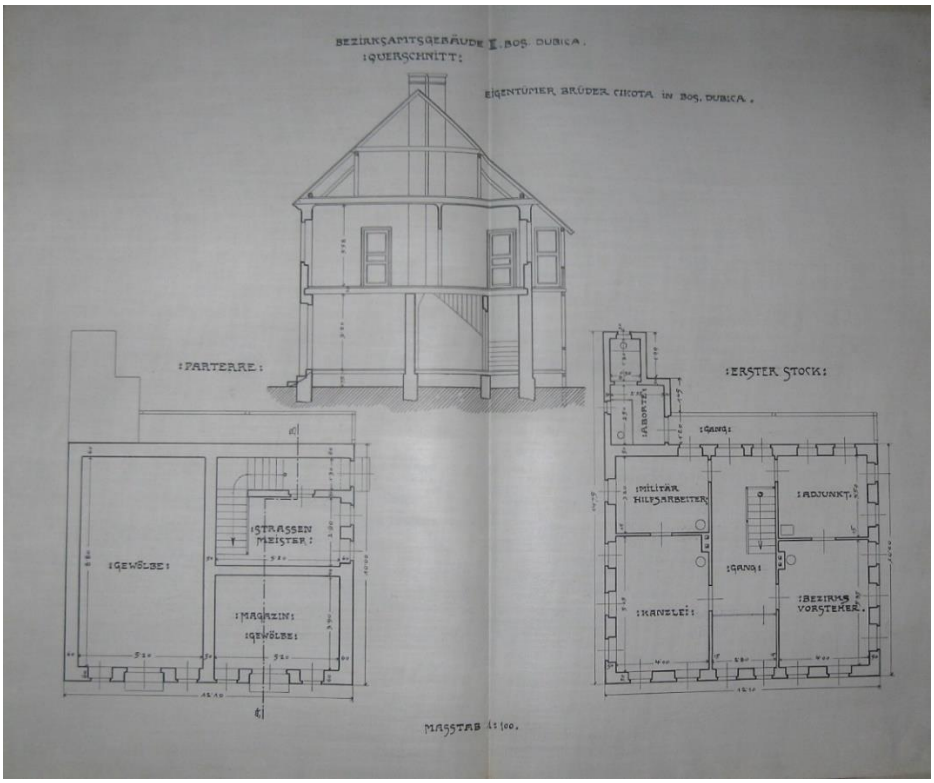
Slika br.208. Osnova kata zgrade zatvora, glavni projekt, 1:100, Karl Pařik, 1907.

Slika br.209. Osnova drugog kata zgrade Suda, glavni projekt, 1:100, Karl Pařik, 1907.

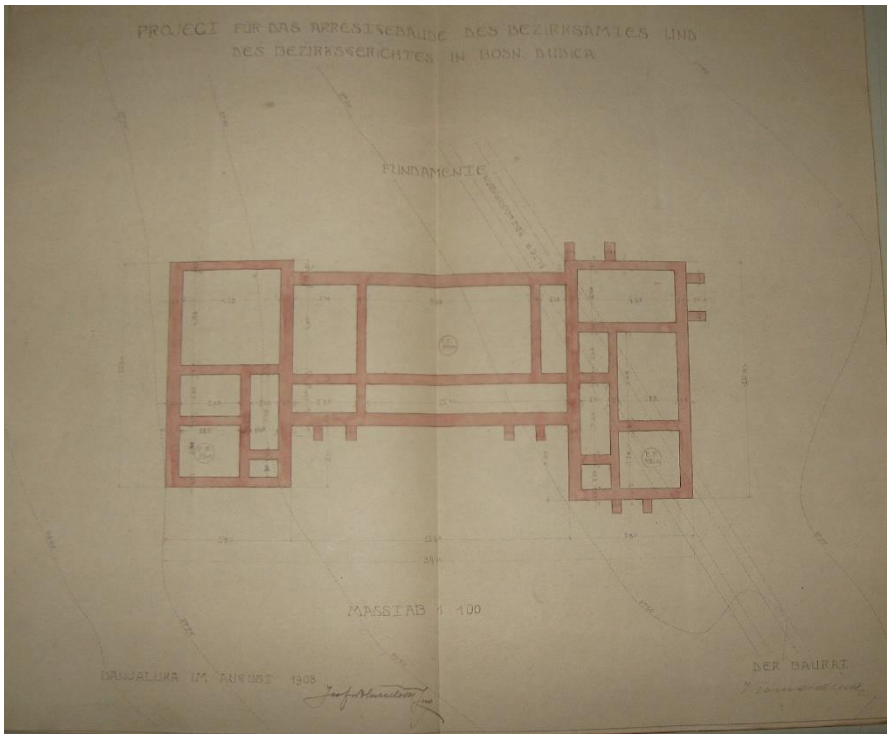
Slika br.210. Vertikalni presjek zgrade Suda, glavni projekt 1:100, Karl Pařik, 1907.

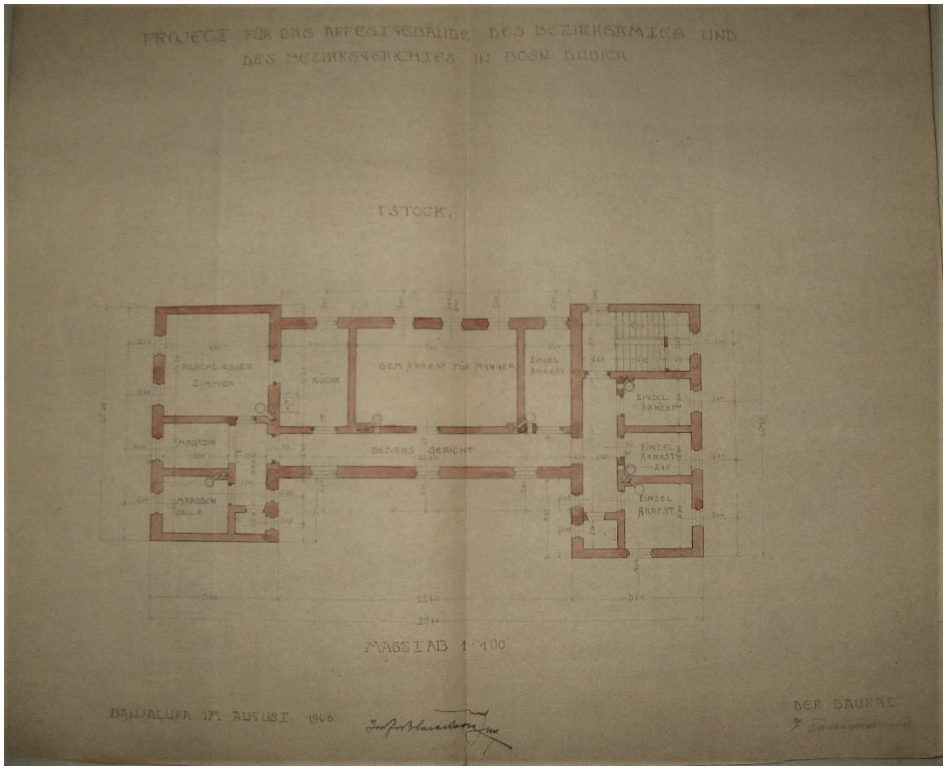
Slika br.211. Vertikalni presjek zgrade zatvora, glavni projekt 1:100, Karl Pařik, 1907.

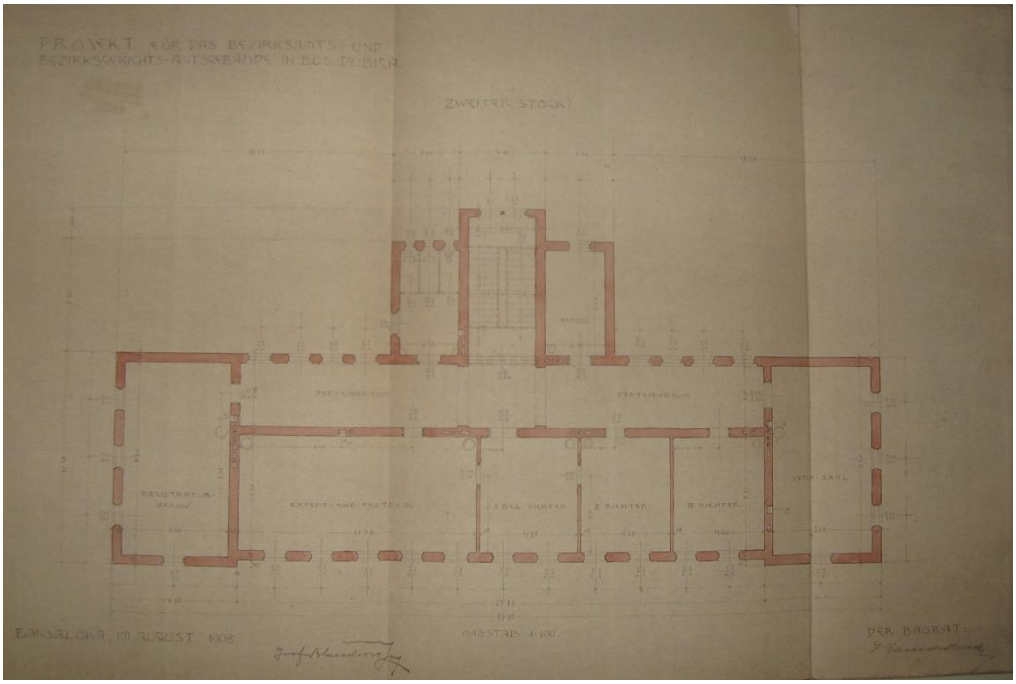
Slika br.212. Situacioni plan, izvedbeni projekt, 1:500, Blažečković, 1908.

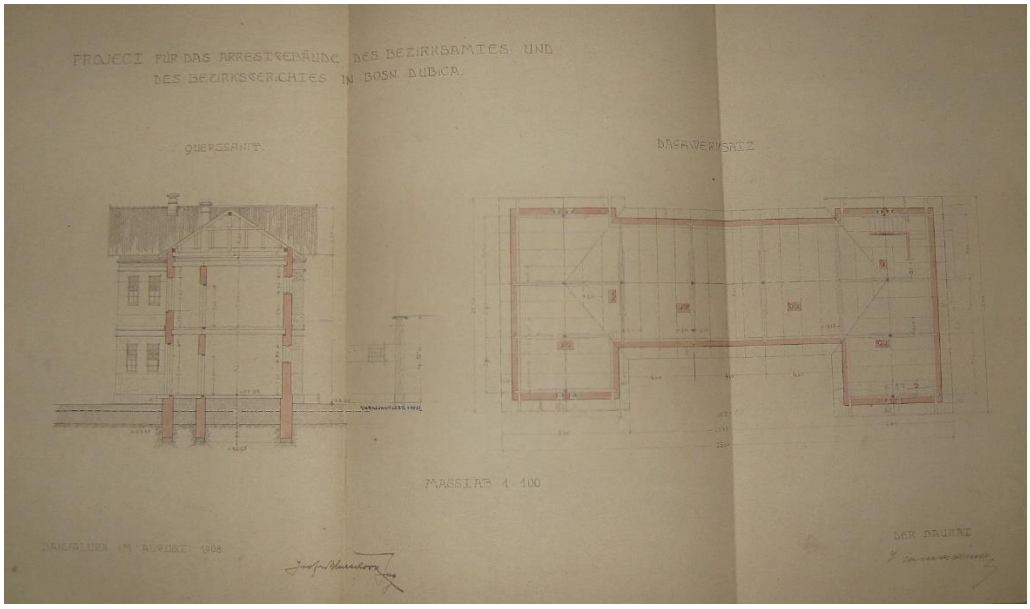
Slika br.213. Osnova suterena zgrade zatvora, izvedbeni projekt, 1:100, Blažečković, 1908.

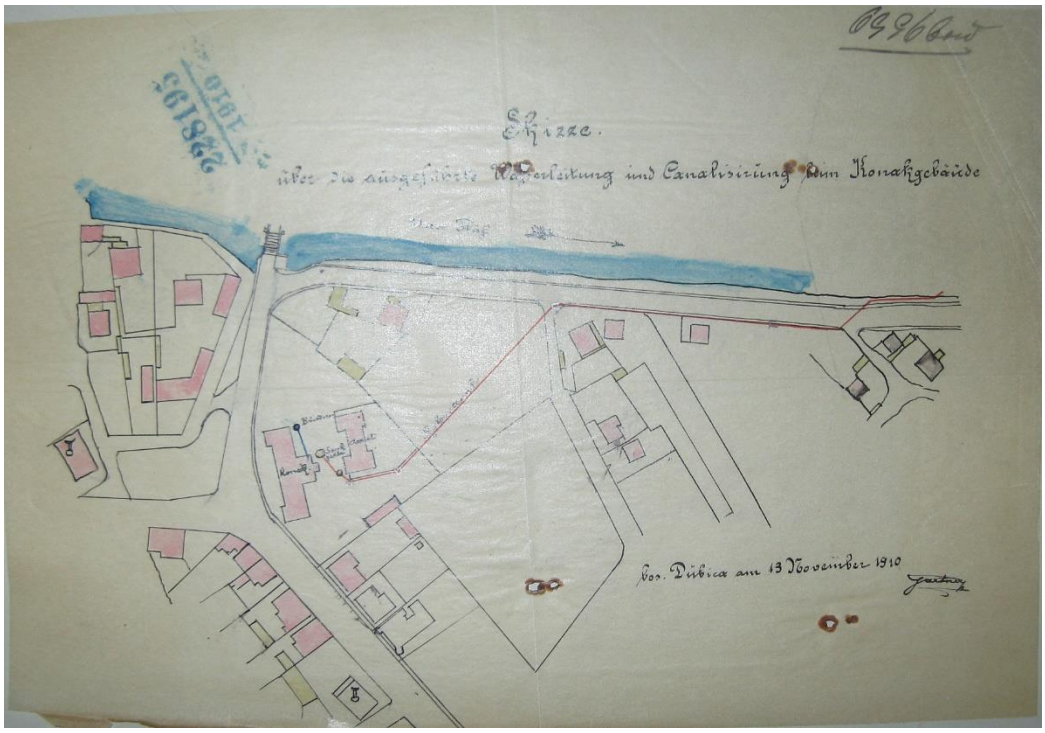
Slika br.214. Osnova kata zgrade zatvora, izvedbeni projekt, 1:100, Blažečković, 1908.

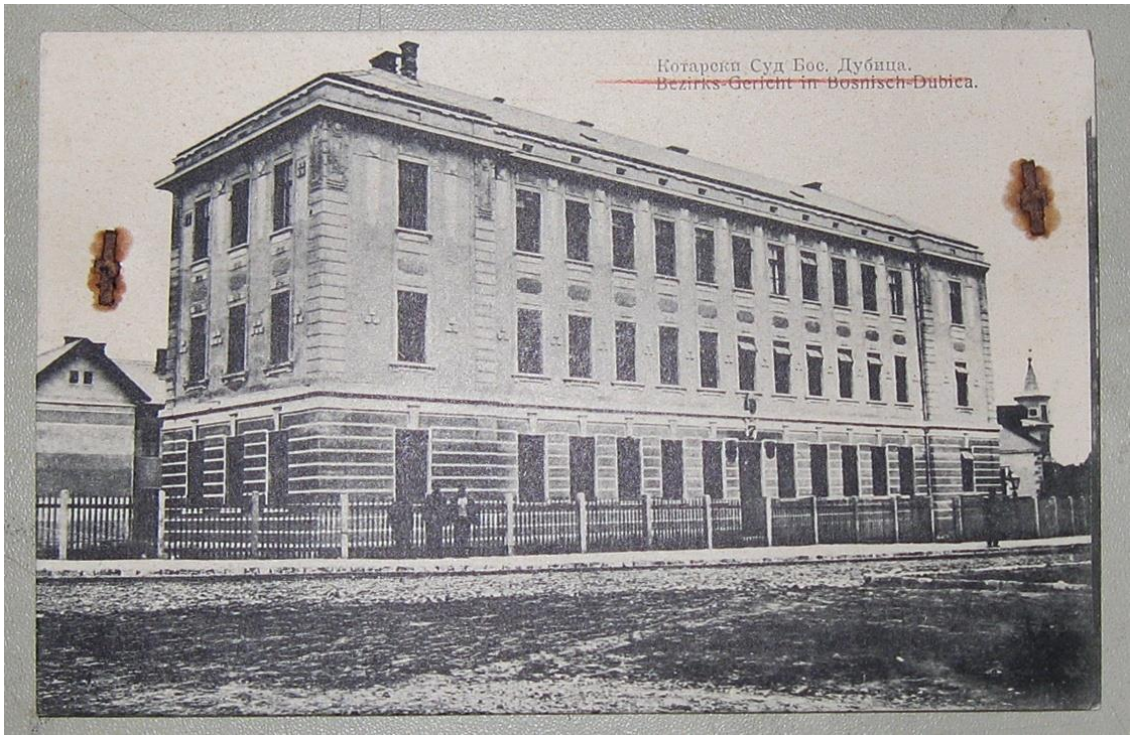
Slika br.215. Osnova drugog kata zgrade Suda, izvedbeni projekt, 1:100, Blažečković, 1908.

Slika br.216. Presjek i krovište zgrade zatvora, izvedbeni projekt, 1:100, Blažečković, 1908.

Slika br.217. Skica B.Dubice sa pozicijama zgrada Suda i zatvora, 1910.

Slika br.218. Fotografija zgrade Suda u Bosanskoj Dubici, oko 1908.

Slika br.219. Fotografija zgrade Suda u Bosanskoj Dubici, oko 1911/12.

1.1. – 2. Jedno-obiteljska zgrada Ernsta Volkerta, (1911.), Skenderija 14 i Podgaj 2, Sarajevo

1.IZVORNO STANJE:

1.1.IZVOR GRAĐE: Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Literatura (N.Kurto, I.Krzović)

1.1. – 1.INVESTITOR: Ernst Volkert, bankar.[1337]

1.1.– 2.NAMJENA: stambena za potrebe jedne obitelji

1.1. – 3.BROJ KATOVA: P+1+M

1.1. – 4.PROJEKTANT: Rudolf Tönnies direktor Bosanskohercegovačkog građevinskog dioničarskog društva, ovlašteni civilni arhitekta BiH

1.1. – 5.IZVOĐAČ: neizgrađeno

1.1. – 6.GRAĐEVNA DOZVOLA: 1911. godina[1338]

1.1. – 7.STAMBENA DOZVOLA: neizgrađeno

1.1. – 8.STATIČKI PRORAČUN: nepoznato

1.1. – 9.POPIS NACRTA: Projekt fü den Neubau einer Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert, Sarajevo, Skenderija, Gasse, Augusta 1911. 1:100 (presjek fasade i osnova prvog kata i krovišta)[1339]

1.2. PRIKAZ NAMJENE:

1.2. – 1.SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): prostorije za ostavu (vino, pivo, voće) i sanitarije, instalacije centralnog grijanja

---

[1337] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1338] ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
[1339] KZZKHPNS, zbirka nacrta, „*Neubau: Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert*“, fascikla br.1029-5/III (Osnova prvog kata i vertikalni zoning 1:100)

1.2. – 2.PRIZEMLJE (pretpostavka): veranda, dnevni boravak, blagovaonica, kuhinja sa ostavom, zimski salon, otvoreno stubište, salon za goste, garderoba i nužnik

1.2. – 3.PRVI KAT: dvije veće sobe, spavaće sobe vlasnika, dječja, soba za gosta, garderoba, dva kupatila, hodnik, radna soba sa bibliotekom, dva balkona

1.2. – 4.MANSARDA: soba za sluškinju i nužnik

1.3.ISKAZ POVRŠINA: nije moguće izračunati

1.4.OPIS ZGRADE: po svim oblikovnim i arhitektonskim vrijednostima zgrada nosi obilježja arhitekture rane moderne, gdje još poneki upotrijebljen konstruktivni detalj može biti iščitan i u kontekstu arhitekture „bosanskog stila“

1.4.1.KOMPOZICIJA PROČELJA: elementi dekorativne plastike bi se mogli prisvojiti koliko geometrijskoj secesiji toliko i ranoj moderni koja se unatoč svojoj progresivnosti i snažnom otklonu od stilova prošlosti, ne oslobađa diskretnih, dekorativnih momenata u arhitekturi obiteljskih zgrada, pretežno na razini geometrijskog karaktera.

1.4.2.VERTIKALNA KOMUNIKACIJA UNUTAR OBJEKTA: vertikalna komunikacija je ostvarena preko zakrivljenog jednokrakog stubišta i jednog trokrakog.

1.4. – 1. TEMELJI: beton

1.4. – 2. ZIDOVI: opeka

1.4. – 2.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): beton i opeka

1.4. – 2.2. PRIZEMLJE: opeka

1.4. – 2.3.PRVI KAT: opeka

1.4. – 2.3. MANSARDA: opeka i drvo

1.4. – 3. MEĐUKATNE KONSTRUKCIJE: armirani beton u zoni suterena, opeka za katove

1.4. – 4. VISINA ETAŽA:

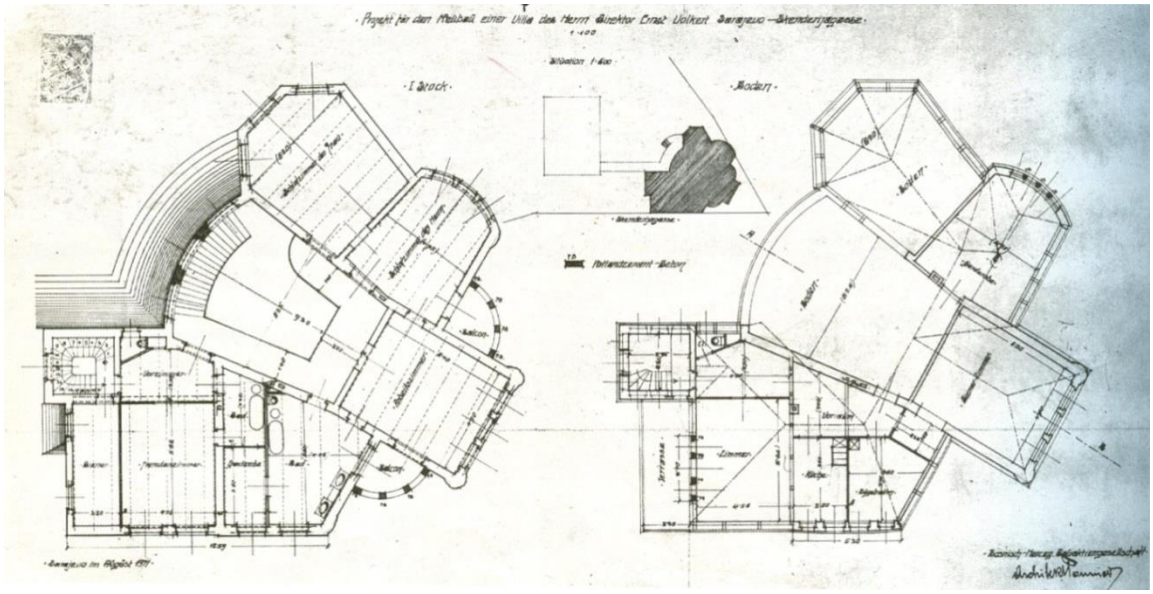
1.4. – 4.1. SUTEREN (PODRUMSKE PROSTORIJE): 2.50 m

1.4. – 4.2. PRIZEMLJE (sa mezaninom): 4.2 m

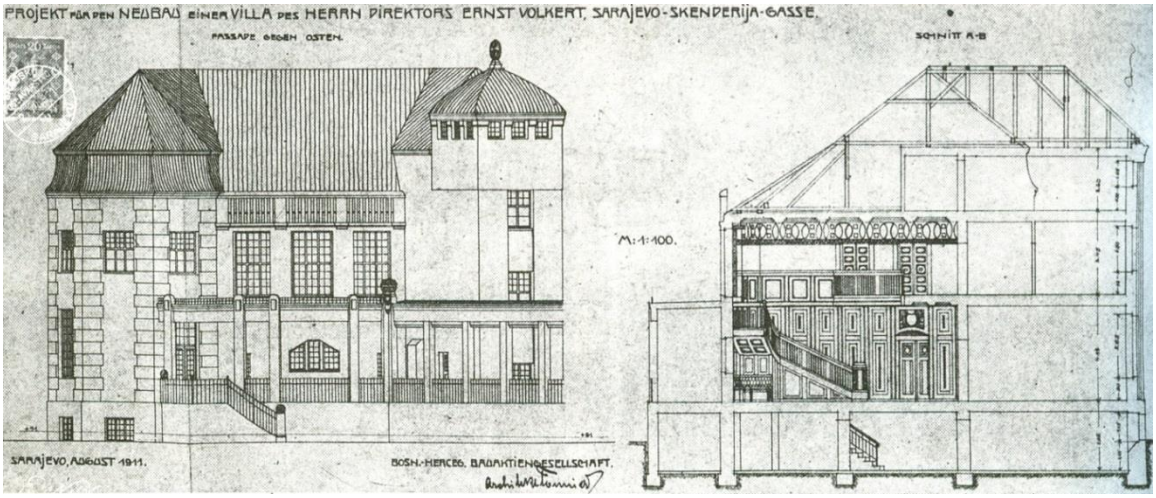
1.4. – 4.3. PRVI KAT: 3.45 m

1.4. – 4.4. MANSARDA: 2.2 m

1.4. – 4.5. UKUPNO : 12.5 m

Slika br.220. Osnova kata i krovišta, glavni projekt 1:100, 1911.

Slika br.221. Presjek, glavni projekt 1:100, 1911.

13. LITERATURA

Prilikom korištenja literature i izvora susrela sam s sa određenim odstupanjima u pretraživanju baze Austrijske nacionalne knjižnice (ANNO Historische österreiche Zeitungen und Zeitschriften) i to pretežno časopisa *Wiener Bauindustrie Zeitung*. Kako se neki tekstovi vežu brojem časopisa, datumom i brojem stranice za određenu godinu, prilikom pretraživanja u literaturi navedenih tekstova, pretraga je vršena u narednoj godini. Kako bi se izbjegle dodatne nejasnoće navest ću primjer izvora broj 320 gdje se pretraga ANNO baze za navedeni izvor vrši kroz pregled 1906., a ne 1905. godine, unatoč činjenici su broj časopisa i datum objave vezani za 1905. godinu. Stoga skrećem pažnju na sve izvore iz ovog časopisa pri eventualnoj provjeri (brojevi 383, 400, 429, 442, 443, 557, 559, 562, i 571).

Kada je riječ o bosanskohercegovačkim časopisima, također postoje određena odstupanja jer osim toga što različiti časopisi izlaze jednom godišnjem, jednom ili više puta mjesečno, odnosno jednom ili više puta tjedno, s manjim ili većim variranjima, veća odstupanja se odnose na posebna, tzv. specijalna izdanja. Jedan takav primjer je časopis *Bosnische Post* koji prvo izlazi dva puta sedmično, a od 1896. dnevno, bilježeći specijalna i stručna izdanja od 1884. do 1918. godine. Nadalje *Kalendar Bošnjak* izlazi jednom godišnje, uz izuzetak 1890. i 1892. godine i 1915., 1916. i 1917. godine na način da u narednim godinama bude objavljen dvobroj.

Kod nekih domaćih časopisa, kao što je *Nada* (prvi broj izlazi 1.1.1895. godine) koja izlazi dva puta mjesečno do 1903. godine, u konačan zbir brojeva časopisa ne ulaze brojevi iz prethodnih godina, već brojevi od 1 do 24, što znači da recimo 1.1.1896. godine ne izlazi broj 25 već broj 1 itd. Sličan slučaj je i sa časopisom *Bosanska vila* koja izlazi od 1885. do 1914. godine, dva puta mjesečno, s tim da 1892. i 1908. godine izlaze po tri broja mjesečno (primjer izvora u literaturi broj 141).

1. Abramić, M. (1933.), *Ćiril M.Iveković*, „Narodna starina“, 12 (32) : 253-257, Zagreb
2. Aganović, M. (2009.), *Graditeljstvo i stanje drugih djelatnosti u Sarajevu u XX i prethodnim stoljećima*, Svjetlost, Sarajevo
3. Ajdin, F. (2006.), *Historija željeznica BiH*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka, Sarajevo
4. Ajzinberg, A. (2007.), *Stilovi; Arhitektura, Enterijer, Namještaj (terminološki rečnik)*, Prosveta, Beograd
5. Architekt Viktor H.-t. (1894.), *Architektur an der Wiener Akademie*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 11, (24/15.3.) : 293-295, Beč
6. Baedeker, K. (1913.), *Österreich – Ungarn, nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest*, Izdavač von K.Beadeker, Leipzig
7. Bagarić, M. (2002.), *Arhitekt Dionis Sunko i sarajevska Napretkova palača*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 26 : 160-170, Zagreb
8. Bagarić, M. (2006.), *Sanatorij u Klaićevoj ulici u Zagrebu – djelo arhitekte Ignjata Fischera*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 30 : 265-280, Zagreb
9. Bagarić, M. (2008.), *Ignjat Fischer – arhitektura na visokoj frekvenciji*, „Život umjetnosti“, Muzej za umjetnost i obrt, 82 (1) : 10-21, Zagreb
10. Bagarić, M. (2013.), *Arhitekt Otto von Hofer i plemićka obitelj Vranyczany – Dobrinović*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 37 : 145-158, Zagreb
11. Bagarić, M. (2017.), *Lokalna tradicija i uvozna secesija: zagrebačka arhitektura između 1898. i 1918.*, Katalog izložbe Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb
12. Ballif, M.P. (1896.), *Wasserbauten in Bosnien und Hercegovina*, A.Holzhausen, Beč
13. Balta, I. (2010.), *Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja Ustava 1910. godine*, Zbornik radova Bosnae, XII, Tuzla
14. Baumann, L. (1911.), *Villa Kielmansegg in Wien-Döbling*, „Der Bautechniker“, 31 (12/24.3.) : 255-256, Beč
15. Bazdulj, M., (2009.), *Sanjari izgubljenog sna*, „Vreme“, (991-992/29.12.) : 1-3, Beograd
16. Bečirević, Z. (2008.), *Historija Bosanske Dubice*, Preporod, Sarajevo
17. Begović, F. (1999.), *Staro Sarajevo : ljudi i događaji*, Rabic, Sarajevo
18. Bejtić, A. (1973.), *Ulice i trgovi Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo

19. Bejtić, A. (1966.), *Spomenička problematika stare sarajevske čaršije*, Separat iz Priloga za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo
20. Bejtić, A. (1964.), *Bibliografija štampanih radova o Sarajevu do kraja 1954*, Muzej Grada Sarajeva, Sarajevo
21. Benedetič, A. (1980.), *Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914*, Gorenjski muzej, Ljubljana
22. Bergdoll, B. (2000.), *European Architecture 1750 – 1890*, Oxford University Press, Velika Britanija
23. Berger, H. (1916.), *Alte Brunnen in Sarajevo,* „Der Bautechniker“, 36 (15/14.4.) : 113-115; 112/113 tafel, Beč
24. Berger, H. (1917.a), *Wiederaufbau in Bosnien und Hercegowina*, „Wiener Bauindustrie Zeitung (Österreichische bauzeitung)“, 34 (5) : 40, 33-35 tafel, 65-66 tafel, Beč
25. Berger, H. (1917.b), *Zur Errichtung eines Kriegerdenkmals in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 37 (31/3.8.) : 241/5-243, Beč
26. Berger, H. (1918.), *Aufnahmsgebäude in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 38 (50/13.12.) : 393/3, Beč
27. Berger, H. (1919.), *Wohnhaus in Sarajevo, Trampinagasse 27*, „Der Bautechniker“, 39, (1/3.1.) : 2, 8/11, Beč
28. Berlage, H. P. (1996.), *Thoughts on Style 1886-1909; (Introduction Iain Boyd Whyte),* The Getty Center for the History of Art and Humanities, Santa Monica, Los Angeles
29. Besarović, R. (1974.a), *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom,* Veselin Masleša, Sarajevo
30. Besarović, R. (1974.b), *Specifičnosti kulturnog razvitka u Bosni i Hercegovini 1878 – 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo
31. Bogićević, V. (1985.), *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463 do 1918*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
32. Bokan, B. (1974.), *Sanski Most I dio(Monografija Sanski Most),* Kultura, Beograd
33. Borngässer, B. (2013.), *Architecture from the Turn of the Nineteenth Century to the Present Day,* h.f.ullmann publishing, Potsdam
34. Borovčanin, B. (1984.), *Revitalizacija Štrosmajerove ulice u Sarajevu*, neobjavljeni magistarski rad, Arhitektonski fakultet, Zagreb

35. Bory, E. (1917.), *Sühnedenkmal in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 37 (48/30.11.) : 377/3, Beč

36. Božić, J. (1989.), *Arhitekt Josip pl. Vancaš – značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva u periodu austrougarske uprave*, neobjavljena doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Sarajevo

37. Božić, J. (1998.), *Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu 1878 – 1918*, Naše starine, Godišnjak republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske, III, Banja Luka

38. Božić, J. (2001.), *Svjedoci istorije*, Urbanistički zavod RS, Banja Luka

39. Božić, J. (2017.), *Tipski projekti srpskopravoslavnih crkava u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, 9, (9) : 97-113, Banja Luka

40. Braun, A., Delić, A. (2013.), *Povijesno-prostorni razvoj historicističkog ljetnikovca Grbac u Zagrebu*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 21, 1 (45) : 57-67, Zagreb

41. Braum, C. (1907.), *Sarajevo 1878*, Izdavač Arthur Cavael, Laipcig

42. Brausewetter, V. (1908.a), *Der Betonieisenbau im Dienste der Industrie*, „Der Bautechniker“, 28 (38/18.9.) : 749-752, Beč

43. Brausewetter, V. (1908.b), *Der Betonieisenbau im Dienste der Industrie*, „Der Bautechniker“, 28 (39/25.9) : 770-772, Beč

44. Brkljača, S. (2011.), *Profiliranje bosanskohercegovačkih gradova u procesu urbanizacije od 1878. do 1941. godine*, Zbornik radova I, Institut za historiju, Sarajevo

45. Brooker, P., Bru, S., Thacker, A., Weikop C. (2013.), *The Oxford critical and cultural history of modernist magazines, III, Europe 1880 – 1940. I*, Oxford University Press, Velika Britanija

46. Brodsky, Lj. (1900.), *Hrvatska Riviera.Klimaktološke i balneološke crtice*, „Nada“, 6 (13/1.7.) : 197-198, Sarajevo

47. Bublin, M. (1999.), *Gradovi Bosne i Hercegovine; Milenijum razvoja i godine urbicida*, Sarajevo Publishing, Sarajevo

48. Bublin, M. (2006.), *Sarajevo u istoriji; od neolitskog naselja do metropolisa*, Buybook, Sarajevo

49. Bussagi, M. (2006.), *Arhitektura*, Stanek, Varaždin
50. Bušatlija, M.S. (2000.), *Veranda na šinama*, „Dani“ (1.12.) : 14, Sarajevo
51. C.W. (1919.), *Kunst und Technik*, „Wiener Bauhütte“, Ausgabe 3 : 42-43, Beč
52. Chester, K. (2006.), *The Narrow Gauge Railways of Bosnia-Hercegovina*, Stenvalls, Malmö
53. Cividini, R., Mirth, K. (1941.), *Apsolventska ekskurzija*, Hrvatski šumarski list, 6 : 248-264, Zagreb
54. Cvitanović, Đ. (1969.), *Arhitekt Kuno Waidmann*, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb
55. Čaušević, Dž. (2005.), *Pravno-politički razvitak BiH : dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo
56. Damjanović, D. (2006.a), *Radovi hrvatskih arhitekata u časopisu Wiener Bauhütte*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Izvorni znanstveni članak, 30 : 229-240, Zagreb
57. Damjanović, D. (2006.b), *Historicističke katoličke Grobljanske kapele u Osijeku*, ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Izvorni znanstveni rad, 22 : 155-179, Osijek
58. Damjanović, D. (2009.), *Herman Bollé – izgradnja i opremanje Katedrale u Đakovu (1876. – 1884.)*, Izvorni znanstveni rad, Croatica Christiana Periodica, 33 (63) :109-127, Đakovo
59. Damjanović, D. (2010.a), *Arhitektura ikonostasa u opusu Hermana Bolléa*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 18, 1 (39) : 62-79, Zagreb
60. Damjanović, D. (2010.b), *Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine*, Radovi Instituta povijesti umjetnosti, Izvorni znanstveni članak, 34 : 131-148, Zagreb
61. Damjanović, D. (2011.a), *Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 19, 1 (41) : 42-59, Zagreb
62. Damjanović, D. (2011.b), *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Gliptoteka, Zagreb
63. Damjanović, D. (2013.), *Arhitekt Herman Bollé*, Leykam international, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb

64. Damjanović, D. (2016), *Natječaj za izgradnju Beča 1858.: ključna epizoda europskog urbanizma u 19. stoljeću,* Kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj, 13 (3-4) : 25-31, Zagreb
65. Damjanović, D., Iveljić, I. (2015.), *Arhitektonski atelijer Fellner & Helmer i obitelj Pongratz,* Radovi Instituta povijesti umjetnosti, 39 : 121-134, Zagreb
66. Deininger, W., Truksa, R (1911.), *Konkurrenzprojekt für das Justizgebäude mit einem Gefangenhaus in Sarajevo*, „Der Architekt“, 17 : bildteil 45, 46 tafel, Beč
67. Dekleva, T. (2011.), *Tehniška fakulteta ljubljanske univerze*, Monografija Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919 – 1957, Univerza v Ljubljani
68. Demir, A. (2009.), *Monografija 120 godina Srednje građevinsko – geodetske škole u Sarajevu 1889. – 2009.*, Srednja građevinsko-geodetska škola u Sarajevu, Sarajevo
69. Dick, R. (1900.), *Villa Schumacher in der Hinterbrühl bei Mödling* „Der Architekt“, 6 : 21, Beč
70. Dimitrijević, B. (1989.), *Arhitekta Karlo Paržik,* doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Zagreb
71. Dürr, H., Baumgartner, R. (1914.), *Wettbewerb : Landtagsgebäude in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 35 (19/8.5.) : 325, 344/841, Beč
72. Džaja, M.S. (2002.), *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878 – 1918),* Ziral, Mostar
73. Ederlein, V. (2004.), *Islam – Kunst und Architektur,* h.f.ullmann Publishing, Berlin
74. Ernst, L. (1895.), *Ilidže bei Sarajevo in Bosnien*, Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und Hercegovina, Beč
75. Fabiani, M. (1911.), *Gebäude der Urania auf dem Aspernplatz in Wien*, „Der Bautechniker“, 31 (5/3.2.) : 101-106, Beč
76. Fabijanić, N. (2010.), *Između secesije, neoklasicizma i moderne – prilog interpretaciji zgrade Sveučilišne knjižnice Rudlofa Lubynskoga u Zagrebu*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 18, 1 (39) : 3-25, Zagreb
77. Finci, J. (1962.), *Razvoj dispozicije i funckije u stambenoj arhitekturi Sarajeva,* Zavod za stambenu izgradnju SR BiH, Sarajevo
78. Floderer, A. (1913.), *Konkurrenzprojekt für des Landtagsgebäude in Sarajevo*, „Der Architekt“, 19 : bildteil 107-108, Beč
79. Forto, F. (2005.), *Kao čudo neviđeno*, „Oslobođenje“ (4.11.) : 23, Sarajevo

80. Galjer, J. (1997.), *Aladar Baranyai : arhitektura i dizajn,* Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 21 : 167-181, Zagreb

81. Gavran, I. (2000.), *Ljepotica u zabiti (Samostanska crkva u Kraljevoj Sutjesci),* Svijetlo riječi, 18 (205) : 62-64, Sarajevo

82. Gavrilović, M (2004.), *Elaborat – ekspertiza o sondažnim arheološkim istraživanjima od 26. aprila do 14. maja 2004. godine na lokalitetu At-Mejdan,* KZZKHPNS, Sarajevo

83. Gerzabek, D.M. (2012.), *Die Wiener Ringstraße – Skizze einer bauintensiven Zeit*, „Österreeichische Ingenieur – und Architekten – Zeitschrifft“ 157 : 167 – 176, Beč

84. Gjurgjević, M. (1910.), *Memoari sa Balkana 1858 – 1878.*, Naklada samog pisca, (Sarajevo : "Vogler i drugovi"), Sarajevo

85. Glaser, H., Kraupa, A. (1913.), *Projekt für des Landtagsgebäude in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie – Zeitung“ 30 (21) : 182-183, Beč

86. Gotovac, V. (1987.), *Sinagoge u Bosni i Hercegovini,* Galerija Novi Hram (izdanje „Sarajevska Zima“), Muzej Grada Sarajeva, Sarajevo

87. Gössel P., Leuthäuser, G. (2007.), *Arhitektura 20. stoljeća*, Taschen, V.B.Z., Zagreb

88. Göbl, M. (1991.), *Universitäts-und Ünterrichtsbauten (Universität, Chemisches institut, Maximiliangymnasium) Objektbeschreibungen*, Ausstellungskataloge 125 Jahre Ringstrasse (Architektur, Zwischen, Kunst und Bürokratie), Österreichischen Staatsarchivs, (15.11.) : 47-63, Wien

89. Haemmerle, R. (1904.), *Funfundzwanzig Jahre Schmalspurbahn in Sarajevo 1878 – 1904*, Zemaljska štamparija, Sarajevo

90. Hauptman, F. (1963.), *Djelokrug austrougarskog ministarstva finansija*, Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH (III) : 13-22, Sarajevo

91. Haymerale, F. (1895.), *Životopisni obrazi iz obsega obrta, umetnosti in industrije*, Izdavač Frančišek vitez Haymerle, Ljubljana

92. Hellmer, E. (1900.), *Lehrjare in der Plastik*, „Der Architekt“, 6 : 9-10, Beč

93. Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1917.a), *Mädchenwaisenheim in Pale (Bosnien)*, „Der Bautechniker“, 37 (37/14.9.) : 289/5-290, 289/3 tafel, Beč

94. Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1917.b), *Nebangebäude zum Mädchenwaisenheim in Pale (Bosnien)*, „Der Bautechniker“, 37 (38/21.9.) : 297/3, Beč

95. Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1917.c), *Invalidenheim in Slatina-Ilidža (Bosnien)*, „Der Bautechniker“, 37 (42/19.10.) : 329/5, 329/3 tafel, Beč

96. Hochbaudepartment der b.-h.Landesregierung (1918.), *Kriegswaisenheim in Tuzla*, „Der Bautechniker“, 38 (31/2.8.) : 241/3-242, Beč

97. Holey, K. (1916.), *Neubauten der Wiener Banken*, „Der Architekt“, 21 : 1-4, Beč

98. Holey, K. (1916.a*), *Das Gebäude des k.k.Postsparkassenamtes*, „Der Architekt“, 21 : 4, Beč

99. Holey, K. (1916.c*), *Das Gebäude des Wiener Bankvereines*, „Der Architekt“, 21 : 4-6, Beč

100. Holey, K. (1916.d*), *Der Bau der Österr.-Ungar.Bank.*, „Der Architekt“, 21 : 8-14, Beč

101. Horvat Levaj K. (2008.), *Herman Bollé i Crkva sv. Katarine u Zagrebu*, Radovi Instituta povijesti umjetnosti, 32 : 237-250, Zagreb

102. Hötzendorf v. C. (1922.), *Aus meiner Dienstzeit 1906 – 1918*, Izdavačka kuća Rikola, II izdanje, Beč

103. Hrasnica, M. (2003.), *Arhitekt Josip Pospišil – život i djelo*, Arhitektonski fakultet, Sarajevo

104. Hrelja, K. (1974.), *Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata*, Asta, 17-35, Zagreb

105. Huber, L. (1904.a), *Wohn und Geschäftshaus Buttazzoni und Venturini in Mostar*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 21 (24/11.3.) : 193-196, Beč

106. Huber, L. (1904.b), *Studie zu einer Kirche*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 21 (29/15.4.) : 229, 59-60 tafel, Beč

107. Huber, L. (1904.c), *Wohn und Geschäftshaus Armin Birnbaum in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 21 (35/27.5.) : 274-276, Beč

108. Huber, L. (1908.), *Einfamilienwohnhaus Sadikbeg-Fadilpašic in Travnik (Bosnien)*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 25 (44/31.7.) : 417-421, Beč

109. Huber, L. (1909.a), *Wohnhaus Moise J.Kabiljo in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 26 (32/7.5.) : 271-276, Beč

110. Huber, L. (1909.b), *Wohnhaus Fadilpašicbay in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 26 (40/2.7.) : 339, 341-343, Beč

111. Huber, L. (1910.), *Schul und Klubhaus Dr.Fischer*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (39/24.6.) : 278-279, Beč

112. Huber, L. (1917.), *Wohnhaus in Sarajevo, Weichselgasse 10*, „Der Bautechniker“, 37 (18/4.5.) : 137/3-138, Beč

113. Huch, R. (1898.), *Symbolistik vor hundert jahren*, „Ver Sacrum“, 1 (3) : 7-18, Beč

114. Hugo, J. (1895.), *Šerijatska sudačka škola u Sarajevu*, „Nada“, 1 (15/1.8.) : 294, 281, Sarajevo

115. Imamović, M. (1997.), *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878 do 1914*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo

116. Ipsirli, M. (2004.), *Osmansko državno uređenje – III Uređenje u pokrajinama*, Orijentalni institut u Sarajevu, 161-337, Sarajevo

117. Janković, Ž. (2007.), *Muhamed Kadić – život i djelo*, ANUBiH, Sarajevo

118. Jencks, C. (1990.), *Moderni pokreti u arhitekturi, IV izdanje*, IRO, Građevinska knjiga, Beograd

119. Jeremić, R. (1941.), *Sumarni pregled zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine u prošlosti*, Kalendar SPKD Prosvjeta, 117-122, Sarajevo

120. Jurić, Z. (1994.), „*Arhitekt Martin Pilar – zagrebački radovi 1889. – 1900.*“, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 18 : 153-167, Zagreb

121. Jurić, Z. (2001.), *Školovanje graditeljskih obrtnika i poduzetnika u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1918. godine*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 9, 2 (22) : 119-140, Zagreb

122. Jurić, Z. (2002.), *„Strukovni naslovi u arhitekturi i graditeljstvu u Hrvatskoj i Slavoniji od 1870-ih do 1918. godine“*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 26 : 149-159, Zagreb

123. Jurić, Z. (2004.), *Zaštita spomenika u teorijama gradogradnje u Srednjoj Europi 1870.-1919.*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 12, 1 (27) : 1-15, Zagreb

124. Jurić, Z. (2005.), *Viktor Kovačić – Prolog u regulaciju Kaptola, 1908.*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 13, 1 (29) : 23-40, Zagreb

125. Jurić, Z. (2013.), *Kritička recepcija regulatorne osnove zagrebačkog Kaptola Viktora Kovačića od 1908. do 1945. godine*, Portal : godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda, 4 : 49-69, Zagreb

126. Jurić, Z., Zubović, A. (2013.), *Edo Schön i najamna poslovno-stambena arhitektura Viktora Kovačića*, Peristil, 56, 1 (10) : 275-280, Zagreb

127. Jurković, S. (1994.), *Prodor pejzažnog stila u parkove srednje Europe*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 2, 3-4 (7-8) : 325-338, Zagreb

128. Juzbašić, Dž. (1974.), *Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo

129. Kahle, D. (2002.), *Zagrebačka ugrađena najamna kuća u razdoblju od 1928. do 1934. godine*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 10, 2 (24) : 155-167, Zagreb

130. Kahle, D. (2003.a), *Stambene kuće Novoga građenja u sjevernim dijelovima Zagreba u razdoblju od 1928. do 1945.godine*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 11, 2 (26) : 167-173, Zagreb

131. Kahle, D. (2003.b), *Zagrebačka ugrađena najamna kuća u razdoblju od 1935. do 1945.godine*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 11, 1 (25) : 33-43, Zagreb

132. Kahle, D. (2004.a), *Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918.godine*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 12, 2 (28) : 203-215, Zagreb

133. Kahle, D. (2004.b), *Zagrebačka uglovnica u razdoblju od 1928. do 1944.godine*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 12, 1 (27) : 77-85, Zagreb

134. Kahle, D. (2008.), *Potpisani projekti i realizacije Vladimira Šterka u Zagrebu*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 16, 2 (36) : 192-209, Zagreb

135. Kahle, D. (2014.), *Multi – story attached houses in Zagreb between 1850 and 1927*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 22, 2 (48) : 174-187, Zagreb

136. Kapetanović, E. (1959.), *Arhitektura u razdoblju 1878 – 1918.*, Encilopedija likovnih umjetnosti I,Leksikografski zavod FNRJ, 460-463 str., Zagreb

137. Kattner, M.C., König, G. (1898.), *Das Rathaus zu Idria*, „Der Architekt“, 4 : 28, tafel 50, Beč

138. Kaurić, H.V. (2003.), *Bolnice u Požeškoj županiji i sustav javne zdravstvene službe 1874. – 1918.*, „Scrinia slavonica“, (3) : 247-280, Zagreb

139. Kittl, E. (1904.), *Geologie der umgebung von Sarajevo*, Izdavačka kuća braće Hollinek, III izdanje, Beč

140. Knežević, S. (1987.), *Mjesto Zrinjskog trga u genezi zagrebačke „zelene potkove“*, Radovi Instituta za povijesne znanosti (odjel za povijest umjetnosti), 11 : 61-93, Zagreb

141. Komadonović, P. (1892.), *Srpsko pravoslavna stara i nova crkva u Čajniču*, „Bosanska vila“, 7 (26/20.9.) : 406-407, Sarajevo

142. Kornfeld & Benirschke (1912.), *Hotel in Chemnitz, Gartenstrasse Nr.6*, „Der Bautechniker“, 32 (31/2.8.) : 767-771, Beč

143. Koštović, R. (1998.), *Sarajevo između dobrotvorstva i zla (drugo dopunjeno izdanje)*, El Kalem, Sarajevo

144. Kraljačić, T. (1987.), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882 – 1903*, Veselin Masleša, Sarajevo

145. Kraševac, I. (2017.), *Izazov moderne: Zagreb i Beč oko 1900.,* Katalog izložbe Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb

146. Kreševljaković, H. (1991.a), *Izabrana djela IV; Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878 – 1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo

147. Kreševljaković, H. (1991.b), *Izabrana djela III; Banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji,* Veselin Masleša, Sarajevo

148. Kreševljaković, H. (1954.), *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Narodna štamparija, Sarajevo

149. Kristan, M. (2000.), *Joseph Urban. Die Wiener Jahre des Jugendstilarchitekturen und Illustrators 1872 – 1911*, Böhlau, Beč

150. Kruševac, T. (1960.), *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo

151. Krzović, I. (1987.), *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878 – 1918,* Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo

152. Krzović, I. (1988.), *Rudolf Tönnies, Radio Sarajevo II program; izbor iz emitovanih sadržaja,* „Kulturna baština“, 60 : 419-429, Sarajevo

153. Krzović, I. (2004.), *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo

154. Kurto, N. (1998.), *Arhitektura Bosne i Hercegovine – Razvoj bosanskog stila*, Sarajevo Publishing, Međunarodni centar za mir, Sarajevo

155. Kurto, N. (1997.), *Sarajevo 1462-1992*, Izdavačko poduzeće Oko, Sarajevo
156. Kurto, N. (1988.), *Arhitektura secesije u Sarajevu*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
157. Kühn&Fanta (1908.), *Halle in einer Villa*, „Erste österreichische Zimmermeister – Zeitung (Der Bautechniker)“, 28 (27/3.7.) : 105, Beč
158. Lamza, L. (2008.), *Cultural Sentiment and Urban Space in Modern Zagreb,* (magistarska disertacija), Central European University, Budimpešta
159. Laktaš, J. (1922.), *Industrija Slovenije*, Naklada Jugoslovenskog Lloyda, Zagreb
160. Laslo, A. (2003.), *Lica moderniteta 1898. – 1918 : zagrebačka arhitektura secesijske epohe*, Katalog izložbe „Secesija u Hrvatskoj“, Muzej za umjetnost i obrt, 23-39, Zagreb
161. Lazarini, F. (2007.), *Arhitektura 19. stoletja na Štajerskem in Kranjskem*, Slovenska umetnost in njen evropski kontekst, Narodna in univerzitetna knjižnica, 51-63, Ljubljana
162. Lucić, Lj. (2002.), *Rama kroz stoljeća*, za izdavača Franjevački samostan Rama – Šćit, Svijetlo riječi, Sarajevo
163. Lux, A.J. (1902.), *Haus Gärten*, „Der Architekt“, 8 : 33-35, Beč
164. Mádl Karel, B. (1922.), *Jan Kotěra*, Jan Štanec, Prag
165. Mahečić Radović, D., Laslo, A. (1997.), *Viktor Kovačić – promotor hrvatske moderne arhitekture*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 21 : 143-165, Zagreb
166. Mahečić Radović, D. (2006.), *Sekvenca secesije – arhitekt Lav Kalda,* Radovi Instituta za povijest umjetnosti 30 : 241-264, Zagreb
167. Mahečić Radović, D. (2009.), *Graditeljska obitelj Carnelutti (1879. – 1947.)*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 33 : 319-336, Zagreb
168. Mallgrave, H.F. (1988.), *Modern Architecture – Otto Wagner – A Guide Book For His Students To This Field Of Art*, The Getty Center Publication Program, Santa Monica, Los Angeles
169. Marković, J. (1900.a), *Naša pisma*, „Nada“, 6 (17/1.9.) : 260-270, Sarajevo
170. Marković, J. (1900.b), *Naša pisma*, „Nada“, 6 (18/15.9.) : 273-284, Sarajevo
171. Marković, J. (1900.c), *Naša pisma*, „Nada“, 6 (19/1.10.) : 299-300, Sarajevo
172. Marković, St.V (1896.), *Mitropolit dabro-bosanski Nikolaj Mandić*, „Bosanska vila“, 11 (23-24/15.12.) : 377-380, Sarajevo

173. Maroević, I (1987.), *Prijedlog za tipologiju stambene arhitekture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća,* Radovi IPU, 11 : 165-185, Zagreb
174. Maruševski, O. (1993.), *Franjo Klein graditelj sredina 19.stoljeća*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 17 (2) : 107-123, Zagreb
175. Matković, S. (2004.), *Historiografski portret eminentnog upravitelja*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo
176. Matuz, J. (1992.), *Osmansko carstvo*, Školska knjiga, Zagreb
177. Mihelič, B. (2016.), *Max Fabiani, in rojstvo moderne narodne prestolnice*, „Portret mesta“ Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana
178. Mihelič, B. (1999.), *Prešernov trg v Ljubljani*, Zbornik za umetnostno zgodovino, 35 : 94 – 131, Ljubljana
179. Mihelič, B., Košir, F., Ifko, S., Adamič, S., Prešeren, D. (2002.), *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem*, Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 5-26, Ljubljana
180. Mikić, G. (2003.a), *Pregled istorije hrišćanske crkve*, Platoneum, Novi Sad
181. Mikić, V. (2009.), *O evoluciji klasičnosti moderniteta od Schinkela do Kovačića i Pičmana*, Radovi Instituta povijesti umjetnosti, 33 : 283-294, Zagreb
182. Mikoletzky, L. (1990.a), *Die Votivkirche*, Ausstellungskataloge 125 Jahre Ringstrasse (Architektur, Zwischen, Kunst und Bürokratie), Österreichischen Staatsarchivs, Ausstellungskataloge 13 : 31-39, Wien
183. Mikoletzky, L. (1990.b), *Das Parlament*, Ausstellungskataloge 125 Jahre Ringstrasse (Architektur, Zwischen, Kunst und Bürokratie), Österreichischen Staatsarchivs, Ausstellungskataloge 13 : 39-47, Wien
184. Milić, B. (2006.), *Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske – 19.stoljeće*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 14, 2 (32) : 196-217, Zagreb
185. Milošević, P. (1997.), *Arhitektura u Kraljevini Jugoslaviji (Sarajevo 1918 – 1941)*, SPKD Prosveta, Sarajevo
186. Mladenović, Lj. (1982.), *Građansko slikarstvo u BiH u XIX stoljeću*, Veselin Masleša, Sarajevo
187. Mohorai, P. (1903.), *Czirkvenicza*, „Vasárnapi Ujság“, 34 (23.8.) : 556-557, Prag

188. Mohorovičić, A. (1964.), *Razvoj arhitekture u XIX i u početku XX st.*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 2, Zagreb

189. Moravanszky, A. (1997.), *COMPETING VISIONS – Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture 1867 – 1918,* The MIT Press, Cambridge-Massachusets-London-England

190. Moser, H. (1900.), *Sa Pariške izložbe godine 1900*, „Nada“, 6 (20/15.10.) : 305-317, Sarajevo

191. Mucha, J. (1989.), *„Alphonse Maria Mucha : His lofe and art“*, Rizzoli, New York

192. Mujezinović, M. (1988.), *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo

193. Mulić, J. (1990.), *Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarskog perioda 1878 – 1918*, Općina Konjic, Konjic

194. Mušeta Aščerić, V. (2005.), *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću : između zapada i istoka*, Kulturno naslijeđe, Sarajevo

195. Mušič, M. (1964.) *Ljubljana poslije potresa*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 3, Zagreb

196. Mutapčić, E. (2011.), *Oblikovanje Bosanskohercegovačkog pravnog sistema u periodu Austrougarske vladavine (1878. – 1918.)*, Zbornik radova, 95-107, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo

197. Natmeβnig, C. (2010.), *Spitzmüller von Harmersbach, Alexander Bernhard Julius Freiherr*, Neue Deutche Biographie, 24 : 724-725, Beč

198. Niemann, T. (1919.a), *Desinfektions (Entlausungs) Anlage bei Mostar*, „Der Bautechniker“, 39 (17/25.4.) : 145/3, Beč

199. Niemann, T. (1919.b), *Transportable Baracke*, „Der Bautechniker“, 39 (29/18.7.) : 241/3-242, Beč

200. Nešković, R. (2013.), *Nedovršena država : politički sistem BiH*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Sarajevo

201. Novotný, O. (1958.), *Jan Kotěra A Jeho Doba*, Státní Naklad. Krásné Literatury, Prag

202. Ortayli, I. (2004.), *Upravna struktura u doba Tanzimata*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo

203. Pač, K. (1897.), *Slike sa bosansko-hercegovačke izložbe u Briselu*, „Nada“, 3 (12/3.6.) : 221, 224, 225, 228, 229, 238, Sarajevo

204. Papić, M. (1972.), *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Veselin Masleša, Sarajevo

205. Pařik, K. (1917.), *Die Scheriatsrichterschule in Sarajevo*, „Allgemeine Bauzeitung," 86 : 51-52, tafel 36/2, 37, Beč

206. Pederin, I. (2004.), *Židovsko pitanje u Srednjoj Europi i Hrvatskoj u XIX stoljeću*, Izvorni znanstveni rad, Croatica christiana periodica, 53 : 125-147, Zagreb

207. Peichl, G., Kluckert, E., Plassmeyer, P., Grabner, S., Borngässer, B., Bösch, G.&Steiner, S., (2013.), *Viena – art and architecture*, „H.F.Ullmann Publishing GmbH", Potsdam

208. Pejanović, M. (2014.), *Društveno-istorijski razvoj lokalne samouprave u BiH u XIX stoljeću*, Pregled – časopis za društvena pitanja, 3 : 27-44, Sarajevo

209. Pemić, M. (2007.), *Die nationale idee zog in unsere bürgerlichen kreise ein – Das vereinshaus Narodni dom zu Ljubljana*, Razprave in članki, 42 : 92-113, Ljubljana

210. Perco, R., Richter, J. (1911.), *Konkurrenz projekt für ein Justzgebäude und ein Gefangenhaus in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie Zeitung", 28 (19/10.2.) : 157-158, 36-37 tafel, Beč

211. Petrović, M., Antić, D., Božičković, V., Divljak, D., Erić, H., Furundžić, B., Ginder, E., Ilić, Č., Mirković, B., Najdanović, N., Simonović, Đ., Smiljanić, Đ., Šuica, Đ., Tomić, B., Trbuhović, Lj., Zrnić, D., Zrnić, P. (1966.), *Tehničar – građevinski priručnnik*, Građevinska knjiga, Beograd

212. Pfeiffen, J. (1918.), *Wiederaufbau in Ungarn*, „Der Bautechniker", 38 (1/4.1.) : 2, Beč

213. Pippal, M. (2001.), *A short history of art in Wiena*, C.H.Beck oHG, München

214. Pirkovič, J. (2016.), *Ljubljana – provincialno mesto avstro – ogrske Monarhije*, „Portret mesta", Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana

215. Pirkovič, J (1998.), *Monografija mesta in ljubljanski urbanizem*, Zbornik za umetnostno zgodovino, 34 : 243-257, Ljubljana

216. Pirkovič, J., Mihelič, B. (1997.), *Secesijska arhitektura v Sloveniji*, Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, Ljubljana

217. Pleština, L. (1996.), *Tradicijski elementi u hrvatskoj arhitekturi obiteljskih kuća tijekom 20. stoljeća*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 4, 2 (12) : 219-232, Zagreb

218. Pleština, L. (1997.), *Otvoreno/zatvoreni prostor obiteljskih kuća oblikovanih „ukutijavanjem“*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 5, 1 (13) : 61-82, Zagreb

219. Pleština, L. (1999.), *Gabariti (volumeni) obiteljskih kuća*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 7, 1 (17) : 77-92, Zagreb

220. Pokorný, J. (1916.a), *Gebäude des Verbandes der Bezirkskrankenkassen von Bosnien und Herzegowina in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 26 (17/28.4.) : 129-131, 128/129 tafel, Beč

221. Pokorný, J. (1916.b), *Die alte Narentabrücke in Mostar*, „Der Bautechniker“, 26 (29/21.7.) : 225-227, 224/225 tafel, Beč

222. Poljanec, G. (2001.), *Stalno i promjenljivo u stanovanju*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 9, 1 (21) : 67-78, Zagreb

223. Pospišil, J. (1909.), *Zu viel Kunst,* „Der Bautechniker“, 29 (12/19.3.) : 222-223, Beč

224. Pospišil, J. (1911.a), *Aus bosnischer Praxis,* „Der Bautechniker“, 31 (30/28.7.) : 705-708, 728/725, Beč

225. Pospišil, J. (1911.b), *Heimatschutz und kunstsinn,* „Der Bautechniker“, 31 (13/31.3.) : 283-284, Beč

226. Pospišil, J. (1912.), *Aus bosnischer Praxis,* “Der Bautechniker“, 32 (1/5.1.) : 1-4, 20/7 Beč

227. Pospišil, J. (1914.), *Aus mohammedanischen Friedhöfen in Bosnien,* „Der Bautechniker“, 34 (45/6.11.) : 741, 748/895, Beč

228. Pospišil, J. (1915.), *Die arme Schönheit,* „Der Bautechniker“, 35 (32/6.8.) : 250-251, Beč

229. Pospišil, J. (1916.a), *Die Caršija von Sarajevo,* „Der Bautechniker“, 36 (14/7.4.) : 105-106, 104/105 Beč

230. Pospišil, J. (1916.b), *Wie man in Bosnien Djamijen baute,* „Der Bautechniker“, 36 (1/7.1.) : 1-3, Beč

231. Pospišil, J. (1917.a), *Unterwegs zur Baukunst*, „Wiener Bauindustrie Zeitung (Österreichische bauzeitung)“, 34 (3) : 23-26, Beč

232. Pospišil, J. (1917.b), *Geschäftshaus in Tuzla*, „Der Bautechniker“, 37 (52/28.12.) : 409/3-410, Beč

233. Pospišil, J. (1918.a), *Geschäfts und Wohnhaus in Sarajevo Čemalušastrasse 15*, „Der Bautechniker“, 38 (11/15.3.) : 81/3-83, Beč

234. Pospišil, J. (1918.b), *Waisenheim und Kirche in Dolorosa*, „Der Bautechniker“, 38 (19/10.5.) : 145/5, Beč

235. Pospišil, J. (1919.a), *Bezirksgerichtsgebäude in Doboj, Bosnien*, „Der Bautechniker“, 39 (30/25.7.) : 249/3-250, Beč

236. Pospišil, J. (1919.b), *Bezirksgerichtsgebäude in Bos.Gradiška*, „Der Bautechniker“, 39 (44-45/7.11.) : 357/3, Beč

237. Pozzetto, M. (1997.), *Maks Fabiani – vizije prostora*, Libra, Kranj

238. Prelovšek, D. (1996.), *Ljubljanska arhitektura Hribarjevega časa*, Grafenauerjev zbornik, 579 – 606, Ljubljana

239. Prelovšek, D. (2001.), *Kotěra's viennese period : Semper, Wagner, Plečnik*, Obecní dům and Kant, 73-93, Prag

240. Prestel, J. (1901.), *Neue Motive der Architektur*, „Der Architekt“, 7 : 45-46, Beč

241. Puzović, P. (2000.), *Kratka istorija srpske pravoslavne crkve*, Kalenić, Kragujevac

242. Radušić, E. (2010.), *Parlamentarna skupština BiH*, Monografija, Zrinjski, 20-38, Sarajevo

243. Redžić, H. (1983.), *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine“, Sarajevo

244. Renner H. (1900.), *Herceg Bosnom uzduž i poprijeko*, Naklada Hrvatske dioničarske tiskare, Mitrovica

245. Režek Kambič, M. (2015.), *Meščanska stanovanjska arhitektura v Ljubljani 1870 – 1914 (pozni historizem in secesija)*, Zgodovina, 45 : 56-62, Ljubljana

246. Richards, J.M., Casson H. (2005.), *Architecture in the 19th-Century,* London

247. Sapač, I., Lazarini, F. (2015.), *Arhitektura 19.stoletja na Slovenskem*, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana

248. Sarić, S. (2001.), *Tragom jednog dokumenta (imenovanje gradonačelnika grada Mostara 190.)*, Hercegovina, 13-14 : 197-204, Mostar

249. Saton, J. (2005.), *Zapadna arhitektura*, Građevinska knjiga a.d., Novi Sad

250. Schmidkunz, H. (1901.), *Pädagogisches zur Architektur*, „Der Architekt“, 7 : 41-43, Beč

251. Schur, E. (1899.), *Er geist der japanischen Kunst*, „Ver Sacrum“, 12 (4) : 5-21, Beč

252. Senarclens, A. (2001.), *Moderner Stil und Heimisches Bauen*, Böhlau, Beč

253. Simonišek, R., (2008.), *Slovenski arhitekt Ciril Metod Koch v evropski perspektivi*, „Ars & Humanitas/Varia“, Znanstvena založba Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, 2 (2), Ljubljana
254. Skarić, V. (1937.), *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, knjiga I,* Veselin Masleša, Sarajevo
255. Spasojević, B. (1999.), *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu,* Rabic, Sarajevo
256. Staudinger, R. (1907.), *Tirol Erker*, „Der Bautechniker“, 27 (46/15.11.) : 917-918, Beč
257. Staudinger, R. (1911.), *Das Bad im Hause*, „Der Bautehniker“, 31 (37/15.9.) : 866-869, Beč
258. Sterner, G. (1978.), *Jugendstil – umjetnički oblici između individualizma i širokih masa*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd
259. Stix, E. (1887.), „*Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina vom beginn der Occupation durch die Österr.-ung. Monarchie bis in das Jahr 1887.“*, K.-K. Hof- und staatsdruckerei, Wien
260. Stwertnik, E. (1912.), *Projekt für Justizgebäude und Gefangenhaus in Sarajevo*, „Der Architekt“, 18 : 8, Beč
261. Suhadolnik, J. (2000.), *Arhitektura in urbenizem v Ljubljani v drugi polovici 19 stoletja (od 1849 do 1895) in arhivsko gradivo zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Kronika, 3 : 107-117, Ljubljana
262. Šabanović, H. (1960.), *Postanak i razvoj Sarajeva*, Naučno društvo NRBiH, Radovi odjeljenja istorisko-filoloških nauka, knjiga V, Beogradski grafički zavod, Sarajevo
263. Šabanović, H. (1982.), *Bosanski pašaluk : postanak i upravna podjela,* Svjetlost, Sarajevo
264. Šehić, Z. (2004.), *Vojno ustrojstvo u BiH*, Svjetlost, Sarajevo
265. Šehić, Z., Tepić, I. (2002.), *Povijesni atlas BiH,* Sejtarija, Sarajevo
266. Ševo, Lj. (2002.), *Pravoslavne crkve i manastiri u BiH do 1878*, Glas Srpski, Banja Luka
267. Šimetin Šegvić, N. (2012.), *Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti*, Radovi Zavod za hrvatsku povijest, 44 : 303 – 345, Zagreb
268. Špicer, M. (1896.a), *Naša pisma (S milenijske izložbe I)*, „Nada“, 2 (7/1.4.) : 133-138, Sarajevo

269. Špicer, M. (1896.b), *Naša pisma (S milenijske izložbe II)*, „Nada“, 2 (9/1.5.) : 161-178, Sarajevo

270. Špicer, M. (1896.c), *Naša pisma (S milenijske izložbe III)*, „Nada“, 2 (10/15.5.) : 181, 197-198, Sarajevo

271. Špicer, M. (1896.d), *Naša pisma (S milenijske izložbe IV)*, „Nada“, 2 (11/20.5.) : 216-219, Sarajevo

272. Špicer, M. (1896.e), *Naša pisma (S milenijske izložbe V)*, „Nada“, 2 (12/3.6.) : 235-237, Sarajevo

273. Špicer, M. (1896.f), *Naša pisma (S milenijske izložbe VI)*, „Nada“, 2 (13/1.7.) : 248, 249, 255, 256, Sarajevo

274. Špicer, M. (1896.g), *Naša pisma (S milenijske izložbe VII)*, „Nada“, 2 (14/15.7.) : 261, 269, 275, 276, Sarajevo

275. Špicer, M. (1896.h), *Naša pisma (S milenijske izložbe VIII)*, „Nada“, 2 (15/1.8.) : 295, 296, 298, 299, Sarajevo

276. Špicer, M. (1896.i), *Naša pisma (S milenijske izložbe IX)*, „Nada“, 2 (16/15.8.) : 308, 314, 315, 316, 317, 318, Sarajevo

277. Špicer, M. (1896.j), *Naša pisma (S milenijske izložbe X)*, „Nada“, 2 (17/1.9.) : 324, 329, 332, 333, 335, 336, 337, Sarajevo

278. Špicer, M. (1896.k), *Naša pisma (S milenijske izložbe XI)*, „Nada“, 2 (18/15.9.) : 355, 356, Sarajevo

279. Špicer, M. (1896.l), *Naša pisma (S milenijske izložbe XII)*, „Nada“, 2 (19/1.10.) : 375, 376, Sarajevo

280. Špicer, M. (1896.lj), *Naša pisma (S milenijske izložbe XIII),* „Nada“, 2 (20/15.10.) : 381, 393, 395-398, Sarajevo

281. Špicer, M. (1896.m), *Naša pisma (S milenijske izložbe XIV)*, „Nada“, 2 (21/1.11.) : 416, Sarajevo

282. Špicer, M. (1896.n), *Naša pisma (S milenijske izložbe XV. Zaključak.)*, „Nada“, 2 (22/15.11.) : 436, 437, 439, Sarajevo

283. Šorn, J. (1959.), *Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama*, Kronika, 7 (1) : 10 – 21, Ljubljana

284. Tardozzi, B. (1999.), *„Pomolak (erker) kao dio rukopisa arhitektonskog izraza“*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 7, 2 (18) : 199-224, Zagreb

285. Tepić, I. (1998.), *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII st. do austrijske okupacije 1878.*, Bosanski kulturni centar, 173-222, Sarajevo

286. Tepić, I. (2008.), *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora*, Prilozi, Institut za istoriju Sarajevo, 37 : 11-29, Sarajevo

287. Trauer, F. (1917.), *Doppelmiethaus in Znaim*, „Der Bautechniker“, 37 (33/17.8) : 257/5, 257/3, Beč

288. Trifković, D. (1983.), *Gradska vijećnica u Tuzli*, Tuzlanski vremeplov II, Beograd

289. Trötscher, A. (1912.), *Wettbewerb : Statbad für Komotau*, „Der Bautechniker“, 32 (7/16.2.) : 133-136, 136/157 tafel, Beč

290. Tucaković, H. (2004.), *Veličanstveni hotel Neretva*, „Most“, 1 (80) : 60-64, Mostar

291. Truhelka, J. (1899.), *Historijski roman iz Bosne*, „Nada“, 5 (10/15.5.) : 113, Sarajevo

292. Uremović, V., Vukelić, I., Gobić, J. (2006.), *Počeci i razvoj talasoterapije i zdravstvenog turizma u Crikvenici*, „Acta med-hist Adriat“, 4 (2) : 247-259, Crikvenica

293. Užičanin, S. (2015.), *Strani kapital u privredi Bosne i Hercegovine 1918 – 1941*, „Historijska misao“, 1 (1) : 113 – 157, Univerzitet u Tuzli, Tuzla

294. Vacková Hubatová L.H. (2009.), *Alois Studnička a počátky uměleckého prumyslu,* „Uměni art“, 57 (5) : 453-468, Prag

295. Valenčič, V. (1967.a), *Spremembe in dopolnitve Ljubljanskega regulacijskega načrta iz leta 1896.*, „Kronika“, 15 (3) : 152-165, Ljubljana

296. Valenčič, V. (1967.b), *Prvi ljubljanski regulacijski načrt*, „Kronika“, 15 (2) : 74-83, Ljubljana

297. Valenčič, V. (1970.), *Ljubljansko stavbeništvo od sredine 19. do začetka 20. stoletja*, „Kronika“, 18 (3) : 135-146, Ljubljana

298. Valenčič, V., Traven, R., Bernik, S., Kastelić, M., Orthaber, N. (1980.), *Ljubljanske ulice,* Izdanje povodom 35 obletnice osvoboditve Ljubljane, Geodetska uprava Skupščine mesta, Ljubljana

299. Vancaš, J. (1895.a), *Der Ajas – Pascha Hof in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 15 (47/22.11.) : 883, Beč

300. Vancaš, J. (1895.b), *Geschäfts-und Wohnhaus des Herrn M.D.Babić in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 15 (20/17.5.) : 379-281, Beč

301. Vancaš, J. (1895.c), *Regierungs-Palais in Sarajevo*, „Der Bautechniher“,15 (22/31.5.) : 415-416, Beč

302. Vancaš, J. (1896.a), *Wohnhaus des Kaufmannes D.Pamučina in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 16 (22/29.5.) : 418, Beč

303. Vancaš, J. (1896.b), *Rezidenz des Erzbischofs und des Domcapitels in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 16 (14/3.4.) : 249-250, Beč

304. Vancaš, J. (1896.c), *Kiraet – Hane in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 16 (6/7.2.) : 93, Beč

305. Vancaš, J. (1896.d), *Palais des Grafen Gustav Normann-Ehrenfels in Essegg (Slovenien),* „Der Bautechniker“, 16 (12/20.3.) : 209-210, Beč

306. Vancaš, J. (1898.), *Das Ghazi Isa Beg-Bad in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 18 (46/18.11.) : 957, Beč

307. Vancaš, J. (1901.a), *Das K.u.k. Militär – Amtsgebäude in Mostar*, „Der Bautechniker“, 21 (10/8.3.) : 209, 220/221, Beč

308. Vancaš, J. (1901.b), *Das K.u.k. Corps – Commando – Gebäude in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 21 (18/3.5.) : 397, Beč

309. Vancaš, J. (1904.), *Wohnhaus der Hern Bankiers Ješua D.Salom in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 24 (6/5.2.) : 101-102, Beč

310. Vancaš, J. (1912.), *Bosnische Bauweise und die Plankonkurrenz für das Saborgebäude,* „Der Bautechniker“, 32 (38/20.9.) : 940-944, Beč

311. Vancaš, J. (1915.a), *St.Antonius Kirche in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 35 (14/2.4.) : 105-106, Beč

312. Vancaš, J. (1915.b), *Familienwohnhaus des Herrn Hamidaga Husedjinović in Banja Luka*, „Der Bautechniker“, 35 (25/18.6.) : 193-194, 192/193, Beč

313. Vancaš, J. (1915.c), *Pfarr und Klosterkirche in Sutjeska (Bosnien)*, „Der Bautechniker“, 35 (32/6.8.) : 249-250, 248/249, Beč

314. Vancaš, J. (1916.), *Hochaltar der Marien kirche in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 36 (52/29.12.) : 411, Beč

315. Vancaš, J. (1917.), *Militär Post und Telegraphen Amtsgebäude in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 37 (15/13.4.) : 113/5-115, Beč

316. Vancaš, J. (1928.), *Bosansko narodno graditeljstvo*, Tehnički list, 24 : 353-356, Zagreb

317. Vatan, I. (1898.), *Šeherćjina ćuprija. – Hurvatan Harvatin*, „Bosanska vila“, 13 (2/30.1.) : 26, Sarajevo

318. Verfaßt vom Hochbaudepartment der b.-h. Landesregierung (1917.), *Mädchenwaisenheim in Pale (Bosnien)*, „Der Bautechniker“, 37 (37/14.9.) : 289, 290, 289/3, Beč

319. Von Benotto (1912.), *Was ist Geometrie?*, „Der Architekt“, 18 : 74-75, Beč

320. Von Erlach, A. (1905.), *Beamtenwolmhaus in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 23 (2/13.10) : 9-10, 12, Beč

321. Von Förster, E. (1889.), *Das Neue Gebäude der K.K.Priv.Allgemeinen Österreichischen Bodenkredit – Anstalt in Wien, Teinfaltstrasse*, „Allgemeine Bauzeitung“, 54 : 5-7, Beč

322. Von Madurowicz, E. (1916.), *Einfamilienhaus in Ostrožac (Herzegowina)*, „Der Bautechniker“, 36 (4/28.1.) : 25, 24/27, Beč

323. Von Madurowicz, E. (1918.), *Postgebäude am Hauptbahnhof Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 38 (33/16.8.) : 257/3-258, Beč

324. Von Madurowicz, E. (1919.), *Werkskasino in Maslovare*, „Der Bautechniker“, 39 (4/24.1.) : 25/3-27, Beč

325. Vranješ, N., Vlaški, B. (2013.), *Organizacija i položaj uprave na prostoru BiH u periodu vladavine osmanskog carstva*, Anali Pravnog fakulteta u Zenici, 12 : 91-109, Zenica

326. Vybíral, J. (2006.), *Jan Kotěra : Stubborn Seeker of truth*, Centropa 6 (1) : 35-42, Prag

327. Vybíral, J. (2009.), *Letzte Renaissance in Wien. Projekte von Leopold Bauer für die Österreichisch – Ungarische Bank*, ARS 42 (2) : 217-237, Bratislava

328. Wagner, W. (1967.), *Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien*, Akademie der bildenden Künste, Beč

329. Wagner – Rieger, R. (1970.), *Wiens architektur im 19. Jahrundert*, Wien

330. Waidmann, K. (1889.), *Landes-Spital in Ragusa*, „Allgemeine Bauzeitung“, 54 : 95, 80 bl., Beč

331. Zabeo, K. (1932.), *Travnička spomenica 1882 – 1932 Nadbiskupskog sjemeništa i Nadbiskupske velike gimnazije u Travniku*, Naklada akademije „Regina Apostolorum“, Sarajevo

332. Zimmer, T. (2012.), *Novobarokni fenomén v Pražské architektuře kolem roku 1900.*, neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet (Odsjek za povijest umjetnosti), Prag

333. Zorn, J.O. (1984.), *Zgodovina Blejskega turizma od začetkov do leta 1941*, „Kronika“, 32 (2/3) : 182-196, Ljubljana

334. Zovkić, M. (2011.), *Stota obljetnica crkve u kojoj su drinske mučenice položile zavjete*, Vrhbosnensia, Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2, Sarajevo

335. Zvonić, Z. (2001.), *Gradska banja u Mostaru (prilog sanacije)*, Hercegovina, 13-14 : 293-305, Mostar

336. Žunić, A., Matuhina, N. (2012.), *Povijesni trgovi grada Zagreba nastali do 1918. (prostorna geneza i urbanističke odlike)*, Prostor, Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam 20, 1 (43) : 89-105, Zagreb

337. xxx1873., *Carl Freiherr von Hasenauer, Chef – Architect der Wiener Weltausfellung*, „Wiener Weltausstellungs – Zeitung“, 3 (307/7.12.) : 1, Beč

338. xxx1878.a, *Vijesti Bosansko – Hercegovačke*, „Bosansko-hercegovačke novine“, 1 (3/8.9.) : 3, Sarajevo

339. xxx1878.b, *Vijesti Bosansko – Hercegovačke*, „Bosansko-hercegovačke novine“, 1 (26/28.11.) : 14, Sarajevo

340. xxx1878.c, *Za ranjene i bolestne c.kr.vojnike*, „Bosansko-hercegovačke novine“, 1 (24/21.11.) : 1, Sarajevo

341. xxx1880.a, *Različnosti,* „Bosansko-hercegovačke novine“, 3 (218/30.9.) : 3, Sarajevo

342. xxx1880.b, *Oglas*, „Bosansko-hercegovačke novine“, 3 (227/31.10.) : 19, Sarajevo

343. xxx1880.c, *Iz zakona i naredbi*, „Bosansko-hercegovačke novine“, 3 (159/7.3.) : 31, Sarajevo

344. xxx1880.d, *Bauordnung für Sarajevo vom 14.Mai 1880*, „Bosansko-hercegovačke novine“, 4 (179/16.5.) : 19, Sarajevo

345. xxx1880.e, *Zapisnik gradskog zastupstva,* „Bosansko-hercegovačke novine“, 4 (215/19.9.) : 17, Sarajevo

346. xxx1880.f, *Vijesti Bosansko – Hercegovačke,* „Bosansko-hercegovačke novine“, 4 (178/13.5.) : 3, Sarajevo

347. xxx1880.g, *Mali vjesnik,* „Bosansko-hercegovačke novine“, 4 (218/30.9.) : 3, Sarajevo

348. xxx1880.h, *Vijesti Bosansko – Hercegovačke,* „Bosansko-hercegovačke novine“, 4 (165/28.3.) : 14, 22, Sarajevo

349. xxx1881., *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 4 (128/27.10.) : 7, Sarajevo

350. xxx1882.a, *Zvanično*, „Sarajevski list“, 5 (83/13.7.) : 15, Sarajevo
351. xxx1882.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 5 (83/30.7.) : 13, Sarajevo
352. xxx1882.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 5 (114/26.9.) : 10, Sarajevo
353. xxx1883.a, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 6 (60/19.5.) : 31, Sarajevo
354. xxx1883.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 6 (36/24.3.) : 21, Sarajevo
355. xxx1883.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 6 (31/13.3.) : 17, Sarajevo
356. xxx1884.a, *Odbor družtva inžinira i arhitekata u Zagrebu*, „Vijesti društva inžinira i arhitekata“, 5 (1/30.11.) : 1, Zagreb
357. xxx1884.b, *Otvaranje konjske željeznice*, „Sarajevski list“, 7 (155/30.12.) : 8, Sarajevo
358. xxx1884.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 7 (112/20.9.) : 11, Sarajevo
359. xxx1884.d, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 7 (41/5.4.) : 28, Sarajevo
360. xxx1885.a, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 8 (26/28.2.) : 36, Sarajevo
361. xxx1885.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 8 (9/20.1.) : 7, Sarajevo
362. xxx1885.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 8 (102/27.8.) : 8, Sarajevo
363. xxx1885.d, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 8 (52/2.5.) : 11, Sarajevo
364. xxx1887.a, *Sterbefälle*, „Militär-Zeitung“, 40 (83/18.11.) : 673-674, Beč
365. xxx1887.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 10 (59/19.5.) : 12, Sarajevo
366. xxx1887.c, *Kotarski ured kao sud Višegrad*, „Sarajevski list“, 10 (21/17.2.) : 92, Sarajevo
367. xxx1888.b, *Neubauten in Sarajevo*, „Bosnische Post“, 5 (79/4.10.) : 2, Sarajevo
368. xxx1888.c, *Putovanja udruženja austrijskih inžinira*, „Bosnische Post“, 5 5(42/26.5.) : 2-3, Sarajevo
369. xxx1888.d, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 11 (61/22.5.) : 19, Sarajevo
370. xxx1889.a, *Pravosuđe Bosne i Hercegovine*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 7 (7/1.1.) : 61, Sarajevo
371. xxx1889.b, *Fzm. Josip baron Filipović*, „Sarajevski list“, 12 (95/10.8.) : 18, Sarajevo
372. xxx1890.a, *Parna banja u Sarajevu*, „Sarajevski list“, 13 (42/8.4.) : 11, Sarajevo
373. xxx1890.b, *Svetosavska proslava u Čajniču*, „Bosanska vila“, 5 (6/31.3.) : 16-17, Sarajevo
374. xxx1890./III, IV, V, *Glasnik zakona i naredaba za BiH*, Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo
375. xxx1893.a, *Viestnik*, „Vrhbosna - Katoličkoj prosvjedi“, 7 (17/1.9.) : 272, Sarajevo

376. xxx1893.b, *Wettbewerb für Entwürfe zum Národni-Dom in Laibach*, „Der Bautechniker“,13 (40/6.10.) : 723-724, Beč

377. xxx1893.c, *Bau-und Kunstnachrichten. Wien.*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 10 (44/21.7.) : 508-509, Beč

378. xxx1893.d, *Kupalište Ilidža,* „Sarajevski list“, 16 (66/3.6.) : 79, Sarajevo

379. xxx1893.e, *Viestnik*, „Vrhbosna - Katoličkoj prosvjedi“, 7 (18/15.9.) : 287-288, Sarajevo

380. xxx1893.f, *Viestnik*, „Vrhbosna - Katoličkoj prosvjedi“, 7 (12/15.6.) : 192-193, Sarajevo

381. xxx1894.a, *Novogradnje u Sarajevu*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 12 (12/1.1.) : 2-3, Sarajevo

382. xxx1894.b, *Elektrische Beleuchtung in Sarajevo*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 11 (3/19.10.) : 28, Beč

383. xxx1894.c, *Curhotelbau in Crkvenica*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 12 (6/8.11.) : 89, Beč

384. xxx1895.a, *Imenik članova društva inžinira i arhitekata u Zagrebu koncem godine 1894.*, „Vijesti društva inžinira i arhitekata“, 16 (1/1.1.) : 13-14, Zagreb

385. xxx1895.b, *Nova medresa u Travniku*, „Nada“, 1 (15/1.8.) : 293-295, Sarajevo

386. xxx1895.c, *Medresa u Travniku*, „Nada“, 1 (14-15/20.7.) : 295, Sarajevo

387. xxx1895.d, *Viestnik*, „Vrhbosna – Katoličkoj propovjedi“, 9 (16/15.8.) : 254, Sarajevo

388. xxx1895.e, *Elektrische Strassenbahn in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 15 (23/7.6.) : 441, Beč

389. xxx1895.f, *Elektrische Bahn Sarajevo*, „Polytechnisches journal“, 2 (298) : 216, Beč

390. xxx1895.g, *Mali vjesnik,* „Sarajevski list“, 18 (96/13.8.) : 28, Sarajevo

391. xxx1895.h, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 18 (48/23.4.) : 25, Sarajevo

392. xxx1895.i, *Kupalište Ilidža,* „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska šamparija, 13 (13/1.1.) : 59-60, Sarajevo

393. xxx1896.a, *Mitropolit dabrobosanski Nikolaj Mandić*, „Bosanska vila“, 11 (24/30.12.) : 5, Sarajevo

394. xxx1896.b, *Sa trkališta – Konjska utrka u Butmiru*, „Nada“, 2 (14/15.7.) : 276-278, Sarajevo

395. xxx1896.c, *Careva ćuprija,* „Bosnische Post (Bosanska pošta)“, 13 (305-1/1.11.) : 34, Sarajevo

396. xxx1896.d, *Das Elektricitätswerk in Sarajevo*, „Zeitschrift für elektrotechnik“, 14 (12/15.6.) : 282-283, Beč

397. xxx1896.e, *Nova Gradska vijećnica u Sarajevu*, „Sarajevski list“, 19 (48/23.4.) : 23

398. xxx1896.f, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 13 (40/2.7.) : 503, Beč

399. xxx1896.g, *Tabellarische Zusammenstellung der Concurrenz - Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 13 (41/9.7.) : 515

400. xxx1896.h, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 14 (10/3.12.) : 111, Beč

401. xxx1896.i, *Local und Provinzial Nachrichten*, „Laibacher Zeitung“, 234 (2011/2.10.) : 3-4, Ljubljana

402. xxx1896.j, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 13 (47/20.8.) : 589, Beč

403. xxx1897.a, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 14 (28/8.4.) : 322, Beč

404. xxx1897.a*, *Raths-und Comitatshaus, Gouvernementsge bäude, Stadthaus*, „Der Architekt“, 3 : 38-39, 75 tafel, Beč

405. xxx1897.b, *Concurrenz – Angelegenheiten. Ergebnisse*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 14 (50/9.9.) : 582, Beč

406. xxx1897.c, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 14 (19/4.2.) : 217, Beč

407. xxx1897.d, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 14 (21/18.2.) : 240, Beč

408. xxx1897.e, *Concurrenz – Angelegenheiten. Ergebnisse*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 14 (30/22.4.) : 345, Beč

409. xxx1897.f, *Concurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“,14 (22/25.2.) : 253, Beč

410. xxx1897.g, *Društvo hrvatskih inžinira i arhitekata u Sarajevu*, „Nada“, 3 (18/3.9.) : 357-358, Sarajevo

411. xxx1897.h, *Uz slike sa puta našijeh izletnika u Brisel u Pariz*, „Nada“, 3 (17/20.8.) : 337-339, Sarajevo

412. xxx1897.i, *Bosansko-hercegovačka Zemaljska ždrepčana*, „Nada“, 3 (19/19.9.) : 376, 377, Sarajevo

413. xxx1897.j, *Gradska Vijećnica u Sarajevu*, „Nada“, 3 (23/19.11.) : 453, 449, 452, 455, Sarajevo

414. xxx1897.k, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 20 (135/13.11.) : 14, Sarajevo

415. xxx1897.l, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 20 (5/12.1.) : 25, Sarajevo

416. xxx1897.lj, *Mali vjesnik,* „Sarajevski list“, 20 (143/2.12.) : 18, Sarajevo

417. xxx1897.m, *Mali vjesnik,* „Sarajevski list“, 20 (22/20.2.) : 14, Sarajevo

418. xxx1897.nj, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 20 (56/11.5.) : 4, Sarajevo

419. xxx1897.p, *Slavnim srp.-prav. Opštinama, rodoljubima,* „Nada“, 3 (20/15.10.) : 14 Sarajevo

420. xxx1897.r, *Desetogodišnjica koturaškog društva u Sarajevu. Proslava na Ilidži*, „Nada“, 3 (21/20.10.) : 417, Sarajevo

421. xxx1897.s, *Ustoličenje mitropolite Nikole Mandića*, „Nada“, 3 (1/3.1.) : 38-37, Sarajevo

422. xxx1897.š, *Bled i njegova okolica*, „Nada“, 3 (1/3.1.) : 38-39, Sarajevo

423. xxx1897.t, *Apelova obala*, „Sarajevski list“, 20 (126/23.10.) : 14, Sarajevo

424. xxx1897.u, *Radnja na Appelovoj obali*, „Sarajevski list“, 20 (38/30.3.) : 17, Sarajevo

425. xxx1897.v, *Reljevo (škole)*, „Sarajevski list“, 20 (119/7.10.) : 35, Sarajevo

426. xxx1897.z, *Kotarski ured kao sud Čajnica*, „Sarajevski list“, 20 (123/16.10.) : 143, Sarajevo

427. xxx1897.ž, *Iz društava*, „Sarajevski list“, 20 (18/11.2.) : 5

428. xxx1898.a, *Die Jubiläums – Ausstellung in Wien*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 15 (33/12.5.) : 385-386, Beč

429. xxx1898.a*, *Wohnhaus des behördlich autorisirten Civil – Architekten Josef von Vancaš in Sarajevo*, „Der Bautechniker“, 18 (44/4.11.) : 1, Beč

430. xxx1898.b, *Aus der Jubiläums – Ausstellung Wien 1898*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 16 (1/1.10.) : 2-3, Beč

431. xxx1898.c, *Ausstellung. Jubiläums – Ausstellung*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 15 (32/5.5.) : 377, Beč

432. xxx1898.d, *Gebäude für die bosnisch-hercegovinische Volks-Actienbank in Sarajevo*, „Der Architekt“, 4 : 52, 94 tafel, Beč

433. xxx1898.e, *Zvjezdan i Srebrokosa,* „Nada“, 4 (3/3.2.) : 59, Sarajevo
434. xxx1898.f, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 21 (60/21.5.) : 39, Sarajevo
435. xxx1898.g, *Lična vijest*, „Sarajevski list“, 21 (65/2.6.) : 13, Sarajevo
436. xxx1898.h, *Reljevo (škole)*, „Sarajevski list“, 21 (142/29.11.) : 12, Sarajevo
437. xxx1898.i, *Kotarski ured Čajnica*, „Sarajevski list“, 21 (97/16.8.) : 96, Sarajevo
438. xxx1898.j, *Jubilarna izložba u Beču*, „Nada“, 4 (9/3.6.) : 189, Sarajevo
439. xxx1898.k, *Jubilarna izložba u Beču*, „Nada“, 4 (19/3.10.) : 317, Sarajevo
440. xxx1898.l, *Jugend Münchner illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben*, „Jugend“, 3 (51/17.12) : 1, München
441. xxx1898.lj, *Secession*, „Ver Sacrum“, 1 (1) : 8-10, Beč
442. xxx1899.b, *Beamtenwohnhaus in Konopischt*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 17 (1/5.10.) : 1, Beč
443. xxx1899.c, *Die Architektur unsers Jahrhunderts*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 17 (4/26.10.) : 25-27, Beč
444. xxx1899.d, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 22 (123/17.10.) : 167, Sarajevo
445. xxx1899.e, *Die classische Keramik und monumentale Kunst*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 16 (19/2.2.) : 141-142, Beč
446. xxx1899.f, *Bosnien und Hercegovina,* „Nada“, 5 (24/15.12.) : 382, Sarajevo
447. xxx1899.g, *Izidina svećenica,* „Nada“, 5 (1/1.1.) : 2, Sarajevo
448. xxx1899.h, *Lovački motiv, Uz zdjelicu kave, U štajerskoj sobici, Motiv sa ceste u Štajerskoj,* „Nada“, 5 (4/15.2.) : 56-57, Sarajevo
449. xxx1899.i, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 22 (118/5.10.) : 18, Sarajevo
450. xxx1899.j, *Književnost,* „Nada“, 5 (3/3.2.) : 94, Sarajevo
451. xxx1899.k, *Zbornik zakona i naredaba za 1884. i 1899.,* Općinski statut za grad Sarajevo, štamparija E.Špindlera, Sarajevo
452. xxx1899./II, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das III 1898.,* Sarajevo
453. xxx1899./III, *Odjeljenja administracije*, „Bosnischer Bote“ 3, Sarajevo
454. xxx1899./III.a, *Evangelička crkva*, „Bosnischer Bote“ 3, Sarajevo
455. xxx1899./III.b, *Kazneni zatvor u Zenici*, „Bosnischer Bote“ 3, Sarajevo
456. xxx1900.a, *Sezession,* „Bosnische Post“, 17 (298/25.10.) : 3, Sarajevo

457. xxx1900.a*, *Odjeljenja administracije IV, „*Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18, 21/1.1.) : 67 - 137 Sarajevo

458. xxx1900.b, *Sa svjetske izložbe u Parizu god.1900 : Bosansko-hercegovački paviljon*, „Nada“, 6 (22/15.11.) : 276, Sarajevo

459. xxx1900.b*, *Čajnice, „*Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18, 21/1.1.) : 88 Sarajevo

460. xxx1900.c, *Vještina i umjetnost - Secesija,* „Nada“, 6 (5/1.3.) : 67-70, Sarajevo

461. xxx1900.c*, *Nastavnici*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18, 21/1.1.) : 102-113, Sarajevo

462. xxx1900.d, *Vještina i umjetnost - Secesija,* „Nada“, 6 (6/15.3.) : 83-85, Sarajevo

463. xxx1900.d*, *Uprava Mitropolije* „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18, 21/1.1.) : 123-137 Sarajevo

464. xxx1900.e, *Vještina i umjetnost - Secesija,* „Nada“, 6 (7/1.4.) : 100-102, Sarajevo

465. xxx1900.f, *Smotra,* „Nada“, 6 (10/15.5.) : 156-157, Sarajevo

466. xxx1900.g, *Umjetnost,* „Nada“, 6 (2/15.1.) : 27-28, Sarajevo

467. xxx1900.h, *Naša pisma – U Beču decembar 1902,* „Nada“, 6 (1/1.1.) : 10-11, Sarajevo

468. xxx1900.i, *Općine u Bosni i Hercegovini, I. Gradsko zastupstvo u Sarajevu*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18/1.1.) : 127, Sarajevo

469. xxx1900.j, *Umjetnički prilozi*, „Nada“, 6 (4/15.2.) : 60, Sarajevo

470. xxx1900.k, *Patentirtes Reliefholz (Xylectypom) der Actiengesellschaft Vereinigte Reliefholz – Werke in Düsseldorf,* „Der Bautechniker“, 20 (40/5.10.) : 908-909, Beč

471. xxx1900.l, *Prilozi - reklame,* „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18/1.1.) : 19-21, Sarajevo

472. xxx1900.lj, *Pisma iz Italije,* „Nada“, 6 (1/1.1.) : 8, Sarajevo

473. xxx1900.m, *Studija za oglas,* „Nada“, 6 (4/15.2.) : 49, Sarajevo

474. xxx1900.n, *Motiv za oglas,* „Nada“, 6 (4/15.2.) : 52, Sarajevo

475. xxx1900.nj, *Iz bilježnice A.Muche,* „Nada“, 6 (4/15.2.) : 56, 57, 60, 61, Sarajevo

476. xxx1900.o, *Proljeće,* „Nada“, 6 (10/15.5.) : 145, Sarajevo

477. xxx1900.p, *Ivan barun Appel*, „Nada“, 6 (18/15.9.) : 285, Sarajevo

478. xxx1900.r, *Sa proslave šezdesetogodišnjice Ivana baruna Appela*, „Nada“, 6 (18/15.9.) : 284, Sarajevo

479. xxx1900.s, *Zgrada srpsko-pravoslavne mitropolije u Sarajevu*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18/1.1.) : 64, Sarajevo

480. xxx1900.š, *Das Landhaus*, „Der Architekt“, 9 : 27-28, Beč

481. xxx1900.t, *Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 22.5.1892,* Naklada Zemaljskog muzeja, 50243/1, Sarajevo

482. xxx1900.u, *Književnost,* „Nada“, 6 (3/3.2.) : 94, Sarajevo

483. xxx1900.v, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 23 (99/21.8.) : 157, Sarajevo

484. xxx1900.z, *Zatvor u Zenici*, „Bosnischer Bote“ 16 (5/3.3) : 100, Sarajevo

485. xxx1900.ž, *Stara kasarna*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 18 (18/1.1.) : 25, Sarajevo

486. xxx1900./III, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das III 1899.,* Sarajevo

487. xxx1901.a, *Wohnhaus in Sarajevo,* „Der Architekt“, 7 : 35, Beč

488. xxx1901.b, *Zvanično*, „Sarajevski list“, 24 (155/31.12.) : 7, Sarajevo

489. xxx1901.c, *Bildermappe des Sarajevoer Malerclubs,* „Der Architekt“, 7 : 21, 23, Beč

490. xxx1901.d, *Familenhaus Dr.M.Brichta, Wien, XVIII Cottage*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 18 (39/27.7.) : 319-320, Beč

491. xxx1901.e, *Vestibule.Wien, I.Hoher Markt.Vom Architekten k.k Baurath und Professor Jul.Deininger*, „Der Architekt“, 7 : 67 Bildteil, Beč

492. xxx1901.e*, *Čajnice, „*Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 19 (19, 22/1.1.) : 216, Sarajevo

493. xxx1901.f, *Wien.IV.Trappelgasse, Vom Architekten Ad. Ritter von Jntteld.*, „Der Architekt“, 7 : 69 Bildteil, Beč

494. xxx1901.g, *Asfaltovanje u Sarajevu*, „Sarajevski list“, 24 (140/26.11.) : 127, Sarajevo

495. xxx1901.h, *Composition und Ornament*, „Der Architekt“, 7 : 29-30, Beč

496. xxx1901.i, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

497. xxx1901.j, *Medresa u Travniku* „Bosnischer Bote„ 17 (1/1.5.) : 248 – 249, Sarajevo

498. xxx1901./V, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das V 1902.,* Sarajevo

499. xxx1901.k, *Tehnički klub*, „Bosnischer Bote„ 17 (9/5.5.) : 285, Sarajevo

500. xxx1901.l, *Kazneni zatvor u Zenici*, „Bosnischer Bote„ 17 (9/5.5.) : 306, Sarajevo

501. xxx1901.lj, *Poloprivredna stanica Butmir*, „Sarajevski list“, 24 (53/4.5.) : 343, Sarajevo

502. xxx1902., *Odlikovanja*, „Sarajevski list“, 25 (16/6.2.) : 24, Sarajevo
503. xxx1902./VI, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das V 1900.*, Sarajevo
504. xxx1903.a, *Benjamin pl.Kállay de Nagy – Kállo*, „Nada“, 9 (15/1.8.) : 197, Sarajevo
505. xxx1903.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 26 (90/30.7.) : 34, Sarajevo
506. xxx1903.c, *Gospojinsko društvo u Sarajevu,* „Nada“, 9 (7/1.5.) : 117, Sarajevo
507. xxx1903.d, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 26 (105/3.9.) : 210, Sarajevo
508. xxx1903.e, *Sa svečane zabave na Ilidži*, „Nada“, 9 (15/1.8.) : 201, Sarajevo
509. xxx1903./VII, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das III 1902.*, Sarajevo
510. xxx1904., *Uber die Wunder der Sezession,* „Bosnische Post“, 21 (14/14.1.) : 1-2, Sarajevo
511. xxx1904./VII, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das VII 1903.*, Sarajevo
512. xxx1905.a, *Domaće vijesti*, „Bosanska vila“, 20 (15/15.8.) : 217, Sarajevo
513. xxx1905.b, *Ministar Burián*, „Srpska riječ – list za politiku, prosvetu i privredu“, 1 (7/1.14.) : 5, Sarajevo
514. xxx1905.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 28 (14/2.2.) : 241, Sarajevo
515. xxx1905./VIII, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das VIII 1904.*, Sarajevo
516. xxx1906.a, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 29 (22/20.2.) : 79, Sarajevo
517. xxx1906.b, *Zvanično*, „Sarajevski list“, 29 (22/20.2.) : 2, Sarajevo
518. xxx1906.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 29 (74/23.6.) : 234, Sarajevo
519. xxx1906.d, *Kosta Hörmann,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 18 (1/1.1.) : 1-3, Sarajevo
520. xxx1906.f, *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine od 1878. – 1905.*, Zemaljska vlada, Zagreb
521. xxx1906.g, *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine od 1878. – 1905.*, Zemaljska vlada, Zagreb
522. xxx1906./III, IV, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo
523. xxx1907.a, *Der internationale Architekten Kongress 1908 in Wien*, „Der Architekt“, 13 : 4, Beč
524. xxx1907.b, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

525. [xxx]1907./X, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das X 1906.*, Sarajevo

526. [xxx]1908.a, *Oglasi*, „Sarajevski list“, 31 (121/10.10.) : 15, Sarajevo

527. [xxx]1908.b, *Pfarrkirche in Precina (Unterkrain)*, „Der Bautechniker“, 28 (26/26.6.) : 509, 510, Beč

528. [xxx]1908.c, *Kirchenumbau in St.Margareten (Smarjeta in Unterkrain)*, „Der Bautechniker“, 28 (26/26.6.) : 510, Beč

529. [xxx]1908.d, *Internationale Baukunst – Ausstellung des VIII.internat.Architekten – Kongress 1908 in den Sälen der k.k.Gartenbau – Gesellschaft am Parking*, „Der Bautechniker“, 28 (20/15.5.) : 390-391, Beč

530. [xxx]1908.e, *Internationale Baukunst – Ausstellung in Wien*, „Der Bautechniker“, 28 (24/12.7.) : 470, Beč

531. [xxx]1908.f, *Privredni život*, „Sarajevski list“, 31 (109/12.9.) : 78, Sarajevo

532. [xxx]1908.g, *Sarajevo. Bautätigkeit in den Okkupationsländern,* „Wiener Bauindustrie Zeitung (Bauinteressent)“, 25 (41/10.7.) : 390-391, Beč

533. [xxx]1908.h, *VIII Internationaler Architekten Kongress in Wien 1908*, „Der Bautechniker“, 28 (35/28.9.) : 690-693, Beč

534. [xxx]1908.i, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 31 (12/28.1.) : 32, Sarajevo

535. [xxx]1908.j, *Zidanje zgrade austrougarske banke*, „Sarajevski list“, 31 (84/16.7.) : 83, Sarajevo

536. [xxx]1909.a, *VIII Internationaler Architekten-Kongress in Wien 1908*, „Der Bautechniker“, 29 (7/12.2.) : 120-121, Beč

537. [xxx]1909.b, *Der Baunainteressent - Österreich – Ungaren., Sarajevo Bautätigkeit.,* „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 26 (45/6.8.) : 428-429, Beč

538. [xxx]1909.c, *Korrespondenzen*, „Badener Zeitung“, 30 (71/4.9.) : 6, Beč

539. [xxx]1909.d, *Sa redovne sjednice gradskog zastupstva*, „Sarajevski list“, 32 (46/17.4.) : 39, Sarajevo

540. [xxx]1909.e, *Die Bautätigkeit in Bosnien und die Hercegowina*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“ (Der Bauinteressent)“, 27 (10/3.12.) : 76-77, Beč (pretražuje se preko 1910.)

541. [xxx]1909.f, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

542. xxx1909.g, *Šematizam svijeh oblasti u BiH*, „Kalendar Bošnjak“, Zemaljska štamparija, 27 (27/1.1.) : 13-99, Sarajevo

543. xxx1910.a, *Projekt für die Laibacher Kreditbank in Laibach*, „Der Architekt“, 16 : 16, 17, Beč

544. xxx1910.b, *Oglasi*, „Sarajevski list“, 33 (23/22.2.) : 6, Sarajevo

545. xxx1910.c, *Oglasi*, „Sarajevski list“, 33 (65/2.6.) : 3, Sarajevo

546. xxx1910.d, *Viestnik*, „Vrhbosna – Katoličkoj propovjedi“, 24 (10/5.5.) : 163, Sarajevo

547. xxx1910.f, *Der Kunstschmuck des Prosvjeta – Heims*, „Bosnische Post“, 27 (358/24.12.) : 294, Sarajevo

548. xxx1910.g, *Konkurrenz – Angelegenheitenn. Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (27/1.4.) : 200, Beč

549. xxx1910.h, *Konkurrenz – Angelegenheitenn. Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (30/22.4.) : 221, Beč

550. xxx1910.i, *Konkurrenz – Angelegenheitenn. Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (34/20.5.) : 246, Beč

551. xxx1910.j, *Konkurrenz – Angelegenheitenn. Ergebnisse*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (53/30.9.) : 379, Beč

552. xxx1910.k, *Konkurrenz Angelegenheiten, Ausschreibungen, Wettbewerb für das Justizpalais in Sarajevo,* „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (28/8.4.) : 208, Beč

553. xxx1910.l, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

554. xxx1910.lj, *Srpsko – pravoslavna crkveno – školska samouprava*, „Sarajevski list“, 33 (1/1.1.) : 221-222, Sarajevo

555. xxx1910./XIII, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das X 1909.*, Sarajevo

556. xxx1910.m, *Tabellarische zusammenstellung der konkurrenz – Ausschreibungen,* „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 27 (43/22.7.) : 309, Beč

557. xxx1911.a, *Palais der Osterreichisch –ungarischen Bank*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (3/20.11.) : 21, Beč

558. xxx1911.b, *Konkurrenz – Angelegenheiten. Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 28 (39/30.6.) : 310-311, Beč

559. xxx1911.c, *Offert – Ausschreibungen*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (4/27.10.) : 36, Beč

560. xxx1911.d, *Mali vjesnik,* „Sarajevski list“, 34 (39/1.4.) : 19, Sarajevo

561. xxx1911.e, *Konkurrenz – Angelegenheiten. A.Ausschreibungen*, „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 28 (41/14.7.) : 327, Beč

562. xxx1911.f, *B.Arbeits und Leiferungsvergebungen*, „Der Bauinterest (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (2/13.10.) : 17, Beč

563. xxx1911.g, *Wettbewerbs entwurf für ein Justizpalaiz mit Gefangenhaus in Sarajevo,* „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 29 (5/3.11.) : 35, 37-38, Beč

564. xxx1911.h, *Stenografski izvještaj LXXXII sjednice Sabora,* Naklada Zemaljskog muzeja, 22/100 : 1792, Sarajevo

565. xxx1911.i, *Stenografski izvještaj LXXXII sjednice Sabora,* Naklada Zemaljskog muzeja, 23/100 : 1798, Sarajevo

566. xxx1912.a, *Sarajevo. Glühlampen*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (28/12.4.) : 378, 279, Beč

567. xxx1912.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 35 (19/14.2.) : 46, Sarajevo

568. xxx1912.c, *Sarajevo.Bauarbeiten*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (44/2.8.) : 592, Beč

569. xxx1912.d, *Tabellarische Zusammeustellung der Konkurerenz – Ausschreibungen,* „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 29 (32/10.5.) : 271, Beč

570. xxx1912.e, *Konkurenz – Angelegenheiten (Entwürfe für ein Landtagsgebäude in Sarajevo),* „Wiener Bauindustrie Zeitung“, 29 (23/8.3.) : 198, Beč

571. xxx1912.f, *Sarajevo.Verschiedenes*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 30 (4/25.10.) : 38, Beč

572. xxx1912.h, *Zidanje zgrade austrougarske banke*, „Sarajevski list“, 35 (84/16.7.) : 83, Sarajevo

573. xxx1912.i, *Wettbewerb : Stadtbad für Komotau*, „Der Bautechniker“, 32 (7/16.2.) : 133-136, 156/157 tafel, Beč

574. xxx1912.j, *Mali vjesnik,* „Sarajevski list“, 35 (116/3.9.) : 23, Sarajevo

575. xxx1912.k, *Gradske vijesti*, „Sarajevski list“, 35 (51/30.4.) : 204, Sarajevo

576. xxx1912.lj, *Sarajevo Bauarbeiten*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (24/15.3.) : 306, Beč

577. xxx1912.m, *Sarajevo.Verschiedene Arbeiten*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (45/9.8.) : 606, Beč

578. xxx1912.n, *Osterrich – Ungarian*, „Der Bauinterest (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 29 (27/5.4.) : 362-364, Beč

579. xxx1912.nj, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

580. xxx1912.o, *Naredba o organizaciji i vlasti Zemaljske vlade za BiH*, Glasnik naredaba i zakona, Zemaljska šatamparija, X : 167-168, Sarajevo

581. xxx1912./XV, *Jahresbericht des Technischen Club in Sarajevo für das XV 1911.*, Sarajevo

582. xxx1913.a, *Sarajevo Städtische Gaswerke*, „Der Bauinterest (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 30 (26/28.3.) : 284, Beč

583. xxx1913.b, *Sarajevo. Bauten.*, „Der Bauinterest (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 30 (19/7.2.) : 198, Beč

584. xxx1913.c, *Gradske vijesti. Tehnički klub o Vancaševoj trideset godišnjici.*, Sarajevski list, 36 (140/25.11.) : 2, Sarajevo

585. xxx1913.d, *Der Bau des Bankpalais*, „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 30 (40/4.7.) : 461, Beč

586. xxx1913.e, *Sarajevo.Fuerwehrkaserne inrichtung,* „Der Bauinteressent (Wiener Bauindustrie Zeitung)“, 30 (17/24.1.) : 179, Beč

587. xxx1914.a, *Titelblatt*, „Der Bautechniker“, 34 : 3, Beč

588. xxx1914.b, *Otvorenje gradske banje*, „Sarajevski list“, 37 (66/4.6.) : 214, Sarajevo

589. xxx1914.c, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

590. xxx1915.a, *Verantwortlicher Redakteur : Architekt Dr.Hans Berger*, „Der Bautechniker“, 35 (31/30.7.) : 248, Beč

591. xxx1915.b, *E.Freiherr von Albori*, „Wiener Zeitung“, 204 (6.9.) : 7, Beč

592. xxx1916.a, *Moschee in Dervent (Bosnien)*, „Der Bautechniker“, 36 (38/22.9.) : 299-301, Beč

593. xxx1916.b, *Pl.Koerber – ministrski predsednik*, „Slovenski gospodar“, 50 (44/2.11.) : 1-2, Maribor

594. xxx1916.c, *Neue Architektur in Wien*, „Der Bautechniker“, 36 (2/14.1.) : 9-10, Beč

595. xxx1916.d, *Das Gebäude des Wiener Bankvereines*, „Der Architekt“, 21 : 4, Beč

596. xxx1916.e, *Glasnik zakona i naredaba za BiH,* Kraljevska Zemaljska Vlada za BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo

597. xxx1917.a, *Wohnhaus in Sarajevo, Weichselgasse 10.*, „Der Bautechniker“, 37 (18/4.5.) : 137/3, Beč

598. xxx1917.b, *Personalnachrichten*, „Der Bautechniker“, 37 (14/6.4.) : 111, Beč

599. xxx1918.a, *O starom i novom načinu gradnje u Bosni*, „Sarajevski list“, 41 (61/23.5.) : 3, Sarajevo

600. xxx1918.b, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 41 (66/4.6.) : 3, Sarajevo

601. xxx1918.c, *Mali vjesnik*, „Sarajevski list“, 41 (116/26.9.) : 241, Sarajevo

602. xxx1923., *Slavnostna otvoritev kino-gledališča Ljubljanski dvor*, „Jutro“, 4 (242/16.10.) : 7, Ljubljana

603. xxx1929.a, *Kunst und Technik*, „Wiener Bauhütte“, 67 (23, 4-6/juni) : 1-3, Beč

604. xxx1929.b, *III Bereinsnachrichten. Perβönliches*, „Wiener Bauhütte“, 67 (23, 12) : 10, Beč

605. xxx1929.c*, *Aus Stadt und Land-Ljubljana*, „Deutche Zeitung“, 54 (97/12.12.) : 2, Celje

606. xxx1931., *Pri naročilu se sklicuj na oglas v reviji*, Arhitektura 1, Ljubljana

607. xxx1932., *Modern Architecture International exhibition,* Katalog izložbe u New York-u (feb.10 to march 23), New York

608. xxx1959., *Hohenlohe-Schillingsfürst Konrad Prinz,*Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften II, Beč

609. xxx1982., *Elaborat o kulturno – istorijskom i prirodnom naslijeđu na području opštine Stari grad*, Knjiga II, Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, januar, 1-250, Sarajevo

610. xxx1984., *Bosna i Hercegovina na svjetskim izložbama u prošlom vijeku*, Oslobođenje, (24.8.) : 11, Sarajevo

611. xxx1986., *Projekat adaptacije i rekonstrukcije poljoprivrednog dobra u Butmiru*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje, Sarajevo

612. xxx1987., *Enciklopedija Slovenije, knjiga 3*, Mladinska knjiga, Ljubljana

613. xxx1988., *Separat zaštite za urbanistički projekat „Alifakovac – Babića bašča*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

614. xxx1999.a, *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Lijeva obala Miljacke – Bistrik“: knjiga 1*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

615. xxx1999.b, *Separat zaštite za Regulacioni plan „Paromlinska“*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

616. xxx2005.a, *Istorijski razvoj poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja u BIH*, BH Telecom, Sarajevo

617. xxx2005.b, *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Marijin dvor“- izmjene i dopune faza II*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

618. xxx2008., *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Čobanija“: knjiga 1*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

619. xxx2009., *Elaborat mezara i nadgrobnih spomenika bivših sarajevskih gradonačelnika* Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

620. xxx2009.b, *Separat zaštite kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Crni vrh“: knjiga 1*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

621. xxx2010., *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Bjelave - Čekaluša“: knjiga 2*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

622. xxx2011.a, *Separat zaštite kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Logavina“: knjiga 2*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

623. xxx2011.b, *Ljubljanska banka*, Nedeljski dnevnik, 43 : 2, Ljubljana

624. xxx2012.a, *Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa za Regulacioni plan „Kovačići“*, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo

625. xxx2012.b, *160 obletnici blagoslovite Evangeličanske cerkve v Ljubljani*, Evangeličanska cerkvena občina, Ljubljana
626. xxx2013., *Slovenska cesta skozi čas*, Arhitektov bilten, Društvo arhitektov, 43 (197/198) : 11-28, Ljubljana
627. xxx2014.a, *Vodić Ivan Vurnik – djela,* Centar za arhitekturu Slovenije, Ljubljana
628. xxx2014.b, *Vakufi sa područja općina Stari Grad i Centar Sarajevo – nekad i sad*, Islamska zajednica u BIH, Vakufska direkcija, Sarajevo
629. xxx2017., *Izvještaj o arheološkim prethodnim radovima istražnog karaktera prahistorijskog naselja Butmir*, Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

14. ARHIVSKI IZVORI

1. Arhiv Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu (prenesena dokumentacija iz Srednje tehničke škole u Sarajevu, *Zbirka starih časopisa* br. 1437)
2. AAFS (prenesena dokumentacija iz Srednje tehničke škole u Sarajevu, *Crteži i fotografije* br. 1437)
3. Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Poljoprivredne škole Butmir (1945 – 1950), knj.2, kut.3
4. ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1878.*, str.10-14
5. ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1880.*, *„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“*, str.180-182
6. ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1880.„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.249-271
7. ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1881.„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.718, 719
8. ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1882.„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.408-411
9. ABIH, ZMF – opća građa, *Gesetz-Sammlung I/1891.„Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesteze“,* str.695, 696
10. ABIH, ZMF – opća građa (Naredba Zajedničkog ministarstva finansija 12.8.1889.), br.5311/1

11. ABIH, ZMF – opća građa (Naredba Zajedničkog ministarstva finansija 29.10.1900.), br.11338
12. ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1893.), 74.176 (23.6.), 543 – 581
13. ABIH, ZMF – opća građa, *Bau – Ordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo* (1901.), 74.176 (5.8.) : 180
14. ABIH, ZMF – opća građa, 1882., br.4412.
15. ABIH, ZMF – opća građa, 1884., br.5248., š. 1-81
16. ABIH, ZMF – opća građa, 1888., br.1401.
17. ABIH, ZMF – opća građa, 1888., br.5248.
18. ABIH, ZMF – opća građa, 1890., br.3431.
19. ABIH, ZMF – opća građa, 1898., br. 23523., š.121-128.
20. ABIH, ZMF – opća građa, 1902., br.538., š.8.3.
21. ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.1273., š.8.3.
22. ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.3762., š.8.3.
23. ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.13644., š.8.3.
24. ABIH, ZMF – opća građa, 1903., br.192213., š.23-20/4.
25. ABIH, ZMF – opća građa, 1904., br.1884., š.8.3.
26. ABIH, ZMF – opća građa, 1905., br.2841., š.8.3.
27. ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.710., š.8.3.
28. ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.1852.
29. ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.3169.
30. ABIH, ZMF – opća građa, 1906., br.4612.
31. ABIH, ZMF – opća građa, 1906. br.10399.
32. ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.3115., š.8.3.
33. ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.4601., š.8.3.
34. ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.5685.
35. ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.6245.
36. ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.8295.
37. ABIH, ZMF – opća građa, 1907., br.10441.
38. ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.1917., š.8.3.

39. ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.3712., š.4.
40. ABIH, ZMF – opća građa, 1908., br.7756.š.3.1.
41. ABIH, ZMF – opća građa, 1909., br.3587., š.9.
42. ABIH, ZMF – opća građa, 1909., br.6342., š.13
43. ABIH, ZMF – opća građa 1910., br.941.
44. ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.984., š.2.1.
45. ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.1969.
46. ABIH, ZMF – opća građa, 1910., br.9111., š.8.3.
47. ABIH, ZMF – opća građa, 1912., br.10729., š.18.
48. ABIH, ZMF – opća građa, 1913., br.14518., š.8.3.
49. ABIH, ZMF – opća građa, 1914., br.402.
50. ABIH, ZMF – opća građa 1914., br.736.
51. ABIH, ZMF – opća građa, 1915., br.11098., š.8.3.
52. ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.3269., š.8.3.
53. ABIH, ZMF – opća građa, 1917., br.7173., š.8.3.
54. ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1473.
55. ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.1720., š.8.3.
56. ABIH, ZMF – opća građa, 1918., br.4712., š.8.3.
57. ABIH, ZMF – opća građa, 1919., br.2355., š.8.3.
58. ABIH, ZMF – opća građa, 1919., br.2901., š.8.3.
59. ABIH, ZVS – opća građa, Nacrt uredbe o autorizaciji civil.arhitekata; evidencija civilnih arhitekata 1914. (241-1)
60. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.10
61. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.18
62. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20
63. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.21
64. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.23
65. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27
66. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30
67. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.32
68. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.35

69. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.50
70. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.51
71. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
72. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53
73. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.57
74. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.62
75. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.64
76. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.66
77. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.
78. Arhiv Građevinskog fakulteta u Sarajevu, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo
79. Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo, gruntovni list br.VIII 342/4
80. AKSS, gruntovni list br.LI48
81. AKSS, gruntovni list br.58
82. AKSS, gruntovni list br.65
83. AKSS, gruntovni list br.E86
84. AKSS, gruntovni list br.XVI31
85. AKSS, gruntovni list br.MCI36
86. AKSS, gruntovni list br.EM152
87. AKSS, gruntovni list br.EL172
88. AKSS, gruntovni list br.V.48
89. AKSS, gruntovni list br.442/I
90. AKSS, gruntovni list br.519/VII
91. AKSS, gruntovni list br.25/XI
92. AKSS, gruntovni list br.222/XLI
93. AKSS, gruntovni list br.103/LXXVI
94. Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, ZMF – opća građa, 940/B.H.1910.
95. AHNK, Glavni projekt mosta 1913., br.49/2-XI
96. AHNK, fascikla br.891c/XIX
97. Arhiv Muzeja Sarajeva, zbirka starih fotografija – Novo Sarajevo br.31/II

98. AMS, zbirka starih fotografija br.31/II; br.II/31-02a; br.286., kutija VIII; br.211 - XI/21; br.372 – XI/21; br.54 – XI/22; br.20/IV-8c; br.32 – VII/18; br.82 – XX/21
99. Arhiv Srpske pravoslavne crkve Tuzla, akt br.1913/X18.
100. ASPCT *(„Idejni projekt sanacije palače Mitropolije u Tuzli“* 1985., str.7-10, Građevinski institut, Zagreb)
101. Arhiv Tuzlanskog kantona – Privredni fond IV (Preduzeće drvne industrije *„Krivaja“* Zavidovići, Sig.BiH, ATKT/PDI“K“ZA)
102. Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.
103. AZPRKS, Regulacioni plan za stambenu zonu Kovačići br.XI-30-222
104. AZPRKS, Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije, 1975.
105. AZPRKS, *Urbanistički plan grada Sarajeva za urbano područje Sarajeva 1986 – 2015*, decembar 2014., br.290-37/X
106. AZPRKS, zbirka nacrta, *Bau: „Frau Hermine Rädisch august 1903.“*, br.989/30.
107. AZPRKS, zbirka nacrta – *„Neubau Čurčić – Arnautović, Sarajevo“*, br.421/16.
108. AZPRKS, zbirka nacrta br.17-XVII/1, br.17-XVII/2 i br.17-XVII/3
109. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, osnova prizemlja 1:100, svibanj 1914., br.220-8/III
110. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta kanal plan *“Bau Dr. Milan Jojkić, Čuković Gasse Nr.8, 18.6.1906”*, br.1109-33/I
111. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, „*Stambena zgrada Vladimira Besarovića“*, br.1553/2
112. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br.117/24.
113. Arhiv Željeznica Federacije Bosne i Hercegovine, fascikla br.200-53/XVI
114. Biblioteka Zemaljskog muzeja, opća građa – Nacrt zakona o zaštiti spomenika kulture 31.1.1914., br.100/1
115. Biblioteke Grada Sarajeva, *Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896*., Izdanje izložbenog ureda Bos.Herc.Zemaljske vlade 1896., Sarajevska zbirka, Sarajevo, COBISS.BH – ID 6246407
116. Bošnjački institut Sarajevo – Kartografska zbirka (KZ 240)
117. Centar za kulturu grada Zavidovića (iz zbirke „Zavidovići nekad“, bb.)
118. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.148, 149, 158, 159, 156, 160, 165, 168

119. Gradska biblioteka Branko Ćopić, Čajniče (fototeka – zbirka „Staro Čajniče“ br.5/22 i 5/23.)
120. Historijski arhiv Sarajevo, *Dosje fonda Gradskog poglavarstva grada Sarajeva 1879. – 1918.* (ZV-558)
121. HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575)
122. Historijski muzej BiH, *„Vancaševa zaostavština“*, kutija br.25/2
123. Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, „Karte i planovi inv.br.1107/1109“
124. KZZKHPNS, evidencioni karton zgrada u ulici Mustaj-bega Fadilpašića 10 i 12, 1999., br. 62. i 63.
125. KZZKHPNS, evidencioni karton br.210/6-33
126. KZZKHPNS, evidencioni karton, Muzički paviljon, 2003., br. 241.
127. KZZKHPNS, evidencioni karton, Cekovića i Hadžišabanovića vile, 1997., br. 139., 140.
128. KZZKHPNS, evidencioni karton br. 315/18.
129. KZZKHPNS, evidencioni karton za stambenu zgradu br.103/4.
130. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.96.
131. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.81/Ib.
132. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.691.
133. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.711.
134. KZZKHPNS, planovi Sarajeva, fascikla XII, inv.br.730-730/22
135. KZZKHPNS, planovi Sarajeva, fascikla XII-2, inv.br.730-731
136. KZZKHPNS, *„Projekt kolorističke obrade fasade Salomove palače“*, 2006., Sarajevo
137. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*
138. KZZKHPNS, „*Projekt sanacije i rekonstrukcije fasada na Trgu fra Grge Martića i Štrosmajerova“, 2003* : 23-25
139. KZZKHPNS, „*Projekt zaštite i korištenja Vratničkog bedema“*, 2012., br.8813/-110.
140. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XXXI, inv.br.884
141. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla XXXI, inv.br.884-884/3
142. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br.XXI, inv.br. 885. i 886.
143. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XVI, inv.br.1722
144. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XLIV, inv.br.1725 (1-2), 1634

145. KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 135-33/II
146. KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 821/XI-3
147. KZZKHPNS, zbirka nacrta *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II
148. KZZKHPNS, zbirka nacrta, Baždarski sud br.114-V/39
149. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XII, inv.br.206
150. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXI, inv.br.834
151. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1313
152. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1643
153. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1649
154. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1655
155. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1657
156. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1678
157. KZZKHPNS, zbirka nacrta, *“Neubau einer Villa für den H.Nurudinbeg Azabagić, Ansicht gg.die Toromanova“,* fascikla br.140/119.
158. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „*Neubau: Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert*“, fascikla br.1029-5/III
159. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1917., br. 1712-2/XIV
160. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1917., br. 1712-2/XIV
161. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1913., br.1721-2/XIV
162. KZZKHPNS, zbirka nacrta, Šerijatska škola br.135-33/II
163. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „vile i ostali objekti na Ilidži“ (inv.br.III/194)
164. KZZKHPNS, zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.399
165. KZZKHPNS, zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.440
166. KZZKHPNS, zbirka planova i karata, fascikla XXI-3, br.447
167. KZZKHPNS, zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.591
168. KZZKHPNS, zbirka planova i nacrta, Regulacioni plan Filipovića trga 1901/2., br.315.
169. Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Zbirka planova i karata III/413

15. INTERNETSKI IZVORI

1. https://sl.wikipedia.org/wiki/Gustav_T%C3%B6nnies, 13.7.2013
2. www.genealogy.si/srdindex/T18.html), 10.5.2015.
3. http://www.metmuseum.org/toah/hd/otto3/hd_otto3.htm 16.9.2015.
4. http://spartacus-educational.com/FWWpotiorek.htm, 21.10.2015.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Armin_Schreiner, 12.11.2015.
6. http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Szlavy-Erkenez-Okany_Jozsef_1818_1900.xml, 2.12.2015
7. http://ppmol.org/urbanizem5/kliping/2015-12-01_graditelj-Gustav-Tonnies.pdf, 15.2.2016.
8. https://de.wikipedia.org/wiki/Oberrealschule, 22.2.2016.
9. http://www.zoz.hr/files/omanut%20126d.pdf, 24.2.2016.
10. http://www.architektenlexikon.at/de/1110.htm, 24.2.2016.
11. http://www.architektenlexikon.at/de/1197.htm, 24.2.2016.
12. http://www.architektenlexikon.at/de/1234.htm, 25.2.2016.
13. http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Studnicka_Alois_1842_1927.xml, 2.3.2016.
14. https://archive.org/stream/wasserbauteninb00ballgoog#page/n75/mode/2up, 3.3.2016
15. http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2897, 3.3.2016.
16. http://blog.dnevnik.hr/nepoznatizagreb/oznaka/jaiona, 20.3.2016.
17. http://www.architektenlexikon.at/de/656.htm, 20.3.2016.
18. http://www.architektenlexikon.at/de/1357.htm, 21.3.2016.
19. https://it.wikipedia.org/wiki/Assicurazioni_Generali, 21.3.2016.
20. https://de.wikipedia.org/wiki/Union-Baugesellschaft_%28Wien%29, 21.3.2016.
21. http://www.mabit.hu/doc/ZsolnayBizt.pdf, 22.3.2016.
22. http://www.bibl.u-szeged.hu/inf/szakdoli/2003/puskas/zsolnay.html, 22.3.2016.,
23. http://www.kontextus.hu/hirvero/kiallitas_2005_0302.html, 22.3.2016.
24. http://croinfo.net/forum/index.php?topic=1942.45,23.11.2015., 22.3.2016.
25. http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi713833/#slovenski-biografski-leksikon, 23.3.2016.
26. http://www.architektenlexikon.at/de/752.htm, 23.3.2016.

27. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schmid_Ferdinand_1862_1925.xml, 3.3.2019.
28. http://www.mitropolijadabrobosanska.org/vijest880.html, 13.4.2019.
29. https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b&query=RNPD_4274_1%2CESD%2C5915, 13.1.2020.
30. http://www.architektenlexikon.at/de/234.htm, 17.1.2020.
31. http://www.architektenlexikon.at/de/21.htm, 17.1.2020.
32. http://www.architektenlexikon.at/de/441.htm, 17.1.2020.
33. http://www.architektenlexikon.at/de/314.htm, 17.1.2020.
34. http://www.architektenlexikon.at/de/374.htm, 17.1.2020.
35. http://www.architektenlexikon.at/de/139.htm, 17.1.2020.
36. http://www.architektenlexikon.at/de/38.htm, 17.1.2020.
37. http://www.architektenlexikon.at/de/79.htm, 17.1.2020.
38. http://www.architektenlexikon.at/de/99.htm, 17.1.2020.
39. https://www.bastina.ba/index.php/2016-04-12-11-50-38/nacionalni-spomenici-na-prostoru-lukavca-i-puracica/397-zgrada-zeljeznicke-stanice, 5.2.2020.
40. https://www.discusmedia.com/cartographers/bibliographisches_institut/, 15.2.2020.
41. https://www.rtvslo.si/kultura/drugo/najrazkosnejsa-filmska-palaca-na-balkanu/156384, 23.4.2020.
42. http://www.eheritage.si/apl/Digital.aspx?ID=SI_AN_ND_01064_MVYGCOIXGUNSVIJEXFUD, 23.4.2020.
43. https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Hugo_Freiherr_von_Kutschera.JPG, 2.2.2020.
44. https://www.facebook.com/starimostarr/, 11.4.2020.
45. http://barper.com/en/auctions/item/pozdrav-iz-cajnice-1913,9164.html#ad-image-0, 13.4.2020.
46. http://memoryoflimit.blogspot.com/2015/01/na-granici-sjecanja-prilozi-decembar_28.html, 20.5.2020.

16. POPIS KRATICA

AAFS – Arhiv Arhitektonskog fakulteta Sarajevo

ABIH – Arhiv Bosne i Hercegovine

AGFS – Arhiv Građevinskog fakulteta Sarajevo

AKSS – Arhiv Kantonalnog suda Sarajevo

AHNK – Arhiv Hercegovačko – neretvanskog kantona

AMS – Arhiv Muzeja Sarajevo

ASPCT – Arhiv Srpske pravoslavne crkve Tuzla

AZPRKS – Arhiv Zavoda za planiranje razvoja Kantona Sarajeva

AŽFBIH – Arhiv Željeznica Federacije Bosne i Hercegovine

BGS – Biblioteke grada Sarajeva

BIS – Bošnjački institut Sarajevo

GBBĆČ – Gradska biblioteka Branko Ćopić Čajniče

HAS – Historijski Arhiv Sarajevo

HMBIH – Historijski muzej Bosne i Hercegovine

KZZKHPNS – Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

ZMF – Fond Zajedničkog ministarstva finansija za BiH

ZVS – Fond Kraljevske Zemaljske vlade za BiH

17. IZVORI ILUSTRACIJA

Slika br.1. MUŠETA AŠČERIĆ, 2005 : 21-22

Slika br.2. AGANOVIĆ, 2009 : 66

Slika br.3. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.440

Slika br.4. HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575)

Slika br.5. HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575)

Slika br.6. ŠEHIĆ, Z., TEPIĆ, I., 2002: 233

Slika br.7. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.591

Slika br.8. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.527

Slika br.9. BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)

Slika br.10. BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)

Slika br.11. BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)

Slika br.12. Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Zbirka planova i karata III/413

Slika br.13. HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575)

Slika br.14. HAS – Zbirka planova i karata (ZKP 575)

Slika br.15. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XII, inv.br.730-730/22

Slika br.16.KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XII-2, inv.br.730-731

Slika br.17. BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)

Slika br.18. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XXI, br.399

Slika br.19. BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)

Slika br.20. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XXI-3, br.447

Slika br.21. BAUDEKER, 1913: 409

Slika br.22. BAUDEKER, 1913: 410

Slika br.23. https://sl.wikipedia.org/wiki/Gustav_T%C3%B6nnies, 13.7.2013

Slika br.24. ABIH, ZMF – opća građa, 1917; br. 3269., š.8.3.

Slika br.25. xxx1897.g : 357

Slika br.26. DEMIR, 2009 : 12

Slika br.27. AAFS (prenesena dokumentacija iz Srednje tehničke škole u Sarajevu, *Zbirka starih časopisa* br. 1437), fotografirano Mirha Šabanović 2012.

Slika br.28. xxx1898.j : 189

Slika br.29. xxx1898.k : 317

Slika br.30. AAFS (prenesena dokumentacija iz Srednje tehničke škole u Sarajevu, *Crteži i fotografije* br. 1437), fotografirano Mirha Šabanović 2012.

Slika br.31. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.96.

Slika br.32. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla XXXI, inv.br.884-884/3

Slika br.33. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.64

Slika br.34. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.64

Slika br.35. MARKOVIĆ, 1900.b : 276

Slika br.36. MARKOVIĆ, 1900.b : 277

Slika br.37. xxx1895.b : 295

Slika br.38. AMS, fotodokumentacija, br.II/31-02a

Slika br.39. KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 135-33/II

Slika br.40. KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 135-33/II

Slika br.41. KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 135-33/II

Slika br.42. KZZKHPNS, zbirka nacrta br. 135-33/II

Slika br.43. [xxx]1900.p : 285

Slika br.44. https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Hugo_Freiherr_von_Kutschera.JPG, 2.2.2020.

Slika br.45. [xxx]1903.c : 117

Slika br.46. [xxx]1903.e : 201

Slika br.47. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „vile i ostali objekti na Ilidži“ (inv.br.III/194)

Slika br.48. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „vile i ostali objekti na Ilidži“ (inv.br.III/194)

Slika br.49. AMS, fotodokumentacija, br. 372 – XI/21

Slika br.50. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.51. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.52. AMS, fotodokumentacija, br. 372 – XI/21

Slika br.53. [xxx]1900.ž : 25

Slika br.54. AMS, fotodokumentacija, br. 54 – XI/22

Slika br.55. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.10

Slika br.56. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br.XXI, inv.br. 885.

Slika br.57. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br.XXI, inv.br. 886.

Slika br.58. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br.XXI, inv.br. 886.

Slika br.59. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br.XXI, inv.br. 886.

Slika br.60. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.35

Slika br.61. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.35

Slika br.62. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.35

Slika br.63. KZZKHPNS, evidencioni karton, Muzički paviljon, 2003., br. 241.

Slika br.64. [xxx]1900.s : 64

Slika br.65. BOŽIĆ, 2017 : 108

Slika br.66. http://www.mitropolijadabrobosanska.org/vijest880.html, 13.4.2019.

Slika br.67. http://www.mitropolijadabrobosanska.org/vijest880.html, 13.4.2019.

Slika br.68. AMS, fotodokumentacija, br. 211 – XI/21

Slika br.69. BIS – Kartografska zbirka (KZ 240)

Slika br.70. KZZKHPNS, Zbirka planova i karata, fascikla XXI-3, br.447

Slika br.71. AŽFBIH, fascikla br.200-53/XVI

Slika br.72. Centar za kulturu grada Zavidovića (iz zbirke „Zavidovići nekad“, bb.)

Slika br.73. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.158

Slika br.74. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.81/Ib.

Slika br.75. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.76. GBBĆČ (fototeka – zbirka „Staro Čajniče“ br.5/22 i 5/23.)

Slika br.77. http://barper.com/en/auctions/item/pozdrav-iz-cajnice-1913,9164.html#ad-image-0, 13.4.2020.

Slika br.78. BEČIREVIĆ, 2008 : 87

Slika br.79. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.80. BEČIREVIĆ, 2008 : 88

Slika br.81. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.66

Slika br.82. WAIDMANN, 1889 : 95, 80 bl.

Slika br.83. RENNER, 1900 : 449

Slika br.84. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.85. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.86. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.87. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.88. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.89. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.90. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.91. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.27

Slika br.92. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.93. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.94. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.95. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.96. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.97. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.98. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.53

Slika br.99. AMS, fotodokumentacija, br.20/IV-8c

Slika br.100. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.101. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.102. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.103. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.104. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.105. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.106. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.107. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.108. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.109. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.110. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.111. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.112. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.113. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.114. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.115. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.116. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.117. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.118. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.52
Slika br.119. KZZKHPNS, zbirka nacrta, Baždarski sud br.114-V/39
Slika br.120. KZZKHPNS, zbirka nacrta, Baždarski sud br.114-V/39
Slika br.121. DIMITRIJEVIĆ, 1989 : 195
Slika br.122. https://www.facebook.com/starimostarr/, 11.4.2020.
Slika br.123. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.62
Slika br.124. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.62
Slika br.125. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.62
Slika br.126. [xxx]1895.i : 59
Slika br.127. [xxx]1986 : 3
Slika br.128. [xxx]2017 : 22
Slika br.129. CHESTER, 2006 : 53
Slika br.130. CHESTER, 2006 : 54

Slika br.131. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.132. FLODERER, 1913 : 107, 108
Slika br.133. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.134. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.135. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.136. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.137. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.138. KURTO, 1998 : 141
Slika br.139. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.140. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.
Slika br.141. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1313
Slika br.142. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1313
Slika br.143. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1649
Slika br.144. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1649
Slika br.145. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1678
Slika br.146. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1655
Slika br.147. Mirha Šabanović, fotografirano 2020.
Slika br.148. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1657
Slika br.149. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1657
Slika br.150. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1657
Slika br.151. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1657
Slika br.152. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XXXVIII-a, inv.br.1643
Slika br.153. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.154. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.155. Muzej grada Sarajeva, fotodokumentacija, br. 32-VII/18
Slika br.156. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.157. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XVI, inv.br.1722 i 834
Slika br.158. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.159. Mirha Šabanović, fotografirano 2020.
Slika br.160. HMBIH, „Vancaševa zaostavština“, kutija br.25/2
Slika br.161. POSPIŠIL, 1912 : 1-4,20/7

Slika br.162. POSPIŠIL, 1912 : 1-4,20/7

Slika br.163. VANCAŠ, 1928 : 353-356

Slika br.164. VANCAŠ, 1928 : 353-356

Slika br.165. HMBIH, „Vancaševa zaostavština“, kutija br.25/2

Slika br.166. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.167. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30; AHNK, Glavni projekt mosta 1913., br.49/2-XI

Slika br.168. KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.b : 64

Slika br.169. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.691.

Slika br.170. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XLIV, inv.br.1725 (1-2), 1634

Slika br.171. KZZKHPNS, projektna dokumentacija, fascikla br. XLIV, inv.br.1725 (1-2), 1634

Slika br.172. KURTO, 1998 : 131

Slika br.173. KZZKHPNS, *„Projekt kolorističke obrade fasade Salomove palače“*, 2006., Sarajevo

Slika br.174. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.175. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.176. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „*Neubau: Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert*“, fascikla br.1029-5/II

Slika br.177. Mirha Šabanović, fotografirano 2011.

Slika br.178. Mirha Šabanović, fotografirano 2011.

Slika br.179. Mirha Šabanović, fotografirano 2011.

Slika br.180. Mirha Šabanović, fotografirano 2012.

Slika br.181. Mirha Šabanović, fotografirano 2020.

Slika br.182. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.159

Slika br.183. Mirha Šabanović, fotografirano 2020.

Slika br.184. Mirha Šabanović, fotografirano 2020.

Slika br.185. Mirha Šabanović, fotografirano 2011.

Slika br.186. KZZKHPNS, zbirka nacrta, fascikla XII, inv.br.206

Slika br.187. Mirha Šabanović, fotografirano 2012.

Slika br.188. Mirha Šabanović, fotografirano 2012.

Slika br.189. Mirha Šabanović, fotografirano 2012.

Slika br.190. Mirha Šabanović, fotografirano 2012.

Slika br.191. [xxx]1893.b : 723

Slika br.192. ZORN, 1984 : 187

Slika br.193. http://croinfo.net/forum/index.php?topic=1942.45,23.11.2015., 22.3.2016.

Slika br.194. Knjižnice grada Zagreba „Infanterie – Kasernen“, (Digitalizirana zagrebačka baština, grafička građa; 53, 2011.)

Slika br.195. KATTNER, M.C., KÖNIG, G., 1898 : 28, 50 taf.

Slika br.196. [xxx]1897.a* : 38-39, 75 taf.

Slika br.197. [xxx]2012.b : 21

Slika br.198. [xxx]2012.b : 22

Slika br.199. [xxx]1910.a : 16 taf.

Slika br.200. https://www.rtvslo.si/kultura/drugo/najrazkosnejsa-filmska-palaca-na-balkanu/156384, 23.4.2020.

Slika br.201. [xxx]1931 : 66

18. IZVORI ILUSTRACIJA (KATALOG/GRAFIČKI PRILOZI)

Slika br.1. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br.117/24.

Slika br.2. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.3. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.4. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.5. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.6. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.7. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.8. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.9. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.10. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.11. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.12. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.13. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.14. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.

Slika br.15. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta *„Palata Mitropolije u Sarajevu“*, br. 117/24.
Slika br.16. MLADENOVIĆ, 1982 : 34
Slika br.17. AMS, fotodokumentacija, br.82 – XX/21
Slika br.18. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.19. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.20. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.21. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.22. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.
Slika br.23. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.158
Slika br.24. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.25. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.26. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.27. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.28. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.29. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.30. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.31. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.32. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.
Slika br.33. AZPRKS, zbirka nacrta, *Bau: „Frau Hermine Rädisch august 1903.“*, br.989/30.
Slika br.34. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.158
Slika br.35. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.36. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.37. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.38. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.39. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.40. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.41. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.42. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.43. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.44. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.
Slika br.45. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30

Slika br.46. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30

Slika br.47. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.30

Slika br.48. GBBĆČ (fototeka – zbirka „Staro Čajniče“ br.5/22

Slika br.49. AZPRKS, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.

Slika br.50. AZPRKS, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.

Slika br.51. AZPRKS, *Bau: Heinrich Rädisch* 13/VIII 1906., br.2061/11.

Slika br.52. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.158

Slika br.53. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.54. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.55. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.56. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.57. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.58. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.59. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.60. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.61. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.62. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.63. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.159

Slika br.64. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.65. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.66. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.67. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.68. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.69. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.70. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.71. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.72. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.73. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.74. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.75. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.76. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.77. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.78. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.79. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.80. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.81. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.82. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.83. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.84. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.85. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.86. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.87. KZZKHPNS, *„Projekt rekonstrukcije vile dr.Joze Sunarića akt.s.k.129/98.“*

Slika br.88. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.89. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.90. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.91. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.149

Slika br.92. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.93. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.94. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.95. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.96. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.97. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.98. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.99. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.100. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.101. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.159

Slika br.102. KZZKHPNS, Fototeka, inv.br.711.

Slika br.103. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.104. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.105. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.106. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.107. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.108. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.109. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.110. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.111. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, „*Stambena zgrada Vladimira Besarovića“*, br.1553/2

Slika br.112. AZPRKS, ZVS – zbirka nacrta, „*Stambena zgrada Vladimira Besarovića“*, br.1553/2

Slika br.113. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.159

Slika br.114. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.115. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.116. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.117. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.118. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.119. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.120. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.121. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.146

Slika br.122. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.123. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.124. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.125. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.126. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.127. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.128. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.129. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.130. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.131. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.132. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.133. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.134. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.135. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.136. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.137. AGFS, projekt *„Rekonstrukcija stambenog objekta u ulici Koste Hermana br.2 i Fadilpašića br.14“*, 2004., Sarajevo

Slika br.138. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.139. Mirha Šabanović, fotografirano 2009.

Slika br.140. KZZKHPNS, zbirka nacrta *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II

Slika br.141. KZZKHPNS, zbirka nacrta *„Bau: J&M Salom“* br.1392/II

Slika br.142. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.149

Slika br.143. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.144. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.145. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.146. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.147. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.148. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.149. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.150. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.151. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.152. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.153. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.154. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.155. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.156. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.157. SPASOJEVIĆ, 1999 : 103

Slika br.158. SPASOJEVIĆ, 1999 : 104

Slika br.159. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.160

Slika br.160. AZPRKS, zbirka nacrta – *„Neubau Čurčić – Arnautović, Sarajevo“*, br.421/16.

Slika br.161. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.162. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.163. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.164. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.165. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.166. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.167. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.168. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.169. Geodetske podloge KZZKHPNS, 1:1000, br.158

Slika br.170. KZZKHPNS, zbirka nacrta, *“Neubau einer Villa für den H.Nurudinbeg Azabagić, Ansicht gg.die Toromanova“,* fascikla br.140/119.

Slika br.171. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.172. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.173. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.174. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.175. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.176. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.177. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.178. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.179. Mirha Šabanović, fotografirano 2013.

Slika br.180. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.

Slika br.181. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.

Slika br.182. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.

Slika br.183. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.

Slika br.184. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, fascikla br.248/166.

Slika br.185. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1913., br.1721-2/XIV

Slika br.186. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1913., br.1721-2/XIV

Slika br.187. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1913., br.1721-2/XIV

Slika br.188. KZZKHPNS, zbirka nacrta palače Mitropolije iz 1913., br.1721-2/XIV

Slika br.189. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.190. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.191. Mirha Šabanović, fotografirano 2015.

Slika br.192. AHNK, fascikla br.891c/XIX („*Projekt sanacije Gradskog kupatila"*, 1999 : 5); ZVONIĆ, 2001 : 296

Slika br.193. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.194. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.195. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.196. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.197. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.198. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.199. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.200. Mirha Šabanović, fotografirano 2014.

Slika br.201. http://memoryoflimit.blogspot.com/2015/01/na-granici-sjecanja-prilozi-decembar_28.html, 20.5.2020.

Slika br.202. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.203. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.204. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.205. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.206. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.207. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.208. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.209. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.210. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.211. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.212. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.213. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.214. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.215. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.216. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.217. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.218. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.219. ABIH, ZVS – zbirka nacrta, kutija br.20

Slika br.220. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „*Neubau: Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert*“, fascikla br.1029-5/II

Slika br.221. KZZKHPNS, zbirka nacrta, „*Neubau: Villa des Herrn Direktors Ernst Volkert*“, fascikla br.1029-5/III

Životopis

Rođena 28.1.1984. godine u Sarajevu. Nakon završene Klasične gimnazije u Visokom, upisuje Historiju umjetnosti na Odsjeku za historiju i Komparativnu književnost na Odsjeku za književnost, Filozofskog fakulteta u Sarajevu na kojima diplomira 2008. godine. Iste godine upisuje Posljediplomski doktorski studij iz povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tjekom četvrte godine studija honorarno radi u Komisiji/Povjerenstvu za očuvanje nacionalnih spomenika u Sarajevu na projektu „Moja Bosna – moje naslijeđe". Od 2008. godine do danas zaposlena je u Kantonalnom zavodu za zaštitu Kulturno – historijskogi prirodnog naslijeđa Sarajevo prvo kao suradnik za pokretno naslijeđe, likovnu i primjenjenu umjetnost a potom kao savjetnik za zaštitu spomeničke baštine u službi nepokretne kulturne baštine.

2021. Pregledni rad "Savremena, posljeratna bosanskohercegovačka javna skulptura", Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, Muzej Grada Sarajeva, Sarajevo, 8; 195-231

2021. Pregledni rad „Graffiti i murali kao dio kulturne baštine". Rad je prihvaćen za objavljivanje 5. 11. 2020. godine i bit će objavljen u Prilozima za proučavanje historije Sarajeva br.9 u izdanju Muzeja Grada Sarajeva

2019. Autor kataloga "Poetika bosanskohercegovačke likovne scene druge polovine XX stoljeća" u Brusa bezistanu u Sarajevu, Izdavač Muzej Grada Sarajeva

2015. Stručni rad „Jan Kotěra, tvorac moderne arhitekture u Bosni i Hercegovini", HKD Napredak, Godišnjak, Sarajevo, 62; 41-51

2014. Stručni rad „Iz pokretne baštine Kantona Sarajevo", Zbornik radova: Dani evropskog naslijeđa 2021/2013, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Sarajevo, 98-106

2013. „Neostvareno industrijsko naslijeđe Bata Dobrinje (Visoko)", Pogledi, Oslobođenje, Sarajevo, 01/17/2013

2012. „Pravoslavna crkva u Hadžićima", KUN, Oslobođenje, Sarajevo, 12/01/2012

2012. „Bosanskohercegovačke umjetnice", KUN, Oslobođenje, Sarajevo, 08/03/2012

2012. Stručni rad „Spomen soba dr.Ćire Truhelke, konzervatorsko – restauratorski tretmani", Radovi HDZU, XIV-XV, Sarajevo; 281-289

2011. Stručni rad „Restauracija zidnog slikarstva sakralnih objekata u Sarajevu od 2000 do 2010.",Katalog obnove Zavoda za zaštitu kulturno – historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2; 146-155

2011. „Strast i ljubav za samostalnim kolekcionarstvom Nikole Bošnjaka", KUN, Oslobođenje, Sarajevo, 07/05/2011

2011. „Tiho svjedočanstvo kolektivne memorije Admira Ganića", KUN, Oslobođenje, Sarajevo, 28/07/2011

2011. „Slikarstvo mahalskih džamija", KUN, Oslobođenje, Sarajevo, 01/09/2011

2011. Stručni rad „Kino Apollo (inž.Ludwig Huber)", Katalog obnove Zavoda za zaštitu kulturno –historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2; 122-134

2010. "Viaggio" Kenan Abaz, KUN, Oslobođenje, Sarajevo, 09/10/2010

2009. Pregledni rad „Nekropola stećaka Babin potok" Prilog za proučavanje historije Sarajeva, Muzej Grada Sarajeva, Sarajevo, 6; 41-51

2007. Znanstveni rad „Procesi modernizacije bosanskohercegovačkih džamija", Vizura, časopis za savremene vizualne umjetnosti, likovnu kritiku i teoriju, 1; 167-172